

ISSN 2226-9355

Табъми

ДОНИШГОҲИ
ЗАБОНҲО

1(53)
2024

Силсилаи илмҳои:
филологӣ
педагогӣ
таърих

ПАЁМИ

ДОНИШГОҲИ ЗАБОНҲО

(силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих)
2024. № 1(53)

ВЕСТНИК

УНИВЕРСИТЕТА ЯЗЫКОВ

(серия филологических, педагогических и исторических наук)
2024. №1(53)

HERALD

OF THE LANGUAGES UNIVERSITY

(the series of Philological, Pedagogical and Historical sciences)
2024. № 1(53)

Душанбе – Dushanbe, 2024

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ЗАБОНҲО
Силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих
Муассиси маҷалла:

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода.
 Маҷалла соли 2011 таъсис дода шудааст. Дар як сол 4 шумора нашр мегардад.

Сармуҳаррир:

Гулназарзода Жило Бурӣ

доктори илмҳои филологӣ, профессор, ректори
 Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии
 Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Муовини сармуҳаррир:

Камолзода Илҳом Икром

доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент, муовини
 ректор оид ба илм ва инноватсияи Донишгоҳи
 байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба
 номи Сотим Улуғзода

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

10.00.00 – Филология

Муҳаммадҷонзода Олимҷон Обидҷон	доктори илмҳои филологӣ, профессор
Саломӣён Муҳаммадҷон Қайюм	доктори илмҳои филологӣ, профессор
Ҷамшедов Парвонахон	доктори илмҳои филологӣ, профессор
Турсунов Файёзҷон Мелибоевич	доктори илмҳои филологӣ, профессор
Салими Хатлонӣ	доктори илмҳои филологӣ, профессор
Олимӣ Хосият Ҳоким	доктори илмҳои филологӣ, дотсент
Каримов Амонулло Файзуллоевич	номзади илмҳои филологӣ, дотсент

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илмӣ тақризишавандаи Комиссияи олии аттестационии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30.03.2021 ворид гардидааст.

Маҷалла шомили пойгоҳи иттилоотии «Намояи иқтибоси илмӣ Русия» (НИИР) шудааст, ки дар сомонии Китобхонаи миллии маҷозӣ ҷойгир аст (<http://elibrary.ru>).

Маҷалла мақолаҳои илмӣ соҳаҳои зерини илмро барои ҷоп қабул менамояд:

Дар соҳаи илмҳои филологӣ: 10.01.01, 10.01.03, 10.01.04, 10.01.08, 10.02.01, 10.02.19, 10.02.20, 10.02.22

Дар соҳаи илмҳои педагогӣ: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08

Дар соҳаи илмҳои таърих: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.09, 07.00.15

13.00.00 – Педагогика

Шербоев Саидбой	доктори илмҳои педагогӣ, профессор
Неъматов Саъдулло Эргашевич	доктори илмҳои педагогӣ, профессор
Шоҳиён Нуралӣ Набот	доктори илмҳои педагогӣ, профессор
Шосаидзода Сафар Ҳасан	номзади илмҳои педагогӣ, дотсент
Товбаева Мавлуда Мусулмоновна	номзади илмҳои педагогӣ, дотсент

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Матни мукаммали маводи ҷопӣ дар сомонии расмӣ маҷалла ҷойгир карда шудааст (www.payom.ddzt.tj).

Паёми Донишгоҳи забонҳо.

Силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих. – 2024. – № 1 (53). ISSN 2226-9355.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст. Шаҳодатномаи №333/МҶ-97 аз 26.02.2024.

Нишонии маҷалла: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6.

Сомонаи маҷалла: www.payom.ddzt.tj

E-mail: payom.dbz@mail.ru

Тел.: (+992 37) 232-87-30

© ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода, 2024

ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА ЯЗЫКОВ
Серия филологических, педагогических и исторических наук
Учредитель журнала:

Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде
 Журнал основан в 2011 г. Выходит 4 раза в год.

Главный редактор журнала:
Гулназарзода Жило Бури

*доктор филологических наук, профессор, ректор
 Таджикского международного университета
 иностранных языков имени Сотима Улугзаде*

Заместитель главного редактора:
Камолзода Илхом Икром

*доктор юридических наук, доцент, проректор по
 науке и инновации Таджикского международного
 университета иностранных языков имени
 Сотима Улугзаде*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

10.00.00 – Филология

Мухаммаджонзода Олимджон Обиджон	<i>доктор филологических наук, профессор</i>	<i>Журнал входит в Перечень рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан от 30.03.2021. Журнал включен в «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ), размещенный на платформе Национальной электронной библиотеки (http://elibrary.ru). Журнал принимает научные статьи по следующим научным областям: В области филологических наук: 10.01.01, 10.01.03, 10.01.04, 10.01.08, 10.02.01, 10.02.19, 10.02.20, 10.02.22 В области педагогических наук: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08. В области исторических наук: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.09, 07.00.15.</i>
Саломийён Мухаммадовуд Каюм	<i>доктор филологических наук, профессор</i>	
Джамshedов Парвонахон	<i>доктор филологических наук, профессор</i>	
Турсунов Файёзджон Мелибоевич	<i>доктор филологических наук, профессор</i>	
Салими Хатлони	<i>доктор филологических наук, профессор</i>	
Олими Хосият Хоким	<i>доктор филологических наук, доцент</i>	
Каримов Амонулло Файзуллоевич	<i>кандидат филологических наук, доцент</i>	

13.00.00 – Педагогика

Шербоев Саидбой	<i>доктор педагогических наук, профессор</i>
Ньматов Саъдулло Эргашевич	<i>доктор педагогических наук, профессор</i>
Шохиён Нурали Набот	<i>доктор педагогических наук, профессор</i>
Шосайдзода Сафар Хасан	<i>кандидат педагогических наук, доцент</i>
Товбаева Мавлуда Мусулмоновна	<i>кандидат педагогических наук, доцент</i>

07.00.00 – История

Хотамов Намоз Басарович	<i>доктор исторических наук, профессор</i>
Муллоджонов Сайфулло Кучакович	<i>доктор исторических наук, профессор</i>
Миракзода Фаридун Юсуфи	<i>кандидат исторических наук, доцент</i>
Икромов Гайбулло Холович	<i>кандидат исторических наук, доцент</i>

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.payom.ddzt.tj)

Вестник университета языков.
 Серия филологических, педагогических и исторических наук. – 2024. – № 1 (53).
 ISSN 2226-9355.

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан.
 Свидетельство № 333/ЖР-97 от 28.02.2024 г.

Адрес журнала: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6.

Сайт журнала: www.payom.ddzt.tj

E-mail: payom.dbz@mail.ru

Тел.: (+992 37) 232-87-30

© ТМУИЯ им. С. Улугзаде, 2024

HERALD OF THE LANGUAGES UNIVERSITY
The series of philological, pedagogical and historical sciences

Founder of the journal:

Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda
The journal is established in 2011. Issued 4 times a year.

CHIEF EDITOR:

Gulnazarzoda Zhilo Buri

Doctor of Philology, Professor, Rector of the Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Kamolzoda Ilhom Ikrom

Doctor of jurisprudence, associate Professor, Vice-Rector for Science and Innovation of the Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

10.00.00 – Philology

Muhammadjonzoda Olimjon Obidjon	<i>Doctor of Philology, Professor</i>
Salomiyon Muhammaddovud Qayum	<i>Doctor of Philology, Professor</i>
Jamshedov Parvonakhon	<i>Doctor of Philology, Professor</i>
Tursunov Fauyozjon Meliboevich	<i>Doctor of Philology, Professor</i>
Salimi Khatloni	<i>Doctor of Philology, Professor</i>
Olimi Khosiyat Hokim	<i>Doctor of Philology, associate Professor</i>
Karimov Amonullo Fayzulloevich	<i>Candidate of Philology, associate Professor</i>

13.00.00 – Pedagogy

Sherboev Saidboy	<i>Doctor of Pedagogy, Professor</i>
Ne'matov Sa'dullo Ergashevich	<i>Doctor of Pedagogy, Professor</i>
Shohiyon Nurali Nabot	<i>Doctor of Pedagogy, Professor</i>
Shosaidzoda Safar Hasan	<i>Candidate of Pedagogy, associate Professor</i>
Tovbaeva Mavluda Musulmonovna	<i>Candidate of Pedagogy, associate Professor</i>

07.00.00 – History

Hotamov Namoz Basarovich	<i>Doctor of Historical Sciences, Professor</i>
Mullojonov Saifullo Kuchakovich	<i>Doctor of Historical Sciences, Professor</i>
Mirakzoda Faridun Yusufi	<i>Candidate of Historical Sciences, associate Professor</i>
Ikromov Ghaybullo Kholovich	<i>Candidate of Historical Sciences, associate Professor</i>

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan from 30.03.2021.

The Journal is included in the database of «Russian Science Citation Index» (RISC), placed on the platform of the National Digital Library (<http://elibrary.ru>).

The journal accepts scientific articles on the following scientific specialties:

In the field philological sciences: 10.01.01, 10.01.03, 10.01.04, 10.01.08, 10.02.01, 10.02.19, 10.02.20, 10.02.22

In the field pedagogic sciences: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08.

In the field historical sciences: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.09, 07.00.15.

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.payom.ddzt.tj).

Herald of the Languages University.

The series of Philological, Pedagogical and Historical sciences. – 2024. – № 1 (53).

ISSN 2226-9355.

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan. Certificate № 333/JR-97 dated 02/28/2024.

Address of the journal: 17/6, Muhammadiyev str., Dushanbe, 734019, Republic of Tajikistan.

Web site of the journal: www.payom.ddzt.tj

E-mail: payom.dbz@mail.ru

Phone: (+992 37) 232-87-30

© TIUFL named after S. Ulughzoda, 2024

ТДУ 801.52/56

МУЛОҲИЗАҶО ДОИР БА СЕРМАЪНОИИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ НАТИЧА ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТОЧИКӢ

Абдурраҳмонова М.А.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Чумлаи пайрави натиҷа дар забоншиносии тоҷик аз пурбаҳстарин хелҳои чумлаи пайрави ҳол аст, зеро дар ин гуна чумлаҳо муносибати сарчумла ва чумлаи пайрав аз дигар хели чумлаҳои мураккаби тобеъ фарқ мекунад. Забоншинос Б. Ниёзмухаммадов хеле мухтасар хусусиятҳои асосии ин гурӯҳи чумлаҳои пайравро шарҳ медиҳад. Аломатҳои асосии чумлаи пайравро мувофиқи ақидаи ӯ, ба чунин хелҳо ҷудо кардан мумкин аст:

1. Натиҷаи қору ҳаракати сарчумларо ифода мекунад;
2. Баъзан дар таркиби сарчумлааш калимаҳои ҳамнисбати ҷунон, ҳамҷунон меояд;
3. Бо пайвандаки “ки” ба сарчумла тобеъ мешавад;
4. Пас аз сарчумла меояд;
5. Бо интонатсия низ ба сарчумла тобеъ мешавад [9, с. 261-262].

Баҳси чумлаи пайрави натиҷа, агарчи аз солҳои 60-ум оғоз меёбад, ба таври хеле мушаххас бори нахуст ин баҳсро дар мақолааш забоншинос Р. Асоев меорад [1, с.19-22].

Дар мавриди чумлаи пайрави натиҷа муҳаққиқ Б.Камолиддинов бо ёдоварӣ аз мақолаи омӯзгори мактаби миёна, ки дар рӯзномаи “Газетаи муаллимон” соли 1978 бо номи “Сарчумлаҳои сарсон” чумлаи пайрави натиҷаро ба баҳс мекашад, ягон мисоли овардаи муаллифи мақоларо ба чумлаи пайрави натиҷа нисбат намедиҳад. Б. Камолиддинов қисми зиёди ин чумлаҳоро ба чумлаи пайрави сабаб нисбат дода, дар охир чунин хулоса мекунад: “Он ҳама омилҳои семантикию структурӣ ва тарзҳои гуногуни муоинаи муносибати маъноии байни ҷузъҳои чумлаҳои мураккаби тобеъ шаҳодат медиҳанд, ки муносибати маъноии натиҷа на танҳо дар қолаби чумлаҳои сода, балки дар чумлаҳои мураккаби тобеъ низ ифода намеёбад” [6, с. 69].

Аммо натиҷаи пажӯҳишҳо нишон медиҳанд, ки чумлаи пайрави натиҷа дар аввалин грамматикаи забони русӣ, ки соли 1868 профессор И.Ф. Буслаев бо номи “Историческая грамматика русского языка” [3] навиштааст, ҷун типӣ алоҳида ҷудо карда шудааст ва дар навтارين китоби дарсӣ, ки барои синфи 9 бо номи “Русский язык” (Москва, 2004) ҷоп шудааст, чумлаи пайрави натиҷа (следствие) ҷун хели алоҳида ҷудо карда шудааст. Аз чумла, дар ҳамин китоб гуфта шудааст: “Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави сабаб, шарт, ҳилоф, мақсад, натиҷа маъноӣ умумӣ шартиро доранд. Ҳамаи онҳо на танҳо ду маъноӣ ба ҳам алоқаманд, инчунин ифодакунандаи онанд, ки чаро, дар натиҷаи ҷӣ, ба ҷӣ нигоҳ накарда, бо кадом шарт амали сарчумла иҷро шудааст Масалан: Мо дар зерӣ дарахт пинҳон шудем, зеро борон борид. Борон борид, барои ҳамин, мо ба зерӣ дарахт пинҳон шудем. Агар борон борад, мо ба зерӣ дарахт пинҳон мешавем. Новобаста ба он ки борон борид, мо ба зерӣ дарахт пинҳон шудем. Барои он ки дар борон тар нашавем, мо ба зерӣ дарахт пинҳон шудем” [11].

Ҷунонки мебинем, дар хусуси мавҷудияти ин хели чумлаи пайрав ҳанӯз дар аввалин таҳқиқоти забоншиносӣ назари олимони баён гардида ва мавҷудияти он ҳеҷ гоҳ зерӣ шубҳа қорор нагирифтааст ва мисолҳои аз адабиёти бадеӣ бадастовардаи мо низ маъноӣ равшани натиҷаро ифода мекунанд.

Муҳаққиқ Д.Тоҷиев, аслан, дар мавриди будан ё набудани чумлаи пайрави натиҷа баҳс накарда, балки хусусиятҳои фарқкунандаи ин гурӯҳи чумлаҳои пайравро аз хелҳои

дигари чумлаҳои пайрави якузва ва дуузва нишон медиҳад ва таъкид мекунад, ки “ин чумлаи пайрав натиҷа ё хулосаи фикри дар сарчумла ифодашударо нишон медиҳад. Чумлаи пайрави натиҷа ҳамеша тамоми сарчумларо шарҳ медиҳад ва аз тамоми чумлаи пайрав бо ҳамин фарқ мекунад, ки он дар чумлаи сода аъзои ба худ мувофиқ надорад, ба ягон аъзои сарчумла тобеъ шуда наметавонад” [13, с.123].

Профессор Д.Хочаев дар мақолаи хеш бо унвони “Сабаб натиҷа дораду натиҷа сабаб” оид ба чумлаи пайрави натиҷа иброи андеша менамояд ва муҳимияти ин чумлаи пайравро бо далелҳои мантиқӣ ва илмӣ асоснок менамояд: “Бояд донист, ки ҳеҷ сабабе бенатиҷа буда наметавонад, ҳамчунон ки ҳеҷ натиҷае бесабаб пайдо намешавад. Ин ду мафҳум ҳам дар фаҳмиш ва ҳам рухдодашон ба ҳамдигар дар иртиботи доимианд ва яке бе дигаре буда наметавонад. Саволе пайдо мешавад, ки агар маънои натиҷа аз рӯи ақидаи профессор Б. Камолиддинов, на дар қолаби чумлаи сода ва на чумлаҳои мураккаби тобеъ ифода наёбад, қолаби ифодаи он чӣ ном дораду дар кучо ҳаст? Мутаассифона, муаллифи мақола дар ин бобат чизе нагуфтааст” [14, с.5]. Муаллиф дар идомаи суханаш ба маълумоти сарчашмаҳои муътамади илмӣ таъя намуда, баҳси ин масъаларо ба миён мегузорад ва чунин қайд мекунад: “Маънии сабабу натиҷа чун дар як қолаби мураккаби наҳвӣ, дар шакли чумлаи мураккаби тобеъ ифода мешавад ва яке нақши сарчумла, дигаре нақши чумлаи пайравро адо менамояд. Азбаски натиҷа чизе аст, ки аз чизе пайдо мешавад, ё аз таъсири амале сар мезанад, пас он амале, ки натиҷа аз он рух медиҳад, асос ё сабабу иллат буда, дар нақши сарчумла ва натиҷае, ки сар задааст, дар мақоми чумлаи пайрав меистад”. Ниҳоят, таъкид мекунад, ки дар тамоми осори ба илми мантиқу наҳв иртиботдоштаи донишмандони гузаштаи мо мафҳум ё маънои сабабу натиҷа ва қолаби ифодаи онҳо матраҳ шудааст ва ин чизи навест, ки солҳои охир эҷод шуда бошад ба ин осонӣ аз сохти наҳвиёти забони тоҷикӣ ҳазф гардад [14, с.6].

Муҳаққиқ Аҳмад Шафой низ мавҷудияти баҳсхоро дар атрофи чумлаи пайрави натиҷа дар забоншиносии рус ва тоҷик таъкид намуда, ба ду масъала махсус тавачҷух мекунад: воситаҳои алоқаи чумлаи пайрави натиҷа ва кадом қисмати сарчумларо эзоҳ додани чумлаи пайрави натиҷа.

Дар хусуси воситаҳои алоқаи чумлаи пайрави натиҷа, агар муҳаққиқони тоҷик аз мавҷудияти як пайвандаки тобеъкунандаи *ки* сухан гуфта бошанд, А.Шафой аз чор пайвандаки тобеъкунандаи ин хели чумлаи пайрав сухан меронад ва бо пайвандаҳои *ки*, *то*, *то ки* / *то он ки*, *чунонки*, *тавре ки*, *яке* ба сарчумла тобеъ шудани чумлаи пайрави натиҷаро дар забони форсӣ зикр мекунад ва барои тақвияти назари худ бо пайвандаки *ба тавре ки* мисоле меорад, ки он қолаб комилан барои меъёри забони адабии муосири тоҷик низ созгор аст: “Туруснагии ғаддоре тамоми даруни ўро шиканча медод, ба тавре ки нотавонӣ ва дардҳои дигарашро фаромӯш кард” [15, с.160-161].

Масъалаи кадом қисмати сарчумларо эзоҳ додани чумлаи пайрави натиҷаро мавриди баҳс қарор дода, бо таъя ба андешаи забоншиносони тоҷик эътироф мекунад, ки дар сарчумлаи чумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави натиҷа гоҳо калимаҳои ҳамнисбати *чунон*, *қадре*, ба *қадре* истифода мешаванд ва бо назардошти ҳамин чумлаҳои пайрави натиҷаро ба синтетикӣ (бар эзоҳи калимаҳои ҳаминсбат омадани чумлаи пайрав) ва аналитикӣ (бар эзоҳи худи сарчумла омадани чумлаи пайрав) ҷудо мекунад, инчунин вобаста ба маънои калимаҳои ҳамнисбат онҳоро ба микдорӣ ва сифатӣ низ тақсим менамояд [15, с.161-162]. Ҷиҳати дигари ҷолиби назари А.Шафой ин аст, ки микдори пайвандаҳои тобеъкунандаи чумлаи пайрави натиҷаро зиёд нишон медиҳад.

Дар мавриди тобишҳои маъноии чумлаҳои пайрави натиҷа муҳаққиқон бевосита назаре баён накарда бошанд ҳам, фарқ ва умумияти чумлаҳои пайрави натиҷаро аз чумлаҳои пайрави дигар Д.Тоҷиев хеле равшан баён мекунад, ки он ба мо барои муайян кардани тобишҳои маъноии чумлаи пайрави натиҷа ёрӣ мерасонад. Чунончи, муҳаққиқ дар мавриди

умумият ва фарқи ҷумлаҳои пайрави натиҷа бо ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа, сабаб, мақсад, тарзи амал, муайянкунанда мулоҳиза меронад.

Таҳлилҳои мо нишон медиҳад, ки тобиши иловагии натиҷа қариб дар аксари ҷумлаҳои пайрави якузва ва дуззва ба мушоҳида мерасад, аммо ҳуди ҷумлаҳои пайрави натиҷа бо сабаби хеле мушаххас будани муносибати онҳо ба сарҷумла тобишҳои маъноӣ камтар зоҳир мекунад.

1.Тобиши маъноӣ пуркунанда дар ҷумлаҳои пайрави натиҷа ба мушоҳида мерасад. Хусусияти фарқкунандаи ҷумлаҳои пайрави натиҷа, ки тобиши пуркунандагӣ доранд, пеш аз ҳама, он аст, ки хабари онҳо дар шакли замони гузашта меояд, аммо хабари ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар ҳамин гуна маврид дар шакли аорист меояд: *Ба болои ин тарафи вайро ҳам мегиред,ки барои ин ба ҷазои сахт гирифта мешавед* (Р.Ҷалил.Шуроб,с.105). *Чинифурӯш бояд аз ҳайрон шуданаш ба нонхӯрии Қорӣ-ишқамба бошад, ки чойкаширо фаромӯш кард* (С.Айнӣ.Марги судхӯр, с.173) Ин ҷумла тобиши маъноӣ сабаб низ дорад. Барои муқоиса хабари ҷумлаи пайрави онро ба шакли аорист баргардонда бубинем, равшан маълум мешавад, ки он ба ҷумлаи пайрави пуркунанда табдил меёбад:

Ҷумлаи пайрави натиҷа: Дар натиҷа чӣ кор кард?

Чинифурӯш бояд аз ҳайрон шуданаш ба нонхӯрии Қорӣ-ишқамба бошад, ки чойкаширо фаромӯш кард

Ҷумлаи пайрави пуркунанда: Аз чӣ бошад?

Чинифурӯш чойкаширо фаромӯш кард, ки бояд аз ҳайрон шуданаш ба нонхӯрии Қорӣ-ишқамба бошад

Фарқи асосӣ дар ин гуна ҷумлаҳо шаклҳои феълӣ- хабарҳо мебошанд, ки ҷумлаи пайрави натиҷаро аз ҷумлаи пайрави пуркунанда фарқ мекунад.

2.Тобиши маъноӣ муайянкунанда низ дар ҷумлаҳои пайрави натиҷа мушоҳида мешавад.Омили асосии ин тобиш дар онҳо мавҷудияти калимаҳои ҳамнисбат аст, ки дар таркиби сарҷумла омада, саволи кадом? талаб мекунад ва дар назари аввал, чунин менамояд, ки ҷумлаи пайрав ба саволи кадом? ҷавоб меода бошад, вале мазмуни ҷумлаи пайрав дар асл, натиҷаи амали дар сарҷумла баёншударо ифода мекунад: *Ин вақт аз қафои ҳавлиамон машинаи боркаш гузашт, ки садои вай торикиро ларзонду хоби маро гурезонд* (Р.Ҷалил.Шуроб ҷ,2, с.45).

3.Тобиши монандӣ низ дар ҷумлаҳои пайрави натиҷа мушоҳида мешавад ва чунонки дар мавриди тобиши маъноӣ муайянкунанда гуфтем, мавҷудияти калимаҳои ҳамнисбат ба ин ҳодиса мусоидат мекунад. Дар ҷумлаи зерин калимаи ҳамнисбати “монанди” ба ҷумлаи пайрави натиҷа тобиши маъноӣ монандӣ медиҳад: *Ин овоз ба сари Ҳасан монанди рағди ҳаво буд, ки барқ зада ёро гудохт* (С.Айнӣ.Ғулумон,с.25). *Вай чунон тез мерафт,ки ба назарам ким чи хел ҳайвони тездаварин менамуд* (С.Улуғзода.Субҳи ҷавони мо, с.168).

4.Тобиши замон ҳам дар ҷумлаҳои пайрави натиҷа ба мушоҳида мерасад, аммо ҳамон мутобиқати шаклҳои феълӣ хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, ки амалҳои пайдарҳамро иҷро карда, амали ҷумлаи пайрав чун натиҷаи амали сарҷумла намоён мешавад.Чун дар бисёр тобишҳои маъноӣ дигар ба тобиши маъноӣ замон гирифтани ҷумлаҳои пайрави натиҷа калимаҳои ҳамнисбат ё ифодакунандаи маъноӣ замон боиси пайдоиши тобиши маъноӣ замон мегардад. Чунончи: *Рӯзе ба ман бо Нурмуҳаммад суҳбати дуру дароз кардан рост омад, ки бо он мусоҳиба ҳақиқати аҳволи он оиларо тамоман фаҳмида гирифтаам* (С.Айнӣ. Ёддоштҳо,с.162). *Ў ҳангоми роҳ рафтан, ҳар кадом аъзои баданашро ҷудогона-ҷудогона ҷунбонда, қадам мепартофт, ки дар вақти рафтаниаш ёро маст гумон кардан мумкин аст* (С.Айнӣ. Ёддоштҳо, с125).

5.Тобиши тарзи амал низ ба туфайли калимаҳои ҳамнисбати ба тарзе, ба дараҷае, қадре дар сарҷумлаи ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо пайрави натиҷа ба мушоҳида мерасанд.*Об ба тарзе баста шуд, ки як чакрааш ҳам аз замин боз пас намеафта* (С.Айнӣ.Дохунда,с.245); *Носир-Ширинӣ ин суханони худро бо оташинӣ, аз дараҷае ки дар он*

вақт лозим буд, қадре баландтар гуфт, ки бо шунидани он аз даруни меҳмонхона як кас давон баромад (С.А. Дохунда, с.455); Зани Бобособирро кушт ва худи ӯро ҳам чунон зад, ки ӯ ҳам дар беморхона мурд (С.А. Фуломон, с.451).

6.Тобиши маъноӣ микдору дараҷа дар ҷумлаҳои пайрави натиҷа нисбат ба баъзе тобишҳои маъноӣ бештар мушоҳида мешавад: *Ин духтар гуштиро чунон бо шиддат ва тезӣ мезад, ки аз сару рӯяш арақ мерехт* (С.Айнӣ. Дохунда, с.6); *Ясавул, бе он ки пои худро аз рикоб (узангу) барорад, бо пошнаи мӯзааш ба сари синаи Гулнори дилафгор чунон зад, ки мурдавор парида, якчанд қадам поинтар ба чуқури афтод ва як чир зада, хомӯш монд* (С.Айнӣ. Дохунда, с.16); *Ман дар шунидани саргузашти Бобозулум чунон ғарқ шудам, ки тағоихоямро фаромӯш карда, беғоҳ шудани рӯзро ҳам нафаҳмида мондам* (С.Айнӣ. Ёддоштҳо, с.247).

Дар мавриди ҷумлаҳои боло бояд бигӯем, ки Д.Тоҷиев ин гуна ҷумлаҳоро ҷумлаи пайрави микдору дараҷа шуморидааст [13, с.88], аммо ба андешаи мо, онҳо ҷумлаи пайрави натиҷа ҳастанд ва равшан намоён аст, ки ҷумлаи пайрав натиҷа, натиҷаи амали сарҷумла аст. Барои собит намудани ин андеша кифоя аст, ки калимаи ҳамнисбати “чунон” аз таркиби сарҷумла партофта шавад, маъноӣ умумии ҷумла ва муносибати байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав дигаргун намешавад: “Ясавул, бе он ки пои худро аз рикоб (узангу) барорад, бо пошнаи мӯзааш ба сари синаи Гулнори дилафгор зад/ сахт зад, ки мурдавор парида, якчанд қадам поинтар ба чуқури афтод ва як чир зада, хомӯш монд”.

7.Тобиши сабаб дар ҷумлаҳои пайрави натиҷа хеле зиёд ба мушоҳида мерасад, зеро ин ду категорияи мантиқӣ ба ҳам вобастагии устувор доранд. Дар аксари ин гуна ҷумлаҳо сарҷумла оҳанги модалӣ ё саволӣ дорад: *Аттор шояд маро ҳамроҳи Қорӣ-ишқамба гумон карда бошад, ки ба ман чизе нагуфт ва аз ман чизе напурсид* (С.Айнӣ. Марги судхӯр, с.21).

Дар забоншиносии тоҷикӣ форс дар атрофи ин типҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ баҳс ҷой дорад. Онҳоро Ш. Рустамов ҷумлаҳои пайрави сабаб ҳисобида: “он барои фикри тахминие, ки дар сарҷумла ба таври муҳокима гуфта шудааст, далел оварда мешавад” [13, с.20], мегӯяд. Ба назари мо, ин андешаи Ш. Рустамов дуруст аст. Ин ҷумлаи пайрави сабаб аст, ки тобиши натиҷа дорад.

Муҳаққиқи ҷумлаҳои пайрави ҳол Д.Тоҷиев ин гуна ҷумлаҳоро таҳлил намуда, танҳо қайд мекунад, ки “гурӯҳи алоҳидаи ҷумлаҳои пайрави натиҷа баъзан натиҷаи амалу ҳолатеро эзоҳ медиҳанд, ки дар сарҷумла сабаби он тахмин карда мешавад. Дар ин хели ҷумлаҳои мураккаби тобеъ сарҷумла бо калимаҳои модалии бояд, шояд, эҳтимол, магар ва ғ. меояд, ки бевосита ба сохти ҷумлаи мураккаб медароянд ва агар онҳо набоянд, сохти ҷумлаи мураккаби тобеъ вайрон мешавад ва маъноӣ эҳтимолии сарҷумла аз байн меравад: *Бояд тақ-тақи дарвозаро нашунда бошад, ки вай начунбида, беҳаракат менишаст* (П.Толис. Дар сари роҳи калон); *Эҳтимол, ба ягон сайру саёҳати калон рафта бошад, ки занашро ҳам даъват карда бурдааст* (Р.Ҷалил.Шуроб); *Ба миршаб ин сухани занак маъқул афтод, магар ки баланд қох-қоҳ зада хандид ва паҳлуи ӯро қитиқ карда истода, гуфт* (Ҷ.Иқромӣ. Духтари оташ)[13, с.127]. Бо ин гуфта онҳоро ҷумлаҳои пайрави натиҷа мешуморад. А.Шафой низ ин гурӯҳи ҷумлаҳоро ҷумлаи пайрави натиҷа меҳисобад.

Муҳаққиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони осори классикони адабиёти форсу тоҷик К.Қаландаров низ ин зухуротро дар забони тоҷикӣ таҳлил намуда, тобиши сабабӣ доштани ин гурӯҳи ҷумлаҳоро қайд мекунад ва махсусан, оҳанги саволӣ доштани ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави натиҷаро бо калимаи модалии “магар” чун ҳодисаи маъмул таъкид менамояд [7,с.444-446]. Мисолҳои фаровоне ба мушоҳидаи мо расиданд, ки ин гуфтаи муҳаққиқро дар насри муосир низ нишон медиҳанд: *Магар шумоён гӯзаро харида овардед, ки зарар мекашед* (С.Айнӣ. Фуломон, с.25); *Абдураҳимбой бар болои пирии ҷисмонии худ, магар ба як рангишкостагии рӯҳӣ ҳам гирифторм буд, ки ба андеша фуру рафта, ба тарафи меҳмони худ нигоҳ намекард* (С.Айнӣ. Фуломон, с.125).

Дар ҳамаи мисолҳои овардаи муҳаққиқон ва мисолҳои гирдовардаи мо низ ҳамин ҳолат ба мушоҳида мерасад, агар калимаи модалии “магар” фурӯ гузошта шавад, муносибати сабабу натиҷагии сарчумла ва чумлаи пайрав равшантар ва қавитар мегардад.

8.Тобиши мақсад низ дар чумлаҳои пайрави натиҷа ба мушоҳида мерасад. Хабарҳои чумлаи пайрави ин гуна чумлаҳо, чунонки Д.Тоҷиев низ таъкид мекунад, агар ба шакли аорист баргардонидани шаванд, комилан ба чумлаи пайрави мақсад табдил меёбанд, аммо дар ҳамин қолаби комили чумлаи пайрави натиҷа будан дар онҳо тобиши маъноии мақсад ба назар мерасад: *Замона захми ҷонкоҳе ба ҷигаргоҳи ӯ зад, ки дигар тобу тавон дар пайкараиш ва ақлу ҳуш дар сараш намонд (С.Айнӣ.Марғи судхӯр, с.152); Бо каландча он заминро се бор каландгардон кардам, ки он замин дар чуқурӣ се қади он каландча нармӣ пайдо кард (С.Айнӣ. Ёддоштҳо, 102).*

Қайд кардан ҷоиз аст, ки дар хусуси чумлаи пайрави натиҷа дар байни нахвиносон баҳсҳои тулонӣ сурат гирифтааст ва таҳқиқоти ҷудогонаи мукамалро талаб мекунад. Дар онҳо ҳамчун ифодакунандаи як муносибати мантиқии устувор маъноҳое ифода мегардад, ки бо воқеъ шудан ё нашудани воқеоти дигар вобастагӣ доранд. Баҳсҳо дар хусуси мансубияти ин гуна чумлаҳо низ аз он сар мезананд. Мушоҳида ва таҳлилҳои мо нишон медиҳанд, ки дар бисёр мавридҳо онҳоро бо чумлаҳои пайрави дигар, ки аслан тобиши маъноии иловагӣ дар ҳуди чумлаҳои пайрави натиҷа ҳастанд, омехта мекунанд. Маҳз, ҳамин ҷиҳат омӯзиши ҷудогонаи чумлаҳои пайрави натиҷаро талаб менамояд.

Муқарриз: Мирзоёров Ф.Н., н.и.ф., дотсент

Рӯйхати адабиёт

1. Асоев, Р. Чумлаи пайрави миқдору дараҷа ё натиҷа / Р. Асоев // Мактаби советӣ.- 1978.-№1.-С.19-22.
2. Атобуллоев, С. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ /С.Атобуллоев.-Ҷ.4.-Дониш: Душанбе,1984.-249с.
3. Буслаев, Ф.И. Историческая грамматика русского языка / Ф.И. Буслаев.-М.: Академия наук СССР, 1959. - 622с
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.- Душанбе: Дониш, 1989. - 423 с.
5. Забони адабии ҳозираи тоҷик.Синтаксис.- Душанбе: Ирфон,1970.-268с.
6. Камолитдинов, Б. Масъалаҳои баҳсноки нахви забони тоҷикӣ / Б. Камолитдинов. - Душанбе: Деваштич, 2003. - С.63- 69.
7. Қаландаров К. Ташаккул ва тақомули чумлаҳои мураккаби тоҷиб дар забони адабии тоҷик (асрҳои X-XIX) / К. Қаландаров. - Душанбе, 2004. – 464 с.
8. Маъсумӣ Н.Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. - Душанбе, 2011. – 385 с.
9. Низмуҳаммадов Б. Забоншиносии тоҷик./Б.Низмуҳаммадов.-Душанбе, 1970.-С.262-263.
10. Норматов М.Забони адабии муосири тоҷик.Синтаксис / М.Норматов. - Душанбе: Матбуот, 2011. – 378 с.
11. Русский язык. Учебник для 9 класса. - М., 2004. - 203 с.
12. Рустамов, Ш. Чумлаҳои мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Ш.Рустамов. - Душанбе: Дониш, 1968. – 120 с.
13. Тоҷиев, Д.Т.Чумлаҳои мураккаби тоҷиб дар забони адабии ҳозираи тоҷик / Д.Т.Тоҷиев.-Душанбе:Дониш,1981.-218с.
14. Хоҷаев, Д. Сабаб натиҷа дораду натиҷа сабаб(баъзе мулоҳизаҳо оид ба чумлаи пайрави натиҷа) / Д.Хоҷаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2020. - С.5-11.
15. Шафай, А.М. Сложноподчиненные предложения в современном персидском языке: автореф. дис. док.фил.наук /А.М. Шафай. - Баку, 1967. – 205 с.

МУЛОҲИЗАҶО ДОИР БА СЕРМАӢНОИИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ НАТИҶА ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТОЧИКӢ

Мақола ба яке аз масъалаҳои баҳсноки синтаксиси ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони адабии муосири тоҷикӣ бахшида шудааст. Муаллиф масъалаи сермаӢноии ҷумлаи пайрави натиҷаро бо масъалаи хусусиятҳои синтаксисию семантикии ин навъи ҷумлаи мураккаби тобеъ алоқамандона таҳқиқ менамояд.

Ба андешаи муҳаққиқ, таҳлили хусусиятҳои сермаӢноӣ бевосита бо табиати грамматикӣ ҷумлаҳои пайрав алоқаманд аст. Бинобар ин, нақши воситаҳои алоқаи грамматикӣ, муносибати мантикии байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав дар ифодаи маъноии натиҷа хеле муҳим аст.

Маъноии сабаб ва натиҷа дар ҷумлаҳои пайрави натиҷа ҳамеша тавъам ифода мегардад, бинобар ин, хусусиятҳои сабаб ва натиҷа ба сермаӢноии ин навъи ҷумлаҳо таъсири амиқ мерасонад.

Ба сабаби ин ки дар низоми ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони адабии муосири тоҷикӣ ин гурӯҳи ҷумлаҳо нақши муҳим доранд, ба масъалаи шиноخت ва омӯзиши онҳо муҳаққиқони зиёд машғул гардида ва дар аввалин таҳқиқот доир ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ андешаҳои олимон мушоҳида мешаванд.

Дар мавриди нуктаҳои назари гуногун муаллиф назари худро баён ва тавассути мисолҳо асоснок мекунад. Дар асоси мисолҳои адабиёти бадеӣ муаллиф 8 навъи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави натиҷаро нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: ҷумлаи мураккаби тобеъ, сарҷумла, ҷумлаи пайрав, ҷумлаи пайрави натиҷа, сермаӢноӣ, тобишҳои маъноӣ, муносибати сабабу натиҷа, воситаи алоқаи байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав.

РАЗМЫШЛЕНИЯ О ПОЛИСЕМИИ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ СЛЕДСТВИЯ В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена одному из дискуссионных вопросов синтаксиса сложного предложения в таджикском языке. Автор исследует вопрос значения придаточных предложений следствия, параллельно с вопросом его изучения, синтаксических и семантических особенностей этого типа сложноподчинённых предложений.

По мнению исследователя, анализ полисемантических особенностей придаточных предложений следствия напрямую связан с грамматической природой данного типа предложений. Поэтому роль грамматических средств связи, логической связи между главным и придаточным предложением очень важна в выражении семантики следствия.

Значение причины и следствия в придаточных предложениях следствия всегда выражаются в сочетании друг с другом, следовательно, природа причины и следствия оказывает глубокое влияние на осмысленность предложений этого типа.

В связи с тем, что данная группа предложений играет важную роль в системе сложноподчинённых предложений современного таджикского литературного языка, проблемой их распознавания и изучения занимаются многие исследователи, причем их мнения учитываются уже в первых исследованиях сложноподчинённых предложений.

Относительно различных точек зрения автор выражает свое мнение и обосновывает его примерами. На основе примеров из художественной прозы автор показывает 8 типов смысловых оттенков придаточных следствия.

Ключевые слова: главное предложение, придаточное предложение, придаточное предложение следствия, полисемия, смысловые оттенки, причинно-следственная связь, средства связи между главным и придаточным предложением.

REFLECTIONS ON THE POLYSEMY OF SUBORDINATE CLAUSES OF CONSEQUENCE IN THE MODERN TAJIK LITERARY LANGUAGE

The article is devoted to one of the controversial issues of the syntax of complex sentences in the Tajik language. The author explores the issue of the meaning of subordinate clauses of consequence in connection with the issue of its study, syntactic and semantic features of this type of complex subordinate clauses.

According to the researcher, the analysis of the semantic features of subordinate clauses of the consequence is directly related to the grammatical nature of the following sentences. Therefore, the role of grammatical means of communication, the logical connection between the subject and the subsequent sentence is very important in expressing the meaning of the result.

The meaning of cause and effect in subordinate clauses of consequence is always expressed in combination with each other, therefore, the nature of cause and effect has a profound effect on the meaningfulness of sentences of this type.

Due to the fact that this group of sentences plays an important role in the system of complex sentences of the Tajik language, many researchers are engaged in their recognition and study, and the opinions of scientists are taken into account in the first studies of complex subordinate clauses.

Regarding different points of view, the author expresses his opinion and substantiates it with examples. Based on examples from literary prose, the author shows 8 types of semantic shades of subordinate clauses.

Keywords: *main clause, subordinate clause, consequential subordinate clause, semantic and syntactic shades of meaning, cause-and-effect relationship, means of communication between the main and subordinate clause.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Абдурахмонова Мастура Амиралиевна – Донишгохи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забони адабии муосири тоҷикӣ. Суроға: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: 988 34 29 59. E-mail: abdurahmonzoda-m@mail.ru*

Сведения об авторе: *Абдурахмонова Мастура Амиралиевна - Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, доцент кафедры современного таджикского литературного языка. Адрес: 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 988 34 29 59. E-mail: abdurahmonzoda-m@mail.ru*

Information about the author: *Abdurahmonova Mastura Amiralievna - Tajik National University, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Modern Tajik Literary Language. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 17. Dushanbe, Phone: 988 34 29 59. E-mail: abdurahmonzoda-m@mail.ru*

Категорияи инкор яке аз мавзӯҳои баҳсталаби забоншиносӣ ба ҳисоб меравад. Тули солҳост, ки забоншиносони хориҷӣ ба тадқиқоти ин категория кӯшиш ба харҷ додаанд. Вале баъди тадқиқот ба назар расид, ки оид ба ин категория бо забони тоҷикӣ маълумотҳо хело кам ба назар мерасанд. Барои ҳамин кушиш кардем, ки мавзӯи мазкурро ҳаматарафа тадқиқ карда пешкаши хонандагон гардонем. Маълум шуд, инкор дар баҳши забоншиносӣ якҷанд воситаҳои ифода дорад: воситаҳои сарфӣ категорияи инкор, воситаҳои лексикӣ категорияи инкор ва ҳам воситаҳои наҳвӣ категорияи инкор ва дар навбати худ инҳо хусусият ва зергурӯҳҳои худро дорад.

Дар сатҳи синтаксис инкор тавассути ҷумлаҳои инкорӣ ҳарду забон ифодаи худро меёбад. Дар ин самт он якҷанд хусусиятҳоро касб мекунад, ки дар алоҳидагӣ мавриди тадқиқ қарор хоҳем дод. Дар бораи вижагиҳои масъалаи мавриди назар дар китоби дарсӣ ва дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» ба таври мухтасар маълумот дода шудааст.

Баъзе олимони забоншиноси тоҷик, ба монанди Б. Ниёзмӯҳаммадов, М. Қосимова, Ф. Зикриёев, З. Холназарова ва дигарон доир ба ин масъала фикрҳои худро баён намудаанд. Дар таҳқиқи ҷумлаҳои сода Б. Ниёзмӯҳаммадов кор карда, дар ин мавзӯ баъзе нуктаҳои ҷолиб пешниҳод кардааст [6]. Профессор М. Қосимова мақолаеро дар бораи «Инкор дар ҷумлаҳои сода» ба таъби расонида, ба ҷанд ҷиҳати ин масъала тавзеҳ додааст [5]. Дар бораи «Ифодаи категорияи инкор дар ҷумлаҳои содаи забони адабии ҳозираи тоҷик» З. Холназарова тадқиқоти илмӣ анҷом додааст [10]. Ҳарҷанд олимони забоншиноси тоҷик доир ба ин мавзӯ корҳои илмӣ ба анҷом расонидаанд, аммо то ба ҳол баъзе масъалаҳои мавҷуданд, ки баррасии ҳамачонибаро талаб менамоянд. Дар «Забони адабии ҳозираи тоҷик» ҷумлаҳои инкорӣ дар қисмати ҷумлаҳои содаи яктаркиба ҷой дода шудаанд ва истифодаи онро танҳо дар нутқи диалогӣ қайд кардаанд. Ҷумлаҳои инкорӣ метавонанд яктаркиба, дутаркиба бошанд. Дар забоншиносии тоҷик низ ҷумлаҳои инкорӣ ба умумиинкорӣ ва қисман инкорӣ ҷудо мешаванд.

Олимон ва мутахассисони забони англисӣ Илиш Б.А., Иванова И. П., Бурлакова В.В., Почепсов Г.Г., Каушанская В.Л., Блох М.Я дар бораи ҷумлаҳои забони англисӣ кор карда, ҷумлаҳои инкориро ба гурӯҳи ҷумлаҳои ҳикоягӣ дохил кардаанд. Блох М.Я. дар китоби худ «Теоретическая грамматика английского языка» ҷунин навиштааст, ки ҷумлаҳо аз рӯи мақсади гуфтор ба ҳикоягӣ, саволи ва амрӣ ҷудо мешаванд. Ва дар ҳамон ҷо қайд мекунад, ки ҷумлаҳои ҳикоягӣ дар навбати худ, ба тасдиқӣ ва инкорӣ ҷудо карда мешаванд [1, 251].

Илова бар ин, дар китоби Татьяна Камянова «Грамматика английского языка: теория и практика» омадааст, ки ҳамаи намудҳои ҷумла: хитобӣ, саволи, ҳикоягӣ, амрӣ шакли инкорӣ доранд, ки барои рад намудани ин ё он амалу ҳолат хидмат мекунанд [4, 639].

Агар дар ҷумла ҳиссаҷа пеш аз хабар ояд, ҷумлаи умумиинкорӣ ва агар пеш аз дигар аъзоҳои он ояд, ба ҷумлаҳои қисман инкорӣ тааллуқ дорад. Ҳолатҳои мешаванд, ки новобаста ба набудани воситаҳои инкорӣ, ҷумла инкорӣ бошад. Ҷунин ҷумлаҳо дар ифодаҳои имплитсистиинкор ба амал меоянд. Дар ҳар ду забон, воситаи ҳамгуни инкорӣ барои сохтани намудҳои гуногуни ҷумлаҳои инкорӣ корбаст мегардад. Бояд қайд намуд, ки ҳиссаҷаи «не», ё ин ки пешванди «на-» пеш аз хабари инкорӣ дар забони тоҷикӣ дар шакли тақрор оянд, метавонанд ҷумлаи инкорӣ насозанд. Яъне, ду инкор маънои тасдиқ медиҳад, ки ин ходиса дар забони англисӣ ба назар намерасад, дар он сурат як инкор инкори дигарро маъно менамояд: *Ман бояд равам, нарафта наметавонам* [8, 90].

Бояд дар хотир дошт, ки баъзан ҳиссаҷаи «не» ё префикси «на-» пеш аз хабар омада, ҷумлаи тасдиқӣ месозад. Ин, асосан, дар ҷумлаҳои саволи риторикӣ ба амал меояд:

Устохоҷа, шумо Лутфуллоро дуо ҷардед, ки қабул шуданаиш мумкин нест ва ба ӯ якпула ғоида надорад, кист, ки дар дунё ҳазорсола шавад, кист, ки дар дунё намирад? [15, 37].

Usto Khoja, you have wished something for Lutfillo that he can not possibly accept and which is no earthly use to him - who on earth could live a thousand years? [20, 85].

Дар вақти тарҷума ҷумлаи мазкур ҳамчун ҷумлаи саволи тарҷума шуда истодааст. Лекин ба таври умумӣ ҳарду ҷумла барои ифодаи як маъно хидмат мекунад. Аз ин рӯ, ҳангоми ҷудо кардани ҷумлаҳои инкорӣ ба ин нуқта бояд аҳаммияти махсус зоҳир кард. Барои ифодаи ҷумлаҳои инкорӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, пеш аз ҳама, вазифаи ҳиссаҷаҳои инкорӣ *ne // not, na, пайвандаҷаҳои neither.. nor // на... на...*, пешвандҳои инкории *na-, in-, mis-, dis, non-*, предикатҳои инкорӣ (воситаҳои эксплицитӣ), ҷонишинҳои саволи, зарфҳои саволи *when//кай, where// дар куҷо* ва ғайраҳо, инчунин интонатсия (воситаҳои имплицитӣ) хеле назаррас аст. Аз ин рӯ, ҷумлаҳои инкориро дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар робита ба ифодаи хабар ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: 1) ҷумлаҳои умумиинкорӣ, яъне он ҷумлаҳо, ки хабарҳои онҳо танҳо дар шакли инкорӣ қарор доранд; 2) ҷумлаҳои қисман инкорӣ, яъне ба ғайр аз хабар дигар аъзоҳои он инкорӣ мебошанд; 3) ҷумлаҳои инкорӣ – тасдиқӣ, ки хабари аввал инкорӣ ва хабари дуюм тасдиқӣ мебошад; 4) ҷумлаҳои шаклашон инкорӣ, ки мазмуни тасдиқӣ доранд; 5) ҷумлаҳо, ки шаклан тасдиқӣ, аммо мазмуни инкорӣанд.

Мавриди қайд аст, ки дар забони тоҷикӣ ҷумлаҳои дар таркибашон ҷонишинҳои инкорӣ, зарфи «ҳаргиз» дошта, бо шакли инкории хабар омада, ҷумлаҳои умумиинкорӣ сохта метавонанд, ё бо ин гуна калимаҳо танҳо ҷумлаҳои умумиинкорӣ шакл мегиранд. Дар ин гуна ҷумлаҳо хабар – меҳвари асосии ҷумла дар шакли инкорӣ омада, маънои инкор танҳо ба воситаи он зоҳир мегардад. Бо ҳиссаҷаи инкории «на» ва пайвандаки пайваस्तкунандаи инкории «на..., на...» ҷумлаҳои қисман инкорӣ сохта мешаванд. Ин дар он ҳолат ба миён меояд, ки агар хабари ҷумлаи мазкур дар шакли тасдиқӣ ояд:

То ҳамон дарсҳояшро ёд карда, аз пеши ман нагузаронад, ман ӯро на ба тамошо ва на ба бозӣ - ба ҳеҷ ҷо рухсат намедиҳам [15, 13].

Until he has them by heart and has repeated them to me, I am not letting him out to play or go for a walk anywhere [20, 50].

Ҳангоми тарҷума пайвандаки пайваस्तкунандаи инкории «на..., на...» тавассути пайвандаки пайваस्तкунандаи он ифодаи худро ёфтааст. Ин калимаҳо дар забони тоҷикӣ ифодаи худро бо вариантҳои ҳамгун пайдо мекунанд. Аз байни ҷумлаҳои инкорӣ қисми зиёдашонро ҷумлаҳои умумиинкорӣ ташкил медиҳанд.

Фарқи асосӣ дар ифодаи инкор дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар он зоҳир мегардад, ки забони тоҷикӣ ба гурӯҳи забонҳои полинегативӣ дохил мешавад, ки дар муқоиса бо забони англисӣ, ки дар он танҳо як аъзои инкорӣ дар ҷумла вучуд дошта метавонад, дар ҷумлаҳои инкории забонҳои тоҷикӣ якҷанд аъзоҳои он метавонанд инкорӣ бошанд. Лекин қайд бояд кард, ки дар баъзе созмонҳои масдарӣ, созмонҳо бо герундий ва сифати феъли истифодаи дукаратаи воситаҳои инкорро дидан мумкин аст:

Would it not be better not to tell your father? [17, 87].

Having no new companions, nothing remained for him but to read [17, 98].

Аммо ин ҳолат дар забони англисӣ ниҳоят кам воমেҳӯрад. Мисол:

Худ ҳарчанд он вақтҳо шоир шуданро орзу мекарда бошам ҳам, дар бораи ба вучуд омадани он орзуи худ ҳеҷ боварӣ надоштам [15, 95].

I never did see the beat of that boy [21, 3].

Бояд қайд намуд, ки дар забони тоҷикӣ қисми зиёди ҷумлаҳои инкорӣ, ки бо ҷонишинҳои инкорӣ сохта мешаванд, ба гурӯҳи ҷумлаҳои умумиинкорӣ мансубанд. Дар баробари ин, бо баъзе ҷонишинҳои инкорӣ ҷумлаҳои қисман инкорӣ сохта мешаванд. Масалан, ҷумлаҳои умумиинкорӣ бо ҷонишини манфӣ.

Ҳеч ваъда накарда буданд, фақат туро домод мёкунам гуфта буданд.....- Ҳеч чиз ваъда накардаанд [15, 25].

“He didn't promise me anything except that he would make me his son in - law.” .... He never promised me anything [20, 66].

Дар вақти тарҷума ҷонишини инкории забони тоҷикӣ тавассути зарфи инкории never, ҳиссаҷаи not ва ҷонишини номуайянии anything ифода шуда истодааст. Яъне, дар гунаи англисӣ фақат як инкор истифода шуда истодааст, ки ин аз мононегативӣ будани забони англисӣ шаҳодат медиҳад.

Яке аз хусусиятҳои бо ҳам наздики ин забонҳо истифодаи пайвандаки пайвастандандаи инкории «neither... nor», яъне «на..., на...» аст, ки дар ҷумласозӣ нақши муҳим дошта, дар ҳар ду забон вазифаи ҳамгунро адо мекунанд. Онҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, асосан, барои пайванди калимаҳои баробарҳуқуқ дар дохили ҷумлаҳои сода истифода шуда, робитаи ҷумлаҳои содари ҷумлаҳои мураккаб ба вучуд меоранд. Дар ин замина умумияти забонҳои хеш (тоҷикӣ ва англисӣ) боз хубтар эҳсос мегардад:

Аммо писараи ноқобил ва сарсаригард шуда, на дар замин ва на дар дуредгарӣ кор накардааст [15, 20].

But his son was irresponsible and lazy, and had neither farmed the land nor learned carpentry [20, 59].

Забоншиноси тоҷик Б. Ниёзмӯҳаммадов ҷумлаҳои инкориро ба ҷумлаҳои яктаркиба дохил намуда, қайд менамояд: «Дар байни ҷумлаҳои сода ҷумлаҳои низ ҳастанд, ки ба воситаи як калима ва ё иборае, ки ба аъзоҳои алоҳида ҷудо намешавад, ифода меёбанд. Маънои асосии ин хел ҷумлаҳо аз тасдиқ ва ё инкор қардани гуфтаҳои дар матни боло баёншуда иборат аст. Инчунин, қайд карда мешавад, ки ин гуна ҷумлаҳо бештар дар нутқи диалогӣ ба кор бурда мешаванд» [6, 225]. Аммо, аз рӯи нуктаҳои дар диссертатсияи Элназаров оварда, ҷумлаҳои содаи инкорӣ дар муколама метавонанд на танҳо яктаркиба, балки дутаркиба бошанд. Барои тасдиқи фикраш чунин мисолро меорад:

Қаиқчӣ (киштибон)-ро ҷег зан, - гуфт яке аз саворон, ки ба наздикии ятим расида, асти худро нигоҳ дошта буд . -Киштибон дар ин ҷо нест,- гуфта ҷавоб дод [13, 387].

Дар забони англисӣ воситаҳои инкорие, ки пеш аз тамоми аъзои ҷумла меояд, ҷумлаи умумиинкорӣ месозанд. Татьяна Камянова қайд мекунанд, ки бо ёрии ҳиссаҷаи not, ҷонишинҳои инкорӣ, зарфҳои инкорӣ, пайвандакҳо, пешояндҳо ҷумлаҳои инкорӣ сохта мешаванд [4, 657].

Дар чунин ҷумлаҳо хабар дар шакли мусбат меояд. Тафовут байни инкори «умумӣ» ва инкори «ҷузъӣ» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар грамматика ба шакли амиқ зоҳир мегардад. Аммо дар баъзе мавридҳо ин ду мафҳум на он қадар бо маънои наздики худ истифода мегарданд. Ин ишорат бар он аст, ки баъзан ҷумлаҳои умумиинкорӣ бо маънои қисман инкорӣ истифода мегарданд, яъне дар онҳо хабар дар шакли инкорӣ меояд. Дар ҷумлаҳои мазкур маҳдудии объект ба назар мерасад ва қисми каме аз умум инкор мегардад. Ин мафҳум дар ҷумлаҳои забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба миён меояд, яъне агар дар ҷумла калимаҳои *фақат, танҳо, one, hardly, scarcely* ва ғайраҳо омада бошанд, хабар дар шакли инкорӣ омада бошад ҳам, ҷумла метавонад қисман инкорӣ бошад.

Ман дар ин саёҳати худ гӯё шахрро тамошо карда натавонистам, танҳо як бор Регистон ва масҷиди Болои Ҳавзро дидам, чунки худам ба танҳо ҷоеро наметавонистам [15, 82].

“Cut me a junk o’ that,” says he, “for I haven’t no knife and hardly strength enough, so be as I had [20, 103].

Ҳарчанд зарфҳои hardly ва scarcely зоҳиран тасдиқӣ намоянд ҳам, онҳо ягон вазъият ё амалро тасдиқ намеkunанд, баръақс, дар онҳо маънои инкорӣ ба назар мерасад [4, 658]. Аз ин рӯ, олимони қайд менамоянд, ки ҷудо қардани ҷумлаҳо ба умумӣ ва ҷузъӣ он қадар дуруст нест [2, 152].

Ба фикри мо, чунин чумлаҳо як қисми истисноиро ташкил мекунанд ва ба тамоми чумлаҳои инкорӣ тааллуқ надоранд. Элназаров дар диссертатсияи хеш қайд менамояд, ки чудо кардани чумлаҳои инкорӣ ба чузъӣ ва умумӣ дуруст аст [11]. Чумлаҳои инкориро дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба чунин гурӯҳҳо чудо кардан мумкин аст: чумлаҳои умумиинкорӣ, чумлаҳои қисман инкорӣ, чумлаҳои тасдиқӣ-инкорӣ. Яке аз хусусиятҳои ба худ хоси забони англисӣ ин истифодаи зарфҳои замони *still* ва *yet* мебошад, зеро ки ҳарду майдони истифодашавии худро доранд.

Дар вақти тарҷума чун зарфи замони то ҳол ё ҳоло ҳам тарҷума мешаванд. Дар забони англисӣ бошад, зарфи *still* дар чумлаҳои тасдиқӣ ва зарфи *yet* дар чумлаҳои инкорӣ истифода бурда мешаванд:

So much I saw, almost in a dream, for I had not yet recovered from my horrid fear of a minute or two before [20, 47].

Most of the characters that perform in this book still live, and are prosperous and happy [21, 284].

Дар забони англисӣ инкор дар чумла метавонад тавассути чунин аъзоҳои чумла ифода шавад:

а) мубтадо: *Nothing of the sort was visible...*[17, 176].

“Ягон кас ба ман ҳам хаводорӣ мекарда бошад?” ... [15, 94].

б) хабар: *But Tom did not wait for the rest* [21, 7].

Охир, ягонта назадааст, ҷавонӣ кардааст, хунаш гарм, тоқат накардааст [15, 161].

But he didn't beat him, he is young and his blood is up and could not control himself [14, 161].

в) пурқунанда: *There was no pause of the realities wherein he moved* [17, 7].

Дидам, ки намешавад, пайташиро ёфта, ронамро ба тағи шиқамаш монда, вайро чаппагардон карданӣ шудам, аммо боз ҳам нашуд, вай нағалтид [15, 78].

г) ҳоли замон: *And this the more surprised me, for I thought he had never shown himself so cunning as he did then* [20, 126].

Очаъон... Ман шуморо ҳеҷ вақт намепартоям(ширин71). ~ Mommy I'll never leave you...[16, 71].

Аз маводди амалии ҳарду забон хувайдост, ки ифодашавии инкор дар қисмати синтаксисии ин забонҳо бо ҳам шабеҳият дорад.

Мавқеи чумлаҳои умумиинкорӣ ва қисман инкорӣ дар ифодаи категорияи инкории ҳар ду забон хело калон мебошад. Чумлаҳои умумиинкорӣ (ин истилоҳ аз истилоҳи забони русии «общеотрицательные предложения» тарҷума шудааст) он чумлаҳое мебошанд, ки яке аз чузъҳои асосии чумла – хабар дар шакли инкорӣ омада, амал, ҳолатро рад менамояд ва мавҷудии худӣ ашё, сифат ва ё миқдори онро инкор карда, барои ифодаи дурусти фикр шароит фароҳам меорад [13].

Мавриди зикр аст, ки дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ хабари чумлаҳои умумиинкорӣ бо роҳҳои гуногун ифода меёбад. Аз мушоҳидаҳои илмӣ дарёфт кардем, ки дар маводҳои илмӣ олимони англис мафҳуми чумлаҳои умумиинкорӣ ва қисман инкорӣ зикр нагардидааст. Дар баъзе сарчашмаҳо оварда шудааст, дар чумлаҳое, ки ҳиссаҳои инкории *not* истифода бурда шудааст, маънои инкор ба тамоми чумла алоқаманд аст. Агар дар чумла дигар воситаҳои инкорӣ, аз қабилӣ ҷонишинҳо, зарфҳо, префиксу суффиксҳои инкорӣ истифода шуда бошанд, дар ин гуна чумлаҳо инкор танҳо ба қисми чумла равона карда шудааст [12].

Ин маълумотҳо моро водор месозанд, ки ин истилоҳҳо дар чумлаҳои англисӣ низ истифода кунем ва мавриди омӯзиши муқоисавӣ қарор диҳем.

Дар китоби “Грамматика английского языка теория и практика» муаллиф изҳор менамоянд, ки воситаи инкор, яъне ҳиссаҳои «not» пеш аз хабар омада, ба тамоми чумла маънои инкорӣ медиҳад [4, 653].

Дар ҷумлаҳои умумиинкории забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ маркази предикативӣ инкор мешавад, яъне хабари ҷумла бо воситаҳои гуногун инкор мегардад. Инкори бо хабар ифодаёфта ба тамоми ҷумла маънои инкорӣ мебахшад. Дар ин ҳолат ҷумла мавқеи умумиинкорино мегирад:

Дору ба ту ғоида намекунад [17, 37].

Medicine will not help you [17, 37].

Аммо ман он вақтҳо фарқи суф то шоҳиро намедонистам ва ҳамин қадарро медонистам, ки куртаи худам нисбат ба газворҳое, ки падарам мебофт, хеле сафед ва суфта буд [15, 6].

I didn't know the difference between linen and silk at that time, but I knew that my father wove a very soft and white material compared to other fabrics [20, 6].

Дар забони англисӣ хабари ҷумлаҳои умумиинкорӣ метавонад ба тамоми ҳиссаҳои нутқ тааллуқ дошта бошад, ки онро ҳиссаҳои инкории «not» ифода мекунад. Аммо дар забони тоҷикӣ хабар бо ҳиссаҳои инкории «не, на» ва пешванди инкории «на-» омада метавонад. Аз рӯйи ифодаи сохти хабар ҷумлаҳои умумиинкорино дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

1. Ҳам дар забони англисӣ ва ҳам дар забони тоҷикӣ ҷумлаҳои инкорӣ бо феъли сода ва сохта ифода меёбанд:

Ман ба вай даст нарасондам [17, 166].

I didn't touch her [17, 166].

Давр рондани ин хунҳорон дур намеравад, - гуфт падарам [16, 56].

But now he did not know the necessary symptoms [21, 49].

2. Хабар дар ҷумлаҳои умумиинкорӣ метавонад бо феълҳои таркибӣ ифода гардад:

а) хабари чунин ҷумлаҳо бо феълҳои таркибии феълӣ ифода меёбад:

Барои он ки як гушаи зодгоҳам обод шавад, барои он ки заминҳои хоҷагии ту аз нодорию ҷоплусии ту кишт нашуда намонад [17, 167].

I want at least one corner of my native village became more beautiful, the land remained unused because of your greediness should not deserted [17, 167].

Аз асари ин ҳама қабудӣ ва сояву салқин гармии тобистон ҳам он қадар маълум намегардид [16, 76].

...And if I had seen as many kings or archbishops I could not have been more delighted [21, 31].

б) хабар дар забони тоҷикӣ бо феълҳои таркибии номӣ ҳам ифода меёбад, ки пешванди инкорино феъли ёридиҳанда қабул мекунад ва хабари мазкур дар забони англисӣ бо феълҳои сода ифода мегардад:

Падарам бо маслиҳати ҳамсояҳо ӯро ба духтур бурда нишон додани шуд, лекин модарам қабул накард [16, 67].

"I don not speak to the feeble, or think of them..." [18, 400].

Оламро обу азоб гирад, парво надорам, - гуфт Алихон дар ҷавоб [15, 17].

"It doesn't worry me if the world ends in flood or fire", Ali-Khon replied [20, 54].

Дар забонҳои мавриди қиёс ҷумлаҳои умумиинкорӣ дар шакли хитобӣ-амрӣ омада метавонад, дар ин ҳолат дар забони англисӣ ҳиссаҳои инкорӣ пеш аз хабарҳое меояд, ки танҳо бо феъл ифода шудаанд:

Do not enter! Do not ask me, reader, to give a minute account of that day... [20, 629].

Дар забони тоҷикӣ бошад, дар ин маврид, асосан, пешванди «на-» ба қор бурда мешавад:

Аз даст надох! Садо набароред! "Товақти мурданам диҳед мешавад, лекин Алихон нафаҳмад", - гуфт. Ту ҳам ба касе нафаҳмон [15, 9].

Хабар дар ҷумлаҳои умумиинкории забони англисӣ метавонад бо калимаҳои ҳолат ифода ёбад:

Adele is not ready to go to bed yet [20, 263].

Дар забони тоҷикӣ бошад, калимаҳои ифодакунандаи ҳолат бо исм ва шакли инкории ҳабар ифода мегардад:

Чунки илми ман аз илми падарам зиёд аст, ки дар ин хел шакку шубҳа нест [15, 348].

3. Дар забони англисӣ ҳабари ҷумлаҳои умумиинкорӣ метавонад бо феълҳои модали низ ояд, ки дар ин ҳолат ҳиссаҳои *not* баъд аз феъли модалӣ меояд:

Alas, I can not remember the old woman's exact words, and now, over sixty years later, I am obliged to write it in my own words... [20, 67].

Ҳабари чунин ҷумлаҳо бо феълҳои таркибии забони тоҷикӣ ифода мегарданд:

Ҳайфо, ки ман тағбир ва тасвирҳои он кампирро аз ёд баровардам ва дар ин вақт, ки аз замони шуниданам ин ҳикоятро шасту чанд сол гузаштааст, маълум шудам, ки бо забони худ нависам... [15, 25].

4. Ҷумлаҳои риторикии саволи ва риторикии хитобӣ ба ҷумлаҳои умумиинкорӣ дохил мешаванд, гарчанде ки сохти чунин ҷумлаҳо тасдиқӣ мебошанд:

*Улфат шудам аз баҳри ту бо мардуми ашроф,
Дар рағми ман ин лутф ба аброр чӣ лозим?* [15, 515].

Дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ як қисми ҷумлаҳои умумиинкорӣ бо пайвандаки инкории такрорӣ *neither... nor.../на... на... сохта* мешаванд:

From that time forth I was not afraid of being alone, or the dark [20, 73].

Баъд аз он воқеа ман на аз танҳои метарсидам ва на аз шаби торик [15, 28].

Дар чунин ҷумлаҳо ҳабар дар шакли тасдиқӣ ифода ёбад ҳам, пайвандаки такрорӣ на...на... тамоми ҳолатро инкор мекунад, яъне ҷумлаи боло чунин маъно дорад, ки “баъд аз он воқеа ман аз хел чиз наметарсидам”.

Аз ин ҷо, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки ҳиссаҳои инкорӣ ҳам барои сохтани ҷумлаҳои умумиинкорӣ ва ҳам барои ташаккули ҷумлаҳои қисман инкорӣ қорбаст мешаванд.

Яке аз воситаҳои синтаксисии дигари ифодаи инкор ҷумлаҳои қисман инкорӣ буда, дар ин намуди ҷумлаҳо ҳабар дар шакли тасдиқӣ ва хеле кам дар шакли инкорӣ меояд. Аҳбори дар ҷумла баёнгардида инкор нагашта, танҳо чизе, ки дар бораи он ҳабар дода мешавад, инкор мегардад. Дар ҷумлаҳои қисман инкорӣ, одатан, калимаҳои инкори амсоли ҷонишинҳо, пешванду пасвандҳо, зарфҳо истифода бурда мешаванд. Баъзе олимони онро «инкори ремавӣ» меноманд [3, 92-96]. З.Холназарова дар рисолааш қайд мекунад, ки дар забони тоҷикӣ ҷумлаҳои қисман инкорӣ муносибати хилофӣ дошта, ҳабари онҳо чида шуда меоянд [13, 24-25]:

Дар пеши ҳавли Усто Барот на руд буду на пули он, на лӯйи осие буд ва осиеҳона ба назар менамуд [15, 18].

Next to Usto Barot's house there was no bridge across it, no mill stream and no mill that I could see [20, 57].

Ба ақидаи олимони, дар чунин ҷумлаҳо алоқаи байни субъект ва предикат, яъне байни мубтадо ва ҳабар алоқаи мусбат вучуд дорад, дар онҳо ё субъект, ё объекти амал ва ё дигар ҳолатҳое, ки дар онҳо амал иҷро бояд шавад, инкор мешавад [7, 77]:

At this rate he will make neither a man nor a mullah; by and by he will end up an ass [20, 80].

Акнун ин на одам мешавад ва на мулло, рафта-рафта ҳар мешавад [15, 33].

Дар ҷумлаҳои мазкур амал иҷро мегардад, аммо он каме бо ноҷӯрӣ, норасоӣ ба анҷом мерасад, қисмате аз аъзоҳои ҷумла инкор мегардад. Дар ҷумлаҳои қисман инкорӣ замон, макон ва сабабу натиҷаи амал метавонад рад шавад, аммо ҳуди амал иҷро мегардад.

Барои сохтани ҷумлаҳои қисман инкорӣ дар забонҳои муқоисашаванда асосан ҳиссаҳо қорбаст мегарданд, ки мавқеи онҳо дар ҳарду забон пеш аз дигар аъзоҳои ҷумла муқаррар мегардад, яъне онҳо на ҳабар, балки дигар аъзоҳои ҷумлаҳо инкор менамоянд:

Ў қади баланд, бадани лозар, чехраи гандумгун, риши миёнаи на он қадар сафед ва абруҳои баланди дарозмӯ дошт [15, 31].

He was tall and thin, with a ruddy complexion, a fair-sized beard (which was not very gray, despite his ninety years) and long, bushy eyebrows [20, 75].

Дар маҷмӯъ, барои сохтани ҷумлаҳои қисман инкорӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ чунин калимаҳо ва таркибҳо истифода мешаванд:

1. Ҳиссаҳои инкорӣ:

а) ҳиссаҳои инкории *не, на //not*.

Ҳиссаҳои «не» пеш аз дигар аъзои ҷумла омада (на пеш аз хабар) ҷумлаи қисман инкорӣ месозад [9, 99]:

Вале танҳо не, ҳамроҳи раиси шикамқалон ва ду ӯлавони хузарби дигар [16, 55].

Foreman really came, but not alone, with big-bellied boss and two big chaps [16, 55].

Дар ин ҳолат ҳиссаҳои *not*-и забони англисӣ бо ҳиссаҳои *не*-и забони тоҷикӣ муодили яқдигар буда, объектҳои ҷумла инкор мешаванд. Дар тарҷума ҳиссаҳои *not* бо ҳиссаҳои *не* ва на ифода меёбад.

Ин гуна либосҳои тоза, хусусан, курта-лозимии сафеди шаффоф на танҳо хурсанд карда буд, ҳатто диққати бачагони дигарро ҳам ба худаш ҷалб намуд [15, 4].

These new clothes, especially my bright white tunic, not only pleased me enormously but also attracted the attention of the other boys [20, 38].

б) ҳиссаҳои *not// на* дар сохтани ҷумлаҳои қисман инкорӣ истифода мегардад:

Ман дар натиҷаи ин суҳбат на танҳо аз ин хурсанд шудам, ки падарам шеър гуфта метавонистааст, инчунин ман аз ин ҷиҳат ҳам хурсанд шудам, ки дар бораи имконияти шоир шудан бе «валӣ» будан дар дили ман ҳеҷ шубҳае намонда буд, чунки «валӣ» набудани падари худро медонистам [15, 56].

Thanks to this conversation, I was delighted to learn not only that my father was able to compose verse, but also that it was possible to be a poet without being a saint [20, 116].

Қисми зиёди ҷумлаҳои қисман инкорӣ бо пайвандаки такрорӣ *на...на...// nor...or ... , neither ...nor...* сохта мешаванд, ки хабари чунин ҷумлаҳо дар шакли тасдиқӣ меояд:

Ҳаво на сард буду на гарм ва бағоят форам буд. ~ The air was neither cold nor hot, just perfect [15, 51].

2. Пайвандакҳои маъноӣ инкоридошта

Барои сохтани ҷумлаҳои қисман инкорӣ пайвандакҳо низ истифода мегарданд: амсоли пайвандаки *бе он ки, гайри//, without, not...but, nor*:

Ҳар чӣ ӯ пай набурда будааст, бе он ки ба бағали ман диққат кунад, ба як даре, ки дар он тарафи вай гов мебастанд, гузашта рафт [15, 48].

At any rate, Qutbiya appeared not to suspect anything, and without looking under my arm, she went off into the nearby cowshed [20, 103].

Гайри Худованд аз касе ҷарос надорам [16, 8].

I am not afraid of anybody but God [16, 8].

3. Калимаҳои инкорӣ (танҳо дар забони англисӣ):

а) ҷонишинҳои инкории *none, neither, nothing, nobody*:

I took care that none should hear of it roof her under that name [20, 445].

б) калимаҳои инкории тавассути аффиксатсия сохташуда: *unhappy, unfortunately, impossible*:

Салим ноаён ба онҳо дору ҳам медиҳад [16, 14].

Salim innoticeably gives them drugs [16, 14].

Қайд бояд кард, ки дар забони англисӣ ҷонишинҳои инкорӣ метавонанд, ҷумлаҳои қисман инкорӣ созанд, ки дар онҳо хабар дар шакли тасдиқӣ омада, танҳо яке аз аъзоҳои ҷумла инкор мешавад. Лекин дар забони тоҷикӣ ин ҳолат дида намешавад, яъне ҳангоми истифодашавии ҷонишинҳои инкорӣ хабар низ дар шакли инкорӣ меояд:

Nobody can be compare with you [16, 17].

Ба шумо ҳеч кас баробар намешавад [16, 17].

Мавриди таъкид аст, ки дар забони англисӣ ҳангоми истифода кардани зарфи инкории *never* хабар дар шакли тасдиқӣ ояд ҳам тамоми амал ё ҳолати дар ҷумла ифодашуда инкор мегардад. Яъне, ҳарчанд ки ҷумла зоҳиран қисман инкорист, лекин он мантиқан ҷумлаи умумиинкорӣ маҳсуб меёбад:

He had never been so tongue-tied in his life [17, 456].

They had never been worn, my mother said [20, 17].

Ҳамин тавр, категорияи инкор яке аз мавзӯҳои доманадор на дар забоншиносӣ, балки дар фалсафа, мантиқ, математика, психология ва дигар фанҳо ба ҳисоб меравад. Категорияи инкор дар ҳар соҳаи илм бо қонуну хусусиятҳои фарқкунандаи худ маълум аст. Яке дар ҷумла бо воситаи инкор фикри гӯяндаро инкор кунад, дигаре ҳастӣ ва ё нестиро ифода мекунад. Аз ҳамин ҷониб мавзуи инкор хело мавзуи баҳсталаб буда, рӯз то рӯз диққати олимону забоншиносро ба худ ҷалб мекунад. Мо низ кӯшиш ба харҷ додем дар мақолаи хеш то андаке бошад ба мавзуи инкор ҳаматарафа равшанӣ андозем. Дар ин қисмат намудҳои ҷумлаҳои умумиинкорӣ ва қисман инкорӣ, мавқеи ҷумлаҳои умумиинкорӣ ва қисман инкорӣ дар ифодаи категорияи инкории ҳар ду забон мавриди тадқиқот қарор гирифт. Дар натиҷаи мавриди таҳлил қарор додани ҷумлаҳои умумиинкорӣ ва қисман инкории забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ мо чанде умумиятҳо ва фарқиятҳои онҳоро дар ин забонҳо дарёфт кардем.

Умумиятҳо:

- Дар ҳарду забон воситаи синтаксисии ифодаи инкор ҷумлаҳои умумиинкорӣ ва қисман инкорӣ маҳсуб меёбанд;
- Дар забонҳои қиёсшаванда ҳангоми сохтани ҷумлаҳои умумиинкорӣ ва қисман инкории қариб якхел воситаҳо ба қор бурда мешаванд;
- Ба таври васеъ истифодашавии ҳиссаҷаҳои инкории ҳарду забон;
- Пайвандҳои инкории ҳарду забон барои сохтани ҷумлаҳои инкорӣ истифода бурда мешаванд;

Фарқиятҳо:

- Дар забони англисӣ феълҳои модалӣ, ки дар ҷумлаҳои умумиинкорӣ истифода бурда шудаанд, дар вақти тарҷума бо феълҳои таркибии забони тоҷикӣ ифода мешаванд;
- Истифодашавии якҷандқаратаи инкор дар забони тоҷикӣ, ки ин ҳолат дар забони англисӣ дида намешавад, яъне дар забони тоҷикӣ ҳам ҷонишини инкорӣ ва ҳам хабар дар шакли инкорӣ омада метавонад. Ҳол он ки дар забони англисӣ танҳо яке аз онҳо инкорӣ шуда меояд ва маънои инкориро ифода мекунад.
- Истифодашавии зарфи инкории *never* бо хабари тасдиқӣ, ки аз рӯи маъно ҷумлаи умумиинкориро медиҳад;

Муқарриз: Чамшедов П., д.и.ф., профессор

Рӯйхати адабиёт:

1. Айнӣ, С. Гуломон / С.Айнӣ. - Сталинобод, 1960. Ҷ.3. – 611 с.
2. Айнӣ, С. Ёддоштҳои қисми 1, 2, 3. – Душанбе: Адиб ва Ирфон, 1981 ва 1990. – 649 с.
3. Блох М.Я. Теоретические грамматика английского языка / М.Я Блох. – М.: Высшая школа, 1983
4. Бондаренко, В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория/ Бондаренко, В.Н.- М.: Наука, 1983. – 211 с.
5. Долинин, К.А. Отрицание и коммуникативная структура предложения / К.А.Долинин. – Грамматические исследования. Сб. науч. трудов ЛГПИ им. А.И. Герцена. Ч.1. – Л. 1975.
6. Жигалдо, В.Н. Иванова, И. П., Иофик, Л. Л. «Современный английский язык» Москва-1956.

7. Иванова И. П., Бурлакова, В.В. Почепцов Г.Г. «Теоретическая грамматика современного английского языка» Москва -1981
8. Камянова, Татьяна, Грамматика английского языка : теория и практика. Част1, 690 с.
9. Қосимова, М Инкор дар чумлаҳои сода/Қосимова М. И//Мақтаби советӣ, 1973.- С.21-24
10. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик/ Ниёзмӯҳаммадов, Б. – Сталинобод, 1960.- 103 с.
11. Озерова Н. Г. Средства выражения отрицания в русском и украинском языках. Киев: Наукова думка, 1978. 117 с.
12. Повесть временных лет. М.;Л.:Изд-во АН СССР, 1950. В 2-х ч. Ч 1. Текст и пер/ Подгот. текста Д.С.Лихачёва, Б. А. Ломанова . Ч. 2. Приложения / Ст. и коммент. Д. С. Лихачёва (Сер. «Литературные памятники»)
13. Романенко И.М. Прагматическое значение предложений, содержащих отрицание: Дисс.канд.филол. наук.: 10.02.04/ И.М.Романенко. – Москва, 1998. – 147 с.
14. Улуғзода С, Субҳи ҷавонии мо [Матн]: Қиссаҳо. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 378 с.
15. Холназарова, З. Вазифа ва мавқеи не дар ҷумлаҳои сода/З.Холназарова// Масъалаҳои забоншиносӣ.- Душанбе, 1985 С.172-183.
16. Ҷумъа Кудус, Мӯҳаммадраҳими К: Ширин (қисса). – Душанбе: Адиб, 2006. – 176 с.
17. Элназаров, Б.Д. Категорияи инкор дар забони тоҷикӣ ва русӣ/ Б.Элназаров // Хучанд – 2018, 145с.
18. Jack London, Martin Eden. – America: Macmillan and Company, 1909. – 480 p.
19. John R. Perry and Rachel Lehr, The Sands of Oxus Boyhood Reminiscences of Sadridin Aini, California: 1998. – 277 p.
20. Richard Norquist What is Sentence of Negation. Glossary of grammatical and rhetorical terms. – New York – 2018, 135p.
21. Sharlotta Bronte. Jane Eyre Public Domein. – М.: Искра революцсии, 1952. – 447p.

ВОСИТАҲОИ НАҲВИИ КАТЕГОРИЯИ ИНКОР ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Мақолаи мазкур ба категорияи инкор ва воситаҳои ифодаи инкор дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Категорияи инкор яке аз мавзӯҳои доманадор на дар забоншиносӣ, балки дар фалсафа, мантиқ, математика, психология ва дигар фанҳо ба ҳисоб меравад. Категорияи инкор дар ҳар соҳаи илм бо қонуну хусусиятҳои фарқкунандаи худ маълум аст. Яке дар ҷумла бо воситаи инкор фикри гӯяндаро инкор қунад, дигаре ҳасти ва ё нестиро ифода мекунад. Аз ҳамин ҷониб мавзӯи инкор хело мавзӯи баҳсталаб буда, рӯз то рӯз диққати олимону забоншиносонро ба худ ҷалб мекунад. Мо низ кӯшиш ба харҷ додем дар мақолаи хеш то андаке бошад ба мавзӯи инкор ҳаматарафа равшанӣ андозем. Дар ин қисмат намудҳои ҷумлаҳои умумиинкорӣ ва қисман инкорӣ, мавқеи ҷумлаҳои умумиинкорӣ ва қисман инкорӣ дар ифодаи категорияи инкории ҳар ду забон мавриди тадқиқот қарор гирифт.

Калидвожаҳо: грамматикаи забони англисӣ, категорияи инкор, ҷумлаҳои инкорӣ, тасдиқ, мусбат, манфӣ, коммуникативӣ, муқобилмаъно, семантика, мантиқ, интонатсия, прагматикӣ, фалсафа, ҷумла, умумиинкорӣ, қисман инкорӣ.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ КАТЕГОРИЯ ОТРИЦАНИЯ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья посвящена категории отрицания и средствам выражения отрицания в таджикском и английском языках. Категория отрицания считается одной из актуальных тем не только в лингвистике, но и в философии, логике, математике, психологии и других дисциплинах. Категория отрицания известна во всех областях науки и имеет свои отличительные законы и особенности. В предложении один посредством отрицания отрицает мнение говорящего, другой выражает существование или несуществование. С этой точки

зрения тема отрицания является весьма спорной и изо дня в день привлекает внимание ученых и лингвистов. Мы также постарались пролить свет на тему отрицания в нашей статье. В этой части изучались виды общего и частичного отрицательных предложений, положение общего и частичного отрицательных предложений в выражении категории отрицания обоих языков.

Ключевые слова: грамматика английского языка, категория отрицания, отрицательное предложение, утверждение, положительный, отрицательный, коммуникативный, противоположный, семантика, логика, интонация, прагматика, философия, предложение, общеотрицательное, частичноотрицательное.

CATEGORY OF NEGATION IN ENGLISH AND TAJIK LANGUAGE

In the course of this article, we found out that negation is an expression using various linguistic means of absence, of the opposite. In addition, the category of negation can be a logical, lexical, and grammatical category. Logical negation, that is, its formal content, is a linguistic universal, since it finds expression in the system of all known languages of the world. However, formal logic knows only the opposite poles of judgments: affirmative and negative. In natural language, however, there is a whole scale of intermediate semantic meanings between these two opposite poles, sometimes approaching an affirmation, sometimes a negation. Logical negation, in contrast to the statement, which is characterized by a zero index in the language, gets its expression using the lexical, syntactic and grammatical means of the language. In addition, negation can be expressed explicitly (at the lexical level - with the help of negative affixes, particles, and grammatical means) and implicitly (with words with negative semantics and various syntactic constructions).

Keywords: English grammar, category of negation, negative sentence, affirmation, positive, negative, communicative, opponent, semantics, logic, intonation, pragmatically, philosophy, sentences, general-denials, partial negations.

Маълумот дар бораи муаллиф: Амонӣ Мехрубон Давронзода - Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, унвонҷӯй. Нишонӣ: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992)935250523.

Сведения об авторе: Амони Мехрубон Давронзаде - Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улуғзаде, соискатель. Адрес: 734019, г. Душанбе, улица Мохаммадиева, 17/6. Тел.: (+992)935250523.

About the author: Amoni Mehrubon Davronzoda - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, candidate of philological sciences, applicant. Address: 734019, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str., Tel.: (+992)935250523.

**УМУМИЯТ ВА ФАРҚИЯТИ СЛЕНГ АЗ ДИГАР ВОҲИДҲОИ ҲАМГУН ДАР
ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ, РУСӢ ВА АНГЛИСӢ**

Ғафурӣ З.С.

Донишгоҳи байналмилалӣи забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Пажӯҳиши забони зиндаи мардум ва лаҳҷаву гӯйишҳои ҷомеа, ё ба иборати дигар, лексикаи ғайримеъёрӣ яке аз масъалаҳои муҳимми забоншиносии муосир ба ҳисоб меояд. Чун, забони адабӣ забони ҳамаи кишрҳои ҷомеа мебошад, усулан аз шеваҳо, ки забони минтақаҳо аст ва аз лаҳҷаҳои иҷтимоӣ, ки хоси табақаҳои алоҳидаи ҷамъиятанд, фарқ мекунад. Таҳқиқи ҷанбаҳои гуногуни лексикаи ғайриадабӣ ё ғайримеъёрӣ, бахусус – *аргот*, *жаргон*, *профессионализм (терминоид)*, *вулгаризм*, *баъзе иқтибосот аз забонҳои хориҷӣ* ва *сленг* натавонанд забоншиносро ба худ ҷалб мекунад, балки раваншиносону ҷомеашиносон низ ба ин бахши лексика, ки бо хусусиятҳои гуфторӣ ва ғайрирасмӣ буданашон фарқдоранд, тавачҷуҳи махсус зоҳир менамоянд. Ин шаклҳои ғайриадабии забон барои гурӯҳҳои алоҳидаи одамон, ки фаъолияти қорӣи муштарақ, муҳити ягонаи зист, синну соли якхела ё зарурати ҳамзистӣ доранд, хизмат мекунад.

Дар забоншиносии америкоӣю аврупоӣ ин падидаҳои забонӣ бо истилоҳҳои *аргот*, *жаргон* ва *сленг* шинохта мешаванд, ки дар ҳар забон махсусияти худро дошта, ҳар хел шарҳу тавзеҳ дода мешаванд, ки нишондиҳандаи доираи васеи таҳқиқ будани онҳо, бавижа маъноӣ истилоҳҳои онҳо мебошад. Беҳуда нест, ки масъалаи таҳқиқи истилоҳшиносии лаҳҷаҳои иҷтимоӣ дар мадди назари забоншиносон қарор дорад, зеро бидуни донишҳои мавзӯҳои марбут ба истилоҳот, таҳқиқи ҳамаҷонибаи лаҳҷаҳои иҷтимоӣ ва таркиби онҳо номумкин аст. Ҳадафи мо низ аз ин мақола таҳлили умумияту фарқиятҳои *сленг* аз дигар воҳидҳои ҳамгуни лаҳҷаҳои иҷтимоӣ, аз қабили *арготизм*, *жаргонизм*, *профессионализм (терминоид)* ва монанди инҳо мебошад.

Аргот – аз рӯи вазифа ба мафҳумҳои “жаргон” ва “сленг” наздик аст, вале ҳамсони онҳо нест. Дар “Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ”-и О.С. Аҳманова ин истилоҳ, мазмунан, ба таври зайл тавзеҳ гардидааст: *Айнан мисли жаргон; фақат бо ин фарқ, ки истилоҳи аргот ҳолӣ аз маъноҳои дашиному таҳқирӣ аст* [1]. Аргот ба фаъолиятҳо, касбу корҳо рабт дорад ва метавонад, масалан, киморбозӣ, варзишӣ, ҳарбӣ бошад.

Аксари забоншиносон истилоҳи “аргот”-ро “манбаи баромадаш номаълум” гуфта, ба ташреҳи забоншиносии фаронсавӣ А. Дозат (Albert Dauzat, 1877-1955), ки калимаи *argot*-ро фаронсавӣ тоза ва аз феъли *hargoter* – *дашином додан, ҳақорат кардан* доништааст, истинод мекунад [Иқтиб. 9, с. 53]. П. Тиханов (1899-1900) манбаҳои дигари баромади калимаи *аргот*-ро овардааст: а) аз номи шаҳри Аргос дар Юнон; б) аз номи *Ragot*; в) аз *rothwälsch* (ҳамон *argot*) [Иқтиб. 9, с. 53]. Ба ҳамин тариқ Й. Йордан [6. 540], М.А. Грачева [4, с. 128], А.Т. Липатов [9, с. 57], В.С. Истомин [5, с. 193] ва дигар муҳаққиқон ривоёти ҷолибро дар бораи пайдоиши истилоҳи *аргот* зикр кардаанд.

Арготизмҳоро доираҳои хурди одамон ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ маҳфӣ ҳамчун тарзу услуби муошират, бо мақсади пинҳон доштани мавзӯи суҳбаташон аз дигар аъзои ҷомеа истифода мебаранд, ки танҳо барои гурӯҳҳои мазкур фаҳмо аст. Арготизмҳо бо он ки “эҷоди” зехни хилофкорон аст, забони маҷозу истиора буда, камубеш обуранги бадеӣ низ дорад. “Масалан, дар забони дуздон вожаи **санатория** ба маъноӣ “маҳбас”, **руфтан** “нобуд кардан”, **пашша** “одами бегона” дар истифодаанд. Пулу нақдинаҳои қиматашон бо калимаҳои **қашқа**, **малах**, **муллоҷиринг**, **лой**, **кабудак**, **сурхак**, **зардак** ифода мешавад” [10, с. 162]. Инчунин, онҳо аз калимаҳои *шустан*, *бардоштан*, *тоза кардан*, *бомбит...*, *нашъачаллобон аз дору*, *сафедӣ*, *алаф*, *сияҳлоӣ...* ва ғайра ба кор мебаранд.

Қаблан “аргот” гуфта, забони табақаи “паст”-и ҷомеа, гурӯҳҳои муртад ва олами ҷиноятӣ, ба монанди қашшоқон, дуздон, киморбозу қаллобон ва амсоли инҳо дар назар

дошта мешуд. Баъзе пажухишгарон, аз қабилӣ В.А. Хомяков (1980), В.Б. Биков (1991), Л.А. Милянченко (1992), М.А. Грачев (1997), У. О'Грейдӣ (1997), В.В. Балабин (2002) ва дигарон “аргот”-ро фақат ба ҳамин маъно тавзеҳ додаанд.

Баъдҳо ба истилоҳи *аргот* ба чуз аз маъноӣ махсус ва маҳдуд, мафҳуми васеътар нисбат дода мешавад. Масалан, муҳаққиқони зиёд чун Г. Эно (1965), Д. Франсуа-Жежер (1968), Л.И. Скворсов (1970), М.Т. Дячок (1990), В.Н. Ярсева (1998), В.В. Химик (2000), Е.А. Козелская (2002), В.А. Винник (2004), Л.А. Ставитская (2005), О.Т. Горбач (2006), И.И. Шур (2006), А.А. Селиванова (2008), А.М. Трёмбитский (2008) ва дигарон истилоҳи “аргот”-ро ба маъноӣ васеъ мефаҳманд.

Айни замон истилоҳи *аргот* маъноӣ аввалияи худро васеъ кардааст: акнун дар бораи *арготи умумӣ* (*argot commun*), *аргот модерне* (забоне, ки дигар мафҳӣ нест, яке аз унсурҳои шеваи гапзание, ки гӯянда интихоб кардааст), *арготи ҷавонон*, *арготи касбӣ* сухан гуфта мешавад. Тавзеҳро, ки В.Н. Ярсев дар мавриди *арго* ироа намудааст, қобили тавачҷуҳ аст: «Аргот (фаронс. *argot*) – забони хоси баъзе гурӯҳҳои маҳдуди касбӣ ё иҷтимоӣ, ки аз унсурҳои ба таври дилхоҳ интихобшуда ва тағйирёфтаи як ё якчанд забони табиӣ иборат аст» [17, с. 43]. Масалан, агар дар *арготи* забони англисӣ калимаҳои чопонию фаронсавӣ, лаҳҷаҳои афроамериканӣ дида шавад, дар *арготи* русӣ калимаҳои англисӣ, олмонӣ, лӯлиҳо ва дар *арготи* тоҷикӣ вожаҳои русию англисӣ (аз тариқи забони русӣ) ва баъзан арабию ўзбекӣ ва ғайра воমেҳӯранд. Умуман, *аргот* ба услуби пасти мансуб буда, дар он истифодаи калимаҳои забонҳои бегона хос аст.

Жаргон – бар хилофи *аргот* маъноӣ дашному таҳқир дошта, бештар муњакискунандаи як муносибати беадабона-рафиқонаи танзомез нисбати мавзуи суҳбат аст. Ин як тарзи баёни дурушту дағалонаест, ки бо фаврияти худ фарқ мекунад ва дидаву доништа, бо мақсади дигаргуна нишон додани объекти мавриди суҳбат истифода бурда мешавад. *Жаргон* дар муқоиса бо *аргот* дар доираҳои иҷтимоӣ нисбатан васеътар, дар доираҳои касбӣ ба қор меравад ва ҳамчунин зиёд сарбаставу мафҳӣ набуда, бо ҳадафи рамзнокӣ боишора баён сохтани матлаб хизмат мекунад.

Жаргонҳо ҳам ба мисли арготизмҳо, маъмулан дар байни гурӯҳҳои ашхоси соҳибзабоне, ки бо манфиатҳои муштарақ даври ҳам чамъ шудаанд, ё касбу қори якхела доранд, ё дар муҳити муайяне муддати тулонӣ қарор доранд ва монанди инҳо зухур мекунад. Мумкин аст, баъзе аз ин гуна ифодаҳо аз доираи гурӯҳҳои мазкур фаротар рафта, дар забони муоширати омма ворид гарданд; дар адабиёти бадеӣ барои рӯшантару муассиртар нишон додани мансубияти персонажҳо ба ин ё он табақаи чамъият, дар саҳнаҳои ҷиноятӣ ё мазҳакавии театру кино барои тасвири шахсияти қаҳрамонҳо ба қор раванд. Масалан, “майзадагон дар ифодаи “арак, машрубот” номҳои зиёдеро ихтироъ кардаанд: **гулӯборик, гардандароз, култимитсин, шиша, дору, нимта**” [10, с. 162]. Умдатан, жаргонҳо дар муошират гоҳ-гоҳ ва махсус истифода мешавад.

Калимаи *жаргон* аз фаронсавӣ ба забони русӣ ва минбаъд, аз тариқи русӣ ба забони тоҷикӣ гузаштааст. Дар забоншиносии шуравӣ ба ҷойи истилоҳи дар Ғарб маъруфи “сленг”, барои нишон додани падидаҳои фарқкунандаи забонӣ, ки ба доираҳои иҷтимоӣ маҳдуд хос буд, аз истилоҳи “жаргон” васеъ истифода бурда мешуд. Жаргон зиёд обурангу бадеият нашошта, баъзан мафҳуми он метавонад барои дигар соҳибзабонон нофаҳмову пинҳон бошад. Дар аксар маврид калимаи “жаргон”-ро ҳамчун муродифи калимаи “сленг” истифода мебаранд, вале маҳз “обурангнокӣ” асоси тафовути *жаргон* аз *сленг* аст. Яъне, сленгҳо пуробурангтару образноктаранд.

Мафҳуми жаргон дар забоншиносии американо-аврупоӣ ба тарзҳои мухталиф шарҳ дода мешавад. Як қатор муаллифон В. Джулин (1974), О. Есперсен (1925), Э. Хэмп (1964) жаргон гуфта, калимаҳои хоси касбии гуфтугӯӣ; Л.И. Скворсов (1966), У. О'Грейдӣ (1997) – лаҳҷаи касбии мафҳӣ; Т. Бояджиев (1972), М. Виденов (1972), М. Лакова (1974), В. Мурдаров

(1981) – лаҳҷаи гурӯҳӣ; Ш. Балли (2001) – забони махфии номафҳум; А.А. Миллер (1972) – забони содашудаи дағал ва ғайраро мефаҳманд.

Ҷ.Б. Гриноу ва Ҷ.Л. Киттрич (1929), Н. Дзюбишина-Мелник (2002), А.И. Домашнев (1987), А.В. Калинин (1978), Э. Партрич (1999), Л.А. Ставитская (2005), В.В. Химик (2000), А.В. Сибулевская (2005), И.И. Шур (2006) ва дигарон васеътар мефаҳманд. Масалан, А.И. Домашнев (1987) жаргонро ба гунае аз нутқи намояндагони гурӯҳҳои алоҳидае, ки аз рӯйи мушаххасоти касбӣ, мақоми иҷтимоӣ, манфиатҳо ё синну сол гирди ҳам омадаанд, аз назар мегузаронад [Иқтиб. 13, с. 15]. С. Стойков (1957), А.А. Миллер (1972) жаргонро ҳамчун истилоҳи умумӣ барои лаҳҷаҳои иҷтимоии навъи аргот ва сленг меҳисобанд [Иқтиб. 9, с. 69].

Дар миёни ҳамаи дигар жаргонизмҳо жаргони дуздон ва ҷинойтпешагон мақоми ҳоса дошта, баъзе муҳаққикон, аз қабиле О.С. Ахманова (1969), В.А. Винник (2004), Р.А. Спирер (1981), Ф. Толл (1864) мавҷудияти онҳоро дар баробари дигар жаргонҳо эътироф кардаанд. Зеро ин гуна жаргонҳо, агарчи мафҳуми таҳқиру бадбинӣ доранд, боз ҳам дорои ҳаёлангезии аҷиб ва ҷолибанд. Масалан, ҷинойткорон аз калимаҳои *шағол (одами паст, тарсу...), буз (шахси хабаркаш), сағ (корманди милитсия, БДА), мурғ (ваъдахилоф; бадафт)*... истифода мекунанд, ки маҳз бо ҳамин образнокиаш дар сленги ҷавонон ворид шудааст.

Ҷойи зикр аст, ки аргот ва жаргон фароҳамкунандаи маводи асосии сленги ҷавонон аст. Умуман, жаргон ба осонӣ тағйир ёфта, бисёр бардавом намебошад. Гузашта аз ин, дар худии худ ба жаргон ягон фасоҳату балоғати забон ҳос нест ва дар он ҳеҷ гуна меъёр вучуд надорад.

Профессионализмҳо – ин як гурӯҳи маҳсули истилоҳот, вожаҳои таҳассусӣ ё ибораҳои мебошанд, ки дар як соҳаи мушаххаси касбӣ ва дар доираи танги мутахассисони соҳаи муайяни фаъолият истифода мешаванд. Ин ифодаҳо на ҳамеша барои шахси ғайрихирфавӣ фаҳмоанд ва аксар вақт тавзеҳ ё шарҳ додани онҳо душвор мебошад, аз ин рӯ баъзан онҳоро жаргонҳои касбӣ, терминоид ва ғайра низ ном мебаранд. Ин калимаҳо дар доираи мутахассисони соҳаҳои алоҳида ончунон серистеъмол ҳастанд, ки гоҳе гумон меравад истилоҳҳои касбӣ бошанд. Барои мисол истилоҳҳои техникӣ ё жаргонҳои ҳаёро, ки табибон, ҳуқуқшиносон, муҳандисон, олимон ва дигар намояндагони касбу ҳунарҳо истифода мебаранд, метавон ном бурд. **Харак** – *чаҳорпора дар қорҳои сохтмонӣ*; **Экран** – *монитор*; **антибиотик** – *маводи зидди бактериавӣ*; **Наркоз** – *маводи беҳушигардонӣ*; **Кубик** – *миқдори маводи тазриқӣ, ки бо миллилитр чен карда мешавад*; **система, зонд, стенд, чаккак...**

Дар забоншиносӣ аксар муҳаққикон байни “истилоҳ” ва “профессионализм” маҳдудият намегузоранд. Масалан, Н.М. Шанский онҳоро “истилоҳҳои маҳсус”-е номидааст, ки “мафҳуми ҳос, асбоб ё маҳсули меҳнат ва равандҳои истеҳсолиро ифода мекунанд” [14] ва дар ҷамъи ашхоси фаъолияти якхеладошта истифода мегардад. Прохоров В.Н. профессионализмҳоро “шакли гуфтугӯӣ ба истилоҳҳо баробари вожаҳо” [12] гуфтааст. Шмелев Д.Н. профессионализмҳоро “ба гунае нусхаи дигари мафҳуми баъзе истилоҳоте, ки дар ин ё он муҳити касбӣ паҳншуда” [16] доништааст. Донишмандони дигар низ, аз қабиле В.М. Лейчик, А.М. Крейтор, А.И. Мойсеев, Г.И. Мискевич, А.В. Власов, Л.П. Даниленко, Н.В. Василева, Б.Н. Головин, А.В. Суперанская, Н.В. Подолская ва дигарон дар пайравӣ аз Н.М. Шанский онҳоро “истилоҳҳои маҳсус” гуфтаанд. Забоншиноси тоҷик Ҷ. Мачидов низ калимаҳои касбиро бо истилоҳот баробар хондааст: “ба мисли истилоҳоти китобӣ ба нишонаҳои якмаъноӣ, муродиф надоштан, дар як соҳа истифода шудан соҳибанд, аммо онҳо бо обуранги худ фарқ мекунанд. Чунин калимаҳо баръаксии истилоҳот аксар пуробуранг ва образнок мешаванд” [10, с. 163].

Комарова З.И. ба вожаҳои касбӣ “истилоҳи ғайримеъёрӣ” гуфта, дар лексикаи касбӣ профессионализмҳо, терминоидҳо, ифодаҳои маҳсули образнокро дар ҳошияи жаргону арготизмҳои касбӣ ҷудо кардааст [7]. Дар ин феҳрист, ба андешаи З.И. Комарова, профессионализмҳо ё “калимаҳои маҳсули ғайрирасмӣ гуфтугӯӣ” мавқеи асосӣ доранд. Профессионализм – ин “чунин калимаҳои касбие ҳастанд, ки се хусусияти асосӣ доранд:

истифодаи ғайримеъёрӣ, аломати услубӣ-ифоданокӣ (характери гуфтугӯӣ) ва обуранги ҳиссӣ-муассирӣ” [7, с. 16]. Дар мақолаи С.Д. Шелов низ профессионализм ба ҳамин тарз тавсиф гардидааст. Аломатҳои нисбатан равшантари профессионализмҳоро номбар карда, С.Д. Шелов ба онҳо хосияти бештар ё камтари ғайримеъёрӣ буданро дар қорбурди калима ба маънои асли, маҳдудияти амалқарди услубии истифода ва мавҷудияти баёни маънои ҳиссино нисбат медиҳад [15]. Ин аст фарқи асосии байни профессионализм аз истилоҳ, ки хусусиятҳои номбаршуда хоси ҳамаи воҳидҳои луғавии лексикаи касбӣ мебошанд ва фарқият танҳо дар дараҷаи ифодаи онҳост, ҳулоса мекунад муаллиф.

Вале, ба назари мо, “истилоҳ” аз “профессионализм” бо чанд ҷиҳат фарқ мекунад, ки “баробарӣ”-и онҳоро инкор мекунад. Аввалан, истилоҳҳо барои ифодаҳои хос махсус сохта мешаванд, аммо профессионализмҳо дар асоси шабоҳатҳо, шӯҳиомез ва бадохатан гуфта мешавад. Сониян, истилоҳҳо расмӣ, хушқу сард ва ҳолӣ аз эҳсосотанд, вале профессионализмҳо ғайрирасмӣ, бо обуранг ва аз рӯи эҳсосот баён карда мешаванд. Дигар ин ки истилоҳҳо якмаъно ва мушаххасанд, лекин профессионализмҳо сермаъно ва маҷозӣ мешаванд. Гузашта аз ин, истилоҳҳо дар системаи забон мавқеи устувор доранд, ки аз ин хусусият профессионализмҳо маҳрум буда, мавқеи муайян надоранд. Дар мавриди мушаххасоти истилоҳҳо донишманди тоҷик С. Назарзода таҳқиқоти муфассал анҷом додааст, ки қобили тавачҷуҳ аст [11].

Профессионализмҳо ба монанди диалектизмҳо, жаргонҳо, гӯйишҳо ва арготизм, маъмулан дар нутқи шифоҳӣ ба қор бурда мешаванд. Агарчи ҳамаи зерсохторҳои номбаршудаи забон маҷмуи навъҳои ғайриадабии забони миллиро ташкил медиҳанд, ба фикри мо, профессионализм набояд ҳамчун жаргонҳо, арготҳо ё лаҳҷаҳо тасниф гардад, балки он бояд ба зерсистемаи алоҳида ҷудо карда шавад. Чунки дар сурати набудани вожаи хос барои мафҳумҳои алоҳида, онҳо имкон доранд, ки тадриҷан ба истилоҳ табдил шаванд. Аз ин рӯ, ба ин гуна ифодаҳо, гоҳо “терминоид”, “нимистилоҳ” ва “предтермин” мегӯянд [8, с. 15]. Ба иборати дигар, агар содатар гӯем, профессионализмҳо муродифоти истилоҳҳо мебошанд.

Муҳаққиқи тоҷик А. Байзоев дар монографияи худ “Истилоҳот ва калимасозӣ дар “Донишнома”-и Абуалӣ ибни Сино” ба ҳамин гуна ифодаҳои касбӣ рӯ ба рӯ шуда, ин “ҳодисаи муродифпазирӣ”-ро “истилоҳоти синонимӣ” гуфтааст. Дар баробари ин, намунаҳои ҷолиберо аз асари мавриди таҳқиқ – “Донишнома” овардааст, ки зикри намунае аз онҳо дар ин ҷо аз ғоида ҳолӣ нест: *бӯйиданӣ – бӯёӣ; чашиданӣ – чашой; илми беруни табиат // илми сипаси табиат – илми мофавқуттабиа // илми мобаъдуттабиа; зоишидеҳ – муваллида* ва монанди инҳо [2, с. 49-51].

Вале донишманди маъруфи тоҷик, профессор Ҳ. Маҷидов баръакс, муродифпазирӣ истилоҳот ё профессионализмҳоро инкор карда, чунин менигорад: “Истилоҳоти илмиву фаннӣ, ки ифодакунандаи ягонаи мафҳумҳои соҳаи ҷудогона мебошанд, набояд, ки дар ифодаи он мафҳумҳо боз муродиф ҳам дошта бошанд. Мавҷудияти муродифҳо ва ё калимаҳои дигари ба онҳо наздик аз норавшан будани он мафҳуми ифодашаванда, ё аз номурааттабии вазъи истилоҳоти ҳамон соҳаи илм ва ё фан дарак медиҳад. Чунончи, дар соҳаи илми тиб барои ифодаи як мафҳум баъзан чандин истилоҳ пешниҳод мешавад: **беритмӣ** – беоҳангӣ, номавзунӣ, аритмия...” [10, с. 155-156].

Ба таври умум, профессор Ҳ. Маҷидов профессионализм гуфта, танҳо калимаҳо ё истилоҳотро дар назар дорад, ки ба пешаву “касбҳои бобой” ва асбобу афзорҳои онҳо рабт дорад: *сӯзанӣ, зардеворӣ, чангула, қачқорд, кӯба, қалтаҷой, дунан, зин, қош, айил, қорхез, саманд, ҷиран, хинг...* [10, с. 162-164] Дар ҳар сурат, ин ифодаҳои касбӣ, ки дорои ҳаёлангезӣ ва гоҳе мармуз ҳастанд, низ дар ташаккули сленги ҷавонон метавонанд ҳамчун маводи тайёр истифода шаванд.

Сленг – истилоҳест, ки асосан дар забоншиносии англисӣ мутадовил буда, истифода аз он дар забоншиносии муосири рус низ бештар гардида, вақтҳои охир дар забоншиносии

точикӣ ҳам ба кор бурда мешавад. Агарчи дар забоншиносии англисӣ истилоҳи *сленг* аз қарнҳои XVII маълум будааст, вале то ҳол дар мавриди мафҳуми сленг ва решаиносии ин вожа дарҳам-барҳамӣ ҷой дорад. Ин аст, ки аксар вақт вожаи “сленг” ҳамчун муродифи калимаи “жаргон” доништа мешавад, зеро аксари шарҳҳо ва тавзеҳоте, ки дар мавриди мафҳуми *сленг* дода шудаанд, хилофи ҳаманд (Fries Ch., Partridge E., Spears A.R., Галперин И.Р., Хомяков В.А. ва ғ.).

Аз сӯйи дигар, доираи сленг он қадар васеъ шуда истодааст, ки дар доираҳои ҷиноятӣ ва гурӯҳҳои махсуси касбукорӣ ниёз ба пинҳон кардани мафҳумҳо намонда, ба шакли вулгарӣ дароварда мешаванду ҳалос. Ҳатто донишмандон дар мавриди аз байн рафтани баъзе навъҳои аргот ва жаргонҳо андешаронӣ карда истодаанд. Зеро сленг майли зуд-зуд тағйирёбандагӣ дошта, имкон медиҳад, ки он аломати забони як насл бошад ва дар сурати ворид шудан ба забони адабӣ, барои тавсифи хусусиятҳои нутқи қаҳрамон ва нутқи муаллиф истифода шавад. Ғайр аз ин, истилоҳи “сленг” қисман муродифи истилоҳоти “аргот” ва “жаргон” мебошад [3, с. 385].

Профессор Мачидов Ҳ. ин гурӯҳи калимаҳоро “калимаҳои услуби паст” ва қорбарони онро “табақаи поёни ҷамъиятӣ” номида, сабабҳои падид омадани онҳоро дар “хеле паст рафтани сатҳи зиндагии мардум, ба вучуд омадани табақаҳои мухталифи иҷтимоӣ ва таназзули олами маънавии як гурӯҳ одамон” [11, с. 171] доништааст. Дар баробари ин, ба падидаи сленгизмҳо ба назари танқид нигариста, навиштааст: “Дар байни олуфтасатангҳои навбаромад калимаи **кафтарча** ба маънои “духтар”, **лағмон** “писари қаддароз”, **пахан** “падар”, **махан** “модар”, **братан** “бародар”, **мӯш** “мусофир” ба кор бурда мешаванд. ... Шояд дар пинҳон доштани марому мақсадашон намояндагони ҷунин табақаҳои поёни ҷамъиятӣ ҳимояи иҷтимоии худро мебинанд” [10, с. 162].

Сленг дар худии худ маҷмуи калимаҳои махсус ё маъноҳои нави калимаҳои мавҷудаи забон аст, ки аз ҷониби як гурӯҳи иҷтимоӣ, бахусус ҷавонон истифода мешаванд. Баъзан онро лаҳҷаи ҷавонони “шаҳрӣ” ҳам мегӯянд, ки то андозае хусусияти дағалонагӣ (вулгарӣ) ва бисёр бепардагӯӣ дошта, ба ҳама табақаҳои ҷамъиятӣ хос аст. Ин як қабати махсуси луғатест, ки жаргон, аргот, забони лаҳҷа ва ҳама гуна калимаву ибораҳои гуфтугӯиро муттаҳид мекунад.

Таркиби луғавии сленгро аз сарчашмаҳои гуногун пур кардан мумкин аст, муҳимтаринашон инҳоянд:

- маъноҳои нав додан ба калимаҳои мавҷуди забон аз тариқи маҷоз (метонимия, синекдоха), киноя (аллегория): **хар** – *беҳтарин*, *зӯр*, **кандан** – *гурехтан*, *дур шудан*;

- бо роҳи интиқоли маъно аз рӯйи шабоҳат (метафора, истиора): **шоҳ** – *рутбаи сержантӣ*, *ки аз ду хатти параллелӣ иборат аст*, **ҷуначупис** – *тарзи рӯймолбандии занону духтарон*, *ки гирди сару гардан мепечонанд*;

- аз забони гуфтугӯӣ: **тов додан** – *фиреб кардан*, **хуй додан** – *мафтун шудан*;

- аз луғати забонҳои бегона: **тема кардан** – *воҳима кардан*, **китайский (дембел)** – *аскари хизматаш тамомшудаистода*, *ки баъди мактаби оӣ як сол хизмат мекунад*, **кент** – *шинос*, *дӯст*.

Умуман, марз таъйин кардан миёни истилоҳоти аргот, жаргон, вожаҳои касбӣ ва лаҳҷавӣ бинобар фосолаҳои танги услубиашон хеле душвор аст. Вале падидаи сленгро, ки як навъ маҷмуи ин ҳама калимаву ибораҳо доништа мешавад, наметавон ҷойгузин ё ҷойнишини онҳо ҳисобид. Дуруст аст, ки аргот, жаргон, вожаҳои касбию лаҳҷавӣ ва монанди инҳо барои сленгҳо маводи тайёранд, вале онҳо нисбатан устувортару дарозумртар аз сленгҳо ҳастанд.

Муқарриз: Мухторов З.М., д.и.ф., профессор

Рӯйхати адабиёт:

1. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: СЭ, 1966. – 608 с.
<https://classes.ru/grammar/174.Akhmanova/source/worddocuments/a.htm> (2023-12-08)

2. Байзоев, А. Истилоҳот ва калимасозӣ дар “Донишнома”-и Абуалӣ ибни Сино. – Душанбе: Андалеб Р, 2016. – 196 с.
3. Большая Советская Энциклопедия, том 40 [Текст] / глав. ред. Б. А. Введенский. – М.: Большая Советская Энциклопедия, 1957. – 648 с.
4. Грачев, М. А. Интервенция криминального языка // Наука и жизнь. – М., 2009. - № 4. – С. 128-132.
5. Истомина, В. С. Норма и социальная вариативность в языке // Лингвокультурологическая парадигма в современных исследованиях. – Гродно, 2011. С. 191-197.
6. Йордан, Й. Романское языкознание. – М.: Прогресс, 1971. – 620 с.
7. Комарова, З.И. Ненормативная терминологическая лексика в отраслевой терминосистеме и терминологическом словаре // IV Житниковские чтения: Актуальные проблемы лексикографирования научных исследований: в 2 ч. Ч.1. – Челябинск, 2000. – С. 15-23.
8. Комарова, З.И. Семантическая структура специального слова и ее лексикографическое описание / З.И. Комарова. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 156 с.
9. Липатов, А.Т. Сленг как проблема социолектики: [монография] / А. Т. Липатов. – М.: Изд-во ЭЛИПС, 2010. – 317.
10. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. – Ҷилди 1. – Луғатшиносӣ. – Душанбе: Деваштиҷ, 2007. – 255 с.
11. Назарзода, С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо. – Душанбе: Бухоро, 2013. – 371 с.
12. Прохорова, В.Н. Русский язык. Энциклопедия / В.Н. Прохорова; под ред. Ф.П. Филина. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 432 с.
13. Семенова, Н. В. Фразеология молодежного сленга (на материале немецкого языка): дисс. ... канд. филол. наук. – Владимир, 2006. – 194 с.
14. Шанский, Н.М. Лексика и фразеология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957. – 168 с.
15. Шелов, С.Д. Терминология, профессиональная лексика и профессионализмы (К проблеме классификации специальной лексики) / С.Д. Шелов // Вопросы языкознания. – 1984. – № 5. – С. 76–87.
16. Шмелев, Д.Н. Современный русский язык. Лексика: учеб. пособие / Д.Н. Шмелев. – М.: Просвещение, 1977. – 336 с.
17. Ярцева, В. Н. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Большая российская энциклопедия, 1998. – 685 с.

УМУМИЯТ ВА ФАРҚИЯТИ СЛЕНГ АЗ ДИГАР ВОҲИДҲОИ ҲАМГУН ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ, РУСӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар ин мақола яке аз масъалаҳои мубрам ва баҳсноки илми вожашиносӣ, яъне умумият ва тафовутҳои арго, жаргон, вожаҳои касбӣ ва сленгҳои мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Аз баррасии маводи илмии дастрас маълум мегардад, ки дараҷаи таҳқиқи омӯзиши он дар забонҳои англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ ва назару дидгоҳҳои муҳаққиқон мутафовит ва хилофи ҳаманд. Дар мақола, қабл аз ҳама, ба мафҳуми маъноӣ истилоҳҳои “аргот”, “жаргон”, “профессионализм” ва “сленг” ҳамчун падидаи забонӣ тавачҷуҳ гардида, дар бораи доираҳои қорбурди онҳо тавзеҳ дода шудааст.

Муаллифи мақола ба ин назар аст, ки сленг як қабати махсуси луғат буда, жаргон, арго, забони лаҳҷа ва ҳама гуна калимаву ибораҳои гуфтугӯиро муттаҳид мекунад. Вале сленг баръакси жаргону арго ва профессионализмҳо махсуси гурӯҳҳои хурди иҷтимоӣ касбӣ набуда, ба забони муоширати мардумон ворид гардида, табдил ба забони умумистеъмол мешавад.

Калидвожаҳо: забоншиносӣ, сленг, аргот, жаргон, профессионализм, воҳидҳои ҳамгун, вожашиносӣ, маъно, истилоҳ.

СХОДСТВО И РАЗЛИЧИЯ СЛЕНГОВ ОТ ДРУГИХ ИДЕНТИЧНЫХ ЕДИНИЦ ТАДЖИКСКОГО, РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ

В данной статье исследуется один из важнейших и спорных вопросов науки лексикологии, а именно общность и различия аргот, жаргонизмов, профессиональных слов и сленгов. Из обзора имеющихся научных материалов видно, что уровень исследований и изучения английского, русского и таджикского языков и мнения исследователей различны и противоречивы. В статье, прежде всего, основное внимание уделяется значению терминов «аргот», «жаргон», «профессионализм» и «сленг» как языковому явлению, а также поясняются сферы их употребления.

Автор статьи считает, что сленг - это особый слой словарного запаса, сочетающий в себе сленг, аргот, диалектный язык и все виды разговорных слов и выражений. Но сленг, в отличие от жаргона, аргот и профессионализмов, не является специфическим для небольших социально-профессиональных групп, не входит в язык народного общения и становится общепринятым языком.

Ключевые слова: языкознание, сленг, аргот, жаргон, профессионализм, родственные единицы, лексикология, значение, термин.

SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF SLANG FROM OTHER IDENTICAL UNITS OF TAJIK, RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES

This article examines one of the most relevant and discussed issues in the science of lexicology, that is, common features and differences in argot, jargon, professional vocabulary and slang. From the consideration of the available scientific material, it becomes clear that the degree of its study in English, Russian and Tajik languages are different and contradict each other. The article, first of all, focuses on the concepts and meanings of the terms “argot”, “jargon”, “professionalism” and “slang” as a linguistic phenomenon, and provides an explanation of the industry of their application.

The author of the article believes that slang is a special layer of vocabulary that combines slang, argot, dialect language and all kinds of colloquial words and expressions. But slang, unlike jargon, argot and professionalisms, is not specific to small socio-professional groups, is not included in the language of popular communication and becomes a generally accepted language.

Keywords: linguistics, slang, argot, jargon, professionalism, related units, linguistics, meaning, terms.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гафурӣ Зоир Саъдулло – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, номзади илмҳои филологӣ, унвонҷӯӣ. Нитишонӣ: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992)988885159

Сведения об авторе: Гафурӣ Зоир Садулло – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улуғзаде, кандидат филологических наук, соискатель. Адрес: 734019, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6. Тел.: (+992)988885159

Information about the author: Gafuri Zoir Sadullo – Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, candidate of philological sciences, applicant. Address: 734019? Dushanbe, 17/6, Muhammadiev str., Tel.: (+992)988885159

«*Мусмир*»-и донишманди бузурги асри XVIII Сирочиддин Алихони Орзу аз муҳимтарин ва нодиртарин таълифоти ин адибу фарҳангшинос ва забоншиносу адабиётшиноси шибҳи қораи Ҳинд аст. Ин нахустин китобе аст, ки бо забони форсии дарии тоҷикӣ дар бораи забоншиносию илми луғат баҳс мекунад.

Китоби «*Мусмир*» бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Сайидмуҳаммади Ростгӯ соли 1299 ҳичрӣ-камарӣ дар муассисаи пажӯҳиши мероси мактуби Техрон ба нашр расидааст.

«*Мусмир*» аз бахшҳои вожашиносӣ, решашиносӣ ва сарфу наҳв иборат мебошад. Ба қавли донишманди Эронӣ Сайидмуҳаммади Ростгӯ, ин ки нахустин китоби забоншиносии форсии тоҷикиро як хиндӣ менависад, шояд реша дар ин дошта бошад, ки Ҳинд дар заминаи пажӯҳишҳои забоншиносӣ пешгоҳе аст ва нахустин баррасиҳо ва навиштаҳо дар ин замина дар ин сарзамин анҷом гирифтааст ва пешини ин гуна пажӯҳишҳои онон ба чандин сада пеш аз мелод мерасад [15, с. 11].

Дар воқеъ, хиндувон ханӯз дар замонҳои хеле қадим ба масъаҳои забону забоншиносӣ ва дастури забон тавачҷуҳи махсус зоҳир карда, ба пешрафтҳои назаррас ноил гардидаанд, ки аз таҷриба ва дастовардҳои онон миллату халқиятҳои гуногуни олам баҳра ҳам бардоштаанд. Аз ин нуктаи назар, баррасиҳои забоншиносӣ дар мардуми Ҳинд, хусусан, адибонашон бештар аз дигарон аст. Ин аст, ки Сирочиддин Алихони зодаи Ҳинд дар ҳамаи таълифоташ ба забон ва масоили забоншиносӣ гароиши бисёр дошта, китоби арзишманди худ – «*Мусмир*»-ро дар ин замина таълиф кардааст. «*Мусмир*» ҳамчунон ки худи Сирочиддин Алихони Орзу дар дебочаи китобаш таъкид кардааст, бар асоси китоби «Ал-музҳир»-и Ҷалолиддини Суютӣ сохтаю навишта шудааст. «Ал-музҳир фӣ улум-ил-луға ва анвоъиҳо» яке аз садҳо навиштаи Ҷалолиддини Суютӣ – донишманди пурдону бисёрнависи мисрӣ мебошад, ки шуҳрати калон дорад.

Сирочиддин Алихони Орзу ин китоби Суютиро ба хубӣ пазируфтааст. Аксар бахшҳои китоби «*Мусмир*» бо ҳамон ному нишони дар «*Музҳир*» буда омадаанд, танҳо тафовут дар ин аст, ки Суютӣ номи бахшҳоро «навъ» гуфтааст, аммо Сирочиддин Алихони Орзу «асл»-ро интиҳоб намулдааст.

Дар шарҳу эзоҳи мавзӯҳо низ Сирочиддин Алихони Орзу дар китоби худ аз «*Музҳир*»-и Суютӣ бисёр ибораю таркибҳоро овардааст. Ба ин ки муаллифи «*Мусмир*» аз «*Музҳир*» бисёр баҳра бардоштааст, набояд хулоса кард, ки «*Мусмир*» як навъ тарҷумаи «*Музҳир*» бошад, не. Бояд гуфт, ки бисёр шарҳу тавзеҳе, ки дар «*Мусмир*» дида мешавад, ҳамчун вижагиҳои забони форсии дарии тоҷикӣ, дар «*Музҳир*» ба чашм намерасад ва ҳоси забоншиносии дарии тоҷикӣ мебошад, чунончи: Асли якум: Дар баёни маънии «форс» ва «форсӣ»; Асли дуюм: Дар баёни забони форсӣ; Асли сеюм: Дар баёни осор ва аҳодисе, ки дар ҳаққи забони форсӣ ва форсиён воқеъ шуда; Асли чаҳорум: Аввал касе, ки ба форсӣ шеър гуфт;...; Асли сию ҳаштум: Дар маърифати ҳуруф; Асли сию нухум: Дар баёни калимоти ғайримуфрада, ки барои нисбат ва ҷуз он дар форсӣ ояд...; Асли чилу якум: Дар амсол.

Ба ҳамин тарик, сӣ асле, ки бештар аз ду ҳиссаи китобро фаро гирифтааст, натиҷаи заҳмату кӯшиш ва бозтоби андешаҳои Сирочиддин Алихони Орзу мебошад, ки ин аз мустақилияти китоби мазкур дарак медиҳад. Сирочиддин Алихони Орзу ҳар он чизеро, ки аз «*Музҳир*» гирифтааст, ба табиати забони форсии дарии тоҷикӣ ҳамоҳангу мувофиқ сохтааст. Ин маънӣ аз сухани худи Орзу, ки дар дебочаи «*Мусмир*» овардааст, фаҳмида мешавад, чунончи: «Ин нусхае аст дар усули луғат мусаммо ба «*Мусмир*» итбоъан ба китоби Шайх

Ҳофиз Чалолитдини Суютӣ маъруф ба «Музҳир», лекин ин қадар аст, ки китоби мазкури шайхи мазбур усули луғати арабӣ аст ва ин усули луғати форсӣ» [15, с. 13].

Сохтори китоби «Мусмир» фарогири чилу ду бахш аст. Ҳар бахше «Асл» номида шуда баъзе аз онҳо ба се кӯтоҳу мухтасаранду беш аз чанд сатр нестанд, монанди «Асли понздаҳум: Дар маърифати афрод». Баъзе фаслҳое ҳастанд, ки бисёр дарозу муфассал ва даҳҳо сафҳа ва бештар, монанди: «Асли сиву нуҳум: Дар баёни калимоти ғайримуфрада, ки барои нисбат ва чуз он дар форсӣ ояд». Ин фасл дар ҳудуди 200 сафҳа буда, қариб сеяки китобро дарбар мегирад. Ҳамчунин, бахшҳои муфассал дорои зербахшҳо мебошанд, ки бо ифодаҳои «тазйил» (илова – Д.О.), «тазнийб», «танбеҳ», «фоида», «фоидаи чалила», «бишнаҳ», «бидон», «махфӣ намонад» ва ғайра ном бурда мешаванд.

Асли якуми «Мусмир» «Дар баёни маънои форсӣ ва форсӣ» ном дошта, асосан, ҳамон мазмуну матлабест, ки дар муқаддимаи «Фарҳанги ҷаҳонгирӣ», «Бурҳони қотей» ва дигар луғатҳои тафсирии пешин оварда шудаанд, чунончи: «Бидон, ки форис ба ҳаракати «ро» муарраби «порс» ба «ро» ба «син»-и муҳмалатайни мавқуфатайн аст ва дар муҳовараи форсӣ иҷтимоӣ сокинанин баъди мадда ва «вов» ва «ё»-и маҷхул ҷоиз аст, балки дар ғайри он низ, Саъдӣ гӯяд:

Иқлими порсро ғам аз осеби даҳр нест».

Пас аз ин, қавли дигаронро, ки дар фарҳангҳои пешин навишта шудаанд, меорад. Дар асли дуҷуми китоби «Мусмир», ки идомаи асли якум мебошад, муаллиф дар бораи забони форсӣ қазоват карда, феълан, ҳамон андешаеро овардааст, ки соҳиби «Фарҳанги ҷаҳонгирӣ» Ҳусайни Инҷу дарҷ кардааст ва фарҳангҳои баъдӣ онро нақл кардаанд. Бояд таъкид кард, ки баъзе шарҳу тавзеҳе, ки муаллифи «Мусмир» овардааст, ё навад ё дар фарҳангҳои пешин нестанд. Масалан, қазовате, ки муаллифи «Мусмир» оид ба ташаккулу таҳаввули забони форсии тоҷикӣ дар асрҳои гуногун ва нақши адибони алоҳида дар ин бобат кардааст, ба назари ин ҷониб, бозтоби назару андешаи Сирочиддин Алихони Орзуст. Ӯ ба сурати возеҳу мушаххас чунин қазоват кардааст: «Махфӣ намонад, ки тарз ва тури забони форсӣ ба мурури духур мухталиф гашта, чи аввал касе, ки ашъораш дар аҳди ислом мудавван шуда Абуҷаъфар Абдуллоҳ Абулҳасан Рӯдакӣ аст. Ва касоне, ки пеш аз ӯ гузаштаанд, ба сабаби қиллат ҳукми маъдум доранд. Ва тариқи гуфтугӯи ӯ ва овардани алфозе, ки дар ин вақт маҷхурулистемол аст, дигар аст. Ва ин равия ба аҳди ҳазрати Ҳаким Саной (а) дигаргуна гашт. Баъд аз он то авоили аҳди Низомӣ ва Ҳоконӣ ва Анварӣ ва Камоли Исмоил ҳамин тариқ маслук монд ва аз инҳо ранги дигар ба бар кард. Пас аз он Ҳочӯи Кирмонӣ ва Шайх Саъдии Шерозӣ, ки якеро нахлбанди шуаро гӯянд ва дигареро аз пайғамбарони сухан донанд, бинои тоза гузоштаанд. Аз он боз Амир Хусрави Деҳлавӣ, ки тутии ширинкаломи Ҳинд аст ва забонаш дар ғазал наздик ба забони Саъдӣ ҳангомаи дигар барпо кард ва дар маснавӣ ба гуфтани хамса панҷа ба Ҳоча Низомии Ганҷавӣ (а) намуд ва дар қасида тараф ба Ҳоконӣ шуд, чунончи аз мусаннифоти бобаракоти ӯ зоҳир ва хувайдо аст. Сипас, Шамсиддин Ҳофизи Шерозӣ ба шури сухан намаки тоза сохт то он ки навбати салтанати дорулмулки лафзу маънӣ ба Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ расид ва дар андак муддате он варақ баргашт ва он қадаҳ бишкаст ва шуарои Ироқ мисли Шаҳидии Қумӣ ва Ҳайратӣ ва Ғайратӣ ва Урфии Шерозӣ ва Зухурӣ ва Назирии Нишопурӣ ва Файзии Ҳиндӣ ҳама татаббуи Бобо Фигонӣ ихтиёр кардаанд. Аз ин ҷумла Нуриддин Зухурӣ дар назму наср тарзе ихтиёр кард, ки аз мутааххирон ҳеҷ касе бад-он роҳ набурд. Аммо аз қудамо, хусусан, дар маснавӣ аз он бӯе ҳаст, баъди татаббуъ зоҳир мешавад. Ва чун Мирзо Муҳаммад Соиб зухур намуд, сухан олами дигар пайдо кард, агарчи баъзе аз аҳли Эрон каломи Абутолиби Калимро бар каломи Соиб тафаввуқ ва тарҷеҳ медиҳанд, лекин мусанниф медонад, ки мунтахаби девони Соиб даҳ баробари девони Калим хоҳад буд ва баъзе аз ҳамасрон ва муталаммизон (шогирдон – Д.О.) мисли Мирзо Чалоли Асири Шаҳристонӣ ва Мулло Қосими Машҳадӣ машхур ба Девона бо роҳи дигар афтодаанд ва тарзи худро тарзи хаёл номиданд ва ба сабаби хаёлҳои дур аксаре аз ашъори эшон бемаънӣ баромад. Ва чун шуарои Ҳинд тури Асир ва

Қосимро писанд карданд, ранге дигар доданд ва баъзе хаёлот ва ибороти тоза тарошиданд, мисли Шох Носир Алӣ ва Мирзо Абдулқодири Бедел ва Иродатхони Возеҳ...» [15, с. 15].

Воқеан, он шоироне, ки аз устод Рӯдакӣ сар карда то Абдулқодири Бедил Сирочиддин Алихони Орзу номбар кардааст ва рушду инкишофи тозаи забони форсии тоҷикиро дар ҳар асре ба навгӯйҳои онон вобаста доништааст, дар таърихи забону адабиёти мо нақши муҳим доранд.

Як нуктаи баҳсангезу наве, ки Сирочиддин Алихони Орзу дар «Мусмир» баён кардааст, ин аст, ки ӯ забони паҳлавию дариро як доништааст, чунончи ӯ чунин қазоват кардааст: «Сеюм аз он забонҳои сегона паҳлавӣ буд ва Паҳлав номи падари Порс аст, ки ин забон аз забони ӯ мустафиз гашта. Ва фирқае гуфтаанд, ки паҳлав мансуб ба паҳла бошад ва Паҳла Рай ва Испаҳон ва Динавр аст. Ва гурӯҳе бар онанд, ки он забоне аст, ки мардуми шаҳр бад-он нотиқанд, чи Паҳлав шаҳри мутлақро гӯянд, чунон ки навъе аз хонагӣ аст, ки ба паҳлавӣ мавсум аст ва онро шаҳре низ гӯянд. Ва аз ин маълум мешавад, ки паҳлав ва шаҳр як маъно доранд, чунонки Фирдавсӣ гӯяд:

*Зи Паҳлав бурун рафт Ковуси шоҳ,
Зи ҳар сӯ ҳамегашт гарди сипоҳ.*

Ва чамъе ангоштаанд, ки ҳар луғате, ки паҳлавонони пойтахти Каён бад-он такаллум кардаанд, паҳлавӣ номиданд.

Муаллиф ҳамчунин мегӯяд, ки муайид ин аст, ки паҳлавиро паҳлавонӣ низ гӯянд, Фирдавсӣ гӯяд:

*Агар паҳлавонӣ надонӣ забон,
Ба тозӣ ту арвандро даҷла хон»* [15, с. 13].

Ба ҳамин тариқ, Сирочиддин Алихони Орзу чунин хулоса мекунад: «Бидон, ки аз таърифи ин ҳарду забон чунон возеҳ мешавад, ки «дарӣ» қарордоди мардуми куҳ ва дара аст ва паҳлавӣ забони шаҳр» [15, с. 13].

Дар чандин асли «Мусмир» Сирочиддин Алихони Орзу дар бораи алфоз (калимаҳо) ибрози назар кардааст, ки аз диди фароҳу назари амиқи ӯ дар боби забоншиносӣ ва огоҳияш аз осори дар ин бахш таълифшуда дарак медиҳад. Муаллифи «Мусмир» дар асли ҳаштум, ки «Дар тариқи маърифати луғат» унвон дорад, чунин гуфтааст: «Бидон, ки алфоз ду гуна аст: яке муфради машҳур, мисли **аспу хар** ва **гуфту шунид** ва ғайри машҳур, чун аксари алфоз, ки дар каломи қудамо воқеъ аст ва дар маънии он ихтилоф аст. Масалан, «**баног**» ба тақдими «бо»-и муваҳхада бар «нун» дар «*Рашидӣ*» («*Фарҳанги рашидӣ*»-и Абдуғафури Татавӣ дар назар аст – Д.О.) ба маънои ресмони хом гуфта ва Мачиддидини Алии Шустарӣ гӯяд: ресмоне, ки занон бар майли чарх биресанд ва мисли байза созанд ва соҳиби фарҳангҳои дигар ба маънои **дабир** ва **муншӣ** низ навиштаанд мустанад бад-ин байти Мансури Шерозӣ:

*Замири ту бувад он булбуле, ки гоҳи баён,
Ба пеши ӯ бувад абкам забони теги баног.*

Ва Қавсӣ гӯяд, ки ба маънии **дабир** ва **муншӣ** гуфтан дар ин байт баъид аст. Ва агар ихтирои маънии мазкур аз ҳамин байт кардаанд, тасарруфест ботил. Ва филвоқеъ, агар ин маънӣ аз маонии мавҷудаи ин лафз ҳам бошад, тамсил бад-ин байт хатост. Муаллиф мегӯяд: ва яқин аст, ки **баног** ба маънии **муншӣ** ва **дабир** омада, Мунчик гӯяд:

*Маро **баног**и ту дастинае навишт чунон,
Ки тира гардад артанги монавӣ аз вай.*

Ва соҳиби «*Рашидӣ*» қиёсро бар қавли сиқа тарҷеҳ дода, чунонки дар лафзи «банонич» ба «нун»-и дуҷуми мавқуф ва «чим»-и тозӣ навишта тасхеҳи «баног» аст бад-ин маъно. Ва ҳоло он ки соҳиби «*Ҷаҳонگیرӣ*» (ғараз «*Фарҳанги ҷаҳонگیرӣ*»-и Хусайни Инҷӯ аст – Д.О.) ва «*Сурурӣ*» (Дар назар аст «*Маҷмаъ-ул-фурс*»-и Ҷоҷимухаммади Кошонӣ – Д.О.) ва «*Бурҳони қотей*» ин лафзро забт карда ва ба ҳамин маъно навиштаанд. Ва ҳоло ба таҳқиқ пайваст, ки қавли «*Рашидӣ*» ҳақ аст ва савоб «**набоғ**» аст ба тақдими «нун» бар «бо»-и муваҳхада, муҳаффафи «**анбоғ**», ки дар асл ба маънии шарик аст.

Тавре ки аз баррасии як вожа бармеояд, Сирочиддин Алихони Орзу дар шинохту маърифати ҳар калима қавли чандин луғатҳои тафсирии гузаштаи муосири худро тафтишу қиёс намуда, андешаи дурусту саҳеҳро қабул дорад, вале қавли ғалату нодурустро рад карда, андешаи хешро оид ба маънии саҳеҳи он вожа ибраз мекорад.

Бояд гуфт, ки Сирочиддин Алихони Орзу оид ба калимаҳои мураккаби дар натиҷаи қалби музоф ва музофун илайҳ (муайянкунандаи муайяншаванда) сохта мешаванд ва ифодаҳои таркибӣ низ назари танқидии худро баён кардааст, ки бисёр ҷолиб аст, чунончи: «Дуюм, мураккаботи тома ва ғайри тома, масалан, қалби мавсуф ва сифат (муайянкунандаи изофии аломат – Д.О.), ки қиёсӣ аст ва ҳамаи аҳли забон дуруст доштаанд. Аз ин ҷост, ки шоир гуфта ва масал кошта: «Чи Алихоҷа ва чи Хоҷаалӣ» ва дар ин самоӣ маршрут нест ва қалби музоф ва музофун илайҳ (муайянкунандаи соҳибӣ –Д. О.) ва ин бар қадри самоӣ мақсур аст, мисли **қайҳон** ва **хидев** ва **худобанда** ва **харбанда** ва амсоли он. Дар ин сурат, **Зайдасп** қалби **аспи Зайд** саҳеҳ нест. Ва аз ин олам аст, - мегӯяд Сирочиддин Алихони Орзу, таркиби ду-се урёне чанд», ки дар ашъори баъзе аз шуарои ҳоли Эрон воқеъ аст, ки саҳеҳ нест, зеро ки ё «ду-се урён» бояд, ё «урёне чанд». Ва аз ин олам бувад он чи «ғизолоне чанд» дар ашъор овардаанд, бо вучуди будани аҳли забон, чи аҳли таҳқиқро дар он суҳан аст. Ва чун мураккаботро мақомҳои хос бошад ва вайро бар нуқоти он иттилоъ нест. Баъзе аз фузалои шоири Ҳинд ба яке аз шуарои Эрон гуфта, ки: Мулло, шумо форсиро аз пиразолҳои худ омӯхтаед ва мо аз фусаҳои шумо, мисли Хоқонӣ ва Анварӣ. Ва муроди фозили мазкур ҳамин мураккабот аст, ки дар мақомҳои мухталифа ба анҳои гуногун гуфта мешавад ва авом асрори онро намедонанд. Пас тарбияткардаи хос беҳтар аз тарбияткардаи авоманд [15, с. 14].

Сирочиддин Алихони Орзу дар идомаи ин шарҳи худ таркиби «аз «даст»-ро дар байти Ҳаким Саной, ки соҳиби «*Фарҳанги ҷаҳонگیرӣ*» ба маънии маҳкум навишта, санад овардааст, эрод гирифтааст, чунончи:

*Ман на аз дасти инаму онам,
Ман кунун дасти ростии султонам.*

Фақир Орзу онро (ғараз таркиби «аз даст» мебошад – Д.О.) ғалат медонад ва саҳеҳ «дар даст» мусаддар ба лафзи «дар» аст, чаро ки ба маънии маҳкум ва мутеъ дар ин ҷо ҳаргиз саҳеҳ намешавад, балки мурод аз он муҳаққарам дар зоҳир, дар ҳақиқат муҳаққар нестам, чи дасти ростии султонам, ки ба сабаби байъати ҳалоик, ки марсуми ислом аст, ба дасти ину он, ки иборат аст аз мардуми муҳаққар, меафтад. Ва, - мегӯяд Сирочиддин Алихони Орзу, касе, ки пайрави «*Ҷаҳонگیرӣ*» дар ин боб карда, аз ҳақиқати қор огоҳ нест» [15, с. 15].

Асли нуҳуми китоби «*Мусмир*» дар қолаби ҷумлаи саволи аст, ки чунин мебошад: «Дар баёни он ки ғалат аз аҳли забон содир шавад ё нашавад?»

Дар ин бобат ӯ чунин қазоват кардааст: «Ва ин асле ҳаст хеле мушқил, ки бар зоҳирбинон бисёр душвор аст. Мухтори ман шакқа аввал аст ва ин аксар дар ашъор аст, чи вазн ва чи қофия, ки аз вочиботи аввали назм аст гоҳе маҳалли тақдим ва таъхире, ки аз лавозими рӯзмарра аст, мегардад. Пас аз ин ашъори чанде аз шуарои машҳуру камошноро намунаҳо овардааст, ки «гоҳе лафзе дар калом оранд, ки аз маънии мурод каломро баргардонад ва чизи дигар ҳосил шавад» [15, с. 15].

Бисёр ҷолиби тавачҷуҳ аст, ки Сирочиддин Алихони Орзу содиршавии ғалатҳои забониро дар наср низ таъкид кардааст, чунончи, ӯ гуфтааст: «ва гоҳе дар наср ғалат воқеъ шавад, чунонки аз амсол машҳур аст, ки «Моро аз ин мадраса берун меравам» ва асли ин он аст, ки толиби илмеро ба сабаби фикс аз мадраса берун мекарданд ба кашон, дар ин асно толибилмони дигар ба сараш расида, пурсиши аҳвол карданд. Ӯ дар ҳамон ҳолат ин иборатро ба қор бурд ва масал шуд» [15, с. 15].

Дар фасли асли ёздаҳум «Дар баёни он ки тасарруфи қодирсуханони Ҳинд дар муфрадот ва мураккаботи форсия ҷоиз ҳаст ё нест?» унвон дошта, муаллифи китоби «*Мусмир*» масъалаи таъсири забони ҳинди ба забони форсии тоҷикӣ ҷоиз мешуморад ва ин воқеияти асли аст.

Ҳанӯз донишманди маъруфу тавонои Шарқ Абунастри Форобӣ дар асри X таъкид карда буд, ки ҳеч забоне дар дунё наметавонад, ки ба танҳой, бе таъсири дигар забон битавонад, ки эҳтиёҷоти рӯзмарраи худро қонеъ гардонад.

Сирочиддин Алихони Орзу дар ин бобат чунин қазоват кардааст: «... Чи ҳар гоҳ форсизабонон тасарруф дар алфози арабия карда, лафзи «месер», яъне «сер кун» ва «битамизад», яъне «имтиёз кун» чунонки Мулло Урфӣ ва ғайра бастанд ва собиқ ҳеч як наоварда ва «тулуъидан» ва «балъидан» дар калом оварда бошанд ва низ алфози форсияро мувофиқи қавоиди забони арабӣ мисли «аналёру» ва «зулхуршедайн» талаффуз намудаанд, тасарруфи соҳибқудратони Ҳинд дар форсӣ чоиз набошад? Ва ин тасарруфот, - мегӯяд Сирочиддин Алихони Орзу, на аз олами талабидан ва фаҳмидан ва ғортидан ва ғайраҳост, ки оммаи форсиён доранд, агарчи авоил ҳамин ҳукм дошта ва на мисли тасарруфоти тарзӣ ва фавқӣ ва ғайраҳумо аст, ки бинои шеъри эшон бар мазҳака аст, чунон ки гуфта: «Меданидем пас аз маккидан», яъне пас аз тавофи Макка (зодаҳаллоҳу шарафан) ба зиёрати Мадина мушарраф шудем» [15, с. 35].

Муаллифи «*Мусмир*» дар така ба қавли муаллифи «*Музҳир*» Ҳофиз Имом Чалолиддини Суютӣ чунин меорад: «...Баъзе аз уламои арабия инкори иштиқоқи лафзи арабӣ доранд аз аҷамӣ ва мегӯянд: ...**арабияшро овардан лозим**», лекин аксаре қойиланд бад-он. Масалан, лаҷҷом, ки муарраби лағом аст, мегӯянд: дар чамъ «лучум», мисли китоб-кутуб ва лучайм тасғири он ва «алчама» низ чамъи он ва «талаҷҷумӣ» ба сифаи амри муаннас низ омада ва «алҷом» ва «мулҷим» ба касри «ҷим» ва фатҳ низ он маъхуз аст ва амсилаи бисёр аз ин боб дар китоби мазкур омада, чунон ки «карбнаво», «дулбаво», ба маънии қасди карбино ва дулоб қардан ва он ду шахр аст. Ва «минварз» ба маънии шахсе, ки чашни наврӯз қунад низ омада» [15, с. 39].

Ба ҳамин тариқ, Сирочиддин Алихони Орзу иқтибоси калимоту таркиботро дар ҳар забоне қойил буда, онро ногузир низ медонад.

Дар асли дувоздахуми китоби «*Мусмир*» оид ба луғати ғайри машҳуре сухан меронад, ки дар осори устодони сухан маҳфуз мондаанд. Ў дар ин бобат, яъне нигоҳдории луғати ғайримашҳур мақоми «*Фарҳанги ҷаҳонگیرӣ*»-ро бисёр боарзиш медонад ва ин тавр қазоват кардааст:

Китоби муътабари ҷомеъ, ки аксари луғоти ғайримашҳур собит ба шавоҳиди каломи устодон бошад, дар луғат то алявм (то имрӯз) дар форсӣ беҳтар аз фарҳанги «*Ҷаҳонگیرӣ*» аз мусаннифоти Мир Ҷамолиддин Ҳусайни Инҷӯи Шерозӣ, ки дар аҳди Чалолиддин Акбар ё подшоҳи Ҳинд, ки дар таҳқиқи машориб ва мазоҳиб саъйи балеғ намуда шуруъ шуда ва дар асри Нуриддин Ҷаҳонگیر ибни Акбар подшоҳи мазкур итмом ёфта нест. Ва мусаннифи китоби мазкур номи чихилу ҷаҳор фарҳангномаро муфассалан навишта мегӯяд, ки: Сивои ин чихилу ҷаҳор фарҳанг на чилди дигар, ки исми китоб ва мусанниф маълум набуда ва тафосир ва таворих ва китоби «Занду позанд» ва дигар кутуб, ки тафсили асомии онҳо мучиби татвил аст ва низ кутуби назм ва давовини шуарое, ки ашъори эшон ба тариқи тамсил дар ин ҷо мастур аст. Ва чун ин китобҳоро дар қадим-ул-айём тасниф кардаанд, аксари луғотро ба форсии қадим шарҳ намудаанд, масалан, дар тафсири «Зоҳидӣ» дидам, ки «собиин» ба нағушок тафсир карда, пас дар тафсири «*Ҳусайнӣ*» ва тафсири «*Кабир*» нигоҳ кардам, ки собиин чӣ маънӣ дорад, ҳамонро дар зайли луғати нағушок марқум сохтам ва ҳамчунин луғоте, ки ба ҷонварони шикорӣ тааллуқ дошт, аз «*Бознома*» тасҳеҳ намудам, чунон ки дар фарҳангҳо, алаҳхусус, фарҳанги Муҳаммад ибни Ҳиндушоҳ дидам, ки маънии «хашин»-ро навишта, ки ранги боз бошад на сурх ва на сафед ва на сабз ва аз ин иборат хотирро итминон ҳосил нашуд ба «*Бознома*» рӯҷуъ намудам ва он чи дар он ҷо мастур буд, навиштам ва ҳамчунин луғоте, ки ба кутуби адвия ва амроз мутааллиқ буданд, ба «Захираи хоразмшоҳӣ» ва ихтиёротии бадеӣ рӯҷуъ кардам ва ҳар луғат, ки тааллуқ ба номи мулкҳо ва вилоятҳо ва шахрҳо ва қасабот ва қуро дошт, бозгашт ба «*Нузҳат-ул-қулуб*»-и Ҳамдуллоҳи Муставфӣи Қазвинӣ ва «*Аҷоиб-ул-булдон*» намудам.

*Басе ранч бурдам, басе нома хондам,
Зи гуфтори тозию в-аз паҳлавонӣ.*

Бинобар андешаи Сирочиддин Алихони Орзу, муаллифи «Фарҳанги ҷаҳонгирӣ» калимаю таркиботи зиёде аз он китобҳои истифодакардаашро тасҳеҳ намудааст ва баъзе калимаҳоеро, ки аз фарҳангҳои дигар наёфтааст, ба аҳолии он музофоте, ки мураттиби фарҳанг ё шоире зодаи он ҷост, мурочиат кардааст. «Ва аз ин китобҳо луғати бисёре, ки соҳибфарҳангон дар таҳқиқи он мусомаҳат намуда буданд, тасҳеҳ ёфт. Ва чун бисёре аз луғот, ки дар ҳеҷ фарҳанге нишоне аз он набуд, ба ҳам расид ҳалли онро чора ҷуз тафҳус аз аҳли диёре, ки мусанниф ё нозим аз он ҷо буда ё дар он ҷо сукунат дошта наёфтам. Масалан, луғоте, ки аз «*Ҳадиқа*» ва девони Саноиӣ Ғазнавӣ ёфта шуд, аз мардуми Ғазнин ва Кобул пажӯҳиш намудам ва он чи аз девони Ҳаким Носири Хусрав ва «*Сафарнома*» зоҳир гардид, аз Хуросониён ва Бадахшиён тафҳус кардам ва онро ба шавоҳиди абёти ғусаҳои шуаро муваққид гардонидам ва мусаббит сохтам» [15, с. 41].

Муаллиф таъкид менамояд, ки баъзе аз мусаннифини кутуби мазкура, ки мустанадӣ соҳиби «*Ҷаҳонгирӣ*» аст, аз аҳли вилоятанд, мисли Абуҳафси Суғдӣ, Асадии Тусӣ ва Ҳофизи Убаҳӣ соҳиби «*Тухфат-ул-аҳбоб*» ва ӯ ба қасабае аст аз Хуросон наздики Ҳирот ва Ниёзии Бухорӣ соҳиби «*Ҷомеъ-ул-луғот*», ки манзум аст ва амсоли онҳо ва бархе аз Ҳинд, мисли Аҳмади Мунярӣ соҳиби «*Шарафнома*» ва Шайх Абдурраҳими Баҳорӣ ва Қозихон Бадр Муҳаммад машхур ба Даҳорул соҳиби «*Адом-ул-ғузало*» ва Шайх Лоди Деҳлавӣ соҳиби «*Муайид-ул-ғузало*» ва Аллоҳдод Файзии Сарҳиндӣ муаллифи «*Мадор-ул-афозил*» ва ғайраҳум» [15, с. 43].

Як вижагии таҳқиқи муаллифи «*Мусмир*» ин аст, ки ӯ маънии ин ё он вожаҳо дар якҷанд фарҳанг санҷида, ҳамонеро, ки ба назари вай саҳеҳ бошад, онро ҷонибдорӣ мекунад: «Ва аз иттифоқот он аст, ки фарҳанги «*Ҷаҳонгирӣ*» ва «*Маҷмаъ-ул-ғурс*», ки маъруф аст ба фарҳанги «*Сурурӣ*» дар як аср таълиф ёфта: аввал дар Ҳиндустон ва дувум дар Эрон. Муаллифи ҳар ду нусха баъди таълиф заводи ҳамро дар китобҳои хеш дарҷ намуданд. Маъа ҳозир ҳар ду китоби мазкур аз тасҳифот ва таҳрифот ҳолӣ нест, лиҳоз Сайид Абдуррашид Рашидӣ соҳиби «*Мунтахаб-ул-луғат*», ки муштамил аст бар ҳамаи луғоти арабӣ китобе дар луғати форсия ба ҳазфи баъзе аз шавоҳид ва танқеҳи матолиб навишта ва дар он ҷо ба қалам дода, ки: Чун фарҳанги «*Ҷаҳонгирӣ*» ва «*Сурурӣ*» ба мутолиа афтод, ҷомеътарин фарҳангҳо дид, аммо муштамил буд бар амре чанд, ки эҳтироз ва иҷтиноб аз он лозим ва муҳаттам гардид: аввал он ки соҳиби ҳар ду фарҳанг дар ҳалли луғот итноб кардаанд ба эроди ибороти муқаррарӣ беҳосил ва ашъори мутақассираи лотоил. Дувум, он ки тасҳеҳи лафз ва тавзеҳи эъроб ва танқеҳи маонӣ, чунон ки бояд накардаанд. Сеюм, он ки баъзе аз луғоти арабӣ ва туркӣ дар миёни луғоти форсӣ дарҷ кардаанд ва танбеҳ нанамудаанд. Чаҳорум, он ки баъзе аз луғот ба тасҳиф хондаанд ва луғоти мутааддида пиндошта, чанд ҷо зикр кардаанд, масалан, баъзе калимотро ба «бо»-и тозӣ ва форсӣ ва ба «то» ва «нун» хонда, чаҳор ҷо зикр кардаанд ва баъзеро ба «коф»-и тозӣ ва форсӣ ва бар ин қиёс. Ва сивои ин низ саҳв ва ғалат ҳаст, ки дар баёни луғат маълум мешавад. Ва аҷибтар он ки дар баъзе луғот дар миёни «коф» ва «лом» ва «вов» ва «зо» ва монанди он ки иштибоҳ дар он буъдӣ дорад, иштибоҳ намудаанд. Масалан, дар «*Сурурӣ*» «ғуроз» ба «коф»-и форсӣ ва «ро»-и муҳмала гуфта: марзӣ аст ва ҳоло он ки бад-ин маъно «кувоз» ба «коф»-и тозӣ ва ҳар ду «зо»-и муъҷама аст. Ва низ гуфта, ки ба маънии куза аст, ки танг низ гӯянд ва ҳол он ки бад-ин маъно «куроз» ба «коф»-и тозӣ ва «ро»-и муҳмала аст ва лафзи арабӣ, камо фил қомус. Ва аҷибтар аз ин он ки дар «*Ҷаҳонгирӣ*» ба маънии куза қувоз оварда ва дар «*Сурурӣ*» ба маънии ҷубдасте низ, ки сутурон бад-он ронанд ва ҳол он ки бад-ин маънӣ қувоз аст ба зами «коф»-и форсӣ ва «вов» ва бар ин қиёс. Ва дар «*Ҷаҳонгирӣ*» «зерфон» ба қасри «зо»-и муъҷама ва «ё-и маъруф» ва «фо» ба маънии моҳ аст ва ҳол он ки «забарқон» ба «бо»-и муваҳҳада ва «коф»-и арабӣ аст. Ва амсоли он дар «*Сурурӣ*» бештар аст ва дар «*Ҷаҳонгирӣ*» кам. Ва дар ин қисм тасҳифот калимаро ҷое овардаам, ки ба сиҳҳат наздиктар бувад ва аксари арбоби фарҳангҳои муътабар

овардаанд. Пас, агар дар калима иштибоҳ буда ҳар ҷо ки истеъмом дошта бояд дид ва ҳамл бар фуругузошт нақунанд. Бинобар ин муқаддимот дар ҷамъи луғоти ин ҳар ду китоб ва ҳазфи ибороти зоида ва ашъори бефоида ва тарки луғоти ғайри фурс, илло ба нудрат ва зарурат ва танбеҳ бар он ва танқеҳи алфоз ва баъзе эъроб ва таҳқиқи маонӣ ба қадри мақдур намуда шуд.

Дар асли ҷаҳордаҳуми китоби «*Мусмир*», ки «Дар баёни баъзе луғот, ки форсии он фаромуш ва арабияи он машҳур» номида шудааст, Сирочиддин Алихони Орзу қавли донишманди илми луғат Имом Саъолибиро дар иртибот ба калимаҳои форсии фаромушшудае, ки арабии он машҳур шудааст, чунин овардааст: «Имом Саъолибӣ дар «*Фиқҳ-ул-луға*» гӯяд, ки баъзе аз луғот аст, ки форсии он фаромуш аст ва арабии он машҳур ва муҳкӣ, чунон ки **каф** ва **соқ** ва **фаррош** ва **баззоз** ва **ваззон** ва **кайёл** ва **массоҳ** ва **байё** ва **даллол** ва **сарроф** ва **баққол** ва **ҷамол** ва **ҳаммол** ва **қассоб** ва **байтор** ва **роиз** ва **таррор** ва **харрот** ва **хайёт** ва **қаззоз** ва **амир** ва **халифа** ва **вазир** ва **ҳочиб** ва **қозӣ** ва **соҳиб-ул-барид** ва **соҳиб-ул-хайр** ва **вакил** ва **саққо** ва **соқӣ** ва **дахл** ва **харҷ** ва **ҳалол** ва **ҳаром** ва **баракат** ва **аддат** ва **савоб** ва **хато** ва **ғалат** ва **васваса** ва **ҳасад** ва **қасод** ва **ория** ва **насихат** ва **фазиҳат** ва **сурат** ва **табиат** ва **над** ва **одат** ва **буҳур** ва **ғолия** ва **хулук** ва **лахлаха** ва **ҳино** ва **ҷубба** ва **мақнаъа** ва **дурроъа** ва **озор** ва **мазраба** ва **лаҳоф** ва **муҳадда** ва **наъл** ва **фохита** ва **қумрӣ** ва **лақлақ** ва **хат** ва **қалам** ва **мадод** ва **ҳибр** ва **китоб** ва **сундуқ** ва **ҳуққа** ва **рубъа** ва **муқаддима** ва **суфут** ва **ҷараҳ** ва **суфра** ва **лахв** ва **қимор** ва **ҷафо** ва **вафо** ва **курсӣ** ва **қафас** ва **мустачиб** ва **даво** ва **мирфаъ** ва **қанина** ва **фатила** ва **кулбатон** ва **қуфл** ва **ҳалқа** ва **минқал** ва **миҷмар** ва **мизроқ** ва **ҳалба** ва **дабус** ва **манҷаниқ** ва **арода** ва **риқоб** ва **алам** ва **табл** ва **ливо** ва **ғошия** ва **насл** ва **қутро** ва **ҷилл** ва **бурқаъ** ва **шакол** ва **инон** ва **ҷанибат** ва **ғизо** ва **ҳалво** ва **қатоиф** ва **қалия** ва **ҳариса** ва **асида** ва **музаввара** ва **фатият** ва **нуқл** ва **нутъ** ва **ридо** ва **фалак** ва **машриқ** ва **мағриб** ва **толеъ** ва **шимол** ва **ҷануб** ва **сабо** ва **дабур** ва **аблаҳ** ва **аҳмақ** ва **набил** ва **латиф** ва **зариф** ва **ҷаллод** ва **сайёф** ва **ошиқ** ва **ҷаллоб**.

Ин аст, ки каломи Саолибӣ ва таваққуф кардааст, Ибни Дурайд дар лафзи «над» ва гуфтааст, дар «*Ҷамҳара*»: «Аннад ал мустаъмал мин ҳозо-т-тиб ло аҳсабуҳу арабийян саҳиҳан» ва таваққуф кардааст соҳиби «*Сиҳоҳ*» дар дабус ва гуфтааст баъди овардани шеъри Лақит ибни Зарора «Лав самиъу вақаъа аддабобис» воҳидуҳо даббус ва ароҳу муаррабан.

Сирочиддин Алихони Орзу андешаҳои Саолибиро дар мавриди шарҳи баъзе вожаҳо рад менамояд ва далелҳо меорад, чунончи, ӯ мегӯяд: Он чи Саъолибӣ оварда ҳамаи он чунин нест, зеро чи дар «*Суроҳ*», ки тарҷумаи форсии «*Сиҳоҳ*» аст, дар маънии «каф» **панҷа** оварда ва дар форсӣ «роиз»-ро **шаҳвор** гӯянд, камо юстафоду минал муҳовара. Ва форсии «хайёт» **дарзӣ** аст, чи «дарз» ба маънии шикоф аст ва ағлаб, ки ҳақиқат аст дар шикофи чома ва маҷоз аст дар шикофи девор ва ғайра. Ва ин ки дар қомус низ ба маънии шикоф оварда, шояд муарраб аст, лиҳозо «дарзанон» ба маънои ришта ва ресмоне омада, ки дар «дарзан», яъне сузан, кунанд ва дарзан ба маънии сузан муҳаффафи дарзон аст, чи «алиф»-у «нун» барои нисбат ояд ва он ки «даразён» ба вазни «намақдон» оварда, хато карда, чи ашъори устодон бар хилофи он аст ва низ «дарза» ба маънии шикоф далолат дорад, ки лафзи мазкур форсӣ аст. Пас дарз ва дарза аз олами хон ва хона бувад. Ва «харрот» ба «то» дар форсӣ «харрод», ба «дол» гӯянд, чунон ки Нуриддин Зухурӣ дар рисолаи «*Хони Халил*» гуфта:

Ранда кардаст качрӯй зи ниҳод,

Фарзро з-истиқоматаи харрод.

Ва ин шояд, ки муфаррас бошад аз он ҷиҳат, ки чун «то»-и муҳмала дар ин зиён нест, форсиён онро ба «дол» бадал кардаанд. Ва ин хеле заиф аст, зеро ки дар каломи кудамо ёфт нашуда ва метавонад, ки истеъмоли мутааххирони қодирсухани форсӣ бувад, ки аз олами фирқаи муваллидини арабанд. Ва «амир», ки ба маънии соҳиби амр ва ҳоким аст **подшоҳ** ё **шоҳ** ба маънии он шуҳрат дорад ва лафзи «мир», ки ба маънии мазкур дар форсӣ шуҳрат дорад, эҳтимол дорад, ки лафзи алоҳида бувад ва метавонад, ки муҳаффафи амири арабӣ

бувад, чунон ки Бучаҳл ва Булаҳаб ва ғайра муҳаффафи Абучаҳл ва Абулаҳаб. Ва «Халифа» чонишин, муродифи ўст. Ва ин ки дар арабӣ ба маънии подшоҳ шуҳрат карда, муҷоз аст, балки дар ин сурат ҳам **подшоҳ** ва **шоҳ** муродифи ӯ хоҳад буд. Ва «таррор» агар ба ҳар ду «ро»-и муҳмалаи мушаддада аст ба вазни **чаррор**, пас дар форсӣ ўро **кисабур** гӯянд ва агар «зо»-и дувум муъҷама аст, ба вазни фирор, пас муарраб аст камо фил қомус ва аслаш **тарроз** аст ва дар форсӣ тарроз ба фавқонӣ ба маънии алами чома аст ва «қазоз»-ро абрешимфуруш гӯянд ва «ҳочиб»-ро **дарбон** гӯянд. Ва «шароб» форсиаш **бода** ва **май** аст ва «дахл» **даромад** ва «ҳасад» **рашк** ва «васваса» **хорхор** ва «қасод» **норавой** ва «насихат» **андарз** ва «сурат» **чеҳра** ва **монанд** ва «над» арабӣ нест, чунон ки Чавҳарӣ дар «*Сиҳох*» ва Ибни Дурайд дар «*Чамҳара*» гуфта: Ва «мақнаъа»-ро сарандоз гӯянд, чунон ки дар фарҳангҳост. Ва баъзе «доманӣ» гуфтаанд ва «ҳино» нигор ғояташ дар асл ба маънии ҳино ва **васма** аст, ки ба дасту по банданд ва мутааххирон ба маънии мутлақи ҳино истеъмол намоянд, камо ҳаррарту фӣ «*Сироч-ал-луға*». Ва «изор» худ лафзи форсӣ аст, лиҳозо «ийзор» ба зиёдати таҳтонӣ низ омада, пас дар арабӣ, ки омада муарраб аст, аз ин аст, ки соҳиби «*Рашидӣ*» «изора» ба маънии изораи хона навишта, фандафаъа мо аврадтуҳу фӣ «*Сироч-ул-луға*» алайҳи. Ва «мазраба» дар форсӣ шодгуна аст, камо фи-л-луға ва он иборат аст аз **тушак**, ки бар он бихобанд ва лаҳофро дар «*Канз-ул-луға*» қазоганд ва пунба оганд навишта. Ва «наъл» зоҳиран муродаш аз он наъли асп аст ва илло ба маънии кафш ва ғайра форсӣ дорад, мисли **кафш** ва **поафзор** ва «ҳибр»-ро **сиёҳӣ** гӯянд, чунон ки:

Дар номаи замона ба чуз ҳарфи ҷанг нест,

Гӯё ки аз сиёҳии лашкар навиштаанд.

Ва «китоб» **нома** аст, чунонки шуҳрат дорад ҳам ба маънии «навишта», ки бифиристанд ва ба маънии «мусанниф» ва «муаллиф» ба исми мафъул, чунон ки «*Чомоспнома*», ки китобе аст дар одоби салтанат навиштаи Чомоспи ҳаким ва «рубқа» **гарданбанд** ва «сафат» ба фатҳатайн чомадон ва «суфра» **дасторхон**, чунон ки яке аз шуаро гӯяд: «Дасторхон, ки бошад, дасторгӯ набошад». Ва «лаҳв» ва «қимор» ҳар дуру **бозӣ** гӯянд ва «чафо» ситам аст ва «вафо» **паймони рост кардан** камо фи «*Канз-ул-луға*» ва «курсӣ»-ро дар форсӣ **сандали** гӯянд ва «қафас» **куфҷон** камо фӣ «*Суроҳ*» ва «мишчаб» **се поя**, ки бар он чома афкананд, камо фи «*Канз*» ва «давог» **ома** аст ба вазни «хома», чунончи дар «*Канз-ул-луға*» аст ва дар фарҳангҳои форсӣ низ омада ва «қанина» бар вазни «сакина» **ованди шароб** аст аз зучоҷ, камо фил қомус. Ва дар форсӣ онро **мино** ва **шиша** гӯянд. Ва агар мурод аз он «соз» аст, пас танбур аст муарраби «тунбара» аст, ки лафзи ҳиндӣ аст ба фатҳи фавқонӣ ва сукуни «вов» ва «нун»-и ғунна ва «бо»-и муваҳҳада ва «ро»-и муҳмала ҳар ду мафтӯҳ ва «ҳо»-и муҳтафӣ ва дар асли ҳиндӣ лафзи мазкур ба маънии **каду** аст мутлақан ва ба маънии **кадуи талх** шуҳрат карда ва чун аз нимаи кадуи мазкур даста васл карда созе созанд, онро **танбура** гӯянд ба вазни санбура ба нуни ғунна дар ин сурат танбур муарраби он аст ва дар форсӣ низ шуҳрат карда ва лафзи алоҳида дар форсӣ барои он набувад ва «фатила» дар форсӣ палита аст, камо фӣ «*Суроҳ*». Ва таҳқиқи «пайлта» он аст, ки лафзе аст форсӣ, ки онро «пайлта» ба «по»-и форсӣ ба «ё»-и расида ва «лом»-и мавқуф ва «то»-и фавқонии мафтӯҳ гӯянд, чунон ки «пайлтапеч», ки фанне аст дар киштӣ. Дар ин сурат, «палита» ва «пайлта» ҳар ду қалби «патила» бувад, ки фатила муарраб ё муғайяри он бувад. Лекин дар кутуби луғат ва каломи рӯзмарра «пайтала» ба тақдими фавқонӣ бар «лом» ба назар наёмада ва ҳар ду қалби он омада. Бар ин тақдир, ду сурат дорад: яке он ки аз олами тавофуқ бувад, чунон ки дар ин ду забон баъзе аз айммаи луғат бад-он қоил шудаанд. Дувум, он ки муарраб бувад, пас «фатл» ба маънии **тофтани ресмон** аз олами алҷом ва талаҷҷум бошад, ки аз лаҷом, ки муарраби лағом аст аҳз кардаанд. Ва таҳқиқ он аст, ки «фатл» дар арабӣ ба маънии **баргардонидан** аст, чунон ки дар қомус ва ғайра аст, пас шаққи аввал ақво бошад. Ва «кулбатон» дар форсӣ **анбур** аст ва «куфл» лафзи асли арабӣ нест, чунон ки шайх Суютӣ дар рисолаи «*Алмуҳзиб*» фи мо вақаъа минал қуръон муарраб аз Чаволиқӣ оварда, ки бо вучуди форсӣ будан ин лафз дар «*Қуръон*»-и Мачид воқеъ аст. Ва муаллиф гӯяд, ки: чун ҳарфи

«коф» дар форсӣ нест бояд, ки ба «коф» бошад. Ва «минқал» дар форсӣ **оташон** аст, чунон ки дар фарҳангност. Ва «миҷмар»-ро **ангиштдон** ва **буйсуза** гӯянд, камо фи «*Кашф-ул-луға*». Ва «даббус» лафзи мухталиф фик аст, лиҳозо соҳиби «*Сиҳоҳ*» муарраб гуфта ва ғолибан, ки форсӣ аст ва бар соҳиби «*Қомус*» собит нашуда, ки муарраб аст ё арабиюласл. Ва ҳақ пеши фақир он аст, ки лафзи мазкур арабӣ аст ва «дабус» ба таҳфиф муфарраси он ва таҳфифи мушаддад зобитаи форсиён аст аз ҷиҳати тасҳили талаффуз, зеро ки ҳарфи мушаддад дар каломи форсиён бисёр кам омада ва маъдуде, ки омада бар қадри масмуъ мақсур аст ва «алам» дар форсӣ дирафш аст, лиҳозо алами ковиёнро дирафши ковиён гӯянд. Ва «ливоъ» **найза** аст ва «ғошия» **зинпуш** ва «бурқаъ» **рӯпуши занон** аст камо фи «*Суроҳ*». Ва «шаккол» **пойбанди шутур** ва дар «*Бурҳон*» мутлақан пойбанди сутур, ки онро **чидор** низ гӯянд ва «кинон» дар форсӣ **чилав** аст ва «ҷанибат» «ғуш» ба «ғайн»-и муъҷама ба «вов» расида ва «шин»-и нуқтадор, ки ба туркӣ «катл» гӯянд, чунон ки дар «*Ҷаҳонگیرӣ*» аст. Ва «ғизо» **хурданӣ** ва «ҳалво» **ширинӣ** аст. Ва «қатоиф» **санбусаи ширин** ва «музаввира» **оши парҳез**, чунон ки шоир гӯяд:

«Хуни мардум оши парҳез аст ин беморро»

Ва «нутаъ» **ҷарми густарданӣ** хоҳ барои таом ва хоҳ барои рехтани хун, чунон ки расми салотини қадима буд. Ва «ридо» **ҷодар** аст ва «фалак» **ҷарх** аст ва «машрик» ва «мағриб» **ховар** ва **бохтар** ва «сабо» ва «дабур»-ро **боди барин** ва **боди фарвардин** гӯянд ва таҳқиқ ва тафсили ин дар китоби «*Сироч-ул-луға*» навиштаам, фалярҷаъ илайҳи. Ва «аҳмақ» ва «аблаҳ» **чил** аст ба касри «чим»-и форсӣ ва «лом». Камо сабата билмуҳовара. Ва «набил» **огоҳ** аст ва **соҳӣ**, чунон ки дар «*Суроҳ*» аст. **Набл** огоҳӣ ва **фазл**, набола масдар ва набил наът минху. Ва «латиф» **покиза** ва «зариф» **зирак**, камо фи «*Канз*» ва «*Суроҳ*». Ва «сайёф»-ро соҳиби «*Кашф-ул-луға*» **шамшерзан** ва **шамшергар** гуфта ва таҳқиқ муҳолифи ин аст, чи дар «*Қомус*» аст, ассайф маъруф ва ассайёф соҳибуху» [15, 55].

Хулоса, китоби «*Мусмир*»-и Сирочиддин Алихони Орзу пурмуҳтавогарин асари забоншиносии форсии тоҷикӣ буда, таҳқиқи муфассали илмиро тақозо менамояд, ки барои таърихи афкори забоншиносии тоҷик аҳаммияти ниҳоят калоне дорад.

Муқарриз: Солиҳев Ш., н.и.ф., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода
Рӯйхати адабиёт:

1. Бурҳон, Муҳаммадхусайн. Бурҳони қотеъ. Ҷ.1 / Муҳаммадхусайни Бурҳон. - Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
2. Вочидалихон. Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун. - Нувалкушур, 1389 ҳиҷрӣ. - 556 с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.2. Нашри академӣ. - Душанбе, 1989. -220 с.
4. Ғозиуддин Ҳайдар Подшоҳи Ғозӣ. Ҳафт кулзум / Ғозӣ, Ғозиуддин Ҳайдар Подшоҳ. - Лакҳнав, 1822. Кулзуми ҳафтум. – С. 34-35.
5. Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик. - Душанбе, 2017. – 320 с.
6. Залеман К.Г., Жуковский В.А. Краткая грамматика новоперсидского языка / К.Г. Залеман, В.А. Жуковский. - СПб, 1890. - 111 с.
7. Мамадназаров, А. Становление и развитие таджикский переводной лексикографии XX и начала XXI вв: автореф... дисс... докт. филол. наук / А.Мамадназаров. – Душанбе, 2013. – 46 с.
8. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ.1. / Ғиёсиддин Муҳаммад.-Душанбе, 1987.-480 с.
9. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ.2 / Ғиёсиддин Муҳаммад. - Душанбе,1988.-416 с.
10. Назарзода, С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо / С. Назарзода. – Душанбе: Бухоро, 2013. – 371 с.
11. Носири Хусрав. Ҷомеъ-ул-ҳикматайн. Куллиёт. Ҷ. 1. / Хусрав, Носир. - Душанбе, 1991. - С.5-220.
12. Раупов, Ҳ. Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс / Ҳ.Раупов. – Душанбе, 1972. – 191 с.
13. Саймиддинов, Д. Вожаиносии форсии миёна / Д.Саймиддинов. – Душанбе, 2001.–310 с.

14. Саймиддинов, Д. Форсии бостон / Д.Саймиддинов. – Душанбе, 2008. – 190 с.
15. Сирочиддин Алихони Орзу. Мусмир. Бо муқаддима ва тасҳеҳи Сайидмуҳаммади Ростгӯ. – Теҳрон, 1299 ҳ.қ.
16. Сулаймонов, С. Формирование терминологии таджикской философии / С.Сулаймонов. – Душанбе, 1977. – 96 с.
17. Тусӣ, Насируддин. Асос-ул-иктибос / Насируддини Тусӣ. – Теҳрон, 1323 ҳичрӣ. – С.8-48.
18. Тусӣ, Насируддин. Меъёр-ул-ашъор / Насируддини Тусӣ. – Душанбе, 1992. – 152 с.
19. Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI / Д.Хоҷаев. - Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 344 с.
20. Хоҷаев Д., Додаров О.М. Таърихи афкори забоншиносии тоҷик (Дастури таълимӣ барои факултети филологии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ). – Душанбе: «Аржанг», 2022. – 304 с.
21. Хоҷаев Д., Додаров О. Шарҳи баъзе масъалаҳои марбути феъл дар «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» -и Вочидалии Мучмалӣ// Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филологӣ. (мачаллаи илмӣ). – Душанбе, 2012, №4/1.- С. 3-9
22. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор / Нисорӣ, Хоҷа Ҳасан. - Душанбе, 1998. - 116 с.
23. Шамси Қайси Розӣ. Ал-Муъҷам / Розӣ, Шамси Қайс. – Душанбе, 1991. – 463 с.

«МУСМИР»-И АЛИХОНИ ОРЗУ ВА АРЗИШИ ЗАБОНШИНОСИИ ОН

Дар мақола муаллиф оид ба арзиши забоншиносии китоби «Мусмир»-и Сирочиддин Алихони Орзу донишманди асри 18 сухан рондааст. «Мусмир» нахустин китоби забоншиносии форсӣ-тоҷикӣ ва илми луғат махсуб меёбад. «Мусмир» фарогири бахшҳои вожашиносӣ, решашиносӣ ва сарфу наҳв мебошад. «Мусмир», ҳамчунон ки худи Сирочиддин Алихони Орзу дар дебочаи китоб таъкид кардааст, бар асоси китоби «Ал-музҳир»-и Суютӣ сохтаю навишта шудааст. Сирочиддин Алихони Орзу аз сохтору муҳтавои «Музҳир»-и Шайх Ҳофиз Чалолиддини Суютӣ баҳраи зиёде гирифтааст, аммо ин ҳамаро ба табиати забони форсии тоҷикӣ ҳамоҳангу мувофиқ сохтааст. «Мусмир» арзиши баланди илмӣ дошта, бисёр мавзӯҳои сарфу наҳв ва луғат аз диди илми забоншиносӣ матраҳ гардидаанд.

Калидвожаҳо: забон, забоншиносӣ, фарҳанг, сарф, наҳв, калима, ибора, ҳаракат, сукун, идғом, форсӣ, арабӣ, форсзабонҳо, асл.

«МУСМИР» ОРЗУ АЛИХАНА И ЕГО ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ

В статье автор рассказал о лингвистической ценности книги «Мусмир» Сироджиддина Алихана Орзу, учёного XVIII века. «Мусмир» считается первой книгой по персидско-таджикскому языковедению и лексике. «Мусмир» включает разделы лексикологии, этимологии и грамматики. «Мусмир», как подчеркнул в предисловии к книге сам Сироджиддин Алихана Орзу, был создан и написан на основе книги Суюти «Аль-Музхир». Сироджиддин Алихан Орзу многое извлек из структуры и содержания «Музхира» шейха Хафиза Джалалуддина Суюти, но сделал все это в гармонии с природой таджикского персидского языка. «Мусмир» имеет высокую научную ценность, многие темы грамматики и лексики подняты с точки зрения лингвистической науки.

Ключевые слова: язык, лингвистика, культура, морфология, синтаксис, слово, словосочетание, движение, надстрочный знак, ассимиляция, персидский, арабский язык, оригинал.

«MUSMIR» ALIKHAN'S ORZU AND ITS LANGUAGE MEANING

In the article, the author spoke about the linguistic value of the book “Musmir” by Sirojiddin Alikhan Orzu, a scientist of the 18th century. “Musmir” is considered the first book on Persian-

Tajik linguistics and vocabulary. "Musmir" includes sections of lexicology, etymology and grammar. "Musmir," as Sirojiddin Alikhani Orzu himself emphasized in the preface to the book, was created and written on the basis of Suyuti's book "Al-Muzhir." Sirojiddin Alikhani Orzu learned a lot from the structure and content of Sheikh Hafiz Jalaluddin Suyuti's Muzhir, but did it all in harmony with the nature of the Tajik Persian language. «Musmir» has a high scientific value; many topics of grammar and vocabulary are raised from the point of view of linguistic science.

Keywords: *language, linguistics, culture, morphology, syntax, word, phrase, votes, superscript, assimilation, Persian, Arabic, Persian speakers, origin.*

Маълумот дар бораи муаллиф: **Додаров Оятулло** – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторанти кафедраи таърихи забон ва типологияи факултети филологияи тоҷик. Сурога: Тоҷикистон, ш. Душанбе, Рӯдакӣ, 17. Тел.: (+922) 918-67-94-41.

Сведения об авторе: **Додаров Оятулло** – Таджикский национальный университет, докторант кафедры истории языков и типологии факультета таджикской филологии. **Адрес:** Таджикистан, г. Душанбе, Рудаки, 17. Тел.: (+922) 918-67-94-41.

Information about the author: **Dodarov Oyatullo** – Tajik National University, doctoral student at the Department of History and Typology of Language, Faculty of Tajik Philology. **Address:** Tajikistan, Dushanbe city, 17, Rudaky avenue. Phone: (+922) 918-67-94-41.

КАЛИМАҶОИ ИҚТИБОСИИ МАРБУТ БА ХОНА ВА ХОНАСОЗӢ ДАР ЗАБОНИ ШУҒНОӢ

Золишоева Ф.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев

Дар бахшҳои луғавии забон на танҳо калимаҳои асли, балки воҳидҳои луғавии иқтибосӣ низ шакл мегиранд. Баъзан калимаҳои иқтибосӣ дар забонҳо ба ҳадде мерасанд, ки миқдори онҳо аз миқдори калимаҳои асли бештар мешавад. Албатта, тамоми калимаҳои иқтибосӣ бо сабабе ба ин ё он забон ворид мешаванд, вале пайдории умри онҳо дар забонҳо ба мавқеи истифодаи соҳибзабонон вобаста аст. Калимаҳои иқтибосие мавҷуданд, ки дар забоне ворид шуда, пас аз муддате аз истифода мебарояд, вале калимаҳои иқтибосие мавҷуданд, ки ҳазорсолаҳо дар ин ё он забон ҷой гирифта, ба калимаҳои аслии забон баробар гардидаанд. Сабабҳои роҳ ёфтани калимаҳои иқтибосиро ба забони тоҷикӣ забоншиноси тоҷик Ҷ.Мачидов ба таври зер шарҳ медиҳад: “Сабабҳои иқтибосшавии калимаҳо дар забонамон ниҳоят гуногунанд. Ба ин ҷумла, борҳо аз ҷониби аҷнабиён забт гардидани сарзамини азалии мардуми тоҷик – Осиёи Миёнаро номбар кардан мумкин аст. Чунончи, дар давраҳои гуногуни тарихӣ аз ҷониби юнониён, арабҳо ва қабिलाҳои мухталифи турку муғул истило шудани ин кишвар дар забонамон ҳам бетаъсир намондааст. Ҷамзистии бисёрасраи халқҳои гуногун низ боиси гузаштани калимаҳо аз як забон ба забони дигар мегардад” [5, с/ 94].

Воқеан, сабабҳои иқтибосшавии калимаҳо зиёданд. Зикр бояд кард, ки калимаҳо аз забонҳои хеш низ иқтибос мешаванд, ҳарчанд калимаҳои зиёди умумистеъмом ҳам дошта бошанд.

Аз ҷумла, дар забони шуғноӣ, ки ба гурӯҳи забонҳои шарқии эронӣ дохил мешавад, аз забони тоҷикӣ вожаҳои зиёде иқтибос шудаанд. Барои исботи ин фикр мо лексикаи сохтмон ва бинокориро дар забони шуғноӣ марида таҳлил қарор медиҳем.

Зикр бояд кард, ки луғати соҳаи сохтмон ва бинокорӣ дар забони шуғноӣ дар тури инкишофи ин забон аз ҳисоби вожаҳои забонҳои дигар бо роҳи иқтибосшавӣ ғайр гардидааст. Вожаҳои иқтибосии лексикаи сохтмон ва бинокорӣ забони шуғноӣ таҳти таъсири қонуниятҳои савтӣ ва сарфию наҳвии забони шуғноӣ ба тағйирот дучор шудаанд.

Муҳимтарин вожаи сохтмонӣ вожаи *хона* мебошад. Вожаи “хона” дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ба таври зер шарҳ дода шудааст: “1) маскан, як истиқоматгоҳ дар ҳавлӣ; 2) иморат, ҳавлӣ, ки чанд хучра дорад; 3) макон, ҷой, ошён”. Ҷамин маънохоро дар забони шуғноӣ калимаи “*čūd*” дорад, ки то имрӯз дар истифода аст ва он барои ифодаи хонаи урфии ҳозиразамон истифода бурда мешавад. Вале барои ифодаи маъноҳои “соҳибхона”, “соҳиби хона шудан”, “кори хонаводаро саранҷом кардан” вожаҳои тоҷикии **хӯнадор** [хонадор] ва **хӯнадорӣ** [хонадорӣ] истифода мешавад. Ҳарчанд вожаҳои мазкур ба лексикаи сохтмонӣ ва бинокорӣ дохил намешаван, вале мо дар дар робита ба калимаи “хона” иқтибос шудани вожаҳои **хӯнадор** [хонадор] ва **хӯнадорӣ** [хонадорӣ]-ро шарҳ додем. Мақсад аз овардани мисолҳои боло дар он аст, ки дар забони шуғноӣ танҳо калимаи марбут ба сохтмонӣ “*čūd*”, ки маънои “хона”-ро дорад, истифода мешавад, дигар калимаҳои сохта дар таркиби худ калимаи “хона”-ро доранд, ки аз забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд.

Ҷамчунин, муродифи калимаи “*čūd*” (хона) дар забони шуғноӣ калимаи “*mālā*” истифода мешавад. Вожаи “мала” иқтибос аз забони тоҷикӣ буда, дар забони шуғноӣ ба тағйироти савтӣ дучор гардидааст. Ин вожаи дар забони тоҷикӣ дар шакли “**маҳалла**” истифода мешавад. Дар баробари тағйироти савтӣ вожаи мазкур дар забони шуғноӣ ба тағйироти маъноӣ низ дучор гардидааст. Дар забони тоҷикӣ калимаи “маҳалла” ба маънои “қитъае аз шаҳр, ки аз чанд кӯча иборат аст, гузар, кӯй” [7, с. 776] корбурд мешавад. Дар забони шуғноӣ калимаи **мālā**, пеш аз ҳама, маънои “хона”-ро ифода мекунад. Дар

“Фарҳанги шуғнонӣ-русӣ”-и Д. Карамшоев вожаи мазкур ба таври зер тафсир шудааст: “**мālā, māl(л)ā, māl(л)ā, maḥāl(л)ā**”: манзил, бино, чойи истиқомат, хона, маҳалли истиқомат [2, с. 219].

Вожаи дигар, ки дар лексикаи сохтмонӣ истифода мешавад, ин вожи “**тоқ**” мебошад. Ин вожа дар забони шуғнонӣ ба маънои “**тиреза**” кор фармуда мешавад. Калимаи “**тоқ**” аслан, вожаи арабӣ мебошад, ки он ба забони шуғнонӣ тавассути забони тоҷикӣ иқтибос шудааст. Забоншиноси тоҷик Ҳ. Маҷидов чунин навиъи иқтибосотро иқтибосҳои бавосита номидааст. “Вобаста ба он ки ин ё он забони дигар дар алоқамандии бевосита калима қабул кардааст ва ё дар ин раванд мақоми забони сеюм ҳам ҳаст, иқтибосҳои луғавӣ ба гурӯҳҳои бевосита ва бавосита ҷудо карда шудаанд... Иқтибосҳои бавоситаи забонамон хеле зиёданд ва аз забонҳои мухталифи дунё гирифта шудаанд”. Калимаи “тоқ” низ дар забони шуғнонӣ бо ҳамин ворид шудааст. Ин вожа дар забони тоҷикӣ дорои маъноҳои гуногун мебошад: “1) сақфи камоншакли қуббадор, сақфи осмоншакл; 2) равоқ, айвон; 3) тоқча, раф; 4) *маҷ*. баландӣ, иртифоъ” [10, 349]. Дар Фарҳанги забони тоҷикӣ бар таври зер тафсир шудааст “1) сақфи камоншакли қуббадор (дар қасрҳо, купрукҳо); 2) равоқ, айвон – пешайвоне, ки ба шакли меҳроб дар пешгоҳи биноҳои муаззам месозанд; 3) *маҷ*. ҳар чизи камоншакл, монанди абру, камон, меҳроб ва ғ; *тоқи абру* камоншаклии абру, хамаи абру [8, с. 374].

Дар “Фарҳанги шуғнонӣ-русӣ” вожаи “тоқ” ба таври зер шарҳ дода шудааст: “1. Чуқурча дар рӯи девор (тоқча); чой барои тахтакат; 2. Тиреза; шишаи тиреза” [3, с. 219]. Зикр бояд кард, ки вожаи *тоқ* омонимҳои худро ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам шуғнонӣ доранд, вале мо зарурати таҳлили онҳоро надонистем, чун ба мавзӯи мо иртибот надоранд. Аз тафсири фарҳангҳои болозикр маълум мегардад, ки вожаи “тоқ” ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам шуғнонӣ ҳамчун истилоҳи сохтмонӣ хеле серистеъмол мебошад.

Вожаи дигар, ки ба хона марбут мебошад, вожаи “**бурҷ**” мебошад. “**Бурҷ**” як қисмати хона ҳаст. Ин вожа низ иқтибос аз забони тоҷикӣ буда, дар забони шуғнонӣ он ба маънои “кунҷ” истифода мешавад. Агар ба маънои калимаи “бурҷ” дар забони тоҷикӣ тавачҷух намоем, маънои аввали он **бино** ҳаст ва баъдан ба маънои “кунҷ” низ истифода мешавад: “1) бинои манорашакле, ки барои дидбонӣ ва ё ҳамчун нишони махсуси роҳ (-и киштигардӣ) месозанд; бинои манорамонанди мустаҳкам, ки дар гӯшаҳои қалъа ва ҳисор сохта мешуд; 2) кунҷ, гӯша: *бурҷи девор, бурҷи хона, бурҷи ҳавлӣ*; 3) *нуч*. ҳар як аз дувоздаҳ галаситораҳои осмонӣ, ки офтоб дар Тули як сол дар атрофи онҳо давр мезанад ва соли тақвими шамсӣ мутобиқи онҳо ба моҳҳо тақсим мешавад (Ҳамал, Савр, Ҷавзо ва ғ.)” [9, с. 248-249]. Ба ҳамин монанд дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” низ шарҳ дода шудааст: “бинои манорашакле, ки барои қаровул ва ё нишони махсуси роҳ аз гил, хишт ва санг барпо карда мешавад...” [5, с. 215].

Муаллифи “Фарҳанги шуғнонӣ-русӣ” вожаи *бурҷро* дар забони шуғнонӣ ба маънои “**девор**” тавзеҳ медиҳад. Чунончи: “1) девор: *му чид бурҷ нихухт* (девори хонаам рехт); 2) *динӣ* вақт, рӯзи мурдан” [1, с. 284]. Ба маънои “кунҷ” дар фарҳанги мазкур калимаи “**бурҷак**” истифода шудааст: “кунҷ: *йа тавар тар ви бурҷак вад* (табар дар ҳамон кунҷ буд)” [1, с. 284].

Аз рӯи мушоҳидаҳои мо дар забони шуғнонӣ вожаи “бурҷ” ҳамчун кунҷи хона шинохта мешавад. Аммо вожаи “бурҷак” нисбати кунҷҳои хурд гуфта мешавад.

Пойга – вожаи дигаре, ки ифодакунандаи як қисмати хона, асосан хонаҳои бадахшонӣ мебошад. Ин қисмат ҳамчун қисми поёнии хона ва чуқурии гирди марказиро ташкил медиҳад. «Пойга»-ро дар Хуф ва Шуғнон дар қисми чуқурӣ ё пасти хонаҳо, ки вусҳо ва чорхона дар болояшон мавҷуданд, чойгир мекунад. Дар давраи чорабиниҳои зарурӣ, ҷамомадҳо «пойга ё пога» хизмати асосӣ мекард, сарояндагон, хунармандон, масҳарабозон, раққосон асосан дар «пойга» хунари худро намоиш медоданд.

Дар забони тоҷикӣ вожаи «**пойга**» бо калимаҳои «**пойгаҳ // пойгоҳ**», чунин маъноҳоро ифода мекунад: “1) ҷое, ки ба хона дарояндагон пойафзорро мекашанд: кафшкан,

дахлез, поёни хона; 2) маҳал, чой, мақом, манзилат, мартаба, рутба, дараҷа, кадр, мансаб; **пойгоҳ ёфтан** ба мартаба соҳиб шудан, мақом пайдо намудан, боқадр шудан; **пойгоҳ сохтан** а) чой гирифтани, манзил ёфтан, макон гирифтани; б) мартаба додан, мансаб додан, бо кадр гардонидан. 3. чои исти ҳайвонот, оғил тавила, истабл (чоӣ бастанӣ чорпоён); 4) поёб, гузаргоҳи об; 5) асос, поя; 6) дастгоҳи бофандагӣ, корхонаи бофандагӣ; 7) тахт, маснад; 8) маҷ. лоик, сазовор, мувофиқ” [6, с. 76].

Дар “Фарҳанги шуғнонӣ-русӣ” вожаи **пойга** ҳамчун чой (як қисмати хона) тафсир шудааст: “чоӣ даромад ба хона” [2, с. 446].

Калимаи “**дахлез**” низ аз ҷумлаи вожаҳои мансуб ба хона дар Бадахшон махсуб меёбад. Дахлез асосан иншооти махсусест, ки дар назди хонаҳои истиқоматӣ дар шакли кушод сохта мешавад. Дахлез дар шакли пӯшида низ сохта шуда, чор тарафаш аз деворҳои сангин иборат аст. Боиси тазаккур аст, ки вожаи *дахлез* бар забони шуғнонӣ аз забони тоҷикӣ иқтибос шуда, дар шакли “дәлиз” мустаъмал мебошад. Дар ҳамин шакл вожаи мазкур дар “Фарҳанги шуғнонӣ-русӣ”-и Д. Карамшоев ба маъноҳои зерин тафсир шудааст: “дәлиз - дахлез, хонаи даромад; айвон, пешайвон” [2, с. 444].

Дар фарҳангномаҳои забони тоҷикӣ вожаи дахлез ба маъноҳои “даромадгоҳ, мадҳал (чоӣ даромадгоҳ); хонаи хурде, ки аксар дар он ҷо пайгаҳу обреза воқеъ буда, аз он ба хонаи калон мебароянд” [7, с. 358] ва “хонаи хурде, ки дар он, одатан, пайгаҳу обреза воқеъ аст ва ба воситаи он ба хонаи асосӣ мебароянд: 1) *хонаи даҳболори даҳлезу мадондор*. 2) роҳрави сарпӯшида, долон” [9, с. 248-249] шарҳ дода шудааст.

“**Ситан**” – сутун. Он барои нигоҳ доштани сақфи хона мустақкам карда мешавад. Дар хонаҳои урфии бадахшонӣ асосан 5 сутун, ки дар забони шуғнонӣ “ситанен” номида мешаванд, мустақкам карда мешавад. Сутунҳо дар хона дар масофаи баробари кунҷҳо, ки маркази асосии боми хона - «чорхона» ба онҳо таъя мекунад, гузошта мешаванд. Ҳар панҷ сутун дар хонаҳои бадахшонӣ ном доарнд. Дар забони шуғнонӣ Ҳар панҷ сутун дар хонаҳои бадахшонӣ ном доарнд. Дар забони шуғнонӣ ин сутунҳо ҷунин номгузорӣ шудаанд: 1) *хаситан* “шоҳсутун” – сутуни асосии маркази хона; 2) *воғзних-ситан* “сутуни назди дуқони дароз”; 3) *киҷор-ситан* “сутуни назди оташдон”; 4) *пойга-ситан* “пойгасутун”, 5) *барнех-ситан* “сутуни назди дуқони паҳлӯӣ” мебошанд. Ваожаи мазкур ба ҳамин маъноҳо дар “Фарҳанги шуғнонӣ-русӣ” тафсир шудааст. Дар фарҳангномаҳои тоҷикӣ низ вожаи сутун ба маънои “амуд, ҷӯб ва ё санги рост, ғафс ва баланд, ки сақфи айвон ва хонаҳои калонро нигоҳ медорад” [8, с. 279], шарҳ дода шудааст.

Бунлод «бунёд, тақкурсӣ, тағпоҳса» – вожаи дигаре, ки дар забони шуғнонӣ дар хонасозӣ истифода мебаранд. Ин вожа низ иқтибос аз забони тоҷикӣ буда, ба ҳамон маъноҳое, ки дар забони тоҷикӣ истифода мешавад, дар забони шуғнонӣ низ мавриди қорбурд қарор дорад. Ҷунончи: «1) тақкурсӣ, поя, асоси девор, хона ва ғ.; 2) *маҷ.* поя, асл ва асоси ҳар чиз; ниҳод, сиришт: а) бунёд афқандан – бино ниҳодан, асос гузоштан; б) бунёд барафқандан (ё барандохтан, бурдан, барқандан, рехтан) – асоси чизеро хароб қардан; в) бунёд қардан – асос гузоштан; г) бунёди бадафқандан – қори бад қардан; д) бунёд ба об бурдан (ё расондан) – қиноя аз устувор ва пойдор қардани асос ва ғайра» [7, с. 213].

Вожаи “девор” низ иқтибос аз забони тоҷикӣ буда, дар забони шуғнонӣ ба ҳамин маъно ва дар ҳамин шакл истифода мешавад. Девор – жиҳотае, ки аз лой, хишт, санг ва ғайра дар гирдогирди ҷое ба по қарда мешавад, масалан *девори қалъа, девори хона* [7, с. 363]. Тавассути вожаи *девор* дар лексикаи хонасозӣ вожаҳои *деворбаст* – ҷое, ки атрофи он бо деворҳо иҳота шудааст; ҳисор; *деворгар* – деворзан; гилқор- қасе, ки девор месозад ва ғайра сохта шудааст.

Имрӯзҳо дар сохтмони хонаи бадахшонӣ калимаҳои иқтибосӣ аз забони русӣ низ хеле серистеъмол шудааст. Ҷунончи: 1) *потолок* – шифт, сақф. Дар забони шуғнонӣ калимаи *вӣъум* ифодакунандаи ҳамин калима аст, аммо мутаассифона аз калимаи аслии хонасозҳо ва ҳатто дар гуфтугӯи харрӯза истифода намебаранд ва чоӣи онро маҳз ҳамин калимаи русии

“потолок” гирифтааст. 2) *пол* - фарши хона; 3) *плинтус* – зехтахтаи роғҳои байни фарш ва девор, дар сохтмони хонаҳои даврони пеш дида намешуд; 4) *шкаф* – чевон. Вожаи мазкур дар забони шуғнонӣ ҷойи калимаи “мундал” – калимаи аслии шуғнониро гирифтааст; 5) *петля* – дар забони тоҷикӣ ошиқ-машук; 6) *подвал* – хонаи зеризаминӣ; 7) *рейка* – тахтачаи тунуки борик [4] ва монанди инҳоро мисол овардан мумкин аст, ки имрӯзҳо ҷойи калимаҳои аслиро гирифтаанд.

Ҳамин тавр, аз рӯи таҳлилҳои ҷавқ метавон ба хулоса омад, ки бо дигар гаштани архитектураи хонаҳои урфии бадахшонӣ ва истифода аз маводҳои муосир, вожаҳои он низ тағйир ёфта, ба майдони лексикаи хонасозӣ калимаҳои иқтибосӣ, хусусан аз забони русӣ, ворид шуда истодаанд. Аз таҳлилҳои боло бармеояд, ки ҳарчанд аз забони тоҷикӣ низ дар лексикаи хонасозӣ ва бинокорӣ шуғнони калимаҳо иқтибос шудаанд, аммо азбаски ин забонҳо бо ҳешутаборӣ доранд, бинобар ин калимаҳои умумистеъмолӣ низ дар ин забонҳо кам нестанд, аз ҷумла дар соҳаи бинокорӣ ва сохтмон.

Муқарриз: Матробиён С.Қ., д.и.ф. профессор

Адабиёт:

1. Карамшоев Д. Шугнано-русский словарь. Том 3. / Д. Карамшоев. – М.: «Восточная литература» РАН, 1999. – 568 с.
2. Карамшоев, Д. Шугнано-русский словарь. Том 1. / Д. Карамшоев. – М.: Наука, 1988. – 576 с.
3. Карамшоев, Д. Шугнано-русский словарь. Том 2. / Д. Карамшоев. – М.: Наук, 1991. – 615 с.
4. Луғати русӣ-тоҷикӣ /зери таҳрири академик М.Осимӣ. – М.: Русский язык, 1985. – 1279 с.
5. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. Ҷилди 1. – Душанбе, 2007. – 243 с.
6. Стеблин-Каменский И.М. Этимологический словарь ваханского языка. – СПб., 1999. – 475 с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. –М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. –М.: Советская энциклопедия, 1969. – 949 с.
9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ /зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, Мирзо Ҳасани С./ Ҷилди 1. – Душанбе, 2008. – 950 с.
10. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ /зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, Мирзо Ҳасани С./ Ҷилди 2. – Душанбе, 2008. – 945 с.

КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСИИ МАРБУТ БА ХОНА ВА ХОНАСОЗӢ ДАР ЗАБОНИ ШУҒНОНӢ

Мақола ба таҳлили чанде аз вожаҳои соҳаи бинокорӣ, хусусан, хонасозӣ дар забони шуғнонӣ бахшида шудааст, ки аз забонҳои дигар ба ин забон гузаштаанд. Таркиби вожаҳои соҳаи хонасозиро дар забони шуғнонӣ, асосан, калимаҳои аслии ташкил медиҳанд, ки ин, албатта, бесабаб нест. Қайд бояд кард, ки хонаҳои тоҷикони Бадахшон (хонаҳои бадахшонӣ) конструксияи ба худ хос дорад ва ин сабаби бо вожаҳои хос истифода шудани қисматҳои гуногуни хона гаштааст. Ҳатто, дар дохили худ забонҳои бадахшонӣ вожаҳои хона ва хонасозӣ аз ҳамдигар куллан фарқ доранд. Аммо бо вучуди ин калимаҳои иқтибосии марбут ба хона ва хонасозӣ дар ҳамаи забонҳо ба назар мерасанд. Дар ташаккули луғати соҳаи бинокорӣ, аз ҷумла дар лексикаи хонасозии забони шуғнонӣ, забони тоҷикӣ таъсири назаррас доштааст. Солҳои охир баъзе истилоҳоти русӣ низ дар забони шуғнонӣ мавриди қорбурд қарор гирифтаанд. Сабаби авҷ гирифтани калимаҳои иқтибосӣ аз забонҳои хориҷӣ ба истифода аз маводҳои муосир марбут мебошад. Ҳангоме ки маводи хонасозӣ аз хориҷ ворид мешавад, вожаҳои он низ тағйир ёфта, ба майдони лексикаи хонасозӣ калимаҳои иқтибосии хориҷӣ, аз ҷумла аз забони русӣ, дохил мешаванд. Аммо вожаҳои иқтибосии лексикаи сохтмон ва бинокорӣ дар забони шуғнонӣ таҳти таъсири қонуниятҳои савтӣ ва сарфию нахвӣ он ба тағйирот дучор шудаанд, ки ҳамаи ин масъалаҳо дар мақолаи мазкур таҳлил мешаванд.

Калидвожаҳо: забони шуғнонӣ, забони тоҷикӣ, лексика, соҳаи бинокорӣ, хона, хонасозӣ, соҳаи сохтмон, маҳалла, пойгаҳ, сутун, девор, даҳлез, бунёд.

ЗАИМСТВОВАННЫЕ СЛОВА, СВЯЗАННЫЕ С ДОМОМ И ВЕДЕНИЕМ ДОМАШНЕГО ХОЗЯЙСТВА В ШУГНАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена анализу некоторых слов в области строительства, особенно домостроения, в шугнанском языке, перешедших в этот язык из других языков. Состав лексики сферы жилищного строительства в шугнанском языке составляют преимущественно оригинальные слова, что, конечно, не без оснований. Следует отметить, что дома бадахшанских таджиков (бадахшанские дома) имеют собственную конструкцию, и это является причиной использования разных частей дома со специальными словами. Даже в языках Бадахшана слова, обозначающие дом и домостроение, совершенно отличаются друг от друга. Однако заимствования, связанные с домом и ведением домашнего хозяйства, встречаются во всех языках. Таджикский язык оказал значительное влияние на строительную лексику, в том числе и на шугнанскую лексику. В последние годы в шугнанском языке стали использоваться и некоторые русские термины. Причина увеличения слов, заимствованных из иностранных языков, связана с использованием современных материалов. При ввозе строительных материалов изменяются и их слова, а в область домостроительной лексики включаются иностранные слова, в том числе из русского языка. Однако конструкция цитируемых слов и строительная лексика в шугнанском языке претерпели изменения под влиянием его орфографических и грамматических законов и все эти вопросы анализируются в данной статье.

Ключевые слова: шугнанский язык, таджикский язык, лексика, стройиндустрия, дом, домостроение, микрорайон, дорожка, колонна, стена, подвал, фундамент.

BORROWING WORDS RELATED TO HOME AND HOUSEKEEPING IN THE SHUGHNI LANGUAGE

The article is devoted to the analysis of some words in the field of construction; especially house building, in the Shughnan language, which were transferred to this language from other languages. The composition of the vocabulary of the housing construction sector in the Shughni language consists mainly of original words, which, of course, is not without reason. It should be noted that the houses of Badakhshan Tajiks (Badakhshan houses) have their own design, and this is the reason for the use of different parts of the house with special words. Even in the languages of Badakhshan, the words for house and house building are completely different from each other. However, quotes related to home and housekeeping are found in all languages. The Tajik language had a significant influence on construction vocabulary, including Shughnan vocabulary. In recent years, some Russian terms have also begun to be used in the Shughnan language. The reason for the increase in words borrowed from foreign languages is due to the use of modern materials. When building materials are imported, their words also change, and foreign words, including those from the Russian language, are included in the field of house-building vocabulary. However, the construction of quoted words and construction vocabulary in the Shughnan language have undergone changes under the influence of its spelling and grammatical laws, and all these issues are analyzed in this article.

Keywords. Shughnan language, Tajik language, vocabulary, construction industry, house, housing construction, microdistrict, path, column, wall, basement, foundation.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зоолишоева Фирӯза – Донишгоҳи давлатии шаҳри Хоруғ ба номи Моёниш Назаршоев, муаллими калони кафедраи забони тоҷикии факултети филология. Нишони: 736000, ш. Хоруғ, кӯч. Ш. Шохтемур, 28, тел.: +992 93 837 68 76; E-mail: fzoolishoeva@inbox.ru

Сведения об авторе: Фирюза Зоолишоева – Хорогский государственный университет имени Моёниш Назаршоева, старший преподаватель кафедры таджикского языка филологического факультета. Адрес: 736000, г. Хорог, ул. Ш. Шохтемур, 28. Тел.: +992 93 837 68 76; E-mail: fzoolishoeva@inbox.ru

Information about the author: Firuza Zoolishoeva – Khorog State University named after M. Nazarshoev, senior lecturer at the Department of Language, Faculty of Philology. Address: 736000, Khorog, Sh. Shohtemur str., 28. Tel.: +992 93 837 68 76 ; E-mail: fzoolishoeva@inbox.ru

МАСДАР ҲАМЧУН ШАКЛИ ИБТИДОИИ ФЕЪЛ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Холиқзода А., Ибодова С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Шаклҳои тасрифнашавандаи феъл аз воҳидҳои наҳвиеанд, ки таҳқиқи дақиқ ва ҳамаҷонибаи онҳо ба ҳалли мушкилоти раванди тағйирот ва таҳаввулоти забони меъёр дар садаи охир саҳт марбут аст.

Забоншинос Марҳабо Ҷабборова дар яке аз рисолаҳои бузургҳаҷмаш, ки бо номи «Низомии шаклҳои ғайритасрифӣ феъл дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ» нашр шудааст, низ дар бораи таҳлил ва тасвири муқоисавии шаклҳои феълҳои тасрифнашаванда ва баъзе аломатҳои грамматикӣ онҳо дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ маълумот додааст.

Аз ин ҷиҳат дар мақолаи зикрардида мақсад гузошта шудааст, ки шаклҳои тасрифнашавандаи феълро дар забони тоҷикӣ ҳамчун воҳиди хоси наҳвӣ ва герундийро дар забони англисӣ таҳқиқ карда, вижагиҳои лексикиву грамматикӣ онҳоро дар алоқамандӣ бо лексикология, морфология, фонетика, имло, сабки нигориш ва маданияти суҳанофаринӣ нишон диҳем.

Бо мақсади амалӣ сохтани ин ниятҳо мо ба усулҳои бунёдии лингвистии тадқиқ, ки ба ҳадафҳо, вазифаҳо ва хусусиятҳои маводи тадқиқи мувофиқат мекард, содиқ будем. Дар ҷараёни тадқиқ ва таҳлили масъалаҳои гузошташуда мо ҳамчунин аз усулҳои дигар, монанди қиёсоти забони тоҷикӣ бо забони англисӣ ва умумиятдиҳии мавод, таҳлили ҷузъиёт, усули контекстологӣ низ истифода кардем.

Шаклҳои тасрифнашавандаи феъл амалан дар ҳамаи дастурҳои таълимӣ грамматикаи назариявӣ ва амалӣ ба забони англисии муосир бахшидашуда муоина карда мешавад, зеро шаклҳои тасрифнашаванда ва тасрифнашавандаи феъл ба ҳама маълум мебошанд. Худи истилоҳи «шаклҳои тасрифнашавандаи феъл» аз он шаҳодат медиҳад, ки ба таркиби феъл чунин маълумотҳои гуногун оиди феъл дохил мешаванд, ки аз доираи категорияҳои одии феълӣ берун мешаванд. Истилоҳи «шакли тасрифнашаванда» ба «тасрифнашаванда» ва шаклҳои хабарии феъл муқобил мебошад. Шаклҳои тасрифнашавандаи феълро базан «махсус», «ғайрихабарӣ» ва «бешаҳс» меноманд. Аммо ин истилоҳҳо нисбати истилоҳҳои «бешаҳс» камтар мувафакқиятнок мебошанд. Истилоҳи «номӣ» дутарафа будани ин шаклҳои феълро ифода намуда, худи мафҳуми феълро муҳолифат мекунад, ки ба мазмуни феълӣ онҳоро дар забони англисӣ мутобиқат намекунад. Истилоҳи «ғайрипредикативӣ» ба хусусиятҳои ғайрихабарии ин шаклҳо ишора менамояд, аммо чи тавре, ки сифати феълӣ ва масдар метавонанд қисми хабарӣ феълӣ, герундия ва масдар қисми хабарӣ феълӣ мураккаб бошанд ин истилоҳ адекватӣ намебошад ва ҳамаи се шакл фаъолона дар ифодаи хабарияти дуҷумдараҷа иштирок мекунанд [3, с. 116].

Вожаи масдар дар ҳарду забон ҳам шакли ибтидоии феъл буда, номи амал (*давидан-to run, гуфтан-to say, دیدан-to see, навиштан-to write, шунидан-to listen, кор кардан-to work, пешвоз гирифттан-to meet*) ва ҳолатро чун равиш (*гаштан-to walk, хобидан-to sleep, сабзидан-to grow, дӯст доштан-to love*) мефаҳмонад. Илова ба ин, масдар шакли тасрифнашавандаи феъл ба шумор меравад. Бояд қайд намуд, ки масдар замон, шахсу шумора ва сифаро дар ҷумла ифода намекунад [5, с. 52].

Масдар бо аломатҳои грамматикӣ ва хусусиятҳои лексикӣ худ дорои аломатҳои феъл ва исм мебошад. Маълум аст, ки баъзе аз исмҳо низ маъноӣ амалро мефаҳмонад (*кӯшиш-attempt, омӯзиш-study, гуфтугӯ-talk, азназаргузаронӣ-check*), бо вучуди ин байни исм ва феъл фарқи ҷиддӣ мавҷуд аст: агар дар феъл амал ҳамчун равиш истифода шавад, дар исм амал маъноӣ предметӣ мегирад.

Масдар шакли номии феъл аст, онро исм ва феъл ҳам мегӯянд. Ба хусусиятҳои асосии феъл соҳиб будани масдарро ба эътибор гирифта, онро ба категорияҳои феъл дохил мекунад, гарчӣ мавқеи махсусро ишғол мекунад ва табиати дубаҳра дорад. Дар луғат феълҳо, одатан, ба шакли масдар дода мешаванд.

Чуноне ки забоншиносон қайд мекунад, шакли асосии масдар ба забони қадимаи эронӣ тааллуқ дошта, дар ибтидо масдар бо пасванди – **taen** (В.С. Расторгуева онро бандак гуфтааст) ва – **dan** сохта мешудааст, ки ба тоҷикии - **тан** (баъд аз ҳамсадоҳои бечаранг) ва – **дан** (баъд аз ҳамсадои чарангнок ва садонокҳо) баробар аст. Аммо дар забони англисӣ хусусияти фарқкунандаи масдар ба воситаи пешоянди –to ифода меёбад: *To run is useful for health- Давидан ба саломатӣ фоида дорад* [5, с. 36].

Дар ҷараёни инкишофи забон решаи асосии масдарҳо маънои худро гум карда, ба як воҳиди бемаъно табдил ёфтаанд. Дар баробари ин, сифати феълии замони гузаштаи феъл ба вучуд омад, ки бо ҳамсадоҳои **д** ва **т** ба охир мерасиданд. Дигар шаклҳои замони гузашта аз онҳо сохта мешуданд. Аз пасвандҳои – **tan** ва – **dan** овозҳои ҳамсадо ба асоси калима нисбат дошта, аз он танҳо – **ан** боқӣ мондааст: *гуфтан-to say, рафтан-to go, кардан-to do, намудан-to carry out*.

Маълум аст, ки навъи ибора вобаста ба калимаи асосӣ ва ҳелҳои он муайян карда мешавад. Дар асоси ҳамин қоида бунёди ибораҳои масдариро низ масдар ташкил медиҳад. Забоншиносон В.С. Расторгуева ва А.А. Керимова дар «Системаи таҷриқии глаголи» як тарзи ифодаи масдарро дар «Дохунда»-и С.Айнӣ ошкор намуда, ба таври махсус қайд кардаанд, ки он танҳо ҳосил қалами ўст, зеро дар осори дигар адибон дучор наомадаанд: *.....ғусфандон дар хоби ноз; бузголагон дар тақу тоз; ҷўпонбачагон дар давидан; оҳубаррагон дар рамидан – хулоса, ҳар қас, ҳар чиз ва ҳамаи табиат дар олами худ хурсанд ва шодмон буд*. Ин ҷо бе феъли ёвар ифода ёфтани масдар дар назар дошта шудааст [1, с. 121-123].

Масдар бо хусусияти феълӣ ва номӣ доштаниш бо воситаҳои гуногуни алоқа, бандакӣ изофӣ, пешоянду пасояндҳо, тартиби калима ҳиссаҳои нутқи гуногунро ба худ тобеъ мекунад. Хусусан, бо алоқои вобастагӣ (алоқои пешояндиву пасояндӣ) сохта шудани ин навъи ибораҳо дар забони тоҷикӣ сермаҳсул ба ҳисоб мераванд. Ифодагари грамматикӣ ин навъи алоқа пешояндҳоро пасояндҳо буда, дар онҳо ҷузъи тобеъ пеш аз масдар ҷой мегирад. Азбаски чунин ибораҳо дар забони мо хеле фаровонанд, табиист, ки дар асарҳои бадеӣ низ мавқеи хоса доранд.

Дар сохта шудани ибораҳои масдарии вобастагӣ, асосан, пешояндҳо фаъоланд. Пешояндҳои *ба-to, бо-with, by, аз-from, of, барои-for, дар-in, into, бе-without* ба ҷузъи тобеи ибора омада, тобишҳои гуногуни маъноиро ифода менамоянд. Пешояндҳо дар таркиби ибораҳои масдарӣ барои алоқаманд кардани ду калимаи мустақил ва нишон додани муносибати маъноии онҳо хизмат мекунад [7, с.111].

Сохти масдар

Масдар аз асоси замони гузаштаи феъл бо суффикси –**ан** сохта мешавад: *хондан-to read, دیدан-to see, гирифтани -to take* ва ғайра.

Масдар аз ҷиҳати сохт се ҳел мешавад: аслий (simple), сохта (derivative) ва таркибӣ (composite).

1. Масдари аслий ё сода аз асосҳои сода бо суффикси –**ан** сохта мешавад: *хондан-to read, гуфтан-to say, чидан-to pick up* ва монанди инҳо.

2. Масдарҳои сохта ду ҳел мешаванд: а) масдари сохтаи феълӣ ё префикснок, ки бо префиксҳо аз масдарҳои аслии дигар сохта мешавад: *даромадан-to come in, даргирифтани-to burn, вохӯрдани-to meet, фурумадан-to get down*; б) масдари сохтаи номӣ, ки ба воситаи суффикси –**идан** ва ё –**онидан** аз исму сифат сурат мегирад: *номидан-to call, ҷангидан - to war, тезонидан -to quick, хушкидан-to dry, коллективонидан - to gather, механиконидан - to mechanize, муқофтонидан-to give gift, техниконидан-to tequihce* ;

3. Масдарҳои таркибӣ низ ду хел мешаванд: а) масдари таркибии номӣ: *кор кардан-to work, кишт кардан-to grow, як шудан-to unit, ханда кардан-to smile, истифода бурдан-to use, ба даст овардан-to own, аз худ кардан-to possess, аз бар кардан-to learn, дам гирифтани-to rest, ёд додан-to teach, гап задан=to speak, хунук хӯрдани-to cold, нигоҳ доштан-to keep, нест шудани-to be away*; б) масдари таркибии феълӣ: *хонда баромадан-to look through, расида омадан-to arrive, хурда дидан- to eat and see, даромада мондан- to enter, баромада рафтани-to leave* [8,с.56].

Масдарҳои сохти дигар низ мавҷуданд, ки одатан, онҳо аз асосҳои замони ҳозираи баъзе феълҳои сода аз нав пайдо шудаанд: *коридан (киштани, коштани)-to grow, гардидан (гаштани)-to walk, хобидан (хуфтани)-to go to bed*.

Шакли инкории масдар бо префикси феълии **на-** сохта мешавад. Ҷойи ин префикс ба сохти масдарҳо вобаста аст: 1) дар аввали феълҳои сода мечаспад: *нарафтани-not to go, нарасидани-not to reach, натавоности not to be able*; 2) ба аввал ё пас аз префикси феъли сохта меояд: *набаромадан-not to go out, надаромадан-not to come in, вонахӯрдани-not to meet, барнахӯрдани-not to come across*; 3) ба аввали феълҳои ёридиҳандаи феълҳои таркибӣ ҳамроҳ мешавад: *тамом нашудани-not to finish, хонда набаромадан-not to read, ёд нагирифтани-not to learn, ёд надодани-not to teach*;

Чӣ хеле ки қайд кардем, масдар дорони бисёр хусусиятҳои феъл аст. Вай *гузаранда-transitive* (*навиштани-to write, гирифтани-to take, шунидани-to hear, доништани-to know, овардани-to bring, омӯхтани-to study, дидани-to see, нешвоз гирифтани-to meet, такрор кардани-to repeat, муайян намудани-to determine*) ва монда *-intransitive* (*нишастани-to sit, давидани-to run, хоб кардани-to sleep, хомӯш шудани-to get silence, хиҷолат кашидани-to feel awkward, омадани-to come, раҳсипор гардидани-to walk*) мешавад. Масдари гузаранда амалеро мефаҳмонад, ки ба предмет бевосита равона шудааст: *китобро хондани-to read the book, ниҳол овардани-to bring the tree*. Чунин амалҳо, одатан, бе объект воқеъ намешаванд, зеро объект вазифаи феълро конкрет мегардонад. Масдарҳои монда амали субъектро ифода мекунанд: *хобидани модар, шукуфтани гулҳо, омадани бародар, паридани кабӯтарон* [4,с.78].

Вобаста ба маъно як масдар ҳам гузаранда ва ҳам монда шуда метавонад: *дар мактаб хондани – to study at school(монда-transitive), китобро хондани –to read the book (гузаранда-intransitive)*.

Дар натиҷаи кувват гирифтани, ё сусти шудани алоқаи худ бо объект масдарҳо ё аз монда ба гузаранда мубаддал мешаванд, ё ин ки аз гузаранда ба монда мегузаранд. Феъли *кардани – to do* дар алоҳидагӣ ва дар ҳайати феълҳои таркибии номӣ асосан гузаранда аст: *Ў барои бедор кардани падараш ба хона даромада буд-He entered the room to wake up his father. Ман ин корро ҳар шаб кардани гирифтани-I repeated to do this work every night*.

Вале масдарҳои «хоб кардани-to sleep» ва «ханда кардани-to sleep» мондаанд. Аз феълҳои гузарандаи «гирифтани-to take» ва «хӯрдани-to eat» бо ёрии префиксҳои дар- ва бо феълҳои монда низ сохта шудаанд: *даргирифтани – to burn, вохӯрдани-to burn* [4,с.83].

Феълҳои гузаранда ва монда баъзан ба калимасозӣ алоқаманд мешаванд. Суффикси **-он** фақат бо сохти масдарҳои гузаранда вобаста аст. Ба воситаи ин суффикс аз асосҳои замони ҳозираи масдарҳои монда, масдарҳои гузаранда месозанд: *нишастани - шинондани, галтидани - галтондани, хандидани - хандондани, чаридани - чарондани*: *Ман Мирзодиккакро оҳиста ба зонуяи шинонда мондам. Ҳоло ту танҳо дар майдони гӯштингирӣ баромада, чӣ гуна галтондани як ҷавони монанди худатро медонӣ-Now, you know how to fell the young man like yourself in the wresting square* [6,с.98].

Агар суффикси **-он** ба асоси замони ҳозираи масдарҳои гузаранда ҳамроҳ шавад, шакли масдарҳои гузарандаи бавосита ба амал меояд – *навиштани (to write) – нависондани (is written), доштани (to have) - дорондани, дӯхтани (to sew) – дӯзондани (is sewn), хондани (to read) – хонондани (is read)*: *Барои бе гуфтугӯ ва бе ҷангу хунрезӣ таслим кунонидани душманҳои ҳукумати шуроӣ як мувоҷиҳатнома аз номи модари амир тартиб додем*.

Хусусияти гузаранда ва монда будани масдарҳо ба ифодаи категорияи тарзҳои феъл бевосита алоқаманд аст.

Масдар дорои категорияи тарз аст. Тарзҳо муносибатҳои гуногуни ба субъект ва объект доштаи амалро ифода мекунанд. Масдар тарзҳои *фоил (active)* ва *мафъул (passive)* дорад [6, с. 76].

Масдарҳои тарзи фоил амали гузарандаеро ифода мекунанд, ки бевосита ба объект равона шудааст. Дар ин сурат объект бо пасоянди **-ро** ва бе он ифода мешавад: *Шеър хондан ва онро фаҳмидан осон нест, духтарам-То read and to understand the verse is not easy, my daughter. Ҳар рӯз як ош пухта, як касро зиёфат кардан кори душвор нест –It is not easy to prepare and to feed a person every day.*

Тарзи фоили масдар бо масдарҳои монда низ ифода мешавад. Онҳо амалу ҳолати субъектро ифода мекунанд, аммо пуркунандаи бевосита қабул намекунанд: *Дар вақти ба хонаи бой омадани мулозими қозӣ ва миришаби туман амлоқдор Абдусаттор ҳам дар ҳамон ҷо будааст –When mullo qozi has come boy's house and have seen that Abdusattor is there too.. Баъд аз 5 дақиқа ба замин хобида сар бардошта чорзону нишаст – In a five minutes sleeping has stood up and sat down...*

Масдарҳои тарзи мафъул таркибӣ буда, аз масдарҳои гузарандаи, тарзи фоил бо ёрии феъли ёридиҳандаи «*шудан*» сохта мешаванд, феъл дар ин ҳол хусусияти гузарандаи худро гум мекунад. Феъли ёридиҳандаи «*шудан*» нишонаи грамматикӣ тарзи мафъули масдар аст. Дар тарзи мафъул объект соҳиби амал мебошад: *Дарвоза кушода шудан замон як нафар савор ба сарой даромад – When the door was opened a man has come into the yard. Пас аз гундошта гирифта шудани пӯчоқҳои харбуза ноиб ба рӯйи суфа баровардани Ҳамроҳ рафиқро амр фармуд – After collecting up the water-mealons crack the deputy has ordered Hamroh to go on the land. Ҳатто худ феълҳои таркибии номие, ки бо феълҳои ёридиҳандаи «*шудан-to get, to become*», «*гаиштан-to come back, to return*», «*гардидан-to set up*», «*ёфтан-to find*» сохта шудаанд, тарзи мафъуланд - ифода *шудан-to express*, ифода *гардидан*, ифода *ёфтан*: *Салимбой аз пайдо шудан ва гурехта халос гардидани вай хеле дар таъвиш монд-Salimboy has disturbed of his appearing and coming. Мулло ва поғояш бо талқиноти дин изво карда аз як шудан ва ба ҳам пайвастан боз меодитанд- Mullo and his followers were afraid of making propaganda and connection of ideas.**

Ба ҳамин тариқ, бояд қайд кард, ки баъзе феълҳо ду тарз доштаанд: *хондан-to read* (китоб *хондан-to read the book*, дар мактаб *хондан-to study at school*), *рехтан-to pour* (чой *рехт to pour the tea*, чойро *рехтан*), *шикастан – to break* (шоҳ *шикаст*, шоҳро *шикастан-to break the branch*). Чунин феълҳо ҳам тарзи фоил ва ҳам тарзи мафъул доранд.

Ибораҳои масдарии дигар бо ҳамроҳ шудани ҳолҳои гуногун ба амал меоянд: *Пас аз қадре хомӯш шудан, ба тарафи Чаманбоғ нигоҳ карда, илова намуд-After some minutes he looked out to the Chamanbogh and added. Пас аз се рӯз давидан, хатти қафолат дода, бандиёро аз банд ва қин халос карданд – After three days of running they have submitted guarantee and freed prisoners. Ниҳоят, садои гурси карда ба замин афтидани як чизи вазнин шунида шуд –At last, a heavy thing fallen has been heard. Барои озодона чариданашон соҳибонашон сар додаанд - The cattle was freed for feeding in the meadow. Сабаби қарқоқзанон хандидани онон мегардид – it caused their high smile.. Босмачиён жоловор боридани тирҳои пулемётро дида, роҳи гурезро пеш гирифтанд – The warriors moved forward and fled having heard the sounds of weapons. Ҳозир ба роҳ баромадан барои ту хатарнок аст – It is safety to walk for you now [2, с. 98].*

Масдар дар ҳарду забон ҳам дорои ду намуди феъл аст: намуди *мутлақ (transitive)* ва *давомнок (intransitive)*.

Масдарҳои намуди мутлақ, одатан, худуди амал, ба анҷом расидан ва натиҷанокии онро нишон медиҳад. Амали масдарҳои намуди мутлақ ба охир расидааст ё дар лаҳзаи муайян ба анҷом мерасад: *Аммо пас аз гурехтани қадидон ба Когон кор ранги дигар гирифт - After fleeing*

of jadids to Kogon the action changes as well. Az шунидани ин аҳвол шубҳаи сардор зиёд шуд – Having heard the news the doubt of the leader has increased.

Дар ин мисолҳо гӯё пасиҳамии амалҳо ба вучуд меояд. Амале, ки масдар ифода мекунад, ба анҷом мерасад ва баъд амали хабар рӯй медиҳад. Намуди мутлақ ба воситаи як гурӯҳ феълҳои ёридиҳанда равшантар ифода мешавад: *Омада мондани писари Қодир хавфро боз зиёд мекунад- Arriving of Qodir's son will increase the safety as well as. Пас аз китобро хонда шудан ба гуфтугӯӣ сар кард –After reading the book he started to speak.*

Масдарҳои намуди давомнок, одатан, амали давомнок, нотаом ва тақроршавандаро мефаҳмонанд. Дар ин намуд ҳудуди амал қайд намешавад. Намуди давомноки масдар бо ёрии феълҳои ёридиҳандаи «истодан-to stay», «гаиштан-to walk», «нишастан-to sit» ифода мешавад: *ӯ дар вақти аз саҳро ба шаҳр омада истоданаиш гарқ шуда талаф гардид- He drowned and passed away after returning from the field. Дар аснои баргашта истодани рома вохӯрдани худро нақл карда механдид- He talked and smiled when the troops was returning.*

Масдар, чунонки ишора шуд, бо хусусиятҳои номии худ ба исм наздик аст, бинобар ин, ҳамчун исми феълӣ дорои хусусиятҳои зерин аст: а) шакли чамъ мегирад: *Таърихи ҷангҳои инқилобии мо аз ин гуна пас гаишта неш рафтаниҳо бисёр мисолҳо дорад- The history of revolution wars brings many examples for our improvement. Гулбӣби як гунҷаи ношукуфтае буд, ки умеди як олам шукуфтанҳо дар дил дошт- Gulbibi was a flower and had a lot of dreams in her heart.*

б) бо пешоянду пасояндҳо омада метавонад: *Ман бо дидани ин ҳол аз оишӯрӣ даст кашидам –Having seen this case I stopped to eat the meal. Худамро базӯр аз гиристан нигоҳ дошта, ӯро навозиш мекардам-I took himself in my hands and kined her as well;* в) бо бандакчонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ низ меояд: *Зайнаб, омаданат нағзу рафтаниат бад-дия- Zainab, your arriving is good and your leaving is bad. Гумон мекард, ки вай имрӯз дар вақти ба хонаи онҳо даромаданаиш рӯйи ҳамсояро надида буд- He believed that while visiting their home he hadn't see the face of the neighbour.;* г) монанди исм бо шумораҳои миқдорӣ ва ҷонишинҳои таъинӣ низ меояд: *Сад задани сӯзангару як задани оҳангар-Hundred beat of peasant and a beat of ironer. Зеро либоси зерини ӯ дар ҳар ҷунбидан ва ҷунбондан бо як қабат пӯст аз баданаиш канда ӯро азоби тоқатнопазир меод -It was difficult for him under a body in order to move.*

Вазифаҳои масдар дар ҷумлаи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ

Масдар дар ҳар ду забон монанди исмҳо ба вазифаи *сараъзоҳо* (*principal parts of sentences*) ва *аъзоҳои пайрави ҷумла* (*secondary parts of sentences*) меояд:

Ба вазифаи мубтадо (subject): *Шунидан кай бувад монанди дидан-It is better to see than to hear. Ба ҷадидҳо алоқа доштани Асад Махсум ба таърихнависони амир маълум буд –It was clear for jadids to have relationships between Asad Makhsum and history writers.*

Ба вазифаи хабар (predicate): *Вазифаи наздиктарини мо ҳамаи колхозчиёро осудаҳол кардан аст - Our important task is to free collective farmers. Орзуи деринаи ман хондан буд - My long dream was to read.*

Ба вазифаи пурқунандаҳои бавосита ва бевосита (direct and direct speech): *Ақду ҳушам ба хондан банд буд- I was beasy only with reading. Аммо аз гуфтан то кардан бисёр фарқ ҳаст - It is great difference between speaking and doing [2,с.121].*

Масдар дар ибораҳои изофӣ муайянқунанда ва ё муайяншаванда шуда меояд: *Сабаби ғирч-ғирч кардани кафши Мулло Туробро аз ӯ пурсиданд –They asked the cause of Mullo Turob's shoes problem. Як порча нони хӯрдан надошт- He didn't have a piece of bread to eat.*

Ниҳоят, масдар ба вазифаи ҳолҳои гуногун (adverbial modifier) меояд: *Гушан аз дер кардани Соро дилтанг шуда буд - Gulshan got upset of being late of Soro. Пӯлод аз он ки Салимбой барои дидани модарон ба хонаиш омадааст, хурсанд шуд - Pulod became glad because Salimboy has come to see his mother. Дар вақти мурданим ба тарзи васият хоҳам гуфтам I will tell it as swea during my death. То аз сайлгоҳ баромадани вай, ба пурсиш ва суолҳо, ба ишора ва нидоҳои Анбархола ҷавобе надод –He didn't answer to their questions and hinds of*

Anbarkhola till his coming out from the camp. Дар натиҷаи беаҳаммият нигоҳ кардани мо рӯй додаст –It happened because we didn't pay attention to it. Бо вучуди панҷ паҳлавонро галтонданаиш, дар маъракаи чунон меустод –In spite of winning over five wrestlers he still stood healthy as well. Китобҳои адабиёти ба шартӣ дар хонаи худаш нишаста мутолиа кардан, меод - He read his fiction at his home. Бо шунида шудани овози пойи касе сухани бойбача бурида шуд - After hearing the sound of someone's foot's sound the speech of boibacha was interrupted. Инҳо ба сабаби дар Мадраса хучраи зархарид надоштанишон, алоқаашонро аз онҳо намеканданд - They didn't stop their relationships from thme because they didn't have hostages in the Madrasa.

Сифати феълӣ (Participle I)

Мавзуи шаклҳои тасрифнашавандаи феъл, аз ҷумла ибораҳои сифати феълӣ ва хусусиятҳои он аз масъалаҳои хеле муҳимми синтаксиси забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба шумор меравад.

Бояд қайд кард, ки ҳамагирона тадқиқ кардани ин навъи ибораҳо, муайян намудани мавқеи истеъмоли хусусиятҳои ҷудогонаи он аз ҷанд ҷиҳат аҳамиятнок аст. Аввалан, бо тадқиқи ин масъала мо зинаҳои истеъмоли ва мақоми ин навъи ибораҳо дар ҷаррағии инкишофи забонамон муайян менамоем, сониян, марҳилаҳо ва самараҳои корбурди ин шакли ғайритадрифеълро дар давраҳои минбаъдаи пешрафти забони адабии тоҷикӣ таъин менамоем [3,с.52].

Маълум аст, ки сифати феълӣ аксаран дар шакли ибораи воқеъ мегардад. Аз ин ҷиҳат дар забоншиносии тоҷикӣ ва англисӣ маҳз ҳамагирона шакли тадрифеъл он мавриди тадқиқ қарор гирифтааст. Аз мушоҳидаҳо ва қиёсу муқобила метавон ба хулоса омад, ки тарзи ибораи сифати феълӣ дар сабаки ниғориши адабоне, ки бештар ба забони гуфтугӯӣ таъин доштаанд, афзалият доштааст.

Зимнан бояд гуфт, ки дар забоншиносии тоҷикӣ ибораҳои сифати феълӣ ва хусусиятҳои умдаи он ҳанӯз ба таври дилхоҳ тадқиқ нашудааст. Аксари муҳаққиқоне, ки дар ин боб мақолаву рисолаҳо навиштаанд, бештар дар бораи хусусиятҳои морфологӣ сифати феълӣ муфассал сухан ронда, мутаассифона, оид ба хусусиятҳои синтаксисӣ ва иборасозии он маълумоти кофӣ надодаанд.

Донишманди маъруфи тоҷик Носирҷон Маъсумӣ дар рисолаи «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик» маълумоти муқаддамотиро доир ба ибораҳои сифати феълӣ ва махсусиятҳои услубии он фароҳам овардааст.

Сифати феълӣ бо аломатҳои морфологӣ ва синтаксисии худ дорои ҳам хусусиятҳои феълӣ ва ҳам сифатист. Бинобар ин, сифати феълӣ ном гирифтааст. Аммо ба категорияҳои асосии феъл соҳиб будани сифати феълро ба назар гирифта, онро ба гурӯҳи феъл дохил мекунам ва яке аз шаклҳои номии феъл мешуморанд: *Ман аз колхозчиён шунида будам, ки заминҳои бо трактор рондашуда дучанд ҳосил додаанд –I have heard from the collective farmers that plowed land gave twice harvest. Дар ин ҷо сифати феълӣ «рондашуда-plowed» замони гузашта, намуди мутлақ ва тарзи мафъули феълро ифода карда, хусусияти феълӣ зоҳир намуда бошад ҳам, муайянкунандаи исм (заминҳо) шуда, монанди сифатҳо дар қолиби ибораи изофӣ воқеъ шудааст.*

Дар ҷаррағии инкишофи таърихӣ забони адабии тоҷикӣ ҷиҳатҳои феълӣ баъзе сифатҳои феълӣ суст гардида, хусусиятҳои нави грамматикӣ пайдо кардаанд [3,с.44].

Шакли таърихӣ сифати феълӣ замони ҳозира (бо суффикси **-он**) ду хусусият пайдо кардааст:

1. Сифати феълӣ ин шакл, ки аз феълҳои сода сохта шудаанд, ба сифати аслии гузашта, монанди сифатҳо ба вазифаи муайянкунанда ва ҳол меоянд: *оби дурахшон ва бачаи хандон – the light water and smiling boy, ӯ хандон меомад- he was coming with smile in his lips. Қисме аз онҳо ба маънои феълӣ ҳол омада, ба зарф майл мекунам ва ба вазифаи ҳол истифода мешаванд. Дар ин маврид ин шакл, асосан, семантикаи феълӣ худро нигоҳ дошта меояд: *Бачаҳо тӯрбаи алафи худро пуштора карда, гирён ҷониби деҳа раҳсунор шуданд- Children took a**

box of grass and were going to the village.

2. Сифати феълӣ (бо суффикси -он) аз феълҳои таркибии номӣ ва баъзе феълҳои таркибии феълӣ сохта шуда бошад, хусусиятҳои феълӣ худро дар вазифаи ҳол нигоҳ дошта, шакли махсуси феълӣ ҳол гардидааст: *ҷавонро кашолақунон бурданд - they were bringing youth touching the land. Пирак зеро лаб хандақунон гуфт - An old man was saying something under his lips. Пагоҳирӯзӣ буд-It was morning. Ў аз неши дари Наимшоҳ гузаитаразон як байти таронаеро тараштум кард - He sang a song when was going through the gate of Naimshoh.*

Шаклҳои сифати феълӣ замони гузашта ва ҳозираи муайян (бо суффикси -а) дорои хусусиятҳои сифатӣ ва зарфӣ буда, дар ҷумла ба вазифаи ҳам муайянкунанда ва ҳам ҳол кор фармуда мешаванд. Ин шаклҳо низ хусусияти дугона доранд. Дар як маврид онҳо хусусияти сифати феълӣ худро пурра нигоҳ дошта, ҳамчун муайянкунанда воқеъ мегарданд. Дар мавриди дигар ба феъл вобаста шуда, ба вазифаи ҳол истифода мешаванд. Аз хамин ҷост, ки ин шаклҳоро баъзеҳо бо истилоҳи «сифати феълӣ - феълӣ ҳол» ном мебаранд. Мисолҳо: *Бачаи хандида - smiling boy. Вай хандида гуфт - He said smiling. Рӯзҳо гузаита истода - The days were passing. Аз болои теппа гузаита истода дид - He saw when he was going over the hill. Ниҳоят, ин гулҳои ранг ба ранг ҷамоли духтарони ба қад расидаро ба ёд оварда, хусни худро ба тамошо гузошта, латофати худро торафт равшантар намоиш дода дунё-дунё меҳру муҳаббатӣ баҳорро тантана мекарданд - At last these colourful flowers increased the love of spring in the heart of everyone who wants to see them [6,с.93].*

**Муқарриз: Холиқзода А., н.и.ф., дотсенти ДМТ
Адабиёт**

1. Айнӣ С. -/Дохунда//: С. Айнӣ Нашр.дав.Тоҷ, 1930.-346 с.
2. Бархударов Л.С, Штейлинг Д.А. Грамматика английского языка. - Л.С, Бархударов Д.А. Штейлинг Москва: Русский язык, 1973. - 325 с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик.- Душанбе: /Дониш, 1985. -473 с.
4. Жигадло В.Н. /Современный английский язык//. Теоретический курс грамматики – В.Н. Жигадло М: Прогресс, 1956. – 345 с.
5. Иқблов О., Ёралиева Н., Тағоева М., /Грамматикаи забони англисӣ//. О., Иқблов Н., Ёралиева М., Тағоева– Душанбе: Эрграф, 2007. – 165 с.
6. Качалова К.Н. /Практическая грамматика английского языка//. К.Н Качалова. -М.: Высшая школа, 2002. –365 с.
7. Расторгуева Т.А. /История английского языка//: Учебник. Т.А.Расторгуева– М.: Высшая школа, 1983. – 347 с.
8. Рустамов Шарофиддин. /Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик//. Шарофиддин.Рустамов –Душанбе: Маориф, 1985. – 243 с.

МАСДАР ҲАМЧУН ШАКЛИ ИБТИДОИИ ФЕЪЛ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур сухан дар бораи масдар ҳамчун шакли ибтидоии феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ меравад.

Дар мақолаи зикр шудааст, ки шаклҳои тасрифнашавандаи феъл амалан дар ҳамаи дастурҳои таълимии грамматикаи назариявӣ ва амалӣ ба забони англисии муосир бахшидашуда муоина карда мешавад, зеро шаклҳои тасрифнашаванда ва тасрифнашавандаи феъл ба ҳама маълум мебошанд. Истилоҳи «шаклҳои тасрифнашавандаи феъл» аз он шаходат медиҳад, ки ба таркиби феъл чунин маълумотҳои гуногун оид ба феъл дохил мешаванд, ки аз доираи категорияҳои одии феълӣ берун мешаванд. Инчунин, истилоҳи «шакли тасрифнашаванда» ба «тасрифнашаванда» ва шаклҳои хабарии феъл муқобил мебошад.

Шаклҳои тасрифнашавандаи феълро базан «махсус», «ғайрихабарӣ» ва «бешахс» меноманд. Аммо ин истилоҳҳо нисбати истилоҳҳои «бешахс» камтар муваффақиятнок мебошанд. Истилоҳи «номӣ» дутарафа будани ин шаклҳои феълро ифода намуда худи

мафҳуми феълро муҳолифат мекунад, ки ба мазмуни феълии онҳоро дар забони англисӣ мутобиқат намекунад. Истилоҳи «ғайрипредикативӣ» ба хусусиятҳои ғайрихабарии ин шаклҳо ишора менамояд, аммо чӣ тавре, ки сифати феълӣ ва масдар метавонанд қисми хабари феълӣ, герундия ва масдар қисми хабари феълии мураккаб бошанд ин истилоҳ адекватӣ намебошад ва ҳамаи се шакл фаъолна дар ифодаи хабарияти дуумдараҷа иштирок мекунанд.

Калидвожаҳо: масдар, истилоҳ, ғайритасрифӣ, тасрифнашаванда, бешаҳс, сифати феълӣ, адекватӣ, дубаҳра, окончание, пасванд.

ИНФИНИТИВ КАК НАЧАЛЬНАЯ ФОРМА ГЛАГОЛА В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье речь идёт об инфинитиве как начальной форме глагола в таджикском и английском языках.

В статье отмечается, что неспрягаемые формы глагола рассматриваются практически во всех учебных пособиях по теоретической и практической грамматике, посвященных современному английскому языку, поскольку спрягаемые и неспрягаемые формы глагола известны каждому. Термин «неспрягаемая форма глагола» указывает на то, что в состав глагола входят различные сведения о глаголе, выходящие за рамки простых глагольных категорий. Кроме того, термин «неспрягаемая форма» является противоположностью термину «спрягаемая» и сказуемостным формам глагола.

Неспрягаемые формы глагола иногда называют «особыми», «несказуемостными» и «безличными». Но эти термины менее продуктивны, чем термин «безличный». Термин «именной» выражает двойственность этих глагольных форм и противоречит самому понятию глагола, не соответствующему его современному значению в английском языке. Термин «непредикативный» относится к непредикативным особенностям этих форм, но так же, как причастие настоящего времени и инфинитив могут быть частью причастия настоящего времени Грундий и инфинитив входят в состав сложного глагола, этот термин неадекватен, и все три формы активно участвуют в выражении вторичного сообщения.

Ключевые слова: инфинитив, термин, спрягаемое, неспрягаемое, безличный, причастие, адекватный, двойственный, сослагательное наклонение, суффикс.

THE INFINITIVE FORM OF THE VERB IN THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article, deals with the subject of the infinitive as the initial form of the verb in Tajik and English languages is noted.

It is mentioned that in the article the intransitive forms of the verb are examined in practically all educational manuals of theoretical and practical grammar dedicated to the modern English language, because the intransitive and intransitive forms of the verb are known to everyone. The term "indefinable forms of the verb" indicates that the composition of the verb includes various information about the verb that go beyond the scope of simple verb categories.

Also, the term "indefinable form" is opposite to "definable" and news forms of the verb. Because the non-descriptive forms of the verb are sometimes called "special", "non-informative" and "impersonal". But these terms are less successful than the term "impersonal". The term "nominal" expresses the duality of these verb forms and contradicts the very concept of the verb, which does not correspond to their current meaning in the English language.

The term "non-predictive" refers to the non-news features of these forms, but as the present participle and infinitive can be part of the present news, the gerund and the infinitive are part of the complex verb news, this term is not adequate, and all three forms actively participate in the expression of secondary news.

Keywords: infinitive, term, infinitive, indefinable, impersonal, present participle, adequate, dual, subjunctive, suffix.

Маълумот дар бораи муаллифон: Холикзода Айниддин – Донишгоҳи милли Тоҷикистон, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи умумидонишгоҳии забони англисӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел.: (+992) 918-78-00-47, E-mail: aynijon@mail.ru

***Ибодова С.** – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, муаллими калони кафедраи забонҳои хориҷӣ. Суроға: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 981058485*

***Сведения об авторах: Холикзода Айниддин** – Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, доцент общеуниверситетской кафедры английского языка. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Тел.: (+992) 918-78-00-47, E-mail: aynijon@mail.ru*

***Ибодова С.** – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, ст. преподаватель кафедры иностранных языков. Адрес: 734019, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6. Тел.: (+992) 981058485*

***Information about the authors: Kholikzoda Ainiddin** – Tajik National University, Candidate of Philology, Associate Professor of the university, Department of English Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Tel.:(+992) 918-78-00-47, E-mail: aynijon@mail.ru*

***Ibodova S.** – Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, senior lecturer of the chair of foreign languages. Address: 734019, Tajikistan, Dushanbe city, 17/6 Muhammadiev str. Phone: (992) 981058485*

В современных условиях важную роль в развитии культуры играет язык, который органически с ней связан, образуя её фундамент, своеобразный внутренний базис. Вне языка национальная культура не существует. Поэтому именно язык выступает чаще всего в качестве критерия при типологизации культур, для их различения между собой. Подчеркивая значение языка, немецкий философ М.Хайдеггер говорил, что «язык – дом бытия» [9, с. 43].

По мнению Ф.Достоевского, «язык – народ». Французский философ-писатель А. Камю заявлял: «Моя родина – это французский язык» [2, с. 27].

Язык является главным инструментом познания и освоения внешнего мира. Он также выступает основным средством общения людей. В равной мере язык делает возможным знакомство с другими культурами.

Как бы ни были различны определения культуры, даваемые разными авторами, в них всегда предполагается, что содержание культуры находит выражение в языке. Под языком в обиходе обычно понимают естественный разговорный язык - русский, английский, китайский и т.д. Всякий разговорный язык представляет собой систему знаков, или код, с помощью которого люди общаются, выражают и передают друг другу разнообразную информацию. Существуют и другие знаки и системы знаков, способные служить этой цели (например, язык жестов, знаки дорожного движения, нотная грамота, штриховые товарные коды, картографические знаки и др.). Языком в широком смысле называют не только разговорный, вербальный язык, но *любую систему знаков*, которая может использоваться людьми в информационно-коммуникативных целях [1, с. 305].

Семиотика - это наука о знаках и знаковых системах. Основы ее были заложены в XIX в. американским философом и логиком Ч. Пирсом и швейцарским филологом и антропологом Ф. де Соссюром [10, с. 44].

Продукты и результаты человеческой деятельности, искусственно созданные человеком предметы и явления называют *артефактами* (от лат. *arte* - искусственный и *iactus* - сделанный). Артефакты - феномены культуры - это сделанные людьми вещи, рожденные ими мысли, найденные и используемые ими средства и способы действий.

Итак, культура есть *мир артефактов* - мир человеческой деятельности и ее продуктов. Это ее первая важнейшая характеристика. Она особенно важна тогда, когда речь идет о *материальной культуре* [7, с. 15].

Наиболее очевидным образом способность человека наделять свои творения смыслом проявляется в речи: люди приписывают звукам своей речи смыслы, которыми они физически - как колебания воздуха - сами по себе не обладают. Но смысл имеют не только слова и высказывания - им так или иначе проникнуто все, что человек делает и что составляет культурную среду его обитания: произведения искусства и правила этикета, религиозные обряды и научные исследования, учеба и спорт и т.д. Смысл любого предмета, с которым имеют дело люди, выражается хотя бы в его предназначении, роли, функциях: смысл станка - в том, что он нужен для производства, автомобиля - в его использовании как средства передвижения, предметов домашнего обихода, мебели и посуды - в возможности удовлетворить с их помощью бытовые потребности и привычки. Кроме того, названные вещи могут иметь и иной смысл. Например, главным смыслом автомобиля для владельца роскошного «Мерседеса» может быть престижность этой марки.

Предметы, взятые сами по себе, вне их отношения к человеку, никакого смысла не имеют. Извержение вулкана - природное явление, и как таковое оно лежит вне сферы культуры. Но когда оно понимается как проявление гнева богов или как трагедия

человеческого бессилия перед грозной стихией («Последний день Помпеи» К. Брюллова), то становится знаком, символом, в котором люди усматривают особый «сверхприродный» смысл [4, с. 71].

Символами, носителями особого смысла, становятся и сами люди. Когда они выступают друг для друга не просто как живые существа, а как кинозвезда, писатель, политический вождь, представитель той или иной профессии и т.д., это есть не что иное, как культурный феномен.

Культура в качестве мира знаков предстает перед нами в *единстве материального и духовного*. Действительно, знак есть чувственно воспринимаемый, материальный предмет, а его значение (смысл, информация) - продукт духовной деятельности людей. Знаки выступают как своего рода «материальная оболочка» человеческих мыслей, чувств, желаний. Чтобы продукты духовной деятельности человека сохранились в культуре, передавались и воспринимались другими людьми, они должны быть выражены, закодированы в этой знаковой оболочке. Связь значения и знака (или, иначе говоря, информации и кода, в котором она фиксируется и транслируется) определяет неразрывность духовного и материального аспектов культуры.

Таким образом, феномены культуры – это любые *артефакты* (искусственно созданные людьми предметы и явления), которые несут в себе *смыслы*, т.е. выступают как *знаки*, обладающие значениями. Совокупности знаков образуют *тексты*, в которых содержится *социальная информация*.

Язык любой культуры своеобразен и уникален. Но во всех культурах используются одни и те же типы знаков и знаковых систем.

Все многообразие знаковых средств, используемых в культуре, составляет ее *семиотическое поле*, в составе которого выделится следующие основные типы знаков и знаковых систем:

1. естественные; 2. функциональные; 3. конвенциональные (условные);
3. иконические; 4. вербальные (естественные языки); 4. знаковые системы записи [7, с. 54].

Под естественными знаками понимаются вещи и явления природы. Предмет не может быть знаком самого себя, он становится знаком, когда указывает на какие-то другие предметы и рассматривается в качестве носителя информации о них. Естественные знаки - это *знаки-признаки*. Например: дым как знак огня.

Чтобы понимать естественные знаки, надо знать, признаками чего они являются, и уметь извлекать содержащуюся в них информацию. Приметы погоды, следы зверей, расположение небесных светил - все это знаки, которые многое могут сказать тому, кто способен «расшифровывать» их (умение понимать знаки-признаки блестяще демонстрируют герои некоторых литературных произведений - Дерсу Узала у Арсеньева, Чингачгук у Ф. Купера, Робинзон у Дефо).

Умение понимать и использовать естественные знаки для ориентировки в природной среде являлось существенным компонентом первобытной культуры. К сожалению, это умение с развитием цивилизации постепенно утрачивается. Деревенская культура сейчас в какой-то степени еще сохраняет его, а в городской оно становится все более редким явлением.

Какой-либо предмет становится функциональным знаком, если связь между ним и тем, на что он указывает, возникает в процессе человеческой деятельности и основывается на способе его употребления человеком. Например, обнаруженное археологом в кургане оружие - функциональный знак, свидетельствующий о том, что в нем захоронен воин. Обстановка квартиры - комплекс функциональных знаков (текст), несущий информацию о степени состоятельности хозяев, а подбор книг на книжной полке говорит об их вкусах и интересах.

Функциональные знаки - это тоже знаки-признаки. Но в отличие от естественных знаков связь функциональных знаков с тем, на что они указывают, обусловлена не их объективными свойствами и не законами природы, а теми функциями, которые они выполняют в деятельности людей. Они создаются человеком для практического использования, а не с целью наделить их знаковой функцией, и могут выступать в качестве знаков только потому, что включены в человеческую деятельность и вследствие этого несут в себе какую-то информацию о ней.

В качестве функциональных знаков могут выступать не только предметы, но и действия людей. Всякий школьник знает: когда учитель начинает водить пальцем по классному журналу - это знак того, что он сейчас вызовет кого-то отвечать. Совершая произвольные и бессознательные телодвижения, человек, как правило, даже не подозревает, что он подает этим знаки, сигнализирующие о его чувствах, эмоциях, намерениях, мыслях [3, с. 19].

Функциональные знаки наряду с первичными значениями, связанными с их прагматическими функциями, могут принимать и *вторичные значения*, которые приписываются им более или менее произвольно. Такие вторичные значения они приобретают, например, во многих суевериях приметам (подкова, прибитая у двери; пустые ведра у идущей навстречу женщины; упавшая со стола ложка или нож - придет женщина или мужчина и т.п.).

Иконические (от греч. εἰσόν - изображение) знаки - это знаки-образы. Их определяющей чертой является сходство с тем, что они обозначают. Если для предметов, выступающих в качестве естественных и функциональных знаков, знаковая функция является побочной и выполняется ими как бы по совместительству с их основными функциями, то для иконических знаков эта функция является главной и основной. Они, как правило, *искусственно создаются* так, чтобы их внешний вид отражал облик обозначаемых ими вещей.

Иконический знак может быть сходен с обозначаемым предметом по «материалу», из которого они оба состоят. Так, в музыке иногда имитируется рокот волн, гром, автомобильный гудок и т.д. Здесь музыкальные инструменты воспроизводят звуки, которые мы слышим в жизни, в том же «звуковом материале» (в колебаниях воздуха). Однако образы, сходные с обозначаемым предметом, можно создавать и в совершенно ином материале, нежели тот, из которого состоит предмет. Скульптура или портрет на холсте дают нам образ человека, хотя они выполнены в камне или краске.

Образы различаются по степени своей похожести на оригинал. Одни из них имеют схематичный, упрощенный характер - таковы знаки-рисунки, обозначающие пешеходные переходы, эскалаторы, туалетные комнаты и т.д. Другие настолько похожи на изображаемую натуру, что создают полную иллюзию ее действительного присутствия перед нами.

Конвенциональные (условные) знаки - это искусственно созданные знаки. Обычно они имеют мало общего с тем, на что указывают, и придание им определенного значения является результатом соглашения, договора (слово «конвенциональный» происходит от лат. conventio — соглашение, договор, условие). Конвенциональный знак служит обозначением предмета *«по условию»* - потому, что люди *условились* считать его знаком этого предмета. Конвенциональные знаки создаются специально для того, чтобы выполнять знаковую функцию.

Простейшие примеры конвенциональных знаков: школьный звонок; красный крест на машине скорой помощи; «зебра» на пешеходном переходе; звезды и полосы на погонах.

Существует два основных вида конвенциональных знаков - сигналы и индексы.

Сигналы - знаки извещения или предупреждения. Значение, которое придается наиболее распространенным и общепринятым в данной культуре сигналам, усваивается людьми с детства (например, значение цветов светофора). Значение многих специальных

сигналов становится известным только в результате обучения (таковы, например, флажковая сигнализация на флоте и навигационные сигналы).

Индексы - условные обозначения предметов или ситуаций, имеющие компактный, легко обозримый вид и применяемые для того, чтобы выделить эти предметы и ситуации из ряда других. Примеры знаков-индексов: показания приборов, картографические знаки, различного рода условные значки в схемах, графиках, профессионально-деловых текстах.

Вербальные знаковые системы - важнейшие из созданных людьми знаковых систем (их называют «естественными», чтобы отличить от искусственных - например, формализованных - языков): они образуют *семиотический базис культуры*. В мире существует от 2500 до 5000 естественных языков. Любой естественный язык - это исторически сложившаяся знаковая система, образующая основу всей культуры говорящего на нем народа.

Язык формируется и развивается людьми только благодаря совместной общественной жизни. Он является по своей сущности социальным феноменом.

Язык имеет целый ряд преимуществ языка перед другими знаковыми системами. Язык экономичен и удобен для пользования.

Важным достоинством языка является надежность его как средства сохранения и передачи информации. Это достигается благодаря тому, что он, несмотря на свою экономичность, «избыточен», т.е. кодирует информацию в большем количестве знаков, чем это необходимо для ее восприятия[4, с. 25-32].

Самая главная особенность языка, отличающая его от других знаковых систем, заключается в его специфической структурной организации. Он представляет собой *полиструктурную, разветвленную, иерархическую, многоуровневую систему знаков*. Базисной структурной единицей является слово. Подобно атомам, слова имеют внутреннюю структуру (корень, суффиксы, приставки и пр.) и строятся из «элементарных частиц»: ими служат звуки – фонемы. «Атомы»-слова объединяются в «молекулы» - фразы, предложения, высказывания. А из последних складываются тексты - крупные и более или менее цельные «куски» речи. Выделяются четыре основных структурных уровня языка.

1. *Фонетика* - звуковая, акустическая сторона языка. Каждый язык имеет свои фонетические особенности - характерные для него фонемы, формы и способы их комбинации, варианты интонаций и др. Число фонем сравнительно невелико: в разных языках оно колеблется от 10 до 80. Но из небольшого количества фонем можно составить необозримое множество комбинаций. Поэтому основными структурными составляющими языка становятся не фонемы, а их комбинации - слова. Только на уровне слов проявляются те достоинства языка, которые делают его главной знаковой системой культуры.

2. *Лексика* - словарный фонд языка. Она насчитывает в развитых языках до 400-500 тыс. слов. Однако в повседневном обиходе используется лишь малая часть из них. Полное собрание сочинений Пушкина состоит из 600 тыс. слов. При этом в нем содержится 21 тыс. различных слов. Лексическая структура языка очень сложна. Немалую сложность вносит в нее *полисемия* - многозначность слов. В современных языках около 80% слов многозначны.

3. *Грамматика* - строй языка, т.е. система форм и способов образования, изменения и употребления слов. Один словарный состав без грамматики еще не составляет языка. Смысл предложений зависит не только от слов, из которых они состоят, он в значительной мере определяется грамматикой.

4. *Стилистика* - манера оформления речи, характеризующаяся принципами отбора и комбинации используемых языковых средств. Современной литературе свойственно многообразие стилей [6, с. 90].

На всех уровнях языка существуют нормы, определяющие построение речи. Люди, говорящие на одном языке, способны понимать друг друга потому, что придерживаются одних и тех же норм. Несоблюдение этих норм фонетические отклонения (недостатки

произношения), неточное употребление лексики, грамматические ошибки, стилистические погрешности (например, чрезмерная громоздкость фраз) - порождает путаницу и недоразумения.

Наглядным примером тому служит известное выражение «Казнить нельзя помиловать», которое может обрести два противоположных смысла в зависимости от того, где поставить запятую (или, в устной речи - где сделать интонационную паузу).

Естественный язык - открытая система. Он (в отличие от строгих формализованных систем) способен к неограниченному развитию. В своих изменениях язык фиксирует происходящие в обществе сдвиги. Физики раскрыли секреты атома - в обиходный язык вошли слова «электрон», «атомный реактор». В домах появилась радиотехника - привычными словами для нас стали «антенна», «транзистор». Возникли новые веяния в музыке - язык обогатился словами «джаз», «тяжелый рок». Вместе с тем исчезают из употребления или изменяют значение и стилевую окраску слова, связанные с уходящими в прошлое условиями жизни: такова в наши дни судьба слов «криница» (некопаный родник), «выя» (шея), «вран» (ворон), «трактир» и «половой» (слуга в трактире), «человек» в значении «лакей», «четверть» как мера объема.

Но, несмотря на изменения, происходящие в языке, он остается одним и тем же в течение столетий, и дети понимают своих предков, а деда - внуков и правнуков, потому что наряду с быстро изменяющимся слоем лексики в языке имеется *основной словарный фонд* - лексическое «ядро» языка, которое сохраняется веками [1, с. 62].

Важнейшая из них - письмо, система записи знаков естественного языка, устной речи. К этому типу знаковых систем относятся также нотная грамота, способы записи танца и т.п. Их особенностью является то, что они возникают на базе других знаковых систем — разговорного языка, музыки, танца, - и вторичны по отношению к ним. Изобретение знаковых систем записи - одно из величайших достижений человеческой мысли. Особенно большую роль в истории культуры сыграло появление и развитие письменности. Можно без всякого преувеличения сказать, что только ее создание позволило человеческой культуре выйти из начального, примитивного состояния. Без письменности было бы невозможно развитие науки, техники, искусства, права и т.д.

Письменности предшествовало так называемое «предметное письмо» - возникшее еще в первобытном обществе использование предметов для передачи сообщений (например, оливковой ветви как знака мира). К таким способам коммуникации прибегали иногда и в более поздние времена. Однако это была еще только предыстория письменности. Первой стадией ее истории явилось письмо в рисунках (пиктография). Далее возникло идеографическое письмо, в процессе его развития рисунки в нем приобретали все более упрощенный и схематический характер. И наконец, на третьей стадии было создано алфавитное письмо, в котором используется сравнительно небольшой набор письменных знаков, означающих не слова, а составляющие их звуки устной речи.

Аналогичным образом развивалась и запись музыки - нотное письмо. Сначала музыканты прибегали к идеографическим записям, в которых мелодия рисовалась в виде ломаной или волнообразной линии, затем они стали использовать буквы, иероглифы и специальные письменные знаки. Современная форма нотной записи - продукт Нового времени. В XX в. появились и другие формы записи музыки - на грампластинке, магнитной ленте, с помощью компьютерных цифровых кодов.

Появление и развитие письменной речи порождает принципиально новые возможности культурного прогресса. Базисным знаком письма является не слово, как в разговорном языке, а меньшая и более абстрактная единица - буква. Количество базисных знаков системы при этом уменьшается и становится обозримым. Это ведет к коренным изменениям в логике пользования знаковой системой. Становятся возможными качественно новые способы обработки, восприятия и передачи информации.

Запись создает возможность существенно увеличить словарный состав языка. В племенных бесписьменных языках редко употреблявшиеся слова просто исчезали из социальной памяти, на смену им приходили новые. Словарь таких языков содержал не более 10-15 тыс. слов. В современных же языках на протяжении многовековой истории использования письма происходит накопление слов, и их количество достигает полумиллиона.

С возникновением письменности начинают складываться языковые нормы и правила. Это делает возможным создание нормированного литературного языка. В нем вырабатываются стойкие грамматические формы, усложняются речевые обороты и конструкции. Появляются и принципиально неосуществимые в устной речи приемы обработки текста: выделение абзацев и разделов, разделение основного содержания и комментариев, сносок, указателей к нему, введение графического оформления, облегчающего понимание смысла, таблиц, рубрикаций текста и т.д. В результате обогащаются и совершенствуются способы выражения мысли в языке, повышаются точность и глубина передачи ее тончайших нюансов [9, с. 41].

С развитием знаковых систем записи неизмеримо возрастает количество циркулирующей в обществе информации. Бесписьменные языки могли обеспечить передачу лишь того объема знаний, который хранился в фольклоре - мифах, устном эпосе, пословицах. Этот объем был ограничен возможностями памяти индивида, выступавшего в роли жреца или сказителя. Письменность позволяет обществу транслировать информацию, количество которой намного превосходит объем памяти отдельного человека. Возникают библиотеки, выполняющие функцию хранилищ знания и делающие его доступным для грядущих поколений. Снимаются временные и пространственные границы общения: становится возможной коммуникация между людьми, живущими на больших расстояниях друг от друга и в разное историческое время. Это позволило, например, многое узнать о жизни давно исчезнувших народов - древних египтян, хеттов, инков, восстановить через несколько веков после гибели Римской империи римскую систему права и положить ее в основу европейской юриспруденции.

Благодаря письменности изменяется качество информации, сохраняющейся в обществе. Оригинальная, нестандартная мысль, которая среди современников ее автора не встречает понимания и потому считается незаслуживающей запоминания, без письменности была бы забыта после смерти автора, и потомки бы о ней не знали. Письмо дает возможность запечатлеть и сохранить ее. Это открывает широкие возможности для развития творчества, для специализации интеллектуальных усилий его членов в направлениях, выходящих за рамки общепринятых взглядов и интересов.

Письменность открыла путь к тиражированию текстов - книгопечатанию. Оттиски написанного краской на деревянных и медных досках научились делать еще в VII в. в Китае и Индии. А когда золотых дел мастер Иоганн Гутенберг из Майнца изобрел печатный станок и набор текста из стандартных литер шрифта, стало возможным массовое тиражирование книг. Началась новая эра культурного прогресса. Круг читателей чрезвычайно расширился. Произошла демократизация письменного общения, оно стало повседневным делом миллионов людей. Возникли условия для массового образования и просвещения народа. Школьное обучение грамоте стало непременным условием функционирования письменной речи, сохранения языковых традиций и непрерывности существования культуры.

Рецензент: Каноатова Г.И., к.и.н., доцент ТМУИЯ им. С. Улугзаде

Список использованных источников.

1. Грушевицкая, Т.Г. Культурология: Учебное пособие. – М.: Эксмо, 2007. – 624 с.
2. Гильманова, А. В. Концепты правды и истины в языковом сознании Ф. М. Достоевского. Калининград, 2007. - 234 с.
3. Иконникова, С.Н. Теория культуры: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2008. – 592 с.

4. Лотман, Ю.М. Статья по семиотики искусства. – СПб., 2002. – 211 с.
5. Медведева, Т.В. Гастика в межкультурной коммуникации. – Б.: АГУ, 2006.
6. Николаева, Т.М. Паралингвистика: Философская энциклопедия. – М., 1967.
7. Пашков, К.В. Культурология: основы курса и фрагмента первоисточников: Высшее образование. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – 600 с.
8. Попков, Ю.В. Культурология. Энциклопедия. – СПб.: РОССПЭН, 1998.
9. Хайдеггер, М. Путь к языку / М. Хайдеггер // Время и бытие. — М.: Республика, 1993. 144с.
10. Шлейдт. Семиотическая значимость / обоняние человека: биологический подход / Аромат: психология и биология духов. – М., 1992. – 50 с.

ЯЗЫКИ И СИМВОЛЫ В ИСТОРИИ КУЛЬТУРЫ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

В статье авторы анализируют многообразие знаковых средств, используемых в культуре в том числе естественный язык. Именно язык выступает чаще всего в качестве критерия при типологизации культур, для их различения между собой. Несмотря на изменения, происходящие в языке, он остается одним и тем же в течение столетий, и дети понимают своих предков, а деды - внуков и правнуков, потому что наряду с быстро изменяющимся слоем лексики в языке имеется основной словарный фонд - лексическое «ядро» языка, которое сохраняется веками.

Авторы указывают на то, что с развитием знаковых систем записи неизмеримо возрастает количество циркулирующей в обществе информации. Бесписьменные языки могли обеспечить передачу лишь того объема знаний, который хранился в фольклоре - мифах, устном эпосе, пословицах. Этот объем был ограничен возможностями памяти индивида, выступавшего в роли жреца или сказителя. Письменность позволяет обществу транслировать информацию, количество которой намного превосходит объем памяти отдельного человека. Возникают библиотеки, выполняющие функцию хранилищ знания и делающие его доступным для грядущих поколений. Снимаются временные и пространственные границы общения: становится возможной коммуникация между людьми, живущими на больших расстояниях друг от друга и в разное историческое время.

Таким образом в статье говорится о важности языка в истории культуры человечества. Язык является главным инструментом познания и освоения внешнего мира. Он также выступает основным средством общения людей. В равной мере язык делает возможным знакомство с другими культурами. Как бы ни были различны определения культуры, даваемые разными авторами, в них всегда предполагается, что содержание культуры находит выражение в языке.

***Ключевые слова:** язык, языки и символы, знаковые средства, семиотика, артефакты, фонетика, лексика, полисемия, грамматика, стилистика, развитие письменной речи, книгопечатания.*

ЗАБОНҲО ВА РАМЗҲО ДАР ТАЪРИХИ ФАРҲАНГИ ИНСОНИЯТ

Муаллифон дар мақола навъҳои гуногуни воситаҳои рамзӣ дар фарҳанг, аз ҷумла забони табииро мавриди таҳлил қарор додаанд. Маҳз забон аксар вақт ҳамчун меъёри навъгузори фарҳангҳо, барои фарқ кардани онҳо аз ҳамдигар баромад мекунад. Сарфи назар аз дигаргуниҳои дар забон ба амал омада, он асрҳо боз як хел мемонад ва фарзандон аҷдодони худро мешиносанд ва бобоҳо набераву абераҳои худро тавассути забон дарк мекунанд, зеро забон дар баробари қабати зудтағйирёбандаи луғавӣ, дорои фонди асосии луғавӣ - забони лексикии «аслӣ», ки асрҳо нигоҳ дошта шудааст, мебошад.

Муаллифон қайд мекунанд, ки бо рушди низоми сабти аломатҳо ҳаҷми иттилооте, ки дар ҷомеа гардиш мекунад, беандоза меафзояд. Забонҳои наонавишта метавонистанд интиқоли танҳо ҳамон миқдор донишро, ки дар фольклор - афсонаҳо, эпосҳои шифоӣ, зарбулмасалҳо маҳфузанд, таъмин кунанд. Ин ҳаҷм бо қобилиятҳои хотираи шахсе, ки ҳамчун ҳикояткунанда амал мекард, маҳдуд буд. Навиштан ба ҷомеа имкон медиҳад, ки иттилоотеро интиқол диҳад, ки миқдори он аз қобилияти хотираи фард хеле зиёд аст. Китобхонаҳои пайдо мешаванд, ки ҳамчун анбори дониш хидмат мекунанд ва онро барои наслҳои оянда дастрас мекунанд. Сарҳадҳои муваққатӣ ва фазои алоқа барҳам меҳӯранд: алоқа дар байни одамоне, ки аз ҳамдигар дар масофаи дур зиндагӣ мекунанд ва дар давраҳои гуногуни таърихӣ имконпазир гардид.

Мақола дар бораи аҳамияти забон дар таърихи фарҳанги башариат маълумот медиҳад. Забон воситаи асосии шинохту азхудкунии олами беруна мебошад. Вай ҳамчун воситаи асосии алоқаи байни одамоне ҳам амал мекунад. Дар баробари ин, забон имкон медиҳад, ки бо фарҳангҳои дигар шинос шавем.

Новобаста аз он ки олимони таърифи фарҳангро то ҷи андоза гуногун ибраз менамоянд, онҳо дар як андеша ҳафикранд, ки мазмуни фарҳанг дар забон ифода шудааст.

Калидвожаҳо: забон, забонҳо ва рамзҳо, воситаҳои рамзӣ, семиотика, осор, фонетика, лексика, полисемия, грамматика, услубишосӣ, рушди нутқи хаттӣ, китобчопкунӣ.

LANGUAGES AND SYMBOLS IN THE HISTORY OF HUMAN CULTURE

In the article authors analyze the variety of symbolic means used in culture, including natural language. It is language that most often acts as a criterion for typologizing cultures, for distinguishing them from each other. Despite the changes occurring in the language, it remains the same for centuries, and children understand their ancestors, and grandfathers understand their grandchildren and great-grandchildren, because along with the rapidly changing layer of vocabulary, the language has a basic vocabulary fund - the lexical "core" language that has been preserved for centuries.

The authors point out that with the development of sign recording systems, the amount of information circulating in society increases immeasurably. Unwritten languages could ensure the transmission of only that amount of knowledge that was stored in folklore - myths, oral epics, proverbs. This volume was limited by the memory capabilities of the individual acting as a priest or storyteller. Writing allows society to transmit information, the amount of which far exceeds the memory capacity of an individual. Libraries are emerging that serve as repositories of knowledge and make it accessible to future generations. Temporal and spatial boundaries of communication are removed: communication becomes possible between people living at great distances from each other and in different historical times.

Thus, the article talks about the importance of language in the history and culture of mankind. Language is the main tool for cognition and mastery of the outside world. It also acts as the main means of communication between people. Equally, language makes it possible to get to know other cultures. No matter how different the definitions of culture given by different authors are, they always assume that the content of culture is expressed in language.

Keywords: Language, languages and symbols, symbolic means, semiotics, artifacts, phonetics, vocabulary, polysemy, grammar, stylistics, development of written language, printing.

Маълумот дар бораи муаллифон: Қобилов Муҳаббатшо Замирович, Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, Доктор (PhD) дар самти муносибатҳои байналхалқӣ, дотсенти кафедраи таърих ва робитаҳои байнифарҳангӣ. Нишонӣ: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: 933011513; почтаи электронӣ: shohyon@mail.ru

Иматшоева Мунира Бандишоевна, Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзоди илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забони англисӣ барои ихтисосҳои ҳамгиро. Нишонӣ: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. E-mail: imatshoeva_munira81@mail.ru

Сведения об авторах: **Кобилов Муҳаббатшо Замирович** – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, доктор PhD по направлению международных отношений, доцент кафедры истории и межкультурной коммуникации. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6. Тел.: 933011513; (+992 37) 232 50 00; E-mail: shohyon@mail.ru

Иматшоева Мунира Бандишоевна – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, кандидат филологических наук, доцент кафедры английского языка для двух профильных специальностей. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6. E-mail: imatshoeva_munira81@mail.ru

Information about the authors: **Qobilov Muhabbatsho Zamirovich** - Tajik International University of Foreign languages named after Sotim Ulughzoda, PhD in international relations, associate professor of the department of history and intercultural communication. Address: 17/6 Muhammadiev str., Dushanbe, Tajikistan. Phone: 933011513; E-mail: shohyon@mail.ru

Imatshoeva Munira Bandishoeva – Tajik International University of Foreign languages named after Sotim Ulughzoda, candidate of philological sciences, docent of English language for two profile specialties' department. Address: 17/6 Muhammadiev str., Dushanbe, Tajikistan. E-mail: imatshoeva_munira81@mail.ru

Забонро беҳуда таърихномаи халқ нагуфтаанд. Тамоми миллату халқиятро аз рӯи забон ва сарчашмаҳои таърихӣ он метавон шинохт.

Забонро ҳофизаи таърихи миллат гуфта, Президенти кишвар, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид мекунад: “Танҳо забон аст, ки дар ҳама давру замон таърихи воқеӣ ва ростии миллатро дар ҳофизаи худ нигоҳ медорад” [16, с. 3].

Тоҷикони вахонизабони водии қуҳантаърихи Вахон низ яке аз меросдорон ва меросбарони гузаштагонӣ хеш мебошанд, зеро ба ин мардум мероси гаронбаҳо, аз қабилӣ фарҳанг, расму оини миллӣ ва муқаддастарин дорой забони модарии онҳо боқӣ мондааст.

Аз сарчашмаҳои таърихӣ маълум мегардад, ки забони вахонӣ ҳамчун як забони мустақил ҳанӯз аз даврони пеш аз милод арзи ҳастӣ намуда, даврони гуногуни таърихро аз сар гузаронидааст. Аз ин рӯ, забони вахонӣ ва ғӯяндагои он қариб ҳазору сесад сол пеш тавачҷуҳи хориҷиёнро ба худ ҷалб намуда буданд. Ба ақидаи забоншиноси тоҷик Матробиён С. “Таҳқиқи забони қадимӣ, фарҳанг, анъанаҳо ва расму оини вахонӣ хеле барвақт, аз зоирони чинӣ (Сюан Тзян, асри VII) ва нахустин сайёҳи аврупоӣ (Марк Поло, асри XIII) шуруъ шуда, диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб кардааст” [11, с.6].

Дар мақолаи мазкур мо тасмим гирифтём доир ба пажӯҳишҳое, ки дар дар атрофи забони вахонӣ анҷом пазируфтааст, мавриди баррасӣ қарор диҳем.

Яке аз иқдомҳои неки даврони Ҳукумати Шуравӣ ин буд, ки ба кишварҳои зертобеи худ барои ташаккул ва инкишофи озодонаи забонҳои халқҳои ИҶШС шароит фароҳам овард.

Дар даврони шуравӣ ҳодиса ва воқеаҳо ба амал омаданд, ки барои мардуми Вахон ва забони онҳо тамоман падидаи нав буданд. Масалан, сохтори нави ҷамъият, воқеаҳои инқилобӣ, воситаҳои истеҳсолот, сохти колхозӣ, илму маориф ва маданияти нав, инчунин, муносибатҳои нав дар баробари аҳолии дигари Тоҷикистон дар ҳаёт ва забони мардуми Вахон тағйироти ҷиддиро ворид намуд. Ҳамаи ин ҳодисаву воқеаҳо ба воситаи забон паҳн ва умумӣ мешуд. Ин навгониҳо дар забони русӣ акс ёфта, ҳам тавассути забони тоҷикӣ ва ҳам бевосита ба забони вахонӣ ворид мегаштанд. Таркиби луғавии забони вахонӣ ғайрӣ гардида, дигаргуниҳои модӣ, иҷтимоӣ ва сиёсиро дар худ инъикос менамуд.

Чунин иқдоми ҳукумати ҳамонвақта барои рушди забони вахонӣ низ имконияти васеъ ба миён овард.

Забоншиноси тоҷик Ш. Рустамов аз муваффақиятҳои ҳукумати Шуравӣ дар самти сиёсати забон ибрози ақида намуда, таъкид мекунад: «Ташаккули чанде аз забонҳои миллатҳои ватанамон, баробарҳуқуқии забонҳои миллии Иттифоқи Советӣ, робитаву бойшавӣ ва инкишофи ҳамаи онҳо, мавқеъ ва мақоми забони алоқаи миллатҳои сотсиалистӣ, соҳибхат шудани забонҳои бехат, ба системаи муайян даромадани алифбо, имло ва ғайра комёбиҳои бузурги даврони советӣ ба шумор мераванд» [14, с. 3].

Дар натиҷаи чунин чораҷӯиҳои муҳим барои равнақи ҳамаи забонҳои халқҳои ИҶШС, аз ҷумла барои омӯзиш ва пажӯҳиши паҳлуҳои гуногуни забони вахонӣ шароити мусоид фароҳам гардид.

Иттиҳоди Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣ барои рушди забонҳои бадахшонӣ пояи бузурге гузошт. Забони вахонӣ низ дар баробари дигар гурӯҳи забонҳои Бадахшон дар ҳамин даврон мақому манзалати хешро соҳиб гардид.

Бо ташаббуси ҳукумати Шуравӣ марказҳои илмӣ ташкил шуданд, ки дар ин марказҳо муҳаққиқон тақдирӣ забонҳои бехат, аз он ҷумла забони вахониро ҳаллу фасл менамуданд.

Эроншиносони рус дар ду маркази илмӣ – Санкт –Петербург ва Москва, аз ҷумла И.И.Зарубин [6], В.С.Соколова[18], М.Н.Боголюбов [1], А.Н.Болдирев[2], В.А.Лившиц [10], А.Л.Грюнберг [3], А.З.Розенфелд [15], И.М.Стеблин–Каменский [19], Т.Н.Пахалина [13], Д.И.Эделман [20] ва дигарон дар омӯзиши забонҳои бадахшонӣ (помирӣ), аз он ҷумла, забони ваҳонӣ ва таъбу нашри осори ин забонҳо иқдом ва саҳми бузург гузоштаанд.

Поягузори шевашиносии тоҷик ва помиршиносӣ дар Русия профессор И.И.Зарубин (1884-1964) маҳсуб шуда, ӯ дар пажӯҳиши ҳар кадоме аз забонҳои бадахшонӣ (аз ҷумла шуғнонӣ, ваҳонӣ, бартангӣ, рошорвӣ, язгуломӣ) саҳми арзандае гузошта буд. Дар риштаи помиршиносӣ В.С. Соколова, Т.Н.Пахалина, Д.И.Эделман, А.И.Грюнберг, И.М.Стеблин-Каменский ва дертар намояндагони забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) ба камол расиданд. Маркази помиршиносӣ дар Русия, яъне Санкт-Петербург ва Москва тақозо намуд, ки дар пойтахти Тоҷикистон – макони густариши забонҳои бадахшонӣ (помирӣ) низ омӯзишу пажӯҳиши ин забонҳо ба роҳ монда шавад.

Нахустин ташаббус ҷиҳати ҷалби намояндагони маҳаллӣ дар омӯзиши забонҳои помирӣ ва таъсиси шуъбаи помиршиносӣ аз ҷониби Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ барои таҳқиқи ин забонҳо дар Тоҷикистон замина фароҳам оварда шуд. «Профессор В.А.Лившиц ҳамчун корманди Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ дар ним баст дар Донишгоҳи омӯзгорӣ ба номи Қандин Ҷураев аз таърихи забони тоҷикӣ дарс мегуфт ва ҳангоми баррасии забонҳои эронии бостон ва миёна аз забонҳои помирӣ чун шоҳиди зинда далел оварда, дар талаффузи воқеии онҳо аз намояндагони ин забонҳо савол мекард. Аз ҳамон давраи таҳсил профессор В.А.Лившиц тавачҷуҳи шогирдонашро ба омӯзиши забонҳои помирӣ ҷалб кард» [5, с. 68].

Дар баробари таҳқиқ ва омӯзиши дигар забонҳои бадахшонӣ забоншиносони хориҷӣ ва донишмандони ватанӣ ба таҳқиқи забони ваҳонӣ низ диққати маҳсус дода, барои муҳаққиқони баъдӣ як заминаи мусоид фароҳам оварданд.

Умуман, «комёбиҳои беназир дар таҳқиқи забони ваҳонӣ ва фолклори ин мардум аз солҳои 1914-1917 дар натиҷаи созмон додани экспедицияи муштараки илмии Русия ва Фаронса, ки дар он шарқшиноси фаронсавӣ Р. Готиё ва эроншиноси ҷавони рус И.И.Зарубин ширкат доштанд, ташкил гардида буд. И.И.Зарубин ва шарқшиноси фаронсавӣ Р. Готиё маводи пунарзиши лингвистию фолклорӣ ва мардумшиносии Бадахшонро ба қадри ҳол гирдоварӣ намуданд, ки қисме аз онҳо рӯйи чоп омаданд. Аммо, мутаассифона, бо сабаби ҷанги якуми ҷаҳон ин экспедитсия қатъ гардид. Бори дуюм И.И.Зарубин баъд аз як сол, соли 1915 танҳо ба Бадахшон сафар намуда, аз тамоми минтақаҳои Бадахшон (Бартанг, Рушон, Шуғнон, Ваҳон, Ишқошим, Ғорон ва ғ.) дидан кард ва доир ба ҳар яке аз забонҳои бадахшонӣ маълумотҳо ҷамъоварӣ намуд» [12, с. 69].

Маълумоти бештар доир ба забони ваҳониро дар давраи ҳукумати Шуравӣ И.И.Зарубин гирдоварӣ намудааст. «И.И.Зарубин бархе аз маълумотро ҳангоми сафар дар Бадахшон дастрасӣ намуда, қисми дигарро аз ваҳонӣҳое, ки дар муассисаҳои таълимии Ленинград дар солҳои 1935-1936 таҳсил менамуданд, ҷамъоварӣ кардааст. Ӯ дар асоси маводҳои гирдоварда луғати ваҳонӣ-русӣ тартиб дода, инчунин, аввалин бор садонокҳои забони ваҳониро муайян карда буд» [12, с. 69].

Бо кумак ва сарпарастии донишмандони рус «дар мактабҳои эроншиносии Санкт –Петербург ва Москва як гурӯҳ мутахассисон дар бахши забонҳои помирӣ инчунин, доир ба забони ваҳонӣ давраи таҳсили аспирантура сипарӣ намуда, рисолаи номзадӣ дифоъ карданд, ки ин марҳилаи аввали бунёди помиршиносӣ дар Тоҷикистон дар Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ АИ гардид. Дар давраи аввал як гурӯҳ аз намояндагони забонҳои помирӣ ба хоҳири давраи омодагии таҳсили аспирантура ба Санкт-Петербург ва Москва фиристода шуданд. Ин фиристодагони Тоҷикистон ҳар кадом дар масъалаи омӯзиши забонҳои модарашон таҳти роҳбарӣ ва машварати донишмандони рус И.И. Зарубин, С.Н.

Соколов, В.С. Соколова, И.М. Стеблин-Каменский, Т.Н. Пахалина, Д.И. Эделман рисолаҳои номзадӣ навишта ва дифоъ карданд [5, с.68].

Солҳои шастуми қарни XX бо ташаббуси директори Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ устод Н.Маъсумӣ дар дохили шуъбаи лаҳҷашиносӣ гурӯҳи пажӯҳишгарони забонҳои помирӣ созон меёбад. Моҳи декабри соли 1967 бо пешниҳоди директори Институт ва дастгирии президенти Академияи илмҳо академик М.Осимӣ дар Институт шуъбаи забонҳои помирӣ расман таъсис ёфт. Дар ин шуъба таҳқиқот доир ба ҳар як забони помирӣ, аз ҷумла забони ваҳонӣ ба таври ҷиддӣ сурат мегирад.

Дар натиҷаи муттаҳидӣ ва сарҷамъии халқиятҳои гуногун омӯзишу пажӯҳиши сарчашмаҳои помиршиносӣ нисбатан васеъ гардид, зеро ки дар радифи таҳқиқи арзишҳои лингвистӣ омӯзиши эҷодӣи шифоҳии мардуми Бадахшон ва таъриху тамаддуни ин мардум дар як марказ хеле ҷолиби диққат буд.

Чунин чораандешӣҳо нисбат ба забонҳои халқиятҳои гуногун боис мегардад, ки паҳлуҳои гуногуни забони ваҳонӣ мавриди омӯзиш ва пажӯҳиш қарор гирад. Муҳаққиқони баъдӣ дар бахшҳои мухталифи ин забони меросӣ ва қадима қорҳои илмӣ ба анҷом мерасонанд. Ҳатто, намоёндагони маҳаллӣ таҳти роҳбарии олимони ва забоншиносони рус рисолаҳои илмӣ дар мавзӯҳои гуногуни забони ваҳонӣ дифоъ намуданд.

Аввалин муҳаққиқони соҳибзабон, ки доир ба забони ваҳонӣ таҳқиқот бурда, рисолаи илмӣ худро дифоъ намудаанд, Б. Лашкарбеков «Феълҳои забони ваҳонӣ аз нигоҳи таърихӣ» [1982] ва А. Саидмамадов «Хусусиятҳои наҳвии забони ваҳонӣ» [1983] буданд. Ғайр аз ин, масъалаҳои зиёде забони ваҳонӣ омӯхта нашуда буд ва солҳои баъдӣ аз ҷониби забоншиносони соҳибзабон ба монанди А. Мирбобоев, С.Матроби, З. Мамадаминава, Н. Парвоява ва дигарон масъалаҳои гуногуни ин забонро мавриди таҳқиқ қарор доданд. Аммо то ҳол паҳлуҳои зиёде забони ваҳонӣ пурра омӯхта нашудааст.

Бо шарофати истиқлоли давлатамон муҳаққиқон ва забоншиносони ҷавони соҳибзабон низ рӯ ба пажӯҳиш ва баррасии масъалаҳои наомӯхташудаи забони ваҳонӣ овардаанд, то ки забони аҷдодиро ба наслҳои оянда ба мерос гузоранд.

Дар солҳои аввали Истиқлол дар саҳифаҳои рӯзномаҳои Вилояти Кӯҳистони Бадахшон ба забонҳои бадахшонӣ, аз ҷумла ба забони ваҳонӣ ҷоп шудани намунаҳои ашъори соҳибқаламон дар ҳифзу қорбасти забонҳои помирӣ заминаи муҳим гузошт. Ашъори муаллифони ваҳонӣ дар матбуоти маҳаллӣ, аз ҷумла, дар ҳафтаномаи «Фарҳанги Бадахшон» (ба ҳатти кириллӣ) ҷоп мешуд. Намунаҳои осори манзуми муаллифони ваҳонизабон дар ҳамаи даврон ба ҳатти лотинӣ низ аз ҷоп баромаданд» [8, с. 264-267].

Маъруфтарин эҷодӣи даҳонии мардуми Ваҳон афсона, ривоёту нақлҳо, чистону зарбулмасалҳо, таронаҳо, суруди алла «Лалайик» ва «Булбулик» мебошанд, ки ба забони ваҳонӣ эҷод шудаанд.

Истиқлоли давлатӣ барои шоирону нависандагони ҷавон имконияти мусоид фароҳам овард. Тавачҷуҳ ва дастгириҳои Ҳукумати Ҷумҳурии соҳибистиқлоли Тоҷикистон буд, ки дар ҳуди Бадахшон ва берун аз он ба забонҳои мухталифи маҳаллӣ наشري китобҳои бадеӣ ва асарҳои фолклорӣ мавқеъ пайдо намуданд.

Ҷилои дигари Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” ин фароҳам гардидани шароит ба забонҳои помирӣ буд. Аз он ҷумла, дар Бадахшони Тоҷикистон дар баробари забони давлатӣ дар театрҳои намоишӣ бо забонҳои маҳаллӣ низ садо медиҳанд. Инчунин, дар водии Ваҳон намоишҳои гуногуни драмавӣ дар саҳнаҳои маърифатгоҳҳо ва клубҳо бо забони ваҳонӣ намоиш дода мешаванд, ки ин аз инкишофи пойдевори забонҳои помирӣ, аз ҷумла, забони ваҳонӣ дар даврони муосир гувоҳӣ медиҳад.

Миқдори эҷоди суруду таронаҳо ба забони ваҳонӣ бештар шуда, аз байни осори шоирони маҳаллӣ ашъори ҷиддӣ ва тозамазмунро низ метавон пайдо кард.

Инчунин, бо кӯшиш ва заҳматҳои пурмашаққати муҳаққиқони ватанӣ А. Мирбобоев, А. Саидмамадов, С. Матробиён, Р. Соҳибназарбекова ва муҳаққиқи хориҷӣ Я. Обртелова алифбои забони ваҳонӣ таҳия гардид ва соли 2012 он бо намунаи ҳикояҳо бо забони ваҳонӣ барои хурдсолон нашр шуд. Алифбои нав талаботи забони ваҳониро пурра қонеъ мегардонад. Соҳибони забони ваҳонӣ имкон пайдо намуданд, ки эҷодиёти мардумӣ ва адибони хешро рӯйи қоғаз сабт намуда, дастраси насли имрӯз ва оянда гардонанд. Тавассути алифбои кунунӣ, метавонанд дар рӯзномаҳо ва маҷаллаҳо, инчунин, тавассути шабакаҳои интернетӣ беҳтарин бозёфтҳои шоирону нависандагон ва маънавиёти мардумиро пешкаши ҳамватанон гардонанд.

Ғайр аз ин, нахустин маҷмуаи осори мардуми водии Ваҳон бо забони ваҳонӣ соли 2015 таҳти унвони “Ганчи ваҳонзамин” (Ҷуҳ диёр ганч) аз ҷониби муҳаққиқони забони ваҳонӣ Матробиён С. ва Мирбобоев А. мураттаб мегардад.

Дар китоби “Ҷуҳ диёр ганч” (Ганчи Ваҳонзамин) осори мардумӣ аз қабилҳои афсонаҳо, қиссаву ривож, булбулик ва лалайик, чистонҳо, таронаҳо ва сурудҳои мардумӣ, зарбулмасалу мақолҳо ва ашъори муаллифӣ сабт шудааст. Ҷамъамон, алифбои нави, ки аз ҷониби муҳаққиқон таҳия гардидааст, дар китоби мазкур низ дарҷ шудааст (Ҷуҳ диёр ганч).

“Ҷиквор нақлиш завр” (ҳикояҳо барои хурдсолон) ҳам намунаи нахустинест, ки барои шиносӣ бо алифбои забони ваҳонӣ мураттаб гардидааст. Дар китоби мазкур ҳикояҳо бо забони ваҳонӣ ва дар асоси алифбои мураттабшуда сабт гардидаанд.

Соли 2016 китобчаи “Чистониш” (чистонҳо ба забони ваҳонӣ) аз ҷониби Матробиён С. нашр мегардад. Дар ин китоб чистонҳои шавқовар (дар асоси алифбои нави ваҳонӣ) барои хурдсолон бо забони ваҳонӣ ҷамъоварӣ шудааст. Инчунин, дар ҳамин сол китобчаи “Мәталиш” (мақолҳо) (бо забони ваҳонӣ) аз ҷониби Матробиён С. ва Соҳибназарова Р. чоп мешавад, ки дар он чанд мақоли забони ваҳонӣ фароҳам оварда шудааст.

Китобчаи “Асоб” (ҳисоб бо забони ваҳонӣ) низ соли 2016 аз ҷониби Матробиён С. таҳия мегардад.

Бояд зикр намуд, ки дар замони Истиқлол як қатор забоншиносони хориҷӣ ва ватанӣ таҳқиқотҳои илмӣ ба анҷом расонидаанд, ки барои пойдор мондани забони ваҳонӣ аз аҳаммият холӣ нахоҳад буд.

“Ҷиквор ҷиндаиш” (афсонаҳо бо забони ваҳонӣ) китоби нахустинест, ки дар он яке аз намунаҳои осори мардумии Ваҳонзамин - афсонаҳо бо хатти кириллӣ ҷамъоварӣ шудааст. Ин маҷмуа на танҳо барои соҳибзабонон, балки истифода аз он дар соҳаҳои забоншиносӣ, фолклоршиносӣ ва мардумшиносӣ низ судманд мебошад.

Соли 2015 аз ҷониби Одинамамади Мирзо китоби “Ҷик расмиш” чоп мешавад. Китоби мазкурро бо хати кириллӣ ва бо забони ваҳонӣ (инчунин аз транскрипсия истифода намудааст) омода намуда, рӯйи чоп овардааст. Ин маҷмуа расму русум ва оини ниёғони ваҳонзабонон и минтақаҳои Тоҷикистон, Покистон, Афғонистон, Чин ва Ҳиндустонро дар бар мегирад.

Таҳияи китобҳои гуногунмавзӯ бо забони ваҳонӣ ва алифбои кириллӣ дар таърихи забони ваҳонӣ иқдоми аввалинест, ки аз ҷониби муҳаққиқон ва донишмандони маҳаллӣ пешкаши соҳибзабонон мегарданд.

Муҳаққиқони хориҷӣ, аз қабилҳои Andreas Benz, Hermann Kreutzmann, F. Stephen, John Mock, Beat Reinhold, Elena Bashir, Катя Мюлер, Элизавет Игумения, Калвин Тиссен, Габриэла Тиссен дар мавзӯҳои гуногун рисолаҳои илмӣ таълиф намудаанд. Аз муҳаққиқони ватанӣ бошад, А. Мирбобоев ва С. Матробиён доир ба паҳлуҳои мухталифи забони ваҳонӣ асару мақолаҳои зиёд таълиф намуда, инчунин, барои хурдсолони ваҳонизабон адабиётҳои гуногуни бадеӣ омода намудаанд.

Дар соли 2020 китобчаи “Бибиви нақлиш” аз чоп баромад, ки ин китобча низ аз ҷониби соҳибзабонон Неъматова Бибӣ ва Додалиева Б. таҳия гардидааст.

Хулоса, вазъияти забони вахонӣ дар даврони Ҳукумати Шуравӣ ва Истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон ба кулӣ тағйир ёфт. Раванд омӯзиш ва паҷӯиши забони вахонӣ тадриҷан инкишоф ёфт.

Бояд зикр кард, ки чунин иқдомҳои беназир барои забони вахонӣ як роҳест, ки метавонад вучуд доштани чунин забони таърихро барои ҷаҳониён муаррифӣ созад.

Муқарриз: Матробиён С.Қ., д.и.ф., профессор

Адабиёт:

1. Боголюбов, М.Н. К этимологии ваханского вспомогательного глагола тэй-: ту-«быть» // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. — 1947. Т. 6. — Вып. 4. — С.339.
2. Болдирев, А.Н. Бадахшанский фольклор. I // Сов. востоковедение. - Л., 1948. Т. 5.
3. Грюнберг, А.Л. Стеблин-Каменский И.М. Языки восточного гиндуша. Ваханский язык / А.Л. Грюнберг. — М.: Наука, 1976. — 670 с.
4. Додыхудоева, Л. Р. Памирские языки // Языки мира: иранские языки. Вып. III. Восточноиранские языки. М.: Индрик, 2000. С. 170–174.
5. Институти забон ва адабиёти Рӯдакӣ. — Душанбе. 2004.—С.67.
6. Зарубин, И.И. Материалы и заметки по этнографии горных таджиков. Долина Бартанга/ И.И. Зарубин // Сб. Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого при Российской академии наук.— Т.V. Вып.1. 1918. — С.97-148.
7. Карамшоев, Д. Чанд пешниҳод перомуни Қонуни забон//Рӯзномаи Бадахшон. №30, 23.июл 1993.— С. 3.
8. Карамшоев, Д., Шакармамадов Н. Вопросы памирской филологии 3 / Д. Карамшоев, Н. Шакармамадов. —Душанбе: Дониш, 1985. —317 с.
9. Лашкарбеков, Б.Б. Ваханский глагол в историческом аспекте / Б.Б.Лашкарбеков // Кандидатская диссертация. 10.02.08. —М.: 1984. — 207с.
10. Лившиц, В.А. Согдийский язык / Лившиц В.А., Хромов А.Л. Основы иранского языкознания, Т.2.-М.: Наука.-1981.- С. 345-514.
11. Матрбов, С. Забони тоҷикӣ–забони фарҳанги маънавии мардуми Бадахшон//Накши забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳкими Ваҳдати миллӣ (маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмию амалии ҷумҳуриявӣ).—Душанбе. 2017. —128с.
12. Памироведение. Вып.1. —Душанбе: Дониш, 1954. —205с.
13. Пахалина, Т.Н. Языки народов СССР. Индоевропейские языки. (Ваханский язык) / Т.Н.Пахалина // Т.1. —М.: Наука,1966. —719с.
14. Рустамов, Ш. Забоншиносии тоҷик. Таълимоти В.И.Ленин доир ба забон. —Душанбе: Дониш, 1976. —с. 3.
15. Розенфелд, А.З. Таджикские говоры Советского Бадахшана и их место среди других языков на Памире / А.З. Розенфелд // Вестник Ленинградского Университета, №20. Серия истории, языка и литературы. Вып.4. —Л., 1963.—С.107-112.
16. Раҳмон, Э. Суханронӣ ба муносибати Рӯзи забон / Раҳмон Э. соли 2010.
17. Саидмамадов, А. Синтаксис простого предложения ваханского языка (Типы двусоставных предложений). Дисс.Канд.филолог.наук: 10.02.08. —Москва, 1982. — 128с.
18. Соколова, В. С. К истории вокализма ваханского языка// Иранское языкознание: Ежегодник 1980 : сборник. — М., 1981. — Вып. 2. — С. 37-47.
19. Стелин-Каменский И.М. Этимологический словарь ваханского языка / И.М.Стелин-Каменский. —СПб.: Петербургское Востоковедение, 1999. —480с.
20. Эдельман, Д. И. Современное состояние изучения памирских языков. «Вопросы языкознания» / Д.И.Эдельман // № 1. 1964. — С. 128-133.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ СОТСИОЛИНГВИСТИИ ЗАБОНИ ВАХОНӢ

Забон ба чомеа алоқамандии саҳт дорад. Дар баробари пешрафти чомеа забон низ рушд карда, пеш аз ҳама, таркиби луғавии он ғанӣ мегардад.

Дар мақолаи мазкур мо тасмим гирифтём доир ба пажӯҳишҳое, ки дар дар атрофи забони вахонӣ анҷом пазируфтааст, мавриди баррасӣ қарор диҳем.

Дар даврони шуравӣ ҳодиса ва воқеаҳое ба амал омаданд, ки барои мардуми Вахон ва забони онҳо тамоман падидаи нав буданд. Масалан, сохтори нави ҷамъият, воқеаҳои инқилобӣ, воситаҳои истеҳсолот, соҳти колхозӣ, илму маориф ва маданияти нав, инчунин, муносибатҳои нав дар баробари аҳолии дигари Тоҷикистон дар ҳаёт ва забони мардуми Вахон тағйироти ҷиддиро ворид намуд. Ҳамаи ин ҳодисаву воқеаҳо ба воситаи забон паҳн ва умумӣ мешуд. Ин навгониҳо дар забони русӣ акс ёфта, ҳатто бевосита ба забони вахонӣ ворид мегаштанд. Таркиби луғавии забони вахонӣ ғанӣ гардида, дигаргуниҳои модӣ, иҷтимоӣ ва сиёсиро дар худ инъикос менамуд.

Таҳқиқу омӯзиш ва баррасии илмии забони вахонӣ аз даврони Ҳукумати Шуравӣ оғоз гардидааст.

Бо шарофати истиқлоли давлатамон муҳаққиқон ва забоншиносони соҳибзабон низ рӯ ба пажӯҳиш ва баррасии масъалаҳои наомӯхташудаи забони вахонӣ овардаанд, то ки забони аҷдодиро ба наслҳои оянда ба мерос гузоранд.

Калидвожаҳо: забони вахонӣ, даврони шуравӣ, истиқлолият, забоншиносон, соҳибзабонон, таркиби луғавӣ.

НЕКОТОРЫЕ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВАХАНСКОГО ЯЗЫКА

Развитие языка тесно связано с развитием общества. Вместе с развитием общество развивается и язык, в первую очередь обогащается его лексический состав.

В этой статье мы решили рассмотреть исследования, проведенные вокруг ваханского языка.

В советское время происходили события, которые были совершенно новыми для жителей Вахана и их языка. Например, новое устройство общества, революционные события, средства производства, колхозный строй, наука и образование и новая культура, а также новые отношения с остальным населением Таджикистана внесли существенные изменения в жизнь и язык ваханцев. Все эти события и явления распространялись и стали всеобщим достоянием посредством языка. Эти новшества нашли отражение в русском языке и даже вошли в ваханский язык. Лексика ваханского языка обогатилась и отразила материальные, социальные и политические изменения.

Изучение и исследование ваханского языка начинаются со времён советской власти.

Благодаря независимости нашей страны молодые исследователи и лингвисты также начали изучать и обсуждать неизведанные вопросы ваханского языка, чтобы оставить исконный язык будущим поколениям.

Ключевые слова: ваханский язык, советская эпоха, независимость, лингвисты, носители языка, словарный состав.

SOME SOCIOLINGUISTIC ASPECTS OF THE WAKHAN LANGUAGE

The development of language is closely related to the development of society. Along with the development of society, the language also develops; first of all, its lexical composition is enriched.

In this article we decided to look at the research that has been carried out on the Wakhan language.

During Soviet times, events took place that were completely new to the residents of Wakhan and their language. For example, the new structure of society, revolutionary events, means of production, the collective farm system, new science, education and culture, as well as new relationships along with the rest of Tajikistan caused significant changes in the life and way of life of the people, the language of the people and the language of the Wakhan Valley. All these events

and phenomena spread and became common knowledge through language. These innovations were reflected in the Russian language and even directly entered the Wakhan language. The lexical composition of the Wakhan language was enriched and reflected material, social and political changes.

The study and research of the Wakhan language begins from the times of Soviet rule.

Thanks to the independence of our country, young researchers and linguists have also begun to study and discuss unknown issues of the Wakhan language in order to leave the original language to future generations.

Keywords: *Wakhan language, Soviet era, independence, linguists, native speakers, vocabulary composition.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мамадаминова Замира Бахтиевна - Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзади илми филология, омӯзгори калоникафедраи забонишиносӣ ва рӯзноманигорӣ. Суроға: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, қӯч. Муҳаммадиева 17/6, E-mail: mamadaminova_87@mail.ru. Телефон: (+992) 501806512,*

Сведения об авторе: *Мамадаминова Замира Бахтиевна - Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры лингвистики и журналистики. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6, E-mail: mamadaminova_87@mail.ru. Телефон: (+992) 501806512*

Information about the author: *Mamadaminova Zamira Bakhtievna - Tajik International University of Foreign languages named after Sotim Ulughzoda, Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer, Department of Linguistics and Journalism. Address: 734019, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev st., tel .; (+992) 501806512; E-mail: mamadaminova_87@mail.ru.*

**РОЛЬ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ШКОЛ В РАЗВИТИИ ЯЗЫКОЗНАНИЯ И ИХ
ПРЕДПОСЫЛКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКОВ***Мирзоева Гулджахон Халиловна***Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима
Улугзаде**

Двадцатый век стал веком развития во всех отраслях образования, науки, техники и экономики. Лингвистические аспекты языкознания тесно связаны между собой, в их взаимоотношениях с другими языками, где огромная роль уделяется лингвистам и лингвистическим школам. Эти школы образовались и функционируют в зависимости от разнообразия взглядов и идей, возникших в определённые отрезки времени развития языкознания, где при исследованиях лингвисты сталкиваются с особенностями сравнительно-исторического языкознания. Эта отрасль языкознания на современном этапе развития языковых связей очень важна, так как именно в сравнениях выявляются разнообразия, отличия и схожесть языковых аспектов.

В высших лингвистических университетах Таджикистана изучается русский язык, где студенческая аудитория знакомится с истоками возникновения языковых аспектов и историей их развития на примере тех учебных пособий, которые тиражировались в различные этапы науки о языке. Исследования в области сравнительно-исторического языкознания выявили множество характерных особенностей в развитии языкознания, которые для настоящей время аудитории лингвистов актуальны.

Процесс возникновения сравнительно-исторического языкознания в России протекал параллельно европейскому языкознанию, которое отмечается в трудах Востокова, Срезневского, Буслаева. Эти лингвисты были современниками Боппа, Гримма, Раска, Шлейхера. В условиях билингвизма в таджикских лингвистических вузах до настоящего времени опираются на труды вышеназванных учёных, тщательно исследуются их направления, отмечаются сопоставительные варианты их схожести и различия с таджикским языкознанием. Сфера деятельности русских и таджикских лингвистов не ограничивается использованием исключительно данными славянских языков, но и наименованием широких общелингвистических концепций, где определяется сфера деятельности учёных разных стран. Огромное количество лингвистических изданий, на примере трудов великих языковедов, стали основой для диспутов и разногласия мнений, но при этом они во всех версиях эффективны и очень позитивно действуют на разнообразные открытия в области языкознания.

Во второй половине XIX и в начале XX века в русской лингвистике формируется теоретическое языкознание, возникают лингвистические школы, которые практически отражают все научные течения. В то время концепции А.А. Потебни и Ф.Ф. Фортунатова, отражающие компаративистику (сравнительность) и классический вариант изучения языков, даёт основу развития языкознания в XX веке, на фоне «лингвистического диссидентства».

Русскому языкознанию довелось пережить множество перипетии, а фундамент заложенный данными языковедами при всём их личном и научном несходстве опиралась на отечественные традиции.

В данной статье мы хотим рассмотреть особенности лингвистической концепции А.А. Потебни и Бодуэна де Куртенэ, сопоставить направления Казанской лингвистической школы с Московской лингвистической школой Ф.Ф. Фортунатова. Цель продемонстрировать некоторые варианты языковых концепций выдвинутых лингвистами в разные периоды развития языков, функционирующих до настоящего времени.

А.А. Потебня и Бодуэн де Куртенэ - какие же особенности кроются в их лингвистических школах в области языковых формирований.

Александр Афанасьевич Потебня жил и работал во второй половине XIX века, являлся профессором Харьковского университета и воспитал целую плеяду талантливых исследователей в области языкознания, положивших начало направлению «потебнистов». Его приверженцы поддерживали определённые концепции и всячески доказывали их актуальность в определённый период языкового развития. Они следовали идеям Х. Штейнталя и В. Гумбольдта. У Потебни помимо собственных лингвистических трудов в области лингвистики, есть много трудов, посвящённых литературоведению, фольклору, философии и мифологии. Его работы сосредоточены на таких проблемах, как взаимоотношение языка и мышления, внутренняя форма слова и развития предложения. Учитывая определённые своеобразия его языка и стиля, большинство исследователей анализируют его взгляды по следующим лингвистическим концепциям, которые до настоящего времени не потеряли свою актуальность, перечислим некоторые концепции:

- язык и мышление находятся в сложных и противоречивых отношениях друг с другом» [5, с. 60].

- с одной стороны, «область языка далеко не совпадает с областью мысли (например: творчество музыканта, живописца и шахматиста), с другой стороны – «язык есть необходимое условие мысли отдельного лица даже в полном уединении... средство не выражать уже готовую мысль, а создавать её, как слагающая его деятельность» [6, с. 72].

- язык представляет собой не сложившийся продукт, а деятельность, поток непрерывного словесного творчества. Слово приобретает смысл только в речи, функционируя в составе предложения и проявляя свои свойства по отношению к другим словам: по мнению Потебни «...Вырванное из связи слово мертво, не функционирует, не обнаруживает не своих лексических, ни тем более формальных свойств, потому что их не имеет» [5, с. 67].

- в каждом слове выделяются три элемента: *членораздельный звук, представление и значение*;

- в слове наличествует два содержания: *субъективное* и *объективное*. Первое представляет собой ближайшее этимологическое значение слова и всегда содержит в себе только один признак – признак историзма; второе является дальнейшим и может содержать множество признаков – многозначность и историзм;

- важнейшим понятием грамматики является грамматическая форма, которая представляет собой «значение, а не звук». Его нельзя отождествлять с окончанием, поскольку в языке многие грамматические формы в определённых случаях не имеют звукового обозначения;

- в своём развитии предложение прошло ряд стадий, отражающих этапы развития мышления. Основных этапов в эволюции предложения два: *именной* и *глагольный* признак;

- «Предикативность и атрибутивность имени, иначе – *именной* характер предложения, увеличивается по направлению к древности. Вместе с этим увеличивается конкретность языка» [6, с. 38].

- язык в целом, отражая своё историческое развитие, представляет собой совокупность разновременных наслоений. «Прежде созданное в языке двояко служит основанием новому: частью оно перестраивается заново при других условиях и по другому началу, частью же переменяет свой вид и значение в целом единственно от присутствия нового, определяя структурность и схематическое распространение по лингвистическим направлениям» [1, с. 59].

Эти и многие другие концепции, выдвинутые Потебнёй до настоящего времени одобряются всеми лингвистами в области грамматики, они актуально демонстрируют свои значения на практике. В области языкознания мнение научных деятелей играет главную роль, так как концепции являются материалами для размышления.

Подводя итоги научной деятельности Потебни, необходимо подчеркнуть ряд обстоятельств объективного и субъективного порядка. Это достоверность фактов, употребительный характер новых подтверждений в науке, функциональность направлений в языке, исторический характер доводов и исследовательский приоритет теоретических и практических предложений в языке. Идеи Потебни и его сподвижников повлияли на взгляды ряда учёных, они оказали воздействия на отечественную лингвистическую традицию, его идеи не выходили за рамки сравнительно-исторического языкознания. Они определяют историю языка, процессы развития в языке, сравнительные качества, соотношения и различия с другими языками и необходимость их исследовательского характера.

Далее мы рассмотрим лингвистические концепции И.А. Бодуэна де Куртенэ, он работал на рубеже XIX и XX веков, на территории Российской империи. Нам необходимо знать, какие концепции выдвигал лингвист и как они функционируют в межъязыковом пространстве современного языкознания. Жизнь и труды И.А. Бодуэна де Куртенэ связаны с целым рядом стран, он был провозглашён предтечей структурализма. На протяжении ряда десятилетий творческой деятельности взгляды Бодуэна в ряде случаев претерпели определённую эволюцию, которые были обращены на следующие особенности:

- лингвист разграничивал понятие человеческой речи как собрание всех языков от отдельных языков, наречий, говоров и индивидуального языка отдельного человека, связанного с интеллектом говорящего;

- он отмечал необходимость варианта отличать язык, как потенциальное явление, состоящего из определённого комплекса, составных частей и категорий, от языка как беспрерывно повторяющегося процесса, соблюдаемого человеком;

Следующая концепция лингвиста заключается в различении статистики изучающей «законы равновесия языка» и «законы исторического движения языка», которое связано с миграцией языков по определённым языковым ареалам.

- «Нет неподвижности в языке... В языке как и вообще в природе, всё живёт, всё движется, всё изменяется. Статистика языка есть только частный случай, его динамика или скорее кинематика» [9, с. 132];

- общий принцип динамического исследования заключается в том, что «фиксируют два реально данных периода в языковом развитии и далее стараются определить, в каком направлении развивались отдельные категории звуков и вся звуковая система в целом» [9, с. 79].

Если Потебня в основном занимался исследованием исторической оболочки языка, его природного развития и обогащения, то И.А. Бодуэн де Куртенэ вложил все усилия, чтоб рассмотреть особенности синхронического языкознания. Синхроническое языкознание, по мнению лингвиста это одновременное одинаковое, соразмерное, похожее и упорядоченное развитие языков в лингвистике.

Задача обоих исследователей состоит в том, что они подробно хотели рассмотреть язык в его отдельных периодах развития и определить его состояние, показать каким образом, «...из такого-то и такого-то строя и состава предшествующего времени мог развиваться такой-то и такой-то строй последующего... наука не должна навязывать объекту чуждые ему категории и должна отыскивать в нём только то, что в нём живёт, обуславливая его строй и состав» [2, с. 90]

Сам Бодуэн характеризуя свою научную деятельность, признавал, что часто в ней освещался курс общей лингвистики, где многие его идеи оказали весьма существенное влияние на взгляды ряда выдающихся представителей науки о языке XX века. Это особенности изменений в области фонетики, графики, орфографии, лексикологии, словообразования, морфологического строя и синтаксиса.

В данный момент, рассмотрев концепции Потебни и Бодуэна де Куртенэ мы исследуем мнения Ф.Ф. Фортунатова и взгляды Московской лингвистической школы на развитие, и этимологические корни распространения и связи языков.

Филипп Фёдорович Фортунатов в отличие от вышеназванных лингвистов большое внимание уделял социальной стороне языка, где отмечал: «... язык имеет историю, но эту историю языка он определяет в обществе, как язык членов общественного союза» [9, с. 40].

В этом варианте учитывается роль народа и его социальное положение, как носителя речи, определяющего его исторический характер развития и лексическую базу.

Современным специалистам в области лингвистики необходимо знать, что Фортунатов наряду с собственной компаративистикой, отмечал и необходимость типологического изучения языков, предложив, в частности, собственную морфологическую классификацию. По его мнению, все языки мира можно разделить на следующие типологические группы:

1. *Агглютинативные языки*, где основа и аффикс остаются по своему значению отдельными. Примером языков этой группы могут служить урало-алтайские языки.

2. *Флективно-агглютинативные языки*, в которых основы слов имеют «формы, образуемые флексиями основ». В эту группу относятся семитские языки.

3. *Флективные языки*, они представляют флексию основ в сочетании основ с аффиксами. К ним принадлежат индоевропейские языки.

4. *Корневые языки*, где вообще не существует форм слов, образуемых аффиксами, это китайский и сиамский язык.

5. *Полисинтетические языки*, по образованию форм отдельных слов относящиеся к агглютинативным языкам, но обладающие формами, которые образуют слова предложения, эту группу дополняют языки американских индейцев.

Каждый современный лингвист должен быть знаком с этой классификацией Фортунатова, как необходимым материалом в области исследования языков в мировой арене лингвистики.

Наиболее оригинальным аспектом концепции Фортунатова стало его учение о форме слова. Он подразделяет слова на полные – обозначающие предметы мысли и образующие либо части предложения, либо целые предложения, частичные – служебные слова и междометия. Выдвинутая концепция Фортунатова заключается в том, что «...Формой отдельных слов в собственном значении, это их способность выделять из себя для сознания говорящих формальную и основную принадлежность слова» [4, с. 86].

Далее рассмотрим языковые концепции Казанской лингвистической школы, сподвижниками которой являлись Николай Владиславович Крушевский и Василий Алексеевич Богородицкий этап их работы конец XIX и первая половина XX века. Промежутком около 100 лет эти два представителя Казанской лингвистической школы, разрабатывали учения о видах морфологических процессов и выдвигали следующие концепции:

- *аналогия*, при которой изменение в какой-либо форме возникает не фонетическим путём а в результате выравнивания по другим формам, например числа;

- *дифференциация*, причиной которого является выразительность речи, его аспектом является выражение;

- *опрошение*, это процесс в результате которого, «...слово в умах индивидуумов прежнего времени разлагавшиеся на морфологические части, в умах индивидуумов последующего времени, где она не разлагается, а становится простым» [13, с. 109].

- *переразложение*, когда слова в умах индивидуумов известного времени... «...ассоциируется не теми сходными частями, которыми они ассоциировались в умах индивидуумов прежнего времени».

И так, констатируя взгляды и концепции лингвистов можно отметить следующее. «Все языковые аспекты формируются природным путём, в зависимости от общезыкового прогресса. Основное значение отдаётся «слову», слово само собой играет ключевую роль в формировании общественных лингвистических факторов». [7, 200] Лингвистические школы собирают все материалы о развитии, реабилитации и структурных изменениях в языке, эти школы становятся фундаментом для полного рекламирования данных о языке или множества семейств языков.

Современные лингвистические дисциплины, которые исследуют все грамматические структуры, полностью опираются на концепции выдвинутые лингвистами в последние сто лет. Они являются активным образовательным материалом в воспитании нового поколения лингвистов, которые тесно могут сотрудничать в общелингвистическом пространстве современной филологической науки.

В итоге мы пришли к выводу, что в последние 200 лет развития языковых факторов и выдвижения различных лингвистических гипотез роль лингвистических школ в развитии языкознания огромна. Они раскрывают характер предпосылок на современном этапе изучения языков. Мнения языковедов, появления новых слов, употребление терминов в различных структурах наук, окказионализмы стали поводом того, что лингвистика полностью совершенствуется. Это совершенство исследуется языковедами путём конкретизации, доказательств, актуализации и использования появившихся материалов в языковом пространстве. Наша цель изучать, сопоставлять, объяснять и распространять языковые факторы в лингвистической атмосфере. Только образование и наука, современные интерактивные методы и проведения мастер-классов на занятиях и семинарах повысят статус языка, как источника передачи научных ценностей.

Часто задаётся вопрос, в чём разница между лингвистикой и языкознанием? Необходимо отметить, что лингвистика – то же, что изучение иностранных языков, а лингвистами называют только специалистов по иностранным языкам. На самом деле: Лингвистика изначально, является наукой о языке и является синонимом слова языкознание. Эти и другие доказательства материально обогащают исследовательскую базу научной лингвистики.

В статье исследованы особенности направлений Московской и Казанской лингвистических школ. Их задачей являлось изучение основ исторического развития слова, предложения и языка. Лингвисты, примыкающие, к названным школам доказывали и подтверждали свои мнения и исследованные материалы в пользу дальнейшего развития лингвистической науки. Современные лингвисты в своих научно-исследовательских работах опираются на эти открытия в области языкознания.

**Рецензент: Хасанова Ш.Р., к.ф.н., доцент ТМУИЯ им. С. Улугзаде
Литература**

1. Апресян, Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. Наука. - М., 1966. - 210 с.
2. Бодуэн, де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. 1 – 2. - М., 1963. - 402 с.
3. Березин, Ф.М. История лингвистических учений. Учебное пособие. - М., 1984. - 310 с.
4. Виноградов, В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Учебное пособие. - М., 1947. - 217 с.
5. Потебня, А.А. Из записок по русской грамматике. Т 1-2. - М.: Знание,1958. - 220 с.
6. Потебня, А.А. Слово и миф. М., Наука,1989. - 360 с.
7. Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Просвещение, 1993. – 300 с.
8. Сосюр, Ф. де. Труды по языкознанию. - М., 1977. – 189 с.
9. Фортунатов, Ф.Ф. Избранные труды. Т 1 -2. М., 1956. – 520 с.

10. Хомский, Н. Язык и мышление. - М., 1972. – 190 с.
11. Хухуни, Г.Т Нелюбин Л.Л. История науки о языке. Учебник. М.: Флинта-Наука, 2008. - 376 с.
12. Чемоданов, Н.С. Сравнительное языкознание в России. - М., 1956
13. Якобинский, Л.П. Избранные работы. Язык и его функционирование. - М.: Наука, 1986. - 400 с.

РОЛЬ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ШКОЛ В РАЗВИТИИ ЯЗЫКОЗНАНИЯ И ИХ ПРЕДПОСЫЛКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКОВ

Лингвистические аспекты языкознания тесно связаны между собой, в их взаимоотношениях с другими языками. В этом вопросе огромная роль уделяется лингвистам и лингвистическим школам. Эти школы образовались и функционируют в зависимости от разнообразия взглядов и идей в вопросах исследования языковых норм. Исследуемые вопросы появились в определённые отрезки времени развития языкознания. В статье доказано, что во время исследований лингвисты сталкиваются с особенностями сравнительно-исторического языкознания.

В современных высших лингвистических университетах Таджикистана изучается русский язык, где студенческая аудитория знакомится с истоками возникновения языковых аспектов и историей их развития в условиях многоязычия. В статье подчёркнуто, что исследования в области сравнительно-исторического языкознания выявили множество характерных особенностей в развитии языкознания, которые по настоящее время актуальны.

Процесс возникновения сравнительно-исторического языкознания в России протекал параллельно европейскому языкознанию, что привело к взаимоотношению и других языковых ареалов.

Цель статьи, ознакомление лингвистической аудитории с историей и развитием языковых особенностей в научно-лингвистическом пространстве.

Ключевые слова: язык, сравнение, лингвистическая школа, языковые ареалы, пространства, аналогия, дифференциация, динамика, распространение, изучение, цель.

НАҚШИ МАКТАБҲОИ ЗАБОНӢ ДАР РАВНАҚИ ЗАБОНШИНОСӢ ВА ЗАМИНАҲОИ ОН ДАР МАРҲИЛАИ МУОСИРИ ОМУӢЗИШИ ЗАБОНҲО

Чанбаҳои забоншиносӣ дар масъалаҳои муносибатҳои забонӣ байни ҳамдигар алоқаманд мебошанд. Дар ин масъала нақши асосиро мактабҳои забоншиносӣ иҷро мекунанд. Масъалаи ташкил ва фаъолияти ин мактабҳо ба гуногунии ғояҳо ва ақидаҳо дар илми забоншиносӣ тааллуқ дошта, масъалаҳои таҳқиқи меъёрҳои забонӣ бахшида шудааст. Масъалаҳои таҳқиқшаванда дар марҳилаҳои гуногуни тараққиёти илми забоншиносӣ пайдо шудаанд. Дар мақола исбот шудааст, ки дар раванди таҳқиқ, забоншиносон бо хусусиятҳои забоншиносии муқоисавӣ ва таърихӣ рӯ ба рӯ шудаанд.

Дар донишгоҳҳои олии муосири забонии Тоҷикистон забони русӣ омӯхта мешавад, ки донишҷӯён бо сарчашмаҳои пайдоиши чанбаҳои забоншиносӣ ва таърихи тараққиёти онҳо дар шароити бисёрзабонӣ шиносӣ пайдо менамоянд. Дар мақола қайд карда шуд, ки таҳқиқот дар соҳаи забоншиносии муқоисавӣ ва таърихӣ хусусиятҳои зиёдеро оид ба тараққиёти илми забоншиносӣ муайян кардаанд, ки дар марҳилаи муосир низ мавриди қабул мебошанд.

Раванди пайдоиши забоншиносии муқоисавӣ ва таърихӣ дар Русия ҳамзамон бо забоншиносии Аврупо баробар ривоч меёфт, ки ба муносибатҳои байнихамдигарии дигар ҳудудҳои забонӣ оварда расонид.

Мақсади мақолаи мазкур, шинос намудани аудиторияҳои забонӣ бо таърих, тараққиёт ва хусусиятҳои забонӣ дар фазои илми забоншиносӣ мебошад.

Калидвожаҳо: забон, муқоиса, мактабҳои забонӣ, ҳудудҳои забонӣ, фазо, монандӣ, омехташавӣ, авҷ, паҳншавӣ, омӯзиши, мақсад.

THE ROLE OF LINGUISTIC SCHOOLS IN THE DEVELOPMENT OF LINGUISTICS AND THEIR PREREQUISITES AT THE PRESENT STAGE OF LANGUAGE LEARNING

Linguistic aspects of linguistics are closely related to each other, in their relationship with other languages. In this matter, a huge role is given to linguists and linguistic schools. These schools were formed and function depending on the diversity of views and ideas in the study of language norms. The issues under study appeared at certain periods of time in the development of linguistics. The article proves that during research linguists encounter the peculiarities of comparative historical linguistics.

In modern higher linguistic universities in Tajikistan, the Russian language is studied, where the student audience gets acquainted with the origins of the emergence of linguistic aspects and the history of their development in a multilingual environment. The article emphasizes that research in the field of comparative historical linguistics has revealed many characteristic features in the development of linguistics that are still relevant.

The process of the emergence of comparative historical linguistics in Russia proceeded parallel to European linguistics, which led to the relationship of other linguistic areas. The purpose of the article is to familiarize the linguistic audience with the history and development of linguistic features in the scientific and linguistic space.

Keywords: *language, comparison, linguistic school, language areas, spaces, analogology, differentiation, dynamics, distribution, study, goal.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирзоева Гулҷаҳон Халиловна - Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, муаллими калони кафедраи забониносии умумӣ. Суроға: 734019. Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи. Ф. Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: 901882255; E-mail: guljahonimirzo@mail.ru*

Сведения об авторе: *Мирзоева Гулҷаҳон Халиловна – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, старший преподаватель кафедры общего языкознания. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Ф. Мухаммадиева, 17/6, Тел.: 901882255; E-mail: guljahonimirzo@mail.ru*

Information about the author: *- Mirzoeva Guljahon Khalilovna - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Senior Lecturer, Department of General Linguistics. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Muhammadiev street, 17/6, Tel.: 901882255; E-mail: guljahonimirzo@mail.ru*

**МАВҚЕИ ИСТИФОДАИ МУТАЗОДҲО ДАР АШЪОРИ АБДУРРАҲМОНИ
МУШФИҚӢ (БАР МАБНОИ «МУНТАХАБОТ»)**

Назирова М.М.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Як қисмати бонуфузи таркиби луғавии забонро калимаҳои зидмаъно ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ, тасмим гирифта шуд, ки мавқеи ин қабати луғавиро дар ашъори шоири классик Абдурраҳмони Мушфиқӣ ба риштаи таҳқиқ кашида, вижагиҳои хоси онҳоро аз нигоҳи ӯ дида бароем.

Мутазодҳо аз воситаҳои муҳими ифодаи фикр буда, бархурди андешаҳоро ба вучуд меорад. Онҳо калимаҳои гуногунталаффуз буда, маъноҳои муқобил ва мафҳумҳои зидди якдигарро ифода мекунанд. Перомони ин масъала Б. Камолиддинов таъкид кардааст, ки «дар тазод муқобилгузорӣ аз доираи калимаҳои ҷудогона баромада, дар либоси бадеиёт сурат мегирад. Калимаю ифодаҳо илова бар маънои зидди ҳамдигар доштани бояд бо тобишҳои иловагии маъноӣ, бо обу ранги бадеии худ муқобили якдигар гузошта шуда бошанд» [3, с. 50]. Дар ин маврид забоншинос В.Н. Комиссаров чунин таъкид кардааст: «Зидмаъноӣ дар муносибат бо калима ягон чизи зоҳирӣ нест, балки бевосита ба сохтори маъноӣ мансуб буда, дар худ тағйирёбии муайяни сифатии маъноӣ луғавии калимаро фаро мегирад» [4, с. 169].

Муаллифи китоби «Антонимҳои забони тоҷикӣ» (2008) Ҳ.Талбакова дар хусуси тавлид шудани антонимҳо чунин менависад: «Мутобиқат дар асоси мантиқи муқобилгузориӣ ашӯ ва рӯйдодҳо ба вучуд меояд ва ҷуфтҳои антонимиҳо тавлид мекунанд ва онро чунин шарҳ додаанд: «Тазод аз рӯйи маъноӣ калима чизи зид аст, мутобиқа, ба ҳам мувофиқ омадани чизҳои ба ҳам зидро мегӯянд» [9, с. 79]. Ҳ. Маҷидов калимаҳои зидмаъноро аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ луғавиашон ба гурӯҳҳои: а) мутазод (антоним)-и сирф лексикӣ ва б) мутазод (антоним)-и маъноӣ тасниф кардааст [5, с. 84]. Калимаҳои муқобилмаъноӣ лексикӣ бо маънии асосии луғавӣ ва бо бештарини маъноҳои изофагиашон бо ҳам мутақобил мешаванд. Масалан, калимаҳои баёнгарӣ ҳаҷм: калон – хурд, кӯтоҳ – дароз; масоҳат: дур – наздик, васеъ – танг; хосиятҳои ҳодисаҳои табиат: гармӣ – сардӣ, хушкӣ – тарӣ. Дар антонимҳои маъноӣ, маъмулан, маъноҳои ҷудогонаӣ ҳамон як калимаи алоҳида ба ҳам зид ҳастанд: кашанг – дағал [1, с. 28].

Як гурӯҳи калони калимоти зидмаъно, ки Абдурраҳмони Мушфиқӣ ба қор бурдааст, мутазодҳои луғавӣ мебошанд ва барои баёни маъноӣ ва мазмунҳои бо ҳам зид истеъмоли шудаанд. Чунин калимаҳо бо маъноӣ асосии луғавӣ ва бо аксари маъноҳои иловагиашон ба ҳам зидмаъно мешаванд. Чунончи, калимаҳои ифодагари ҳаҷм: **хурд-калон; масоҳат: дур-наздик; ҳодисаҳои табиат: гармӣ-сардӣ** ва ғайра.

Антонимҳои луғавӣ дар «Мунтахабот»-и Абдурраҳмони Мушфиқӣ, тавре зикр кардем, барои ифодаи амали муқобилмаъно қорбаст гардида, баррасии онҳо аз ҳамин нигоҳ ба ғоидаи қор хоҳад буд, зеро онҳо вижагиҳои забонро инъикос кунанд ҳам, дар фаъолияти ҳар як шоир аломатҳои алоҳида ё фардӣ- услубиро моликанд. Калимаҳои зидмаъно дар ашъори Абдурраҳмони Мушфиқӣ бо ҷилваю мазмуни барҷаста ва обуранги ҷаззоби шоирона қорбаст гардидааст. Калимаҳои зидмаъно дар маводи мавриди таҳқиқ бо намудҳои гуногун ва тобишҳои ҳархелаи маъноӣ падида меоянд. Чунончи: **шаб-рӯз, сард-гарм, хушк-тар, аввал-охир, бурун-дарун, боло-поён, мард- зан, сиёҳ-сафед, дӯст- душман, нек-бад, ҷуфт-тоқ** ва ғ., ки ин қабил мутазодҳоро шоир хеле моҳирона мавриди истифода қарор дода, вазъ ва ҳодисаҳоро хеле хуб баён менамояд.

Аслан, дар калимаҳои муқобилмаъно бояд мантиқан маъноҳои муқобили онҳо ба ҳам мутобиқат кунанд, чунки ҳуди тазоду муқобала ба асар чи назм бошад, чи наср обуранги зиёди бадеӣ бахшида, нигоштаро дилкашу хонданбоб ва ҳиссиёти адиб ва ё шоирро

возехтару равшантар инъикос менамояд. Чунин мувофиқаткунӣ ва истифодаи бамавриди вожаҳои муқобилмаъноро дар «Мунтахабот»-и Абдуллоҳи Мушфиқӣ зиёд мушоҳида кардан мумкин аст, ки аз ин нуқтаи назар мо онҳоро ба хелҳои зерин тасниф намудем:

1. Калимаҳои зидмаъно, ки мафҳумҳои замонири ифода мекунанд: рӯз-шаб, пагоҳӣ-беғоҳӣ, рӯзона-шабона, субҳ-шом ва ғ.

Яке аз вижагиҳои барҷастаи забони маводи мавриди таҳқиқ дар истифодаи мутақозидҳои **рӯз-шаб, шом-сахар, пагоҳӣ-беғоҳӣ, субҳ-шом** ва монанди инҳо, ки ифодагари мафҳумҳои замони маҳсуб меёбанд, шоир хеле моҳирона мавриди истифода қарор дода, вазъ ва ҳодисаҳоро хеле хуб баён менамояд.

Шаби мо рӯз мешуд, рӯзи мо равшан зи дидорат,

Агар мебудӣ, эй субҳи саодат, ҳамнафас моро [1, с. 87].

Ё ин ки:

Кардам сафари Ҳинду пушаймон шудам он ҷо,

Гардид бадал **рӯзи** сиёҳам ба **шаби** тор [1, с. 13].

Мусаллам аст, ки вожаҳои «**шаб**» ва «**рӯз**» ифодакунандаи ҳолати доимии тағйирёбии вақт маҳсуб меёбад. Дар «Мунтахабот»-и Абдуллоҳи Мушфиқӣ қорбурди вожаҳои мазкур ба тариқи гуногун сурат гирифтааст, ки шаклҳои аз ҳама серистифодаи онҳо антонимҳои ҷуфти «**рӯзу шаб**» мебошад. Дар натиҷаи таҳқиқ дар чанд ҳолат ба ҷойи якдигар омаданашон низ ба ҷашм расид. Дар байтҳои якум ва дуум вожаҳои мутақозидии «**шаб**» ва «**рӯз**» мафҳуми замонири ифода карда, дар байти сеюм бошад, вожаи «**рӯз**» ба маънии маҷозӣ, яъне талхрӯзгор ва рӯзгори хушу осуда надоштан қорбасти шудааст.

Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» (2008) калимаи «**шаб**» ба чунин маъно омадааст: **шаб**-муддати муайян аз фуру рафтани офтоб то баромадани он, ки ҳаво торик мешавад; муқобили рӯз [11, с. 552].

Вожаи «**рӯз**» - 1) фосолаи байни баромадан ва нишастани офтоб, ки ҳаво равшан аст, аз дами субҳ то шом; муқобили шаб; 2) шабонарӯз, ки иборат аз шабу рӯз аст; 3) маҷ. қисмат, насиб; 4) офтоб, хуршед; 5) равшан, ошкор, аён; 6) ҳолат, вазъият; 7) умр, муддати умр, рӯзгор; 8) хангом; вақт, айём [8, с. 157]. Дар байт вожаи «**шаб**» ба маънии аслии худ омадааст.

То бадал шуд бо хазони ҳаҷр наврӯзи висол,

Рӯзҳо кутах шуду **шабҳо дароз** аст ин ҳама [1, с. 78].

Яке аз фарқиҳои барҷастаи забон ва услуби ашъори Абдуллоҳи Мушфиқӣ дар муқоиса бо дигар шоирони давр дар он зоҳир мегардад, ки дар он истифодаи вожаҳои хусусияти сирф тоҷикӣ ва оммафаҳмӣ дошта, бештар мавриди қорбурд қарор мегиранд. Содагии баён хоси сабку услуби шоир аст. Инчунин, вожаҳои бо ҳам муқобилро Абдуллоҳи Мушфиқӣ устодона истифода намудааст. Чунинчун, дар як байт қорбурди пай дар пайи ҳаҷр вожаҳои бо ҳам мутақобил: сабоҳ-шом ва пагоҳӣ-беғоҳ ба ҷашм расид, ки ин далели нақши муҳим доштани вожаҳои зидмаъно дар ашъори Абдуллоҳи Мушфиқӣ мебошад:

Сабоҳи васл чун қатлам ба **шоми** ҳаҷр андозӣ,

Чаро рӯзи **пагоҳи** хешро **беғоҳ** месозӣ? [1, с. 201].

Калимаи «**сабоҳ**» арабӣ буда, дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (2008) ба маънои «бодод, сапедадам, субҳгоҳ» омадааст [12, с. 186].

Вожаи «**шом**» аслан тоҷикӣ буда, дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (2008) ба маънои: 1) вақти ғуруб, хангоми фуру рафтани офтоб, аввали сар шудани торикии шаб; 2) ҳӯроки беғоҳӣ, таъоми аввали шаб; 3) номи мамлақати Сурия ва пойтахти он Димишқ [11, с. 596]. Ғайр аз маънои аслии луғавӣ вожаи шом дар забони тоҷикӣ ба маъноҳои маҷозӣ зиёд истифода мешавад. Масалан, ибораи изофии фразеологии «**Шоми ҳаҷрон**» маъно ба қуллӣ дигар аст ва то дараҷае аз маънои аслии дур афтадааст.

2. Калимаҳои зидмаъно, ки ҳодисаҳои табиӣ гуногунро ифода мекунад: торик-равшан, дур-наздиқ, ин ҷо-он ҷо, пинҳон-ошқор, аввал-охир, замин-осмон, об-оташ, кутоҳ-дароз.

Чашми **торики** маро **нури** ту будӣ, ё раб,
Боз бинам, ки ба дидори ту **равшан** шудааст [1, с. 173].

Як ду рӯзе қадам аз пурсиши ман боз мақаш.
Зистан бе ту маро **дуру** сафар **наздиқ** аст [1, с. 123].

Сабр**наздику** сиришк аз дидаи ман **дур** буд,
Он замин **беғонаву** ин **ошно** хоҳад шудан [1, с. 154].

Ашк аз чашми ману хӯ зи ҷабини ту чақад,
Рӯяд **ин ҷо** гули зарду дамад **он ҷо** гули сурх [1, с. 67].

Сӯзе ки **пинҳон** доштам ҳаҷри ту **пайдо** мекунад,
Табро **ниҳон** дорад касе марг **ошқоро** мекунад [1, с. 191].

Калимаи «**ошқор**» аслан тоҷикӣ буда, дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (2008) ба маънои 1) зоҳир, падидор, намоён; кушода, аён; 2) маълум ва машҳур маънидод шудааст [11, с. 943]. Антоними вожаи мазкур «пинҳон» буда, дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (2008) ба маънои пӯшида, махфӣ ва мастур ифода ёфтааст [11, с. 62].

Вожаҳои муқобили ошқор ва пинҳон низ
дар байт ба маънои аслиашон истифода шудаанд.

Калимаи «**аввал**» ҳоси забони арабӣ буда, чунин маъноро дорост: 1) яқум, нахустин; нахуст, пеш, пеш аз ҳама; 2) оғоз, саршавӣ, ибтидо; муқобили охир [11, 33].

Вожаи арабии дигар ин «**охир**» мебошад ва дар Фарҳанг ба маънои зайл омадааст: 1) оқибат, фарҷом, поён, анҷоми кор, ниҳоят; хотима; муқобили аввал; 2) дар мавриди савол, тасдиқ, амр, таъкид ва пурқувват кардани сухан ба ҷумла илова мешавад [12, 940]. Дар байт низ ҳаммаъно ба Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (2008) омадааст:

Май нӯш, аз **гузаштаву оянда** дам мазан,
Охир чӣ мешавему дар **аввал** чӣ будаем?! [1,19].

Вожаҳои муқобилмаънои **замин** ва **осмон** аз ҳисоби мавқеи ҷойгиршавиашон нисбат ба доираи биниши инсон бо ҳам зид буда, ҳоси забони тоҷикӣ мебошанд.

Вожаи «**Замин**» дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (2008) чунин маънидод шудааст: 1) хок; сатҳи хок; 2) кишвар, мамлакат. Замин II а. барҷомонда, касе, ки ба сабаби касалӣ аз ҷой ҷунбида наметавонад. Замин III а. гарав, қавл, зомин [11, 434].

Вожаи «**Осмон**» дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” (2008) ба якҷанд маъно шарҳ ёфтааст: 1) фазои беохири атрофи замин, ки ба назар кабудранги гунбазшакл менамояд, сипехр, фалак; 2) маҷ. сақф, шифт; 3) д. Олами боло, ки мувофиқи ривоятҳо гӯё макони Худо ва малоик будааст; 4) маҷ. тақдир, сарнавишт [11, 926].

Соқие, лутфе куну аз лаъли худ коме бидех,
То занам **обе** бар **оташ** ин дили худкомро [1, 207].

Аз **оташи** дил дар цигарам **об** намонда,
Дар ҳайратам ин ашқифшонӣ зи чӣ бошад? [1, 148].

Вожаи «об» дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (2008) маъноҳои зиёдеро ифода кардааст: 1) моеи шаффофи беранг, ки дар ҳолати софӣ аз омезиши химиявии ҳидроген ва

оксиген иборат аст; 2) киноя аз дарё, рӯд (фақат дар таркибҳои изофӣ, ки номи дарё низ зикр мешавад). 3) киноя аз ашк, сиришк, оби дида (бо калимаҳои **чашм** ва **дида** меояд). 4) бавл, шоша, пешоб. 5) нутфа, манӣ. 6. маҷ. чило, тобиш. 7) маҷ. тароват, тозагӣ; равнақ [11, 883]. ва ғ. Чунончи Маликушшуаро Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ калимаи “Об”-ро ба маънои дигари киноя аз «дарё, рӯд» дар мисоли зер чунин истифода кардааст:

Бӯйи Қӯйи Мулиён ояд ҳаме,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме...

Оби Чайхун аз нишоти рӯйи дӯст,

Хинги моро то миён ояд ҳаме... [Девон, 2007, с.174].

Мутазоди ин вожа «**оташ**» низ дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” (2008) ба маъноҳои зиёде шарҳ ёфтааст: 1) он чи дар вақти сӯхтани сӯзишворӣ - чӯб, ангишт ва ғ. ба вучуд меояд ва дорои равшанию гармист, алав. 2) маҷ. тундӣ, тезӣ; ғазаб. 3) маҷ. сӯзу гудоз, ғаму андух, дард. 4) киноя аз шароб, бода. 5) д. дӯзах [11, 931].

Вожаи тоҷикии «**дароз**» дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (2008) чунин маъноро дорад: 1) тавил; муқобили кӯтоҳ. 2) дур, дуру дароз, дурдаст. 3) Тулонӣ, давомнок, бардавом [11, 333]. Дар байт шоир вожаи мазкурро ба маънии аслаш, яъне Тулонӣ истифода намуда, вазъ ва ҳодисаҳоро хеле хуб баён менамояд.

Мутазоди дигари ин вожа ду шакл-кӯтоҳ//кӯтаҳ дошта, дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (2008) дорои чунин маъноҳо аст: 1) он чӣ дарозияш кам аст, қасир (оид ба замон ва масофа); муқобили дароз. 2) қадпаст. 3) мухтасар, ғайримуфассал [11, 582]. Дар байти зер ин вожа барои нишон додани замон корбаст шудааст:

То бадал шуд бо хазони ҳаҷр наврӯзи висол,

Рӯзҳо **кӯтаҳ** шуду шабҳо **дароз** аст ин ҳама [1, 78].

3. Калимаҳои зидмаъно, ки сифат ва хислатҳои гуногуни ашёро ифода мекунад: кам-бисёр, калон-хурд, бад-нағз, талх-ширин, рост-дуруғ, арзон-қимат, сергурусна, пухта –хом ва ғ.

Вожаи «**кам**» дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” (2008) якчанд маъноҳоро ифода мекунад: 1) андак; муқоб. зиёд, бисёр. 2) ба нудрат, гоҳҳо, баъзан, гоҳ-гоҳ; кам омадан, камёфт шудан; камаш на камтар аз...; ақаллан, ҳадди ақалл, ҳеч набошад; кам-кам а) андак- андак; як каме, камтар; кам-кам хӯр, ҳар дам хӯр (зарб.); б) баъзан, гоҳо; ба нудрат; б) рафта-рафта, ба тадриҷ, оҳиста-оҳиста; кам дар кам хеле кам, ниҳоят кам (миқдоран); каму беш а) як каме, як миқдор; в) то андозае, то ҳадде, қисман; каму кост камбудӣ; кам баромадан ба вазн, меъёр ва шумораи асли нарасидан; кам будан норасо будан; ба дараҷаи пурра набудан; кам дида шудан чандон ба назар намоён набудан, зиёд вонахӯрдан; [11, 531-32]. Чи тавре ки ба мушоҳида мерасад, вожаи кам муродифи зиёд дорад ва муродифи мутлақи он “андак” аст.

Дар байти яқум ва дуҷум ин ду вожаи мутазодиро шоир ба маънои аслиашон истифода намудааст.

Чун ту сарве натавон ёфт суманпарварда,

Сарв **кам** нест дар ин боғу суман **бисёр** аст [1,98].

Ғами ман, Мушфиқӣ, **кам** нест ҳаргиз,

Хама шаб фикри **бисёри** ман ин аст. [1, 29].

Дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (2008) вожаи «хом», ки тоҷикӣ аст, дорои чунин маъност: 1) нопухта, норасида. 2) дар ҳоли табиӣ, коркарданашуда: ашёи хом, моли хом; чарми хом чарми даббоғӣ нашуда. 3) беасос, ҳавой, ношуданӣ: ваъдаи хом, гапҳои хом, ҳаёли хом. 4) бетаҷриба, корноозмуда; . пухта; хом будан дар коре бетаҷриба ва навкор будан [12, 446].

Калимаи «**пухта**» хоси забони тоҷикӣ ва дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (2008) чунин маъноро дорад: 1) сифати феълии замони гузаштаи пухтан; пухта кардан,

пазондан. 2) расидаи қобили хӯрдан(дар бораи мева). 3) чӯшидаи расида (дар бораи май). 4) маҷ. таҷрибанок, ботаҷриба, корозмуда, оқил, доно. 5) бекамукост; бенуқсон; писандида, дуруст. Пухтаву хоми касе нахӯрдан, нону намаки касе начашидан, аз касе баҳра набудан [12, 446]. Дар байти зерин вожаи хом ба маънои аслии худ, яъне нопухта, норасида истифода гардида, вожаи “**пухта**” маҷозан ба маънои таҷрибанок, ботаҷриба истифода шудааст:

Эй, хоҷа ҳама сурфа талоши ту шавад.

Гар ин накуни, кучо маоши ту шавад?

Аз **пухтагии** худ нахӯди **хом** хӯрӣ,

То рӯзи дигар ҳавич оши ту шавад [1, 262].

4. Калимаҳои зидмаъно, ки ба мафҳумҳои ҳиссиёт, ғайолияти инсон, ҳолату кайфият ва зоҳир гардидани онҳо марбутанд: дустӣ-душманӣ, муҳаббат-нафрат, хурсандӣ-ғамгинӣ, бадӣ-некӣ, гирён-хандон, ҷавон-пир, тирарӯз-рӯзи хуш, бегона-ошно, хоб-бедор ва ғ.

Вожаи «**нек**» ҳоси забони тоҷикӣ мебошад ва дар “Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ” чунин омадааст: 1) хуб, нағз, хуш; баҳайр, бафоида, басалоҳ; муқобили бад; 2) одами хуб. III. ба хубӣ, ба дурустӣ, нағз. 3) некӣ, хубӣ, нағзӣ. 4) бисёр, хеле, саҳт, зиёд [11, 848]. «Некандеш» сифати мураккаб буда, аз сифату исм сохта шудааст.

Вожаи «**бад**» дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (2008) ба маънои ганда, зишт, зараровар; муқобили нек I, хуб; II. бадӣ, шар(р), газанд. III. одами бад омадааст [12, 126]. мутазоди ин вожаҳо «зишт» низ тоҷикӣ буда, ба маънои бад, қабех, бадафт, бадшакл, баднамо; муқобили зебо(ӣ) истеъмол гардидааст [7, 454]. Дар байти зер вожаҳои зидмаъноии «нек» ва «бад» ба маъноии аслашон корбаст гардидаанд:

Аз дили **бадхӯй** охир, Мушфиқӣ, расво шудам,

Кош аз аввал мешунидам қавли **некандешро** [1, 120].

Антонимҳо аз шакли ҷамъии исмҳо низ сохта мешаванд ва бояд ҳарду калима дар шакли ҷамъ истифода шаванд. Масалан, дар байти зер ин алоқа дида мешавад:

Ба қавли **душманон** золим шудӣ имрӯз, моҳи ман,

Ба ҳарфи **дӯстон** хоҳӣ шудан фардо пушаймон ҳам [1, 185].

Калимаи «**душман**» низ тоҷикӣ ва дар луғат чунин маъниро ифода мекунад: 1) ҳасм, аду, бадхоҳ; муҳолиф; муқобили дӯст. 2) маҷ. рақиб; рақобаткунанда [11, 407]. Аслан, «даш» – ба маъноии «бад» омада, дар калимаи «дашном» он боқӣ мондааст ва вожаи «душвор»-антонимҳояш «саҳл» ва «осон» ба шумор мераванд.

Абдурраҳмони Мушфиқӣ ҳамаи ин вожаҳои мутазодӣ: **бехтарин – бадтарин** ва **дӯст-душманро** моҳирона ба маъноии аслиашон истифода кардааст. Дар байти боло низ ин ду вожа ба маъноии аслиашон омадаанд.

Вожаи «**гиря**» тоҷикӣ буда, ҳолатест, ки дар инсон аз ғаму андуҳ ва таассуроти саҳт бо реҳтани оби дида ва баровардани овози гирифтаю сактадор воқеъ мешавад [11, 271].

«Ханда» дар Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (2008) ба маъноии садои маҳсус хангоми изҳори хурсандӣ ва хушҳолии одам руҳ медихад [12, 461].

Дар байтҳои зер низ шоир ин вожаҳоро маҷозан истифода карда, яке ҷабру ҷафои маҳбуба ба ошиқ, дигаре бо ёди ёр зинда буданаширо зикр намудааст. Чунончи:

Чашми **гирён** бар руҳам лаъли туро **хандон** наёфт,
Бе садаф ҳаргиз надид он гавҳари серобро [1, 451].

Ғам пеши руҳи ёр намебояд гуфт,
Андуҳи дили зор намебояд гуфт.
Гуфтам зи ғамат **гиря** ман бисёр аст,

Зад **ханда**, ки бисёр намебояд гуфт [1, 222].

Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” (2008) вожаи «**пир**» чунин маънидод гардидааст: 1. Солхӯрда, куҳансол, умрдида; муқобили чавон. 2. Дар тасаввуф – муршид ва роҳнамои тариқат [12, 62]. Дар байт вожаҳои бо ҳам зидмаъноӣ «чавон» ва «пир» маъноӣ аслиро тақозо мекунанд:

Вах, ки дар аҳди **чавонӣ** пир гаштам Мушфиқӣ,
Чун нагардам, **пир** аз ин ғамҳо, ки акнун мехӯрам? [1, 50].

Вожаи «тирарӯз» дар «Мунтахабот»-и Абдурраҳмони Мушфиқӣ як маротиба истифода шуда, дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ба маъноӣ «сиёҳрӯз, бадбахт, сияҳрӯзгор» шарҳ ёфтааст [11,342]. Дар маводи мавриди таҳқиқ қарордошта низ вожаи мазкур ба маъноӣ аслии худ истеъмоли шудааст:

Рӯзгоре шуд, ки дорад Мушфиқиро **тирарӯз**,
Дар ҷаҳон, ёраб, ки **рӯзи хуш** набинад рӯзгор [1, 50].

Вожаи тоҷикии «**хоб**» ин: 1) ҳолати осоиш, ки хангоми он ҳисҳои зоҳирӣ аз қор мемонад; муқобили бедорӣ. 2) он чӣ хобкунанда дар вақти хоб мебинад, рӯё; хоби бемисл (ё парешон) хоби ҳавлноқ, хоби дарҳаму барҳамро ифода мекунад [12, 483]. Мутақозиди ин вожа «**бедор**» буда, он низ тоҷикист ва чунин маъниро дорост: 1) он ки дар ҳолати хоб нест; муқобили хуфта. 2) хушёр, зирақ, огоҳ, ғайри ғофил [12,170]. Шоир вожаҳои хоб ва бедорро ба маъноӣ аслиашон истифода бурдааст:

Хуш он давлат, ки шаб дар **хоб** дидори туро бинам,
Шавам аз хоби хуш **бедору** руҳсори туро бинам [1, 112].

Аз таҳлилу баррасии мутақозидҳо дар «**Мунтахабот**»-и Абдурраҳмони Мушфиқӣ бармеояд, ки дар он қорбурди пайдарпайи калимаҳои зидмаъноӣ, ки дар забон мутақозидҳои ҷуфт номбар мешаванд, фаровон истифода гардидаанд. Аз қабилҳои **рӯзу шаб** [4], **шабу рӯз** [1], **бешу кам** [1], **каму зиёд** [2], **замину осмон** [1], **шому сахар** [1], **пасту баланд** [1], **зиндаву мурда** [1], **пиру чавон** [1], **мурдаву зинда** [3].

Абдурраҳмони Мушфиқӣ барои мукамал ва пуртаъсир гардидани фикр ё матлабе мутақозидҳои ҷуфти мазкурро моҳирона ва бамаврид қорбасти намудааст. Мутақозидҳои ҷуфт, асосан, ба воситаи пайвандҳои пайвастандандаи -у, -ю васл мешаванд. Чунинчӣ:

Рӯзу шаб саргашта медорад маро даври фалак,
Қас намедонад, ки дар толеъ чи қавқаб доштам [1, 81].

Бо **бешу ками** мурод мебояд сохт,
В-аз ҳар чи замона дод мебояд сохт.
Аз даври фалак манзалате мехоҳӣ,
Чун маҳ ба **каму зиёд** мебояд сохт [1, 228].

Сел дар дашт чун садо афканд,
Гуфт бо ӯ ҳазор **пасту баланд** [1, 267].

Зиндаву мурда баринам, ки ба ҷое наравам,
Дар қадам бошаму хоки сари кӯй ту шавам [1, 16].

Қибла мегӯям рӯю дили ман ҷониби туст,
Беҷиҳат **шому сахар** рӯй ба он сӯям нест [1, 135].

Ҳамин тарик, таҳқиқи пурраи «Мунтахабот»-и Абдурраҳмони Мушфиқӣ имкон дод, то паҳлӯҳои гуногуни мутазодҳо мувофиқи имкон ошкор карда шаванд.

Мутазодҳо дар барбари дигар воҳидҳои луғавӣ хусусиятҳои назаррас дошта, дар маводи мавриди таҳқиқ оммафаҳмӣ ва хушоҳангии онҳо баръало дида мешаванд.

Муқарриз: Холназаров Р., н.и.ф., дотсент

Адабиёт

1. Абдурраҳмони Мушфиқӣ. Мунтахабот.- Сталинобод, 1956.-286 с.
2. Бобомуродов, Ш., Мухторов, З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ // Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2016. – 428 с.
3. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1967. – 186 с.
4. Каримов, Ш. Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз / Ш. Каримов. - Душанбе, 1983. -146 с.
5. Комиссаров, В. Н. Проблемы определения антонима / В. Н. Комиссаров // Вопросы языкознания, 1957. – № 2. – С. 24-31.
6. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик / Ҳ.Мачидов. - Ҷилди 1. - Луғатшиносӣ. - Душанбе, 2007. – 243 с.
7. Мачидов, Ҳ. Забони адабии ҳозираи тоҷик / Ҳ.Мачидов. Қисми 1. - Душанбе, 1973. - 458 с.
8. Саъдуллоев, У.Қ. Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии “Фугувватномаи султони”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ / У.Қ.Саъдуллоев. - Душанбе, 2013. – 140 с.
9. Талбакова, Ҳ. Луғатиантонимҳои забони адабии тоҷик / Ҳ. Талбакова. - Душанбе, 2008. – 110 с.
10. Тоҷиев, Д.Т. Забони ҳозираи тоҷик. Лексика / Д.Т.Тоҷиев. - Душанбе, 1981. - 102 с.
11. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Тартибдихандагон С.Назарзода, А. Сангинов, Р. Ҳошим, Ҳ. Рауфзода. Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе, 2008. – Ҷ. 2. – 946
12. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Тартибдихандагон С. Назарзода, А. Сангинов, Р. Ҳошим, Ҳ. Рауфзода. Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе, 2008. – Ҷ. 1. – 950
13. Ҳоконии Шервонӣ. Рубоӣёт. – Душанбе, 1999.
14. Шарифова, Ф.Х. Хусусиятҳои вожагонии “Кашф-ул-махҷуб”-и Ҳучвирӣ / Ф.Х. Шарифова. – Душанбе: Ирфон, 2011. - 140 с.
15. Ширинбонуи, И. Дафтари ишқ. (Баъзе хусусиятҳои лексикӣ-семантикии ғазалиёти Камоли Хучандӣ). - Душанбе: Ирфон, 2007. –

МАВҶЕИ ИСТИФОДАИ МУТАЗОДҲО ДАР АШЪОРИ АБДУРРАҲМОНИ МУШФИҚӢ (БАР МАБНОИ «МУНТАХАБОТ»)

Таркиби луғавии ашъори Абдурраҳмони Мушфиқӣ бой буда, шоир ҳамчун донандаи хуби забон аз дурдонаҳои нодири он ба таври фаровон истифода бурдааст. Вожаҳои мутазодӣ дар баробари дигар воҳидҳои луғавӣ хусусиятҳои назаррас доранд. Оммафаҳм ва хушоҳангии калимаҳои зидмаъно дар мақолаи мазкур баръало мушоҳида шуда, барои ҷаззобу дилнишинии суҳан басо бамаварид ва моҳирона истифода шудаанд.

Дар «Мунтахабот»-и Абдурраҳмони Мушфиқӣ маҳз ҳамин гуна нақши муҳимми забонӣ доштани калимаҳои зидмаъно зиёд мушоҳида мешаванд. Мутазодҳои чуфтистеъмор, ки дар забони ашъори Мушфиқӣ ба кор рафтаанд, ба сабки забони адабии замони шоир созгор мебошанд.

Калидвожаҳо: мутазод, калима, маъно, мафҳум, муқобил, фарҳанг, тафсир, таҳқиқ, таркиб, луғат, ашъор, таҳлил.

РОЛЬ АНТОНИМОВ В ТВОРЧЕСТВЕ АБДУРАХМОНА МУШФИКИ (НА ПРИМЕРЕ «МУНТАХАБОТ»)

Словарный запас стихов Абдур Рахмана Мушфики богат и будучи хорошим знатоком языка, поэт в изобилии использовал его редкие особенности. Антонимы вместе с другими словарными единицами имеют существенные характеристики. Здравый смысл и веселье слов с противоположным значением четко прослеживаются в этой статье и они были использованы весьма уместно и умело для обаяния и привлекательности речи.

В «Мунтахабот» Абдурахмона Мушфики можно наблюдать именно такую важную языковую роль слов с противоположным значением. Куплеты, использованные в языке стихов Мушфики, соответствуют стилю литературного языка того времени.

Ключевые слова: антоним, слово, смысл, понятие, контраст, культура, интерпретация, исследование, композиция, лексика, поэзия, анализ.

THE PLACE OF USING ANTONYMS IN ABDURAHMON MUSHFIQI'S POETRY (ON THE BASE OF "MUNTAKHABOT")

The vocabulary of Abdurahman Mushfiqi's poems is rich, and the poet as a good connoisseur of the language, has used its rare features abundantly. Antonyms have significant characteristics compared to other vocabulary units. The common sense and pleasantness of the opposite words are clearly observed in this article, and they are used very appropriately and skillfully for the charm and charm of the speech.

In Abdurahman Mushfiqi's 'Collections', exactly this kind of important linguistic role of words with opposite meanings can be observed. The couplets used in the language of Mushfiqi's poems are compatible with the style of the literary language of the poets time.

Keywords: *antonym, word, meaning, concept, contrast, culture, interpretation, research, composition, vocabulary, poetry, analysis.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Назиров Маҳмадраҳим Миралиевич - ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ, докторанти соли дуҷуми кафедраи назария ва амлияи забоншиносӣ. Тел: (+992) 915161896, E-mail:Mahmadrahim96@ mail.com.*

Сведения об авторе: *Назиров Махмадрахим Миралиевич - ТГПУ им. С. Айни, докторант второго курса кафедры теории и практики языкознания. Тел: Тел: (+992) 915161896. E-mail: Mahmadrahim96@ mail.com.*

Information about the author: *Nazirov Mahmadrachim Miralievich - Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Ainy, PhD of the second course, in the Department of Tajik Philology. E-mail:Mahmadrahim96@ mail. com. Phone: (+992) 915161896.*

Изучив теоретическую литературу о политической лингвистике в русском языкознании, трудно сказать, произошло ли сегодня в Таджикистане формирование политической лингвистики как самостоятельного научного направления, как в российской лингвистике последних лет, однако, несмотря на то, что общественно-политическая лексика таджикского языка изучена значительно меньше, в сфере таджикской терминологии выполнено немало эффективных работ. Не зря Лидер нации, Президент страны Эмомали Рахмон назвал свою двухтомную книгу, посвященную изучению фундаментальных вопросов таджикского языка, «Язык нации – сущность нации», где он отмечает: «Наша главная цель заключается в том, чтобы читатели, особенно наше молодое поколение, осознавали то, что их предки, несмотря на жестокости истории, прилагали усилия для защиты своей родины и национальных ценностей, особенно своего родного языка, а также оставили нам мощный язык с ценными литературными и историческим наследием. Теперь задача наследников этого языка — защитить этот «великолепный дворец» от непогоды эры глобализации и передать его, по мере возможности, будущим поколениям с ещё большим богатством» [13, С.24] // «Язык нации – сущность нации». В предисловии к первой книге автор подчеркивает: «Наша главная цель – чтобы читатели, особенно молодое поколение, осознавали, что их предки, несмотря на несправедливость истории, сделали все возможное для защиты Родины, и национальной святости, особенно родного языка, они приложили усилия и оставили нам великий язык вместе с ценными литературными и историческими произведениями. Теперь долг наследников языка — защитить эту великолепный дворец от ветров и дождей времен глобализации, чтобы передать ее будущим поколениям с большим богатством».

Процессы, происходящие сегодня в таджикском обществе: глобализация, культурная и образовательная интеграция диктуют развивать международные отношения во всех областях человеческой деятельности, что, в свою очередь, порождает необходимость в деловой лексике, которая должна быть одинаково понятна и знакома представителям всех народов. Такое требование повышает уровень взаимодействия и взаимопонимания культур.

Особенно после приобретения Таджикистаном независимости деловой язык, в том числе иностранный становится одним из важных, актуальных сфер, вызывающий пристальный интерес не только специалистов, но и студентов, которые хотят им овладеть. Развитие деловых отношений Таджикистана с международными компаниями увеличило потребность делового общения на иностранном языке, при этом насущной необходимостью становится само знание делового русского языка.

В истории человеческой цивилизации понятие «политика» всегда вызывало различные споры. В то же время политика затрагивает все сферы жизни человека независимо от его воли и деятельности. Поэтому очень важно понять содержание и сущность общественно-политической лексики и терминов, определить законы их развития и показать их связь с другими сферами общественной жизни. Известно, что впервые термин «политика» использовано Аристотелем, который утверждал, что человек существо политическое - он пишет в «Политии»: «Чтобы граждане не принимали участие ни в чем, это, очевидно, невозможно, так как государство представляет собой некое общение, а следовательно, прежде всего является необходимостью занимать сообща определенное место; ведь место, занимаемое одним государством, представляет собой определенное единство, а граждане являются общинниками одного государства». Этот термин взят из греческого языка (*politiká*) и означает «искусство государственного управления и государственных и общественных дел».

Известные персидско-таджикские мыслители Имам Азам, Абу Али ибн Сина, Абу Райхан Беруни, Фараби, Унсурулмаоли Кайковус, Низамулмулк, Мухаммад Газали, Абдуррахман Джами, Хусейн Ваизи Кашифи, Али Хамадони, Ахмад Дониш, Шамсиддин Шахин и другие также посвятили свои произведения политике, где предложили интересные идеи, сохранившие свою первоначальную ценность до сегодняшнего дня. Например, Хоссейн Ваизи Кашифи в книге «Ахлоқи Мӯҳсинӣ» в главе о политике заявил, что орбита мира зависит от политики: «Политика дисциплинирует государство // Без политики это невозможно».

В этом плане всегда актуальными являются исследования, посвященные вопросам, связанным с терминологией для таджикского языкознания и связано это с развитием образования, науки и культуры. Безусловно, этот интерес появился не вчера, достаточно вспомнить историю таджикской политологии и станет ясно, что повышенное внимание ученых-лингвистов к лексике / терминам этой сферой обосновано тем, что «XXI век является беспримерной эпохой развития науки, техники и новых технологий. В этих условиях развитие любой страны в большей мере зависит от внедрения в производство новейших достижений науки.

Известные представители таджикско-персидской прогрессивной мысли Имам Азам, Абу Али ибн Сина, Абу Райхан Беруни, Фараби, Унсурулмаол Кайковус, Низамулмулк, Мухаммад Газали, Абдуррахмани Джами, Али Хамадони, Ахмад Дониш, Шамсиддин Шахин стремились к развитию общества. Общественно-политические проблемы испокон веков находились в центре внимания ученых, в свое время еще Аристотель делили свои общественно - политические взгляды на различные ветви.

Суть общественно-политических взглядов Ибн Сины – это прямое отражение его теорий по философии, естествознанию и морали, они показывали реальное состояние общества. Ибн Сина описывал образцовое общество, основанного на справедливости («справедливая медина»), которое, несмотря на противоречия и проблемы времени, учитывало интересы различных классы общества. По мнению Ибн Сины, человек, отделившийся от общества, несмотря на то, что имеет все блага жизни, природы и успешно пользуется ими, т.е. имеет все для благополучной жизни, однако ищет одиночество, приговорен к смерти или к самым суровым условиям существования. Ибн Сина внес весомый вклад в различные области науки своего времени: философия, логика, медицина, математика, геометрия и т. д. Они делятся на несколько групп: философские трактаты, актуальные очерки об изменениях в природе, социальные, политические, религиозные и моральные тезисы; чисто научные положения - «Муршид-ул-кифоя», «Вахд», «Тахсил-усаодат», «Кадр», «Тадбири манзил», «Хай ибни Яқзон», «Тайр» и др.

Абу Хамид Мухаммад Газоли (1058-1111) – один из величайших персидско-таджикских мыслителей выразил свои общественно-политические мысли в «Кимиёи саодат», «ал-Мунқиз миналзиллол» и «Насихат-ул- мулук». Политика в понимании Газоли сближает людей друг с другом, воспитывает их и организует для них правильную систему.

Абуали Хасан ибн Али Туси (1018–1092), известный Низамулмулк, один из знаменитых мыслителей таджикский и персидский занимался практической политикой. Его «Сиёсатнома» («Политология») посвящена общественным, политическим и литературным вопросам.

Еще один представитель таджикско-персидской политической мысли XI в. - это Унсурулмаоли Кайковус. Его книга «Кабусноме» имеет воспитательное значение, в ней он рассказывает о королевской власти и ее условиях. Кайковус проповедует справедливую политику. Он отмечает, что «царь - это солнце. Не позволяй солнцу светить одному и не светить другому». Другой представитель персидско-таджикской науки и культуры XIV века - Мир Сайид Али Хамадони (1314-1386). Социально-политические взгляды Али Хамадони в

основном отражаются в его книге «Захирату-ль-мулюк». Социально-политические взгляды Алии Хамадони имеют прогрессивный характер и проповедуют гуманистические идеи.

Другой известный таджикский мыслитель Ахмад Дониш (1827-1897) жил во второй половине XIX века. В книге «Рисолаи сиёсӣ» («Политический трактат») он отразил свои политические взгляды. Особенно на его мировоззрение повлияло посещение Санкт-Петербурга. В 1874 году он вторично побывал в России в составе посольства бухарского эмира и ближе познакомился с русской культурой. После возвращения из второй поездки он полностью изучает социологию. В этот период им написана книга «Наводиру-ль-вакоъ» («Редкостные путешествия», 1875-1882), содержащая различные рассказы и прогрессивные идеи в форме рассказов. Основная тема книги – установление необходимости проведения строгих и всеобъемлющих реформ. Ахмад Дониш выступил с конкретными социальными и политическими предложениями и представил подробную и систематическую программу изменения системы управления Бухарой.

Как отмечает профессор С. Назарзода, в этот период в соответствии с политикой государства образование в республиках велось на национальном языке – это привело к тому что вокруг таджикского литературного языка возникли ожесточенные дискуссии, также интерес к терминологии связан с использованием таджикского языка в государственных делах. Новое государство, новое устройство и его политика требовало новую лексику и терминологию. Причиной повышенного интереса ученых к терминам стали также и появления новых газет и журналов, переводов Советский Союз был единым государством и все партийные и государственные документы сначала готовились и издавались на русском языке, а затем переводились на другие языки страны и становились доступными другим советским народам, хотя об этом же Л.В. Ашмарина отмечает: «К числу неразработанных вопросов сопоставительной типологии относятся вопросы, связанные с проблемами семантизации безэквивалентной лексики. В словарной практике часто используется традиционный способ приблизительного перевода. Такой способ семантизации далеко не универсален из-за часто встречающейся асимметрии лексических единиц двух языков, вытекающей из содержательной многозначности слов русского и таджикского языков, из специфики культурных компонентов, отражающих особенности народа. Несмотря на период общего развития наших стран в эпоху существования СССР, сфера безэквивалентной лексики достаточно обширна. Это объясняется самобытностью развития таджикского и русского народов, спецификой культуры обеих наций» [2, с.151].

Причиной развития науки терминологии нового времени в таджикском языкознании также стало развитие социального состава общества, в результате которого появились новые сферы науки и человеческой деятельности. По мнению С. Назарзода, внимание к терминам усиливалось и появление независимых произведений таджикских авторов. В первое десятилетие после революции появились первые научные и литературные произведения новой эпохи на таджикском языке. Форма и содержание художественных произведений, способ исследования научных книг были новыми, и соответственно их лексика и термины должны были обновляться и совершенствоваться в соответствии с новыми языковыми реалиями. Как видим, новая структура и процесс ее развития принесли с собой сотни понятий и тысячи новых слов и терминов, которые должны были в кратчайшие сроки найти свое подобающее место в языке. Эта напряженность была более глубокой и влиятельной в социальном и политическом плане, которые являются лучшим выражением состояния общества и его новых событий. Однако этот процесс, т. е. путь становления и развития общественно-политических терминов таджикского языка в период существования Советской власти и после нее, не всегда был гладким и его проблемы не были одинаковыми. Его процесс, в зависимости от общего развития таджикского языка и его словарного запаса, за это время переживал разные этапы [10, с. 113-116].

Как справедливо отметил Сайидризо Ализода Самарканди, внесший ценный вклад в историю науки, культуры и образования: «Язык является огромной опорой нации, потеряв которую эта нация исчезнет. Ни одна нация в этом мире не может обеспечить свое существование, не сохранив и защитив свой родной язык. Поэтому каждая нация имеет право уважать и защищать свой родной язык, чтобы спасти себя от кризиса и разрушения» [1, с.28].

Сказанное полностью оправдывает деятельность современных таджикских лингвистов, которые в последние годы особенно эффективно занимаются вопросами таджикской терминологии, начиная от аграрной заканчивая общественно-политической.

В этих исследованиях ученые исследуют процессы изменения языка, связанные с активным развитием в обществе, такой терминологический дискурс во многом определил не только специфику концепций социальных, но и лингвистических исследований таджикского научного мира.

В этом контексте важно отметить докторскую диссертацию С. Назарзода «Таджикская общественно-политическая терминология: история, направления и перспективы» (2004), где автор провел поэтапное хронологическое исследование истории терминологии таджикского языка, охарактеризовал процесс терминотворчества на различных этапах развития языка, уточнил период и проблемы становления общественно-политической терминологии в таджикском языкознании.

Рассмотрев общественно - политическую терминологию XX в. исследователь отмечает: «Характерной чертой общественно-политической терминологии таджикского языка на современном этапе являются возвращение к традиционным истокам терминотворчества, использование выработанных веками методов терминообразования при помощи внутренних ресурсов словообразования таджикского языка, опыта терминотворчества в близкородственных языках - персидском (Иран) и дари (Афганистан), привлечение международных источников в процессе терминообразования в соответствии с нормами грамматического строя таджикского языка, разработка новых принципов и способов создания терминов с использованием богатых возможностей словообразования таджикского языка и, наконец, определение качественных норм и принципов терминологии» [11, с. 38].

Безусловно, изучение современного таджикского литературного языка является одним из центральных вопросов таджикского языкознания. Этому обязывает и сущность самого литературного языка, его внутренней структурой, и функционирование в XX в. «Таджикский литературный язык», - как отмечает А. А. Керимова, - «базирующийся на языке классической персидско-таджикской литературы (IX-XV вв.), едином для носителей современного персидского, таджикского и дари языков, имеет тысячелетнюю историю. В течение многих столетий этот литературный язык, известный такими поэтами, как Рудаки, Фирдоуси, Хафиз, Саади и др., существенно не изменялся с точки зрения грамматической структуры; изменения касались в основном лексики и стиля. Между тем, живой народный разговорный язык развивался и претерпевал изменения как в грамматике, так и в лексике» [7, с. 3].

Исходя из того, что термины связаны со специальными сферами науки и техники среди них «- это естественные, технические и общественные науки: специальные понятия, относящиеся к предмету их изучения, обозначаются научными, техническими, экономическими, общественно-политическими терминами, а системы понятий – системами терминов (терминологическими системами). Далее – это методологические науки (философия, логика, семиотика, кибернетика, общая теория систем), к которым примыкают междисциплинарные области знания (такие как математика, информатика, экология). Все эти науки, научные дисциплины и области знания оперируют конкретно-научными и общенаучными понятиями и категориями, которые, в свою очередь, также обозначаются

терминами – специальными или общенаучными» [Лейчик, 2007, С. 12], следует отметить, что сегодня таджикская терминология исследует термины почти всех сфер науки. Основное направление, по которому в последние годы ведутся исследования – это сравнительно-типологический анализ терминов различных сфер, где анализ проводится на основе 2-х и больше языков, чаще с английским, арабским и при этом ни один анализ не проводится без участия русского языка. Сюда можно отнести сопоставительно-типологические исследования отдельных групп лексики таджикского языка с английским и другими языками в трудах таких ученых как Л.Ш. Раджабов, Х.У. Уралов, Т.Р. Мамадрасулова, М.М. Бекмуродов, Т. Шарипов, П.Г. Нурув, С.С. Джаматов, З.А. Валиева, Г. Саъдиева, С. Собирова, М.Б. Султонов, Т.К. Джураев, Д.А.Хайдарова, Х.А. Саидов [Раджабов, 1967, С.105; Уралов, 1974, 28 с.; Мамадрасулова, 1987, 195 с.; Бекмуродов, 2002; Шарипов, 2003; Нурув, 2016; Джаматов, 2006; Валиева, 2006; Саъдиева, 2006; Собирова, 2007; Султонов, 2008; Джураев, 2010; Хайдарова, 2013].

М.М. Бекмуродов в диссертации «Лексико-семантический и структурный анализ строительной терминологии: На материале таджикского и английского языков», пытаясь провести сопоставительно-типологический анализ семантических и структурных особенностей формирования строительной терминологии таджикского и английского языков, утверждает, что «в таджикском языке (...) вопрос об оценке терминологии в аспекте отношения к источникам ее формирования, прежде всего ее национализации, интернационализации или регионализации (является - С. Н.) наиболее важным. Он тесно связан с проблемой внутриязыкового и межъязыкового функционирования терминологии и обуславливается общественной потребностью научной продукции как в пределах национального государства, так и в интернациональном масштабе, что значимо также как с точки зрения межнационального, так и международного сотрудничества в развитии науки и техники. С другой стороны, несомненно важным является также и вопрос о противостоянии чрезмерному влиянию социально мощных языков» [3, с. 6].

М.Б. Султонов в диссертации «Становление и развитие персидско-таджикской научной терминологии: на материале научного наследия IX-XI вв.» (2008), используя современные методы лингвистического анализа, впервые осуществил научную интерпретацию исторических лингвокультурных источников, на основе чего установил различные закономерности сохранения древней лексики в терминологии персидско-таджикского языка. Ученый выделил пять способов подбора и использования научной терминологии: «1. Использование возможностей живой речи – заимствование огромного количества номенклатуры и терминологии из обиходной лексики IX-XI вв.; 2. Терминологизация слов и выражений общеупотребительного языка той эпохи; 3. Перевод научной терминологии с арабского языка, при этом Абурайхан Беруни переводит термины также с греческого, индийского, иврита и сирийского языков, не имевших эквивалента в иранской научной традиции; 4. Создание новых терминов и лексических единиц из общенародного языка по аналогии с другими иранскими или иноязычными словами»; 5. Заимствование иноязычных терминов из греческого, арабского, индийского, иврита, сирийского языков» [16, с. 14].

С.С. Джаматов в диссертации «Структурно-семантический анализ ирригационной терминологии таджикского и английского языков в сопоставительном плане» подробно, рассмотрев способы перевода терминов, приходит к выводу, что одним из способов является калькирование русских и других терминов, которое весьма часто «используется в современном таджикском языке для образования новых терминов. Термины-кальки в ирригационной терминологии делятся на смысловые кальки, то есть буквальные переводы тех или иных терминов, и структурно-смысловые кальки, то есть буквальные переводы, когда заимствуются не только значения морфем или слов, но и сама морфемная или синтаксическая структура слова» [5, с. 6].

Рассуждая над особенностями перевода дипломатической терминологии с английского языка на таджикский, Х. А. Саидов в диссертации «Дипломатическая терминология в таджикском и английском языках» отмечает, что «При переводе на таджикский язык английских текстов дипломатического и политического характера, принадлежащих к общественно-публицистическому стилю, преобладает членение предложения при переводе, когда одному исходному предложению соответствуют два или более в тексте перевода. (...) Таким образом, если сопоставить возможные пути перевода (...) терминов различного рода, то необходимо отметить, что одно и то же слово, термин в зависимости от текста может переводиться по-разному и при сопоставлении выявляются казусы, которые возникают в основном из-за полисемии и синонимии терминослов» [15, с. 40-41].

Т.К. Джураев автор диссертации «Отраслевая техническая терминология современного таджикского языка (сопоставлении с русским, персидским и дари)» считает, что «таджикский язык, будучи одним из древнейших языков, на протяжении нескольких веков прошел долгий путь развития. Формировался, обогащался и совершенствовался по присущим ему внутренним законам. Процесс обогащения и развития таджикского языка, в том числе технической лексики, непрерывно продолжается, и связано оно с расцветом науки и техники, экономики и культуры народа, взаимоотношения трех родственных (таджикского, персидского и дари) языков в новых условиях, заимствования иноязычной лексики и нуждается в дальнейшем изучении, в углубленном исследовании путей развития, естественно, и ее научно-технической лексики» [6, с. 17].

Т. Шарипов в диссертации «Компьютерная лексика таджикского языка: Структурно-семантический анализ» (2003) о значении русского языка в развитии таджикской терминологии пишет: «Исходя из реалий социально-экономической и политической жизни современного таджикского общества, в частности, фактора функционирования русского языка в качестве языка межнационального общения можно сказать, что поскольку этот язык на протяжении несколько десятилетий имеет определенное влияние на развитие словарного состава современного таджикского литературного языка, включая информационно-компьютерную терминологию, то эффективное использование достижений в области компьютерной терминологии русского языка является существенным фактором развития таджикской терминосистемы» [20, с.150].

С. Г. Сабилова в диссертации «Структурно-семантический анализ налоговой терминологии таджикского и английского языков» (2007) отмечает: «Пристальное внимание лингвистов к терминологии усилилось в последние годы, что вполне понятно и оправданно. Это ответная реакция на огромное количество терминологических наименований, которые формируются в различных отраслях знаний. Обращение к данной проблематике можно объяснить тенденцией развития языка в сфере терминологии по выявлению источников формирования терминологии, способов терминообразования, а также влияния лингвистических и экстралингвистических факторов на термин» [14, с. 3].

П. Г. Нуров в диссертации «Таджикская научно-техническая терминология: теоретический и прикладной аспекты» (2016) проводит хронологическое исследование истории формирования научной и научно-технической терминологии таджикского языка. Наше мнение о важности перевода в развитии науки о терминах находит свое подтверждение в его работе, где и он указывает на то, что «В становлении и развитии современной таджикской научно-технической терминологии большую роль сыграл перевод на таджикский язык учебников по естественным, точным и техническим наукам на русском языке. В терминологической работе современного таджикского языка до сих пор отсутствуют определенные и конкретные принципы построения научно-технических терминов, а среди авторов и переводчиков учебников по точным и техническим наукам нет единогласия по использованию терминов даже одной отрасли науки» [12, с. 5].

Таким образом, как показывает обзор литературы основное направление практической и терминологической работы - сбор и описание всех терминов по тематике, области знания. Любой язык, а вместе с ним и его терминосистема развивается и обновляется, следовательно, происходит естественный отбор, более удачные остаются, а неактуальные выходят из употребления, те, что остались в языке – это неологизмы, которые в дальнейшем должны пройти адаптацию. Из чего можно сделать вывод, что современная терминология – это, по сути, искусственно-формируемый лексический пласт, в котором каждая единица имеет и ограничения, и необходимые условия для его использования.

Рецензент: Каримов А.Ф., к.ф.н., доцент ТМУИЯ им. С. Улугзаде

ЛИТЕРАТУРА

1. Ализода, С. Шуъбаи форс дар хузури идораи корҳои миллӣ / Ализода, Сайидризо // Забон ва худшиносии миллӣ (мачмуаи мақолаҳо). Китоби яқум. - Душанбе, 2007. - С.28.
2. Ашмарина, Л.В. Семантическая характеристика русских реалий в таджикском языке: дис... канд. филол. н. - Душанбе, 2004. - 151 с.
3. Бекмуродов, М. М. Лексико-семантический и структурный анализ строительной терминологии: На материале таджикского и английского языков: автореф. дисс. ... канд. филол. н. - Душанбе, 2002. - 26 с.
4. Валиева, З. А. Сопоставительный анализ финансово-банковских терминов в таджикском и английском языках: дисс. ... канд. филол. н.- Душанбе, 2009. - 160 с.
5. Джаматов, С. С. Структурно-семантический анализ ирригационной терминологии таджикского и английского языков в сопоставительном плане: автореф. дисс. ... канд. филол. н. - Душанбе, 2006. - 25 с.
6. Джураев, Т. К. Отраслевая техническая терминология современного таджикского языка (сопоставлении с русским, персидским и дари): дисс. ... д-ра филол.н. - Душанбе, 2010. - 328 с.
7. Керимова, А. А. Современный таджикский литературный язык: Функционирование и развитие: автореф. дисс. ... д-ра филол. н. – М., 1997. - 31 с.
8. Лейчик, В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. - 3-е изд. – М.: URSS, 2007. - 254 с.
9. Мамадрасулова, Т. Таджикская и английская астрономическая лексика в сравнительно-типологическом освещении: дисс ... канд. филол. наук: 10.02.20. - Душанбе, 1987. - 195 с.
10. Назарзода, С. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ ғарбӣ забони тоҷикӣ дар садаи XX. - Душанбе: Дониш, 2004. – 302. с.
11. Назарзода, С. Таджикская общественно-политическая терминология: История, направления и перспективы: дисс ... д-ра филол. н. - Душанбе, 2004. - 308 с.
12. Нуров, П. Г. Таджикская научно-техническая терминология: теоретический и прикладной аспекты: автореф. дис. ... д-ра филол. н. - Душанбе, 2016. - 48 с.
13. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат – ҳасти миллат. Китоби 1. - Душанбе, 2016. – 516 с.
14. Сабинова, С. Г. Структурно-семантический анализ налоговой терминологии таджикского и английского языков: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2007. - 25 с.
15. Саидов, Х. А. Дипломатическая терминология в таджикском и английском языках: дисс. ... д-ра филол. наук. – Душанбе, 2013. - 366 с.
16. Султонов, М. Б. Становление и развитие персидско-таджикской научной терминологии: на материале научного наследия IX-XI вв.: дисс ... д-ра филол. н. - Душанбе, 2008. -323 с.
17. Саъдиева, Г.Ф. Структурно-семантический анализ сельскохозяйственной терминологии в таджикском, русском и английском языках: автореферат дисс. ... канд. филол. н. - Душанбе, 2006. - 25 с.
18. Уралов, Х. У. Техническая терминология современного языка дари и таджикского языка [Текст]: (Сопоставит. анализ): автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. филол. н. – М.: [б. и.], 1974. - 28 с.
19. Хайдарова, Д. А. Особенности медицинской терминологии в таджикском и английском языках: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2007. - 25 с.
20. Шарипов, Т. Компьютерная лексика таджикского языка: Структурно-семантический анализ: дисс. канд. филол. н. - Душанбе, 2003. - 166 с.

ТАДЖИКСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ: ИССЛЕДОВАНИЯ ПОСЛЕДНИХ ЛЕТ

В статье проведен анализ теоретической литературы об общественно-политической лексике таджикского языка, однако, чтобы иметь более полное представление о состоянии таджикской науки о терминах, автор статьи провел обзор теоретического материала о терминологии в целом.

Рассмотрены работы последних лет, куда входят исследования С. Ализода, Л. В. Ашмариной, М.М. Бекмуродова, З. А. Валиевой, С. С. Джаматова, Т. К. Джураева, А. А. Керимовой, В. М. Лейчик, Т. Мамадрасуловой, С. Назарзода, П. Г. Нурова, С. Г. Сабировой, Х. А. Саидова, М. Б. Султонова, Г. Ф. Саъдиевой, Х. У. Уралова, Д. А. Хайдаровой, Т. Шарипова.

Утверждается, что в современном обществе происходят процессы, которые требуют нового подхода к терминам, глобализация, культурная и образовательная интеграция диктуют развивать международные отношения во всех областях человеческой деятельности, а это, в свою очередь, порождает необходимость в деловой лексике. Независимость в Таджикистан принесла новые международные, культурные отношения, в связи с чем изучение иностранного становится одним из важных, актуальных сфер.

В статье дана краткая история появления понятия «политика» (politika). В связи с этим в статье упомянуты имена известных персидско-таджикских мыслителей, таких как Имам Азам, Абу Али ибн Сина, Абу Райхан Беруни, Фараби, Унсурулмаоли Кайковус, Низамулмулк, Мухаммад Газали, Абдуррахмани Джами, Хусейн Вайзи Кашифи, Али Хамадони, Ахмад Дониш, Шамсиддин Шахин, посвятившие свои произведения политике.

Говорится о представителях таджикско-персидской прогрессивной мысли - Имаме Аземе, Абу Али ибн Сине, Абу Райхане Беруни, Фараби, Унсурулмаоле Кайковусе, Низамулмулке, Мухаммаде Газали, Абдуррахмани Джами, Али Хамадони, Ахмаде Донише, Шамсиддине Шахине, которые всегда стремились к развитию общества.

Кратко рассмотрена суть общественно-политических взглядов Ибн Сины («Муршид-ул-кифоя», «Вахд», «Тахсил-ус-саодат», «Кадр», «Тадбири манзил», «Хай ибни Яқзон», «Тайр»), Абу Хамида Мухаммада Газоли («Кимиёи саодат», «ал-Мункиз миналзиллол» и «Насихат-ул-мулк»), Абуали Хасан ибн Али Туси, известного как Низамулмулк («Сиёсатнома»), Унсурулмаоли Кайковус («Кабуснома»), Мир Сайида Али Хамадони («Захирату-ль-мулк»), Ахмада Дониша («Рисолаи сиёсӣ»).

***Ключевые слова:** общественно-политическая лексика, терминология, история, проблемы, перспектива, теория, практика, обзор.*

ИСТИЛОҲОТИ ТОЧИК: ПАЖУҲИШҲОИ СОЛҲОИ ОХИР

Дар мақола адабиёти назариявӣ оид ба луғати ҷамъиятию сиёсии забони тоҷикӣ таҳлил карда шуда бошад ҳам, муаллифи мақола барои пурратар сарфаҳм рафтани вазъи илми истилоҳоти тоҷик маводи назариявиро оид ба истилоҳот баррасӣ кардааст.

Асарҳои солҳои охир, аз ҷумла пажуҳишҳои С. Ализода, Л.В. Ашмарина, М.М. Бекмуродова, З.А. Валиева, С.С. Ҷаматова, Т.Қ. Ҷураева, А.А. Каримова, В.М. Лейчик, Т. Мамадрасулова, С. Назарзода, П.Г. Нурова, С.Г. Собирова, Х.А. Саидова, М.Б. Султонова, А.У. Хайдарова, Т. Шарифова баррасӣ шудаанд.

Асоснок карда мешавад, ки дар ҷомеаи муосир равандҳои ҷараёндоранд, ки муносибати навро ба истилоҳот тақозо мекунад, ҷаҳонишавӣ, ҳамгироии фарҳангӣ ва таълимӣ рушди муносибатҳои байналмилалиро дар тамоми соҳаҳои фаъолияти инсонӣ тақозо мекунад ва ин, дар навбати худ, зарурати луғати расмӣ ба вучуд меорад. Истиқлолият дар Тоҷикистон равобитаи нави байналмилалӣ ва фарҳангиро ба вучуд овард ва аз ин рӯ, омӯзиши забонҳои хориҷӣ ба яке аз самтҳои муҳим ва мубрам табдил ёфта истодааст.

Дар мақола таърихи мухтасари пайдоиши мафҳуми «сиёсат» (politika) оварда шудааст. Дар ин матлаб исми мутафаккирони маъруфи форс-тоҷик, аз қабиле Имом Аъзам, Абӯалӣ ибни Сино, Абӯрайҳони Берунӣ, Форобӣ, Унсурулмаоли Кайковус, Низомулмулк, Мухаммади Ғазоли, Абдуррахмони Ҷомӣ, Ҳусайни Вайзи Кошифӣ, Алии Ҳамадонӣ, Аҳмади Дониш, Шамсиддини Шохин зикр шудааст, ки осори худро ба сиёсат бахшидаанд.

Дар мақола сухан дар бораи намояндагони афкори пешқадами тоҷику форс – Имом Аъзам, Абӯалӣ ибни Сино, Абӯрайҳони Берунӣ, Форобӣ, Унсурулмаоли Кайковус, Низомулмулк,

Муҳаммад Ғазолӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Алии Ҳамадонӣ, Аҳмади Дониш, Шамсиддини Шохин меравад, ки ҳамеша барои инкишофи ҷамъият талош мекарданд.

Моҳияти ақидаҳои ҷамъиятию сиёсии Абӯалӣ Ибни Сино («Муршид-ул-кифоя», «Ваҳд», «Таҳсил-ус-саодат», «Қадр», «Тадбири манзил», «Ҳай ибни Яқзон», «Тайр»), Абу Ҳамид Муҳаммади Ғазолӣ («Кимийи саодат»), «ал-Мунқиз миналзилол» ва «Насихат-ул-мулк»), Абуалӣ Хасан ибни Алии Тусӣ, маъруф ба Низомулмулк («Сиёсатнома»), Унсурулмаоли Кайковус («Кобуснома»), Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ («Захирату-л-мулк»), Аҳмади Дониш («Рисолаи сиёсӣ») мухтасар таҳлил карда мешавад.

Вожаҳои калидӣ: лексикаи ҷамъиятию сиёсӣ, истилоҳот, таърих, мушкилот, дурнамо, назария, амалия, баррасӣ.

TAJIK TERMINOLOGY: RESEARCH IN RECENT YEARS

The article analyzes theoretical literature on the socio-political vocabulary of the Tajik language, however, in order to have a more complete understanding of the state of Tajik science of terms, the author of the article reviewed the theoretical material about terminology in general.

The work of recent years is considered, which includes studies by S. Alizoda, L. V. Ashmarina, M. M. Bekmurodov, Z. A. Valieva, S. S. Dzhamatov, T. K. Dzhuraev, A. A. Kerimova, V. M. Leichik, T. Mamadrasulova, S. Nazarzoda, P. G. Nurova, S. G. Sabirova, H. A. Saidova, M. B. Sultonova, G. F. Sadieva, H. U. Uralova, D. A. Khaidarova, T. Sharipova.

It is argued that in modern society processes are taking place that require a new approach to terms; globalization, cultural and educational integration dictate the development of international relations in all areas of human activity, and this, in turn, creates the need for business vocabulary. Independence in Tajikistan brought new international and cultural relations, and therefore the study of foreign languages is becoming one of the important, relevant areas.

The article gives a brief history of the emergence of the concept of «politics» (politika). In this regard, the article mentions the names of famous Persian-Tajik thinkers such as Imam Azam, Abu Ali ibn Sina, Abu Rayhan Beruni, Farabi, Unsurulmaoli Kaykovus, Nizamulmulk, Muhammad Ghazali, Abdurrahmani Jami, Hussein Vaizi Kashifi, Ali Hamadoni, Ahmad Donish, Shamsiddin Shahin, who dedicated their works to politics.

It talks about representatives of Tajik-Persian progressive thought - Imam Azam, Abu Ali ibn Sina, Abu Rayhan Beruni, Farabi, Unsurulmaol Kaykovus, Nizamulmulk, Muhammad Ghazali, Abdurrahmani Jami, Ali Hamadoni, Ahmad Donish, Shamsiddin Shahin, who always strived for the development of society.

The essence of Ibn Sina's socio-political views («Murshid-ul-kifoya», «Va'd», «Tahsil-us-saodat», «Qadr», «Tadbiri Manzil», «Hay ibni Yakzon», «Tayr») is briefly examined. Abu Hamida Muhammad Gazoli («Kimiyo saodat», «al-Munkiz minalzilol» and «Nasiqat-ul-muluk»), Abuali Hasan ibn Ali Tusi, known as Nizamulmulk («Siyosatnoma»), Unsurulmaoli Kaykovus («Kabusnoma»), Mir Sayida Ali Hamadoni («Zakhiratu-l-mulyuk»), Ahmad Donisha («Risolai siyosi»).

Keywords: socio-political vocabulary, terminology, history, problems, perspective, theory, practice, review.

Маълумот дар бораи муаллиф: Негматова Сурайё Мирзоэргашевна - Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ, н.и.ф., докторнат. Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел.: (+992) 928881915. E-mail: litsey-khujand@mail.ru

Сведения об авторе: Негматова Сурайё Мирзоэргашевна - Институт языка и литературы им. Рудаки Национальной академии наук Таджикистана, к.ф.н., докторант. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 21. Тел.: (+992) 928881915. E-mail: litsey-khujand@mail.ru

Information about the author: Negmatova Surayyo Mirzoergashevna - Rudaki Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of Tajikistan, candidate of philological sciences, doctoral student graduate. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 21 Rudaki Ave. Phone: +992 92 888 19 15. E-mail: litsey-khujand@mail.ru

**ИБОРАҶОИ НОМИИ ИСМУ ИСМ БО АЛОҚАИ ПЕШОЯНДИЮ ПАСОЯНДИ
ДАР “МАСНАВИИ МАЪНАВИЙ”**

Расулов С.М.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Пешояндҳо ва пасояндҳои забони тоҷикӣ дар таркиби ибораҳои субстантивӣ нақши муайяни конструктивиро бозида, дар баробари ин, бо мақсади нишон додани муносибатҳои гуногуни грамматикӣ ва таркибиву семантикӣ, типи объектӣ, субъектӣ, объектию субъектӣ, инчунин маъноӣ самт, фарогирӣ ва маҷмӯӣ, муносибатҳои байниҳамдигарии алоҳида ба умумӣ ба қор бурда мешаванд. Конструксияи пешояндии ибораҳои субстантивии исмҳоро бо ёрии пешоянди «аз» дар мисолҳои зерин аз эҷодиёти шоирони давраи таҳқиқотии мо дидан мумкин аст.

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» қайд шудааст, ки «ибораҳои субстантивӣ бо пешоянди «дар» барои ишора кардани ҷой ва фазо ба қор бурда мешаванд. Калимаҳои асосӣ дар ин ибораҳо ба исм бо маъноӣ амал тааллуқ доранд ва дар нақши ҷузъҳои дуҷумдараҷа исмҳои мушаххас бо маъноӣ ҷой ва фазо ба қор бурда мешаванд».

Таҳлил ва шарҳи маводи ҷамъоваришуда нишон медиҳад, ки дар матни манзуми шоирони давраи таҳқиқшаванда бо ёрии пешоянди «ба» миқдори зиёди ибораҳои субстантивии конструксияи пешояндӣ сохта шудаанд. Бояд қайд кард, ки пешоянди «ба» дар баъзе ҳолатҳо метавонад ба маъноӣ якхела бо дигар пешоянди забони тоҷикӣ «бар» истифода шавад, гарчанде дар ҳолатҳои муайян ин пешояндҳо фарқияти хос доранд ва вазифаҳои хосаи грамматикӣ ва услубиро иҷро мекунанд. Дар ин бора дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» чунин омадааст: «Ибораҳои субстантивӣ бо пешояндҳои «ба» ва «бар» ҳамчун ибораҳои бисёр истифодашаванда муносибатҳои гуногуни синтаксисиро мефаҳмонанд». Дар ин гурӯҳи ибораҳо асосан муносибатҳои объектӣ, ҳол ва макноро баррасӣ намудан мумкин.

Дар таркиби ибораҳои фразеологӣ дар “Маснавии маънавий”-и Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ пешоянди «аз» бо вариантҳои гуногуни конструксияи ибораҳои субстантивии пешояндӣ хеле зуд-зуд вомехӯрад:

Ҳар кӣ **ӯ аз ҳамзабоне** шуд ҷудо,
Безабон шуд, гарчи дорад сад наво. [1, 24]

Дар осори Ҷалолиддини Балхӣ пешоянди «аз» дар ташкили ибораҳои субстантивии пешояндӣ сермаҳсул истифода шудааст. Масалан:

Он канизак **аз мараз** чун мӯй шуд,
Чашми шаҳ аз ашки хун чун ҷӯй шуд. [1, 7]

Пешоянди дигаре, ки дар нақши унсури пайваस्तкунандаи ҷузъҳои таркибии ибораҳои субстантивӣ меояд, ин пешоянди «дар» аст, ки бештар аз ҳама ба маъноӣ ҷой, фазо ва муносибати байниҳамдигарии алоҳида ба умумӣ ишора мекунад. Дар “Маснавии маънавий” тарзҳои зерини бақорбарии ин пешояндро дар ибораҳои субстантивии пешояндӣ мушоҳида мекунем:

Беадад танҳо на худро дошт бад,
Балки оташ дар **ҳама офоқ** зад. [1, 51]

Пешоянди «дар» мисли пешоянди «аз» дар ҳолатҳои муайян якҷоя бо артикли номаънавий «-е» дар ташкили конструксияи ибораҳои субстантивии пешояндӣ ба қор бурда мешавад, мисол:

З-ӯ парию дев сохилҳо гирифт,
Ҳар яке дар **ҷойи пинҳон ҷо гирифт**. [1, 80]

Варианти дигари пешванди «дар» дар шакли «андар» маҳз дар назми давраҳои ҳам классикӣ ва ҳам муосири рушди адабиёти бадеии тоҷик зиёдтар вомехӯрад.

Масалан, дар байти зерин:

Ҳамчу он харгӯш, к-ӯ бар шер зад,
Руҳи ӯ, кай буд **андар хурди қад?** [1, 84]

Дар баробари ин, ибораҳои ин конструкция дар ҳолатҳои муайян ба ибораҳои фразеологӣ наздик мешаванд ва дар ин бора дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бамаврид чунин қайд шудааст: «Баъзе ибораҳои субстантивии ин конструкция ба маъноҳои ҳол ва муайянкунанда, инчунин моликият ва доштан ишора мекунанд. Дар чунин ҳолатҳо ҷузъҳои тобеи ибораҳо ба исмҳо бо маънои қисмҳои бадани одам ва дигар предметҳо бо маъноҳои мушаххас тааллуқдоранд» [3, 47]. Дар ҳолатҳои муайян ин ибораҳо ҳам аз ҷиҳати вазифа, ҳам аз ҷиҳати маъно ба воҳидҳои фразеологӣ наздик мешаванд.

Ҳамин тавр, пешоянди «дар» дар ташкили ибораҳои субстантивии пешояндӣ нақши муҳим мебозад ва маъноҳои гуногуни грамматикӣ дорад.

Пешоянди дигари дар ташкили конструкцияҳои субстантивии пешояндӣ сермахсул истифодашаванда пешоянди «**бо**» мебошад, ки дар эҷодиёти Мавлоно воমেҳӯрад.

Дар шудан харгӯш бас таъхир кард,
Макрро **бо хештан** тақрир кард [1, 85].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» чунин қайд шудааст: «Ибораҳои субстантивии бо пешоянди «**бо**» ҳосилшуда бештар дар забони ВАО (васоити ахбори омма) истифода мешаванд. Дар чунин ибораҳо пеш аз ҳама маънои муносибатҳои объектию муштаракро дидан мумкин ва ҷузъҳои асосии ин гурӯҳи ибораҳо исмҳо ташкил медиҳанд, ки амал ва равандро мефаҳмонанд, ҷузъҳои дуумдараҷа асосан аз исмҳо бо маънои ашхос ва дигар предметҳо иборатанд».

Қариб бо ҳамин гуна хусусиятҳо пешоянди «бар»-ро дар сатрҳои манзуми Мавлоно дидан мумкин:

Ақли ҷузв аз кулл гӯё нестӣ,
Гар тақозо бар тақозо нестӣ.
Чун тақозо бар тақозо мерасад,

Дар таркиби ибораҳои субстантивии алоқаи пешояндӣ, инчунин пешоянди «барои» бо маъноҳои ишора, ният, ҳадаф ва сабаб хуб истифода мешавад. Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» қайд шудааст, ки «ибораҳои субстантивӣ бо пешоянди «барои», асосан бо мақсади ишора кардани ният, нишондод, ҳадаф ва сабаб ба кор бурда мешаванд. Ҷузъи асосӣ дар таркиби ин гурӯҳи ибораҳо ба абстрактиҳо, инчунин ба исмҳои мушаххас мансуб аст».

Дар «Маснавии маънавӣ» варианти ҳархелаи бақорбарии пешоянди «барои»-ро мебинем, ки бо ёрии он ибораҳои субстантивии пешояндӣ сохта шудаанд, масалан:

Ё на ҷанг аст ин, барои ҳикмат аст,
Ҳамчу ҷанги харфурушон санъат аст [1, 165].

Ҳамин тавр, пешояндҳо ва пасояндҳо дар ташкили ибораҳои субстантивӣ нақши муҳим мебозанд. Таҳлилу таҳқиқи мисолҳо аз маводи ҷамъовардамон нишон доданд, ки пешояндҳои содаи забони адабии тоҷик дар ташкили ин гурӯҳи ибораҳо нақши муҳимтаринро мебозанд ва имконоти таркибию грамматикӣ ва услубии хос зоҳир мекунанд. Гарчанде баъзе воситаҳои алоқаи грамматикӣ ибораҳо ҳамчун пасоянди «барин» нисбатан камтар воমেҳӯранд ё умуман вонамехӯранд, ба устодони каломи манзум муяссар гаштаст, ки дигар воситаҳои забонро бо мақсади сохтани намунаҳои беохир ва нотакрори ибораҳои номӣ ба кор баранд. Аз ин ҷо хулоса баровардан мумкин, ки «Маснавии маънавӣ» аз мисолҳои гуногун ва ҷолиби конструкцияҳои забон, хусусан ибораҳо, ки хусусиятҳои хоси таркибиву семантикии забони адабии тоҷикро нишон медиҳанд, ниҳоят ғанӣ аст.

Адабиёт

1. Балхӣ Ҷ. Маснавии маънавӣ (бар асоси матни Николсон ва муқобила бо нусхаҳои дигар) / Ҷ. Балхӣ. – Тоҳрон: Нашри замон, 2001. - 728 с.

2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик; Ҷилди 2. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода. – Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.
4. Румӣ Ҷ. Девони қабир / Ҷ. Румӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1999. – 188 с.
5. Кабири Ш. Мақоми забон аз дидгоҳи Мавлавӣ / Ш. Кабири // Оғтоби маърифат. – Душанбе, 2007. – 265 с.
6. Кабири Ш. Вожаҳои омиёнаи варорудӣ дар шеърӣ Мавлоно / Ш. Кабири, Х. Кабири // Садои Шарқ, 2018, №9, – С. 140-147

ИБОРАҲОИ НОМИИ ИСМУ ИСМ БО АЛОҚАИ ПЕШОЯНДИЮ ПАСОЯНДӢ ДАР “МАСНАВИИ МАЪНАВИӢ”

Дар мақола масъалаҳои хусусияти таркибӣ ва маъноии ибораҳои сифатӣ дар забони тоҷикӣ, баҳусус, нақши пешвандҳои “ба” ва “бар” дар ташаккули ибораҳои сифатӣ дар “Маснавиӣ маънавиӣ” баррасӣ шудааст. Ҳангоми баррасии ин масъала низ бо назардошти хусусиятҳои грамматикӣ ва дигар хусусиятҳои забонии пешвандҳои “ба” ва “бар” таҳлилу тафсири муносибатҳои ҷузъҳои таркибии ин гурӯҳи ибораҳо дар заминаи осори манзум сурат мегирад. Қайд мешавад ки дар “Маснавиӣ маънавиӣ” ибораҳои тимсолӣ бо истифода аз пешвандҳои “ба” ва “бар” сохта шуда, бо вижагиҳои сохторӣ, маъноӣ ва услубии гуногунро мушоҳида кардан мумкин аст.

***Калидвожаҳо:** забон, ашъор, ибора, сохтор, синтаксис, изофат, исм, муайянкунанда, муайянишаванда.*

ИМЕННЫЕ ФРАЗЫ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ И СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ СО СВЯЗЬЮ ПРЕДЛОГА И ОКОНЧАНИЯ В «МАСНАВИИ МАЪНАВИ»

В статье рассматриваются вопросы структурно-семантических особенностей адъективных словосочетаний таджикского языка, особенно роль предлогов «ба» и «бар» в образовании адъективных словосочетаний в «Маснавиӣ маънавиӣ». При рассмотрении данного вопроса также проводится анализ и интерпретация взаимоотношений составных компонентов данной группы словосочетаний в поэтическом контексте с учетом грамматических и других языковых особенностей предлогов «ба» и «бар». Отмечается, что в «Маснавиӣ маънавиӣ» можно наблюдать адъективных словосочетаний, образованные при помощи предлогов «ба» и «бар» с разными структурно-семантическими и стилистическими особенностями.

***Ключевые слова:** язык, поэзия, словосочетание, структура, синтаксис, изафет, имя прилагательное, компоненты, предлог, соотношение слов.*

NOUN PHRASES OF NOUNS AND NOUNS WITH A CONNECTION OF PREPOSITION AND ENDING IN "MASNAVI MA'NAVI"

In article questions of structural-semantic features the adjectival of phrases of the Tajik language, especially a role of pretexts "ba" and "bar" in education the adjectival of phrases in creativity «Masnavii ma'navi» and his contemporaries are considered. By consideration of the matter the analysis and interpretation of relationship of compound components of this group of phrases in a poetic context taking into account grammatical and other language features of pretexts "ba" and "bar" is also carried out. It is noted that in creativity of «Masnavii ma'navi» and his contemporaries it is possible to observe the adjectival of phrases, formed by means of pretexts "ba" and "bar" with different structural-semantic and stylistic features.

***Keywords:** poetry, phrase, structure, syntax, izaphet, an adjective, components, a pretext, a ratio of words.*

***Маълумот дар бораи муаллиф:** Расулов С.М. - Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, доктори илми филология, мудири кафедраи забони тоҷикӣ. **Суроға:** 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 939-25-57-03.*

***Сведения об авторе:** Расулов С.М. – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улуғзаде, доктор филологических наук, заведующий кафедрой таджикского языка. **Адрес:** 734019, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6. Тел.: (+992) 939-25-57-03.*

***Information about the author:** Rasulov S.M. – Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Doctor of Philology, Head of the Department of Tajik Language. Address: 734019, Dushanbe, st. Muhammadiev, 17/6. Tel.: (+992) 939-25-57-03.*

**ТАЪСИРИ МУТАҚОБИЛАИ ЗАБОН ВА ТАФАККУР ДАР НУТҚ (ДАР АСОСИ
МАВОДИ ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ)**

Маҳмадов Ҷ.Ш., Раҷабалиева М.М.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон,

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С.Улуғзода

Дар тавлиди нутқ моҳияти суҳан ба таври қавӣ зоҳир мешавад, ки на аз суҳанвар, балки аз баҳодихӣ ӯ ба аҳвол, дониш, тафаккур, мансубият ба ин ё он табақаи иҷтимоие, ки нутқ барои онҳо пешбинӣ шудааст, равона мегардад. Дар ин ҳолат ҳама намуди хислатҳои инсонӣ, ки танҳо ин ва ё он қувваи он ба самти муқобил равона гардидааст, амал мекунад.

Ҳамин тавр, аз мақеи нутқи шахс, чунин масъала ба миён гузоштан ба мақсад мувофиқ аст, ки хусусиятҳои сирфи инсонӣ, анатомӣ, физиологӣ, эҳсосӣ ва ғайра дар сохт ва ташкили нутқи инсон сабаб мегардад. Аз ин нуқтаи назар хусусиятҳои сохти майнаи одам, фарқи нимкура ва ибтидоии онҳо, хусусиятҳои дарки инсон аз воқеият ва инъикоси он махсусан муҳим аст. Зеро забон аз услубҳои мухталиф иборат ҳаст, ки барои иҷрои вазифаҳои муайян - пеш аз ҳама, барои таъмини фаъолияти муътадили нутқ бештар истифода мешавад. Аз ин рӯ, маълум аст, ки омӯзиши фаъолияти нутқ ва моҳияти он маҳз бо ҳамин самти тадқиқот алоқаманд аст, ки дар он шахси суҳангӯ ҳамчун идоракунандаи фаъолияти нутқ ва таҳияи як қатор стратегия, қоидаҳо ва системаҳои амалиётӣ барои иҷрои ин ё он амал мекунад.

Ҳангоми изҳори андеша шахс дар бораи он суҳан гуфтад мехоҳад, ки мисли принципҳои тақсими ҳодиса ё мундариҷаи дигаре, ки ба шахси дигар интиқол дода мешавад, ки баъзан ба таҷрибаву дониши забоншиносии ӯ низ алоқаманд аст. Онҳо на танҳо ҳангоми пур кардани таркиби синтаксисии мавҷуда бо воҳидҳои лексикӣ, балки ҳангоми интиҳоби ҳуди сохтори синтаксисӣ ва ё қисматҳои ҷумлаи оянда низ мавриди истифода қарор мегиранд. «Гуфтори ботинӣ шартӣ зарурии ташаккули тафаккури мост... Забон мафҳум ва амалисозии вазифаи амиқтар ва мураккабтари тафаккурро дар бар мегирад» [7, с. 96]. Забоне, ки мо дар метро, қаҳвахона, дар кӯча аз ашҳоси ин ва ё он миллат мешунавем, аз забони адабиёти бадеӣ, адабиёти журналистӣ, суҳанрониҳои оммавӣ дар радио ва телевизион фарқ мекунад. Мафҳумҳои пайдогардида бо сохтори забонӣ ва воҳидҳои забонӣ низ алоқаманд мебошанд, зеро маҷмуи калимаҳо зери қолаби муайяни нутқ ба як услуби муайян дар нутқ истифода мешаванд. Масалан:

Услуби гуфтугӯӣ: Услуби адабӣ:

C'est marrant - Шӯхиомез аст. *C'est ridicule* - Ин аҷиб аст.

J'en ai marre. – Ин ба дилам задааст. *J'en ai ras le bol.* - Ман аз он безорам.

Grouille-toi. – Саросема шав! *Dépêche-toi.* - Шитоб кун!

Je suis fauché. - Ман шикастам. *Je n'ai pas de fric. Je n'ai pas d'argent.*

Ман пул надорам. Ман пул надорам.

Tu me casses les pieds. - Асабҳои

маро хароб кардӣ. *Tu m'ennuies.* - Ту маро озурда кардӣ.

Sa copine est chouette. - Маъшуқаи ӯ

хушрӯй будааст. *Sa copine est belle* [6, с. 17]. - Маъшуқааш зебост.

Ба ҳам наздик шудани мазмун бо шакли забонӣ аз он сабаб мусоидат мекунад, ки, аллақай, ҳангоми дарки олам ва як пораи муайяни он нақши забон низ муҳим мебошад. Байни фикре, ки калимаҳоро ташкил медиҳад як соҳаи дигари равандҳои нутқию равонӣ мавҷуд аст, ки ҳам бо таснифи таҷрибаи инсонӣ ва ҳам ба синфҳои худ тақсим кардани он, барои мо махсусан муҳим аст, зеро сохтори маърифатӣ бо сохтори нутқ алоқаманд аст. Шахс дар амали эҷоди нутқ он чиро, ки гуфта мешавад, зеро як қолаби муайян меорад, онро ҳамчун барои иттилоот, ҳикоя ё дастур ва ғайра шарҳ медиҳад.

Маълум аст, ки бо вучуди он ки намудҳои фаъолият дар қисматҳои гуногуни майна ба амаломата ҳамдигарро бо тарзҳои гуногун алоқаманд менамоянд, аммо мушоҳидаҳо аз мустақилияти нисбии тафаккури инсон низ шаҳодат медиҳанд.

Қобилияти фикрронӣ бидуни калимаҳо дар асоси тасвирҳои тафаккури пешазинтихоботи муҳаққиқоне чун Л. Виготский, И.Н. Горелов ва Н.И. Жинкин муайян намудаанд.

Қобилияти коркарди сохтори матн бидуни ворид шудан ба маъноӣ он чизе, ки хонда мешавад, барои як гурӯҳи муайяни одамон воқеӣ ва ё касбӣ мебошад. Татбиқи ин қобилият аз он гувоҳӣ медиҳад, ки робитаи дарки сохтори сатҳии матн ва дарки он метавонад ба таври равшан муайян бошад. Ҳамин тариқ, дар шароити муайян фикр ва забон метавонанд, бидуни ягон робита ҳамзамон бошанд.

Мазмуни мафҳумҳо аломатҳои инъикоси ашё ё падидаҳои тартиби муайяне, ки дар амалияи муошират ва фаъолияти инсон муайян ва омӯхта шудаанд, ташкил медиҳад. Албатта, ин аломатҳоро ҳар дафъае, ки сухан дар бораи ин ё он мафҳум меравад, гуногун арзёбӣ мегарданд.

Дар ташаккули маъноӣ луғавӣ ду хусусият аҳаммияти якхела дорад: якум, муносибати маърифатие, ки бо фаъолияти амалӣ муайян карда мешавад, вақте ки мақсади шинохти предмет ва ба он додани ном ба майдон меояд, дуум, муносибати коммуникативие, ки бо фаъолияти амалӣ ифода меёбад. Мақсад ифодаи муносибати худ ба муошират (объекти сухан) ва шунаванда (муҳосиби сухан) мегардад. Ин ягонагии объективӣ ва субъективӣ хусусияти маъноӣ забониро дар бар мегирад, ки дар он таъсири мутақобилаи забон ва тафаккур фаъолонатар ва равшантар зоҳир мегардад. Ин аст он ҷиҳате, ки маъноро аз концепсия фарқ мекунад, равшан зоҳир мешавад.

Мусоҳиб кӯшиш мекунад, ки нутқ барои ҳамсуҳбаташ фаҳмо бошад. Татбиқи ин зарурат боиси пайдо шудани як қатор воситаҳо, аз қабилӣ мафҳуми мантиқӣ, истифодаи навъҳои ҳиссаҳои таъкидиву инкорӣ, истифодаи вожаҳои равшан дар забон хоҳиши баёни андеша мегардад, ки дар корбурди калимаҳо дар шакли маҷозӣ баъзан ифода меёбад. Ё маъноӣ маҷозӣ, дар интихоби ибораҳои махсуси образнок ва саҳтар ба дарки воситаҳои забонӣ таъсир мерасонад.

Забон ва тафаккур ягонагии диалектиро ташкил медиҳанд, ки дар он забон бо нақши муайянкунандаи тафаккур як падидаи нисбатан мустақил буда, дар навбати худ ба тафаккур низ таъсири муайяни баръакс дорад. «Ҳамин тариқ, инсоният қобилияти интиқоли донишро дар фазои васеъ ва давраҳои вақт бо истифода аз забон дорад» [5]. Омӯзиши сатҳҳои гуногуни забон аз нигоҳи муносибати онҳо бо тафаккур, ошкор кардани хусусияти гуногуни муносибати воҳидҳои забонӣ имкон медиҳад, ки хусусияти мураккаб ва зиддиятноки муносибати нисбии мустақилияти забону тафаккур омӯхта шавад.

Мутлақгардонӣ, муболиғаи нақше, ки тафаккур дар ташаккул, фаъолият ва рушди забон дорад, дар заминаи самти мантиқӣ дар забоншиносӣ қарор дорад.

Дар таъсири масъалаи таносуби забон ва тафаккур дар забоншиносӣ ба самти мантиқӣ ҳамшафақ аст.

Дар байни ҳодисаҳои дахлдори забонӣ ва тафаккур алоқаи дур ва бавосита ба вучуд меояд, ки дар натиҷа дараҷаи мустақилияти зерсистемаи дахлдори забон дар нутқ бештар мегардад.

Танҳо морфема, аниқтараш ҷузъи маънодори нутқ яъне, хурдтарини калимаҳо, ки ба дигар ҳиссаҳо тақсим намешаванд, дорои маъноӣ мухталиф ва қобилияти ифодаи мафҳум низ мебошад, гарчанде ки ҳамеша чун ҷузъи маънодори нутқ ба қисматҳо тақсим намешаванд.

Ҳар гуна мафҳум дар ифодаи лафзии додашуда низ наметавонад далели он бошад, ки ин мафҳум маҷмуи мафҳумҳоро дар бар гирад.

Тафовути дар боло зикршуда байни морфема ва калима аз лиҳози муносибати онҳо

бо тафаккур ва фарқияти зерини нақши онҳо дар механизми забон алоқаманд аст: агар маъноӣ калима ҳам дар қатори синтагматикӣ ва ҳам дар қатори парадигматикӣ актуалӣ шуда бошад, пас семантика ба морфема низ таъсири худро мерасонад.

Мазмуни тафаккур аз сохтори муайяни зерин таркиб ёфтааст: а) шаклҳои тафаккур, ки онҳоро ҳамчун як намуди воҳидҳои тафаккур муайян кардан мумкин аст; б) муносибати байни унсурҳои таркибии шаклҳои тафаккур; в) алоқаҳои пурмазмуни байни воҳидҳои мушаххаси тафаккур.

Ба ақидаи Ф.Соссюр: «Забон системаи аломатҳои ифодакунандаи ақидаҳост. Барои гуяндагони забон танҳо як пешомад мавҷуд аст, ки он ҳам истифодаи имрӯзаи забон аст... [9, с. 116-117]. Сохтори ҷанбаи мазмуни тафаккур дар раванди муошират аз ҳама гуна раванди нутқи ботинӣ, ки аз сабаби набудани маълумотҳои воқеӣ дар бораи хусусияти сохтори мазмуни тафаккур фарқ мекунад, муҳимтар аст.

Дар роҳи муносибати сатҳи гуногуни забоншиносӣ, бояд тамоми масъалаҳои муносибати байни омилҳои экстралингвистӣ ва лингвистӣ дар ташаккул, фаъолият ва инкишофи забон алаҳхусус, дар баробари муносибати байни забонҳо, масъалаи моҳияти иҷтимоии забон ҳамчун воситаи муошират ва тафаккур ҳал карда шавад. Ин масъала барои забоншиносии муосир, яке аз масъалаҳои марказӣ буда, вобаста ба ин ё хусусият ҳалли он дар байни як қатор самтҳои асосии забоншиносӣ ба амал меояд.

Аён аст, ки агар ин нуқтаи назарро пайгирифта пеш гиридем, он гоҳ, ҳатто ҳуди масъалаи таъсири тафаккур ба ҷомеа ҳамчун омилҳои экстралингвистӣ барои забон муҳим мебошад. Бинобар ин, тасодуф нест, ки баъзе намоёндагони структурализм ба истилоҳи принципи забонро ҳамчун принципи асосии методологӣ ба миён гузоштаанд.

Забоншиноси тоҷик С. Назарзода чунин мешуморад, ки: “ барои ғайб шудани таркиби луғавии забон калимаю истилоҳот омилҳои муҳим маҳсуб мешаванд, зеро таркиби луғавии ҳар як забон на танҳо аз ҷиҳати луғавӣ асил ва хоси худ, балки бо кумаку мусоидати калимаҳои иқтибосӣ аз забонҳои дигар рушду такомул меёбад” [8, с. 194-196]. Мустақилияти нисбии забон алаҳхусус, нақши омилҳои систематикӣ мутлақ мегардад ва талаботи табиӣ ба таври қатъӣ фарқ кардани омилҳои экстралингвистӣ ва забонӣ ба муқобили он мубаддал меёбад. Нақш ва таъсири омилҳои экстралингвистии тафаккур ва ҷомеа, барои сохтори забон ва рушди он муҳим мебошад.

Рушди забоншиносӣ, аз ҷумла самти сохтори он дар замони муосир нишон дод, ки бархӯрд ба омӯзиши забон арзиши маърифатӣ дорад ва дарки кофӣ амиқи моҳияти ҷанбаҳои муҳталифи забонро таъмин менамояд.

Мавҷудияти сатҳи маҳсули мантиқӣ-грамматикӣ забон маъноӣ хувияти забон ва тафаккурро дорад. Мазмуни мушаххаси ҷумла, ки ҷиҳати модии тафаккурро тавсиф мекунад, ба сатҳи мантиқӣ-грамматикӣ забон дахл надорад, зеро ҷунонки, аллақай, қайд карда шуд, сатҳи мантиқӣ-грамматикӣ ҷумла дар асоси ифодаи он ташкил мешавад. Тафовути байни ҷанбаи муҳтавои тафаккур ва забон аз он сабаб низ ба вуҷуд меояд, ки дар баробари мазмуни ифодаи ҷумла, мазмуни ифодаи ибораи озод низ нутқро пуробуранг менамояд.

Далели мушаххас будани тақсмоти мантиқӣ-грамматикӣ ҷумлаҳо дар забонҳои гуногун, ки як фикри томо ифода мекунанд, бо тафовути эҳтимолии тақсмоти синтаксисии онҳо мавқеи дар боло зикргардидаро дар бораи мустақилияти нисбии забон ва нақши муайянкунандаи тафаккурро дар забон тасдиқ мекунад. Ягонагӣ, ки онҳоро ташкил медиҳанд, ҳам он назарияҳои муносибати забон ва тафаккурро, ки ҳар гуна вобастагии сохтори грамматикӣ забонро ба сохтори мантиқӣ тафаккур (самти равонӣ) инкор мекунанд ва ҳам он назарияҳоеро, ки аз нуқтаи назари инсон ба вуҷуд меоранд, ба ин ва ё он тарз ташкил медиҳанд.

Тарафдорони назарияи Сапир Уорф дар бораи маҳдудиятҳои тафаккури забонҳо вобаста ба тафовути сохтори онҳо ва маҳсусан, аз ҷиҳати хусусияти категорияҳои

грамматикӣ ва маъноҳои луғавии онҳо гузошташуда сухан ронда, ақидаҳои гуногунро дар назар доранд. Чунончи ба ақидаи онҳо мазмуне, ки дар раванди нутқ ифода меёбад, ба мақсадҳои муайян истифода мешаванд. Гап дар сари он аст, ки сарфи назар аз тафовути чиддии мазмуни воҳидҳои гуногуни лексикӣ грамматикӣ мувофиқати забонҳои гуногун ва мазмуни яхеларо метавон тавассути ҳар забон ба таври кофӣ интиқол дод.

Муҳаққиқ Гумболдт оид ба забону тафаккур ақидаҳои мухталиф дошта муътақид буд, ки забон дар ташаккули тафаккур ва руҳияи мардум нақши пешбаранда дорад. Вай пеш аз ҳама ақидаи худро ба ин маъно ифода кардааст, ки «забон узвест, ки тафаккурро ташкил медиҳад». Ба қавли Гумболдт, бо ёрии забон, ки ба вай имкон медиҳад, «фарқият ва возеҳият ба даст меоварад," ва бе ин "идея наметавонад консепсия шавад". Мавқеи В. Гумболдт дар изҳорот равшантар ифода ёфтааст, ки забон «тамоми сохтори мафҳумҳо ва тамоми тарзи ифодаи як қисми муайяни инсониятро дар бар мегирад» [3, 82].

Азбаски ҳар як предмет ё ҳодисае, ки комилан дар раванди нутқ ба ин ё он мақсад ба амал меоянд, аз ҷиҳати хусусият аз ҳама ҳодисаҳои дигар фарқ мекунад. Яке аз сабабҳои, ки имкони марҳалаи кунунии рушди тафаккурро дар нутқ ба вучуд меояд ин забон аст. Объект ва ҳодисаҳо дар раванди тафаккури абстрактӣ умумишуда бевосита тавасути забон инъикос мегардад. Аммо ҳама гуна мафҳум дар натиҷаи баррасии як қатор предмету ҳодисаҳо, равшан кардани унсурҳои умумият ва фарқи онҳо ташаккул меёбад; раванди ташаккули он лаҳзаҳои таҳлил, синтез, дур шудан аз тафаккури бевосита ва умумикунониро дар бар мегирад. Натиҷаи ин раванд мазмуни мафҳумҳои гуногунро ташкил медиҳад.

Метавон гуфт, ки ин хосияти олами объективӣ нишонаи мавҷудияти зиддиятҳо дар ҳуди ҳастӣ мебошад. Воқеан, агар предмет дар як вақт баъзе хусусиятҳоро дошта бошад, пас дар ин ҳолат он хусусиятҳоеро низ дорост, ки муҳолифи ҳамдигаранд. Тасдиқ намудани мавҷудияти зиддиятҳо дар ҳуди ҳастӣ имконнопазир аст, зеро дар ин ҳолат зиддият ба ҳуди мавҷудият хос аст. Равшан аст, ки ҳалли ин масъала ба баррасии ҳар як масъалаи мушаххас вобаста аст, яъне дар ҳар як ҳолат муқаррар кардан лозим аст, ки оё чунин маъноҳо ба ҳам мувофиқ ҳастанд ё не. Аммо мафҳумҳо метавонанд, ҳам объектҳои алоҳида ва ҳам як қатор объектҳоеро, ки баъзе хосиятҳои умумӣ доранд, инъикос кунанд. Ғайр аз хосиятҳои умумӣ дар мазмуни мафҳуми инъикосёфта як қатор хусусиятҳои мавҷуданд, ки танҳо ба ҳар кадоми онҳо алоҳида хосанд. Агар мо ҳангоми тасдиқ ё инкор ягон хислати мазмуни мафҳум ва доираи онро муайян кунем, яъне аз хусусиятҳои объектҳои алоҳидаи ба доираи мафҳум он хусусиятеро, ки танҳо дар доираи мафҳуми хос ифода меёбад, инъикос менамоем.

Дар мантиқ қонуни шахсиятро аксаран шартӣ возеҳият, мутобиқи тафаккур, возеҳият ва муайян будани мафҳумҳо таъриф намуда, нишон медиҳад, ки барои вайрон нашудани қонуни шахсият бояд мазмуни мафҳумҳо равшан карда шавад.

Дар бораи нақши калом дар фаъолияти фикрӣ олими барҷастаи рус К. Ушинский чунин менависад: «Калом кори оқилонро ба зинаи баландтар мебардорад. Ҳар як калима барои мо ба адади китоб дар китобхона баробар аст». Ба ақидаи муҳаққиқи тоҷик Ш. К. Фозилов забонро ҳамчун “сохтори зинда” муаррифӣ намуда, вазифаи онро чунин шарҳ додааст: “Забон сохтори зинда буда, ду вазифаи асосӣ 1) коммуникативӣ ва 2) экспресивро иҷро мекунад. Барои амалӣ намудани ин вазифаҳо ифодаи дақиқи фикр, ғайр будани фонди луғавӣ ва мавҷудияту тобишҳои маъно заруранд” [11, с. 14].

Бисёре аз фикрҳои, ки дар зехни шахс вучуд доранд, ҳеҷ гоҳ аз ҷониби ӯ ба таври шифоҳӣ ифода карда намешаванд, чунки баъзеи онҳо барои интиқол додан пешбинӣ нашудаанд. Ҳамин тариқ, шахс хеле кам ба касе дар бораи нақшаҳои наздики худ, эҳтиёҷоти физиологӣ, маъқул ва нописандии он чизе, ки дар айни замон дар атрофаш аст хабар медиҳанд. Воҳидҳои забоншиносии омода барои ифодаи аксари фикрҳои, ки бо сабабҳои гуногун дар байни одамон пайдо мешаванд, вучуд надоранд. Вале ин фикрҳо

хамчун чузъи тафаккур мавчуд буда, рафтори инсонро муайян мекунад ва бидуни ягон робита ифодаи забонии онҳо ба амал меояд.

Барои ҳалли масъалаи баррасишаванда, аввалан, мафҳумҳои «шуур», «тафаккур», «забон»-ро муайян кардан лозим аст, зеро ба ақидаи Ч.Зерл: «...ягон назарияи забон бе тавзеҳ пурра нест».

Дар мавриди мафҳуми «забон» бошад, бештар ба таври зайл таъриф мешавад: «Забон, системаи аломатҳоест, ки ҳамчун воситаи муошират, тафаккур ва баёни одамон хизмат мекунад. Бо ёрии забон дониши олам ба амал меояд, дар забон худшиносии фард объективӣ мегардад. Забон воситаи мушаххаси иҷтимоии нигоҳдорӣ ва интиқоли иттилоот, инчунин назорати рафтори инсон мебошад» [Фарҳанги энциклопедии фалсафӣ 1983: 816].

Шуур бо нутқ зич алоқаманд буда, бе он дар шаклҳои олии худ вучуд надорад. Баръакси эҳсосот ва дарк, ғояҳо ва хотира, инъикоси бошуурона бо як қатор хосиятҳои мушаххас хос аст [2]. Мафҳуми шуур дар он зоҳир мегардад, ки тамоми падидаҳои гуногуни ҷаҳон, аз ҷумла тафаккур, шаклҳои мухталифи андеша ё натиҷаи инкишофи он маҳсули нутқи инсонӣ мегардад.

Ба ин муносибат суоле ба миён меояд, ки оё хусусияти муносибати ин ду ҷиҳати принципиалии тафаккур ба забон яхела аст? Яъне, ба ибораи дигар, на танҳо мазмуни абстраксии он, балки мазмуни хислатии он ҳам дар робита бо забонҳои бевосита ва ҳам бавосита аст.

Инсон олами атрофро ба таври гуногун тасниф мекунад. Ба ақидаи И. Исерс, тавассути мушоҳида ва таҳлили шаклҳои забонӣ ба шуури мардум «даромадан» мумкин аст. Тасниф ба забон, ки барои тамоми забонҳои ҷаҳон маъмул аст. Ин ақидаҳо дар забон дар шакли категорияҳо ва нишондиҳандаҳои онҳо – шаклҳо, мақолаҳо ва ғайра ба амал меоянд. Ба ақидаи Ф. П. Филин: “ Дар байни дигар аломатҳои миллат забон дар ҷои аввал меистад” [10, с. 5].

Тадқиқоти Л. Виготский ва Н. Жинкин, А. Леонтев асоси назарияи фаъолияти нутқро ташкил медиҳанд.

Ба ақидаи Ш.Балли: «Тобеияти тафаккур ба забон дар корбурди вожаҳои маъмултарин зоҳир мегардад, зеро субъектҳои гуфтор... ки андешаи худро бо риояи меъёрҳои амрӣ ва аксаран сохта баён ва тасниф мекунад. Аз фарқияти байни чунин мафҳумҳои хеле маъмул, ба мисли *douleur* «дард» ва *souffrance* «дарду алам», *liberté* «озодӣ» ва *indépendance* «истиқлолият», *nation* «миллат» ва *peuple* «халқ», *culture* «фарҳанг» ва *civilisation* “тамадун” ва ғ. Мушкилот боз ҳам мураккабтар мешавад, зеро субъекти сухан ҳамеша бояд бо таърифҳои калимаҳо амал кунад, на бо таърифҳои ашё, яъне ба тарзи муътадили тафаккур қомилан муҳолиф аст» [12, с. 25].

Мафҳумҳо ҳамчун воҳидҳои тафаккур дар шуури маърифатии шахс бидуни иртиботи ҳатмӣ бо калима вучуд доранд. Калимаҳо, ибораҳо, баёнӣ ва тавсифи муфассал дар ҳолати зарурати коммуникативӣ ҳамчун воситаи объектиқунонӣ ва вербализатсияи мафҳумҳо амал мекунад. Агар мафҳумҳои муайян аз ҷиҳати коммуникативӣ алоқаманд бошанд, пас мавзӯи мувоҳисаи доимии ҷомеа гарданд, пас онҳо воҳиди забоншиносиро дар бар мегиранд. Дар акси ҳол, онҳо ғайрифайол боқӣ мемонанд ва агар лозим бошад, бо истифода аз воситаҳои тавсифӣ шифоҳӣ карда мешаванд.

Баъзан ба назар чунин менамояд, ки фикрҳо худ аз худ ба вучуд меоянд, аммо таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки ҳангоми ба вучуд омадани фикр дар инсон ҳаракати узвҳо ба амале меояд. Дар ин хусус назарияи Зеппер-Уорф дар бораи он ҷолиб аст, ки тафаккури инсон аз забони суханаш муайян карда мешавад ва берун аз ин ҷаҳорҷӯба гузаштан ғайриимкон аст. Тамоми андешаҳои инсон дар бораи олами атроф нисбат ба ӯ бо забон дода шудаанд.

Фарзияи дигаре низ мавчуд аст, ки аз рӯйи он тафаккурро олами модии атроф муайян мекунад. Аз ин рӯ, нақши муайянкунанда ба ҷаҳони атроф тааллуқ дорад. Аммо фаъолияти

тафаккури инсонӣ истисноӣ нест. Одам олами берунии гирду атрофаширо намунавор месозад, яъне бо равони худ онро инъикос мекунад. Ин дарк дар забон инъикос меёбад.

Ақидаҳои Ф.де Соссюр, Ш.Балли, А.Сеше ба назарияи «нисбияти забонӣ» наздик аст. «Агар фикр ба забон таъсир расонад, пас забон ба андозаи қонунҳои худ тафаккурро ташкил медиҳад» [13, 25]. Онҳо дар таҳқиқоти худ андешаи таъсири сохтори забонро ба тафаккури афроде, ки бо ин забон ҳарф мезананд, баён кардаанд. Забон паҳлуи модӣ ва тафаккур паҳлуи идеалӣ дорад. Тафаккурро қонунҳои психология, мантиқ ва забонро сохтори забонӣ муайян мекунад.

Муқарриз: Назиркулов Т.А. – н.и.п., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода
Адабиёт:

1. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов./ Пер. с англ. А. Д. Шмелева/ – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
2. Влияние языка на образ мышления, сознания и психики человека [Манбаи электронӣ]. <https://www.turboreferat.ru/psychology/vliyanie-yazyka-na-obraz-myshleniya/97017-502403-page1.html> (санаи муроҷиат 01.10.2023)
3. Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. (Пер. с немецкого.)
4. Ильичев Л. Ф. Философский энциклопедический словарь.- Москва : Сов. энциклопедия, 1983. - 839 с.
5. Как язык влияет на наш образ мышления [Манбаи электронӣ]. <https://dzen.ru/a/Y8a83EhaPkJfvTbg> (санаи муроҷиат: 27.09.2023)
6. Кобзева, О. В. Lire et résumer : учеб. пособие по реферированию на французском языке для студентов II курса всех специальностей и направлений. — М. : Юридический институт МИИТа, 2018. — 54 с.
7. Махмадов, Дж.Ш. Воздействие мышления в языке (на материале таджикского и французского языков). / Дж.Ш. Махмадов // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. - Душанбе, 2023. № 8. - С.91-96.
8. Назарзода, С. Лингвистическое изучение классических письменных памятников / С.Назарзода. – Душанбе, 2004. – С.194-196
9. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Ф. Соссюр // Труды по языкознанию. – М., 1977. – С.31-284.
10. Филин Ф.П. Предисловие к книге А.Т. Базиева, М.И. Исаева / Ф.П. Филин // “Язык и нация”. – М., 1979. – С.5.
11. Фозилова, Ш.К. Концепт “богатство” в английской, русской и таджикской лингвокультурах на материале фразеологических единиц, пословиц и поговорок: автореф... канд. фил... наук / Ш.К. Фозилова. – Душанбе, 2019. – 211 с.
12. Шарл, Б.Общая стилистика и вопросы французского языка. М., 1955. - С. 25.
13. Шарл, Б. Общая лингвистика и вопросы французского языка. -М., 2001. - С. 25.

ТАЪСИРИ МУТАҚОБИЛАИ ЗАБОН ВА ТАФАККУР ДАР НУТҚ (ДАР АСОСИ МАВОДИ ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ)

Муносибати мутақобилаи забон ва тафаккур дар нутқ, масъалаи таъсири нақши забонҳои табиӣ ва дигар системаҳои аломатӣ дар раванди тафаккур ва шинохти инсон, масъалаи вазифаи инъикоскунандаи забон ва ғайра аз ҷумлаи масоилест, ки байни як қатор илмҳо (забоншиносӣ, фалсафа, психология, семиотика, физиология) барои ҳар кадоми онҳо аҳаммияти торафт калон пайдо карда, аҳаммият ва зарурияти таҳқиқоти онҳо дар замони муосир муҳим мебошад.

Масъалаи хусусияти робитаи забон ва тафаккур на танҳо барои забоншиносӣ аҳаммияти муҳим ва бунёдӣ дорад, балки ба ин маъно метавон гуфт, ки омӯзиши омили характери инсонӣ дар забон бештар бо таҳлили раванди тавлиди нутқ алоқаманд аст, зеро таъсири инсон ба забон ва истифодаи он аз тарафи ашхоси муайян гуногун ба роҳ монда мешавад.

Калидвожаҳо: таъсир, мутақобил, забон, тафаккур, нутқ, забони тоҷикӣ, забони фаронсавӣ.

ВЗАИМОВЛИЯНИЕ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ В РЕЧИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТАДЖИКСКОГО И ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКОВ)

Взаимодействие языка и мышления в речи, вопрос влияния роли естественных языков и других символических систем на процесс мышления и познания человека, вопрос об отражательной функции языка и др. относятся к вопросам, приобретающим все большее значение для ряда наук (лингвистики, философии, психологии, семиотики, физиологии), причем важное значение имеет важность и необходимость их исследования в современное время.

Вопрос о взаимосвязи языка и мышления не только важен и фундаментален для лингвистики, но и изучение человеческого фактора в языке более тесно связано с анализом процесса речевого производства, поскольку влияние человека на язык и его использование у отдельных людей различны.

Ключевые слова: влияние, взаимный, язык, мышление, речь, таджикский язык, французский язык.

THE INFLUENCE OF LANGUAGE AND THINKING IN SPEECH (BASED ON MATERIALS FROM THE TAJIK AND FRENCH LANGUAGES)

The interaction of language and thinking in speech, the question of the role of natural languages and other sign systems in the process of human thinking and cognition, the question of the reflective function of language, and so on, are among the issues that are becoming increasingly important among a number of sciences (linguistics, philosophy, psychology, semiotics, physiology) for each of them, and the importance and necessity of their study in modern times.

The question of the nature of the connection between language and thinking is of fundamental and fundamental importance not only for linguistics, but in this sense it can be said that the study of the factor of human character in language is more closely related to the analysis of the Process of speech production, since the influence of man on language and its use by individuals are defined differently.

Keywords: influence, language, thinking, speech, Tajik language, French language.

Маълумот дар бораи муаллифон: **Маҳмадов Ҷовидон Шарифович** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи забонҳои хориҷии факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Сурога:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17 **E-mail:** jovidon0909@list.ru. **Тел.:** (+992) 985 6269 19.

Раҷабалиева Мақсуда Муҳиддиновна – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, муаллими калони кафедраи забонҳои романӣ-германӣ. **Сурога:** 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Муҳаммадиев, 17/6. **Тел.:** (+992) 93-481-81-65; **E-mail:** rajabalieva.maksuda@bk.ru

Сведения об авторах: **Махмадов Джовидон Шарифович** - Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой иностранных языков факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. **E-mail:** jovidon0909@list.ru. **Тел.:** (+992) 98562 69 19.

Раджабалиева Мақсуда Муҳиддиновна – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, старший преподаватель кафедры романо-германских языков. **Адрес:** 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6. **Тел.:** (+992) 93-481-81-65; **E-mail:** rajabalieva.maksuda@bk.ru

Information about the authors: **Mahmadov Jovidon Sharifovich** - Tajik National University, candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Foreign Languages, Faculty of Asia and European Languages. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17 **E-mail:** jovidon0909@list.ru **Ph.:** (+992) 985 62 69 19.

Rajabalieva Maksuda Muhiddinovna – Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Senior Teacher of the Department of Romano-germanic Languages. **Address:** 734019, Republic of Tadjikistan, Dushanbe, 17/6. **Muhammadiev Str. Mob Phone:** (+992) 93-481-81-65. **E-mail:** rajabalieva.maksuda@bk.ru

**ВИЖАГИҶОИ МАЪНОИИ ВОҲИДҶОИ ФРАЗЕОЛОГИИ БО ҶУЗЪИ “САГ/DOG”
ТАРКИБЉФТА ДАР ЗАБОНҶОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ**

Темурзода К.К.

Донишгоҳи байналмилалӣи забонҳои хориҷӣи Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Воҳидҳои фразеологӣ ин ганҷинаҳои бебаҳои ҳар як забон ба шумор рафта, дар тамоми давраи истифодашавии забон чи хатгӣ ва чи шифоҳӣ нақши калидӣ бозидаанд. Истифодаи воҳидҳои фразеологӣ дар забон ин на танҳо барои ифоданоку таъсирбахш нишон додани нутқи гӯянда аст, балки онҳо таҷассумгари ҳаёти саросарии ҳар як халқу миллати ҷудогона мебошанд. Воҳидҳои фразеологӣ инъикоскунандаи таърих, фарҳанг, расму ойин, дин ва ҳаёти сиёсии ҳар як миллат ба шумор мераванд. Дар онҳо ҳаёти ҳаррӯзаи мардум, тарзи фикрронӣ, рафтор, гуфтор, дараҷаи маълумотнокӣ ва ҷаҳонбинии мардум инъикос ёфтаанд. Бинобар ин, омӯзишу баррасии дақиқи воҳидҳои фразеологӣ барои боз ҳам наздиктару чуқуртар омӯхтану ошноӣ пайдо кардани ҳамдигарии халқиятҳои гуногун зарур шуморида мешавад.

Дар забоншиносӣ низ ба омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун як ҷузъи ҷудонашавандаи забон диққати хоса зоҳир карда мешавад. Масъалаҳои омӯзиши муқоисавии воҳидҳои фразеологӣ, роҳҳои тарҷума ва қорбурди воҳидҳои фразеологӣ яке аз масоили мубрами забоншиносии муосир ба шумор меравад. Забоншиносони гуногуни дохилию берунӣ ба ин масъала диққати ҷиддӣ дода, дар ин самт мақолаю монографияҳо, рисолаҳои хатму диссертатсияҳо ва китобҳои таълимӣ ба нашр расонидаанд. Махсусан, дар се даҳсолаи охир дар забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ қисми зиёди мавзӯҳои рисолаҳои номзадӣ ба ҳалли масъалаҳои омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ бахшида шудаанд. Бо дарки ин нукта забоншиноси рус Лехачев чунин гуфта буд: «Маҳз махсусиятнокии фардии халқҳо онҳоро бо ҳам мепайвандад, бинобар ин, муайян кардани характери миллӣ ва мазмуни онҳо, инъикоси таърихӣи вазъиятҳои, ки ба шуури мо таъсир карданд, барои дарк намудани миллатҳои дигар ба мо кумак мекунад. Мулоҳиза дар бораи ин хислатҳои миллӣ маъноӣ умумӣ дорад, ки хеле муҳим аст» [4, с. 74].

Дар масъалаҳои омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ саҳми олимону забоншиносони тоҷику рус, махсусан, ҷиҳати таъмини муқоисавии қорбурди воҳидҳои фразеологӣ назаррас мебошад. Аз забоншиносони рус Н.Н. Амосова, Ш. Балли, В.В. Виноградов, Н.В. Габдреева, Н.К. Гарбовский, В.П. Жуков, В.Н. Комисаров, М.М. Копиленко, А.В. Кунин, Б.Л. Ларин, А.Г. Назарян, И.Я. Рескер, В.Н. Телия, А.В. Федоров, Я.И. Калонтаров ва дигарон дар ин самт нақши боризе гузоштаанд. Таҳқиқотҳои анҷомдодаи забоншиносони тоҷик низ дар ин самт аз аҳаммият ҳолӣ нестанд. Аз ҷумла, Ҳомид Мачидов, Муллоҷон Фозилов, Абдулғанӣ Мирзоев, Шавкат Ниёзӣ, Додочон Тоҷиев, Носирҷон Маъсумӣ ва дигарон бо таҳқиқотҳои хеш дар омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ нақши назаррас бозидаанд.

Дар мақолаи ҳозир мо низ кӯшиш намудем, ки нақш ва мавқеи “саг”-ро ҳамчун наздиктарин ҷонвари ҳонагӣ ба инсон дар мисоли воҳидҳои фразеологӣи забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ нишон диҳем.

Инсон ҳамчун як маҳлуқи табиат ҳамвора бо муҳити атрофаш ва он объектҳои, ки онро ихота намудааст, алоқаи ногусастанӣ дошту дорад ва ин алоқа то замони ҳукмронии ин маҳлуқи олимартаба идома хоҳад ёфт. Чун як ҷузъи табиат инсон аз қадимулайём ба олами набототу ҳайвонот вобастагии мутақобиларо молик буд. Агар муҳити табиат барои ӯ сарчашмаи маводи ғизоӣ буд, пас боқимондаи ҳӯроки ӯ омили назаррас ҷиҳати таъминоти ғизо барои ҷонварони он муҳит буд. Маҳз аз ҳамин нукта муносибатҳои гуногуни иҷтимоӣ инсон бо ҳайвонот ва маҳсусан саг сарчашма мегирад.

Аз рӯйи мушоҳидаҳои тулонӣ таърихӣ инсон кӯшиш намуд, ки тарзи рафтор, садобарорию овоз, ҳаракат, ҳолатҳои руҳӣ, ба монанди асабонияту ғазаб, хасташавию

гуруснағи ва ҳолати хушнудии ҷонварони муҳиташиро омӯзад. Ҳамаи ин таҷрибаҳои ҳаёти боис гардиданд, ки баъд аз чандин солҳо барои пуробуранг ва образноку таъсирбахш нишон додани нутқи худ инсон аз мушоҳидаҳои нисбати ҳайвонҳои атроф ғизоӣ маънавий гирад.

Образи сағ ҳамчун ҷонвари хонагӣ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ нақши марказӣ дорад, зеро сағ яке аз аввалин ҳайвонҳои ваҳшии ромкардаи инсон ба ҳисоб меравад. Сағро бо хислатҳои гуногуни инсонӣ, ба монанди вафодорӣ, ҷасурӣ, меҳнатдӯстӣ, заҳматкашӣ ва ғайраҳо ташбеҳ медиҳанд. Аз рӯйи мушоҳидаҳо маълум гардид, ки дар забонҳои мавриди таҳқиқ сағ дорои характери мусбӣ ва манфӣ аст.

Таҳқиқот нишон медиҳад, ки шумораи воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи “сағ” сохташуда ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ дар муқоиса бо дигар ҷонварони хонагӣ ваҳшӣ хело зиёданд. Аз ҷумла, муҳаққиқи рус Симонова Е.С., ки ба омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи зоонимҳо дар забонҳои русӣ ва англисӣ машғул буд, барои таҳқиқ 200 воҳиди фразеологиро, ки бо ҷузъи зоонимҳо таркиб ёфта буданд, мавриди таҳқиқ қарор додааст [7]. Аз рӯйи омори тартибдода муайян гардид, ки аз шумораи умумии воҳидҳои фразеологӣ, ибораҳои устуворе, ки дар таркиби худ вожаи сағ доранд, ба 32 адад мерасад, ки нисбати дигар ҳайвонҳо бештар аст [7]. Ҳамзамон, муҳаққиқи дигар Мария У.К. муайян намудааст, ки шумораи воҳидҳои фразеологӣ бо калимаи сағ таркибёфта дар забони англисӣ нисбат ба забони русӣ бештар аст. Ҷ миқдори воҳидҳои фразеологӣ бо таркиби сағ асосёфтаи забони англисиро 29 ва аз забони русиро ба 20 адад баробар нишон додааст. Бо тақия ба таҳқиқоти худ дар ин самт, мо метавонем гӯем, ки дар забони тоҷикӣ ин шумора қариб ки баробар ҳаст, ҳарчанд шумораи дақиқ то ба ҳол пешниҳод нашудааст.

Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки образи сағ дар ибораҳои устувори забонҳои мавриди қиёс бештар характери манфӣ дорад. Аз нуқтаи назари забоншиносии фарҳангӣ сарчашмаи асосии характери манфӣ гирифтани воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи “сағ” дар он мебошад, ки сағ аз гузаштагони гургҳои даранда мебошад, бинобар ин, дар баробари шунидани мафҳуми “сағ” характери манфии он бо инъикоси гург – даранда таҷассум меёбад. “Аломати асосӣ ва фаромӯшнопазири сағ беҳудава баҳуда ҷакидан (аккос задан) ба шумор меравад. Вобаста ба ҳамин аломати сағ дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ҳангоми монанд ё ташбеҳ кардан ба назар гирифта мешавад ва шахсеро ба сағ монанд мекунад, ки ҳамеша дар хона доду фарёд мекунад ё ба ҷанҷол кардан одат кардааст: **Иқа (ин қадар) сағворӣ бьсё начак, ҷӣ иқа мечакӣ?**” [5, с. 188].

Дигар характери манфии инсон, ки бо ҷузъи сағ тавассути воҳидҳои фразеологӣ қорбурд мешавад, ин ибораи фразеологӣ “сағдаханӣ қардан” мебошад. Ибораи мазкур бо истифода аз санъати бадеии киноя нисбат ба шахси бадлафзу бадгӯфтор гуфта мешавад. Масалан, “Ин қас қалон, ту хурд. Наандешида **сағдаханӣ қардан**, қори хуб нест. Узр гӯй!” [8, с. 269].

Дигар ибораи фразеологӣ, ки бо ҷузъи сағ ифода ёфтаасту таҷассумгари хислати бадбинӣ, нафрату тухматзанӣ ва бахилӣ аст, ибораи **думи саға гач гӯфтан** аст. Ин ибора ҳам дар забони гуфтор ва ҳам хат барои ифодаи истифодаи забони таъна ва маломат расониданӣ шудан қорбаст мешавад. Масалан: Аз ягон айбата ёфта натавонистана, **думи сағаша қач гӯфта**аст. Майлаш, инба ҳаргиз ҳафа нашав, уқо! [6, с. 162].

Барои образноку таъсирбахш нишон додани омад нақардани қори шахси қамбағал ва гирифтор будани ӯ ба ғаму гурбат, маъмулан аз ибораи фразеологӣ **Қамбағала аз болои шутур сағ газидааст** истифода мебаранд. Ин ибораи фразеологӣ бо унсури луғавӣ сағ сохта шудааст ва дар адабиёти бадеӣ серистеъмол аст. Масалан: - Э, ин ҷою ҷалоли қори қалон муборак шавад, Бобо Масобир! - Шукр, раҳмат ба шумо писарам, пеш вақтҳо қамбағал, бибизота будем, қорамо омад нашошт, **қамбағала сағ аз болои шутур газидааст** -

гуфтагӣ гапҳо барин қадами ба пеш мемондагимо ҳамеша ба қафо мерафт. Ҳозир чи, мана аз шарофати ғамхории давлатамон ҳамеша корамон панҷ, писарам! [6, с. 189]

Мурдаша саг намехӯрад ин иборайи фразеологӣ низ дар асоси калимаи саг сохта шуда, бо истифода аз киноя нисбат ба каси ба худаш тинҷ, осуда, сердаромад ва сарватманд, гуфта мешавад. Масалан: Дар ин ҷо маззай акатон набуд. Қадом рӯз рафта бинам, хонаву анҷомҳои кори калону ба тағаш мошинаву хӯҷаини як магазини калон. Эҳ, ҳа, **мурдаша саг намехӯрад** [6, с. 221].

Маъмулан, барои ҷонибдорӣ намудан аз андешаи он, ки аз бад нек ва аз нек бад таваллуд ёфтааст, аз иборайи фразеологие истифода мебаранд, ки бо унсури луғавии саг таркиб ёфтааст. Ин ибора аз **саг сара ва аз сара саг рӯйидан** мебошад. Иборайи мазкур бештар дар адабиёти бадеӣ вомахӯрад. Масалан: - Раҳматӣ падараш як одами майпарасту майзадаи шаб ҳангию рӯз бангӣ буд. Ин фарзандаша бин- а, олими фаришта, тавба!... _ Чаро «тавба» - гуфта ҳайрон мешавад? Охир, дар гапҳо мегӯянд-ку **аз саг сараву аз сара саг мерӯяд!**... [6, с. 268]

Иборайи фразеологӣ навбатӣ, ки бо ҷузъи “саг” инфода ёфтаасту ба таври ташбеҳ таҷассумгари созиш қардани ягон ҳолату вазъият ба касе мебошад, хело серистеъмол аст. Ин ибора **соли саг форида** буда, махсусан, барои нишон додани тағйироти шахс баъди иваз қардани муҳит, қор ва ё доираи қорӣ мавриди қорбурд қарор мегирад. Масалан: - Ба ин нигоҳ кун, мудирӣ база шудан инҷониб, ҷӣ қадар шикам мондааст!. **Соли саг форида** баъд, кас ҳамин хел мешавад [6, с. 279].

Дар забони англисӣ низ воҳидҳои фразеологие, ки бо унсури луғавии саг таркиб ёфтаанд, кам нестанд. Шабехи муқоисаи воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи саг инфодаёфтаи забони тоҷикӣ, дар забони англисӣ низ ин гурӯҳи ибораҳо бештар характери манфири инъикос мекунад. Вижагии ибораҳои фразеологӣ бо вожаи саг таркибёфтаи забони англисӣ дар он мебошад, ки доираи истеъмолшон васеътар буда, фарогири ҳам забони гуфтор ва хат мебошанд.

Dead dog (таҳ. саги мурда) ин иборайи фразеологӣ, ки дар асоси маънои луғавии вожаи саг таркиб ёфтааст, ба таври киноя барои инфодаи баррасии масъалаи бемантиқ ё чизе, ки истифодааш дигар бефоида аст, истифода бурда мешавад. Масалан: I'm sorry if I'm beating a **dead dog**, but I just can't let this issue go. Узр, ҳарчанд баррасии ин мавзӯ бемантиқ бошад ҳам, ман аз он гузашт қарда наметавонам [11, ниг.dog].

Lazy as a Dog (таҳ. саг барин танбал): ин ибора низ ба таври киноя нафарони ниҳоят нохушу танбалро зери маънои худ инъикос мекунад. Масалан: "I wish you would motivate yourself a bit more. Stop being so idle. I swear that you're as **lazy as a dog**." Эҳ кош, ту худатро каме руҳбаланд месохтӣ. Қасам, ки худатро бисёр ба танбалӣ андохтай.

Be like a dog with a bone (таҳ. мисли саги устухондор будан): иборайи фразеологӣ мазкур бозтоби ҳолати устухон ба даст овардани сагро, ки соатҳо ба хоидани он машғул мешавад, тасвир мекунад. Маъмулан, барои ҷаззобноктар нишон додани шахсе, ки дар атрофи ягон мавзӯ соатҳо фикр ё мулоҳизаронӣ мекунад, иборайи мазкур ба қор бурда мешавад. Масалан: "Can't you stop going on about wanting that new car? You **are like a dog** with a bone". Он монигини навро харидан мехоҳам гуфтанро қай бас мекуни? Мисли саги ба устухончаспидай.

In the dog house (таҳ. дар хонаи сагӣ): ин инфодаи фразеологӣ ба таври ташбеҳ таҷассумкунандаи ҳолати дар мушқили қарор доштан ва ё роҳи баромадан аз ягон мушқилиро наёфта аст. Мусаллам аст, ки хонаи саг ҷойи нисбатан танг буда, ҳатто баъзан вақт барои печуботи худ саг мушқили меорад. Бо мушоҳидаи зирақонаи вазъияти мазкур инсонҳо низ ҳолати қарордоштаи худро ба он шабеҳ мекунад. Ин иборайи фразеологӣ хусусияти умумистеъмолӣ дорад, вале аксаран мардуми англис онро барои инфодаи мушқилиҳои оилавӣ, махсусан муноқишаҳои зану шавҳар, истифода мебаранд. Масалан: "I'm

in the dog house again! I should never have forgotten our anniversary." Боз ба сарам бало омад! Ман набояд солгарди издивочамонро фаромӯш мекардам.

Sleep like a dog (мисли саг хобидан): ин ифодаи фразеологӣ дар байни мардуми англисзабон бо ду роҳ истифода мешавад: **Sleep like a dog** - мисли саг хобидан, яъне бисёр бароҳату хурроккашон хобидан. Масалан: "I had a wonderfully restful night—I **slept like a dog**." Шаб бисёр бароҳат хобидам. **Sleep like a dog**- мисли саг хобидан, яъне, бисёр хушёр хобидан [1] Масалан: He **slept like a dog** without missing any word of us. Ӯ бисёр хушёрона хобида буд ва гуфтугӯ моро гӯш мекард.

Бо тақя ба таҳлилҳои анҷомдодамон метавон гуфт, ки аксари ибораҳои фразеологӣ, ки бо унсури луғавии саг таркиб ёфтаанд, дар забонҳои қиёсшванда маъноҳои манфири ифода мекунад. Онҳо бештар характери инсон ё ҳолати муваққатии ягон предметро, ки бо таъсири ҳуди инсон хусусияти манфӣ мегиранд, инъикос мекунад. Вале, наметавон ба пуррагӣ гуфт, ки ҳамаи он ибораҳои фразеологие, ки дар таркибашон унсури сагро доранд, хатман маънои манфӣ доранд.

Таҳлилҳои семантикӣ нишон медиҳанд, ки метавон аз рӯи мавқеи корбурд ва дараҷаи истеъмолии ибораҳои фразеологие бо ҷузъи саг таркибёфтаи забони тоҷикӣ ва англисӣ, ибораҳоеро вохӯрд, ки хусусияти мусбӣ доранд. Шумораи он ибораҳои фразеологие, ки ҷузъи саг доранду молики хусусияти мусбии маъноанд, дар фарҳангҳои ибораҳои фразеологие забони тоҷикӣ нисбат ба забони англисӣ камтар нишон дода шудаанд.

Забоншиноси тоҷик Нурхон Гадоев пас аз омӯзиш ва таҳқиқоти тулонӣ оид ба воҳидҳои фразеологие лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб оид ба истифодаи вожаи саг дар таркиби ибораҳои фразеологӣ, чунин ибрози андеша намудааст: "Дар лаҳҷаи мавриди назар фақат як таъбири фразеологӣ ёфт шуд, ки ба шахс нигаронида шуда, тобиши мусбатро далолат мекунад. Ин ибора "**сагворӣ вафодор**" ном дорад. Усто Расул дар хунаи Мариёбой хизмат мекард ва **сагвори вафодор** бӯд [5, с. 188].

Ибораҳои фразеологие забони англисӣ, ки дар асоси маънои луғавии вожаи саг таркиб ёфтаанд, низ ҳамингуна хусусият доранд. Яъне мардуми англис низ аз ибораҳои, ки ҷузъи саг доранду инъикосгари тобишҳои мусбианд, истифода мебаранд, ҳарчанд ин ибораҳо ангуштшуморанд. Масалан: **let the dog see the rabbit** [16, с. 82] (бигзор, то саг харгӯшро бинад) ин ибораи фразеологӣ ба таври ташбеҳ ифодакунандаи андешаи нафароне, ки ягон корро дер боз интизор буданду бе ягон мамоният аз уҳдаи иҷрояш мебароянд, мебошад. Ин ибораи фразеологӣ дар забони расмӣ-коргузорӣ истеъмом намегардад, зеро он хоси забони гуфтор ва лаҳҷа аст. Дар баъзе сарчашмаҳои таърихӣ пайдоиши ин ибораро ба сагҳои шикорӣ марбут медонанд. Яъне, саги шикорӣ пайдо шудани харгӯшро меояд ва баъди дидани он беихтиёр ҳамла мекунад. Вале мувофиқи Oxford Dictionary of Idioms (Фарҳанги фразеологие забони англисӣ) ин ибораи фразеологӣ аз мусобиқаи пойгаҳои сагҳо, ки аз рӯи изи пой харгӯши сунъиро думболагирӣ мекарданд, сарчашма гирифтааст. Маъмулан, дар ҳамин бозӣ вақте саг харгӯшро мебинад, беихтиёр ба дунболаш меавад, ки айнан ҳолати нафареро, ки иҷро кардани ягон корро дер боз интизор буди акнун иҷозат гирифт, менамояд. Масалан: Poirot wishes to see Nick's will and asks her for written authorization. She asks in return, "What shall I say? **Let the dog see the rabbit?**" Поирот мехост хоҳиши Никро бифаҳмад, 3- ин рӯ аз ӯ ризоияти хатти талаб кард. Ва ӯ дар ҷавоб пурсид: Чӣ гӯям? Вақт ҳамашро муайян мекунад?

Аз рӯи таҳлилҳои анҷомдода метавон хулоса намуд, ки ибораҳои фразеологие бо ҷузъи саг ифодаёфта ҳам дар забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони англисӣ хусусиятҳои гуногуни маъноӣ доранд. Дар баъзе мавридҳо метавонанд характери мусбӣ дошта бошанду хислатҳои начибии инсониро дар худ таҷассум кунанд ва дар баъзе аз мавридҳои дигар саропо хислатҳои нохубии инсониро тасвир мекунаду характери манфӣ мегиранд. Ҷаззобияту гуногунрангии воҳидҳои фразеологӣ маҳз дар ҳамин ҷо, яъне роҳҳои корбурдашон дар забон, ба назар мерасад. Ҷиҳати хусусиятҳои маъноии ибораҳои фразеологие бо унсури луғавии саг

асосёфтаи забонҳои мавриди қиёс ҳамин нуктаро метавон зикр намуд, ки ин гурӯҳи ибораҳо дар забони англисӣ нисбат ба забони тоҷикӣ ба маъноӣ мусбӣ бештар мавриди қорбурд қарор мегиранд.

**Муқарриз: Каримов Ш.Б., д.и.ф., профессори ДДОТ ба номи С. Айни
АДАБИЁТ**

1. Абдусатторова М.А. Особенности семантики фразеологических единиц с зоонимами в английском и таджикском языках. Охбори Академия (маҷаллаи илмӣ).- №4 (24) 2014 – С. 62-67.
2. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка / А.В. Кунин -М.: Просвещение, 1972. – 445 с.
3. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Вестник АН России, Серия литературы и языка. Том 52. - № 1. – С. 3-10
4. Лихачев Д.С. Заметки о русском. – М.: Советская Россия, 1984. – 480 с.
5. Нурхон Гадоев. Баъзе хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи ҷанубии Кӯлоб. – Душанбе, 2017. – 232 с.
6. Р. Абдуллозода. Фарҳанги ибораҳои халқӣ. – Душанбе: Адиб, 1988. – 400 с.
7. Симонова Э.С. Эмативные фразеологизмы с компонентом зоонимом в английском и русском языках. – Екатеринбург, 2017. – 68 с.
8. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе, 1964. – 684 с.
9. Фозилов, М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ, қисми 1 / М. Фозилов. – Душанбе, 1975. – 868 с
10. Christie, Agatha. 1932. *Peril at End House*. New York: Black Dog & Leventhal Publishers; Distributed by Workman Pub. Co. 1581
11. Farlex Dictionary of Idioms. © 2022 Farlex
12. <http://www.metaphordogs.org/Dogs/entries/letthedogsee.html>.
13. <https://idioms.thefreedictionary.com/A+dead+dog>
14. <https://owlcation.com/humanities/dog-idioms>
15. <https://www.phrases.com/psearch/let+the+dog+see+the+rabbit>
16. Oxford Dictionary of Idioms. Oxford University Press second edition. – 2004. 352 p.
17. Paul Falla, The oxford Russian dictionary/Eng.-Rush / edited by Paul Falla revised by Colin Howlett. – Moscow: Oxford, 1999. – P. 734.
18. Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary - Koneman, Cologne : Black dog and Leventhal Publishes Inc. [Text] , –1994. – 1787 pages.

**ВИЖАГИҲОИ МАЪНОИИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ БО ҶУЗЪИ “САГ/DOG”
ТАРКИБЁФТА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ**

Дар мақолаи мазкур мо хусусиятҳои маъноии ибораҳои фразеологии дар асоси вожаи саг таркибёфтаи забони тоҷикӣ ва англисиро мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор додем. Мо кӯшиш намудем, ки мавқеи истифодашавӣ ва роҳҳои ифодаёбии ин гурӯҳи ибораҳо дар забонҳои қиёсшаванда нишон диҳем. Дар таҳлилҳои маъноии ин ибораҳо дар забони англисӣ мо тавонистем то як андоза аз таърихи пайдоиш ва хусусиятҳои маъноии онҳо гуфта бошем. Дар забони тоҷикӣ бошад, бештар роҳҳои ифодаёбӣ ва истемолҳои ин гурӯҳи ибораҳо дар ҷумлаҳо аз асарҳои бадеӣ шарҳу тафсир намудем.

Бо истифода аз таҳлилҳои муқоисавӣ-семантикӣ мо, ҳамзамон, роҳҳои истифодашавии ибораҳои фразеологии бо унсурҳои луғавии саг таркибёфтаре дар лаҳҷаҳои забонҳои мавриди қиёс то як андоза муҳокима намуда, истемолшавиашонро дар ҷумлаҳо нишон додем.

Калидвожаҳо: воҳиди фразеологӣ, вижагиҳои маъноӣ, саг, хусусият, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, муқоиса, қорбурд, мусбат, манфӣ.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СПЕЦИФИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ НА ОСНОВЕ СЛОВА СОБАКА/ DOG В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье исследуются и рассматриваются семантические особенности фразеологических выражений на основе слова «собака» в таджикском и английском языках. Мы постарались показать положение употребления и способы выражения этой группы выражений в сравниваемых языках. При анализе значения этих выражений в английском языке нам удалось в некоторой степени проанализировать историю происхождения и семантические особенности упомянутых выше словосочетаний. На таджикском языке мы объяснили и интерпретировали больше способов выражения и употребления данной группы выражений в предложениях из художественных произведений.

С помощью сравнительно-семантического анализа мы одновременно обсудили способы употребления фразеологических выражений, составленных из лексического элемента собака, в диалектах сравниваемых языков и показали их употребление в предложениях.

Ключевые слова: фразеологизм, семантические признаки, собака, признак, таджикский язык, английский язык, сравнение, употребление, положительное, отрицательное.

SEMANTIC SPECIFICNESS OF PHRASEOLOGICAL UNITS BASED ON THE WORD DOG IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGE

This article explores and discusses the semantic features of phraseological expressions based on the word “dog” in Tajik and English. We tried to show the position of use and ways of expressing this group of expressions in the languages being compared. In the analysis of the meaning of these expressions in the English language, we were able to analyze the history of origin and semantic features of the phrases mentioned above to some extent. In the Tajik language, we explained and interpreted more ways of expressing and using this group of expressions in sentences from works of fiction.

Using comparative-semantic analyses, we simultaneously discussed the ways of using phraseological expressions composed of the lexical element dog in the dialects of the languages under comparison and showed their use in sentences.

Keywords: phraseological units, semantic specificness, dog, feature, Tajik, English, comparison, usage, positive, negative.

Маълумот дар бораи муаллиф: Темурзода Комилаи Курбоналӣ – Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, унвонҷӯии кафедраи филологияи англис. Нишонӣ: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: 988592113. E-mail: temurzodakomila@gmail.com

Сведения об авторе: Темурзода Комилаи Курбанали – Таджикский ммеждународный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, соискатель кафедры английской филологии. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, улица Мохаммадиева, 17/6. Тел.: 988592113. E-mail: temurzodakomila@gmail.com

Information about the author: Temurzoda Komilai Kurbanali – Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, applicant for the Department of English Philology. Address: 734019, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Muhammadiev street, 17/6. Tel.: 988592113. E-mail: temurzodakomila@gmail.com

БАРРАСИИ “ТАСВИРИ ЗАБОНИИ ЧАҲОН” ҲАМЧУН ОБЪЕКТИ ТАҲҚИҚОТИ ЗАБОНШИНОСИИ МУОСИР

Умаров Д.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Ганҷинаи фарҳанги маънавӣ ва нишондиҳандаи худшиносии миллии халқиятҳо забон ба шумор меравад, зеро маҳз дар забон дониши инсон дар бораи муҳити атроф ва урфу одатҳои дар фарҳанги муайян инкишофёфта инъикос ёфта, хотираи таърихӣ ғайримустақим дар он модӣ мегардад. *Аз ин рӯ, таҳлили воситаҳои забонӣ имкон фароҳам меорад, ки хусусиятҳои хоси тафаккур ва ҷаҳонбинии халқиятҳо омӯхта шуда, арзишҳои фарҳангӣ ва хусусиятҳои хосу умумии ин халқиятҳо дар дарки ҷаҳон муқаррар карда шаванд.*

Масъалаи омӯзиш ва баррасии воситаҳои забонӣ, яъне тасвири забонии ҷаҳон яке аз мавзӯҳои муҳим, ки солҳои охир мавриди таҳқиқи забоншиносон қарор гирифтааст.

Мақсади мақолаи мазкур аз баррасии “тасвири забонии ҷаҳон” ҳамчун объекти таҳқиқоти забоншиносии муосир иборат мебошад.

Забон бо тафаккур ва фарҳанг робитаи ногусастанӣ дорад. Барои муайян намудани таносуби забон, тафаккур ва фарҳанг, пеш аз ҳама, бояд хусусиятҳои асосии мафҳумҳо, ба мисли “тасвири ҷаҳон” ва “тасвири забонии ҷаҳон” муайян карда шаванд. Чун В.фон Хумболдт қайд менамояд: “ҳангоми таҳқиқи ҳувияти миллии, агар забон ҳамчун воситаи ғридиҳанда истифода нагардад, пас чунин таҳқиқот беасос хоҳад буд, зеро ҳувияти миллии танҳо дар забон таҷассум ёфтааст” [4, с. 32]. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки ҳамагуна донишҳои инсонӣ, аз қабилӣ донишҳо дар бораи фарҳанг дар забон ифода ёфтаанд ва маҷмуи ингуна донишҳои ифодаёфта тасвири забонии ҷаҳонро ташкил медиҳанд. Тасвири забонии ҷаҳон ҷузъи тасвири ҷаҳон мебошад. “Тасвири ҷаҳон” тимсол ё тасвири умумиест, ки дар шуури тамоми одамоне як хел таҷассум ёфта, ҷамъи дониши шахс ва ҷомеаро оид ба ҳақиқати объективӣ инъикос мекунад. Тасвири ҷаҳон метавонад бо ёрии андозаҳои фазоӣ, замонӣ, миқдорӣ, этникӣ ва ғайра пешниҳод гардад. Ба ташаккули тасвири ҷаҳон анъана, забон, моҳият, тарбия, таълим ва омилҳои сершумори иҷтимоӣ таъсир мерасонанд.

Истилоҳи “тасвири ҷаҳон” аввалин маротиба дар ибтидои асри XVII аз ҷониби файласуфон ҳамчун истилоҳи илмӣ истифода гардидааст. Баъдан, дар охири асри XIX ва оғози асри XX ин истилоҳ дар доираи физика аз ҷониби В. Гертс дар робита бо ҷаҳони физикӣ истифода гардидааст. В. Гертс зеро мафҳуми “тасвири ҷаҳон” маҷмуи тавсирҳои дохили объектҳои зоҳириро мефаҳмад, ки он хусусияти хоси объектҳоро, аз ҷумла, ҳадди аққал, муносибати ҳоли ва берабтро инъикос менамоянд, гарчанде пурра дурӣ ҷустан аз он нашоянд, чунки тимсолҳо дар тафаккур ба вучуд меоянд [3, с. 83]. Дар асоси ақидаи Гертс тасвирҳои дохилӣ ва ё аломатҳои ашъи зоҳирӣ, ки аз ҷониби муҳаққиқон ташкил карда мешаванд, бояд чунон бошанд, ки “натijaҳои мантиқан зарурии ин тасаввурот дар навбати худ бояд тасвири воқеан зарурии оқибатҳои ашъи инъикосшуда бошанд” [3, с. 84]. Бо мурури замон доираи истифодаи истилоҳи “тасвири ҷаҳон” васеъ гардида истодааст ва имрӯзҳо истилоҳи мазкур дар илмҳои гуногун, аз ҷумла, психология, фарҳангшиносӣ, гносеология, забоншиносӣ, аз қабилӣ забоншиносии шинохтӣ, забоншиносии қавмӣ, забоншиносии фарҳангӣ ва ғайра мавриди истифода қарор дорад. Ин бештар аз ҳама аз универсалӣ будани ин истилоҳи вобастагӣ дорад, яъне истилоҳи “тасвири ҷаҳон” барои тавсифи равандҳои дарк кардан ва гурӯҳбандӣ намудани ҳама гуна донишҳо, новобаста аз соҳаи он истифода мегардад.

Бинобар ақидаи бештари аз забоншиносон истилоҳи “тасвири ҷаҳон” аввалин маротиба дар забоншиносӣ маҳз аз тарафи Л. Витгейнштейн истифода гардидааст. Л. Витгейнштейн истилоҳи “тасвири ҷаҳон”-ро ҳамчун тимсоле, ки ҳақиқатро тасвир ва инъикос менамояд шарҳ додааст.

Дар ҳама илмҳое, ки истилоҳи “тасвири ҷаҳон” истифода мегардад, он гуногун тасниф ёфтааст, новобаста аз ин, то ба имрӯз шарҳи ягона ва пурраи он вучуд надорад ва дар ин робита фикру ақидаи олимону забоншиносон мухталиф мебошанд. Чӣ тавре ки О.А.Корнилов қайд менамояд: “истилоҳи “тасвири ҷаҳон” ба мисли пештара як истиора боқӣ монда, ҳатто миёни мутахассисони як соҳа тафсири ба қадри кофӣ равшан ва якхеларо дарёфт намекунад» [6, с. 240]. Ҳамин тавр, дар забоншиносии муосир шарҳи гуногуни истилоҳи “тасвири ҷаҳон” мавҷуд аст ва барои муайян кардани моҳияти ин мафҳум моро зарур аст, ки таснифоти пешниҳоднамудаи забоншиносонро таҳлил намоем.

Забоншинос Г.В. Колшанский мафҳуми “тасвири ҷаҳон”-ро ҳамчун тасаввуроти олиии робитаи мутақобилаи предметҳо ва равандҳои муайян мекунад, ки дар олами мафҳумҳо ба таври объективӣ вучуд доранд. Тасвири ҷаҳон, ба ақидаи ӯ, аз ҷониби шуури инфиродӣ ва ҷамъиятӣ амалӣ шуда, бо маҷмуи донишҳои инсон дар давраи муайян алоқаманд аст [5, с. 18].

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар ташаккули тасвири ҷаҳон ҳамаи тарафҳои фаъолияти равонии инсон, аз қабилӣ аз ҳис, идрок, тасаввурот ва фикрронии инсон иштирок менамоянд. Инсон ҷаҳонро мушоҳида менамояд, ҳис менамояд, мефаҳмад ва баъдан дар шуури ӯ ин донишҳо инъикос меёбанд. Дар натиҷаи ин равандҳо тасвири ҷаҳон ва ё ҷаҳонбинӣ ба миён меояд. Тасвири ҷаҳон намунаи пурраи ҷаҳон мебошад, ки натиҷаи фаъолияти ҳамаҷонибаи инсон дар он таҷассум ёфтааст. Донишҳое, ки инсон дар Тули ҳаёти худ дарк намуда, ба даст овардааст, дар шуури ӯ дар шакли тасвирҳо таҷассум ёфта, муддати тулонӣ ҳифз мегардад. Чӣ тавре ки В.А. Маслова қайд менамояд “тасвири ҷаҳон ин маҷмуи донишҳои банизоддаровардаи инсон мебошад, ки дар шуури ҷамъиятӣ таҷассум ёфтааст” [9, с. 4]. Аз гуфтаҳои забоншиносон бар меояд, ки тасвири ҷаҳон ин маҷмуи тасаввурот, ақидаҳо ва донишҳое, ки дар давоми мавҷудияти инсон дар шуури ӯ дар як шакли ба низом даровардашуда сабт гардидааст. “Дар тасвири ҷаҳон тасаввуроти сода доир ба дунёи ботинии инсон, маҷмуи таҷрибаи чандинсолаи ӯ инъикос меёбад” [1, с. 45].

Хулоса, дар шуури инсон, дар натиҷаи фаъолияти маънавиаш қолабҳо ва ё тасвирҳо пайдо мешаванд, ки дар онҳо маҷмуи донишҳою тасаввуроти инсон инъикос ёфтаанд. Омилҳои гуногун, ба монанди анъана, забон, моҳият, тарбия, таълим ва омилҳои иҷтимоӣ ба ташаккули тасвири ҷаҳони ҳар як фард таъсирҳои мухталиф мерасонад. Чӣ тавре ки Куликова З.П. қайд менамояд: “ба ташаккули тасвири ҷаҳон забон, анъана, табиату манзара, таълиму тарбия ва дигар омилҳои иҷтимоӣ таъсир мерасонад” [8, с. 58].

Дар забоншиносии муосир манзараи ҷаҳон ҳамчун тасвири ягонаи ҷаҳон фаҳмида мешавад, ки натиҷаи тамоми ҳаёти маънавии инсон буда, дар ташаккули он тамоми ҷанбаҳои фаъолияти ақлии ӯ иштирок мекунанд. Ин як намуди махсуси ҷаҳонбинӣ, тасаввуроти образнок, эҳсосӣ дар бораи ҳодисаҳои табиат ва ҳаёти иҷтимоӣ мебошад. Маҳз дар он шакли қадимтарини шуури ҷамъиятӣ қорӣ карда шудааст. Бояд қайд кард, ки вазифаҳои тасвири ҷаҳон аз рӯи табиати дарки ҷаҳон муайян карда мешаванд, зеро ҳуди тасвири ҷаҳон ҷузъи таркибии он мебошад. Тасвири ҷаҳон ҷараён ва натиҷаи дарки воқеият буда, вазифаи тафсириро иҷро мекунад. Тасвири ҷаҳон ҳаёти инсонро танзим мекунад, ба он мусоидат мекунад, ки шахс мавқеи худро дар ҳаёт равшантар дарк кунад ва аз ин рӯ, тасвири ҷаҳон вазифаи танзимкунандаро иҷро мекунад.

Масъалаи тасвири ҷаҳон то ба имрӯз дар илм кушода боқӣ мемонад. Олимон дар баробари таърифоти тасвири ҷаҳон, таснифоти гуногуни «ҷаҳон»-ро низ пешниҳод менамоянд. Ба ҳар як ҳалқият тасвири ҷаҳони махсус хос мебошад, ки дар асоси он мазмуни гуфтори соҳибзабон ба вучуд меояд. Асоси тасвири ҷаҳонро забон ташкил медиҳад. Бештари донишҳое, ки дар шуури инсон таҷассум менёбад, дар забони ӯ ифода ёфта, аз насл ба насл интиқол меёбанд. Бояд таъкид кард, ки тасвири ҷаҳон на танҳо тавассути забон, балки ба воситаи рамзҳо, аломатҳо, ишораҳо, расмҳо ва амсоли инҳо низ инъикос ва баён меёбад. Бо вучуди ин, забон муҳимтарин василаи баён ва ташаккули

дониши инсон дар бораи муҳити атроф мебошад. Бо инъикоси фаъолияти олами объективӣ, инсон натиҷаи фаҳмишро дар калимаҳо қайд менамояд. Маҷмуи ин донишҳое, ки дар шакли забонӣ дарҷ гардидаанд “тасвири забонии ҷаҳон”-ро ташкил медиҳад. Тасвири забонии ҷаҳон шакли забонии тасвири ҷаҳон мебошад.

Дар забоншиносии тоҷик ба масъалаи шарҳ ва муайян кардани моҳияти мафҳуми “тасвири ҷаҳон” ва “тасвири забонии ҷаҳон” диққати хосса дода мешавад. Масъалаи мазкур аз тарафи як қатор олимону забоншиносон: О.О. Муҳаммадҷонов, Д.М. Искандарова, Ф.М. Турсунов, С.К. Матробиён, Н.К. Бойматова, Х.Х. Қурбонова, М.А. Маҳмудзода, Д.М. Азиззода ва дигарон таҳқиқ ва баррасӣ гардидааст.

Дар доираи усули илми инсонмарказӣ тасвири забонии ҷаҳон дар шакли низоми тимсолҳо пешниҳод гардидааст, ки воқеияти атрофро дар бар мегирад. Вобаста ба хусусияти забон, дар навбати худ, тасвири забонии ҷаҳонии муайян ташаккул меёбад, ки аз нуқтаи назари он инсон ҷаҳонро дарк менамояд. Механизми ташаккули тасвири забонии ҷаҳон тариқи зайл ифода меёбад: дар амали фикрронӣ коркарди маълумот дар бораи олами атроф амалӣ карда мешавад, дар шуур тасвири пурра ва ё нопурраи ҷаҳон ташаккул меёбад, то дараҷаи аҳамиятноқ рафтори одамро муайян менамояд. Аммо барои офариниши тасвири ҷаҳон на танҳо дониш, балки ҳамчунин эътиқод, ақида, баҳогузори низ таъсир мерасонад. Тасвири забонии ҷаҳон дар натиҷаи чунин фаъолият ташаккул ёфта, дар раванди ҳаёти минбаъда пайваста пурра мегардад ва тағйир меёбад.

Мафҳуми тасвири забонии ҷаҳон ба ғояҳои В. фон Хумболдт ва неохумболдихо (Вайсгербер ва дигарон) дар бораи шакли дохилии забон, аз як ҷониб ва ба ғояҳои этнолингвистикӣ амриқой, алалхусус фарзияи нисбияти лингвистикӣ Сепир-Уорф, аз ҷониби дигар, рост меояд. Онҳо бар он ақидаанд, ки инсон муҳити атрофро бо ёрии забон дарк менамояд. Забон натавонанд раванди муоширатро роҳандозӣ менамояд, он инчунин, дар амалисозии раванди тафаккур нақши бориз дорад. Ақидаи он, ки забон на танҳо воситаи муошират, балки шартӣ зарурии амалисозии раванди тафаккур аст, дар асарҳои бузургтарин забоншинос - назарияшиноси асри 19 Вилгелм фон Гумболдт ифода ёфтааст. Бино бар ақидаи ӯ: “Андешаҳои инсон дар бораи ҷаҳон аз забони истифодааш вобаста аст. Ҳар забон шакли дохилии худро дорад; забонҳо аз ҳамдигар на танҳо аз ҷиҳати шакли овозӣ ва маъно, балки бо ҳуди тарзи дарки олам фарқ мекунанд [4, с. 38]. Дар асоси андешаҳои ӯ забон худ тасвири забонии ҷаҳон мебошад. Дар солҳои 30-ум асри 20 андешаи В.фон Хумболдт дар фарзияи Сэпир-Уорф оид ба нисбияти забонӣ боз ҳам густариш ёфт. Забоншинос Э.Сэпир қайд менамояд, ки “мо оламро бо ин тавр мебинем, мешунавем ва ба таври умум дарк мекунем, на ба таври дигар, зеро одатҳои забонии ҷомеа раванди дарки ҷаҳонро муайян месозад” [11, с. 117]. Бояд таваҷҷуҳ дод, ки ба даст овардани маълумоти донишҳо дар бораи олам тавассути муҳимтарин ҳавосси панҷгонаи инсон, аз қабилӣ бӯёӣ, чашма, ломиса, шунавоӣ ва биноӣ сурат мегирад. Дар раванди фаъолияти маърифатии инсон забон танҳо ҳамчун василаи такмил додани донишу таҷрибаҳо амал менамояд, яъне забон воситаи аввалиндараҷаи дарки ҷаҳон ва такмили таҷрибаи инсон ба ҳисоб намеравад, он танҳо донишҳои мавҷударо баён намуда, такмил медиҳад ва аз насл ба насл интиқол медиҳад. Инсон фикру ақида ва донишҳои худро танҳо тавассути забон метавонад пурра баён намояд. Ҳиссиёт ва маълумоти гуногун дар тасвирҳо, расмҳо, рамзҳо ва амсоли инҳо низ тасвир меёбанд, аммо онҳо наметавонанд, дар як сатҳ бо забон қарор гиранд, зеро забон ягонаи воситаест, ки пурра ва ҳамҷониба фикрро баён менамояд.

Дар забоншиносии рус ақидаҳои В.фон Хумболдт дар асари олими рус А.А.Потебня “Тафаккур ва забон” инъикос ёфтааст, ки ба масъалаҳои робитаи мутақобилаи тафаккури инсон ва забон бахшида шудааст. Забоншиноси рус Л.В.Шерба низ бар он ақида аст, ки инсон оламро тавассути забон дарк менамояд ва гуногунии забон боиси тафовут дар тасвири ҷаҳони мардумони гуногунзабон мегардад. Л.В.Шерба дар бораи вобастагии воқеият ба забон чунин менависад: “Ҳар забон ба мо олами беруна, олами даркшударо дар

шакли махсуси худ пешниҳод менамояд... .Дар ҳар забон олам ба таври гуногун муаррифӣ мешавад ва ба таври гуногун дарк мешавад. Мо ашё ва вожаҳоро омехта мекунем – ашёҳоро он тавре дарк мекунем, ки дар калимаҳо ифода ёфтаанд...” [15, с. 53-54]. Мавриди зикр аст, ки на ҳама он концептҳо, яъне донишҳои дар шуури инсон таҷассумёфта дар забони ӯ ифода меёбанд. Чӣ тавре ки забоншинос А.А. Уфимтсева қайд менамояд: “на ҳама намудҳои дониши шуури инсонӣ дорои ифодаи забонӣ мебошад” [13, с. 110]. Ҳақиқатан, дар шуури инсон як қатор тасаввуроте мавҷуд аст, ки дар забон ифодаи забонии худро наёфтаанд, яъне барои ифодаи онҳо ягон воҳиди забонӣ мавҷуд нест. Ақидаи Л.В. Куликова “на ҳама он чизе ки аз тарафи инсон қабул ва дарк шуда, дар шуури ӯ таҷассум ёфтааст, дорои шакл ё ифодаи забонӣ мебошад. На ҳамаи он маълумоте, ки дар шуури инсон сабт шудааст бояд ифодаи хатмии забонӣ дошта бошанд” [8, 142] далели ин гуфтаҳост.

Забоншиноси дигари рус Чепелова Т.П. бошад, дар мақолаи худ “Таърихи пайдоиши мафҳуми тасвири забонии ҷаҳон” менависад, ки забон дар раванди дарки воқеият нақши фаъол дорад, аз ин рӯ, тасвири забонии ҷаҳон тасвири концептуалии воқеият, яъне дунёи инсонро иҳотакунамандаро ифода менамояд [14, с. 20]. Яъне дар асоси ақидаи забоншинос Чепелова Т.П. забон василаи ифодаи тасвири ҷаҳон аст, яъне дар забон натиҷаи раванди маърифатии инсон инъикос ёфтааст.

Академик Ю.Д.Апресян дар ташаккули андешаҳои муосир дар бораи тасвири забонии ҷаҳон сахми бузург гузоштааст. Ӯ қайд мекунад, ки барои таҳқиқи тасвири забонии ҷаҳон ду самт асосӣ ба ҳисоб рафта, бояд баррасӣ гарданд: 1. Концептҳои хоси забони муайян бояд таҳқиқ ва омӯхта шаванд. 2. Назари ғайриилмӣ инсон ба ҷаҳон, ки ба забон хос аст, бояд таҳқиқ ва таҷдид карда шавад. Таҷдиди тасвири забонии ҷаҳон яке аз муҳимтарин вазифаҳои забоншиносии муосир мебошад. Забоншинос Ю.Д.Апресян бар он ақида аст, ки ҳар як забони табиӣ тарзи муайяни дарк ва ташкили ҷаҳонро инъикос мекунад. Маъноҳое, ки дар калимаҳо ифода ёфтаанд, ба як низоми ягонаи ақидаҳо муттаҳид мешаванд, ки як навъ шуури ҷамъиятиро ташкил дода, барои тамоми соҳибзабонони забони муайян хатмӣ арзёбӣ мегардад. Воситаи дарки воқеият, ки ба забон хос аст, қисман умумибашарӣ ва қисман миллий мебошад, аз ин рӯ, соҳибзабонони забонҳои гуногун ҷаҳонро бо ҳар тарз дар асоси забони модарии худ мебинанд ва мефаҳманд [1, с. 38-39].

Тасвири забонии ҷаҳон инъикоси мунтазам ва ягонаи воқеият бо истифода аз воситаҳои гуногуни забонӣ мебошад. Забон дар амал ва инкишофи тасвири забонии ҷаҳон нақши бевосита дорад. Худи забон тасвирҳои гуногуни ҷаҳони инсониро ифода ва тавзеҳ медиҳад, ки ба воситаи лексикаи махсус ба забон ворид шуда, дар он хислатҳои инсон ва фарҳанги ӯро ҷорӣ мекунаманд. Таҷассуми ҷаҳон дар забон натиҷаи раванди маърифатии дастаҷамъонаи халқ мебошад. Дар забони модарӣ хусусиятҳои хоси миллий, ҷаҳонбинӣ ва ахлоқу одоб заминагузори шудаанд, ки насли нав маҷмуи пурраи фарҳангро тавассути он ба даст меорад. Забон бо ин роҳ ҷаҳон ва фарҳангро дар воҳидҳои худ инъикос намуда, онро аз насл ба насл интиқол медиҳад.

“Тасвири забонии ҷаҳон” ин тасвирест, ки тавассути забон ҳама чизҳои муҳити атрофи мо номбар шудаанд [9, с. 15]. Тасвири забонии ҷаҳон маҷмуи донишҳо дар бораи он чизҳое мебошад, ки инсонро иҳота мекунаманд, дар забони ӯ ифода мегардад ва бо ин васила аз насл ба насл интиқол меёбад.

Забоншиносон З.Д. Попова ва И.А. Стренин “тасвири забонии ҷаҳон”-ро ҳамчун маҷмуи тасаввурот оид ба олами атроф тавсиф намудаанд, ки тавассути воситаҳои забонӣ дар як даврони муайяни таърихӣ сабт гардидааст. Ба ақидаи онҳо, тарзу воситаҳои тафаккури халқ дар забон сабт гардида, ба таври шифохӣ ифода меёбанд. Тавассути омӯзиши тасаввурот доир ба воқеияте, ки ба воситаи забон дар давраи муайяни инкишофи халқ ифода шудааст, тафаккур ва шуури халқи мазкур ва инчунин тасвири маърифатии ҷаҳонро дар он метавон муайян кард [10, с. 6]. Ҳақиқатан, ақидаи З. Д. Попова ва И. А. Стренин ҷониби дастгирӣ мебошад, зеро тасвири ҷаҳон ба воситаи таъсири мутақобилаи

воситаҳои гуногуни забонӣ (номӣ, вазифавӣ, фасеҳӣ, аклӣ) ташаккул меёбад. Ба ин васила, тасвири забонии ҷаҳон низоми забониро таҷассум намуда, дар он таркиби забон зоҳир мешавад ва ҷузъҳои забон ҳамчун ташкилдихандаи он нишон дода мешаванд.

О. А. Корнилов дар монографияи худ “Тасвири забонии ҷаҳон ҳамчун таснифи хувияти миллӣ” тасвири забонии ҷаҳонро ҳамчун “низоми мухтасар ифодаёфтаи “қолиб” тавсиф намудааст [6, с. 80]. Низоми мазкур барои ба шакли муайян даровардани воситаи миллии дарки ҷаҳон истифода шуда, зоҳиршавӣ ва сохторикунони табиати миллиро муқаррар месозад. Бе доништан ва фаҳмидани қолиби мазкур асоси фарҳанги миллиро дарк намудан мушкил аст. Тасвири миллии ҷаҳон натиҷаи “инъикоси олам аз тарафи тафаккури дастаҷамъонаи гурӯҳи қавмӣ дар раванди инкишофи таърихист, ки дарки ҷаҳонро низ дар бар мегирад” [6, с. 144].

Ю. Н. Караулов, Г. В. Колшанский, В. И. Постовалова, Г. В. Рамишвили, Б. А. Серебренников ва В. Н. Телия дар баробари “тасвири забонии ҷаҳон” “тасвири концептуалии ҷаҳон”-ро низ муайян намудаанд. Ба ақидаи онҳо, тасвири забонии ҷаҳон пеш аз тасвири концептуалии ҷаҳон ба вучуд омада, онро ташаккул медиҳад, зеро инсон танҳо тавассути забон ҷаҳон ва худро дарк менамояд. Аз як тараф, шароити зист ва муҳити атроф шуур ва рафтори инсонро муайян намуда, дар забон таҷассум меёбад. Аз тарафи дигар, инсон ҷаҳонро тавассути шаклҳои забоние дарк менамояд, ки сохторҳои тафаккур ва рафтори инсониро муайян мекунад. Ақидаи дар боло зикршудаи забоншиносон Ю.Н. Караулов, Г.В. Колшанский, В.И. Постовалова, Г.В. Рамишвили, Б.А. Серебренников, В.Н. Телия аз тарафи бархе аз забоншиносон, аз ҷумла, Е.С. Кубрякова, А.И. Геляева, Б.А. Серебренников, З.Д. Попова, И.А. Стернин инкор гардидаанд.

Ба ақидаи забоншинос Е.С. Кубрякова тасвири забонии ҷаҳон ин як қисми тасвири концептуалии ҷаҳон мебошад. Тасвири ҷаҳон ин воситаест, ки инсон ҷаҳонро дар тасаввуроти худ таҷассум намудааст ва тасвири забонии ҷаҳон бошад, як ҷузъи он ба шумор меравад [7, с. 142].

Чӣ тавре ки А.И. Геляева қайд менамояд, зеро мафҳуми “тасвири забонии ҷаҳон” тасвири аломатҳо аз нуқтаи назари ҷамъиятӣ муҳим фаҳмида мешавад, ки аз нигоҳи ихтилоф танзимёфта, бо ёрии воситаҳои забонӣ ифода меёбад ва маълумотҳоро дар бораи дунё интишор менамояд. Асоси онро “тасвири концептуалии ҷаҳон” ташкил медиҳад. Бо вучуди ин, “тасвири концептуалии ҷаҳон” нисбат ба «тасвири забонии ҷаҳон» падидаи мураккабтар мебошад, зеро на ҳамаи он чизе, ки инсон қабул мекунад дарк мекунад, шакли шифоҳӣ мегирад [2, с. 44]. Воҳидҳои тасвири забонии ҷаҳон дугарафа, дунақшӣ мебошанд, чунки онҳо маъниҳоро бо аломатҳо муттаҳид месозанд.

Фикру ақидаҳои забоншиносонро оид ба “тасвири забонии ҷаҳон” ва “тасвири концептуалии ҷаҳон” ҷамъбаст карда, қайд кардан ҷои аст, ки ҳақиқатан тасвири забонии ҷаҳон як қисмати тасвири концептуалии ҷаҳон мебошад. Тасвири забонии ҷаҳон қисми тасвири концептуалии ҷаҳон ҳисоб меёбад. Тасвири концептуалии ҷаҳон назар ба тасвири забонии ҷаҳон ғанитару васеътар мебошад, зеро ки “дар ташаккули тасвири концептуалии ҷаҳон навъҳои гуногуни тафаккур ширкат меварзанд” [12, с. 137]. Дар тасвири концептуалии ҷаҳон ҳама он донишҳои инсонӣ оид ба ҳақиқати объективӣ, ки дар шуури инсон тавассути шаклҳои гуногуни тафаккур ба вучуд омадаанд, таҷассум ёфтааст, аммо дар тасвири забонии ҷаҳон бошад, танҳо он донишҳои инсоние инъикос мегарданд, ки тавассути воситаҳои забонӣ дар забони халқ ифода ёфтаанд.

Ҳамин тавр, тасвири забонии ҷаҳон ҷамъи донишҳо, тасаввурот, ақидаҳо ва маълумотҳо дар бораи ҷаҳон мебошад, ки дар шуури инсон мавҷуд буда, бо ёрии воситаҳои забонӣ ифода ёфтаанд. Тасвири забонии ҷаҳон шакли забонии тасвири ҷаҳон, яъне натиҷаи фаъолияти маънавии инсон ҳамчун мавҷудоти ҷамъиятӣ мебошад. Дар воҳидҳои забонӣ фарҳанги халқ, анъана, расму оин, руҳия ва тарзи ҳаёти инсонӣ дар даврони муайяни таърихӣ таҷассум ёфта, ба наслҳои дигар интиқол меёбад. Инсон донишу ақидаҳои худро

оид ба муҳити атроф бештар бо кумаки забон ифода менамояд. Тасвири забонии ҷаҳон ҷузъи тасвири ҷаҳон ба ҳисоб меравад. Он тағйирпазир буда, ҳар як даврони таърихӣ дорои тасвири забонии хоси худ мебошад. Новобаста аз тағйирпазир будани тасвири забонии ҷаҳон донишҳои инсонӣ дар он муддати дароз, тули солҳо ҳифз мегарданд.

Муқарриз: Наврасов А.Б., н.и.п., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода
Рӯйхати адабиёт

1. Апресян, Ю.Д. Избранные труды Т.1./ Ю.Д. Апресян. – М., 1995. – 472 с.
2. Гелаяева, А.И. Человек в языковой картине мира / А.И. Гелаяева. – Нальчик, 2002. – 177с.
3. Герц, Г. Принципы механики, изложёные в новой связи // Жизнь науки: Антология вступлений к классике естествознания / сост. И авт.биограф. очерков С. П. Карица./ Г. Герц – М., 1973. – 600 с.
4. Гумбольдт, В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию / В.фон Гумбольдт. – М., 1984. – С. 32 – 97.
5. Колшанский, Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В. Колшанский. – М.: Наука, 1990. – 108 с.
6. Корнилов, О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О.А. Корнилов. – М., 2003. – 349 с.
7. Кубрякова, Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира// Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира/ отв.ред. Б. А. Серебренников. / Кубрякова Е. С. – М.: Наука, 1988. – С. 141-172.
8. Куликова, З.П. Повтор как средство экспрессивности и гармонизации поэтических текстов. дисс. канд. филол. наук/ З.П. Куликова – Ростов, 2007 – 165 с.
9. Маслова, В. А. Когнитивная лингвистика: Учеб. пособие/ 3-е изд./ В. А. Маслова. – М., 2008. – 272с.
10. Попова, З. Д., Стернин, И. А. Когнитивная лингвистика. / З. Д. Попова, И. А. Стернин – М., 2007. – 314 с.
11. Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М.: Прогресс, 1993. – 656 с.
12. Серебренников, Б. А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление/ Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1988.
13. Уфимцева, Н.В. Языковое сознание: динамика и вариативность / Н.В. Уфимцева. – М.: Институт языкознания РАН, 2011. – с. 252.
14. Чепелова, Т.П. История возникновения понятия «языковая картина мира», его развитие /Т.П. Чепелова // Молодой ученый, 2009. – № 5 (5). – С. 119-122.
15. Щерба, Л.В. Избранные работы по русскому языку./ Л.В. Щерба. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 259 с.

БАРРАСИИ “ТАСВИРИ ЗАБОНИИ ҶАҲОН” ҲАМЧУН ОБЪЕКТИ
ТАҲҚИҚОТИ ЗАБОНШИНОСИИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур “тасвири забонии ҷаҳон” ҳамчун объекти таҳқиқоти забоншиносии муосир дар асоси ақидаи забоншиносон таҳлилу баррасӣ гардидааст. Инчунин, дар мақола муаллиф шарҳи мафҳуми “тасвири ҷаҳон”-ро нишон дода, “тасвири забонии ҷаҳон”-ро ҷузъи ҷудонашавандаи он муайян намудааст.

Дар муқаддима муаллиф оид ба мубрамиат ва аҳаммиати омӯзиши истилоҳи “тасвири забонии ҷаҳон” маълумот дода, қайд менамояд, ки дар замони муосир диққати забоншиносон ба муайян кардани хусусиятҳои хоси тафаккур, ҷаҳонбинии халқиятҳо, арзишҳои фарҳангӣ ва хусусиятҳои хосу умумии онҳо дар дарки ҷаҳон равона гардидааст. Инчунин, муаллиф дар муқаддима мақсади мақолаи худро муайян намудааст.

Дар қисмати асосии мақола муаллиф барои муайян кардани муҳтавои мафҳумҳои “тасвири ҷаҳон” ва “тасвири забони ҷаҳон” фикру ақидаи забонишосонро таҳлил намудааст. Муайян гашт, ки новобаста за мавҷудияти таснифоти гуногуни мафҳумҳои “тасвири ҷаҳон” ва “тасвири забони ҷаҳон” то ба имрӯз шарҳи ягонаи ин мафҳумҳо мавҷуд нест. Истилоҳи “тасвири ҷаҳон” дар як қатор илмҳо, аз қабили фалсафа, физика, забоншиносӣ ва амсоли инҳо истифода мегардад. Дар забоншиносии муосир дар баробари мафҳуми “тасвири забони ҷаҳон”, мафҳуми “тасвири концептуалии ҷаҳон” мушоҳида мегардад, ки миёни онҳо тафовути зиёде вучуд дорад. Истилоҳоти “тасвири забони ҷаҳон” ва “тасвири концептуалии ҷаҳон” баробармаъно ва баробарқиммат нестанд.

Дар қисмати хулоса, пас аз таҳлилу баррасии фикру ақидаи забоншиносони хориҷию ватанӣ муаллиф назарияҳои худро ҷамъбаст намудааст.

Калидвожаҳо: истилоҳ, забониносии, тасвири ҷаҳон, тасвири забони ҷаҳон, тасвири концептуалии ҷаҳон, мафҳум, забон, шуур, шуури ҷамъиятӣ, тафаккур.

ИЗУЧЕНИЕ “ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА» КАК ОБЪЕКТА СОВРЕМЕННОГО ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

В данной статье анализируется и обсуждается “языковая картина мира” как объект современных лингвистических исследований с учетом мнения лингвистов. Также в статье автор разъяснил понятие “картина мира” и определил “языковую картину мира” как его неотъемлемую часть.

Во введении автор приводит информацию о значении и важности изучения термина “языковая картина мира” и отмечает, что на современном этапе внимание лингвистов сосредоточено на выявлении специфических особенностей мышления, мировоззрения народов, культурных особенностей, ценностей и их специфических и общих особенностей в понимании мира. Также во введении автор определяет цель своей статьи.

В основной части статьи автор анализирует мнения лингвистов с целью определить содержание понятий “картина мира” и “языковая картина мира”. Стало ясно, что, несмотря на существование различных классификаций понятий “картина мира” и “языковая картина мира”, единого объяснения этих понятий до сих пор не существует. Термин “картина мира” используется в ряде наук, таких как философия, физика, языковедение и т.п. В современном языковедении наряду с понятием “языковая картина мира” наблюдается понятие «концептуальная картина мира», между которыми существует множество различий. Термины “языковая картина мира” и “концептуальная картина мира” не являются синонимами и не имеют одинаковое значение.

В заключении, проанализировав и учитывая мнения зарубежных и отечественных лингвистов, автор резюмирует свою теорию.

Ключевые слова: термин, языковедение, картина мира, языковая картина мира, концептуальная картина мира, концепт, язык, сознание, общественное сознание, мышление.

EXAMINING THE “LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD” AS AN OBJECT OF MODERN LINGUISTIC RESEARCH

This article analyzes and discusses the “linguistic picture of the world” as an object of modern linguistic research, taking into account the opinion of linguists. Also in the article, the author explains the concept of “picture of the world” and defines the “linguistic picture of the world” as its integral part.

In the introduction, the author provides information about the meaning and importance of studying the term of “linguistic picture of the world” and notes that these days the attention of linguists is focused on identifying the specific features of thinking, the worldview of peoples, and cultural characteristics, values and their specific and general features in understanding the world. Also in the introduction, the author defines the purpose of his article.

In the main part of the article, the author analyzes the opinions of linguists in order to determine the content of the concepts “picture of the world” and “linguistic picture of the world.” It became clear that, despite the existence of various classifications of the concepts “picture of the world” and “linguistic picture of the world,” a single explanation of these concepts still does not exist. The term “picture of the world” is used in a number of sciences, such as philosophy, physics, linguistics, etc. In modern linguistics, along with the concept of “linguistic picture of the world,” there is the concept of “conceptual picture of the world,” between which there are many differences. The terms “linguistic picture of the world” and “conceptual picture of the world” are not synonymous and do not have the same meaning.

In conclusion, having analyzed and taken into account the opinions of foreign and domestic linguists, the author summarizes his theories.

Keywords: *term, linguistics, picture of the world, linguistic picture of the world, conceptual picture of the world, concept, language, consciousness, social consciousness, thinking.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Умаров Довуд Аҳмадович – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, докторант аз рӯи ихтисоси (PhD) курси сеюми ихтисоси 6D021300 - Забониносии. Нишонӣ: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: 990904463*

Сведения об авторе: *Умаров Давуд Ахмадович – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, докторант по специальности (PhD) третьего курса по специальности 6D021300 – Языкознание. Адрес: 734019, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6. Телефон: 990904463*

Information about the author: *Umarov Davud Ahmadovich – Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, third-year doctoral student (PhD), specialty 6D021300 – Linguistics. Address: 734019, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str., Phone: 990904463*

Ҷаҳони имрӯзаро бидуни падидаҳои нав, ки вусъат додани онҳо барои рушду инкишофи давлату миллат ва халқиятҳо ниҳоят муҳим арзёбӣ мегардад, тасаввур кардан ғайриимкон аст. Яке аз ин падидаҳои ҷолиб пешравии иқтисодиёт маҳсуб меёбад, ки роҷеъ ба он дар яке аз Паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин зикр шудааст: “Сармояи инсонӣ ҳамчун муҳаррики пуриқтидор ба пешрафти инноватсия ва технологияҳои нав мусоидат мекунад, бинобар ин, илми муосири ватанӣ бояд ҷавобро бештар ба илмомӯзӣ, татбиқи лоиҳаҳои инноватсионӣ ва таҳқиқи масъалаҳои иқтисоди рақамӣ сафарбар намояд” [14].

Воқеан ҳам, таваҷҷуҳ ба масъалаҳои иқтисодиёт ва тарҷумаи истилоҳоти иқтисодӣ дар мадди назари муҳаққиқони соҳа қарор дошта, дар пешрафти ҷомеаи мутамаддин нақши мондагор дорад.

Дар низоми истилоҳоти илмӣ, истилоҳоти муосири иқтисодӣ аз ҷиҳати муносибатҳои мафҳум ва муҳтаво мураккабтарин низом ва масъала маҳсуб ёфта, нақши арзанда касб намудаанд. Ин гуна масъалаҳо метавонанд тамоюли инкишофи забонро дар соҳаи истилоҳнигорӣ вусъат диҳанд. «Вазифаи тарҷума барои ҳама гуна маводи тарҷумашуда вазифаи услубӣ аст. Аз як тараф, бояд ба захираи луғавию грамматикӣ, ки таваҷҷуҳи асил ва мансубияти жанрии онро муайян мекунад ва аз тарафи дигар, меъёрҳоеро, ки дар ин навъи матн мавҷуданд, бояд ба назар гирифта шуда, пурра риоя карда шаванд. Таҳлили ҳадафи коммуникативии матн ба жанри матн бетаваҷҷуҳ буда наметавонад, зеро ҳар як жанр мушкilotи хоси худро дорад» [12, с. 94].

Таҳқиқи назариявии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ, маҳсусан, дар соҳаи иқтисодиёт хело кам рушд намудааст, ҳол он ки масъалаи мазкур дар рушд ва инкишофи муносибатҳои иқтисодии кишвар нақши назаррас дорад.

Тарҷумаи истилоҳоти иқтисодӣ дар иртиботи жанрҳои маводи тарҷумашаванда гуногун арзёбӣ шуда, дар ин бора ақидаҳои ҷолиб баён шудаанд. Ҷе тавре, ки В.Н. Комиссаров қайд менамояд: «Воҳидҳои луғавии мушаххас (масалан, истилоҳоти иҷтимоии иқтисодӣ)-ро тарҷума карда истода, дар риояи тартибот, ки тағйир додани он мазмун ва муҳтавои матни аслиро тағйир медиҳад, тарҷумон ҳамеша маҷбур мешавад, то ба як созиши муайяне биёяд. Аз ин рӯ, мазмун ва муҳтавои матни асли аз матни тарҷумавӣ каме фарқ мекунад» [6, с. 296].

Дар илми тарҷумашиносӣ матнҳои иқтисодӣ аз рӯйи таснифоти жанрӣ-услубӣ ба гурӯҳи матнҳои иттилоотӣ дохил шуда, дар тарҷумаи онҳо бештар ба истилоҳот эътибори ҷиддӣ дода мешавад. Тарзи маънидод ва дуруст ифода шудани факту рақамҳо яке аз муҳимтарин хусусияти матнҳои иқтисодӣ маҳсуб меёбанд. Услуби тарҷумаи тарҷумон дар матнҳои бадеӣ ва иттилоотӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад, чунки дар тарҷумаи матнҳои бадеӣ, агар тарҷумон як услуби хосро истифода намуда, ба воситаҳои тасвири бадеӣ бештар диққат диҳад, дар тарҷумаи матнҳои иқтисодӣ диққати бештар ба истилоҳоти иқтисодӣ дода мешавад.

Қабл аз ҳама, бар он мутаваҷҷеҳ бояд шуд, ки «дар забони иқтисодӣ истилоҳотеро воҳӯрдан мумкин аст, ки барои тарҷумон мушкilotи хос эҷод мекунад. Тобишҳои гуногуни маъноӣ доштан ва интиҳоби дурусти ин намуди истилоҳот донишу маҳорати баланди тарҷумонро тақозо менамояд» [5, с. 253].

Тарҷумаи матнҳои иқтисодӣ яке аз мураккабтарин навъи тарҷума ба шумор меравад ва дорой як қатор хусусиятҳои мебошад, ки ба раванд ва натиҷаи тарҷума таъсири мусбат ва манфӣ мерасонад. Дар раванди тарҷумаи матнҳои иқтисодӣ тарҷумон бояд дар забони матни аслии муодили бевоситаи ин ё он истилоҳи иқтисодиро пайдо намояд, вожаи наво созад, ё ба таври транскрипсия/транслитератсияи онро интиқол диҳад, чунки дар матнҳои иқтисодӣ ба коста нашудани маънӣ-иттилоъ эътибори ҷиддӣ дода мешавад. Бояд тазаққур дод, ки дар баъзе мавридҳо як матни дорой хусусияти иқтисодӣ метавонад вижагиҳои хоси сиёсӣ, вале дар дигар мавридҳо хусусияти сирф иқтисодӣ дошта бошад.

Дар ин гуна матнҳо вожаҳои гуногуни сиёсӣ, иқтисодӣ, низомӣ ва ихтисораҳо низ истифода мешаванд, ки ба тарҷумаи онҳо эътибори махсус бояд дод, зеро баргардонидани онҳо аз як забон ба забони дигар вижагиҳои худро доранд.

Дар баъзе мавридҳо дар забони матни тарҷумавӣ пайдо намудани муодили мувофиқ барои ин ё он истилоҳи иқтисодӣ имконнопазир мегардад. Вучуд надоштани муодил маъноӣ онро надорад, ки ибора ва ё ҷумла тарҷума намешавад. Дар натиҷа, тарҷума аз рӯи транскрипсия/транслитератсия сурат мегирад. Масалан, дар забони тоҷикӣ як қатор истилоҳоте ворид гардидаанд, ки тарҷумаи онҳо дар шакли зерин бо усули транскрипсия ва транслитератсия истифода шудааст: депозит, кредит, маркетинг, бартер, грант ва амсоли инҳо.

Истилоҳоти муосири иқтисодӣ тамойюли инкишофи забонро дар соҳаи истилонигорӣ шарҳ медиҳад.

Ташаккули ҳар як намуди тарҷума дар натиҷаи раванди босуръати машку тамрин ва иҷрои мустқилонаи супоришҳои гуногун сурат мегирад.

Бояд гуфт, ки матнҳои иқтисодӣ вижагиҳои хоси худро доранд, ки онҳоро дар раванди тарҷума, албатта, мадди назар гирифта лозим аст.

Истилоҳоти иқтисодӣ чун воситаи ташаккул додани муносибати байниҳамдигарии унсурҳои системаи сиёсии ҷомеа ва давлат баромад мекунад. Тарҷумаи матнҳои иқтисодӣ тобишҳои гуногуни маъноӣ доранд ва интиҳоби дурусти онҳо донишу маҳорати баланди тарҷумонро тақозо менамояд ва миёни муҳаққиқони соҳаи тарҷумашиносӣ оид ба тарҷумаи матнҳои иқтисодӣ баҳсҳои илмӣ мунтазам идома доранд.

Ҳангоми тадриси тарҷумаи иқтисодӣ маълум мегардад, ки дар тасаввуроти донишҷӯён он матнҳои вучуд доранд, ки танҳо ба иқтисоди бозоргонӣ дохил мешаванд, вале ин қомилан нодуруст аст.

Мушкилии дигар дар ин самт ин тарҷумаи матн аз забони модарӣ ба забони хориҷӣ маҳсуб меёбад.

Хусусиятҳои тарҷумаи матнҳои иқтисодӣ, пеш аз ҳама истилоҳнокӣ-истилоҳҳои соҳавӣ маҳсуб меёбанд. Масалан, агар матни соҳаи техникӣ бошад, пас бегуфтуғу дар он терминҳои ин соҳа фаровон истифода мешаванд.

Чӣ тавре ки қайд намуда гузаштем, ҳар як матн вижагии хоси худро дорад, ки дар тарҷума матнҳои иқтисодӣ низ истисно нестанд.

Ба матнҳои иқтисодӣ инчунин дастурамалҳо (инструксия)-и таҷҳизоти иқтисодиро низ метавон ворид намуд. Дар дастурамалҳо, ки барои истифодабарандагон маҳсулот пешкаш карда мешаванд, истилоҳоти махсус ба назар мерасанд. Ҳамзамон, дар рафти тарҷумаи матнҳои иқтисодӣ тарҷумонро зарур аст, ки хусусияти ҷумлаҳои матнро ба инобат гирифта, сипас ба тарҷумаи он шуруъ кунад. Дар ин маврид, тарҷумон мазмун ва муҳтавои қалимаю ибораҳои дохили ҷумларо ба ҳисоб гирифта, тарҷумаро ба сомон мерасонад.

Матнҳои иқтисодӣ вижагиҳои хоси худро доранд, ки онҳоро аз дигар матнҳо фарқ мекунонад ва ин вижагиҳои хос дар тарҷума ҳатман мадди назар гирифта мешаванд.

Истилоҳоти дохили чумла вазифаҳои гуногунро иҷро карда, бо роҳҳои махсус тарҷума карда мешаванд, ки ин дар раванди тарҷумаи матнҳои иқтисодӣ аз як забон ба забони дигар нақши асосиро иҷро менамоянд.

Ҳангоми муқоисаи шакли дохилии истилоҳот, ки аз ду исм (N+N), ё исм ва дигар ҳиссаи нутқ иборатанд, навъҳои зерини ихтилофҳо мушоҳида мешаванд, ки баргараф намудани он ба манфиати маъноӣ матни тарҷумавӣ маҳсуб меёбад:

1. Тағйир додани шакли исм ба дигар ҳиссаи нутқ: Economic resources – *экономические ресурсы* – захираҳои иқтисодӣ; force of the market – *сила рынка – омили бозор*; tax rate – *ставка налога – воҳиди андоз*; natural resources – *природные ресурсы – захираҳои табиӣ*

2. Дуруст дарк намудан ва тарҷума намудани пешояндҳо дар матни асли ва тарҷума, ки тобишҳои гуногуни маъноӣ доранд: Market position – *положение на рынке – ҳолат дар бозор*; Income tax – *налог на прибыль – андоз барои даромад*; Sales tax – *налог с продаж – андоз барои фурӯш*.

3. Тағйирёбии шакл дар калима (танҳо ба чамъ ва баръакс):

order inflow – *поступление заказов* – қабули фармоишҳо;

share issue – *эмиссия акций* – барориши саҳмияҳо;

share turnover – *оборот акций* – гардиши саҳмияҳо ва амсоли инҳо.

Қайд кардан ба маврид аст, ки дигар пешояндҳо ду исмро дар таркиби истилоҳ пайваст намуда, чун муодили пешоянди забонҳои тоҷикӣ ва русӣ тарҷума карда мешаванд: dividend per share – *дивиденд на акцию – дивиденд барои як саҳмия*.

Дар умум, қобили қайд аст, ки тафовут дар сохтори истилоҳот дар сатҳи грамматикӣ барои ноил шудан ба тарҷумаи муодил монъе намешавад, зеро онҳо имконият медиҳанд, ки мазмун ва муҳтавои матни асли ва матни тарҷумавӣ якхела ифода карда шаванд. Ин далелро метавон тасдиқи он донист, ки забон дар вазифаи маърифатии худ, ҳадди ақал, аз низоми грамматикӣ он вобастагӣ дорад. Натиҷаҳои таҳлил бояд ҳамчун асос барои истифодаи таҳвили грамматикӣ ҳангоми интиқол додани истилоҳоти бемуодил ба назар гирифта шаванд. Масалан, дар ибораи cash in hand (таҳтул: воситаҳои пул дар даст (*денежные средства в руке*)) – на дар шакли асли (дар қисмати дуҷуми ибора in hand), балки воситаҳои пул дар хазина (*денежные средства в кассе*) тарҷума карда мешавад.

Сабаби ин навъи номутобиқатии тарҷума маҳз анъанавии истифодаи воҳидҳои гуногуни забонӣ дар таркиби истилоҳи матнҳои асли ва тарҷумавӣ мебошад, ки мақсад тарзи дурусти истифодаи истилоҳнигорӣ дар тарҷума аст.

Тафовут дар сохтори лексикӣ-грамматикӣ истилоҳоти матни асли ва матни тарҷумавӣ аз сабаби имконнопазирии интиқоли мазмуни ҳар як унсурҳои истилоҳот бо як чузъи шабех ҳангоми тарҷума ба шумор меравад.

Ҳангоми тарҷумаи истилоҳоти сода, ки мазмунан ба истилоҳҳои мураккаби забони тоҷикӣ мувофиқанд, ихтилофи ин навъ низ ба миён меояд.

Масалан, истилоҳи иқтисодии *maintenance* (*техническое обслуживание*) ба забони тоҷикӣ дар шакли хизматрасонии техникӣ тарҷума карда мешавад, ки шаклан мураккаб маҳсуб меёбад. Ё ин ки истилоҳи *intraction* ба забони тоҷикӣ чун *фаъолияти муштарак* ва *security* – *қоғазӣ қимматнок* тарҷума карда мешаванд. Гарчанде ифодаҳои мазкур дар алоҳидагӣ маъноӣ дигар дошта бошанд ҳам, чун истилоҳи иқтисодӣ мазмун ва муҳтавои хосро инъикос менамоянд.

Таҳлили баъзе истилоҳоти иқтисодӣ нишон медиҳад, ки тарҷумаи онҳо яке аз мураккабтарин раванд ба шумор рафта, барои тарҷумон мушкилиҳои хос эҷод мекунанд. Хусусияти хоси онҳо дар раванди тарҷума, баҳри ба даст овардани тарҷумаи мукамал бояд ба инобат гирифта шаванд.

Муқарриз: Соҳибназарова Ҳ.Т., н.и.ф., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода

Рӯйхати адабиёт:

1. Виноградов, В.В. Проблема авторства и правильности текста литературного

- произведения //В.В. Виноградов. О языке художественной литературы. –М.: Гослитиздат, 1959. –432с.
2. Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике: Сб. / Под ред. В.Н. Комиссарова. – М., 1978. –256с.
  3. Кауфман, С.И. Некоторые особенности стиля американской технической литературы /С.И. Кауфман. –М., 1960. –200с.
  4. Кипнис, И.Ю. Грамматические особенности перевода английского научно-технического текста: грамматический справочник /И.Ю. Кипнис. –Минск: БНТУ, 2010. –122 с.
  5. Комиссаров, В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз./ В.Н. Комиссаров. –М.: Высшая школа, 1990. –253с.
  6. Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие / В.Н. Комиссаров. – М.: ЭТС. –2002. –424с.
  7. Крюков, А.Н. Понимание как переводческая проблема // Перевод и интерпретация текста. Сб науч. трудов Ин-та языкознания АН СССР. –М., 1988. –134с.
  8. Межкультурная коммуникация и профессионально ориентированное обучение иностранным языкам: материалы IV Междунар. науч. конф., посвящ. 89-летию образования Белорус. гос. ун-та, Минск, 29 окт. 2010 г. / редкол.: В. Г. Шадурский [и др.]. — Минск: Изд. центр БГУ, 2010. –191с.
  9. Пумпянский, А.Л. Введение в практику перевода научной и технической литературы на английский язык /А.Л. Пумпянский. –М.: Наука, 1965. –302с.
  10. Рецкер, Я.И. Теория перевода и переводческая практика /Я.И. Рецкер. –М.: Междунар. отношения, 1974 - 216 с.
  11. Турсунов, Ф.М., Самадов, Р.С. Тарҷумаи матнҳои иқтисодӣ /Ф.М. Турсунов. –Душанбе, 2013. –234с.
  12. Фёдоров, А.В. Основы общей теории перевода. –СПб., 2002.
  13. <https://tapemark.narod.ru/les/>
  14. www.prezident.tj

ИСТИЛОҲОТИ ИҚТИСОДӢ ВА ХУСУСИЯТИ ОНҲО (ДАР МИСОЛИ ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ ВА ТОЧИКӢ)

Мақола ба масъалаи хусусияти истилоҳоти иқтисодӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шуда, дар он доир ба роҳҳои ифодаи истилоҳоти иқтисодӣ сухан меравад.

Ҷамчунин, муаллифи мақола бо мисолҳои мушаххаси иқтисодии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ хусусиятҳои фарқкунанда ва умумии матнҳои иқтисодӣ ва вижагиҳои тарҷумаи онҳоро мавриди таҳлил ва баррасӣ додааст.

Таҳқиқи назариявии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ, махсусан, дар соҳаи иқтисодиёт хело кам рушд намудааст, ҳол он ки масъалаи мазкур дар рушд ва инкишофи муносибатҳои иқтисодии кишвар нақши назаррас дорад.

Тарҷумаи матнҳои иқтисодӣ яке аз мураккабтарин навъи тарҷума ба шумор меравад ва дорои як қатор хусусиятҳои мебошад, ки ба раванд ва натиҷаи тарҷума таъсири мусбат ва манфӣ мерасонад. Дар раванди тарҷумаи матнҳои иқтисодӣ тарҷумон бояд дар забони матни аслии муодили бевоситаи ин ё он истилоҳи иқтисодиро пайдо намояд, вожаи наво созад, ё ба таври транскрипсия/транслитератсия онро интиқол диҳад, чунки дар матнҳои иқтисодӣ ба коста нашудани маънӣ-иттилоъ эътибори ҷиддӣ дода мешавад. Бояд тазаққур дод, ки дар баъзе мавридҳо як матни дорои хусусияти иқтисодӣ метавонад вижагиҳои хоси сиёсӣ, вале дар дигар мавридҳо хусусияти сирф иқтисодӣ дошта бошад.

Калидвожаҳо: *истилоҳ, иқтисодӣ, транскрипсия, транслитератсия, вижагӣ, тарҷума, муодилнокӣ, мазмуни матн.*

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ И ИХ ОСОБЕННОСТИ (НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКОГО И ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКОВ)

Статья посвящена проблеме особенностей экономических терминов в таджикском и английском языках, а также способам их выражения.

Автор статьи также проанализировала и рассмотрела отличительные и общие черты экономических текстов и особенности их перевода на конкретных экономических примерах английского и таджикского языков.

Теоретическое изучение английского и таджикского языков, особенно в сфере экономики, недостаточно развито, в то время как этот вопрос играет значительную роль в развитии экономических связей страны.

Перевод экономических текстов является одним из наиболее сложных видов перевода и имеет ряд особенностей, которые положительно и отрицательно влияют на процесс и результат перевода. В процессе перевода экономических текстов переводчик должен найти прямой эквивалент того или иного экономического термина на языке исходного текста, создать новое слово или передать его в форме транскрипции/транслитерации, поскольку в экономических текстах важное значение придается тому, чтобы не уменьшать смысловую информацию. Следует отметить, что в одних случаях текст экономического характера может иметь определенные политические черты, а в других случаях он носит чисто экономический характер.

Ключевые слова: *термин, экономический, транскрипция, транслитерация, специфика, перевод, эквивалентность, содержание текста.*

ECONOMIC TERMS AND THEIR FEATURES (BASED ON THE EXAMPLE OF ENGLISH AND TAJIK LANGUAGES)

The article is devoted to the problem of the features of economic terms in the Tajik and English languages, and it also talks about ways of expressing them.

The author of the article also analyzed and considered the distinctive and common features of economic texts and the features of their translation using specific economic examples in English and Tajik.

The theoretical study of the English and Tajik languages, especially in the field of economics, is very little developed, while this issue plays a significant role in the development of the country's economic relations.

Translation of economic texts is one of the most complex types of translation and has a number of features that positively and negatively affect the process and result of translation. In the process of translating economic texts, the translator must find a direct equivalent of a particular economic term in the language of the source text, create a new word or convey it in the form of transcription/transliteration, since in economic texts it is important not to reduce semantic information. It should be noted that in some cases a text of an economic nature may have certain political features, while in other cases it is purely economic in nature.

Keywords: *term, economic, transcription, transliteration, specificity, translation, equivalence, text content.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ризоева Гулнора Икромовна - МТФ «Донишқадаи тиббӣ-иҷтимоӣ Тоҷикистон», н.и.ф., омӯзгори кафедраи забонҳо. Суроға: 734042, ш. Душанбе, к. Клара Сеткина 2, тел.: (+992) 918-78-64-55, E-mail: gulnor558@gmail.com*

Сведения об авторе: *Ризоева Гулнора Икромовна - НОУ «Медико-социальный институт Таджикистана», к.ф.н, учитель кафедры языков. Адрес: 734042, г. Душанбе, ул. Клара Сеткина 2, тел. (+992) 918-78-64-55, E-mail: gulnor558@gmail.com*

Information about the author: *Rizoeva Gulnora Ikromovna - NEI «Medical - Social Institute of Tajikistan», candidate of Philology science, the teacher of the department of languages of Address: 734042, Dushanbe, 2 Klara Setkina str., tel. (+992) 918-78-64-55, E-mail: gulnor558@gmail.com*

ПАЖУҶИШИ ҶОНИШИНҶО АЗ ҶОНИБИ ЗАБОНШИНОСОНИ ВАТАНИ ВА ХОРИҶӢ

Ҳалимова М.С.

Донишгоҳи байналмилалӣи забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Ҷонишин аз бисёр аломатҳои худ: баромад, таркиб, маъно, истифода, категорияҳои морфологӣ ва вазифаҳои синтаксисӣ ҳиссаи махсуси нутқ мебошад. Оид ба масъалаи мансубияти ҷонишинҳо ба ҳиссаи нутқ ва муайян кардани нақши онҳо дар забон дидгоҳҳои гуногун вучуд доштанд ва вучуд доранд. Зумрае аз олимони оид ба аломатҳои морфологияе, ки ҷонишинҳоро бо дигар ҳиссаҳои нутқ муттаҳид месозанд ва зумраи дигар оид ба семантика ва хусусиятҳои морфологияе, ки ҷонишинҳоро аз дигар ҳиссаҳои нутқ фарқ мекунанд, таъкид менамоянд.

Дар аксарияти забонҳои олам ҷонишинҳоро дар қатори чунин намуди вожаҳо мисли исм, сифат, феъл ва ғайра, ба ҳиссаи махсуси нутқ ҷудо мекунанд. Ин анъана ҳанӯз дар замонҳои қадим арзи ҳастӣ намудааст. Грамматикҳои антиқа калимаҳоеро, ки дар як замон ҳам номҳоро ифода мекарданд ва ҳам бо ягон ҷиҳате аз онҳо фарқ доштанд, ҳамчун гурӯҳи махсуси калом ҷудо менамуданд: «Ҷонишин вожаест, ки ба ҷойи номи, ки шахсҳои муайянро нишон медиҳад, мавриди истифода қарор мегирад» [7, 110].

Аммо дар раванди омӯзиши ҳаматарафаи моҳият ва махсусияти низоми ҷонишинҳо, ки зимнан гуногунтаркибии хусусиятҳои морфологӣ, синтаксисӣ ва семантикии онҳо тазакур меёбад, дар забоншиносии муосир кӯшишҳои таҷдиди назар кардани масъалаи дурустии чунин тақсимбандӣ ба қор бурда мешаванд.

Масъалаи мансубияти вожаҳои ҷонишинӣ ба ҳиссаи алоҳидаи нутқ, – одилона нишон медиҳад Е. С. Скобликова, – ба масоили аз азал баҳсбарангез ва то ҳол ба таври ихтилофнок ҳалпазир тааллуқ дорад [8, 73]. Тавре ки Р.А.Будагов қайд кардааст: «Тасаввурот оид ба ҷонишинҳо ҳамчун ҳиссаи комилан махсуси нутқ ба дараҷаи назаррас аз он сабаб пайдо шудаанд, ки онҳо аломатҳоеро, ки дар алоҳидагӣ барои ҳиссаҳои гуногуни нутқ хосанд, дар як гурӯҳ муттаҳид месозанд» [2,300]. Масъалаи ҷонишинҳо ҳамчун ҳиссаи нутқ, ба ақидаи О.В.Петрова, инчунин дар он ифода меёбад, ки меъёрҳои, ки дар асоси онҳо ҷонишинҳо ба ҳиссаи мустақили нутқ ҷудо карда мешаванд, аз меъёрҳои тақсимоии гурӯҳҳои боқимондаи вожаҳо сарехан тафовут доранд. Муайян намудани мақоми ҷонишинҳо бо он низ душвор мегардад, ки дар забоншиносӣ ҳанӯз фаҳмиши ягонае, ки худи низоми ҳиссаҳои нутқ чист, қоркард нашудааст [5, 67].

Масъалаи тақсимбандии ҳиссаҳои нутқ дар забонҳои сохташон гуногун, одатан, яке аз масоили баҳсноки забоншиносии умумӣ ба ҳисоб меравад. Якҷанд нуқтаи назар вучуд доранд, ки моҳияти ҳиссаҳои нутқро мефаҳмонанд ва меъёрҳои асосии тақсимбандии онҳоро муайян мекунанд.

Баъзе забоншиносон ҳиссаи нутқро ҳамчун «тарҳи тағйирнаёбандаи шайъӣ-мантиқӣ» медонанд [8, 83]. Ба фикри дигарон, ҳиссаҳои нутқ дараҷаҳои морфологияи вожаанд. Дар барномаи грамматикаи муосири забони олмонӣ зикр карда мешавад, ки меъёри морфологӣ барои таснифи вожаҳо ба ду гурӯҳ: тағйирёбанда ва тағйирнаёбанда метавонад кофӣ бошад [15, 142]. Истифодаи пайгиронаи принципи шаклӣ-грамматикии таснифи ҳиссаҳои нутқро олими рус Ф.Ф.Фортунатов низ таҳқиқ кардааст [10, 68]. Ба муқобили принципи морфологӣ А. А. Шахматов изҳори назар карда, барои гурӯҳбандии онҳо асосҳои синтаксисӣ ва семасиологиро пешниҳод қардааст [12, 84]. Ҷонибдорони нуқтаи назари сеюм ҳиссаҳои нутқро ҳамчун дараҷаҳои грамматикӣи вожаҳо муайян менамоянд, ки дар асоси баҳисобгирии хусусиятҳои морфологӣ ва синтаксисии вожаҳо ҷудо карда мешаванд, муайян менамоянд ва зимнан хусусиятҳои лексикӣ-семантикии онро сарфи назар менамоянд: Ба ақидаи А.А.Реформатский «Ҳиссаҳои нутқ меъёрҳои грамматикӣ (на

лексикӣ ё лексикӣ-грамматикӣ) мебошанд, ки таркиб ва ҷойгиршавии онҳо дар ҳар забон махсусиятҳои худро доранд ва онҳо бо якҷоягии тафовутҳо ва имкониятҳои морфологӣ ва синтаксисӣ, на бо хусусиятҳои лексикӣ худ, муайян карда мешаванд [6, 218]. Баъзе забоншиносони олмонӣ вожаҳоро вобаста ба хусусиятҳои морфологӣ-семантикӣ ё синтаксисии онҳо гурӯҳбандӣ мекунанд.

Нуктаи назари дар забоншиносии муосир нисбатан қобили қабул ин тақсимбандии ҳиссаҳои нутқ бо дарназардошти меъёрҳои аз қобили шакл, вазифа ва маъно мебошад. Оид ба асоси сетарафаи ҳиссаи нутқ забоншиносии олмонӣ Г. Хелбиг чунин навиштааст: «Низомии таснифоти ҳиссаҳои нутқро, ки дар замони мо пазируфтаанд, се ҷанба муайян кардааст: маъноии худӣ вожа, вазифаҳои он дар таркиби ҷумла, махсусиятҳои он дар доираи флексия ва вожаҳои» [14, 408]. Чунин муносибат ба ҳалли ин масъала дар миёни аксарияти олимони дастгирӣ ёфт (В. Г. Адмони, В. В. Виноградов, А. И. Смирнитский, Л. В. Шерба ва дигарон). Масалан, Шведова, Н.Ю. таъкид менамояд, ки муносибати якतरафа ба таснифоти вожаҳо ба ҳиссаҳои нутқ фақат дар ҳолате аҳаммияти амалӣ ва назарӣ дорад, ки агар сухан оид ба тавсифи грамматикӣ ин ё он як қабати сохтори забон равад: «Барои таснифоти ҳиссаҳои нутқ дар ҷаҳонҷӯбаи ҳама падидаҳои забонӣ истифодаи муносибати бисёрतरафа: меъёри семантикӣ, шаклсозӣ калимасозӣ, тавъамии синтаксисӣ мувофиқи мақсад мебошад» [11, 164].

Бояд таваққуф дод, ки дар байни забоншиносон фаҳмиши ягонаи истилоҳи «маъноии ҳиссаи нутқ» вучуд надорад. Баъзе олимони ба ҷонибдорӣ хусусияти лексикӣ ин маъно изҳори назар кардаанд (Н. М. Александров, В. М. Жирмунский, Л. В. Шерба ва ғайра), дигарон ин меъёрро ҳамчун сирф грамматикӣ муайян кардаанд, зеро маъноии ҳиссаи нутқ, тавре ки онҳо мулоҳиза меронанд, аз лиҳози хусусияти худ грамматикӣ мебошад (А. Н. Гвоздев, О. П. Суник ва ғайра). О. К. Василева-Шведева, Г. В. Степанов ҳиссаи нутқро тибқи принсипи маъноии нисбатан абстрактӣ ва грамматикӣ тасниф менамоянд. Забоншиносии олмонӣ В.Г.Адмони моҳияти ҳиссаҳои нутқро аз омехтани ду маъно дар вожа - шайъӣ (лексикӣ), ки ба вожаи мазкур хос аст, умумӣ-гурӯҳӣ, ки ба ҳиссаи нутқ хос аст, иборат мекунанд [1, 10].

Ҳамин тавр, яке аз сабабҳои мураккабӣ ва баҳспазирии назарияи ҳиссаҳои нутқ мавҷуд набудани ягонагии дидгоҳ оид ба масъалаи миқдори принсипҳои, ки асоси таснифоти онҳоро ташкил медиҳанд ва кадом принсипҳоро пазируфтаанд мебошад. Мавҷуд набудани мувофиқа оид ба хусусияти гурӯҳҳо, тақсими онҳо ва оид ба меъёрҳои мансубияти вожаҳо ба ин ё он гурӯҳ, замоне сухан доир ба гурӯҳи дорои хусусиятҳои ба ҳулосае ҳамчун ҷонишин меравад, аҳаммияти хоса пайдо мекунад.

Чуноне ки таҳлили адабиёти илмӣ нишон дод, дар рафти баррасии масъалаи он, ки оё ҳиссаи нутқе ҳамчун ҷонишин вучуд дорад, ду муносибати комилан муҳолиф вобаста ба ҳалли он падида гаштанд.

Ба ҷонибдорони консепсияи якум, ки онҳоро аз низом пурра хориҷ менамоянд ва ба дигар гурӯҳҳо (ҳарчанд аз мавқеҳои куллан гуногун) тақсим мекунанд. Ба ин зумра чунин пажӯҳишгарони забоншиносии бурунмарзӣ ва ватанӣ, мисли А. А. Шахматов, А. М. Пешковский, Ф. Ф. Фортунатов, А. А. Потемня, Э. Бенвенист, Н. Ю. Шведова ва дигаронро мутааллиқ доништан мумкин аст.

Грамматикадони олмонӣ Г.Хелбиг (G.Helbig), қатъи назар аз он ки Академияи Олмон ҷонишинҳоро ҳамчун ҳиссаи нутқ дар қатори исм, сифат, феъл, зарф, артикл ҷудо кардааст, изҳор менамояд, ки «онҳо ҳиссаи нутқи алоҳидаро ташкил намедиҳанд» [14,67]. Мулоҳизаи дувуми муаллиф, ки ба мавҷудияти вожаҳо дар забон дахл дорад, мароқангез аст. Г. Хелбиг намехоҳад ҷонишинҳоро ҳиссаи нутқ ҳисоб кунад, ки онҳо доимо худудҳои ҳиссаҳои нутқро вайрон карда, вобаста бо матн, аз яке ба дигаре мегузаранд. Ҷонишин,— зикр мекунанд дар навбати худ Г. Хелбиг, — на ҳиссаи нутқ, балки гурӯҳи махсуси калимаҳои дар забон, ки ҳамчун исм, сифат ва ҳатто ҳамчун зарф амал мекунанд [15, 68].

Грамматикадони дигари олмонӣ В.В. Виноградов, нишон медиҳад, ки ҷонишинҳо дорои хусусиятҳои онҳо ба гурӯҳҳои мисли исм ва сифат ҷудо карда мешаванд [3, 115].

Дар забоншиносии рус (нимаи аввали асри XIX), тибқи шаҳодати В.В.Виноградов, ҷонишин дар асарҳои И. И. Давидов, К. С. Аксаков, Г.П.Павский аз шумори ҳиссаҳои нутқ берун карда шуда буд. О.В.Петрова ҳам ҷонишинро аз мақоми ҳиссаи нутқи алоҳида маҳрум месозад ва онро қисман ба исм, қисман ба сифат мансуб дониста, зимнан сифати феълӣ ва масдарро ба гурӯҳҳои алоҳида гурӯҳбандӣ менамояд [5, 137]. Аммо ин мавқеъгирӣ, алалхусус, дар асарҳои Ф. Ф. Фортунатов бо қатъият ифода ёфтааст, ки ӯ ҷонишинҳоро ба ду ҳиссаи нутқ ҷудо менамояд: ҳам вожаҳои «ба исм мансубиятдошта» ва ҳам вожаҳои «монанди сифат, ки тибқи чинсҳо тағйир меёбанд» [10,156]. А. М. Пешковский, ба ҳайси пайрави анъанайи грамматикӣ мактаби Ф. Ф. Фортунатов, ҷонишинро ҳамчун гурӯҳи берун аз грамматика ҷудо кардааст, ки аз ҷонишинҳои исмӣ, ҷонишинҳои сифатӣ ва ҷонишинҳои зарфӣ иборат мебошад. Ба қавли он олим, махсусияти ҷонишинҳоро он ташкил медиҳад, ки дар онҳо «қисмҳои ғайриграмматикӣ вожаҳо (решаҳо)» дорои «маъноӣ субъективӣ-объективӣ» мебошанд, яъне «муносибатҳои гуногуни худӣ гӯянда ва андешакунандаро ба он, ки доир ба қадом мавзӯ андеша меронад, ифода мекунад» [10, 152]. Ҷонишин, ҳамчун ифодагари сухан, мефаҳмонад дар навбати худ Н.Ю.Шведова, «наметавонад «ҳиссаи нутқ» номида шавад: маҷмуи абстраксияҳои маъноӣ, ки дар гурӯҳи ҷонишинҳо гирд омадааст, бо якхела кунондани шакли хос барои гурӯҳҳои, ки ба таври анъанавӣ «ҳиссаҳои нутқ» менамояд, ихтилоф меварзад» [12, 9]. Як қатор забоншиносони дигар (М.В.Фёдорова ва дигарон) бар он ҳамраънд, ки ҷонишинҳо наметавонанд бо ҳиссаҳои нутқ мисли исм, феъл, сифат ва ҳоказо, дар як саф қарор гиранд.

Ҷамин тарик, мақоми ҳиссаи нутқи мустақилро барои ҷонишин рад намуда, зимнан исмҳои ҷонишинӣ, сифатҳои ҷонишинӣ, шумораҳои ҷонишинӣ, зарфҳои ҷонишиниро гурӯҳбандӣ менамоянд. Мавқеи ишғолкардаи В.В.Виноградов аз мавқеи зикршуда каме фарқ дорад. Олими мазкур ҷонишинҳои шайъӣ-шахсиро ба гурӯҳи алоҳидаи аз лиҳози грамматикӣ махсус ҷудо мекунад, дар ҳолате ки «дигарҳо ба категорияҳои гуногуни грамматикӣ парешон шудаанд» [3, 252]. Дар Грамматикаи забони русӣ [3, 85] ҷонишинҳои исмӣ ба ҳиссаи нутқи мустақил ҷудо карда шудаанд, зеро бо сабаби вижагии ифодаи категорияҳои чинс, шумора ва падеж аз лиҳози морфологӣ онҳо бо исм муттаҳид намешаванд. Онҳо ба ҷонишинҳои шахсӣ, саволӣ, инкорӣ, номуайяни ва таъйинӣ ҷудо мешаванд. О.И. Москальская ақидаи дигарро пайгирӣ мекунад, ки мувофиқи он тафовутҳои морфологӣ ҷонишинҳои исмӣ аз худӣ исмҳо чунон каманд, ки онҳоро комилан сарфи назар кардан мумкин аст [15, 86]. Тавре О.В. Петрова изҳор менамояд, ба гумон аст, ки танҳо ҷонишинҳои исмиро ба ҳиссаи нутқи махсус ва қуллӣ ҷонишинҳои боқимондаро ба дигар ҳиссаҳои нутқ тақсим намудан дуруст бошад [5, 9].

Дар байни ҷонибдорони консепсияи тамоман муҳолиф, ки барои эътирофи ҷонишинҳо ҳамчун ҳиссаи нутқи алоҳида дар асоси хусусиятҳои дар дигар гурӯҳи калимаҳо мавҷуднабудаи онҳо ибрази ақида намудаанд, забоншиносони хориҷӣ ва ватаниро номбар кардан мумкин аст, ба мисли (В. Г. Адмонӣ, В. В. Виноградов, Л. Г. Гертсенберг, В. М. Павлов, Г. Хелбиг, К. Майтинская, П. Т. Авлиёева, А. Мамадназаров, И. Б. Мошеев, Б. Р. Муродов, М. А. Наҳангова, В. С. Расторгуева, Ш. Рустамов, Х. Г. Сайфуллоев, Б. Сиёев ва дигарон).

Ақидаи он, ки ҷонишин ҳиссаи мустақили нутқ мебошад, барои Ҷ.Бринкман ҳеч шакку шубҳа намеангезад, бо вучуди ин онҳо зикр менамоянд, ки «дар низоми ҳиссаҳои нутқ он ҳам нисбат ба гурӯҳи ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ ва ҳам нисбат ба гурӯҳи ёридиҳанда мақоми хоса ишғол мекунад» [13, 94]. М. И. Алёхина ба мақоми васатии ҷонишинҳо нисбат ба ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ аз як ҷониб, нисбат ба ҳиссаҳои ёридиҳандаи нутқ аз ҷониби дигар, ишора менамояд: «Ягонагии ҷонишинҳо аз лиҳози

функционалӣ-семантикӣ, сарфи назар аз гуногуншаклии морфологӣ ва синтаксисии онҳо, барои ҳамчун ҳиссаи нутқи алоҳида эътироф карданашон асоси кофӣ мебошад» [13, 98]. Р.А.Будагов ҳам ба фарқиятҳои воҳеи семантикие ишора менамояд, ки онҳо барои дар миёни гурӯҳҳои дигари вожаҳо ишғол кардани мақоми хоса ба ҷонишинҳо имкон медиҳанд [2, 195].

О.И. Москальская низ ақидаи ҳамчун ҳиссаи нутқи мустакил чудо кардани ҷонишинро тарафдорӣ карда, таъкид менамояд, ки «ошкоро вучуд надоштани меъёрҳои шомили хусусияти морфологӣ, ки барои муттаҳидсозии маводи ин гуна рангоранги лексикӣ дар гурӯҳи ягонаи морфологӣ аз як сӯ, дар забон бешубҳа мавҷуд будани вожаҳо-субститутҳо аз дигар сӯ, имконият медиҳад, ба масъалаи ҷонишинҳо на аз дидгоҳи морфологӣ ва на семантикӣ, балки аз дидгоҳи синтаксисӣ муносибат карда шавад [15, 154].

Азбаски вазифаи асосии ҷонишинҳо вазифаи робитаи унсурҳои матн мебошад, М. И. Откупшикова тазаккур медиҳад, ки гурӯҳбандии онҳоро дар сатҳи матни муносибат (бо маънои умумии грамматикӣ ҷойивазкунанда) анҷом додан ба мақсад мувофиқтар аст. Дар таҳқиқоти М.И.Стеблин-Каминский ҷонишинҳо дар қатори вожаҳои мустакилмаъно ва ёрирасон мувофиқи маънои лексикӣ онҳо яке аз гурӯҳҳои асосии вожаҳо мебошанд, чунки «барои онҳо маъно асосӣ аст» [15, 30].

Баррасии ҷонишинҳо аз мавқеи назарияи ҷойивазкунӣ махсусияти маънои ҷонишинро намефаҳмонад. Гузашта аз ин, бо вучуди ҳама наздикии вазифавии худ ба ҳиссаҳои номии нутқ, ҷонишинҳо наметавонанд бо онҳо айният дода шаванд. В.В.Виноградов мавҷудияти вожаҳо-субститутҳоро баҳснопазир шуморида, ишора мекунад: «Ҷонишин ҳамчун «ҷойиваз-кунанда»-и ин ё он воҳиди комилмаъно амал намуда, маънои онро ба худ намегирад... Аломатҳои семантикӣ ба ҷонишин хос нақши онро дар матн ҳамчун вожаи ишоратӣ (дейктикӣ) муайян мекунад» [3, 384]. Пас, ишора (дейксис) хусусияти муҳимтаринест, ки аз нуктаи назари он маънои ҷонишинҳо метавонад тавсиф карда шавад. Мувофиқи тавсифи О.В.Петрова ҷонишинҳо навъи махсуси воҳидҳои забонианд, ки ба воситаҳои ишоратӣ тааллуқ доранд, яъне моҳиятан аломатҳо ё қисме аз аломатҳоеанд, ки ба ҳамон воқеияти нутқ, ки дар онҳо истифода карда мешаванд, ҳавола мегарданд [5. 171].

Хусусияти хоси ҷонишинҳо дар забонҳои мавриди муқоиса аз он иборат аст, ки онҳо гурӯҳи махсуси грамматикӣ вожаҳои субъективӣ-ишоравиро ташкил медиҳанд, ки воқеиятро нисбат ба гӯнда ё ба ҳолати мазкури нутқ муайян мекунад. Зимнан ин гурӯҳи грамматикӣ калимаҳо дар ҳама забонҳо қадимӣ мебошад. Дар муддати иҷрои вазифа дар забон ҷонишинҳо ба тағйироти калон дучор омадаанд. Масалан, дар забони тоҷикӣ қисми зиёди ҷонишинҳо бо категорияҳои сифатҳо, зарфҳо, пайвандакҳо, ҳиссачаҳо махлут шудаанд.

В. В. Виноградов дидгоҳҳои олимони рус К. С. Аксаков, А. А. Потенбя, А. М. Пешковский ва дигаронро нисбат ба ҷонишинҳо таҳлил карда, ба хулосае омадааст, ки грамматикаи муосири рус дар зери ҳукми ду нуктаи назар қарор дорад: антикӣ («классикӣ»), ки зимни он ҷонишинҳо ҳамчун ҳиссаи мустакили нутқ боқӣ мемонанд ё романтикӣ, ки зимни он олимони ҷонишинҳоро аз унвони ҳиссаи махсуси нутқ маҳрум намуда, ба гурӯҳҳо, исмҳо ва сифатҳо чудо менамоянд. Худи В. В. Виноградов бошад, муттаҳидсозии ҷонишинҳоро дар асоси аломатҳои лексикӣ-семантикӣ мувофиқи мақсад меҳисобад [3,426].

Дар «Грамматикаи русӣ» ба сифати қисми алоҳидаи мустакилмаънои нутқ вожаҳои ҷонишинӣ ва ишоравие, ки ашё ё аломатро ном набурда, фақат ба он ишора менамоянд, чудо карда мешаванд [3, 452]. Ҷонишинҳои исмӣ, ки ба ашё ишора мекунад, сифатҳои ҷонишиние, ки сифат ё хусусиятро ном набурда, фақат ба он ишора мекунад (*аз они ман, он, аз они худ, ҳар кадом*), алоҳида баррасӣ мегарданд.

Дар забонҳои русӣ, тоҷикӣ ва олмонӣ ҷонишинҳо дар асоси ин ё он принципҳои умумии пайгиришуда бо мушкилӣ тасниф карда мешаванд, зеро дар ҳама он як гурӯҳ, ки тибқи аломати функционалӣ-семантикӣ муттаҳид гаштаанд, ҷонишинҳое буда метавонанд, ки аз лиҳози хусусияти морфологӣ гуногуннавад ва баръакс, ҷонишинҳое, ки ҳама он як категорияи грамматикиро ифода менамоянд, метавонанд маъноҳо ва вазифаҳои хеле мухталиф дошта бошанд.

Муҳаққиқони забони тоҷикӣ ҳангоми таърифи ҷонишинҳо маҳз ба вазифаи ҷойивазкунандагии онҳо таъкид мекунанд. Аз нахустин пажӯҳишгари забони тоҷикӣ - Саидризо Ализода сар карда, ҷонишинҳо ҳамчун ивазкунандагони дигар ҳиссаҳои нутқ муайян карда шудаанд. Масалан, Ш.Ниёзӣ ҷонишинро «ҳамчун ҳиссаи нутқе, ки ном, шайъ ё сифатро иваз менамояд ва ҳамзамон он ном ё сифат ё сифатро нисбат ба воқеа ифода мекунад», тавсиф намудааст [4, 147].

Тавсифи бештаре муфассали ҷонишинҳои забони тоҷикиро В.В. Виноградов пешниҳод кардааст: «Ҷонишин ҳиссаи нутқест, ки ба шахс ё шайъ ишора менамояд ва маънои ишораро дар ду ҳолати грамматикӣ – субъектӣ-объектӣ ифода месозад, ки онҳо ба тӯфайли мувофиқати пешояндҳо, пасояндҳо ва таркиби изофӣ вожаҳои муносибро дар мавқеи синтаксисии аъзои иловагии ҷумла ва хабар шомил мегарданд, ки ин вожаҳо бо шарофати категорияи тасриф ҳамон вожаҳоро дар вазифаи узви асосии ҷумла, инчунин дар категорияҳои грамматикӣ замон ва шумораи новобаста аз амали синтаксисӣ соҳиб мешаванд» [3, 122].

Дар робита ба ҷонишинҳо мо тавсифи дар «Луғати энциклопедии забоншиносӣ» додашударо мепазирем: «Ҷонишин гурӯҳи лексикӣ-семантикии вожаҳои муस्ताқилмаъност, ки ба мухтавои онҳо ё ҳавола ба воқеияти нутқии дахлдор (ба ширкатдорони он, ҳолати нутқӣ ё ба худ мулоҳиза), ё ишора ба навъи тавъамии нутқии вожа бо воқеияти ғайризабонӣ (мақоми денотативии он) дохил мегардад» [3,87]. Ин тавсифро пурра ба ҷонишинҳои ҳам тоҷикӣ ва ҳам олмонӣ нисбат додан мумкин аст.

Ҳамин тавр, аз рӯи мувофиқати маъноӣ бо дигар ҳиссаҳои нутқ ва махсусиятҳои грамматикӣ, ҷонишинҳо, аз ҷумла ҷонишинҳои шахсӣ дар ҳама забонҳои мавриди пажӯҳиш ба се гурӯҳ тақсим карда мешаванд:

- ҷонишинҳои исмӣ–*ман, ту, вай (ӯ, он), кӣ, чӣ, ким-кӣ, ким-чӣ; ich, du, er (sie, es), wer, was, jemand, etwas;*
- ҷонишинҳои сифатӣ–*аз онҳо ман, аз онҳо ту; ин, он, кадом;*
- ҷонишинҳои шумораӣ–*чанд, якчанд, wieviel, einige.*

Аз рӯи маъно ҷонишинҳо дар забонҳои муқоисашаванда ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мегарданд: шахсӣ, таъйинӣ, соҳибӣ, саволий, нисбӣ, инкорӣ, номуайян, муайян.

Махсусиятҳои амалкарди ҷонишинҳо дар забонҳои мавриди таҳқиқ ва хусусиятҳои дистрибутивии онҳо аз он, ки барои дигар ҳиссаҳои нутқ хос мебошанд, фарқи назаррас доранд. Мисол мегирем ҷонишинҳои шахсиро дар забони олмонӣ: онҳо ба объектҳои ҷондор ва бечон ишора карда ва дар вазифаи синтаксисии мубтадо ва пуркунанда амал намуда, ҳамин тавр, ба исм наздик мешаванд, аммо мувофиқати синтаксисии онҳо комилан дигар аст: онҳо бо артикл мувофиқат намекунанд ва бо сифатҳо муайян карда намешаванд. Ғайр аз ин, ҷонишинҳои шахсӣ аз исмҳо бо як қатор хусусиятҳои морфологӣ фарқ мекунанд: онҳо маънои грамматикӣ шахс ва ҷинсро дороянд ва метавонанд дар ҳамаи падежҳо (ғайр аз генитив) истифода бурда шаванд.

Ба гурӯҳҳои гуногуни ҷонишинҳо, ҳатто баъзан ба ҷонишинҳои гуногуни ҳама он як гурӯҳ категорияҳои гуногуни грамматикӣ хос мебошанд.

Шаклҳои шумораи танҳо ва ҷамъ, ҳамаи падежҳо (ғайр аз генитив), ҷинсҳои мардона, занона ва миёна барои ҷонишинҳои шахсии забони олмонӣ хосанд.

Шаклҳои тасрифӣ дар ҳамаи падежҳо (ғайр аз генитив) дар ҷонишини *wer (кӣ)* низ мавҷуданд. Дар ҷонишинҳои соҳибӣ ва таъйинӣ ҳамзамон бо ҷонишинҳои шахсӣ шаклҳои

шумораи танҳо ва чамъ, шахс, чинс ҳастанд, фақат бо он фарқ мекунанд, ки ҷонишинҳои соҳибӣ ду шакл доранд: пайхам ва мутлак. Ишорачонишинҳо фақат шаклҳои шумораи танҳо ва чамъро доранд.

Ба аксарияти ҷонишинҳо мувофиқат бо артиклҳо хос нест, чунки онҳо, мисли артиклҳо, метавонанд ба сифати детерминативҳои исмҳо амал намоянд. Набояд фаромӯш кард, ки артиклҳо аз ҷонишинҳо ташаккул ёфтаанд ва ҳамон гуна маъниҳои абстрактӣ ва нисбӣ доранд. Бинобар ин, ҷонишинҳо ва артиклҳо метавонанд қисман ҳамдигарро иваз намоянд, масалан: *ein Buch* (як китоб) – *irgend-ein Buch* (кадом як китоб), *dieses Buch* (*ин китоб*) – *jenes Buch* (*он китоб*); *diese Bücher* (*ин китобҳо*) – *jene Bücher* (*он китобҳо*).

Дар забони тоҷикӣ ҷонишинҳо ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд: шахсӣ, ишоратӣ, соҳибӣ, саволӣ, муайянӣ, номуайянӣ, инкорӣ.

Мулоҳизаҳои дар боло овардашударо чамъбаст карда, зикр менамоем, ки забоншиносии муқоисавӣ солҳои охир аз ҷаҳорҷӯбаи сирф тавсифи низом ва ҷаҳорҷӯбаи воҳидҳои алоҳида, категорияҳо ва зухурот берун баромада, зимни истифодаи усулҳо ва тарзҳои гуногун ба таҳқиқи масъалаҳои функционалӣ-коммуникатсионӣ рӯҷуъ кард.

Мувофиқи мақсад будани муттаҳидсозии дастовардҳои назарияи забоншиносии муқоисавӣ бо дастовардҳои фанҳои ҳамхудуд (типология, забоншиносии иҷтимоӣ, забоншиносии психологӣ, назарияи тарҷума) ва корбурди амалии онҳо бо мақсадҳои беҳтар гардондани раванди омӯзиши забони ғайримодарӣ равшан аст, ки он метавонад дар ҳолатҳои мухталифи забонӣ (якзабонӣ, дузабонӣ ва бисёрзабонӣ) амалӣ карда шавад. Дар пажӯҳиши пешниҳодшуда кӯшиши дар партави маҳз ҳамин гуна бамиёнгузори масъала ба омӯзиши категорияи асосии грамматикӣ ва амалкарди ҷонишинҳои шахсӣ дар забонҳои гуногунсохтор наздик шудан ба харҷ дода шудааст.

Дидгоҳҳои олимони забоншиносро дар бораи масоили ба ҷонишинҳо робитадошта баррасӣ ва таҳлил карда, чунин хулоса баровардан мумкин аст: дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ аз лиҳози тавъамии маъноӣ бо дигар ҳиссаҳои нутқ ва хусусиятҳои грамматикӣ ҷонишинҳо ба се гурӯҳ ҷудо карда мешаванд: ҷонишинҳои исмӣ, ҷонишинҳои сифатӣ ва ҷонишинҳои шуморавӣ.

О. И. Москальская боз як гурӯҳ: ҷонишинҳои зарфиро ҷудо карда, умумияти маъноии онҳо бо ҷонишинҳои боқимонда (умумияти саволӣ-ишоратии маъно), инчунин ягонагии сохторӣ-типологии онҳоро (таксимот ба ҳамон навъҳое, ки дигар ҷонишинҳо доранд, ҳамон робитаҳо ва тафовутҳо дар байни ин навъҳо) нишон медиҳад. Лекин вожаҳои алоҳидаеро мисли *чӣ хел, кай, дар кучо, аз кучо, ҳамин хел, дар ин ҷо, дар он ҷо, он гоҳ, он ҷо, аз он ҷо, ҳамеша, боре, ким-кучо, кадом ҷо, кадом як ҷо, ҳеч гоҳ, ҳеч ҷо, аз ягон ҷо* ва ғайраро аксари олимони забоншиносии мансубият медиҳанд. Дар грамматикаи донишгоҳӣ онҳо дар байни зарфҳо (зарфҷонишинҳо) баррасӣ мегарданд, на дар байни ҷонишинҳо [15, 154].

Ҳамин тариқ, он чӣ ба гурӯҳбандӣ аз рӯи маъно дахл дорад, дар забонҳои муқоисашаванда дар гурӯҳи ҷонишинҳо мувофиқати аксари гурӯҳҳо ба мушоҳида мерасад, ғайр аз чанд истисно, ки онҳоро рушди таърихӣ забон ба вучуд овардааст. Дар забони тоҷикӣ шакли мутлақи ҷонишинҳои соҳибӣ мавҷуд нест, чунонки ин дар забони олмонӣ ҷой дорад. Дар забони тоҷикӣ ҷонишини таъйинӣ мавҷуд нест ва ҳамчун гурӯҳи алоҳида вучуд надорад.

Маъноӣ маҳсули ҷонишинҳо чунин таҷассум мегардад, ки онҳо аз ҳамаи ҳиссаҳои боқимондаи нутқ на бо он фарқ мекунанд, ки чиро ифода менамоянд, балки бо он, ки чи тавр ифода менамоянд. Ҷонишинҳо вожаҳои мебошанд, ки ба предметҳо, сифатҳои онҳо ишора мекунанд, аммо онҳоро номбар намесозанд. Хусусиятҳои грамматикӣ ҷонишинҳо якхела нестанд, зеро онҳо тибқи маъно ва хусусиятҳои грамматикӣ ба гурӯҳҳо ҷудо мешаванд.

Муқарриз: Каримов А.Ф., н.и.ф., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода

Рӯйхати адабиёт:

1. Адмони, В.Г. Основы теории грамматики / В.Г. Адмони [Текст]. - М.; Л.: Наука, 1964. - 105 с.
2. Будагов, Р.А. Введение в науку о языке/ Р.А. Будагов. -М.: Просвещение, 1965. - 489 с.
3. Виноградов, В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). - М.: Высш. шк., 1979. - 613 с.
4. Маловицкий, Л.Я. Личные местоимения современного русского языка в коммуникативном аспекте/ Л. Я. Маловицкий // Русские местоимения: семантика и грамматика. Сб. науч. тр. - Владимир, 1989. - С.105-111.
5. Ниёзӣ, Ш.Н. Оид ба ҳиссаҳои номии нутқ дар забони тоҷикӣ/ Ш.Н. Ниёзӣ// Аҳбороти шуъбаи фанҳои ҷамъиятӣ. 1954, №5, -С.147-152.
6. Петрова, О.В. Местоимения в системе функционально-семантических классов слов/ О.В. Петрова. -Воронеж: Изд-во ВГУ, 1989. - 156 с.
7. Реформатский, А. А. Введение в языковедение/ А. А. Реформатский. - М.: Наука, 1960.-264 с.
8. Сиёев, Б.С. Таърихи ҷонишинҳои забони тоҷикӣ/ Б.С. Сиёев. -Душанбе: Дониш, 1972. – 235 с.
9. Скобликова, Е.С. Местоимения: различия трактовок/ Е.С. Скобликова// Русский язык в школе. - 1996. - № 6. - С.72-77.
10. Федоровская, И.А. К проблеме соотношения дейктических знаков, шифтеров и субститутов/ И.А. Федоровская// науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та. - М., 1977. - Вып. 123. - С.160-178.
11. Фортунатов, Ф.Ф. Сравнительное языковедение/ Ф.Ф. Фортунатов. -М., 1956.-247 с.
12. Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка/ А.А Шахматов. -Л., 1975. - Вып. 2. - 213 с.
13. Шведова, Н.Ю. Местоимение и смысл. Класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства/ Н.Ю. Шведова. -М.: Азбуковник, 1998. - 176 с.
14. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung/ H. Brinkmann. -Düsseldorf, 1962. – 654 S.
15. Helbig, G., Busha J. Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für den Auslandsunterricht/ G. Helbig. -Leipzig: Enzyklopadie, 1974.- 414 S.
16. Moskalskaja, O.I. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache/ O.I. Moskalskaja. -M.& Hochschule, 1971. -384 S.

ПАЖУҲИШИ ҶОНИШИНҲО АЗ ҶОНИБИ ЗАБОНШИНОСОНИ ВАТАНИ ВА ХОРИҶӢ

Масъалаи ҷонишинҳо таваҷҷуҳи бисёр намоёндагони илми забоншиносии муосирро ҷалб мекунад. Таваҷҷуҳи вижа нисбат ба соҳаи мазкур бо мақоми хоссае, ки ҷонишинҳо дар низоми ҳама гуна забон ишғол мекунад ва серистеъмолии онҳо дар нутқ ва нақши муҳимме, ки дар робитаи забонии байни одамон доранд, алоқаманд мебошад. Вазифаи муқаррар намудани аломатҳои умумӣ барои ҳамаи забонҳо бо универсалияҳо марбут аст. Ҳар гуна илм ба дастовардҳои қаноат намекунад ва раванди маърифат наметавонад ғайримуташаккилона сурат гирад, он бояд ба усули таҳқиқ мутеъ ва ё аз лиҳози усули муташаккил бошад. Афзалияти ин ё он усули таҳқиқ дар давраи муайяни таърихӣ метавонад, ҳатто хусусияти умумии рушди забоншиносиро муайян намояд. Универсалияҳо ҳамон аломатҳои умумиеанд, ки на аз хешигарӣ, на аз равобити ҷуғрофӣ вобастагӣ доранд ва онҳо умуминсонӣ мебошанд. Мавҷудияти универсалияҳо ба қонуниятҳои умумии забон ҳамчун воситаҳои муошират, муносибатҳои азалии байни забон ва тафаккур, воқеияти атроф ва дигар омилҳо вобаста аст.

Калидвожаҳо: забоншиносӣ, пажуҳиш, ҷонишинҳо, универсалияҳо, усул, ҳиссаи нутқ, сохторӣ-типологӣ, шаклҳои тасрифӣ, падеж, хусусиятҳои дистрибутивӣ.

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕСТОИМЕНЕЙ ОТЕЧЕСТВЕННЫМИ И ЗАРУБЕЖНЫМИ ЛИНГВИСТАМИ

Проблема местоимений привлекает внимание многих представителей современной лингвистической науки. Особый интерес к этой области связан с особым положением местоимений в системе любого языка, их широким употреблением в речи и важной ролью, которую они играют в языковом общении между людьми. С универсалиями связана задача установления общих символов для всех языков. Любая наука не удовлетворяется своими достижениями, а процесс познания не может быть неорганизованным, он должен быть подчинен методу исследования или организован с методологической точки зрения. Приоритет того или иного метода исследования в определенный исторический период может определять даже общий характер языкового развития. Универсалии — это те общие признаки, которые не зависят от родственных или географических связей, и они универсальны. Существование универсалий зависит от общих законов языка как средства общения, вечных отношений между языком и мышлением, окружающей действительностью и другими факторами.

Ключевые слова: языкознание, исследование, местоимения, универсалии, метод, часть речи, структурно-типологические, описательные формы, падеж, дистрибутивные признаки.

RESEARCH OF PRONOUNS FROM THE POINT OF VIEW OF DOMESTIC AND FOREIGN LINGUISTS

The problem of pronouns attracts the attention of many representatives of modern linguistic science. Particular interest in this area is associated with the special position of pronouns in the system of any language, their widespread use in speech and the important role they play in linguistic communication between people. Associated with universals is the task of establishing common symbols for all languages. Any science is not satisfied with its achievements, and the process of knowledge cannot be unorganized; it must be subordinated to the research method or organized from a methodological point of view. The priority of a particular research method in a certain historical period can even determine the general nature of language development. Universals are those general characteristics that do not depend on kinship or geographical connections, and they are universal. The existence of universals depends on the general laws of language as a means of communication, the eternal relationships between language and thinking, the surrounding reality and other factors.

Keywords: linguistics, research, pronouns, universals, method, part of speech, structural-typological, descriptive forms, case, distributional features.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҳалимова Маҳбубуба Сафаралиевна* - Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзади илми филология, дотсент, декани факултети забонҳои Аврупо. Нишонӣ: 734019, ш. Душанбе, ул. Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 55851-5252

Сведения об авторе: *Халимова Махбубуба Сафаралиевна* - Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, кандидат филологических наук, доцент, декан факультета Европейских языков. Адрес: 734019, г. Душанбе, ул. Мохаммадиева, 17/6. Тел.: +992 55851-5252

Information about the author: *Halimova Mahbuba Safaraliyevna* - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, candidate of science of philology, associate professor, dean of the faculty of European languages. Address: 734019, Dushanbe, st. Muhammadiev, 17/6. Phone: +992 55851-5252.

При переводе фразеологизма одного языка на другой фразеологическая единица передаётся при помощи средств другого языка. При этом, передавая смысловое содержание оригинала, учитывают семантические и стилистические аспекты, связанные с основным значением, отсутствующие в другом языке. Л.В. Щерба писал: «Известно также, что мир, который нам дан в нашем непосредственном опыте, оставаясь везде одним и тем же, постигается различным образом в различных языках, даже в тех, на которых говорят народы, представляющие собой известное единство с точки зрения культуры» [10, с.51].

И в таджикском, и в русском языках существуют ФЕ, передать которые адекватным способом весьма затруднительно.

Компонентами подобных фразеологических единиц являются слова, отражающие национальные особенности и связанные с историческим прошлым народа. Например, русские ФЕ «*вот тебе, бабушка, и Юрьев день*», «*Иду на вы*», таджикские «*Агар кӯҳи Қоф нон шавад гушнаҷаиш сер намешавад*» - Если бы даже гора Каф стала хлебом, жадный бы не насытился, «*Аз анбори холӣ, сад ман шолӣ*» - Пообещали из пустого амбара сто манов риса, «*аз касофати як шум сӯзад шаҳри Рум*» - от пакости одного злодея может сгореть Рим. Л.А. Булаховский считал, что основным критерием того, являются ли такие сочетания фразеологизмами, является либо невозможность адекватного перевода, либо полная их непереводимость. Идиомы – специфические выражения различных языков, неделимые и идентичные по смыслу, как правило, такие выражения точно передать на другие языки не представляется возможным, для этого требуется подобрать замену, похожую по своей стилистической окраске.

Пословицы и поговорки являются частью фразеологии, поэтому их можно выразить подходящими формами, опираясь при этом на предметную, логическую основу, эквивалентность восприятия событий и явлений окружающего мира. Например, «*Кобыла издыхает, а траву хватает*» (русская)- «*Гов бимирад ҳам, алови чаиҷаиш намеравад*» (таджикская).

В русском и таджикском языках достаточно много пословиц и поговорок, у которых есть семантические эквиваленты: «*Лучше меньше, да лучше*» - «*Кам бошаду соз бошад*»; «*Что посеешь, то и пожнёшь*» - «*Чав корӣ, чав мебардорӣ, гандум корӣ - гандум*», «*За двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь*» - «*Аз паи ину он шуд, дасти холӣ равон шуд*», «*На лихо (жди) лихо, на добро - добро*» - «*Ба кирдори бад – сазои бад, ба кирдори нек – сазои нек*» и т.д.

Приведённые выше ФЕ выражают одно и то же значение в обоих языках, их можно назвать полными эквивалентами. К фразеологизмам данной группы относятся и глагольные словосочетания – *принимать близко к сердцу* – *ба дил гирифташ*; *пропускать мимо ушей* – *гӯширо (худро) ба карӣ задан*; *едва сводить концы с концами* – *(ба зӯр) нӯғ ба нӯғ расондан*; *ум за разум заходит* – *калаиш варам кард*; *кривить душой* – *виҷдонфурӯиш кардан*; *беречь как зеницу ока* – *чун гавҳараки чаиш эҳтиёт кардан*; *держат ухо остро* – *гӯш ба қимор будан*; *выводить (кого) из себя* – *косаи сабри касеро лабрес кардан*.

При переводе каждого из компонентов образность не нарушается, а метафоричность отдельных фразеологизмов не разрушается: *вилами по воде писано* – *нақшест дар об*; *открывать душу* – *ба касе рози дил гуфташ*; *потерять счёт* – *ҳисобаширо гум кардан*; *шутка ли сказать* – *шӯхист магар*.

Дословный перевод ФЕ некоторые исследователи считают вполне допустимым. Профессор А.В. Кунин пишет: «Дословный перевод особенно важен, когда образ, заключающийся во фразеологизме, не безразличен для понимания текста, а замена его другим образом не даст достаточного эффекта». [4, 68].

В некоторых случаях целесообразнее использовать калькирование, поскольку это способствует появлению новых фразеологизмов в языке, обогащая его новыми словами и словосочетаниями. Самыми продуктивными являются составные термины, которые образуются при дословном переводе: *дом отдыха – хонаи истироҳат; торговый центр – маркази савдо; голубой экран – оинаи нилгун; переходный глагол – феъли гузаранда* и т.д.

Очень часто подобный способ используется при переводе художественной литературы. Например, фразеологизмы в «Капитанской дочке» А.С. Пушкина при переводе на таджикский язык калькированы: «Василиса Егоровна,- сказал комендант. - Здесь не бабье дело; уведи Машу; видишь: девка ни жива ни мертва» - «Дар ин чо будан кори занон нест; дида истодаи, ки духтарам аз тарс на зинда ва на мурда аст» («ни жива ни мертва» - сильно испугана, замерла от страха, испугана – «на зинда ва на мурда аст»).

«Попадья стала угощать меня чем бог послал» - «Зани поп бо ин чӣ худо дода буд, маро зиёфат кард» («чем бог послал» - тем, что есть, чем пришлось – «чӣ худо дода буд»).

В таджикском языке, как и в русском существуют фразеологизмы, которые имеют фразеологические аналоги в другом языке, совпадающие с оригиналом в своём предметном и дополнительном значении, однако отличающиеся образностью. Ср., например, фразеологические единицы русского языка и их таджикские аналоги: «*сколько верёвочке не виться, а кончику быть*» - «он чи дар дег аст, ба кафгир мебарояд», имеют значение «окончание какого-либо действия, сколько бы оно ни длилось». Отличаясь по своей грамматической структуре, фразеологизмы «*Бог и пальцы на руке не уравнил*» – «панҷ панча баробар нест» имеют одинаковое значение «все люди разные».

Таковыми же аналогами являются «*одним выстрелом двух зайцев убить*» - «як тиру ду нишон» (одним выстрелом попасть в две мишени), которые имеют значение «достичь одним решением двух целей», «*с миру по нитке голому рубашка*» - «зарра-зарра пашим қолин мешавад» – совместно решить какую-либо проблему. Несмотря на то, что образ, который лежит в основе русских фразеологизмов кардинально отличается от их аналогов в таджикском языке, в целом на семантику ФЕ это не повлияло. Некоторые аналоги могут быть близкими и по образу, и по компонентному составу также: «*мёртвый лев хуже живой собаки*» - «саги зинда бош, шери мурда набош» – цени то, что у тебя есть; «*каков привет, таков ответ*» - «аз ту салом, аз ман алейк» – как ты относишься к другим, так и они к тебе; «*дружба дружбой, а табачок врозь*» - «дӯст – дӯст, ҳисоб – ҳисоб» - нельзя путать финансовые и дружеские отношения; «*кончил дело – гуляй смело*» - «корро тамом кун, ба муддао тамошо кун» - сначала работа, потом развлечения и отдых.

И в русском, и в таджикском языке существуют ФЕ, которые невозможно передать фразеологической системой. Такие безэквивалентные фразеологизмы лучше всего переводить, используя лексические средства и подбирая нужные слова и словосочетания. Денотативное значение ФЕ при этом передаётся, однако образность, функционально-стилистическая коннотация не соответствуют оригиналу. Такая передача для большинства фразеологизмов неполноценна, поскольку теряется образность, метафоричность и самобытность языка.

К такому способу перевода можно прибегать лишь в случаях, когда нужно передать лишь общее значение ФЕ.

Иначе говоря, при таком способе переводятся лексические синонимы, а не ФЕ: *рукой подать – близко, рядом – наздик; семь пядей во лбу - очень умный, способный- бисёр оқил (аст), чуть свет- очень рано. – саҳаргоҳ; язык проглотить – очень вкусно – бисёр бомаза*

аст; семь пятниц на неделе – кто – то часто меняет свои решения, непостоянный- *ӯ ҳардамхаёл (аст)*.

Фразеологические единицы могут быть переведены описательным способом, с использованием свободных конструкций. При таком способе передаётся лишь общий смысл, коннотативные же значения теряются.

Нужно отметить, для безэквивалентных ФЕ такой способ перевода наиболее продуктивен: *почивать на лаврах – аз комгории худ хотирҷамъ шудан; аз мувафақият осуда шуда хобидан; пуд соли съесть (с кем) – бо касе муддати дароз ҳамроҳ зистан; танцевать от печки – аз осонаш сар шудан; брать быка за рога – як бора ба кори асосӣ сар кардан*.

«Наиболее удачным способом семантизации фразеологических единиц в таджикском языке является сочетание разных методов: толкование на русском языке с помощью описательного перевода и подбором соответствующих фразеологизмов – аналогов. Например: «*попасться на удочку*» - давать себя обмануть – *фирефта шудан, ба дом афтидан; «пройти огонь и воду, и медные трубы»* - многое испытать, выстрадать – *талхию ширинии рузгор чашидан – «ба ҳафт гӯлаҳ алов мондан»; «руки не доходят»* - нет времени, возможности заняться кем-либо, чем-либо – *вақт нест – фурсат даст намедиҳад; «садиться не в свои сани»*- браться не за своё дело – *имкониати худро ба эътибор нагирифта амал кардан - «ба курпай худ нигоҳ накарда по дароз кардан»; «смотреть в оба»*- быть осмотрительным, осторожным – *хушёр будан, эҳтиёт шудан – «чаҳор- чашм нигоҳ кардан»* [2, 49]. Проанализировав способы передачи безэквивалентной фразеологии, мы пришли к выводу, что перевод фразеологических единиц русского языка на таджикский можно осуществлять следующими способами: подбором эквивалентов, аналогов, калькированием, описательным способом.

Рецензент: Хасанова Ш.Р., к.ф.н., доцент ТМУИЯ им. С. Улугзаде

Литература:

1. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. // Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977. – 312с.
2. Маджидов Х. К вопросу об определении содержания фразеологической семантики в таджикском языке. // Вестник Таджикского Госуниверситета. 1990, № 1. – С.48 – 49
3. Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1986. – 546с.
4. Кунин А.В. Перевод образных фразеологических единиц в англо-русском фразеологическом словаре. – Методический сборник переводческого факультета МГПИЯ им. М.Тореза.М., 1969
5. Русско – таджикский словарь. М.: Русский язык, 1985. – 1280 с.
6. Самокрутова Л.В., Мирсалимов П.К. Изучение русской фразеологии как средство обогащения русской речи учащихся – таджиков. // Совершенствование методов обучения русскому языку в таджикской школе. – Душанбе, 1983
7. Таджикско-русский словарь. – Душанбе, 2006. – 813 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.,1969, Ҷ.1 – 951с., Ҷ. 2 – 949с.
9. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. – Душанбе, Ҷ.1,1963. – 952с. , Ҷ.2, 1964. – 802с.
10. Щерба Л.В. О понятии смешения языков. // В кн. Избранные работы по языкознанию и фонетике.Т.1. – Л.,1968.
11. Хамидова Т.М. Безэквивалентная лексика и фразелогия русского языка и способы их передачи на русский язык.// -Душанбе 2013., Вестник ТНУ №3 с.245-252.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ОТРАЖАЮЩИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА И СПОСОБЫ ИХ ПЕРЕДАЧИ НА ДРУГОЙ ЯЗЫК

Типологическое сходство многих фразеологических оборотов основано на общности жизненного опыта, однотипности логических процессов мышления русского и таджикского народов, близкими фактами объективной действительности. А также на заимствованиях, обусловленных культурно-историческими связями, процессами взаимовлияния и взаимодействия языков.

Практика сопоставительно-типологических исследований фразеологических оборотов подтверждает мысль о сопоставимости фразеологических систем.

По мнению автора статьи, фразеологические соответствия, семантически и стилистически сходные, но различающиеся по грамматической организации компонентов, считаются неполными эквивалентами.

Таким образом, фразеологические эквиваленты обладают общим семантико-стилистическим значением и характеризуются совпадением лексического состава (при возможных частичных расхождениях) или соотносительностью образной структуры, с необязательно тождественной грамматической оформленностью.

Воспроизведение понятия и образности фразеологизмов изучаемого языка наилучшим образом происходит при сопоставлении, обнаруживая при этом национально-культурную специфику.

Ключевые слова: типологическое сходство, культурно-исторические связи, дифференцированные черты, фразеологические системы русского и таджикского языков, полные фразеологические эквиваленты, грамматические формы компонентов, сопоставительный структурно-типологический анализ семантической структуры.

ВОХИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИЕ, КИ ХУСУСИЯТҲОИ МИЛЛИИ ЗАБОН ВА УСУЛҲОИ БАРГАРДОНИ ОНҲОРО БА ЗАБОНИ ДИГАР ИНЪИКОС КАРДААНД

Шабоҳати типологии бисёр воҳидҳои фразеологӣ дар асоси умумияти таҷрибаи ҳаёӣ, ба ҳам монанд будани процессҳои мантиқии тафаккури миллати рус ва тоҷик, ба яхела будани омилҳои воқеияти объективӣ асос ёфтааст. Он инчунин ба иқтибосҳои асос ёфтааст, ки бо робитаҳои фарҳангӣ ва таърихӣ, равандҳои таъсири мутақобила ва таъсири мутақобилаи забонҳо муайян карда мешавад.

Таҷрибаи омӯзиши муқоисавии типологии воҳидҳои фразеологӣ фикри муқоисавии системаҳои фразеологиро тасдиқ мекунад.

Ба андешаи муаллифи мақола муодилҳои фразеологие, ки аз ҷиҳати маъно ва услуб яхелаанд, вале аз ҷиҳати ташкили грамматикӣ ҷузъҳо фарқ мекунад, муодили нопурра ба шумор мераванд.

Ҳамин тариқ, муодили фразеологӣ маъноӣ умумии семантикиро услубӣ дошта, бо мувофиқати таркиби луғавӣ (бо ихтилофоти эҳтимолии қисман) ё таносуби сохтори маҷозӣ, бо тартиби интиҳобан яхелаи грамматикӣ ҳос аст.

Таҷдиди мафҳум ва образнокӣ воҳидҳои фразеологие забони омӯхташаванда хангоми муқоиса ва ошкор намудани хусусиятҳои миллию фарҳангӣ беҳтар ба амал меояд.

Калидвожаҳо: шабоҳати типологӣ, робитаҳои фарҳангӣ ва таърихӣ, хусусиятҳои фарқкунанда, низомҳои фразеологие забонҳои русӣ ва тоҷикӣ, муодилҳои фразеологие пурра, шаклҳои грамматикӣ ҷузъҳо, таҳлили муқоисавии сохторӣ ва типологии сохтори маъноӣ.

PHRASEOLOGICAL UNITS REFLECTING NATIONAL PECULIARITIES OF THE LANGUAGE AND THE WAYS OF THEIR TRANSFER TO ANOTHER LANGUAGE

The typological similarity of many phraseological phrases is based on the commonality of life experience, the similarity of the logical processes of thinking of the Russian and Tajik peoples,

close facts of objective reality. And also on borrowings due to cultural and historical ties, processes of mutual influence and interaction of languages.

The practice of comparative-typological studies of phraseological units confirms the idea of the comparability of phraseological systems. Phraseological correspondences, semantically and stylistically similar, but differing in the grammatical organization of the components, are considered incomplete equivalents.

Thus, phraseological equivalents have a common semantic. The article provides information regarding the concept of “equivalent”, Phraseological equivalents have a common semantic and stylistic meaning and are characterized by the coincidence of the lexical composition (with possible partial discrepancies) or the relativity of the figurative structure, with not necessarily identical grammatical structure. The reproduction of the concept and imagery of phraseological units of the studied language occurs in the best way when compared, revealing the national-cultural specificity.

Keywords: *Typological similarity, cultural and historical connections, differentiated features, phraseological systems of the Russian and Tajik languages, full phraseological equivalents, grammatical forms of components, comparative structural and typological analysis of the semantic structure*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Хамидова Т.М. – Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзади илмҳои филологӣ, мудири кафедраи назария ва таърихи адабиёти рус. Нишонӣ: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 933454466*

Сведения об авторе: *Хамидова Т.М. - Таджикский государственный институт языков имени Сотима Улугзаде, кандидат филологических наук, заведующий кафедрой теории и истории русской литературы. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6. Тел.: (+992) 933454466*

Information about the author: *Khamidova T.M. - Tajik State Institute of Languages named after Sotim Ulughzoda, PhD in philology, Head of the Department of Theory and History of Russian Literature. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str. Phone: (+992) 933454466.*

Ду ё зиёда калимаҳои аз ҷиҳати овоз ва навишт монанд, аммо аз ҷиҳати маъно гуногун омонимҳо номида мешавад. Ин истилоҳ аз забони юнонии ‘homos’ монанд ва ‘opota’ ном гирифта шудааст ва ҳамин тавр калимаҳои аз ҷиҳати ном ба ҳамдигар монанд ва аз ҷиҳати маъно гуногунро ифода менамояд.

Омонимҳо дар забоншиносӣ ба таври кофӣ, амиқ ошкор нашудааст. Ҳанӯз ҳам гурӯҳбандии амиқ надорад, мутаассифона, муайяннамоии универсалии ҳамин падидаи забонӣ мавҷуд нест. Зарурияти омӯзиши онҳо талаботи забоншиносии амалиро ба миён меорад. Дар болои ин масъала, муҳаққиқони зиёд қор кардаанд, ки аз рӯи ин асарҳои илмӣ метавон омонимияро ба таври васеъ таҳқиқ кард.

Сараввал, Арасту омонимҳоро ҳамчун предмете, ки номи умумӣ доранд, вале маъноҳои гуногунро доро ҳастанд, ифода карда буд. Арасту кӯшиш кард, ки ба «номҳои якхелаи чизҳои гуногун» диққат диҳад [3, 236].

Бояд зикр кард, ки Л.А. Булаховский дар забоншиносии рус ақидаи худро дар бораи қонунияти омонимҳо иброз кардааст. Эътирофи ҳаматарафаи омонимия имкон медиҳад, то тасдиқ кунем, ки ба омонимия чун «иллат» ё «нуқс»-и забон, ки ба амал кардани он ҳалал мерасонад, баҳо додан нодуруст аст. Омонимия он қадар хавфнок нест, одатан, аз матн аён мегардад, ки калима – омоним истифода шуда, қадом маъноро дорост ва ҳодисаи қачфаҳмӣ дар таҷрибаи забонӣ кам ба амал меояд [7, 157].

Ақидаи Л.А. Булаховскийро ҷонибдорӣ намуда, қайд мекунем, ки омонимҳо бойигарии ин ё он забон мебошанд ва онҳо забонро рангинтар ва ҷолибтар мегардонанд.

Р.А. Османова зикр кардааст, ки ҳама чизро «гуногуншаклии ҳаёт, мақсад»-ро бо овозҳои зиёд баён кардан номумкин аст, аз ин лиҳоз, омонимия «ҷараёни табиӣи забон» аст [20, 54-64].

В. А. Звегинцев ақида дорад, ки калима дорои якчанд маъно шуда наметавонад [12, 85].

«Омонимҳо чун полисемия ҳодисаи табиӣи забон мебошанд» ва забон аз вучуд доштани онҳо ягон норасоӣ ҳис намекунад, «зеро ки барои шунавандаи контекст ва ҳикоя омонимҳо фарқ қунонда мешаванд», шарҳ медиҳад Р.А. Будагов [9, 132-140].

Л. В. Малаховский ба ин андеша розӣ шуда, қайд мекунад, ки «омонимия хусусияти рамзии забонро гум накарда, дар ҷараёни муносибат ҳалал намерасонад, вале андозаи ин ҳалалрасонӣ дар ҳар забон гуногун аст. Баъдан муҳаққиқ ба андешае меояд, ки шояд ҳадди муайяни сермаъноии забон бо омонимҳо бошад ва аз ин ҳад зиёдаш муносибатро душвор созад» [16, 47-67].

В.В. Виноградов омонимҳоро калимаҳое номидааст, ки аз рӯи маъно ва баъзан таркиби морфологии худ гуногун буда, аз ҷиҳати сохтори овозӣ дар ҳамаи шаклҳо монанданд. Ба андешаи В.В.Виноградов, омонимия «натичаи каму беши раванди дуру дарози таърихӣ тараққии забон» мебошад. Омонимҳо гуфта, метавон танҳо он воҳидҳои лексикиро номид, ки дар ҳамаи шаклҳо овозхояшон бо ҳам мувофиқат мекунанд» [8, 290].

Ба ақидаи Ф.И. Мюллер, омонимия «барои зичии забон хизмат мекунад ва ин зухуроти судманд» аст [19, 136].

Дар робита ба ин масъала А.А. Потемня чунин ақида дорад: «Камтарин тағйироти маъноии калима боиси пайдоиши калимаи дигар мегардад» [21, 15], ки дар ин ҳолат дар байни мафҳуми омонимия ва сермаъноӣ тафовут ба миён намеояд.

Мо дар ин ҳолат ақидаи А.А. Потенбняро ҷонибдорӣ намуда, таъкид мекунем, ки камтарин тағйироти маъноии калима боиси пайдоиши калимаи дигар мегардад, вале ба ҳар ҳол тафовут миёни омонимия ва полисемия аз байн намеравад.

А.И. Головня оид ба омонимҳо чунин ибрази ақида мекунад: «Омонимия умуман вучуд надорад, танҳо ҳолати муайяни омонимияи забон мавҷуд аст.» [10, 22]. Муҳаққиқони гурӯҳи дигар, аз ҷумла, А.А. Реформатский омонимияро беморӣ ё камбағалии забон ҳисобидааст. Ба ақидаи ӯ, омонимҳо барои аз ҳам ҷудо намудани ашё душворӣ пеш меоранд, аз ин лиҳоз, омонимия камбағалӣ ё нодорӣ забон аст [23, 48-52]. Р. А. Будагов ба ақидаи Реформатский розӣ нашуда, ақидаи худро чунин ибраз мекунад: «Омонимҳо мафҳуми васеъ паҳншудаи луғатшиносӣ мебошанд ва онҳоро «калимаҳои нолозим» шуморидан нодуруст аст. «Омонимҳо танҳо дар ҳолатҳои кам ба якдигар ҳалал мерасонанд. Дар амал, ҳолате, ки омоним ноқулайӣ овардааст, муваққатӣ мебошад, зеро забон пешакӣ аз он ҷабҳа омонимҳоеро, ки ноқулайӣ овардааст, бартараф месозад» [6, 170]. Р. А. Будагов омонимияро ҳодисаи табиӣ забон шуморида, қайд кардааст, ки «омонимҳо дар бой гардидани таркиби луғавии забон ёрии калон мерасонанд» [6, 53].

Масъалаи омонимияро, махсусан дар забоншиносии рус, омӯзишу таҳқиқ шудааст ва то ҷое ба комёбиҳои назаррас ноил гардидааст. Дар бораи ин падида, бисёре аз олимони рус таърифи омонимро пешниҳод кардаанд, ки мо аз байни онҳо таърифи ба омоним додаи Д.Н. Шмелёвро нисбатан пурратар арзёбӣ намуда, ақидаи ӯро ҷонибдорӣ мекунем. Ӯ мегӯяд: «Омонимҳо калимаҳои мебошанд, ки аз ҷиҳати таркиби овозӣ ба ҳам мувофиқанд, яъне шаклан якхелаанд, вале маъноҳоеро ифода мекунанд, ки дар байни онҳо ягон хел умумият вучуд надорад. Омонимҳо калимаҳои ҷудогона, мустақил ва дучузъа мебошанд». Ин олим фикри худро давом дода, омонимҳоро омилҳои забоние мешуморад, ки ҳақиқати он ба исбот нӣз надошта, балки таҳқиқу омӯзишро талаб мекунад [26, 87].

Карол Хоу муҳаққиқи англис омонимро чунин таъриф додааст: Омоним ду намунаи як шакли забоншиносӣ мебошад, ки бо ҳам муносибате надоранд, зеро онҳо аз решаҳои гуногун сохта шудааст, вале дар забони муосир хониш ё шакли талаффуз ё ҳардуро соҳиб мебошанд [27, 26].

Инчунин, дар забоншиносии тоҷик низ доир ба масъалаи омонимҳо дар рушду нумуи таркиби луғавии забони тоҷикӣ фикру андешаҳои гуногун ҷой доранд. Бояд қайд кард, ки аввалин бор дар бораи омонимҳои забони тоҷикӣ Т. Зеҳнӣ дар мақолаи худ «Калимаҳои шинос ва шиносшаванда» (1964) ибрази андеша намуда, онҳоро бо истилоҳоти «шинос», калимаҳои «шиносшаванда», «ташнис» ном бурдааст [13, 187].

М. Муҳаммадиев ақида дорад, ки «омонимҳо яке аз категорияҳои лексикӣ буда, аз тазоҳуроти сермаъноии калимаҳо мебошанд» [18, 22-25].

Оид ба масъалаи омонимия дар забоншиносии тоҷик таҳқиқоти яқлухт ва бунёдӣ гузаронида нашудааст. Муҳаққиқон, асосан, ба ягон ҷиҳати ин мавзӯ рӯ оварда, назари худро дар доираи мақолаҳои илмӣ баён кардаанду ҳалос. Аммо луғатшинос М. Муҳаммадиев оид ба масъалаҳои шинохти омонимҳо, тафовути онҳо аз вожаҳои сермаъно, манбаъҳои пайдоиш ва таснифоти омонимҳо аз ҷиҳати сохт, шакли зуҳур ва роҳҳои нашъунамо дар забони тоҷикӣ нисбатан ҷиддитар тавачҷуҳ зоҳир кардааст. Дар забони англисӣ ба мисли забони тоҷикӣ низ калимаҳои мавҷуданд, ки аз ҷиҳати шакл, таркиби овозӣ, навишт ва талаффуз ба ҳам монанд буда, аммо маъноҳои гуногуни луғавӣ доранд ва ин навъи калимаҳо омонимҳо мебошанд.

Дар андешаҳои методи М.А. Алламуродова фикри муҳим ифода ёфтааст. Ӯ зикр менамояд, ки «хонанда ва ё шунавандае, ки табиати ҳоси забонро медонад, дар истифодаи омоним ҳеҷ гоҳ ғалат намекунад, омӯзиши омонимҳо барои бартараф намудани нуқси сухани ровиёни радио ва телевизион низ кӯмак карда метавонад. Аз нодурустии зада оҳанги нутқ ва ҳатто баъзан вақт маъно зарар мебинад» [1, 49]. Ба фикри мо низ донандаи хуби забони англисӣ, ки забонро аз нуқтаи назари грамматикӣ, фонетикӣ ва луғавӣ, яъне ба кадом

хиссаи нутқ тааллуқ доштани онҳо, маъноҳои зиёди онҳо, транскрипсия ва ҷойи зада дар калимаҳоро медонад, ҳеҷ гоҳ ба хатой роҳ намедихад. Забоншинос Ҳ. Маҷидов дар бораи омонимҳо чунин ибрози ақида кардааст: «Дар ҳар як забон, аз ҷумла дар забони тоҷикии мо ҳам баробари калимаҳои аз бобати қиёфаи овозиашон аз ҳам комилан фарқкунанда боз як миқдори муайяни калимаҳои низ мавҷуданд, ки бо сохти овозии худ бо ҳам баробаранд ва ё наздикӣ доранд. Ин гуна вожаҳо калимаҳои ҳамовоз ё омонимҳо номида мешаванд» [17, 59].

М. Аҳмадова чунин қайд мекунад, ки «Омоним ва калимаҳои гурӯҳи омонимиро дар истилоҳи имрӯзаи забоншиносии арабӣ калимоти «мутаҷобех», яъне калимаҳои бо ҳам монанду наздик меноманд. Ба гурӯҳи калимаҳои «мутаҷобех» ҳам омонимҳои пурра ва ҳам омонимҳои нопурра: омограф (**object I** ['əbdʒikt] *n.* чиз, ашё; **object II** [əb'dʒekt] *v.* муҳолиф будан); омофон (**profit** ['profit] *n.* суд, манфиат, фоида; **prophet** ['profit] *n.* пайғамбар, паёмбар); омоформа (**rose** [rouz] садбарг ва **rose** [rouz] шакли замони гузаштаи **rise**) ва ҳамчунин калимаҳои паронимӣ (**seize** [si:z] *v.* қапидан; **cease** [si:z] қатъ кардан) мансубанд. (Омоформаҳо – омонимҳои мебошанд, ки аз рӯи навишт ва шакли овозӣ танҳо дар шакли алоҳида монанданд. Паронимҳо омонимҳои мебошанд, ки аз рӯи шакл ҳамгун нестанд). Аммо худ М. Аҳмадова ҷонибдори истифодаи истилоҳи омоним аст. Ӯ дар рисолаи худ чунин қайд мекунад: «ба хотири роҳ надодан ба гуногуннависӣ аз вожаи маъмули омоним истифода кардем» [4, 15-16]. Мо низ тарафдори андешаи М. Аҳмадова дар бораи истифода бурдани истилоҳи байналмиллалӣ «омоним» ҳастем, зеро дар забонҳои русӣ ва англисӣ низ истилоҳи «омонимия» (*homonym*) мавриди истифода қарор мегирад.

Дар навбати худ, забоншиносони тоҷик М. Муҳаммадиев, Ҳ. Маҷидов, М. Алламурадова, О. Давлатов ва М. Каримова низ хусусиятҳои асосии омонимҳоро, дар маҷмӯъ, чунин муайян кардаанд:

1. Омонимҳо шакл ва таркиби овозии якхела доранд.
2. Имло ва талаффузи ин унсӯри луғавию маъноӣ низ якхела мебошад.
3. Дар асл, омонимҳо ду ва ё зиёда калимаҳои гуногун мебошанд, ки бо сабабҳои мухталиф нисбат ба якдигар монандии шаклию овозӣ пайдо кардаанд.
4. Як бахши ин вожаҳо ба таъсири ҳодисаҳои фонетикии забон гирифтор шуда, тағйироти овозиро аз сар гузаронида, тасодуфан бо калимаи дигар ҳамшаклу ҳамовоз шуда мондаанд.
5. Як гурӯҳ калимаҳои иқтибосии ба забонамон воридшуда дар ҳамон шакли аслии худ ба вожаҳои забони тоҷикӣ муҷобех гардиданд ва ё дар зери таъсири қонуни қоидаҳои забони тоҷикӣ унсӯри бегонашакл ва ё мазмуни дигар пайдо карда, бо калимаҳои аслии тоҷикӣ муносибати ҳамшаклӣ пайдо кардаанд.
6. Барои омонимҳо гуногунмаъноӣ мансуб аст, ки ин хеле муҳим мебошад.

Забоншиносон дар муайян кардани хусусиятҳои омонимия ва тафовути онҳо аз полисемия дар забони англисӣ ба хулоса омадаанд, ки омонимҳо ба монанди полисемия ҳеҷ гоҳ нуктаи умумӣ пайдо намекунанд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ калимаҳои «**бино**» ва «**бино**» ба ҳам омоним мебошанд, ки аз рӯи маъно аз ҳам фарқ мекунанд. «**бино**» -и якум ба маънои «иморат, сохтмон» ва «**бино**»-и дуюм ба маънои «бинанда» мустаъмал аст [17, 48].

7. Маъноҳои бо ҳам алоқаманд доранд, ки ин сермаъноии онҳоро нишон медиҳад ё ин ки аз маънои яке маънои дигареро метавон дарк кард.

8. Маъноҳои вожаҳои омонимӣ ба ҳақде аз ҳам дуранд, ки зимни ба онҳо синоним овардан умумияти маъноӣ надоштани чунин воҳидҳои луғавӣ боз ҳам равшантар намоён мешавад: **бод** (шамол), **бод** (номи бемории табобат нашавада, саратон), **бод** (шакли ихтисоршуда вожа бошад).

9. Сарчашмаи пайдоиши воҳидҳои луғавии сермаъно ҳамон маъноӣ

аввалаи калима мебошад, ки тақомули маъноиро аз сар гузаронида, дар матни муайян ба маъноӣ нав молик шудааст.

10. Маъноҳои вожаҳои сермаъно нуктаи умумии пайдоиш доранд ва ду хатеро мемонанд, ки дар ягон нукта ҳамдигарро мебуранд ё баръакс.

11. Барои ҳодисаи сермаъноӣ робитаи мантиқии ҷузъҳои маъноӣ муҳим бошад, барои зуҳуроти омонимия дар байни маъноӣ ҷузъҳо алоқамандӣ дида намешавад.

12. Синонимҳои калимаҳои сермаъно ба ҳам аз лиҳози семантикӣ иртибот доранд, аммо иртиботи маъноӣ дар силсилаи синонимии вожаҳои омонимӣ ба мушоҳида намерасад, онҳо калимаҳои ҷудогонаанд [18, 1, 11, 17, 14].

Аз рӯйи ҳамаи пажӯҳишҳои забоншиносон маълум мешавад, ки калимаҳое, ки ба гурӯҳи омонимҳо дохил мешаванд, байни ҳамдигар ҳеҷ гуна умумияти маъноӣ надоранд.

Омонимия дар ҳамаи забонҳо вучуд дорад ва ин ҳодисаи забониро аксарияти забоншиносон тарафдорӣ кардаанд.

Бояд қайд кард, ки истифода аз таҷрибаи ғании лексикологияи тоҷик ва рус ва асарҳои илмӣ бунёди олимони рус В.В. Виноградов, А.А. Потебня, А.И. Смирнидский, Л.В.Шерба, В.А. Звегинцев, Р.А. Будагов, Д.Н. Шмелёв ва забоншиносони тоҷик М. Муҳаммадиев, Р. Ғаффаров, Х. Мадчидов, Ш. Рустамов, Р. Л. Неменова, Г. Джураев, Ш. Исмоилов, А. Муминов, М. Алламурадова, О. Давлатов, И. Сулаймонов, С.Анварӣ, М. Аҳмедова и Ҷ. Давлатов ва дар асоси муваффақияти илмӣ забоншиносони башумор ба мо як қатор масъалаҳои назариявии лексикография ва лексикология дар забоншиносии тоҷик ошкор шудааст.

Профессор Ш. Рустамов қайд мекунад, ки “...асосан, ҳангоме ки полисемия то он дараҷае дур мешавад, ки дар натиҷа омонимия ба миён меояд” [24, 1971, с.80]. Аммо М. Аҳмедова омонимҳоро “калимаҳои шаклан як хел аммо аз ҷиҳати маъно гуногун - омонимҳо, омографҳо ва омоформаҳо номида мешавад” [4, с. 15-16]. Дар қори худ “Махсусиятҳои лексикӣ-семантикӣ омонимҳои забони форсӣ” ӯ масъалаҳои пайдоиш, таҳаввулоти омонимҳо, дараҷабандии омонимшавии воҳидҳои забон, махсусиятҳои лексикӣ, семантикӣ, фонетикӣ ва грамматикӣ гурӯҳи калимаҳои омонимино ошкор сохтааст. Инчунин, муҳаққик манбаи ташаккули муайян кардааст, аҳамият ва этимологияи баъзе аз воҳидҳои омонимино ошкор кардааст, мавқеи онҳоро дар раванди таърихӣ давраҳои забон муайян сохтааст.

Баъзе аз категорияи лексикӣ-семантикӣ, аз ҷумла омонимҳо вақти тулонӣ дар маркази диққати забоншиносони тоҷик қарор гирифт. Бо ҳамин мақсад, таҳлили ақоиди гуногуни муҳаққиқон дар ин мақола гузаронида мешавад ва аҳамияти омонимҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ муайян мешавад. Аз ҷиҳати назарӣ мо ба таҳқиқоти муҳаққиқон, ба мисли О. Есперсен, Л.А. Булаховский, С. Улманн, А.И. Смирнидский, Ш. Балли, О.С. Аҳманова, А.Я. Шайкевич, И.В. Арнолд, В.В. Виноградов, Ю.С. Маслов, И.С. Тишлер, Р.А. Будагов, А.А. Реформатский, Л.В. Малаховский, Н.П. Колесников, Н. Маъсумӣ, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Р. Ғаффаров, Х. Мадчидов, М. Муҳаммадов, Ш. Кабилов, Т. Зеҳнӣ, А.А. Муминов, М. Алламурадова, Сидиқова Г ва дигарон таъя мекунем. Ин муҳаққиқон қайд мекунад, ки дар айни замон омонимия нисбат ба дигар падидаҳои забонӣ ба мисли полисемия, синонимия, антонимия нисбатан суитар омӯхта шудааст. Бояд қайд кард, ки қатъи назар аз таҳқиқотҳои бешумор, ки ба омӯзиши ин падида - омонимия бахшида шудааст, масъалаҳои коркардашуда ба таври нокифоя қарор гирифтаанд.

Миёни забоншиносон гурӯҳбандии омонимҳо баҳсро ба миён намеорад, аммо дар сарчашмаҳои гуногун ҳар хел нишон дода мешавад. Муаллифони китобҳои дарсӣ танҳо гурӯҳбандии классикиро дар қорашон нишон медиҳанд. Бисере аз забоншиносон ва олимони ватанӣ ҳам хориҷа гурӯҳбандии хоси худро кардаанд, дар натиҷа гурӯҳбандии анъанавиро васеътар ва амиқтар кардаанд. Ба ақидаи А.И. Смирнидский, омонимҳо ба ду гурӯҳи қалон

чудо мешаванд: “омонимҳои пурра ва омонимҳои нопурра”. Дар ин бобат Д. Лайонз қайд мекунад, ки “Омонимҳои пурра бояд ба ин се шартҳои зерин ҷавобгӯ бошад:

1. онҳо бояд аз ҷиҳати маъно ба ҳамдигар алоқамандӣ надошта бошанд;
2. тамоми шаклашон якхел бошад;
3. шаклҳои якхела бояд аз ҷиҳати грамматикӣ эквивалент бошанд”

Инчунин, ҳангоми омӯзиши ҳамаҷонибаи омонимҳо дар муддати зиёд диққати забоншиносро як далел ҷалб месозад, омонимия қариб дар ҳамаи сатҳи забон инъикос меёбад. В.В. Виноградов қайд мекунад, ки масъалаи омонимия дар назарияҳои гуногуни забонӣ аҳаммияти калон дорад. Аммо, новобаста аз адабиёти васеи забонӣ, ки ба омонимия бахшида шудааст, ҷи гунае, ки қайд кардем, ақоиди муҳаққиқон муқобили якдигар меистанд. Ҳамин тавр, А.А. Реформатский мегӯяд, ки “ шояд муҳаққиқоне, ки ба вучуд омадани омонимҳоро – бой намудани таркиби луғавии забон тасдиқ мекунанд, шояд ҳақ набошанд... Аслан баръакс, омонимҳо дар ҳамаи ҳолат – бояд аз ҳамдигар фарқ кунанд, аммо мутаассифона фарқнашаванда ҳастанд [23, с.536]”. Инчунин, ин ақидаро Г.Б. Антрусина дастгирӣ намудааст: “...homonyms are accidental creations, and therefore purposeless”[2, 1985, с.98].

То ҳол, масъалаи мавқеи омонимия дар забон ҳал ношуда боқӣ мемонад, ки баҳсу муҳоҷисаҳо оид ба ин падидаи забонӣ тамом намешаванд.

Дарачаи монанд будани омонимҳо имконият медиҳад, ки омонимҳоро ба омонимҳои пурра ва нопурра чудо кард. Омонимҳои пурра ҳамаҷиҳата ба ҳамдигар монанд ҳастанд (lighter – device; lighter – boat;) ва омонимҳои нопурра танҳо дар яке аз шаклҳои монанд мешаванд мисол: rose – flower; замони гузаштаи феъли “rise” шаклҳои дигари калимаҳо махсусан дар шумораи ҷамъ ва феъл дар шакли масдар омоним шуда наметавонад, мисол: saw (замони гузаштаи феъли see ва исм дар шумораи танҳо saw. Омонимҳои нопурраро В. В. Виноградов – “омонимҳои морфологӣ” номидааст, инчунин онҳоро боз “омоформаҳо” меноманд, ки ба забонҳои флективӣ хос аст ва дар забони англисӣ низ шумораашон кам нест.

Вобаста ба хосияти ҳар як омоним, онҳоро ба омонимҳои лексикӣ, грамматикӣ ва лексикӣ-грамматикӣ чудо мекунанд. Омонимҳои лексикӣ аз ҷиҳати грамматикӣ як хел ҳастанд, аммо аз ҷиҳати лесикӣ гуногун ҳастанд, яъне аз ҷиҳати маъно як хел нестанд. Ҳамин тавр, омонимҳои match - contest ва match – person ба як ҳиссаи нутқ алоқаманд ҳастанд, аммо маъноашон ба ҳамдигар ҳатто наздик нест. Шакли якхелаи овозӣ ва аломатҳои грамматикӣ водор месозад, ки онҳоро омонимҳо номем, аммо фарқиати маъноӣ ин омонимҳоро ба қатори лексикӣ медарорад.

Дар омонимҳои грамматикӣ умумияти лексикӣ дида мешавад, аммо онҳо ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ тааллуқ доранд, ки ҷузъан ин махсусият онҳоро аз калимаи сермаъно чудо месозад. Ҳамин тавр, омонимҳои match – contest (noun) ва match – put something in competition (verb) на танҳо аз ҷиҳати талаффуз ва навишт монанд ҳастанд, балки бо маънои умумии compete алоқаманд мебошанд; аммо фарқиати категорияи ин калимаҳоро омонимҳои грамматикӣ мекунад. Ба гуфтаҳои боло ҳамроҳ шуда, боз як мисоли дигари монандро метавон овард: mere (noun) – pond, small lake ва mere (adj) – not more than бо маънои “кам” алоқаманд аст.

Омонимҳои лексикӣ-грамматикӣ бошанд, монандияшон маҳдуд аст ва фарқиаташон хусусияти ҳам грамматикӣ ва ҳам лексикӣ дорад. Мисоли чунин омонимҳо: match – possible husband / match – put something in competition; stern – severe, strict / stern – back end of a ship ва дигар мисолҳо шуда метавонад.

И. В. Арнолд гурӯҳбандии худро пешниҳод намудааст ва ҳамаи омонимҳоро ба ҳуди омонимҳо, омофонҳо, ва омографҳо чудо кардааст, аммо барои пурра гурӯҳбандии ҳуди омонимҳо 12 гурӯҳро чудо намудааст:

1. Омонимҳои нопурра, ки шакли якхела доранд, аммо парадигмаи гуногун доранд (light, исм., равшанӣ – light, сифат., сабук);

2. Омонимҳои нопуррае, ки шаклҳои калимаи алоҳида мувофиқ меафтад, аммо шакли ибтидоии калима не: (might, исм., қувва, иқтидор – might феъли Past Tense аз may);

3. Калимаҳои ки ба ба ҳуди як ҳиссаи нутқ мансуб аст, аз шакли ибтидоиашон гуногун ҳастанд, аммо дар шакли дигарашон мувофиқанд. Бо ин гуна ҳодиса тамоман кам вохӯрда мешавад. (Ахе – axes, axis - axes);

4. Маъноии лексикии гуногун дар шакли ибтидоии калима, маъноии яхелаи грамматикӣ дар парадигмаҳои гуногун (lie - lay – lain ва lie – lied - lied);

5. Калимаҳои ки ҳам аз ҷиҳати лексикӣ ва ҳам грамматикӣ гуногун ҳастанд, аммо на аз ҷиҳати парадигма, ки калимаҳои тағйирнашавандаи ёридиҳанда мебошанд (for, пешоянд., - for, пайвандак);

6. Намуди умумии омоними пурра – ки аз ҷиҳати маъноии лексикӣ гуногун аммо омонимҳо ба ҳуди ҳамон як ҳиссаи нутқ алоқаманданд (spring – ҷаҳиш, spring – чашма, spring – баҳор);

7. Мавҷуд будани компоненти умумӣ дар маъноии лексикии омонимҳо (before – пешоянд, before – зарф, before – пайвандак)

8. Якчанд калимаҳои ки монандии зиёд доранд. Аммо ҳангоме ки маъноии лексикии онҳо тахминан як аст, онҳоро яке аз вариантҳои калимаи сермаъно меҳисобанд.

9. Омонимҳои ки бо роҳи конверсия ба вучуд омадаанд (eye, исм., - eye, феъл). Аъзоҳо ҳам аз ҷиҳати маъноии грамматикӣ ва ҳам парадигмаашон фарқ мекунад. Маъноии калимаи дуум ҳамеша аз калимаи дуум фаҳмида мешавад.

10. Калимаҳои ки ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ тааллуқ доранд ва бо яке аз шаклҳои худ монанд мешаванд. Монандии онҳо дар решаи умумиашон инъикос меёбад (thought, исм., - thought, феъл)

11. Монандии маъноии лексикӣ ва грамматикӣ, ки аз ҷиҳати шакл гуногун ҳастанд, махсусияти синонимҳо мебошанд.

12 Гурӯҳи калимаҳои на он қадар зиёд, ки асосан аз исмҳо сохта шудаанд, ду навъ шакли ҷамъ доранд, ки бо маънояш ба осонӣ фарқ мекунад (brother - brothers, brother – brethren) [5, с.165];

Дар гурӯҳбандии И. В. Арнолд тамоми ҷанбаҳои гурӯҳбандӣ ба тадриҷ дида баромада шудааст, инчунин тамоми ҳодисаи зоҳир шудани омонимҳоро ифшо сохтааст. Дар ин гурӯҳбандии мазкур муаллиф ҳоисаи алоқамандии омонимҳои пурраро муфассал дида баромадааст. Инчунин, муайяннамоии ҳуди омонимҳои пурра вариантҳои гуногунро пешниҳод менамояд ва ба таҳқиқоти ояндаи падидаи омонимҳои пурра имконият фароҳам меорад.

Мисол дар ибораи run fast “тез” ва stand fast “устувор” миёни маъноҳои fast фарқиятҳои мушаххас ба назар мерасад. Фарқият дар зарбулмасалҳои зерин хубтар ба назар мерасад, ки fast ба вазифаи исм ва ҳам феъл омадааст: A clean fast is better than a dirty breakfast; Who feasts till he is sick, must fast till he is well.

Fast калимаи алоҳида аст, аз ҳамин сабаб вобаста ба ҳолати истифодабарӣ якчанд арзишҳои гуногунро қабул карда метавонад. Ҷамаи арзишҳои ҳар як аломати забонӣ дар луғатҳо нишон дода шудааст. Нишон додани сарҳадҳои ҳар як калима, яъне ҳуди як калимаро муайян сохтан, ки калима сермаъно аст ё омоним, ин вазифаи ҳар як лексикограф мебошад. Дар нутқ, гарчанде ки танҳо яке аз арзишҳои имконпазирро мазмун муайян мекунад, дар натиҷа, ягон номуайяни ба назар намерасад. Шубҳае нест, ки дар мисоли зерин It is absurd to have hard and fast rules about anything; [5, с.164] шунаванда шояд ба ҷойи калимаи fast “quick”-ро фаҳмад, ё ин ки дар ҷои “fast rules” “rules of diet” -ро фикр кунад. Дар ибораҳои ки ду ё зиёда аз маъноҳо имконпазир бошад, ин натиҷаи беаҳаммиятӣ аст. Ҷар ду маъноии “liver” ин “a living person” ва “the organ that secretes bile” мебошад, ки дар мисоли зерин ҳардуи маъноии калима бозӣ мекунад: “Is life worth living?” – “It depends upon the

liver”[5, с.165]. Кам ҳолатҳое ба назар мерасад, ки номуайянии маънои калима дар чунин ҳолат ба дарк намудан ҳалал мерасонад.

Омонимҳо дар забонҳои гуногун мавҷуд аст, аммо дар забони англисӣ фаровон аст, махсусан, миёни калимаҳои якҷиҳогӣ. Дар рӯйхати 2.540 омоним пешниҳодшудаи Oxford English Dictionary 89 ғоиз якҷиҳогӣ ва танҳо 9.1 ғоиз калимаҳои ду ҷиҳогӣ аст.

Хулоса, аз андешаю ақидаҳои муҳаққиқон бармеояд, ки қисмати зиёди онҳо дар ақидаи онанд, ки омонимия вучуд дорад ва онҳо калимаҳое мебошанд, ки аз ҷиҳати шакл ва овоз ҳамранг буда, маъноҳои гуногун доранд. Қисмати дигари онҳо, аз қабили А.А. Реформатский омонимияро «бемории асп» номидаанд ва А.И. Головня, Л.В. Шерба омонимияро умуман эътироф намекунанд. Э. Эман онро чизе меномад, ки ба равшании забон ҳалал ворид месозад ва ин ақидаи ӯро муҳаққиқони дигар, аз қабили Р. Василева, Р.С. Бричз, Ҷ. Опп, Ҷегер ва Кеннеди ҷонибдорӣ мекунанд. Муҳаққиқон Л.А. Булаховский, Р.А. Будагов зиди он ақидаанд, ки омонимия нуқси забон аст. Онҳо қайд мекунанд, ки омонимия дар бой гардидани таркиби луғавии забон ёрии калон мерасонад.

Ба андешаи мо низ, забон ба омонимия ниёз дорад ва пайдоишу зиёдшавии он таркиби луғавии забонро бой мегардонад. Ба фикру ақидаи муҳаққиқон пайравӣ карда, мо низ оид ба омонимия таърифи худро пешниҳод мекунем: “Ду ё зиёда калимаҳои аз ҷиҳати овоз ва навишт монанд, аммо аз ҷиҳати маъно гуногун омонимҳо номида мешавад”.

**Муқарриз: Наврӯзшоев Б.Х. - н.и.ф., дотсенти ДМТ
Рӯйхати адабиёт:**

1. Алламуродова М. Омонимҳо // М. Алламуродова. Масъалаҳои забони тоҷикӣ. -1992. – С.45-54.
2. Антрушина Г.Б. Лексикология английского языка. - М.: Высшая школа, 1985. - 275 с.
3. Аристотель. Сочинения в 4-х т. /Аристотель. – М.: Мысль, 1983. – Т. 2. –830 с.
4. Ахмедова М.Н. Хусусиятҳои лексикӣ-семантикии омонимҳои забони форсӣ. Рисолаи номзадӣ: 10.02.22 – Душанбе, 2010. – 163 с.
5. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1973. – 303 с.
6. Будагов Р.А. Закон многозначности слова / Русская речь № 3. – М.: Наука, 1972. – С. 132 - 140.
7. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Т. II. / Л.А. Булаховский. – М.,1953. – 305 с.
8. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография // В.В. Виноградов. – М.; Наука, 1977. –Том 3. – 310 с.
9. Будагов Р.А. Введение в науку о языке Текст / Р.А. Будагов. – М.: Добросвет, 2003. – 544 с.
10. Головня А. И. Омонимия как системная категория языка: автореф. дис. канд. филол.наук: 10.02.19 / Анастасия Ивановна Головня. – Минск, 1996. – 22 с.
11. Давлатов О. Аз сермаъноӣ ба амал омадани омонимия ва фарқи онҳо аз калимаҳои сермаъно / О. Давлатов. – Маърифат, 1999.
12. Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. - 3-е изд. – М., 1965. - Т.2. – С. 85-93.
13. Зеҳнӣ Т. Калимаҳои шинос ва шиносшаванда / Т. Зеҳнӣ – Душанбе: Маориф ва маданият. 1964. – 335 с.
14. Каримова М.Т. Пути образования омонимов и их семантическая классификация в таджикском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.22 / Каримова Мукаддас Турсунбоевна. – Душанбе, 2013. – 158 с.
15. Лайонз Дж Введение в теоретическую лингвистику М.: Прогресс, 1978. 540 с. Lyons (1982: 72; Oxford Wordpower 2000: 366; Ричардс и Шмидт 2002: 241;
16. Малаховский Л.В. Омонимы: терминология, классификация, определение и принципы выделения. В кн.: Лингвистические исследования 1972. – М., 1973, Ч.2, – С. 47-67.

17. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ.1. Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 231 с.
18. Муҳаммадиев М. Омонимҳо дар забони тоҷикӣ. М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ. – №4. – 1990. – С. 22-25.
19. Мюллер Ф.И. Грамматическая омонимия в современном английском языке // Ф.И. Мюллер.– Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1983. – 136 с.
20. Османова Р.А. Явления омонимии в лезгинском литературном языке // Ученые записки. Серия общественные науки. – Баку, 1962. – С.54-64.
21. Потебня А.А. Мысль и язык. – Киев, 1993. – 192 с.
22. Реформатский, А. А. О сопоставительном методе // Лингвистика и поэтика. М. : Наука, 1987. - С. 40-52
23. Реформатский А.А. Введение в языкознание / А.А. Реформатский – М.: Аспент Пресс, 1996. – 536 с. (С.48-52).
24. Рустамов, Ш. О словообразования и культура речи (Оид ба калимасозӣ ва хусни сухан) [Текст]/ Ш. Рустамов // Садои Шарқ. - 1971.-№6.- С.114-124.
25. Смирницкий, А.И. Лексикология современного английского языка Текст. / А.И. Смирницкий. М.: Изд-во МГУ, 1998. - 260 с.
26. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика: Учебное пособие. - М.: Едиториал УРСС, 2003. – 336с.
27. Carole H. The role of enomastics in historical linguistics. 2009/ – 98pp.

ДАРАҶАИ ОМУЗИШИ ОМОНИМИЯ ДАР ЗАБОНШИНОСӢ

Мазмуни асосии мақолаи мазкур омузиши яке аз падидаҳои мураккаби лексикаи забони англисӣ – омонимия мебошад. Омонимҳо дар забоншиносӣ ба таври кофӣ, амиқ ошкор нашудааст. Ҳанӯз ҳам гурӯҳбандии амиқ надорад, муттассифона муайяннамоии универсалии ҳамин падидаи забонӣ мавҷуд нест. Зарурияти омузиши онҳо талаботи забоншиносии амалиро ба миён меорад.

Аз болои ин масъала, муҳаққиқони зиёд қор қардаанд, ки аз рӯи ин асарҳои илмӣ метавон омонимияро ба таври васеъ таҳқиқ кард. Дар забони англисӣ ба мисли забони тоҷикӣ низ калимаҳои мавҷуданд, ки аз ҷиҳати шакл, таркиби овозӣ, навишт ва талаффуз ба ҳам монанд буда, аммо маъноҳои гуногуни луғавӣ доранд ва ин нави калимаҳо омонимҳо мебошанд.

Инчунин, бисёре аз омонимҳо дар ҳолати аз ҳам дур шудани баъзе маъноҳои алоҳидаи калимаҳои сермаъно ва ҳамреша ба вучуд омадаанд. Дар мақола фикру ақидаҳои муҳаққиқон оид ба омонимия оварда шудааст, сипас оид ба худи омонимия, инчунин омографҳо, омофонҳо ва паронимҳо, сипас доир ба классификасияи омонимҳо сухан рафтааст. Дар охири мақола, ҳулосаи худи муаллиф оварда шудааст. Айни замон муҳаққиқон аҳамияти омонимияро дар системаи забон эътироф мекунанд, аммо моҳияти ин падида то ҳол боиси баҳсу мунозираҳост.

Калидвожаҳо: *омонимия, омограф, омофон, пароним, маъно, луғатнигор, луғатнигорӣ.*

СТЕПЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ ОМОНИМИИ В ЛИНГВИСТИКЕ

Основное содержание данной статьи составляет исследование одного из сложных явлений английской лексики - омонимии. Омонимы в лингвистике не раскрыты достаточно глубоко. У них до сих пор нет глубокой классификации, к сожалению, не существует универсального определения этого языкового явления. Необходимость их изучения предъявляет требования практического языкознания.

Над этим вопросом работали многие исследователи, и на основе этих научных работ омонимия может быть широко изучена. В английском языке, как и в таджикском языке, есть слова, сходные по форме, звуковому составу, написанию и произношению, но имеющие разное лексическое значение, и эти виды слов являются омонимами.

Также множество омонимов возникло в случае разделения некоторых отдельных значений слов, имеющих несколько значений и общие корни. В статье представлены мнения исследователей об омонимии, затем о самой омонимии, а также об омографах, омофонах и паронимах, затем о классификации омонимов. В конце статьи дается заключение автора. В настоящее время исследователи признают значение омонимии в языковой системе, однако суть этого явления до сих пор остается предметом дискуссий.

Ключевые слова: омонимия, омограф, омофон, пароним, семантика, лексикограф, лексикография.

THE ISSUES OF STUDYING POLYSEMY IN LINGUISTICS

The main content of the article is the study of one of the complex lexical phenomena of the English language – homonymy. Homonyms are not sufficiently and deeply disclosed in linguistics. There is still no deep grouping, unfortunately, there is no universal definition of the phenomenon of language. The need to study them places demands on practical linguistics.

Many researchers have worked on this issue and these scientific works can be used for a broad study of homonymy. In the English language, as in the Tajik language, there are words that are similar in spelling and pronunciation, but have different meanings, and these words are homonyms. In addition, many homonyms were created when certain individual meanings of common words were separated from each other.

In this article the author talks about the homonym itself, as well as homographs, homophones and paronyms, then discusses the classification of homonyms. At the end of the article the author's conclusion is stated. Nowadays, scholars recognize the importance of homonymy in the language system, however definition of the essence of this phenomenon is still controversial.

Keywords: homonymy, homograph, homophone, paronym, semantics, lexicographer, lexicography.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Холова Муҳаббат Исломиiddиновна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори (PhD) кафедраи забони англисӣ ва типологияи муқоисавии факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. **Суроға:** 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел.: 911 13 12 72; E-mail: kholova.72@bk.ru

Сведение об авторе: *Холова Муҳаббат Исломиiddиновна* – Таджикский национальный университет, доктор PhD кафедры английского языка и сравнительной типологии факультета языков Азии и Европы. **Адрес:** 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудак, 21. Тел.: 911 13 12 72; E-mail: kholova.72@bk.ru

Information about the author: *Kholova Muhabbat Islomiddinovna* – Tajik National University, PhD Doctor of the Department of English Language and Comparative Typology, Faculty of Asian and European Languages. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 21 Rudak Avenue., Tel.: 911 13 12 72; E-mail: kholova.72@bk.ru

ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПОЛЕ ПЕРЕДАЧИ ИНФОРМАЦИЙ ПАРАДИГМАТИЧЕСКИМИ И ДЕРИВАЦИОННЫМИ ОТНОШЕНИЯМИ В РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

Хасанова Шохсанам Рахмоновна

Таджикский национальный университет

Современный русский и таджикский язык очень богаты словами словосочетаниями и выражениями. Глагол в таджикском и русском языках широко употребляется и в прямом и в переносном значении. В процессуальном поле передачи информации слова, соответствующие видовым понятиям (*гуфтан-говорить, навиштан- писать, хабар расонидан- передавать* и др.), выступают как гипонимы по отношению к слову, соотносящемуся с родовым понятием, или гиперониму - *сообщать*. В то же время глагол *говорить* выступает в качестве гиперонима по отношению к лексическим единицам *повторять, объявлять, объяснять, лгать* и др. Например: И первые книжки, конечно, толстовские. Про сливовые косточки — лгать нехорошо. Про деревянную плочку для дедушки — к родителям надо хорошо относиться; Но Люда чувствовала измены, угадывала их, и часто, вернувшись домой, он заставлял ее неспящей, с зажатой во рту сигаретой, и тогда надо было отвратительно лгать, изворачиваться, унижаться; " В другое время он начал бы лгать и изворачиваться, но сейчас нервы были слишком обнажены, внутри все горело; — Если ты мне сейчас не ответишь, я выведу тебя из землянки и тут же, рядом, расстреляю, а если ответишь, но будешь лгать, то за одно неверное слово тоже расстреляю, как собаку, и от первого звука зависит твоя жизнь.[НКРЯ]. Афанасий одатан дар остона истода, дасташро ба синааш чиллик гузошта мудом гур-гуркунон ҳамоно як чизро, аз таҳти дил оҳ кашида такрор мекард: [10,с.31] Фируза давида мебаромад, дарвозаро мекушод ва бо чехраи шоду хуррам «акашон» гуфта ба вай нигоҳ мекард.[4,с.162]; - Открыв ворота, она весело вскрикивала: «Милый братец» ... Какая радость играла на ее лице, как сверкала ее чудесные глаза! [4,с.102]

Производящие нередко становятся синонимами в результате семантической деривации, а затем их производные наследуют эту синонимию и отражают в своих смысловых структурах. Поэтому важно соотнести отраженные синонимы с видами словообразовательной мотивации, прежде всего, прямой и переносной. Если производное слово образуется на базе прямого значения производящего слова, первичного лексико - семантического варианта (далее ЛСВ - «многозначное слово в одном из его значений» [3, с. 408], то словообразовательная мотивация прямая, характеризуется «полным вхождением прямого значения производящего в значение производного» [10, с. 47]. Таким образом, анализ смысловых структур производящих полисемантов показал, что отраженные синонимы образуются в результате прямой или переносной словообразовательной мотивации. Отраженная синонимия и прямая или переносная словообразовательная мотивация обеспечивают воспроизведение характеристик производящих единиц производными, следовательно, становятся своеобразными аттракторами, взаимно притягивающими друг друга. Если производное слово образуется на базе переносного значения производящего слова, непервичного ЛСВ, то словообразовательная мотивация переносная, «характеризуется полным вхождением переносного значения производящего в значение производного» [Там же, с. 48]. В отличие от синонимии гипонимия определяется в терминах односторонней замены (односторонней импликации): в тексте возможна эквивалентная замена гипонима на гипероним, обратное же - не всегда допустимо. Ср Иван Иваныч чизе гуфтан хоста, сулфида монду, баъд аввало чубуқ кашид ва ба моҳ нигариста сонӣ канда-канда гуфт:

-Оре, одамони бофикру ботарбия Щедрин ва Тургенев ва ҳар хел Боклейҳоро мехонданд, лекин ана ба вай таслим шуданд, тоқат карданд... -Беликов ҳам дар ҳамон биное ки ман зиндағӣ мекардам, истикомат дошт,- ба гапаш давом карда гуфт Буркин,- хонаи мо дар як

ошёна буда, дархоямон ба ҳамдигар рӯбарӯ буданд ва ман тарзи зиндагии ӯро медонистам. Хӯрокҳои гӯштин хӯрдан зарар дорад, вале гӯшнокаш ҳам мукин не, зеро ки албатта мегӯянд, ки Беликов рӯза намедорад ва аз ин рӯ зағорамоҳиро ба равғани гов бирёнда мехӯрд, зро ин ҳарчанд хӯроки бегӯшт набошад ҳам, ба қатори хӯроки гӯшти намедарояд [8, с. 31].

Ядерными глаголами речи в русском и таджикском языках являются *гуфтан-говорить* (с кем), *гуфтугӯ кардан-разговаривать*, *суҳбат кардан-беседовать*, которые имеют общее значение: «находиться в состоянии речевого взаимодействия, общения с кем-либо»: Среди множества людей, знакомых Павлу Алексеевичу, большинство вообще не выносили никакой самоизоляции, более всего боялись остаться наедине с самим собой и готовы с кем угодно чай пить, беседовать, делать разнообразную работу, лишь бы не оставаться в одиночестве. Я всегда говорил своим студентам и думаю, что и вам это полезно знать, что современному верующему человеку, и особенно — священнику очень важно уметь говорить и даже считать своим долгом беседовать с умным атеистом. Но отец в роли диверсанта, больше того — в роли человека, который должен мирно беседовать с часовым, чтобы отвлечь его внимание, усыпить его бдительность, зная, что этого часового схватят, зажмут рот и задушат, и до последней минуты спокойно смотреть ему в глаза, — для этого отец должен был стать другим человеком; И приходилось Сталину вызывать к себе из этого коллектива то одного, то другого, беседовать неторопливо, смотреть их рукопись, указывать мягко на промахи, подсказывать формулировки.[НКРЯ]— Ин дашти сӯзонро ба мо чаннати рӯйи замин гуфта навишта буданд,-шикоят мекард пиразане,рӯйи арақшорро бо остини чиркинаш пок карда.. [5, с. 5]; -Коля ба ин сӯ,он сӯ нигариста фаҳм,охир барои чи истодаем?-гуфт зани фарбеҳе,ки чоӣ ду касро банд карда менишасту куртаи аз арақ тар шуда ба тан часпидаашро кӯчонида шамол дода мемонд. .. [5, с. 5]; -Ин тавр бошад,фаҳмо,-гуфт бо табассум аз роҳрав ҷавоне,ки дар ҷунин ҳавои гарм зуком шуда буду беором атсаву сулфа мекард.-Ман худам дидам ,ки аз истоҳи гузашта парвозамон нав шуду машинист ҳам,ба назарам аз одамони инҷой намуд. [5, с. 5]; Так как он движется с одной и той же скоростью (Или меньше) Что-то со сдельной оплатой не заладилось» Кстати, это я говорила с оговоркой! Конечно хирург, нейрохирург — это другое дело.[НКРЯ]; Но 4 года жила в Греции и на Кипре и говорила только на английском и часто с англичанами, затем год работала в американской компании, корпоративным языком был английский, соответственно говорила только на английском, затем 2,5 года работала в производственной компании, использовала английский и немецкий, когда прилетали иностранцы и на выставках. [НКРЯ].

Наиболее обобщенное значение имеют глагол **разговаривать** и лексико-семантический вариант глагола **говорить**. В отличие от них **беседовать** имеет некоторые семантические признаки, которые не позволяют использовать его в качестве синонимической замены лексемы **разговаривать** в любом контексте: Ел, спал, смотрел в окно, читал чего-то, *беседовал... беседовали*, скучали, выходили на станциях, курили... ну, то есть я-то не курю,... но тоже выходил со всеми, как бы покурить, просто так говорят — выйти покурить..... Ну, то есть ехал поезд.[НКРЯ]; Сиёсате, ки доир ба он манн **суҳбат** мекунам, Сэнди ва ҷамоати вай мебошад, ки барои таълими наслиояндаашон масъулиятҳои бештарро ба дӯш гирифтаанд.[НКРЯ]; Аз ҳар боб ҷақ-ҷақ мекарданд.Дар омади гап гуфтанд,ки зани оқсақол-Мавра занани бардаму боақл аст аммо дар тамоми умраш аз кишлоқаш берун набаромада ягон бор ҳам шаҳр, роҳи оҳанро надидааст, ва дар даҳ соли охир доимо ба сари оташдон нишаста ва танҳо шабонаҳо ба кӯча мбаромадааст. [10, с.28]

Глаголы *лаққидан-болтать*, *шарҳ додан-толковать* и др., входящие в подгруппу характеризующих глаголов сочетаются с формой творительного падежа имени существительного с предлогом с.: Украинҳо кадуру кабак мегӯянд, кабакро бошад, шинка меноманд ва онҳо аз кадуҳои сурху сабз карамшӯрбо мепазанд ва ин карамшӯрбо “ҷунон бомазза, ҷунон бомазза ки ҳеҷ напурсед”! Мо суҳбати онҳоро гӯш кардему нохост ҳама ба

фикр омадем. -Онхоро зану шавҳар кунем хеле хуб мешуддия,- гуфт оҳиста ба гӯшам зани директор.[10,с.33]

«Через секунду я уже была в тепле, уюте, рядом с симпатичным молодым мужчиной, а ещё через десять мы *болтали* и смеялись.». [НКРЯ]; Не знаю, как уж там устроились Спиваков с Ковалевским, мы с Аней всю ночь просидели в шезлонгах на балконе, *болтая* и давясь от хохота. [НКРЯ];

Глаголы: **трепаться, точить лясы, разводить тары-бары**, отмеченные стилистической пометой разговорные, содержат оценочный компонент «легкий разговор, без особых целей». Они часто употребляются для выражения неодобрительного отношения говорящего к обозначаемой ситуации: А дома хорошо. Чаёк попивают и треплются. Оба Николая — Николай Иванович и Николай Владимирович — имели здоровье богатырское, кроме того, выработали в себе одинаковую способность мало спать, так что могли трепаться ночи напролёт. *Зубр знал их всех, дружил со многими, прогуливался, выпивал, трепался.*[НКРЯ]

Секретничать – пинхонӣ сухан кардан имеет значение: «разговаривать с кем-либо тихо, по секрету». В таджикском языке глагол секретничать передаётся по разному. Например, пинхонӣ сухан гуфтан, махфӣ сухан кардан, фуш-фуш кардан. В диалектах употребляют фуш-фуш кардан, пичир-пичир кардан, буч-буч кардан и т.д: Бо амри Вакил ба чуз онҳое, ки бо дурбин ба назораи даробуро ба хонаҳои Боири раис, Ҳотам Ҳакимбоевичи директори фабрика ва муҳосибони хочағӣ вазифадор шудаанд, дигарон мебоист ба қароргоҳ чамъ меомаданд ва ҳоло даъватшудагон пичир-пичир аз ҳамдигар чӣ гапу коре будан ва ба хотири чӣ даъват шуданро мепурсиданд. [НКРЯ];Синонимом данного глагола является лексема **пич-пич кардан – шушукаться**: В коридорах *шушукуются*, договорятся ли нынешние "подельники" с властью, и за сколько; Пока Елена Николаевна нервничала и *шушукалась* в школьных коридорах со мной и с Антоном насчёт того, чтобы убрать из тёмной квартиры весь укус, бритвы, таблетки и тому подобное, в школе кое-кто обратил на это дело внимание.[НКРЯ]

Самым нейтральным и общим по значению является глагол муҳокима кардан, таҳлил кардан, - обсуждать/ обсудить. Он служит для обозначения ситуации диалога, в которой участники высказывают свое мнение по какому-либо вопросу, проблеме: Ҳақиқат дили ўро сиёҳ мекард, метарсонид, таҳдид менамуд а мумкин аст барои сафед кардани тарсончакии худ, барои сафед кардани ҳаётбадбинии худ вай доимо чизҳои қадимӣ ва воқеаҳои ҳеҷ гоҳ нашударо таъриф мекард; -Оҳ-х, забони юнонӣ,ин чӣ тавр зебост?!-мегуфт вай бо қиёфаи ширин; ва гӯё барои исботи сухани худ,чашмҳоро хумор карда, ангуштонро боло бардошта мегуфт : -Антропос.[10, с.29]

Лексема **советоваться – маслиҳат кардан** имеет значение «разговаривать с кем-либо с целью получить совет - информацию о том, что нужно делать в той или иной ситуации, важной для адресанта».

Особый ряд глаголов обозначает «взаимное возражение собеседников друг другу»: спорить - вести спор, полемизировать, пререкаяться (разг.), препираться (разг.), схлестываться/схлестнуться (перен., прост.). Аз паси вай хоҳараш ҳам китоб бардошта меояд ва бо овози баланд баҳсу мунозира менамояд: - Михайлик, охир ту инро нахондай!-бонг мезанад Коваленко ва гумбурросзанон асосро ба замин мекубад. [10, с. 33]

Таким образом, можно сделать вывод, что глаголы передачи информации и в таджикском и в русском языках широко употребляются в разных стилях речи и имеют прямое и переносное значение.

**Рецензент: Турсунов Ф.М., д.ф.н., профессор ТМУИЯ им. С. Улугзаде
Литература:**

1. Бахтина В.П. Лексико-грамматическая сочетаемость глаголов речи в русском языке // Материалы по русско-славянскому языкознанию. – Воронеж, 1990. – Т.2 – С. 53-58.

2. Виноградов С.Н. Лексико-семантическая парадигматика: Учебное пособие. – Н. Новгород: Изд-во ННГУ им. Н.И. Лобачевского, 1999. – С. 17.
3. Воронина Т.М. Особенности метафорической категоризации денотативного пространства русского глагола (на материале ситуаций движения, речевой и эмоциональной деятельности) // Русская глагольная лексика: Денотативное пространство. – Екатеринбург: Изд-во Ур. ун-та, 1999. – С. 196-223.
4. Икромӣ Дж. «Духтари оташ» фасли дуйум «Дарбадарӣ»/[“Дочь огня” второй сезон “Скитание”] / Джалол.Икромӣ -Душанбе, «Адиб»,2009. - 560 с.
5. Икромӣ Дж. “Духтари оташ”[“Дочь огня”]: роман /Джалол.Икромӣ; [рас.1 Королёва.]- Душанбе: Ирфон, 1983. - 528 с.
6. Козлова Р.П. Системные отношения в глагольной лексике современного русского языка: Дис. доктора филол. наук. – Тамбов, 1994. – С. 200.
7. Лысякова М.В. Гипонимические отношения в лексике русского языка // Межуровневые связи в системе языка. Сб.науч. тр.. - М.: Ун-т ДН им. П. Лулумбы, 1989. - С. 120-127.
8. Рахим Джалил Избранные произведения .(Асарҳои мунтахаб). Том 2.Шураб.Книги 2-3. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 475 с.
9. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов // Очерки по теории языкознания. – М., 1992. – С. 233-239
10. Чехов Антон Павлович.Асарҳои мунтахаб:ибораат аз чор ҷилд:(Избранные произведения в 4-х томах)Ҷилди 4(том 4)Ҷиқояҳо ва пьесаҳо (Рассказы и пьесы) (1897-1903). Перевод с русского. - Душанбе: Адиб, 1988. - 448 с.

ПЕРЕДАЧА ИНФОРМАЦИЙ ПАРАДИГМАТИЧЕСКИМИ И ДЕРИВАЦИОННЫМИ ОТНОШЕНИЯМИ В РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

Родо-видовые связи являются основным видом парадигматических отношений. В статье рассматриваются глаголы передачи информации с парадигматическими и деривационными отношениями. За последние полвека русские и таджикские ученые не раз обращались к анализу данной группы слов. Глаголы речи давно привлекают внимание исследователей. Еще античные грамматики выделяли эти глаголы в особую группу наряду с глаголами движения, чувства, хотения и др. Глаголы речи изучались в диахронии, в историко-сопоставительном аспекте на материале разных языков. Речь идет о глаголах, которые чаще всего употребляются в повседневной жизни. Приводятся примеры из художественных текстов, а также из национального корпуса русского и таджикского языков. На основе художественных произведений, мы попытались выявить процессуальное поле глаголов передачи информации. Приводятся примеры из национального корпуса русского языка, а также из произведения А.П.Чехова.

Ключевые слова: глагол, передача информации, русский язык, таджикский язык, семантика, признак, отношение, грамматика, речь, художественное произведение, семантика, анализ, способ, передача, материал, корпус.

УСУЛҶОИ ДЕРИВАТСИОНӢ ВА ПАРАДИГМАТИКИИ ИНТИҚОЛИ МАЪЛУМОТ ДАР ЗАБОНҶОИ РУСӢ ВА ТОҶИҚӢ

Робитаҳои шаклӣ-намудӣ навъи асосии муносибатҳои парадигматикии мебошанд. Дар мақола феълҳо барои интиқоли маълумот бо муносибатҳои парадигматикии баррасӣ мешаванд. Дар давоми ним асри гузашта олимони рус ва тоҷик борҳо ба таҳлили ин гурӯҳи вожаҳо муроҷиат кардаанд. Феълҳои нутқ кайҳо боз диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб кардаанд. Ҳатто, грамматикҳои қадим ин феълҳоро дар баробари феълҳои ҳаракат, эҳсос, хоҳиш ва ғайра ба гурӯҳи махсус муайян кардаанд. Феълҳои нутқ аз рӯи маводи забонҳои гуногун дар диахрония, дар ҷиҳати таърихӣ-қиёсӣ таҳқиқ карда мешуданд. Сухан дар бораи феълҳои меравад, ки бештар дар ҳаёти ҳаррӯза истифода мешаванд. Аз матнҳои бадеӣ, инчунин аз корпуси миллии забонҳои русӣ ва тоҷикӣ мисолҳо оварда шудаанд. Дар асоси

асарҳои бадеӣ мо кӯшиш кардем, ки майдони синоними феълҳои интиқоли маълумотро муайян кунем. Аз корпуси миллии забони русӣ, инчунин аз асари А.П.Чехов мисолҳо оварда шудаанд.

Калидвожаҳо: феъл, интиқоли иттилоот, забони русӣ, забони тоҷикӣ, семантика, аломат, муносибат, грамматика, нутқ, асари бадеӣ, маъноӣ, таҳлил, усул, интиқол, мавод, корпус.

TRANSMISSION OF INFORMATION BY PARADIGMATIC AND DERIVATIONAL RELATIONS IN THE RUSSIAN AND TAJIK LANGUAGES

Genus-species connections are the main type of paradigmatic relationships. The article examines verbs for transmitting information with paradigmatic and derivational relationships. Over the past half century, Russian and Tajik scientists have repeatedly turned to the analysis of this group of words. Verbs of speech have long attracted the attention of researchers. Even ancient grammarians identified these verbs in a special group along with verbs of movement, feeling, desire, etc. Verbs of speech were studied in diachrony, in a historical-comparative aspect on the material of different languages. We are talking about verbs that are most often used in everyday life. Examples are given from literary texts, as well as from the national corpus of Russian and Tajik languages. Based on works of art, we tried to identify the procedural field of information transfer verbs. Examples are given from the national corpus of the Russian language, as well as from the work of A.P. Chekhov.

Keywords: verb, transmission of information, Russian language, Tajik language, semantics, sign, attitude, grammar, speech, work of art, semantics, analysis, method, transmission, material, corpus.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ҳасанова Шохсанам Раҳмоновна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи забони русӣ барои факултетҳои гайрифилологии факултети филологияи рус. Нишонӣ: 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рудаки, 17. Телефон: 901555317

Сведения об авторе: *Хасанова Шохсанам Раҳмоновна* – Таджикский национальный университет, ассистент кафедры русского языка для нефилологических факультетов факультета русской филологии. Адрес: 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 901555317

Information about the author: *Hasanova Shohsanam Rahmonovna* - Tajik National University, assistant at the department of Russian language, non-philological faculties, faculty of Russian philology. Address: 734025, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Phone: 901555317

**ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК ДАР РОМАНИ
“ФИРДАВСӢ”-И СОТИМ УЛУҒЗОДА**

Юсунова Б.Ғ.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Омӯхтан ва тадқиқ намудани ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносии тоҷик ба шумор рафта, то ба ҳол аз ҷиҳати илмӣ ба таври бояду шояд ва мукамал омӯхта нашудааст. Доир ба ин шакли ҷумла дар грамматикаи пешинаи забони тоҷикӣ ягон қайде дида намешавад. Дар нашрҳои баъдинаи наҳви мактабӣ [6] ва мактаби олии [7] ва ҳамчунин асарҳои доир ба наҳви забон навишташуда дар хусуси ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак маълумоти мухтасаре медиҳанд [4].

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак ҷумлаҳои табиӣ забони тоҷикӣ буда, ҳам дар нутқи шифоӣ ва ҳам забони адабии хаттӣ зиёд дучор мешаванд. Ҷумлаҳои содаи таркиби ин ҷумлаҳо ба воситаи интонатсия, тартиби ҷумлаҳо ва воситаҳои дигари луғавию грамматикӣ ба ҳамдигар алоқаманд мешаванд: *Ду сол боз аз ман ҳар сол себорӣ хироҷ меситонад, хироҷам як фулус ҳам кам нашуд (с. 113).*

Қайд кардан зарур аст, ки ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак намуди махсуси ҷумлаҳои мураккабе мебошанд, ки муносибат дар байни ҷумлаҳои содаи таркиби онҳо на бо ёрии пайвандакҳо, балки ба воситаи оҳанг (интонатсия) ифода ёфтааст. Дар забоншиносии тоҷик аввалин асаре, ки дар он доир ба ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак маълумот дода шудааст, китоби «Наҳви забони тоҷикӣ» мебошад. Муаллифони он дар бораи ҷумлаҳои мураккаби мазкур чунин навиштаанд: «Чунин ҷумлаҳои мураккаби пайваст низ дучор меоянд, ки ҳар яке аз ҷумлаҳои содаи ба таркибҳои онҳо дохил шуда мустақилона ба ҳам пайваст шуда, як куллиёт ташкил додаанд, яъне ба сифати ҷумлаҳои пайваст ифода карда шудаанд» [5]. Дар ҷойи дигари ҳамин китоб бе пайвандак пайваст шудани ҷумлаҳои сода низ қайд шудааст.

Баъдтар, доир ба ин намуди ҷумлаҳо дар “Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ” маълумот дода шудааст. Муаллифи ин китоб чунин навиштааст: “Алоқаи ҷумлаҳои содае, ки ҷумлаҳои мураккаби ғайритобеъро ташкил менамоянд, бо алоқаи ҷидаи ҷумла монанд аст. Ҷумлаҳои мураккаби ғайритобеъ бандакдор ва бепандак мешаванд. Ҷумлаҳои мураккаби ғайритобеъ аз якҷанд калимаҳои сода таркиб ёфта, ду ё якҷанде аз онҳо бе пайвандак ба ҳам пайваст шуда метавонанд” [2, с.36].

Аммо маълумоти додашудаи ин китобҳо номукамал мебошанд. Вобаста ба ҷумлаи мураккаби бепайвандак муаллифони «Грамматикаи забони тоҷикӣ» бошанд, таърифи зеринро ба ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак маъқул донистанд: “Ҷумлаҳои мураккабе, ки аз ҷумлаҳои сода бе пайвандак сохта мешаванд, ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак ном доранд» [6, с. 32]. Ин таъриф ба ҳақиқат андаке рост меояд, вале он аз як тараф маъноӣ умумӣ дорад, аз тарафи дигар, нақши оҳанг (интонатсия) дар он ба назар гирифта нашудааст.

Дар саҳифаи минбаъдаи китоби зикршуда се вазифаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак (яквасфӣ, пайдарҳамӣ, муқобилгузориӣ амалу ходисаҳо) нишон дода мешавад» [6, с. 52]. Расторгуева В.С. ҳам ин фикрро дар «Очеркҳои мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ» тасдиқ кардааст [8, с. 237].

Забоншиносон Б. Ниёзмӯхаммедов ва Ш. Ниёзӣ бошанд, ба маъноӣ вазифаҳои болоии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак маъноҳои эзоҳию амалу натиҷаро илова менамоянд [6, с.102].

Китоби дигаре, ки оид ба ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак маълумоти саҳеҳтар додааст, «Грамматикаи забони тоҷикӣ» аст [3, с.123]. Муаллифи ин боб Ш. Ниёзӣ дар бораи ҷумлаҳои мураккаби мазкур муфассалтар таваккуф намуда, онҳоро аз рӯи муносибати дохилии қисмҳои онҳо ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардааст:

1. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки муносибати байни чумлаҳои содаи онҳо якхела аст: *Шоир зуд саллаву ҷома кард, бо мулозим ҳар чаҳор баъди ягон ним соат ба қалъа расиданд (с. 186). Аз ҳар ду ҷудо-ҷудо бознурс ба амал омад, сухани ҳар ду ба як маром буд (212).*

2. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки муносибати байни чумлаҳои содаи онҳо гуногун аст: *Ҷамдуллоҳ муллобачаи ғарибу бечорае буд, аз зодгоҳаш шаҳри Сарахс ба Нишонур, пойтахти Хуросон, барои илмомӯзӣ омада буд (с. 60-61).*

3. Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, ки муносибати байни чумлаҳои содаи онҳо хилофи якдигаранд: *Дар хонаи шоир Фотима фуруши зеварҳои ҳудаиш – ёдгори айёми ҷавонию арусинаширо таклиф кард, шоир розӣ нашуд (с. 29).*

Муҳаққиқон дар ҳалли ин масъала ба «Грамматикаи забони русӣ» таъя намудаанд, аммо дар он дар хусуси гурӯҳҳои дуҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак чизе гуфта нашудааст. Дар натиҷа, муносибати гуногуни байни чумлаҳои содаи онҳо норавшан мондаанд. Ғайр аз ин, дар китоби номбаршуда дар бораи чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки эзоҳӣ ва гуногунмаъно ишораеро дарёфт намекунем, ҳол он ки ин гуна чумлаҳои мураккаб ҳам дар забони тоҷикӣ вучуд доранд.

Ҳамин тарик, аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки оид ба чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забоншиносии тоҷик баъзе маълумотҳои умумӣ дода шуда бошад ҳам, мутаассифона, ягон асаре, ки дар он хусусиятҳои гуногуни ин навъи чумлаҳо пурра эзоҳ ёфта бошад, вучуд надорад. Бинобар ин, мо кӯшиш намудем, ки бо китобҳои назариявии дар боло номбаршуда таъя карда, мувофиқи донишу фаҳмиши худ хусусиятҳои асосии чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакро дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода ба қадри имкон таҳлилу таҷқиқ намоем. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки Сотим Улуғзода соҳиби услуби хос буда, фикри худро бештар бо чумлаҳои мураккаб ифода кардааст. Аз ин ҷост, ки дар романи нависанда чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар қатори чумлаҳои навъи дигар мавқеи муайян дошта, омӯхтани онҳо аз аҳаммият ҳолӣ нест.

Ҷамзамон, забоншиносии тоҷик Атобуллоев С. чумлаҳои сода ва мураккабро аз ҷиҳати сохтор тавсиф намудааст: «Агар чумлаҳои сода дорои як предикат бошад, чумлаҳои мураккаб аз ду ва зиёда воҳидҳои предикативӣ иборат шуда метавонанд. Чумлаи сода аз калимаву ибораҳо сурат меёбанд, аммо чумлаҳои мураккаб аз чумлаҳои сода ташкил мешаванд. Тафовути чумлаи сода аз мураккаб, асосан, сохторист. Чумлаҳои сода дар натиҷаи якҷоя шудани шаклҳои ифодаи категорияҳои замон, модалитет ва шахс ташкил мешаванд. Чумлаҳои мураккаб метавонанд, дар натиҷаи алоқии узвӣ байни ҳамдигарии марказҳои конструктивӣ омилҳои мазкури чумлаҳои сода шакл гиранд. Аммо байни чумлаҳои сода ва мураккаб аз ҷиҳати иҷроӣ вазифа тафовут нест. Онҳо ҳарду як вазифа- воситаи алоқа ва ифодаи афкори одамонро иҷро мекунанд» [1, с. 11].

Мусаллам аст, ки чумлаҳои мураккаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик аз ҷиҳати шаклашон «пайвандакдор» ва «бепайвандак» мешаванд, ки аввали нисбат ба дуҷумлаи серистеъмолтар аст. Дар романи «Фирдавсӣ» чумлаҳои мураккаби бепайвандак зиёд истифода шудааст: *Хизматгори чобук аз ҳавлии дарун якандозҳои атласу шоҳӣ овард, Фирдавсӣ меҳмононаширо хезонда якандозҳоро ба тағи онҳо андозонд (с. 53). Маро талабида буд, рафтаи, мусоҳиба кардем (с. 54). Аз он пештар ман бо ҳамроҳии шай пирамарди муътабарӣ деҳа ба додхоҳӣ ба дорулҳукума рафта будам, додро мо барои ҳамаи мардуми деҳа хостор будем, на ин ки ҳар яке барои ҳудаиш (с.55).*

Муносибати маъноиву грамматикӣ чумлаҳои мураккаби бепайвандак, ба мисли чумлаи мураккаби пайвасти пайвандакдор равшану возеҳ ифода намеёбад. Бо вучуди ин вобаста ба интонатсия, таносуби чумлаҳои сода, тарзи ифодаи хабарҳо, ҷойи чумлаҳо ва воситаҳои дигари луғавию грамматикӣ чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст:

Чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандаки пайхам.

Дар ин ҷумлаҳо ҳодисаву воқеаҳо, амалу аломатҳо пай дар пай рӯй медиҳанд: *Торикӣ фуромад, шамоли сард вазид (с. 44).*

Дар ҳолати маъноӣ шумурро ифода кардани ҷумлаи мураккаби пайваст, ҷумлаи содаи таркиби он мустақилияти худро пурра нигоҳ дошта метавонад.

Агар дар ҷумлаи мураккаби пайваст мубтадо ба таври мувозинат *ту-ман, шумо-ман, ману вай* омада бошанд, ҷойи ҷумлаҳои содаи онро иваз кардан мумкин аст: *Ман...аз шумоён...розиям..., шумоён ҳам аз ман... розӣ бошед... (с.263). Каламу қоғаз бигиред, ман мегӯям, шумо нависед (с. 208). Шумо як руқъа барои Исфароинӣ бинависед, мо онро бо “садака” ба вай дода мефиристонем (с. 208).*

Аммо дар баъзе ҳолатҳо ҷойи ҷумлаҳои содаи таркиби ҷумлаи мураккабро иваз кардан мумкин нест:

1. Ба шарте ки ҷумлаи содаи якум фикри асосиро ифода кунад: *Мо туро ба Ғазнӣ мебарем, он ҷо ту ба султон кучо мондаву кучо рафтани устодатро ҳам арз мекунӣ (с. 237).*

2. Дар ҷумлаи якум субъект (*мубтадо*) ифода шуда, дар ҷумлаи дуюм амалиёти дигари он зикр шуда бошад ва он агар субъекти ягонаи ҷумла бошад, бо ҷонишин ифода мегардад: *Ҳофиз ва ровии хушхон дар шаҳр овоза шуд, ӯро барои дostonхонӣ якзайл ба давраҳо ва маърақаҳо даъват мекарданд (с. 48).*

3. Агар дар ҷумлаи мураккаби пайваст муносибати кулу чузъ ифода ёфта бошад: *Якчанд ҳазор саворони ҳоқон аз қабати талҳои шафат роҳ ёфта баромаданду бо ҳамлаи шадид боли ростии сипоҳи Баҳромро парешон карданд; Чубина худ савора сари роҳи сарбозони гурезонаширо гирифта бо шамшер се нафарро сарнагун сохт, дигар гурезаҳо ночор пас гашта боз ба ҷанг даромаданд (с. 120).*

4. Агар муносибати пайҳамзамонӣ бошад: *Шаби тор ва сафири боди сард бар дилтангии шоир меафзуд, вай бархоста аз ҳавлиши дарун занаширо садо кард (с. 45).*

5. Агар ҷунин ҷумлаҳо дар муносибати пайҳамзамонӣ бошанду ба воситаҳои луғавии **сониян, сипас, паси** ифода ёфта бошанд, ҷойи онҳоро иваз кардан мумкин нест: *Қутайб ба Нишопур омада, чанд гоҳ дар девони инишои волӣ хизмат кард ва сониян Симҷурӣ девони рисолати худро ба вай дод (с. 54). Ҳозирон бо ҳамроҳии Чавҳарӣ даст ба рӯй кашиданд ва ҳар кадоме чизе аз худ афзуда гуфтори ӯро қувват доданду сипас сухан боз ба сари мумониати сафари Ғазнӣ шоир баргаишт (с. 125).*

Ҷумлаи мураккаби пайвасти бепаивандак дар романи “Фирдавсӣ” ҷунин тобишҳои маъноӣ дорад:

1. Тобишҳои маъноии ҳамзамонӣ. Амалу ҳолати хабарҳои таркиби ҷумлаи мураккаби пайвасти бепаивандак дар як вақт воқеъ мегардад: *Ду навҷавони хушсурати зарринқамар дар хизматаш ҳозир мебуданд: яке ҳар дам ба вай аз кӯзачаи нуқрагин ба ҷоми булӯрин май рехта меод, дигаре пояширо мемолид ва барояш калён ҳозир мекард (с. 31).*

2. Тобишҳои маъноии пайҳамзамонӣ: Дар ин намуди ҷумлаҳо воқеаву ҳодисаҳо пайҳам рӯй медиҳанд ва ин дар хабар инъикос меёбад. Аксар хабари ин ҷумлаҳо феълӣ мешаванд: *Боре Ҳушанг аз “Шоҳнома”-и падараш қиссаи набарди Рустам бо Ашкабусро ба мадраса оварда, дар ҳалқаи рафиқонаш хонд, онҳо бо шавқу завқ шуниданд, баъзе толибилмон қиссаро рӯбадор карда гирифтанд (с. 47).*

3. Тобишҳои маъноии сабабу натиҷа. Дар ин намуди ҷумлаҳо дар аввал сабаб ё асоси фикр ифода ёфта, натиҷаву хулосаи он дар ҷумлаи дуюм ифода меёбад. Як ҷумла боиси ба вучуд омадани ҷумлаи дигаре мегардад: *Моҳ аз сояи сиёҳ баромада боз дурахшону хандон шуд, шаъшааи он пардаи чун “парри зог”-и шабро ба ҳарири латифу шаффоф табдил дод (с. 46).*

Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаивандаки сабабу натиҷа бештар ба намуди ҷумлаҳои баста хос аст, бинобар он, аксар аз ду ҷумла таркиб меёбад: *Қалам аз дасти шоир афтод, вай бархоста берун баромад (с. 11).*

1. Тобишҳои маъноии қиёсиву хилофӣ. Дар ин намуди чумлаҳо факту ҳодисаҳо ва амалу аломатҳо бо ҳам муқоиса карда шуда, нобаробарии онҳо ба таври муқоиса нишон дода мешавад: *Вале аз байн як ҳафта гузаит, шайх ӯро даъват накард (с. 16). Толеъи шум ин бор ҳам коришкан омад, ахтари иқболи ман аз бурҷи наҳс берун нашуд ки нашуд; қасида дар остину хун дар ҷигар, сарам рӯйи шонаам афтод, нокому навмед мондам (62).*

Воҳидҳои луғавии **бо вучуди ин, бархилофи ин, сарфи назар аз ин, ба ҷойи ин, ба ин нигоҳ накарда, баръакс, мутаассифона** ва ғайра дар ифодаи хилофу муқобилгузорӣ ёрӣ мерасонанд: *“Мардак қасдан маро беҳурмат карданист, бо вучуди устоди сухан будан бетамиз ва аблаҳ аст?” мегуфт ӯ ба худ (с. 152).*

2. Тобиши маъноии эзоҳӣ. Дар ин намуд чумлаҳо чумлаи содаи дуҷум барои шарҳу эзоҳ додан ва муайяну мушаххас намудан ё тафсил додани чумлаи якум ё ки яке аз аъзоҳои он меояд: *Богча аз се тараф дар иҳотаи поҳсадевори пастаке афтода буд, хона сӯйи ҳавличаи Ҳошим паҳлу гардонда меистод, онро аз пеш ва аз чап дарахтону тоқзор панаҳ мекарданд (с. 240).*

Чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак чунин вижагиҳои сохторӣ доранд:

а) мувозин (параллизмҳо)-и сохторӣ-структурӣ. Яке аз хусусиятҳои дигари сохтори чумлаи мураккаби пайваст мебошад, ки гоҳо чумлаҳои содаи он аз ҷиҳати тарзи ифода ва тартиби аъзоҳояшон нисбати якдигар ба таври мувозӣ меоянд. Асоси маъноии чунин чумлаҳои сода он аст, ки онҳо мазмунан ба якдигар мувофиқу монанданд: *Тамом, ман гуфтам, ту шунидӣ, – навкар пас гашту аз зинапоя боло рафт (с. 237).*

б) ба тарзи симетрӣ ифода ёфтани чумлаҳои содаи таркиби чумлаҳои мураккаб бо таркибҳои **гурӯҳе...гурӯҳи дигаре, яке...дигаре, як қисм...қисми дигаре;** воҳидҳои туфайлии **якум...дуҷум аввал...сониян** ва ғайраҳо вобаста мебошад: *Сарлавҳаи як манзумаи дастнависи шоир «Андарзнома навиштани Баҳроми Гӯр ба коргузарони худ» буд, сарлавҳаи дигараш «Нома навиштани Нӯширвон ба кордорон дар бораи додгустарӣ» (с.31).*

в) дигар воситаҳои алоқа ин воҳидҳои нисбӣ, ҷонишинҳои шахсӣ, ишоратӣ мебошанд: *Қиссаро шумо, албатта, дар Қуръон хондаед, ба фикратон назми он чӣ қадар вақт лозим дорад? (с. 89).*

Чумлаи мураккаби бепайвандак дар романи “Фирдавсӣ” аз ду чумлаи содаи хуллас низ сохта шудаанд: *Торикӣ фуромад, шамоли сард вазид (с. 44). Зимистон рафт, баҳор омад (с. 249).*

Ҳамин тариқ, аз таҳқиқи мавзуи мазкур чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак намуди махсуси чумлаҳои мураккабе мебошанд, ки муносибат дар байни чумлаҳои содаи таркиби онҳо на бо ёрии пайвандакҳо, балки ба воситаи оҳанг (интонатсия) ифода ёфтааст. Истифодаи фаровони чунин намуди чумлаҳо дар романи “Фирдавсӣ” аз он дарак медиҳад, ки нависанда Сотим Улуғзода донандаи хуби забони адабии тоҷик буда, барои рушди бемайлони он саҳми беназир дорад.

Муқарриз: Гулназарзода Ж.Б., д.и.ф., профессори ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода

Адабиёт:

1. Атобуллоев, С. Тафовути чумлаи пайрави мубтадо аз пайрави пурқунанда / С. Атобуллоев // Мактаби советӣ. – 1968. – №2., С. 11
2. Бузургзода, Л. Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ / Л. Бузургзода. – Сталинобод, 1942. – 260 с.
3. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.3. – Душанбе: Дониш, 1989. - 224 с.
4. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Чалил (дар асоси маводи романи. «Одамони ҷовид») / Р. Ғаффоров. – Душанбе: «Дониш», 1966. – 224 с.
5. Камолиддинов, Б. Наҳви забони тоҷикӣ / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 2010. – 280 с.
6. Ниёзмӯхаммадов, Б. Грамматикаи забони тоҷикӣ / Б. Ниёзмӯхаммадов, Ш. Ниёзӣ, Синтаксис. – Душанбе, 1952. – 102 с.

7. Рустамов, Ш. Мушкилоти синтаксис / Ш.Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 339 с.
8. Точиев, Д.Т. Осори мунтахаб / Д.Т. Точиев. – Душанбе, 2005. – 484с.

ЧУМЛАИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК ДАР РОМАНИ “ФИРДАВСӢ”-И СОТИМ УЛУҒЗОДА

Мақола ба таҳлилу баррасии яке аз бахшҳои забоншиносӣ, наҳви чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак баҳшида шудааст. Дар раванди баррасии мавзӯ муайян гардид, ки вижагиҳои маъноиву сохтори чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак гуногун буда, ба намудҳои гуногуни он аз романи “Фирдавси”-и Сотим Улуғзода мисолҳо оварда шудааст.

Ба ақидаи муаллиф, дар илми забоншиносӣ чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак то ҳоло пурра мавриди пажӯишу тақмил қарор наёфтаанд. Аммо баҳс дар атрофи чунин намуди чумлаҳо то ҳол идома дорад. Давра ба давра доираи таҳқиқот густариш ёфта, хусусиятҳои нав ба нави чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак омӯхта шудаанд.

Муаллиф ба чунин ҳулоса омадааст, ки чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак намуди махсуси чумлаҳои мураккабе мебошанд, ки муносибат дар байни чумлаҳои содаи таркиби онҳо на бо ёрии пайвандакҳо, балки ба воситаи оҳанг (интонация) ифода ёфтааст.

***Калидвожаҳо:** забоншиносӣ, наҳв, чумла, субъект, предикат, хусусият, бепайвандак, паиҳамзамонӣ, ҳамзамонӣ.*

СЛОЖНОСОЧИНЁННОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ БЕЗ СВЯЗИ В РОМАНЕ СОТИМА УЛУҒЗОДА "ФИРДАВСИ"

Статья посвящена анализу и обзору одного из разделов языкознания — грамматике сложных предложений без связи. В процессе изучения темы было установлено, что семантические и структурные особенности сложного предложения без союза различны, а примеры различных его типов приведены из романа Сотима Улуғзода «Фирдавси».

По мнению авторов, в лингвистической науке сложное предложение бессвязной связи еще не до конца исследовано и усовершенствовано. Но дебаты вокруг таких приговоров продолжаются до сих пор. Время от времени объем исследований расширялся, изучались новые особенности сложных предложений, не имеющих связи.

Автор пришел к выводу, что сложные предложения без связи представляют собой особый вид сложных предложений, связь между простыми предложениями которых выражается не союзами, а тоном (интонацией).

***Ключевые слова:** языкознание, синтаксис, предложение, субъект, предикат, признак, несвязность, смежность, одновременность.*

COMPLEX SENTENCE OF INDEPENDENT CONNECTION IN SOTIMA ULUGZODA'S NOVEL "FIRDAVSI"

The article is devoted to the analysis and review of one of the branches of linguistics - the grammar of complex sentences without connection. In the process of studying the topic, it was found that the semantic and structural features of a complex sentence without a conjunction are different, and examples of its various types are given from the novel “Firdavsi” by Sotim Ulughzoda.

According to the authors, in linguistic science, the complex sentence of incoherent communication has not yet been fully explored and improved. But the debate around such sentences continues to this day. From time to time, the scope of research expanded, new features of complex sentences that have no connection were studied.

The author came to the conclusion that complex sentences without a connection are a special type of complex sentences, the connection between simple sentences of which is expressed not by conjunctions, but by tone (intonation).

Keywords: *linguistics, syntax, sentence, subject, predicate, feature, incoherence, adjacency, simultaneity.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Юсупова Бибиҷон Ғаниҷоновна – Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзади илмҳои филологӣ, муаллими калони кафедраи забониносии ва рӯзноманигорӣ. Нишонӣ: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.:(+992) 987532524*

Сведения об авторе: *Юсупова Бибиҷон Ғаниҷоновна - Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры языкознание и журналистики. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Мухаммадиева, 17/6, тел.:(+992) 987532524*

Information about the authors: *Usupova Bibijon Ghanijonovna - Tajik State Institute of Languages named after Sotim Ulughzoda, Candidate of Philological Sciences, senior teacher of the Department of Linguistics and Journalism. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str., phone: (+992) 987532524*

**СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕДЛОЖЕНИЙ С
ГЛАГОЛОМ РЕЧИ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

Холикзода Айниддин

Таджикский национальный университет

Глаголы обладают наиболее разнообразной синтаксической и семантической валентностью, являясь структурным и смысловым центром предложения. Под внутри лексемными характеристиками понимаются такие свойства глаголов, которые представлены в самой словоформе. Здесь могут быть выделены фонетические, деривационные, морфемные и другие признаки.

Вне лексемных характеристик считаются характеристики, которые определяют соотношение глаголов с другими словами, т.е. совокупность непосредственных синтагматических отношений с синтаксическими к семантическим компонентам предложения или словосочетания, а также совокупность непосредственных синтагматических отношений, которыми связаны с деривационными элементами в составе более сложной основы.

Здесь выделяются синтаксические, семантические и деривационные признаки. Следует отметить, что деривационные характеристики отражают не "внутреннюю" валентность основы, а "внешнюю" деривационный элемент, связанный с исходной основой глагола речи, является "внешним" по отношению к этой основе. Кроме того, он является "внутренним" по отношению к другой, более сложной производной основе [1, 16].

Из указанных внутри лексемных характеристик к анализу привлечены морфемные и словообразовательные признаки, отражающие структуру основы глаголов речи. Морфемные признаки отражают структуру основы с точки зрения состава морфем, деривационные с точки зрения последовательности их включения в основу ("деривационная история" основы в синхронном смысле). Из вне лексемных признаков к анализу привлекаются семантические признаки ("семантический синтаксис").

В качестве общего термина, объединяющего морфемные и словообразовательные характеристики, можно использовать обозначение "морфометрические" признаки.

Вопросы, связанные с соотношением словообразования и семантики (синтаксической семантики), составляют одну из наиболее актуальных проблем в теории современного словообразования. Как отмечает С. Кубрякова, "достижения в области исследования семантики синтаксиса поставили на повестку дня вопрос о том, какова значимость развиваемой в этой области теории для теории словообразования и какие точки соприкосновения можно обнаружить между словообразованием и синтаксисом. Ведь параллелизм многих процессов в синтаксисе и словообразовании представлен настолько широко, что его вряд ли можно рассматривать как нечто случайное" [6, 123].

Наличие соотношений между элементами указанных уровней отмечается в некоторых исследованиях. Так, по мнению Э. Бенвениста, Г. Маршала и многих других лингвистов, словообразовательные конструкции представляют собой редуцированную форму эксплицитных синтагм (Бенвенист, 1974; Маликович, 1968). М.Д. Степанова отмечает корреляцию словообразовательных и синтагматических структур, основываясь на семантических отношениях между их компонентами [2,16].

Параллелизм синтаксиса, синтагматической (синтаксической) семантики и словообразования наблюдается в изоморфности производных сложных слов и единиц синтаксиса и семантики по способу отражения действительности, расчлененности ее представления [7, 41].

Наличие таких параллелей между словообразовательными отношениями, устанавливаемыми между элементами сложного слова и синтаксической конструкцией (конструкциями), используется для более адекватной классификации сложных слов [15, 76].

Перечисленные работы решают важные вопросы соотношения словообразовательных отношений и единиц с элементами синтагматической (синтаксической) семантики. Однако в них не рассматривается соотношение закономерностей комбинаторики языковых единиц используется системное привлечение к анализу всех языковых единиц (глаголов в данном случае) как обладающих, так и не обладающих выделяемыми морфометрическое и семантическими характеристиками, доставленная задача по соотносению целых подсистем языка предполагает использование большого числа признаков. В связи с этим возникает вопрос, о самой типологии признаков, о системе их организации.

В данном исследовании применяются два принципа организации признаков, отражающие их функциональную многоаспектность: парадигматический и синтагматический. С парадигматической точки зрения конкретные признаки могут быть представлены в системе на различных уровнях обобщения. Так, конкретный префикс **ge-** в глаголе **re-address** может быть релевантным с точки зрения межуровневых связей, либо с точки зрения данной конкретной морфемы, либо как репрезентант членимости (префиксальной, аффиксальной) глагола. Базовый (наиболее конкретный) признак, представленный на различных уровнях обобщения, образует парадигматический ряд о видородовыми отношениями элементов.

С синтагматической точки зрения на любом уровне обобщения возможна комбинаторика привлекаемых признаков. Так, отражая морфемные свойства глагола **mis – trenal - ate**, в составе которого выделяются морфемы (префикс **mis** - и суффикс **- ate** можно выделить такие два базовых признака, как наличие префикса **mis** - и суффикса **- ate**. В то же время представляется возможным учитывать в качестве одного и того же признака наличие у глаголов суффикса и префикса одновременно. Такая комбинаторная организация признаков реализует синтагматический принцип.

Парадигматический и синтагматический организованные признаки могут рассматриваться качественно и количественно. В последнем случае в данном исследовании учитывается количество синтагматических признаков, приписываемых глаголу на каждом уровне обобщения.

Комбинаторика морфометрических признаков может быть произведена отдельно по морфемным и словообразовательным признакам, в то же время группировка признаков, принадлежащих разным группам. В последнем случае могут быть выделены такие комплексные признаки, как:

«членимость + производность основы»

«членимость + не производность основы»

«нечленимость + производность основы»

«нечленимость и непроизводность основы».

«префиксальная членимость + непроизводность основы»,

"префиксальная членимость + непроизводность основы",

"префиксальная нечленимость + производность основы",

"префиксальная нечленимость + непроизводность основы",

"суффиксальная членимость + производность основы",

"суффиксальная членимость + непроизводность основы",

"суффиксальная нечленимость + производность основы",

"суффиксальная нечленимость + непроизводность основы" и т.д.

В указанных случаях дифференцируется прагматический ряд морфемной характеристики. Но такая дифференциация может быть произведена для словообразовательного компонента:

*"членимость + префиксальная производность основы",
"членимость + префиксальная не производность основы",
"нечленимость + префиксальная производность основы",
"нечленимость + префиксальная не производность основы",
"членимость + суффиксальная производность основы"* и т.д.

Каждый из компонентов указанных признаков, как отмечалось выше, может быть представлен на различных уровнях обобщения в рамках своих парадигм. В результате этого будут представлены такие признаки, как:

При одновременной дифференциации признаков (морфемного и словообразовательного компонентов);

"префиксальная членимость + префиксальная производность основы, "префиксальная членимость + префиксальная не производность основы",

"префиксальная членимость + суффиксальная производность основы",

"префиксальная членимость + суффиксальная не производность основы",

"префиксальная нечленимость + суффиксальная производность основы",

"префиксальная нечленимость + суффиксальная не производность - основы" и т.д.

Таким образом, морфема выступает в данном случае как субстрат реализации двух различных парадигм признаков. Однако следует отметить, что если словообразование имеет в целом установившуюся схему понятий, то в семантике такой общепринятой классификационной системы нет. В связи с этим представляется необходимым дать определение основным, используемым здесь понятиям.

Подобно тому, как на формальном уровне глагол порождает синтаксическую модель, характеризуемую набором синтаксических позиций (членов предложения), так и на уровне содержания он порождает семантическую модель, характеризуемую посредством наборов семантических позиций.

Глагол может быть охарактеризован с точки зрения набора семантических позиций в порождаемой им семантической модели. Выделяемые при этом признаки будут являться его синтагматико-семантическими характеристиками.

Вербализация может осуществляться в виде внешней речи в ее разновидностях, а также в виде письма.

Следует также отметить, что подобно тому, как позиции синтаксических моделей в предложении замещаются словами определенных морфологических классов, так и члены семантической модели имеют определенное лексическое заполнение ("лексическую субстанцию"), определяемое смысловыми признаками, которые отражают те или иные особенности референтов. Этими признаками для нашего материала является наличие семантического компонента "речевая коммуникация".

В большинстве работ, исследующих семантические свойства глаголов речи современного английского языка, к анализу привлекаются именно о такие тематические лексико-семантические характеристики [13,14].

Вместе с тем системный учет синтагматико-семантических характеристик глаголов речи как в плане их классификации, так и в целях выявления межуровневых связей и отношений является целесообразным.

Кроме того, следует подчеркнуть, что синтагматико-семантические характеристики глаголов по сравнению с их признаками тематическими (лексико-семантическими) являются более объяснимыми и легче формализуются.

Если синтаксические позиции имеют более или менее общепринятое определение, которое находит свое выражение в модели членов предложения, то семантические позиции такого объяснимого общепринятого определения не имеют.

В связи с этим представляется важным более подробно описать используемые здесь семантические понятия. Здесь в основном используется схема, предложенная Г.Г.

Сильницким хотя допускаются некоторые отклонения, как в терминологическом, так и содержательном плане [14, 34].

Семантические позиции в данной работе подразделяются на два типа: состояния и актанты (носители этих состояний). Соотношение между ними состоит в том, что актант в каждом случае может быть либо в одном, либо в другом состоянии. Коммуникативная сущность предложения заключается в том, что каждому актанту приписывается пребывание в каком-либо присущем ему состоянии. Глагол выражает состояние, а синтаксическое окружение глагола, как правило, выражают актанты.

Однако соотношение между формальным (синтаксическим) и семантическим планами не является однозначным. Так, глагол всегда выражает состояние, однако может одновременно (дополнительно) выражать и актант в свернутом виде. Кроме того, синтаксическое окружение, как правило, выражает актанты, однако в некоторых случаях может выражать и состояния.

На семантическом уровне обычно выделяются следующие функциональные понятия (единицы):

- субъект, объект, адресат, инструмент, место, локатив, время и т.д. (Диатезы и залого, 1975; Категория залога, 1970).

Однако определение указанных семантических понятий не всегда является эксплицитным.

Выделяются следующие актанты:

- Субъект (С) - носитель воздействия, т.е. семантический актант, который является источником причинно-следственных отношений (источник изменений в другом актанте).
- Объект (О) — носитель терминального состояния, т. е. актант, являющийся носителем некоторого состояния или изменения состояния, но являющийся источником изменения этого состояния. Таким образом, может иметь место семантическая модель, в которой представлен объект (без субъекта), но не наоборот.
- Адьюнкт (А) - актант, обозначающий средство воздействия. Особую разновидность адьюнкта представляет адьюнкт, определяющий терминальное состояние "принадлежности" или "наличия":
- Конъект (К) - актант, относительно которого локализуется объект (во времени и пространстве).

Как указывалось, выше, глагол может выразить непосредственно не только состояние, но и один из актантов. Такие актанты, выражаемые не глагольным окружением, а самими глаголами, будут обозначаться в скобках и называться "инкорпорированными"

(А) **telephone, pen, pencil, cable, wire**

(К) **log, book, list, index, card-index.**

Как и на морфематическом уровне анализа, среда семантических характеристик выделяются признаки различной степени обобщенности и различной комбинаторики.

Анализ соотношения характеристик глаголов речи, выделяемых на морфематическом и семантическом уровнях показал, что между этими уровнями имеется значительная корреляционная зависимость. Эти данные находятся в соответствии с тезисом о наличии межуровневых связей в языке и, в частности, между элементами словообразовательной и морфемной структуры основы и семантическими признаками глагола, включающего данную основу. Но полученные данные свидетельствуют и об отсутствии значимых связей для значительного числа выделяемых признаков.

Представляется возможным сделать уточнение к распространенному определению языковой системы как некоторой совокупности взаимосвязанных элементов в том отношении, что не все связи между элементами являются определяющими и сами связи между элементами различаются качественно и количественно. Качественное различие заключается в наличии не только положительных (взаимообуславливающих) отношений, но

и связей отрицательных (взаимная несовместимость признаков). Количественное различие проистекает из различий в силе самих связей (положительных и отрицательных).

Наиболее сильная положительная зависимость была установлена в следующих случаях:

"префиксальная членимость основы - каузативность глагола",

префиксальная членимость + префиксальная производность основы способность глагола моделировать семантическую ситуацию с конъектом"

"наличие в основе префикса **over** - способность глагола моделировать семантическую ситуацию с двумя субъектами и др. Наиболее значимые отрицательные корреляции были установлены в соотносимых парах:

"суффиксальная членимость основы - наличие дополнительного актанта в моделируемой семантической ситуации";

"производность основы глагола от прилагательного - способность глагола моделировать семантическую ситуацию о однородные актанты и др.

В целом отмечено преобладание положительных корреляций над отрицательными, что свидетельствует о том, что для данного у част-, ка языковой системы межуровневых отношений более существенными являются положительные связи, свидетельствующие о позитивном влиянии элементов, когда они обуславливают друг друга.

Сопоставление характера связи более обобщенных и более конкретных признаков показывает, что в целом признаки, выделяемые на различных уровнях обобщения, совпадают по характеру межуровневых связей. Однако в некоторых случаях отмечены и существенные расхождения или несовпадения в этом плане. Такие несовпадения имели место для 10% базовых признаков (в сравнении с наиболее обобщенными признаками соответствующих парадигм).

Сопоставление релевантности для межуровневых связей признаков в зависимости от их синтагматической организации показывает, что более релевантными в этом плане оказываются дискретные характеристики, имеющие небольшую степень комбинаторики их элементов. В то же время синтагматические организованные признаки (комплексные) в ряде случаев позволяют существенно уточнить характер соотношения морфематического и семантического планов для данного материала.

Соотношение указанных планов языковой системы в данной работе было проведено на материале глаголов речи - одного из семантических подклассов языка. Сопоставление характера соотношений сходных пар признаков для генеральной совокупности и выделяемых на ней подклассов позволит выявить специфику этих лексических групп, а также эксплицитные критерии для определения степени "подобия" каждой из лексических групп генеральной совокупности.

Рецензент: Турсунов Ф.М., д.ф.н., профессор ТМУИЯ им. С. Улугзаде

Литература:

1. Андреева К.А. Грамматика и поэтика нарратива. Тюмень. - ТГУ, 1996. – 192 с.
2. Бенвист Э. Общая лингвистика. Пер. с Француз. Ю.С. Степанова. Издание 2-ое. стереотипное. УРСС. – М., 2002 – 448 с.
3. Виноградов В.Е. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения. - Вопросы языкознания, 1954, № 1, 3 - 25 с.
4. Войнич Э.Л. Гурмагас." Нашриёти маориф" - Душанбе, 1982 – 320 с. Тарчума аз русӣ С.Улугзода.
5. Зикриёев Ф.К. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (Матн). Ҷилди 3. Чумлаҳои мураккаб. - Душанбе: Дониш, 1989 – 220 с. (в соавторстве Д.Т. Таджиева, Ш. Рустамова, Б. Камолитдинова).
6. Крушельницкая К. Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. - М., 1961 – 206 - 216 с.
7. Кубрякова, Е.С. Части речи в ономаσιологическом освещении / Е.С. Кубрякова. - М., 1978 – 156 с.
8. Маъсуми Н. Очеркҳо ба инкшофи забони адабии тоҷик. — Сталинобод, 1959;
9. Ниёзмухаммедов Б.Н. Синтаксис современного таджикского литературного языка- Душанбе: Ирфон, 1970 – 264 с.

10. Норматов М. Порядок слов в простом двухсоставном повествовательной предложении таджикского литературного языка: автореф. канд. дисс на соиск. учен. степени канд. филолог, наук. — Душанбе, 1968 – 23 с.
11. Расторгуева В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка (таджикско-русский словарь). — М. 1954 – 531 - 570 с.
12. Сентенберг И.В., Лазарева К.Т. Об орфографическом минимуме и орфографических упражнениях (на материале английского языка). В кн.: Вопросы методики обучения иностранным языкам. Саратов; изд-во Саратовского у-та, 1965 – 104 -121 с.
13. Сильницкий, Г.Г. Глагольная валентность и залог // Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогов / Г.Г. Сильницкий. - Л., - 1974 – 54-73 с.
14. Собиров А. Порядок слов в простом двухсоставном предложении в современном таджикском и английском языках. Автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. филолог, наук. - Душанбе, 1973 – 23 с.
15. Хаджиев Д.Г. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском языке. — Душанбе, 1955.
16. Хидекель, С.С. Сложные слова и свободные словосочетания в современном английском языке / С.С. Хидекель. Курск, 1969 – 220 с.
17. Voynich, E.L. The Gadfly / E.L. Voynich. - L., 2001 – 340 p.

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ГЛАГОЛОМ РЕЧИ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья посвящена семантико-синтаксическая характеристика предложений с глаголом речи в таджикском и английском языках, а также определяет значение глагола в форме подлежащего и дополнения с семантической, синтаксической и морфологической точек зрения в таджикском и английском языках.

Глаголы обладают наиболее разнообразной синтаксической и семантической валентностью, являясь структурным и смысловым центром предложения.

Под внутри лексемными характеристиками понимаются такие свойства глаголов, которые представлены в самой словоформе. Здесь могут быть выделены фонетические, деривационные, морфемные и другие признаки.

Вне лексемных характеристик считаются характеристики, которые определяют соотношение глаголов с, другими словами, т.е. совокупность непосредственных синтагматических отношений с синтаксическими к семантическим компонентам предложения или словосочетания, а также совокупность непосредственных синтагматических отношений, которыми связаны с деривационными элементами в составе более сложной основы.

В статье предпринята попытка обосновать некоторые собственные точки зрения, приведя некоторые конкретные примеры, приведенные известными таджикскими и английскими лингвистами.

Ключевые слова: *Глагольная категория, субъект, объект, предложения, семантико-синтаксическая, подлежащее, дополнение, морфологический, форма глагола, таджикский, английский.*

ХУСУСИЯТИ СЕМАНТИКӢ-СИНТАКСИСИИ ҶУМЛАӢО БО НУТҚИ ФЕӢЛИ ДАР ЗАБОНӢОИ ТОҶИҚӢ ВА АНГЛИСӢ

Мақолаи мазкур хусусияти семантикӣ-синтаксисии ҷумлаҳо бо нутқи феъли дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ рағбаи шуда, дар он муайян намудани мафҳуми феъли тарзи фоилу мафъул аз ҷиҳати семантикӣ, синтаксисӣ ва морфологӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ифода меёбад. Инчунин, таъкиди мегардад, ки шумораи категорияи тарзи фоилу мафъул дар забони англисӣ ва тавсифи хусусиятҳои он ба пуррагӣ фикру ақидаи ягона вучуд нашошта муҳаққиқон дар ин самт корҳои назаррасро ба анҷом расонидаанд.

Феълҳо дорои валентсияи гуногуни синтаксикӣ ва семантикӣ мебошанд, ки маркази сохторӣ ва маъногии ҷумларо ифода мекунанд. Дар дохили хусусиятҳои лексемӣ чунин хосияти феълҳо, ки дар ҳуди шакли калима ифода ёфтаанд, фаҳмида мешаванд. Дар ин ҷо аломатҳои фонетикӣ, дериватсионӣ, морфемӣ ва дигар аломатҳоро ҷудо кардан мумкин аст.

Хусусиятҳои берун аз лексема хусусиятҳои ҳисобида мешаванд, ки таносуби феълҳоро бо ибораи дигар, яъне маҷмуи муносибатҳои бевоситаи синтагматикӣ бо ҷузъҳои синтаксикӣ ба ҷузъҳои семантикии ҷумла ё ибора, инчунин маҷмуи муносибатҳои бевоситаи синтагматикӣ, ки бо унсурҳои дериватсионӣ дар таркиби асоси мураккабтар алоқаманданд.

Дар мақола кӯшиш ба ҳарч дода шудааст, ки бо таъна ба забоншиносони маъруфи тоҷик ва англис якҷанд мисолҳои мушаххас овардашуда, ҳамзамон баъзе нуқтаи назари хешро низ асоснок намоем.

Калидвожаҳо: Категорияи феълӣ, субъект, объект, ҷумла, семантикӣ-синтаксисӣ, муфтадо, пурқунанда, морфологӣ, шакли феълӣ, тоҷикӣ, англисӣ.

SEMANTIC-SYNTACTIC CHARACTERISTICS OF THE SENTENCES WITH A VERB OF SPEECH IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article is devoted to the examines the semantic and syntactic characteristics of sentences with the verb of speech in the Tajik and English languages and also determines the meaning of the verb in the form of subject and object from the semantic, syntactic and morphological points of view in Tajik and English languages.

It is also emphasized that there is no consensus on the number of verb subject categories in the English language and the description of its features and significant work has been done by researchers in this area.

Verbs have the most diverse syntactic and semantic valence, being the structural and semantic center of the sentence. Intra-lexeme characteristics are understood to mean such properties of verbs that are represented in the word form itself. Phonetic, derivational, morphemic and other signs can be distinguished here.

Non-lexeme characteristics are considered to be characteristics that determine the relationship of verbs with other words, i.e. a set of direct syntagmatic relations with syntactic to semantic components of a sentence or phrase, as well as a set of direct syntagmatic relations that are associated with derivational elements as part of a more complex framework.

Therefore, the article attempts to substantiate some of its own points of view, citing some specific examples given by famous Tajik and English linguists.

Keywords: *Verbal category, subject, object, sentence, semantic-syntactic, noun, complement, morphological, verb form, Tajik, English.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Холиқзода Айниддин – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи умумидонишгоҳии забони англисӣ. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел.: (+992) 918-78-00-47, E-mail: aynijon@mail.ru*

Сведения об авторе: *Холиқзода Айниддин – Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, доцент общеуниверситетской кафедры английского языка Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки 17. Тел.: (+992) 918-78-00-47, E-mail: aynijon@mail.ru*

Information about the author: *Kholiqzoda Ainiddin – Tajik National University, Candidate of Philology, Associate Professor of the university, Department of English Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Tel.:(+992) 918-78-00-47, E-mail: aynijon@mail.ru*

ТДУ: 891.550+82-1

ПАЁМОВАРИ МАЪРИФАТ (СИДДИҚХОЧАИ ХУЧАНДӢ ВА МАСЪАЛАҲОИ ГУСТАРИШИ МАЪРИФАТ)

Салимӣ Н.

Комиссияи марказии интихобот ва раёйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Бархе аз сиёсатшиносону муаррихон бар ин ақидаанд, ки нақши шахсият дар рушди ҷомеа амре нисбӣ аст ва шахсе воҳид бо ҳама иқтидору азамати фитрӣ ва истеъдоди ҷибиллӣ имкон надорад, ки таърихсоз бошад. Ин ақида, ки моҳияти маънавии таърих ва қудрати руҳонии инсонро инкор намуда, ӯро дар ҳошияи таърих ҷой медиҳад, робитаи мутақобилаи инсон ва таърихро яктарафаю якҷиҳата тафсир мебандад, ҳаллоқият ва рисолатмандии шахсиятро қабул надорад.

Таърихи халқи тоҷик ва таърихи халқҳои дигар гувоҳ бар ин аст, ки таҳаввулотӣ бунёди дар умури сиёсиву иҷтимоӣ, дар тафаккуру андешаи миллӣ, дар сабку фарҳанги зиндагӣ ва дар зехну шуури афроди ҷомеа бо қору пайкори шахсиятҳои барҷаста, шахсиятҳои, ки дар фазилату иродати сиёсӣ, маънавӣ ва ахлоқии худ ормонҳои таърихӣ мардумро таҷассум кардаанд, пайвастагии тому тамом доранд.

Аз оғози тамаддун то имрӯз қавму миллатҳои ҳадиси қорномаҳои бузургнашон ойинадорӣ мекунад. Дар баробари давлатмандии таърихсоз ва дар пайравӣ аз пайкорҳои инкилобангези онҳо ҳазорон номоваре буданд, ки бо фазилат, ибтикор ва садоқати худ аз ҷиҳате дар ҳифзу тарвиҷ ва сарватандӯзии ҳувияти ҳаммиллатони худ ақше ибратомӯз ба ёдгор гузоштаанд.

Тасодуф нест, ки Пешвои миллат, китоби арзишманди «Чехраҳои мондагон» [6, 364]-ро аз рӯзгори пурмаъноӣ чанд тан аз ниёғони баландовозаи мо таълиф намуданд ва ҳамаи моро дар омӯзиши қорномаҳои бузургони гузашта ҳидоят бахшид. Бузургдошти Ҳочӣ Сиддиқхоҷаи саҳҳоф аз ҷумлаи иқдомхоест, ки дар сояи ҳамин дастуру ҳидоят сурат гирифтааст.

Хучанди бостонӣ, ки аз қадимтарин марказҳои тамаддун дар ақсои олам маҳсуб мешавад, гузашта аз Абумаҳмуди Хучандиву Темурмалику Ҳоҷа Камол дар қанори худ садҳо чехраҳои барҷастаи сиёсат ва ҳунару адабро парваридааст, ки дар таърихи миллати тоҷик бо нубуғи истеъдод, ҳиммат ва меҳанпарастӣ нақши мунир гузоштаанд. Дар қилсилаи бошуқӯи ин бузургон Сиддиқхоҷаи саҳҳофи Хучандӣ низ мақоми шомих ва баландро дарёфтааст. Сиддиқхоҷа аз зумраи он шахсиятҳои бедор ва зираку оғоҳе буд, ки дар замони пурғуфони таҷаддуди оламу одам бо фиросати зотӣ ва хираду дониш роҳи саҳеҳи ҳештаншиносӣ, ҳудогоҳии маънавӣ ва худшиносии миллиро баргузид ва дар адои ин рисолат хидматҳои бемисро ба анҷом расонид. Дар ҷамеи китобҳои, ки нашр кардааст ва садҳо нусха аз онҳо дар китобхонаҳои бузургтарини ҷаҳон, аз Тоҷикистон то Ўзбекистон, Русия, Олмон, Англия, Фаронса, туркия, Эрон, Ҳинду Чин ниғаждорӣ мешаванд, исми Сиддиқхоҷаи саҳҳоф ва дар қанори он номи Хучанди бостонӣ ба таври ҳамешагӣ дар ҷаридаи таърихи тамаддун сабт гардидааст.

Бешак, падидаи омадани шахсияте бо чунин паёму рисолати олии маърифатпарварӣ, бидуни заминаҳои муносиб аз эҳтимол дур аст.

Аввалан, Ҳочӣ Сиддиқ мансуб ба шаҷараи хоҷагони қилсилаи маъруфи нақшбандӣ буд ва маслаки пайравону бастагони ин табақа «даст ба қору дил ба ёр», хидмат ба мардум ва музд аз заҳмати дастӣ худ аз муҳраҳои аслии дар шаклгирии шахсияти эшон маҳсуб мешавад.

Дувум, тарбияти хонаводагӣ ва парвариш дар оғуши китобу маърифат ва таҳсил дар қанори модари донишманду мактабдори худ [1, 222].

Севум, муҳити покизаи хунармандони шаҳри Хучанд, муҳите, ки дар сиришти Сиддиқхочаи хурдсол заҳматписандӣ ва ҳаловати офариниширо сармои зиндагии ӯ сохт.

Баъдтар ҳамнишинӣ бо ашхоси муътабари Хучанд – Тошхочаи Асирӣ, Ҳочӣ Юсуф, Муҳаммадамани Кошиф ва дигарон, ҳамчунин, сафарҳои бешумори Ҳоча Сиддиқ ба мамолики гуногуни Шарқу Ғарб ва мулоқот бо равшанфикрони ин хиттаҳо, ки ҷуғрофиёи чашмандози таърихӣ ӯро вусъати азим бахшида, ҷаҳоншиносӣ ва ғаёлиятҳои ин ношир ва тоҷири муваффақро то ба ҳадди муҳимтарин масъалаҳои иҷтимоии замонаш густариш бахшиданд.

Берун омадан аз фазои маҳдуд, аз дарбастагии сиёсиву иҷтимоӣ ва маънавию фарҳангӣ, ки дар охири асри XIX, ки сарзамини Мовароуннаҳр, ба истилоҳи мустамликадорон, Туркистон гирифтори бухрони шадиди ғафлатзадагӣ ва нохудоғоҳӣ буд, бо паёми бедорӣ ва худшиносӣ ба хидмати мардум камар бастанӣ Ҳочӣ Сиддиқ ӯро дар сафи пешоҳангони ҷараёни маорифпарварӣ қарор дод. Ҳочӣ Сиддиқхоча дар ҳалқаи он намояндагони буржуазияи навхези маҳаллӣ буд, ки заминаҳои моддӣ чунбишҳои маънавии маорифпарвариро муҳайё сохтанд. Сарвари маорифпарварони Осиёи Марказӣ Аҳмади Дониш ва пайравони у Садри Зиё, Мирзо Сирочи Ҳаким, Абдурауфи Фитрат, Садриддин Айни ва дигарон дар осори худ назариёти маорифпарварӣ ва рисолати онро муайян намуданд. Аммо татбиқи ғояҳои маорифпарварӣ ва ба нури иҷтимоӣ табдил ёфтани он бо маорифпарварии амалӣ, яъне бо таҷдиди мактабу маориф, таъсиси матбуот ва оммавӣ қардани нашри китоб дар иртиботи мустақим қарор дошт.

Интишори оммавии идеалҳои маорифпарварон: ислоҳи низоми идории мамлакат, тарбияти ҷомеаи босавод, бунёди саноат ва тавлидоти пешрафтаи истеҳсолӣ, соҳибӣ басарватҳои кишвар ва истиқлоли миллӣ, ба хусус, нашри ҳадафмандона наметавонист ба вуқӯ пайвандад. Ихтироъ ва ғаёлияти дастгоҳҳои ҷопӣ дар беруни мамлакат табақаи соҳибнуфузи тоҷири китобро дар Осиёи Марказӣ ба вуҷуд овард. Шоир ва адабиётшинос Б. Раҳматзод беш аз 100 нафарро аз маъхазҳои мухталиф ба қайд оварда, ки асосан тоҷикон буданд, аз ҷумла чандин нафар тоҷири хучандӣ. Дар миёни онҳо Ҳочӣ Сиддиқхоча ҳам тоҷири китоб будо ҳам ношири он. Ин шахси фозил дар гузинуши китобҳо барои ҷоп ғояҳои маорифпарвариро тарҷеҳ ниҳода, бо қамоли фиросату назокат ба нашри китобҳо эҳтимом варзид ва ҳадафҳои ҷомеатарӣ миллиро сармашқи қори худ қард. Барои тасаввур қардани вусъат ва миқёси ибтикороти Ҳочӣ Сиддиқхоча зикри як матлаб аз китоби фундаменталии муҳаққиқи рус О. Шеглова кофист. Ӯ менависад: “Ҳочӣ Сиддиқхочаи хучандӣ танҳо дар соли 1893 дар муддати се моҳ аз Ҳиндустон тавассути Кошғар 400 номгӯи китобҳои гуногунро ба Осиёи Марказӣ ворид қард” [7, 195-210]. Дмитриев Г. Л. низ дар мақолаи хуби худ бо номи «Паҳншавии китобҳои дар Ҳинд ҷопшуда дар Осиёи Миёна дар охири асри 19 ва ибтидои асри 20» ин иттилоъро дарҷ намудааст [4, 239-254]. Бо тавачҷӯ ба он ки Ҳочӣ Сиддиқ бо ҷопхонаҳои Ҳиндустон, Эрон, Покистон, Чин, Афғонистон, Қазон ва соири шаҳрҳои Осиёи Марказӣ муомилот ва додугирифтӣ доимӣ дошт, метавон аз азамати хидматгузори ӯ дар интишори маорифпарварӣ пай бурд. Беш аз ин бояд афзуд, ки дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Хӯканд, Тошканду Андичон ва ғайра дуқонҳои китобфурӯшӣ ва қорхонаҳои саҳҳофию қилдбандии ин марди қордону баландҳиммат ғаёол буд ва дар саросари Осиёи Марказӣ паёми илму донишро паҳн менамуд.

Миқдори ҳангуфти китобҳои, ки Ҳочӣ Сиддиқхоча ҷоп қардааст, то ҳол дақиқ нашуда ва қори паҷуҳишҳои оянда аст. Феҳристи бисёр мухтасар ва иддаи қалиле, ки ҷо-ҷо ба даст меоянд, далолат қоранд, бар ин ки дар ин миён китобҳои таълимӣ имтиёз дошта, муштариёни бештареро ба худ қалб қардаанд. Зимнан, дар поёни асри XIX ва ибтидои асри XX дар Осиёи Марказӣ 900 мадраса (50 000 нафар шогирдон), аз ҷумла дар Хучанд 49 мадраса (1000 шогирд) ва 44 773 мактаб (4500 шогирд) ва 68 мактаби усули қадид, аз ҷумла дар Хучанду Қонибодому Панҷакент 7 мактаби усули қадид амал меқарданд. Ба ин даста

китобҳои таълимии “Шарҳи қофия” –и Чомӣ, “Мухтасари виқоя”, “Чаҳор китоб” ва ғайра шомил мешаванд.

Дигар китобҳои адабиву бадеӣ: “Маснавии маънавӣ”, “Мантиқ-ут-тайр”, рисолаи “Мушу гурба”, “Девон”-и Ҳофиз, Навоӣ, Бедил, “Тўтинома” –и Ҳусайн Воиз, “Достони Амир Ҳамза”, “Одилхон ва се дарвеш”. Ҳамчунин, фарҳангҳои муътабари “Мунтахаб-ул-луғат”, “Ғиёс-ул-луғот” [2, 480; 3, 480] ва осори дигари маърифат.

Дар миёни китобҳои таълимии, ки Ҳочӣ Сиддиқхоча чоп карда, амсоли “Матлаъ-ул-улум” ва “Маҷмаъ-ул-фунун” низ ба назар мерасанд, ки илмҳои диниву дунявиро бо бар афзудани дастовардҳои улуми аврупоӣ дар худ варо гирифтаанд.

Хидматҳои фидокоронаи Сиддиқхочаи саҳхоф дар нуқтаҳои зер мушаххас мешаванд:

а) фаъолияти густурдаи Ҳочӣ Сиддиқ дар амикрафти асосҳои илмӣ ва маънавии чараёни маорифпарварӣ дар қаламрави Осиёи Марказӣ роҳ кушода, дар раванди бедории миллӣ ва талошҳои истиқлолхоҳии омма нақши ба назар намоён гузошт;

б) бисёре аз осори нодири гузаштагони тоҷиконро барои ҳамзамонон ва пасовандон ҳифз намуд, тавассути касрати чоп ин шоҳкориҳои ниёгонро ба хонаҳои мардум ворид кард ва ба қавли мардум “чароғи падарон”-ро фурӯзон дошт.

в) робитаҳои гусастаи фарҳангӣ ва маънавии тоҷикони Осиёи Марказиро, ки дар зери асорати мастамликавӣ ва то ҳаде дарбастагии сиёсиву фикрӣ қарор доштанд, бо мамлакатҳои Шарқу Ғарб таҳриқи тоза бахшид.

г) хунари нафисаи чопи китоб, саҳифабандӣ ва чилдсозии онро ба тамоми назокату зебӣ ва бо истифодаи кашфиётҳои замони нав мучаддадан ба ихтиёри мардум гузошт ва дар амри худогоҳии таърихӣ ва маънавии ҷомеа дар ҳифзи ҳуввият ва ҳофизаи таърихии миллат ва воқеияти комилан нави иҷтимоӣ амалҳои муассирро ба сомон расонид.

Ҳочӣ Сиддиқхочаи Хучандӣ як зиндагии ибратомӯз, пур аз шебу фароз, ҳаводиси аҷибу ғариб, мушкилоти хорошиканро ба сар бурдааст. Аз ҳамаи он печубҳои замону зиндагӣ бо иродаи матин, эътиқоди қавӣ ва садоқату муҳаббат ба мардум бо камоли хирадмандӣ, саховату олиҳиммати пирӯз берун омад. Ҳарчанд дар поёни умр бар ивази он ҳама хидматҳо аз ватан фирорӣ шуд, кохи бегазанде дар дили ҳаммеҳанони худ, дар манзили аҷлоди бунёд ниҳод, ки дурахш ва шукуҳи ин кохи маърифат асрҳо поянда хоҳад буд.

Адабиёт

1. Асирӣ Т. // Краткая литературная энциклопедия/ Гл. Ред. А.А. Сурков.- М.: Сов. Энцикл., 1962 – 340 с.

2. Ғиёсуддин Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / Муҳаммад Ғиёсуддин. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.

3. Ғиёсуддин Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / Муҳаммад Ғиёсуддин. Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 480 с.

4. Дмитриев Г. Л. Распространение индийских изданий в Средней Азии в конце XIX - начале XX веков / Г. Л. Дмитриев // Книга. Исследования и материалы = Book. Researches and materials. - Москва: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1962. - Сборник 6, С. 239-254.

5. Исобоев Д. Китобҳои нашркардаи Ҳочӣ Сиддиқхочаи Хучандӣ дар Фонди Осорхонаи таърихи вилояти Суғд. <http://qalal-khujand.tj>

6. Раҳмон Э. Чехраҳои мондагор. /Эмомалӣ. Раҳмон. Душанбе: Эр-граф, 364 с.

7. Щеглова О.П. Роль книготорговцев в развитии литографского книгоиздания (XIX — первое десятилетие XX в.) [Текст] Щеглова Ольга //Журнал «Письменные памятники Востока», 2012. №2 (17) – С. 195-210.

ПАЁМОВАРИ МАЪРИФАТ (СИДДИҚХОҶАИ ХУЧАНДӢ ВА МАСЪАЛАҶОИ ГУСТАРИШИ МАЪРИФАТ)

Дар мақолаи мазкур хидматҳои Сиддиқхоҷаи Хучандӣ дар самти нашр ва тарғиби китоб мавриди баррасӣ қарор ёфта, муаллиф исбот намудааст, ки тарзҳои густариши маърифат аз ҷониби ин ношир ва тоҷири китоб дорой хусусиятҳои хос аст.

Муайян карда шудааст, ки хидматҳои ин шахсият дар самти рушди маърифат ва шуури ҷомеа бузург буда, ӯ тавассути тичорат ва тарғиби китоб барои тарғиб ва тақомули маънавият ва ахлоқи ҷомеа, ҳештаншиносӣ, ҳудогоҳии насли наврас, ҳисси меҳанпарастӣ ва инсондӯстӣ, арҷгузорӣ ба мероси хаттӣ, фарҳанг ва тамаддуни башарият ва арзишҳои олии инсонӣ саҳми калон гузоштааст.

Исбот карда шудааст, ки китобҳои нашркардаи ин шахсият то ба имрӯз дар китобхонаҳои бузургтарини ҷаҳон, аз Тоҷикистон то Ўзбекистон, Русия, Олмон, Англия, Фаронса, туркия, Эрон, Ҳинду Чин ниғаҳдорӣ мешаванд.

Муайян карда шудааст, ки Сиддиқхоҷаи Хучандӣ аз зумраи он шахсиятҳои бедор ва зираку огоҳе будааст, ки дар замони пуртуфони таҷаддуи оламу одам бо хираду дониш роҳи саҳеҳи хувияти миллиро баргузида, дар адои ин рисолат хидматҳои бемислро ба анҷом расонидааст.

Муаллифи мақола ба хулосае омадааст, ки Сиддиқхоҷаи Хучандӣ як зиндагии ибратомӯзро ба мо мерос гузошта, намунаи инсонии маърифатовар, бо иродаи матин, эътиқоди қавӣ ва садоқату муҳаббат ба мардум, хирадманд, саховатманду олиҳиммати будааст.

Калидвожаҳо: Сиддиқхоҷаи Хучандӣ, китоб, ношир, саҳҳоф, тоҷир, маърифат, китобхона, илм, дониш, маънавият, худшиносӣ.

ПОСЛАННИК ПРОСВЕЩЕНИЯ (СИДДИҚХОДЖА ХУДЖАНДИ И ВОПРОСЫ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ПРОСВЕЩЕНИЯ)

В данной статье обсуждаются заслуги Сиддиқходжа Худжанди в направлении книгоиздания и продвижения книг, а также автор доказывает, что пути расширения знаний этого издателя и книготорговца имеют специфические особенности.

Определено, что заслуги этого человека в направлении развития знаний и сознания общества велики, а посредством бизнеса и продвижения книги он способствует и совершенствует духовность и нравственность общества, самосовершенствование знаний, благочестия подрастающего поколения, чувства патриотизма и человечности, отдавая дань письменному наследию, культуре и внес большой вклад в человеческую цивилизацию и высшие человеческие ценности.

Доказано, что книги, изданные этой личностью, хранятся в крупнейших библиотеках мира, от Таджикистана до Узбекистана, России, Германии, Англии, Франции, Турции, Ирана, Индии и Китая.

Установлено, что Сиддиқходжа Худжанди был одной из тех бдительных и умных личностей, которые в бурные времена мировых и человеческих перемен мудро и знания выбрали правильный путь национального самосознания и оказали беспрецедентные заслуги в выполнении этой миссии.

Автор статьи пришел к выводу, что Сиддиқ Ходжа Худжанди оставил нам примерную жизнь и был примером просвещенного человека, обладающего сильной волей, крепкой верой, преданностью и любовью к людям, мудрого, великодушного и благородного.

Ключевые слова: Сиддиқходжа Худжанди, книга, издатель, страницы, коммерсант, библиотека, наука, знания, духовность, самопознание.

MESSENGER OF ENLIGHTENMENT (SIDDIQKHOJA KHUJANDI AND ISSUES OF SPREADING ENLIGHTENMENT)

This article discusses the services of Siddiqkhodja Khujandi in the field of book publishing and book promotion, and the author also argues that the ways of expanding the knowledge of this publisher and bookseller have specific characteristics.

It has been determined that this person's merits in the direction of developing knowledge and consciousness of society are great, and through business and book promotion he promotes and improves the spirituality and morality of society, self-improvement, knowledge, piety of the younger generation, sense of patriotism and humanity, paying tribute to the written heritage, culture and made great contributions to human civilization and the highest human values.

It has been proven that books published by this person are stored in the largest libraries in the world, from Tajikistan to Uzbekistan, Russia, Germany, England, France, Turkey, Iran, India and China.

It has been established that Siddiqkhoja Khujandi was one of those vigilant and intelligent personalities who, in turbulent times of world and human changes, chose the right path of national identity with wisdom and knowledge and rendered unprecedented services in fulfilling this mission.

The author of the article came to the conclusion that Siddiqkhoja Khujandi left us an exemplary life and was an example of an enlightened person with a strong will, strong faith, devotion and love for people, wise, generous and noble.

Key words: *Siddiqkhodja Khujandi, book, publisher, pages, businessman, knowledge, library, science, knowledge, spirituality, self-knowledge.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Салимӣ Носирҷон Юсуфзода* - доктори илмҳои филологӣ, профессор, академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, узви Комиссияи марказии интихобот ва раёйпурсии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нишонӣ: ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 42.

Сведения об авторе: *Салими Насирджон Юсуфзода* – доктор филологических наук, профессор, академик Национальной академии наук Таджикистана, член Центральной комиссии по выборам и референдуму Республики Таджикистан. Адрес: г. Душанбе, 42, пр. Рудаки, 42.

Information about the author: *Salimi Nosirjon Yusufzoda* – Doctor of Philology, professor, academician of the National Academy of Sciences of Tajikistan, member of the Central Commission for Elections and Referendum of the Republic of Tajikistan. Address: 42 Rudaki ave., Dushanbe.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Шеърӣ шоирони даврони Сомониён, пеш аз ҳама, аз назари унсурҳои адабӣ ва балоғӣ диққатангез буда, баррасии сабкии онҳо зарурати тамом дорад ва шеърӣ Абушақури Балхӣ, ки аз шоирони машҳури ин давра аст, истисно нест. Вижагии аввале, ки дар шеърӣ шоирони ин давра, хусусан, Абушақури Балхӣ ба назар мерасад, камистифода будани саноеи лафзӣ аст.

Ба мушоҳидаи Муҳаммад Ғуломризоӣ, ҳамчунин дар шеърӣ ин давра маҷоз ва киноя ғалаба надорад [4, с. 87]. Ҳарчанд истиора дар шеър ҳафт, вале чандон зиёд нест. Муҳимтарин унсури тасвир дар шеърӣ ин шоирон ташбеҳ аст, ки яке аз махсусиятҳои сабки хуросонӣ буда, қорбурди алфози сода ва ҳолӣ аз тақаллуфро тақозо мекунад. Муҳаққиқон ин ҳодисаи адабиро ба шароити берун аз забон, яъне шароити сиёсӣ ва фарҳангии Эрон дар давраи Сомониён вобаста донистаанд. Вақте ки аз назари сабкшиносӣ ба моҳияти зебоишинохтии шеърӣ ин давра таваҷҷуҳ мекунем, мебинем, ки аз оғози зухур шакли миллии забони шеър – низоми вазну оҳанг, таркиби ҳоси вожаҳои шоирона, усули таркибсозӣ ва ғайра дастоварди шеър, санъати суҳан будааст, ки реша дар суннатҳои адабиёти қадим, аз ҷумла осори паҳлавӣ дорад. Маълум аст, ки осори адабиёти паҳлавӣ забони ҳосаи шоирона дошт ва зебоиҳои сабкии онро муҳаққиқон дар заминаи мазмуну ғоя, мундариҷаю образ, шеърӣ ва дигар вижагиҳои адабӣ муайян кардаанд [10, с. 164-165].

Аз донишмандони мо Абунасири Форобӣ ба ин масъала дахл карда, таъкид мекунад, ки аз он ки шеър ба шакли худ ба илми забоншиносӣ марбут аст, онро аз се нуқтаи назар таҳлил кардан муҳим аст, ки якеро ихтисос медиҳад ба баррасии калимоте, ки дар назари шоирон ба қор бурдани онҳо барои шеър муносиб менамояд ва баррасии он лафзҳои, ки истеъмоли онҳо дар суҳане, ки шеър набошад (яъне наср - Б.Ш.) хушоянд аст [8, с. 81]. Албатта, назарияи Форобӣ дар боби унсурҳои асосии зебоишинохтии шеър, вазн, қофия ва санъатҳои шеърӣ баъдтар пайдо шуд. Вале, ҷунонки аз назарияи шеър бармеояд, тасаввурот дар боби суҳан ва муҳассаноти шеърӣ решаҳои таърихӣ ва қадимӣ дошта, ин раванд ба шеваи тафаккури шоирони ин аҳд низ бетаъсир набуд. Ҷунончи, Абушақури Балхӣ фармудааст:

Шунидам, ки бошад забони суҳан,
 Ҷу алмоси буррову теғи куҳан.
 Суҳан бифканад минбару дорро,
 Зи сӯроҳ берун кашад морро.
 Суҳан захру позаҳру гарм асту сард,
 Суҳан талху ширину дармону дард [2, с. 152].

Истилоҳи ташбеҳ дар илми баён «ба маънӣ монанд кардани чизе аст ба чизе, маршрут бар ин ки он монандагӣ мубтанӣ бар кизб ё ҳадди ақал дурӯғнамо бошад, яъне бо игрок ҳамроҳ бошад» [9, с. 33]. Муаллифи «Алмуъҷам...» миёни мушаббаҳ ва мушаббаҳбихӣ маънии муштарақ дида, таъкид кардааст, ки «ҷун чанд маънӣ ба якдигар афтад ва ташбеҳ ҳамаро шомил шавад, писандидатар бувад ва ташбеҳ комилтар бошад. Ва беҳтарин ташбеҳ он бувад, ки маъкус (яке) тавон қард, яъне мушаббаҳ ва мушаббаҳбихиро ба якдигар ташбеҳ тавон қард, ҷунонки шабро ба зулфу зулфро ба шаб ва наълро ба ҳилолу ҳилолро ба наъл» [11, с. 278].

Аксари ташбеҳоти шеърӣ Абушақури Балхӣ ҳиссӣ аст. Ҳарчанд навъҳои ташбеҳро дар шеърӣ ӯ бозшинохтан мумкин аст, аммо таваҷҷуҳе ҳос ба ташбеҳҳои муфассал дар шеърӣ ин шоир дида мешавад. Санъати ташбеҳро Абушақури Балхӣ хеле равшан истифода кардааст.

Бадӣ ҳамчу оташ бувад дар ниҳон,

Ки пайдо кунад хештан ногаҳон [2, с. 29].

Дар ин байти Абушакур ин ташбеҳ равшан аст, зеро пайвандаки монандии ҳамчун дар байни «бадӣ» ва «оташ» ба мисли адоти ташбеҳ хизмат кардааст. Ташбеҳ дар шеъри яке аз намояндагони адабиёти ин давра, яъне Абушакури Балхӣ, пеш аз ҳама, таҷассуми ҳолат аст. Яъне, ӯ дар шеър ба кашфи шайъҳо ё ҳолатҳои ҳаммонанд даст меёбад ва чаҳор рукни ташбеҳ – а) мушаббах; б) мушаббахбихӣ; в) вачҳи ташбеҳ; г) адоти ташбеҳ дар шеъри ӯ намоёнгари ҳунари ӯянд.

Зайли намуна чанд байти дигарро аз Абушакури Балхӣ зикр мекунем, ки дар онҳо навъҳои гуногуни ташбеҳ корбаст шуда, ҳолиби таваҷҷуҳ ва зебоянд.

Чу алмос к-оҳан бибуррад ҳаме,
Сухан низ дилро бидаррад ҳаме [2, с. 29].

х х х

Чу захре, ки орад ба тан дар гудоз,
Хирадро бад-он гуна бигдозад оз [2, с. 29].

Ин таҷрибаи Абушакури Балхӣ ва дигар шоирони ин аср ҷанбаи ҳунарии шеърро таъкид мекунад, ки воқеан ҳам ба асолати ҳунарии осори ҳунари имтиёз медиҳад. Аз ин мавқеъ агар шеъри ин давраро таҳлил кунем, шоирон тарзи хабарии мавзуоти шеъриро канор гузошта, ғолибан фақат ба тасвир таъкид доштаанд. Дар назарияи шеъри гузашта ҷанбаи кулӣ пайдо кардани ин масъала низ ба воқеияти ҳаёти адабӣ вобастагӣ дорад. Аз ин мавқеъ муаллифи «Лубоб-ул-албоб» ба шеъри шоирони аҳди Сомонӣ аз мавқеи ҳунари ё худ зебоишинохтӣ таваҷҷуҳ карданаш бесабаб нест. Муҳаммад Авфӣ ҷанбаи зебоишинохтии шеърро дар назар дошта, «Офариннома»-и Абушакури Балхиро «китобе мақбул ва ибороте маъқул» мешиносад ва дар шарҳи як байти ин шоир меварад: «ва дар маънии шароб ва ташбеҳи садои он ва лутфи ҳоми ғам анҷоми ин ду байт пардохтааст ва ӯро дар ду ҳолати мухталиф ба ҳилол ва бадр ташбеҳ карда мегӯяд:

Сокиё мар маро аз он май дех,
Ки ғами ман бад-ӯ гусорида шуд.
Аз қанина бирафт чун маҳи нав,
Дар пиёла маҳи чаҳордаҳ шуд [1, с. 508].

Авфӣ дар шарҳаш фақат ба ҷанбаи ҳунарии шеър таваҷҷуҳ карда, ҳама гуна баёни хабариро нолозим донистааст. Дар ҳақиқат дар байтҳои зикршудаи Абушакури Балхӣ тасвири ташбеҳ ва баёни ғайримустақиму инъикосӣ ҳаҷони зебои рангоранги андеша ва тасвири эҷод кардааст, ки ифодагари робитаи ҳисси низ мебошад.

Аз парда берун овардани маънии шеър таҷриба ва омодагии зеҳниро тақозо мекунад. Дар ин замина баёни ғайримустақиму инъикосиро, ки матлабро дар пардаи ҳунар таҷассум мекунад ва тавзеҳро нолозим медонад, бояд яке аз хусусиятҳои сабкии шеъри Абушакури Балхӣ донист. Маҳз ба ҳамин далел, яъне бо усули зебоишинохтӣ Авфӣ шеъри Абушакурро иқтибос ва нақди лафзӣ кардааст. Дар ин ҳол хонандаи огоҳ бо андак диққат метавонад маънии «лутфи ҳоми ғам»-ро аз тасвири инъикосии шоир, ки ифодагари «ду ҳолати мухталиф» ба воситаи ҳилол ва бадр аст, берун оварад. Ҳадафи шоир аз ин тарзи тасвир фӯрӯ гузоштани баёни ошкор ва хабари мавзуи мавриди тасвир мебошад, ки ҳунари асилро таъкид ва таъйид мекунад.

Вале, ба назари мо, дар ин миён корбурди саноеи адабӣ дар осори Абушакури Балхӣ ҳолиби диққат аст. Аз ҷумла байти зер моҳияти ҳунари тасвиргарӣ ва маъниофаринии ӯро равшан нишон медиҳад:

Бикун некӣ, он гаҳ бияфкан ба роҳ,
Намояндаи роҳ аз ин беҳ маҳоҳ [3, с. 18].

Муҳаммад Дабири Сиёкӣ «камоли қудрати табъ ва ҷавдати фикр ва сафои қарехати» [3, с. 18]. Абушакурро таъкид кардааст ва воқеияти ҳунари шоирӣ ӯ ин ҳулосаро таъйид мекунад. Воқеан ҳам, бисёре аз мавзӯот ва тасвирҳои, ки ӯ вазъ кардааст, бешак, ибтикороти

ӯ ва пешнамунаи сабки хуросонӣ мебошанд. Ҳар гоҳ сухан аз зебоиҳои баёни шоирона меравад, боз ҳам тарзи сухани ӯ пеши назар меояд, ки ҳатто барои бузургтарин намояндаи сабки хуросонӣ – Фирдавсӣ пешнамуна будааст. Аз ҷумла Фирдавсӣ бар байтҳои зерини ӯ назар доштааст:

Ба душман барат устуворӣ, мабод,
Ки душман дарахтест талх аз ниҳод.
Дарахте, ки талхаш бувад гавҳаро,
Агар чарбу ширин диҳӣ мар варо.
Ҳамон меваи талхат орад падид,
Аз ӯ чарбу ширин маҳоҳӣ мазид [3, с. 21].

Монанд кардани душман ба «дарахти талх аз ниҳод» [3, с. 21] аз ибтикороти ӯ буда, бар меҳвари ҳамнишинӣ ва шеваи баёни сода ва ғайрихабарӣ инъикоси така дорад.

Баъзе донишмандон равиши баёни андешаро низ аз унсурҳои зебоишинохтии сабк ба шумор овардаанд. Аз ҷумла Муҳаммад Ҷаъфари Маҳҷуб дар заминаи ишорае дорад дар боби фарқи сабки фардӣ ва гурӯҳӣ. Вай менависад: «Аммо ин равиш ҳамвора яксон натавонад буд ва дар сурате ба шахси хос ва муайян тааллуқ дорад, ки равиши ӯ бо он дигарон тафовут дошта бошад» (6,47). Ин андеша, ки вачҳи аслиаш тарҷеҳи ниҳодани сабке ба сабки дигар мебошад, дар назарияи шеършиносии гузашта низ эътибор доштааст, ки бевосита ба масъалаи зебоишинохтии сабк вобаста мешавад. Муаллифи «Алмуъҷам» Шамсиддин Муҳаммад Қайси Розӣ «дар боби ҳусни матлаъ ва мақтаъ ва лутфи таҳаллус ва адаби талаб» [11, с. 325-329] сухан карда, сипас байти –

Адаб магиру фасоҳат магиру шеър магир,

На ман ғарибаму шоҳи ҷаҳон ғарибнавоз-ро аз Абушақури Балхӣ нақл мекунад ва меафзояд, ки Абушақур «адаби талаб ва ҳусни суол аз мамдӯҳ»-ро риоят кардааст. Дар ин назар сухан аз ташреҳи тарзи баёни шоир меравад, ки «дар далолати маънии мақсуд» ва тарзи гуфтани он «аз истеъмоли ҳақиқат балеғтар бувад [11, с. 329]. Мақсади «Шамси қайс аз нақди ин байти Абушақур, пеш аз ҳама, шинохти тарзи баёни саҳеҳ ва муҳассаноти шеъри ӯст. Аз ин нақди Шамси Қайс дар боби шеъри Абушақур метавон чанд натиҷа бардошт: а) Абушақур ва бисёре аз шоирони дигари ин аҳд дар гуфтан ва тасвири чизе (шайъе – Б.Ш.) ҳадди эътидолро қатъан риоя кардаанд; б) ташбеҳ дар шеъри ӯ ба ифодаи муаллифи «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» савоб ва писандидааст. Мушаббаҳ дар шеъри ӯ «мавҷуде бувад ҳосил дар аён, мушаббаҳбихӣ низ мавҷуде бувад ҳосил дар аён» [7, с. 100].

Барои тавзеҳи бештари маънии боло хулосаи Шамси Қайсро дар боби талаб ва ҳусни суол меоварем. Ин тафсири Шамси Қайс ҳам паҳлӯи зебоишинохтӣ дорад ва ҳам арзиши ахлоқӣ. Вай поре аз қасидаи Азракиро дар боби мадҳ ва ҳусни суол «мақотеи нописандида» шинохта мегӯяд: «Дар ин дуо ду айб аст: яке маънавӣ, яке лафзӣ. Аммо маънавӣ он аст, ки гуфтааст: ҳамеша дар батолат бошу ҳаргиз «Мабод, ки на ба ҳазл» ва пайи коре машғул бошӣ. Ва ҷунон вучӯҳи (сабабҳои) мадеҳ бояд, ки ба чизе аз фазои нафсонӣ бошад, умдаи адъияи (дуоҳои) мамдӯҳ бояд, ки бар ҳусули саъодоти нафсонӣ бувад. Ва айби лафзӣ он аст, ки гуфтааст: «мабод гӯши тую мабод дасти ту ва ин чинс саҳт нописандида аст ва бояд, ки шоири мучиду котиби фозил назму насри хешро аз алфози завобу ҷаҳин, ки ҷун онро аз қарина ҷудо кунӣ қабеҳ бошад, пок дорад» [11, с. 327]. Шамси Қайс байти Абушақур ва тарзи адои онро дар ин чинс «таҳаллусоти мустаҳсан» унвон кардааст, ки бешак қадами аввал дар зебоишиносии шеъри ҳамовардони Рӯдакист. Ин муҳаққиқ дар ду мавриди дигар аз шеъри Абушақур иқтибос кардааст, ки ба масъалаи сабки нигориши шоир марбут мешавад. Дар мавриди аввал дар боби удул (аз ҳадди муайян гузаштан) аз ҷодаи савоб сухан карда байти зеро аз Абушақур нақл мекунад:

На он з-ин биёзурд, рӯзе баниз,
На инро аз он андӯхе баниз [11, с. 241].

Дар накди ин байт меафзояд: «Калимаи «баниз»-ро ба маънии ҳаргиз истеъмоли кардааст ва қудамо ин калимаро ҳам ба маънии низ ва ҳам ба маънии «ҳаргиз» истеъмоли кардаанд» [11, с. 241]. Чунонки мебинем, ин тарзи истифодаи калимотро Шамси Қайс писандида ҳисобидааст. Ин масъала ба усули интихоби калимот, тарзи саҳеҳи он марбут мешавад, ки диққатро ба масъалаи сухани бадеӣ ва арзиши зебоишинохтии он чило медиҳад. Дар мавриди шеъри Абушакур масъалаи шинохт ва арзёбии тарзи ниғориш, зехнияти таърихи соҳиби калом ва муҳити нави забони дар миён аст, ки метавонад ба тарзи чудогона таҳқиқ шавад.

Намунаҳои шеъри Абушакури Балхӣ нисбатан кам бошанд ҳам, собит мекунам, ки тасвир дар шеър ҳамеша дар хидмати андеша будааст ва вазифаи ороиши андешаро бар дӯш доштааст. Ин муҳимтарин фазилати ҳунари тасвиргари Абушакур ва шоирони давраҳои баъд аст, ки пеш аз ҳама, зодаи ақл мебошад. Тасвир дар шеъри салафҳои Рӯдакӣ бар пояи маърифати ҳисӣ ва муҳокоти ҷаҳони воқеӣ қарор дошта, таҷрибаи ботинии онро истисно намекунад. Намунаи чунин тасвиргариро мо дар шеъри аксари шоирони ин давра мушоҳида мекунам, ки гувоҳи камоли тадриҷии шеваи тафаккури онҳост.

Мо дар ин мақола доир ба вижаҳои сабки Абушакури Балхӣ баъзе мулоҳизаҳои худро баён доштем. Аз таҷзия ва таҳлили бисёре аз байтҳои Абушакур маълум мешавад, ки шоир дар баёни маъниҳои шоирона ба воситаҳои маъмули баёну тасвир ғароиши бештар доштааст. Дар ҳамин равиш мо дармеёбем, ки тасвир дар шеъри ӯ таҷассумгари афкори ӯст. Бояд таъкид намоем, ки сабк ё вижаҳои сабкӣ дар асари тамомиёри бадеӣ равшан ифода мешавад ва андешаи бадеии адиб низ дар хатти ҳаракати худ нотақрор мешавад. Баъзе муҳаққиқон дар шинохти вижаҳои сабки қаламкашон дарки амиқи сабкро ба ҳаёти фарҳангии он кишвар ва шеваи тафаккури бадеии инсоният низ пайванд донистанд.

Муқарриз: Додихудоев Ё., н.и.ф., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода
Адабиёт

1. Авфӣ Муҳаммад. Лубоб-ул-албоб. Аз рӯйи чопи профессор Браун. Бо муқаддима ва таълиқоти аллома Муҳаммад Қазвинӣ ва нусхаи таҳқиқоти Саид Нафисӣ ва тарҷумани дебочаи англисӣ ба форсӣ бо қалами Муҳаммад Аббосӣ. Китобфурӯшии Фаҳри Розӣ. Таърихи чоп баҳори 1341. - 2036 с.
2. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ.-Душанбе: Адиб, 2007.-480 с.
3. Ганҷи бозёфта. Гирдоваранда Муҳаммад Дабири Сиёқӣ.-Техрон: интишороти Китобхонаи Хайём, обонмоҳи 1334 хуршедӣ.-с.3-44.
4. Гуломризоӣ М. Сабкшиносии шеъри порсӣ. Аз Рӯдакӣ то Шомлу.-Техрон: чопи Гулшан, 1377.-108 с.
5. Кожинов В.В. Художественная речь как форма искусство слова. Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Стил ь произведения. – М.: Издательство Наука, 1965.- с.234-316.
6. Маҳҷуб Муҳаммад Ҷаъфар. Сабки хуросонӣ дар шеъри форсӣ. Баррасии мухтасоти сабки шеъри форсӣ аз оғози зуҳур то поёни қарни панҷуми ҳиҷрӣ.-Техрон, 1345.-749 с.
7. Мунтахаби «Тарҷумон-ул-балоға» ва «Ҳадоиқ-ус-сеҳр». – Душанбе: Дониш, 1987. - 144 с.
8. Ҳодизода Р. Ақидаҳои эстетикӣи Форобӣ.-Расул Ҳодизода. Аз Рӯдакӣ то имрӯз. - Душанбе: Адиб, 1998. - С.76-90.
9. Шамисо С. Баён ва маъонӣ.-Техрон: интишори Фирдавсӣ, 1383. - 245 с.
10. Шамисо С. Сабкшиносии шеър.-Техрон: интишороти Фирдавс, 1382. - 420 с.
11. Шамси Қайси Розӣ. Алмуъҷам фӣ маъойири ашъорил аҷам.-Душанбе: Адиб, 1991.-462 с.
12. Шарифов Х. Адабиёти аҳди Сомониён -Худой Шарифов. Сухан аз адабиёти миллӣ. Маҷмуаи мақолаҳо.-Душанбе, 2009.- С.5-28.

ВИЖАГИҶОИ САБКИИ АШЪОРИ АБУШАКУРИ БАЛҲӢ

Дар мақола сухан аз диққатангез будани шеъри шоирони замони Сомониён аз назари унсурҳои адабиву балогӣ ва муҳим будани баррасии сабкии ашъори онҳо, баҳусус, вижагиҳои сабкии шеъри Абушақури Балхӣ оғоз мешавад. Сипас, андешаҳои Муҳаммад Ғуломризоӣ ва дигар муҳаққиқон роҷеъ ба унсури сабксоz будани санъати ташбеҳ дар шеъри Абушақури Балхӣ баён гардида, ҳисси будани аксари ташбеҳоти ин шоир таъкид мешавад ва абёте, ки дар онҳо анвои гуногуни ташбеҳ истифода шудааст, мавриди таҳлил ва таҷзия қарор мегирад.

Назари Муҳаммад Авфии Бухороӣ, ки ҷанбаи зебоишинохтии шеърро ба инобат гирифта, “Офариннома”-и Абушақури Балхиро “китоби мақбул ва ибороте маъкул” мешиносад, баррасӣ мешавад. Мавриди қабули бузурғтарин намояндаи сабки хуросонӣ-Абулқосими Фирдавсӣ қарор гирифтаи абёте аз маснавии мавриди назар дар мақола дарҷ мегардад. Дар мақола андешаҳои Шамси Қайси Розӣ ва Рашидаддини Ватвот низ дар боби вижагиҳои шеъри Абушақур зикр шудааст. Муаллифи мақола масъалаи тарзи истифодаи калимотро дар шеъри Абушақур, ки Шамси Қайси Розӣ онро писандида меҳисобад, матраҳ намуда, ба тарзи ҷудогона таҳқиқ гардидани масъалаи шинохт ва арзёбии тарзи нигориш, зеҳнияти таърихӣ соҳиби каломро таъкид менамояд.

Дар қисмати хулосавии мақола, зикр мешавад, ки шоир дар баёни маъниҳои шоирона ба воситаҳои маъмули баёну тасвир гароиши бештар доштааст. Дар ҳамин равиши мо мушаххас мегардад, ки тасвир дар шеъри Абушақури Балхӣ таҷассумгари афкори ўст ва сабк ё вижагиҳои сабкӣ дар асари тамомиёри бадеӣ равшан ифода мешавад.

Калидвожаҳо: сабк, вижагӣ, шеър, Абушақури Балхӣ, ташбеҳ, адабиёт, зебоишинохтӣ, таҳқиқ, байт, ҳунар.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТИХОВ АБУШАКУРА БАЛХИ

В статье речь идёт об привлекательности поэзии поэтов эпохи Сомонидов с точки зрения литературных элементов и важности рассмотрения стиля их стихотворений, в частности стилистических особенностей поэзии Абушукура Балхи. Далее высказываются мнения Мухаммада Голомриза и других исследователей относительно стилистического элемента искусства сравнения в поэме Абушакура Балхи, подчеркивается чувственность большинства сравнений этого поэта, а также стихи, в которых используются разные типы сравнений, используемые анализируются.

Обсуждается мнение Мухаммада Ауфи Бухараи, который учитывает эстетический аспект месневи и признает «Офаринноме» Абушукура Балхи «приемлемой книгой и приемлемым выражением». Решение о принятии величайшего представителя хорасанского стиля – Абулкасима Фирдавси будет включено в статью. В статье также упоминаются мнения Шамси Кайси Рази и Рашидаддина Ватвота в главе об особенностях поэзии Абушукура. Автор статьи поднимает вопрос об использовании этого слова в стихотворении Абушукура, которое нравится Шамси Кайси Рази, и подчеркивает отдельное исследование вопроса распознавания и оценки образа взгляда, исторического интеллекта владельца слова.

В заключительной части статьи отмечается, что при выражении поэтических смыслов поэт использовал более распространенные средства выразительности и образа. При таком подходе становится ясно, что образ в поэме Абушукура Балхи является воплощением его мысли, а стиль или стилистические особенности ярко выражены в общем художественном произведении.

Ключевые слова: стиль, особенность, поэзия, Абушукур Балхи, аллегория, литература, распознавание красоты, исследование, стих, искусство.

THE STYLISTIC FEATURES OF ABUSHAKURI BALKHI'S POETRY

The article begins with the considering the poetry of poets of the Samanids' epoch in terms of literary and mature elements and the importance of reviewing the style of their poetry, especially the style features of Abushakuri Balkhi's poetry. Then, the views of Muhammad Ghulomrizoi and other researchers on the element of the art of thirist are expressed in the poem of Abushakur Balkhi, and emphasized the individuality of the majority of the poet's similes, and also are analyzed and classified the couplets in which different types of similes are used.

It is analyzed the point of view of Muhammad Awfi Bukharai, who takes into account the beautiful aspect of the poem and recognizes the "Afarin-nameh (Creation)" of Abushakur Balkhi as "acceptable book and phrase". The article discusses the adoption of the greatest representative of the superstitious style - Abulqasim Firdausi. The article also mentions the views of Shamsi Qaysi Razi and Rashidaddin Watwat in the special chapter of Abushakur's poetry. The author of the article discusses the use of words in Abushakur's poem, which Shamsi Qaysi Razi likes, and explores the issue of recognition and evaluation in a separate way, emphasizes the historical richness of the word.

In the concluding part of the article, it is noted that the poet was more involved in the expression of poetic meanings than in the usual means of expression and description. In this way we find that the image in Abushakuri Balkhi's poem is expression of his own thought and style or stylistic feature is clearly expressed in the work of the whole art.

Keywords: *Style, uniqueness, poetry, Abushakuri Balkhi, simile, literature, esthetics, praise, couplet, art.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Боев Шавкат Элмуродович - Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи назария ва таърихи адабиёт. Суроға: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 935445450.*

Сведения об авторе: *Боев Шавкат Элмуродович - Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и истории литературы. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 935445450.*

Information about the author: *Boev Shavkat Elmurodovich - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Candidate of Philology, Associate Professor of the Department of Theory and History of Literature. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str., Phone: (+992) (+992) 935445450*

САБК ВА ХУСУСИЯТҲОИ БАДЕИИ ҚАСОИДИ НОСИРИ БУХОРОЙ
Исрофилниё Ш.Р.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Дарвеш Носири Бухороӣ яке аз шоирони тирози аввали адабиёти форсӣ-тоҷикӣ, ки дар асри XIV зиндагиву эҷод карда, дар равнақи қасида ва ғазали адаби форсӣ-тоҷикӣ саҳми муҳим дорад. Муаллифони тазкираҳо ва дигар сарчашмаҳои адабию таърихӣ аз ӯ ба сифати шоиру орифи бузург ёд кардаанд, ки дар қасидаву ғазал дасти тавоно дорад. Перомуни рӯзгор ва осори ин шоири ориф дар монографияи худ «Мероси Носири Бухороӣ ва тақомули ғазали ошиқонаи орифона дар асри XIV» ба тафсил маълумот додаем [5].

Дар девони Носири Бухороӣ 74 қасида мавҷуд аст, ки ба чуз аз як қасида ба моли ӯ будани онҳо ҳеҷ шубҳае нест. Теъдоди абёти қасоиди Носир аз 2455 байт иборат аст. Қасидаи зер, ки «Дар мадҳи Шайх Султон Увайс» унвон дорад, бо андаке ӣ ҳам дар девони Носир ва ҳам дар девони Салмон ба назар расид:

Носир: *Тароватест заминро зи фарри фарвардин,
Ки ҳар замон хиҷил аст осмон зи рӯи замин*[1, с. 102].

Салмон:

*Тароватест ҷаҳонро зи фарри фарвардин,
Ки ҳар замон хиҷил аст осмон зи рӯи замин*[7, с. 276].

М. Дурахшон мегӯяд, ки «шеваи сухан ба ашъори Носир бисёр шабеҳ аст». Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ин қасидаро ба Салмон нисбат додааст [2, с. 1586]. Ин қасида дар аксари нусхаҳои қадимии девони Носир ба назар расид, вале аз он ҷо ки нусхаҳои қадимии девони Салмон дар даст нест, дар ин масъала ҳукми қатъӣ баровардан носавоб аст. Қасидаи Салмон 52 байт ва аз он Носир 29 байт доранд. Сабки қасида услуби Носирро мемунад ва аз он ҷо, ки қасида дар мадҳи мамдуҳи Салмон аст, шояд бо иштибоҳи котибон вориди девони Салмон гашта ва ба номи ӯ шуҳрат ёфта бошад. Султон Увайс, ки қасида ба ӯ ихтисос дорад, мамдуҳи асосии Салмони Совачист ва Носир маҳз бо кӯшиши Салмон ба ин султони чалоирӣ муаррифӣ шуда буд. Носир ҳамагӣ дар ду қасида (яке қасидаи зикршуда) ва як ғазал аз Султон Увайс ёд мекунаду бас. Нисбат ба девони Салмон девони Носир хеле нодиру камёб буда ва эҳтимол дорад, Восифӣ девони Салмонро хондаву Носирро не. Ҳамчунин имкон дорад, ки Салмон аз Носир истиқбол карда бошад, теъдоди зиёди абёти қасидаи Салмон ин эҳтимолро қавӣ мегардонад.

Дар мавриди қасоиди Носир чанд нафар аз донишмандон изҳори назар кардаанд, аммо касе аз эшон кӯшиш нанамуда, ки онро мавриди таҳлил қарор диҳад. Нусратуллоҳи Косамӣ менависад: «Носир дар анвоъ ва ақсоми шеър, аз қасидаву ғазал ва қитъаву маснавӣ ва тарҷеъбанду дубайтӣ ва муфрадот пояе баланд ва мое қавӣ дорад. Дар сабки шоирӣ ва услуби суханварӣ **на мубтакири сирф аст ва на муқаллиди маҳз** ва миёни ин ду ҳол барои худ «ҳоле» пайдо карда аст. Дар қасида ба шоирони номдори қасидасаро, чун Унсурию Анварӣ ва Асҷадию Санойӣ ва Ҳоконию Форёбӣ ва Муиззӣ назар дорад» [4, с. 15]. М. Дурахшон дар мавриди сабки қасоиди Носир менависад: «Носири Бухороӣ дар қасидасароӣ муқаллиди сабки пешиниён аст ва бештар аз устодоне чун Анварию Заҳир ва Ҳоконӣ ва баъд Асҷадию дигарон пайравӣ намуда... Бинобар ин аз хусусияти сабки вай дар қасидасароӣ нуктае, ки ихтисос ба вай дошта бошад, шоёни зикр ба назар намерасад» [3, с. 70]. Амирбек Ҳабибов дар муқаддимаи «Муатаҳабот»-и Носир гуфтаи Маҳдии Дурахшонро тақрор мекунад, аммо дар саҳифаи дигар ин гуфтаро рад менамояд: «Мо дар ин таҳқиқоти аҳволу ашъори Носири Бухороӣ ба ду фикри баёнёфтаи муҳтарам Маҳдии Дурахшон розӣ шуда наметавонем. Аввало он, ки ӯ дар бисёр ҷойҳо дар қасида истиқбол ё тазмини Носирро бар Заҳири Форёбӣ, Анварӣ, Асҷадӣ ва дар ғазал ба Салмон, Ҳочу, Саъдӣ, Ҳофиз ва дигарон нишон дода, аз рӯи ин қариб аст, ки Носирро шоири муқаллид ва пайрави шоирони боло номбурда шуморад, ки

ин аз назари мо дуруст наменамояд» [10, с. 45]. Андешаи Забехуллоҳ Сафо дар мавриди қасоид ва ғазали Носир ба ҳақиқат наздик аст: «Носир дар қасида ва ғазал ҳарду устод буд ва қасидаро ба шеваи гӯяндагони поёнии қарни шашум ва оғози қарни ҳафтум хуб месурӯд. Дар ашъори хеш тамоили хос ба таҳқику ҳикмат ва ваъз дошт. Қасоидаш устодонаву қавӣ ва ғазалҳояш намояндаи авотифу эҳсосоти ўст, ба ҳамин сабаб бисёр равону латиф ва муассир аст» [6, с. 998]. Б. Хуррамшоҳӣ низ бар он аст, ки Носир «дар қасида ва ғазал тавоност» [8, с. 74].

Аз 74 қасидаи Носир 2 қасида дар тавҳиди Бори таъоллоҳ; 3 қасида дар наъти ҳазрати Муҳаммад(с) ва Оли расул; 33 қасида ба шоҳону амирон ва амирзодагон, 9 қасида ба садру вазирон, 19 қасида ба шайҳону қозиён ва хоҷагону бузургони дигар, ки баъзе аз эшон аз пешвоёни тариқат буданд; 3 қасида дар ҳасби ҳоли худ; 2 қасида дар мавъизаву панд ва безътиноии дунё; 1 қасидаи комили ирфонӣ, 1 қасида дар васфи табиат ва 1 қасида ба ёди Бухоро бахшада шудааст. Аз баррасии қасоиди Носир бармеояд, аз нисф зиёди онҳо ба шоҳону амирон ва садру вазирон бахшида шудааст. Мо дар фасли «Мадҳ ва мадҳасароии Носир» китоби худ сабаби ба мадҳ даст задани орифе чун Носирро баррасӣ намудаем [5, с. 124]. Носир, чамъулчамъ, 33 қасида дар мадҳи шоҳону амирон ва вазаро дорад. Худ ин теъдод гувоҳи он аст, ки шоир муддати хеле кӯтоҳе ба дарбори ҳуққом робита доштааст. Носир ба ҳеч вачҳ шоириро чун шуарои дарбор касби маъош накарда, агар мадҳе гуфтааст, он ҳам сабабе доштааст ва мадҳи ў аз лиҳози маънӣ аз мадҳи дигарон фарқ дорад. Аз нигоҳи сохтор қасоиди Носир хелъ фарқе аз қасидаҳои шоирини пешин надорад. Аслан қасоиди ў аз ҷаҳор бахш иборатанд: ташбиб, таҳаллус, мадҳ ва дуову таъбид. Бештари қасоиди ў бо зикри айёми ҷавонӣ, ёди ёри диёр, тасвири табиат ва ё шеърӣ ошиқона оғоз мешавад, ки онро ташбиб, тағаззул ва насиб мегӯянд. Як қасида бо луғз низ шуруъ шудааст. Қасидаи дар тавҳиди Худованд, як қасидаи наъти расули акрам(с), ду қасида дар мавъизаву панд ва безътибории дунё, се қасида «Дар муфохирату мубоҳот ва таъриф аз худ» қасидаи муқтазаб аст, ки бидуни муқаддима суруда шудааст. Ҳамчунин, як қасидаи баҳория ва як қасидаи расоия низ дар девони шоир вучуд дорад. Калонтарин қасидаи Носир, ки ки 68 байт иборат аст, дар мадҳи Оли расул суруда шудааст. Қасоиди дигар аз 27 байт сар карда то 53 байт аст. Дар девони тартибдодаи Маҳдии Дурахшон қасидае ба назар расид, ки аз 7 байт иборат аст, аммо ин қасида ноқис буда, матни пурраи он аз дигар нусхаҳо комил гардид, ки 32 байтро дорост. Дар қисмати тарҷеъот шеъре ҷой дорад бо унвони «Парда як дам зи рӯйи худ бардор», муламмаъ аст. Сохтори он ба қасида монанд аст, ки се бор таҷдиди матлаъ шуда ва ба истиқболи қасидаи машҳури ирфонии Ҳаким Саной суруда шуда аст. Шеърӣ мазкур аз се банд иборат буда, ҳар банди он ба монанди таркиббанд аз 12 байт иборат аст ва байти дувоздаҳум чун байти васила ё худ байти гардон омадааст. Вале дар таркиббанд ва ё тарҷеъбанд вазни бандҳо муштарақ, аммо қофия ҷудоғонаанд, аммо дар ин шеър на танҳо вазни байтҳо, ҳамчунин қофия низ чун қасида яксонанд. Байте, ки ба сифати байти гардон омадааст, низ воҳид нест, аз ин ҷиҳат қасидаро мемонад. Аз лиҳози мазмун комилан ишқӣ-ирфонист ва аз кулияи қасоиди шоир фарқ дорад. Гумон меравад котибон чун онро дар зоҳир ба шакли тарҷеъ дидаанд, ба қисмати тарҷеот ҷой додаанд.

Қасоиди Носир аз нигоҳи мавзӯ низ ба чанд вачҳ аст, аввалан, қасоиди мадҳӣ, ки дар мадҳи шоҳони амирон ва вазирону қозиён ва шайҳону пешвоёни тариқат аст. Сониян, тарғиби озодагию ворастигӣ, накуҳиши тамаъ, эътироз алайҳи зулму ситам, шикоят аз хорию беқадри аҳли илму ҳунар, мурдани адлу дод ва монанди инҳо. Чизи дигаре, ки дар қасоиди Носир мавриди тавачҷуҳ аст, ҳамоно тасвирсозии ў дар насибу ташбиб ва тағаззули қасидаҳост. Аз ҳасоиси дигари қасоиди Носир он аст, ки новобаста ба мадҳ ихтисос доштани он ҷо-ҷо матолиби ирфонӣ матраҳ мегардад ва дар ин абёт низ даст аз санъати ихом боз намедорад. Тасвири шабу рӯз, тулуъ ва ғуруби офтоб, баҳору тирамоҳ ва монанди инҳо аз тасовирест, ки Носир ба шеърӣ пешиниён назар дорад, аммо дар ҳама ҳолат сабки хоссаи худро ба қор мебарад ва ба ҳеч вачҳ муқаллид нест. Чизи дигаре, ки дар қасоиди Носир

барчаставу муассир ба тасвир омадааст, ҳамоно ёди ёру диёр, хоса зодгоҳаш Бухорост. Носир ҳам дар қасидаи мустақил ва ҳам дар абёти ҷудогонаи ашъори дигараш аз ин мавзуъ сухан намудааст. Сабру қаноат ва ворастиагию озодагӣ аз мавзуоти дигарест, ки дар қасоиди Носир ҳамвора матраҳ мегардад. Аз ин лиҳоз қасоиди Носирро метавон ба се гурӯҳ тақсим намуд: 1. Қасоиди таҳмидия. 2. Қасоиди мадҳия ва 3. Қасоиди комилан ирфонӣ. Мо шартан аз лиҳози унвон ва муҳтаво қасидаҳои Носирро ба се гурӯҳ тақсим намудем, аммо ҳам дар қасоиди таҳмидия ва ҳам дар қасоиди мадҳия шоир бештар андешаҳои ирфонӣ ва каломии худро баён мекунад.

Қасоиди таҳмидия. «Таҳмидия дар истилоҳи улуми адабӣ ба маънии бисёр ҳамд гуфтан аз барои Худо ва зикри номи Ё ва адои эҳтиром аст ба паёмбари ислом- Муҳаммад Мустафо(с) дар садру хутбаҳо ва дебочаи китобҳо» [6, с. 6]. Наът ё худ таҳмидия дар адабиёти форсии тоҷикӣ таърихи қухан дорад. Ҳанӯз дар ибтидои ислом донишмандони эрониясле монанди Рузбех писари Додвех маъруф ба Абдуллоҳ ибни Муқаффаъ ҳини нақли осори паҳлавӣ ба арабӣ ба таҳмидия ибтидо гузоштаанд. Носир дар сурудани қасоиди таҳмидия ҳамон суннати пешиниёро идома додаст, аммо дар сабку шеваи баён аз эшон тафовут дорад. Ду байте, ки дар «Дебоча»-и девон яке дар ҳамди Худованд ва дигаре дар мадҳи расули акрам(с) омада аст, аз бештарин абётест, ки дар таҳмидияи адаби форсӣ суруда шудаанд. Дар таҳмиди Худованд гӯяд:

*Ки кунад шукри мунъиме, ки бувад
Шукр ҳам шаққаре зи инъомаш [1, с. 1].*

Дар тамчиди ҳазрати паёмбар гӯяд:

*Касеро ситоиш чи ҳоҷат зи мо,
Ки ўро ситоянда бошад Худо [1, с. 1].*

Қасоиди таҳмидии Носир бештар ирфонӣ буда, аз шуру шавқ ва сӯзи ишқу иштиёқ молломанд, аммо маҳз дар ҳамин таҳмидияҳо андешаҳои каломии фалсафии шоир бо афкори ирфонияш омехта баён шудаанд, ки наметавон фосилае байни онҳо қоиладар шуд. Чизи дигаре, ки дар қасоиди таҳмидияи шоир ҷолиби тавачҷуҳанд, ҳамоно корбурди устодонаи саноеи бадеист. Бароати истехлол аз муҳимтарин саноеъ аст, ки дар қасоиди Носир ба кор рафтаанд. Баъд аз бароати истехсол санъати талмеҳ асос ва бунёди таҳмидияҳои шоирро ташкил медиҳад. Носир ояҳо ва ё қисмате аз ояҳои Қуръон, маъонии онҳо, саргузашту корномаи пайғамбарони мурсал, мафохуму алфози Қуръон ва мазмуни аҳодисро дар ашъораш устодона корбаст намуда, ки ба онҳо ишора намудаем [5, с. 113;120]. Корбурди санъате, ки таҳмидияи Носирро аз таҳмидияҳои дигарон ҷудо мекунад, ҳамон санъати ихом аст, ки беш аз ҳар санъате ба кор рафтааст. Чунончи, дар қасидаи аввал, ки дар тавҳиди Бори таъолост:

**Донанд яқин роҳи Хусайнию Ҳичозӣ,
К-аз аҳли Ироқанду в-аз шаҳри Ҳамадонанд [1,2]**

**

**В-ин рост равонӣ, ки чу тиранд зи кешат,
Пур карда лаболаб ба зеҳ аз шукр даҳонанд [1,1].**

***

**Носир чу маъонии баёни ту бадеъаст,
Ашъори ту мифтоҳи маъонию баёнанд [1,1].**

Носир ду қасида дар наъти Худованд дорад, ки яке дар ибтидои девон ва дигаре дар радифи муқаттаъот омадааст. Баъд аз тавҳиди Бори таъоллоҳ ду қасида дар наъти расули акрам(с) ихтисос дорад. Носир паёмбари исломро бо авсофу алқобе монанд Саййидармурсалин, Аҳмад, Мустафо, Амин, расули акрам, ҳазрат, хотиматуланбиё ёд мекунад. Тавсифҳои чун «фақири мулкситон», «ҳокии фалакпаймо», «хумои ҳиммати фориғи

бол» породоксе дар худ доранд, ки ҳама ишора ба сират ва амалу рафтори эшон аст. Қасидаи дуҷум, ки бо байти зер оғоз мешавад, яке аз қасоиди ғарро дар адаби порсист:

Эй зи тайиди азал нақди амонатро амин,
Маҳрами асрори Куръон, ҳамдами Рухуламин [1,4].

Муҳимтарин хусусияти қасоиди Носир дар корбурди устодонаи санъати ихом буда, ихомгарой аз вижагиҳои сабки ўст. Чунончи, дар байти зер дар баробари калимоти ирфоние амсоли илму яқин алфози «Хусайнӣ», «Ҳичозӣ», «Ироқ» ва «Ҳамадон» ба ду маънӣ; ҳам ба маъноии пардаҳои мусиқӣ ва ҳам ба исми шаҳр ба кор рафтаанд:

Аз илм ба маълум расиданд касоне,
К-аз партави дидори ту дар айни аёнанд.
Донанд яқин роҳи Хусайнию Ҳичозӣ,
К-аз аҳли Ироқанду зи шаҳри Ҳамадонанд[1,4].

Қасидаи «Дар мадҳи Имоми ҳаштум ҳазрати Алӣ ибни Мусо Ар-Ризо(а) ва мақабати Амралмуъминин Алӣ(а)» баёнгарӣ яке аз хасоиси дигари сабки Носир, овардани калимоти ҳамчинсу ҳамоҳанг дар аввалу васат ва охири мисраъ мебошад:

Ҳар тарафе **сорбон** карда ду ҳавдач **равон**,
Зухраву Маҳ дар **қирон** дар дари чаҳ мақтаран.
Ҷумла ба касби **ҷамол** дар талаби **мулку мол**,
Қиблаи мақсуди **ман** боби имоми **заман**.

Каъбаи **олимақом** Машҳади ҳаштум **Имом**,
Орифи роҳи Худой **олими** ҳар қисму фан[1,7].

Гурӯҳи дувуми қасидаҳои Носирро қасоиди мадҳӣ ташкил медиҳанд. Аз 74 қасидаи Носир панҷоҳ дар сади он ба мадҳи шоҳону амрон, садру вазирон ва шайхони орифони бузург ихтисос дорад. Оё воқеан Носир чун Анварӣ ва ё Заҳири Форёбӣ «нӯҳ курсии фалак»-ро бўсазани рикоби Қизил Арслон барин шоҳон доништааст ва ё дар ҷода сабки шева ва марому мақсади худро дорад? Носир дар яке аз қасидаҳои таъкид мекунад, ки барои тамаъи симу зар шеър нагуфтааст, зеро риску рӯзии худро аз дасти ранҷбараш ёфтааст:

Санойи ҳар қасу нокас зи баҳри зар накунам,
Ки ваҷҳи қути ман аз дасти ранҷбар бошад[1,3].

Агар мадҳ гуфта, ҳамоно мадҳи набию валӣ гуфта:

Ба ғайри мадҳи набию валӣ нахоҳам гуфт,
Чу ройи тутии ширинсухан шакар бошад[1,3].

Дар таърихи адабиёти форсӣ- тоҷикӣ медеҳасарой як расми маъмули иҷтимоию фарҳангӣ ва то андозае дорой рангу бўйи сиёсӣ будааст. Баҳоуддини Хуррамшоҳӣ менависад: «Бояд донист, ки байни мадҳ, ҳатто мадҳи ифротӣ бо тамаллуқ фарқ ҳаст. Дар тамаллуқ фурумоягӣ ва сабуқандешӣ ҳаст ва хор доштани хештан. Аммо аз он ҷо ки мадҳ як суннат ва як шеваии мутаориф будааст, дар он фурумоягӣ ва хор доштани хештан роҳе надошта аст...[7, с. 51]. Носир дар дарवेशию қаноат умр ба сар бурда ва ба ҳеч ваҷҳ шоириро касби маош қарор навода аст. Ҳатто, аз фақри худ, ки пайравӣ ба шеваи зиндагии паёмбар аст, фаҳр ҳам намудааст (*Зи фақри хеш маро фаҳр асту (ъ)оре нест...*). Дар мавриди чигунагии қасоиди мадҳии Носир ва фарқи он аз қасоиди дигарон дар боби «Носири Бухорой ва суннатҳои шеъри форсӣ»-и китоби зикршудаи худ батафсил сухан кардаем [5, с. 237]. Ин ҷо зикри ин нуктаро зарур медонем, ки шоири ориф ба қисмати додаи Худованд шокир буда, бештар авҷот рӯзии худро ба туфайли дасти ранҷбар ҳосил мекардааст:

Ризо ба қисми Худо додаам ба-дон шокир,
Ки хушкноне ҳосил зи килки тар бошад [1,3].

Аз он ҷо, ки шоир доим дар ғурбат ба сар мебурд ва ин касби маош низ дар дарбори шоҳону амирон ҳосил мегардид, ногузир буд ба эшон рӯй оварад ва гоҳ- гоҳе ононро мадҳ гӯяд. Қасоиди мадҳии ў низ ҳам аз лиҳози ҳунари ва ҳам аз ҷиҳати маъноию баён дар як сатҳ нестанд. Он ҷо «мадҳи набию валӣ» мекунад, шеъри ў тобиши дигаре дорад ва маълум аст,

ки шоир онро аз дилу ҷон ва ба ихлосу муҳаббати тамои сурдудааст. Зеро марому мақсуди ӯ аз эҷоди қасоид тавҳиди Бори таъоллоҳ ва мадҳи набию валист. Ҳамин гуна эҳсосоти амиқи шоирона ва муҳаббату ихлос дар қасоиде ба назар мерасад, ки шоир дар мадҳи пируну пешвоёни тариқат ва орифон сурудааст. Аммо дар қасоиди мадҳие, ки ба подшоҳону амирон ва вузаро ихтисос дорад, ин эҳсосу самимият ба назар намерасад, сухани шоир оҳанги муқаррарӣ касб мекунад ва ҳамон шеваи баёни шуарои қасидапардозии пешинро мемунад. Бо он фарқият, ки агар шуарои маддоҳ аз мулкситонию зафармандии подшоҳон ҳарф зананд, Носир саховатмандӣ ва адлу адолати мамдӯҳони хешро меситояд ва ин хислатҳои ҳамидаро ба эшон вом медиҳад. Такрори маънию мазомин ва ҳатто тасвирсозӣ дар ин гуна қасоид маро ба натиҷа меоварад, ки Носир шоҳони амирон ва вузароро аз ноилоҷӣ мадҳ гуфта ва ба тавсифу ситоиши эшон ҳеҷ майлу рағбате надоштааст.

Муҳимтарин моя ва сармоёю муҳтавои ашъори Носири Бухорӣ, алалхусус, қасидаҳои ӯро масоили тасаввуфу ирфон ташкил медиҳанд. Ба ин нукта, илова бар ин ки осораш бозгӯӣ ин даъвост, тазкиранигорон ва суханварону суханшиносони бузурги пешин чун Мавлоно Ҷомӣ ишора намудаанд [9,465]. Ин нукта, ки оё Носир тариқат паймуда ва орифу солики роҳи Ҳақ аст, ҷойи ҳеҷ тардид нест. Ба ин нукта ҳам тазкиранигорон қоиланду ҳам ашъораш гувоҳи ин матлаб аст. Соҳиби «Риёзу-л-орифин» ӯро дар қатори орифон ном бурдааст. Носир низ чун дигар орифон рози офариниш ва сирри вучудро ба туфайли ишқ ва ишқро мабнои офариниш ва вучуд медонад. Ирфоне, ки дар адабу тамаддуни мост, ба ду навъ аст: яке ирфони амалӣ ва дигаре ирфони назарӣ. Носир аз ҳарду баҳраманд аст, яъне ҳам чун солики роҳи тариқат «ҳафт шаҳри ишқ»-ро гашта ва ҳам аз назарияи ирфон огоҳии комил дорад. Ирфони Носир бештар моили ирфони ошиқонаи Хуросон, ҳамон ирфони Саноию Атор ва Мавлавист ва камтар аз ирфони Ибни Арабӣ таъсир бардоштааст. Асосу бунёди мактаби ирфонии Хуросон ишқ аст ва мадору маркази ирфони Носирро низ ишқ ташкил медиҳад. Ирфони Ибни Арабӣ ирфони фалсафӣ аст, аммо дар ирфони Носир монанди ирфони Хуросон фалсафа камтар дида мешавад.

Дар қасоиди ирфонӣ низ корбурди санъати ихом аз муҳимтарин хосоиси сабки шоир аст. Масалан, истилоҳоти мусиқӣ низ аз мафҳумҳои ҳастанд, ки бештар васитаи баёни фикри шоир ба тариқи ихом гаштаанд. Аз ҷумла қасидаи «Дар ҳасби ҳоли худ ҳангоми азимат ба зиёрати каъба»:

Мутрибо, бар сари роҳем ба оҳаги Ҳичоз,
Дили ушшоқи ҳазинро ба навое бинавоз.
Удро гӯш ба раҳ буд, баровард хурӯш,
Бо кӣ гуфтанд ба гӯши дилаш аз пардаи роз?
Мутрибу соз агар нест, бисозем, ки ҳаст
Зухра дар маҷлиси мо мутрибае бо ҳама соз.
Роҳи ушшоқ Ҳусайнист, агар хоҳӣ рост,
Ҷойи бардошт **Ироқ** асту фурудаст Ҳичоз [1, с. 63].

Ҷунон ба назар мерасад, ки Носир бештар саъй намуда, то матлаберо ба гунае адо кунад, ки шунаванда ва ё хонанда ба гумон афтад ва бо корбурди калимоту ибороти дупаҳлӯ маъоние дигареро ба ҷуз он ки дар зоҳир мурод аст, ироа мекунад. Хонанда дар мутолиаи абёти боло гумон мебарад, ки шоир аз мусиқию созу наво сухбат дорад. Истифодаи калимоти *мутриб*, *роҳ оҳанг*, *Ҳичоз*, *Ушшоқ*, *ҳазин*, *наво*, *навоз*, *уд*, *раҳ*, *хуруш*, *гӯш*, *парда*, *роз*, *соз*, *Зухра*, *маҷлис*, *Ҳусайнӣ*, *Бардошт*, *Ироқ*, *Фуруд* ҳама алфозу калимотест, ки марбути мусиқиянд ва ихом доранд. Аслан, муроди шоир чизи дигар аст. Шоир ба зиёрати ҳонаи Худо, ки дар Ҳичоз аст, азми сафар дорад. «Роҳ»-и мисраи аввал бо таносуб ба мутриб, оҳанг ва «Ҳичоз» аз пардаҳои мусиқӣ аст, вале муроди шоир аз он роҳи муқаррарист; «оҳанг» дар нигоҳи аввал ба маънии лаҳн аст, аммо аслан ба маънии касд, азм ба кор рафтааст; «Ҳичоз» низ дар зоҳир ба маънии пардаи мусиқист, вале мурод аз он мулки Ҳичоз аст; «Ушшоқ» ҳам номи яке аз пардаҳои мусиқист, вале мақсади шоир ҳамон ошиқони

роҳи Ҳақ аст, ки азми хонаи Худо доранд. Калимоти мисраъҳои дигар низ ба ҳамин минвол ба ду маънӣ қорбасти шудаанд. Дар байти чаҳорум шоир тавассути алфози мусиқӣ самти ҳаракати худро ба Каъба таъйин намудааст. Яъне Носир аз Ироқ («*ҷойи бардошт Ироқ аст*») ба сӯи Ҳичоз сафар кардааст («*фуруд аст Ҳичоз*»).

Хулоса, Носири Бухорӣ дар қасида бештар мадҳи «набию валӣ» мекунад ва дар қасоиди мадҳияш шоҳу амирноро ба сулҳу салоҳ ва адлу адолат даъват кардааст ва агар ҳуқуқро ситоиш карда, маҳз ҳамин хислатҳоро сутудаву ин амали ҳамидаро ба онҳо вом додаст. Қорбурди санъатҳои лафзӣю маънаӣ дар қасоиди Носир то ба дараҷаест, ки назираш дар қасидаҳои шорони пешин ба нудрат ба назар мерасад ва ихомгӯӣ аз мушаххасоти сабки ўст. Истеҳкоми сухан ва баёни матолиб дар пардаи ибҳомҳои равону ширин ва дилчасп, ки сабки ҳиндиرو ба хотир меоварад, аз хусусиятҳои муҳимми қасоиди Носиранд.

Муқарризи: Давлатбеков Л.М., д.и.ф., профессори ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода
Рӯйхати адабиёт:

1. Бухорӣ, Носир. Девони ашъор [Матн]. Ба кӯшиши Маҳдии Дурахшон\Носири Бухорӣ.- Техрон, 1353. - 496 с.
2. Восифӣ, Зайниддин Маҳмуд. Бадоеъу-л-вақоеъ[Матн] / Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. - Душанбе:Сарредаксияи илмии ЭМТ,2014.-734 с.
3. Дурахшон, Маҳдӣ.Сарсухан[Матн]//Носири Бухорӣ. Девони ашъор. -Техрон, 1353.-С., се то саду чаҳордах.
4. Косамӣ, Нусрутуллоҳ. Дебача[Матн] //Носири Бухорӣ.Девони ашъор,- Техрон, 1353.-С., 1-20.
5. Исрофилниё Ш.Р. Мероси Носири Бухорӣ ва такомули ғазали ошиқонаи орифона дар асри XIУ[Матн]\Ш.Р.Исрофилниё-Душанбе: Сифат, 2012. -3 56.с
6. Сафо, Забеҳуллоҳ. Таърихи адабиёт дар Эрон[Матн]\З.Сафо, ҷ., 3, чопи дувоздаҳум. - Техрон, 1382. - 302 с.
7. Совачӣ,Салмон. Девон[Матн]. Ба кӯшиши Меҳрдоди Авасто // Салмони Совачӣ. - Техрон, 1338. - 558 с.
8. Сутуда, Ғуломризо.Таҳмидия дар адаби форсӣ[Матн] / Ғ.Сутуда.-Техрон, 1365. - 326 с.
9. Хуррамшоҳӣ, Баҳоуддин. Ҳофизнома, шарҳи алфоз, аълум, мафохими калидӣ ва абёти душвори Ҳофиз[Матн]\Б. Хуррамшоҳӣ. -Техрон, 1368.-1448 с.
10. Ҳабибов, А. Муқаддима[Матн]//Носири Бухорӣ. Мунтахабот. -Душанбе, 1996, С. 3-46.
11. Ҷомӣ, Абдурахмон. Осор[Матн] //Абдурахмони Ҷомӣ. - Душанбе: Адиб,Ҷ.,8, 1989.

САБК ВА ХУСУСИЯТҲОИ БАДЕИИ ҚАСОИДИ НОСИРИ БУХОРОӢ

Дар мақола сухан аз хусусиятҳои сабкию бадеии қасоиди шоири шаҳри асри XIV адабиёти форсӣ-тоҷикӣ Носири Бухорӣ меравад. Бино ба таҳқиқи муаллифи мақола, Носири Бухорӣ на танҳо дар ғазал, балки дар қасидасароӣ низ соҳиби сабки худ аст. Муаллиф аз нигоҳи мавзӯ қасоиди шоирро ба се гурӯҳ: қасоиди таҳмидия, қасоиди мадҳия ва қасоиди ирфонӣ тақсим менамояд. Носир дар сурудани қасида аз нигоҳи сохтор ҳамон суннати қасидасароӣ пешинро идома дода, аммо аз нигоҳи мавзӯ ва шеваи баён навгониҳо дорад. Муҳимтарин хусусияти сабки қасоиди Носири Бухорӣ қорбурди устодонаи санъати ихом буда, ихомгароӣ аз вижагиҳои усули баёни ўст. Истеҳкоми сухан ва баёни матолиб дар пардаи ибҳомҳои равону ширин ва дилчасп, ки сабки ҳиндиرو ба хотир меоварад, аз хусусиятҳои муҳимми қасоиди Носиранд.

Калидвожаҳо: қасида, таҳмидия, мадҳ, ирфон, ҳунар, санъатҳои бадеӣ; бароати истеҳлол, ихом; таҷнис.

СТИЛЬ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОДЫ (КАСИДЫ) НАСИРА БУХАРАИ

В статье речь идёт о стилистических и художественных особенностях касиды (оды) великого поэта персидско-таджикской литературы XIV века Насира Бухараи. Согласно исследованиям автора статьи, Насир Бухараи имеет свой стиль не только в газели, но и в оде (касыды). С точки зрения темы автор делит касиды поэта на три группы: тахмидия (монотеистические оды), хвалебные оды и мистические оды. Насир в написании касиды, с точки зрения структуры, продолжил традицию предыдущих поэтов-одописцев, но у него есть новшества с точки зрения темы и стиля выражения. Важнейшей стилистической особенностью оды Насира Бухараи является мастерское использование искусства ихама (поэтическая фигура), что является одной из особенностей его поэтического стиля. Уплотнение речи и выражение содержания под покровом сладостной и страстной двусмысленности, напоминающей индийский стиль, - одна из важных особенностей касиды Насира Бухараи.

Ключевые слова: касыда, тахмидия, восхваление, мистика, мастерство, художественное искусство; бароат истехлол, ихам; каламбур (уподобление).

STYLE AND ARTISTIC FEATURES OF THE ODE (QASIDA) OF NASIR BUKHARAY

The article talks about the stylistic and artistic features of the poems of the city poet of the 11th century Persian-Tajik literature, Nasir Bukharai. According to the research of the author of the article, Nasir Bukharai has his own style not only in ghazals, but also in poetry. The author divides the poet's poems into three groups based on the subject: Thammidiya poems, hymn poems and mystical poems. From the point of view of the subject, the author divides the poet's poems into three groups: Thammidiya poems, hymn poems and mystical poems. In singing the qasida, Nasir continued the tradition of the previous qasida singers in terms of structure, but he has innovations in terms of the subject and the style of expression. The most important stylistic feature of Nasir Bukhara's poems is the masterful use of the art of Iham, which is one of the features of his method of expression. The strength of speech and the expression of the subject in the veil of sweet and passionate ambiguities, reminiscent of the Indian style, are important features of Nasir's poems.

Keywords: qasida, tahmidiyyah, madh, lore, art, artistic arts; for production, iham; definition.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Исрофилниё Шарифмурод Раҳимзода* - Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва таърихи адабиёт. Нишонӣ: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 918754951;

Сведения об авторе: *Исрофилниё Шарифмурод Раҳимзода* – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улуғзаде, доктор филологических наук, профессор кафедры теории и истории литературы. Адрес: 734019, г. Душанбе, ул. Мохаммадиева, 17/6. Тел.: (+992) 918754951;

Information about the author: *Isrofilniyo Sharifmurod Rahimzoda* – Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Doctor of Philology, Professor of the Department of Theory and History of Literature. Address: 734019, Dushanbe, st. Muhammadiev, 17/6. Tel.: (+992) 918754951

Адабиёт дар тарбияи ахлоку одоб, кадрдонии масъулиятшиносӣ, раҳму шафқат ва инсондӯстӣ сахмгузори хоҳад намуд. Мардуми Чин яке аз халқиятҳои қадимтарини Шарқ буда, осори онҳо то ба имрӯз боқӣ монда, сахми онҳо дар пешрафти тамаддуни ҷаҳонӣ ниҳоят бузург мебошад. Кашфиётҳои чинӣ то ҳол мушкilotи ҷомеаи ҷаҳонӣ имрӯзаро баргараф менамояд. Аксари комёбиҳои тамаддуни онҳо ба сатҳи ҷаҳонӣ расида, ҳамчун муъҷизаҳои олам эътироф гардидаанд.

Маданияти мардуми Чини қадим бо хусусиятҳои муҳимтарини худ аз маданияти мардуми дигар фарқ мекунад. Яке аз муъҷизаҳои онҳо бунёди девори бузурги Чини қадим мебошад, ки дарозияш 2700 - 3000 км буда, баландиаш 14-15 метр ва бараш ба 7-8 метр баробар мебошад. Ин девор мардуми Чинро аз хавфу хатари обхезӣ, ҳуҷуми душманони аҷнабиашон муҳофизат намуда, инчунин, тавассути он Чин бо мардуми ҳамсоя робитаҳои тичоратӣ фарҳангии худро пайваस्त мегардонад. Инро роҳи бузурги абрешим низ мегӯянд [6, с.14].

Аз давраҳои хеле қадим Чин таваҷҷуҳи башариятро ба худ ҷалб менамуд. Махсусан, теъдоди интишори осори аврупоӣ дар мавриди Чин хеле зиёд аст. Забон ва ҳатти чинӣ дорои хусусиятҳои хоси худ буда, чинӣ то ҳол барои навиштан зиёда аз 6000 аломатро истифода мебаранд. Ин кашфиётҳо боиси ташаккули пешрафти илмҳои риёзӣ, нучум, тиб, ахлоқ, фалсафа, ҳуқуқ, адабиёт, таърих ва ғайра гардида, то имрӯз дар байни мардуми Чин таълимотҳои ахлоқию ватанпарварӣ, ҳуқуқӣ ва инсондӯстии аҷдодиашон боқӣ монда, аҳамияти бузургашро гум накардаанд.

Илми адабиётшиносӣ дар Чин, қабл аз ҳама, дар заминаи мафҳуми динӣ ва андешаҳои фалсафӣ бо номи *вэн* 文 ва ё каломии мавзун *вэн* ба амал омадааст. Шакли *вэн* 文 ин пиктограмма ифодакунандаи одами рақсунанда бо тасвири хоси бадан 紋, ки ин аз юэ 樂 сарчашма гирифта, дар маҷмӯъ, суруд ва рақсро бо ҳам васл мекунад. Суруд ин мусиқӣ ва матн аст. Мафҳуми *вэн* ин матои гулдӯзишудаеро менамояд, ки дар он тавассути торҳои сурх ва кабуд (ин як 陰陽) гулҳо дӯхта мешавад. Вэн ҳамчун мафҳуми гулдӯзӣ дар тамоми тасвирҳои истифода мешавад. Аз зумраи асарҳои маъруфи қадимаи чинӣ, ки ба ин масъала даст додаанд ва бо услуби бадеӣ офарида шудаанд, инҳо «Дао дэ сзина» 道德經, «И-сзин» 易經 周易 (асрҳои V–IV пеш аз мелод) мебошанд [7, с.42].

Адабиёти Чин аз ҷумлаи адабиёти бостонии фарҳанги дунё ба шумор меравад. Мансубияти ин адабиёт ба ҳазорсолаи дуҷуми пеш аз мелод мутааллиқ мебошад, ки онро вобаста ба раванди таърихӣ ин кишвар ба се марҳила тақсим намудаанд: давраи қабилаи Шан-ин, ки асрҳои XVIII–XIX пеш аз мелодро дарбар мегирад. Давраи Чжоу ба асрҳои XII–VIII пеш аз мелод вобастагӣ дорад ва давраи охири ба асрҳои III пеш аз мелод ва асрҳои III мелодӣ нисбат додаанд. Баъзе муҳаққиқони бостоншинос бар он андеша мебошанд, ки адабиёти марбута пеш аз қабилаи Шан низ вучуд дошт. Зикр кардан ба маврид аст, ки адабиёти Чин дар заминаи адабиёти шиғоҳӣ ташаккул ёфта, аслан, муҳтавои диниро ба худ касб намудааст.

Ёдгориҳои ҳатти адабиёти Чин ба асрҳои XII–VIII пеш аз мелод, аниқтараш, ба давраи Чжоу вобастагӣ дорад. Дар ин давра асарҳои пайдо шудаанд, ки маҳз, дар мавриди шоҳигарии хонадони Чжоу баҳс менамояд ва беҳтарин намунаи он «Чжоули» ба шумор меравад. Асари дигаре, ки бо номи «Китоби таърих» низ маъруф мебошад, ин «Шусзин» буда, дар он ривоятҳои қадими Чин гирд оварда шудаанд. Гузашта аз ин, нахустин таҳлилҳои

адабӣ дар асрҳои VI-V пеш аз мелод ба назар расида, интиҳои адабиётшиносии ин кишварро ба яке аз нахустин муҳаққиқони он Сао Пи доништаанд.

Пайдоиши назарияи нав дар мавриди шеър ва таркиби он аслан, дар рисолаи машҳури «Дар мавриди чор рукн»-и Шэн Юэ (441-513), рисолаи «Аждари чанд паҳлуи андешаҳои адабӣ»-и Лю Се ва рисолаи «Дараҷаи шеър»-и Лю Се (466-520) ба анҷом расидааст, ки дар он беҳтарин намунаҳои шеърӣ оварда шудаанд ва барои боз ҳам хубтар омӯхтани адабиёти Чин заминаи хубе фароҳам меорад [9, с.22].

Забоншинос Фу Си триграммаро таҳия намуд, ки сараввал ба боло ва баъдан ба поён нигаронида мешуд ва баъдан, ба чор ҷониби дунё, мисли тасвири абрҳо, раъду барқ, борон, нашъунамои рустаниҳо, дар маҷмӯъ, *ВЭН* мебошад. Вэн ин тамоми ҳодисаҳои хурдтарини рӯйи замин аст, ки дар маҷмӯъ, дорои оҳангу навозиш мебошад. Вэн фарҳангу маориф ва ёдгориҳои қадими динӣ маҳсуб мегардад. Зеро ҳар яки он тавассути иероглифҳо оҳанги хоссаро ба амал меорад. Конфутсия, аз ҷумла, тазаққур медиҳад, ки агар калом гулдӯзӣ нагардад, пас он пароканда мешавад.

Аксарияти осори чинӣ дар шакли назм офарида шудаанд. Мисли «Дао дэ сзина» 道德經, «И-сзин» 易經 周易 қисман шеърӣ дорад. ҳарчанд ки назм дар Чини қадим мавҷудият дошта бошад ҳам, аммо то ҷӣ андоза моли худ будани он маълум нест. Аз ин хотир, назаре мекунем ба адабиёти қадимаи Чин: тамаддуни чинӣ таърихи қадима дошта, тавваҷҷуҳи муарриҳин, ҳукамо ва муҳаққиқони ҷаҳониरो дар ҳар давра замон ба худ ҷалб намудааст [8, с.54].

Яке аз давраҳои хеле барҷаста, ки ба таърих ва фалсафаи Чин таъсири қалоне расонидааст, давраи классикӣ мебошад. Давраи классикӣ, давраи Чжоу аз асри XII то эраи мо оғоз меёбад, ки дар мавриди ин давра маълумоти кофӣ боқӣ намондааст. Фақат аз асри VII ин тараф маълумотҳои сарсарӣ дида мешавад. Пойтахти он шаҳри Лоу буд. Дар Чин то омадани муғулҳо ду пойтахт: 1. Хао; 2. Ҷанубии Чжоу, (Чанган), (Сиан), Ло (ян) – шарқӣ. Давраи ғуломдорӣ оғоз ёфт. Шоҳигарии Чу дар ҷануб оғоз меёбад, ки дар асл аз халқиятҳои майда (Мяо ва Яо) иборат буданд.

Дар ин давра шоҳигарии гуногун кӯшиш мекарданд, ки замини Чинро васеъ намоянд. Тамаддуни Чин торафт инкишоф меёбад. Таълимоти Конфутсий ва Лаотси дар тамоми минтақа паҳн шуда, мардум онҳоро замзама мекарданд. Муаллифи рисолаи «Гуан Сзи» - Гуан Чжун дар ҳамин асрҳо зиндагӣ ва эҷод намудааст. Асарҳои Гуан Сзи – шоҳасаре доништа мешавад, дар бораи иқтисодиёт, иҷтимоӣ ва сиёсати ҳамон давра. Асарҳои машҳуртарини давраи қадими Чин инҳо ба шумор мераванд: «Лаосзи», «Мэнсзи», «Изансзи», «Сунсзи», «Лесзи», «Чжуансзи», «Чесзи», «Сюнсзи», «Масзи», «Хан Фэй сзи». Аз ин ҷо, метавон хулосагирӣ намуд, ки аллақай, дар ин давра адабиёт арзи вучуд доштааст [10, с.64].

«Мэн-Сзи» - китобест дар бораи Мэн Кэ – донишманди ҷаҳондида; Сун-сзи – таълимот дар бораи чашни Серс Ё мебошад ва дар «Чжуан-сзи» ё «Усзи-сзи» – ҳикматҳои устод Чжуан Чжоу ҷой дода шудааст. Вале муаллифон қаҳрамонҳоро тағйир додаанд. Масалан, Мэнсзи – қаҳрамони адабиёт Мэн Кэ-ро истифода намудааст. Инро дар мисоли Куню дидан мумкин аст. Ин асар таълимоти Конфутсийро дарбар мегирад, ки бо номи дигари ӯ Кун Сю мебошад. Ин асар дар бораи хислатҳои Конфутсий маълумот медиҳад, ки хангоми суҳбат бо шахсони табақайи поёнии ҷомеа каме таъзим менамуд. Қаҳрамони дигари асарҳо ин Лао-сзи мебошад, ки симои асосии он Ли Эр аст. «Лао-сзи» дostonест, ки дар мавриди қаҳрамони Лао-Сзи маълумот медиҳад. Маънои вожаи Лао – «пир», «фартут» мебошад. Лаоро модараш 81 сол дар батнаш медорад ва дар зери дарахти олу таваллуд мекунад. «Гуансзи» - ин Гуан Чжун вазири маъруфи Хуан-гуна (664-643), шоҳигарии Си мебошад, ки ӯ шоҳи шоҳон доништа мешуд.

Дар даврони шоҳигарии Син вобаста ба сиёсати Син, ки бениҳоят худхоҳ буд, осори гузаштаро нест мекунанд, вале олимони ва мардуми тамаддунофарӣ чинӣ меҳру

муҳаббат ва самимияти худро нисбат ба ганҷинаи гузаштагон аз даст надода, онро ҳифз менамоянд. Баробари аз байн рафтани салтанати Син ва аз нав эҳё намудани ин осори гаронбаҳои чинӣ оғоз мегардад. Аз ҷумла, асосгузори филологияи хонӣ Дун Чжун-шу (200-122) мебошад, ки дар асоси пешниҳоди ӯ Донишгоҳи Тайсю нахустин донишгоҳи олий дар Чин таъсис меёбад. Мао Чан дар пешсухани «Шит-сзин» мақола пешниҳод намудааст, ки шакли суруд (ши) ва мавзӯҳои онро эзоҳ медиҳад. Барои он ин китобро бузург меноманд, ки ҳар як суруд дорои муқаддима мебошад. Дар муқаддимаи он дар мавриди 6 категория: *фин, я, сун, фу, би, син* баҳс мекунад. Инҳо хусусияти шаклии шеърро (мусикӣ) нишон медиҳанд:

- Фин – шамол ва сурудро ба шамол монанд намудаанд. Шеъри Фин мисли насиму боди хузнангез метавонад муассир бошад;

- Я – қонун мебошад. Ин гуна шеърҳо ба ду навъ – Я-и бузург ва я –и хурд чудо мешаванд;

- Сун – сароидан, ниёиши худоён ва ҳокимиятдорон;

- Фу – иншо кардан;

- Би – қиёс намудан;

- Син – оғоз намудан, аз як унсур оғоз гардида, бо унсури дигар ба итмом мерасад.

Бив Ви Син ду шакли якдигаранд. Фақат ба қиёси одӣ ва Син мураккаб мебошанд [7, с.36-37].

Гузашта аз ин, нахустин таҳлилҳои адабӣ дар асрҳои V-IV пеш аз мелод ба назар расида, интиҳои адабиётшиносии ин кишварро ба яке аз нахустин муҳаққиқони он Сао Пи доништаанд. Пайдоиши назарияи нав дар мавриди шеър ва таркиби он аслан дар рисолаи машҳури «Дар мавриди чор рукн»-и Шэн Юэ (441-513), рисолаи «Аждари чанд пахлуи андешаҳои адаби»-и Лю Се (466-520), рисолаи «Дараҷаи шеър»-и Лю Се ба анҷом расидааст, ки дар он беҳтарин намунаҳои шеърӣ оварда шудаанд ва барои боз ҳам хубтар омӯхтани адабиёти Чин заминаи хубе фароҳам меорад ва санъатҳои бадеӣ дар он шарҳи худро ёфтаанд.

Дар ҷаҳонбинии анъанавии динию асотирии чинӣ он масоиле қарор дошт, ки ҳар лаҳза дар зиндагии хеш ба он дучор мешуданд. Қабл аз ҳама, барои чинӣҳои қадим масъалаи ҷаҳолату зулм, манбаъҳо ва офарандагони он, инчунин, роҳҳои бартараф намудани он мароқангез буд. Дар китоби «Ши Сзин» («Китоби сурудҳо») муаллифи номаълуме оид ба ин масъала ба худ савол медиҳад, баҳс мекунад ва дар охир ба хулосае меояд, ки офарандаи кулли муносибату бадбахтӣ ва ҷаҳлу зулмот худи инсон аст ва ӯ Худоро ҳамчун офаридгору танзимгари ҳаёти инсонӣ инкор кардааст [9, с.47].

Дар китоби дигари ин давра «Шу Сзин» («Китоби таърих») дар бораи мавҷудияти панҷ мабаъ: об, оташ, дарахт, фулузот ва замин сухан меравад. Илова бар ин, оид ба панҷ ҳодисаи табиат: борон, нури офтоб, гармӣ, сардӣ ва бод низ маълумот дода шудааст. Саривақтӣ ва муътадили онҳоро асоси некуаҳолии мардум медонистанд ва инчунин, қўшидаанд, ки сабабҳои мусоидӣ ва номусоидии онҳоро низ шарҳ диҳанд. Шарҳи ин ҳодисаҳои тамаддуни Чини қадим робитаи зич доранд. Чунончи, илми ҳисоб, кашфи кутбнамо, харитаҳои ҷуғрофӣ, кашфи борут, ихтирои қоғаз ва ғайра аз қабилҳои онҳоянд.

Хулоса, метавон қайд намуд, ки дар баробари падидаҳои фарҳангӣ дар Чини қадим тасаввуроти динию асотирӣ низ ташаккул ёфта буд. Лекин бар хилофи қавмҳои дигар, чинӣҳо руҳ ва маънавиёти диниро асоси зиндагии худ қарор надода, балки танҳо тарафҳои модӣ ва арзишҳои дунявӣ онро қабул карданд. Пешвоёни адёни хешро на ҳамчун пайғамбарон ва фариштаҳои осмонӣ, балки чун афроди одию заминие мешумориданд, ки аз дигарон бо донишу заковат ва хулқу фазилати хеш бартарӣ доштанд.

Муқарриз: Юнусӣ А., н.и.ф., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода

Рӯйхати адабиёт:

1. Антология китайской поэзии //Перевод с китайского под общей редакцией Го Мо-Жо и Н.Т. Федоренко. - М., 1957. - Т. 2. – 687с.
2. Драгунов А.А. Исследования по грамматике современного китайского языка. – М.,1952. – 547с.
3. Книга о Великой Белизне. //Сост. С. Горюшева. - М., 2002. – 452с.
4. Поэзия эпохи Тан (7-10 вв.): Перевод с китайского. //Ред. Р. Делюсин, Сорокин В. /Сост. и вступ. ст. Л. Эйдлина. - М., 1987. - 479 с.
5. Сорокин В.Ф., Эйдлин Л.З. Китайская литература. – М, 1962. – 542с.
- 6.中国社会科学院文学研究所, 中国文学史编写组编写. - 北京: 人民文学出版社, 1962. - Т. 2. - С. 386.
7. 巴尔胡达罗夫著. 语言与翻译. 中国对外翻译出版公司, 1985:4
8. 包惠男. 文化语境与语言翻译. 中国对外翻译出版公司, 2001:99
9. 陈定安. 英汉比较与翻译. 中国对外翻译出版公司, 1998:263-264
10. 陈洁. 俄语翻译理论语言学派管窥. 中国俄语教学. 2000, 4:21

АЗ ТАЪРИХИ ТАШАККУЛЁБИИ АДАБИЁТИ ЧИН

Дар мақола таърихи пайдоиши илми филология, аз чумла, пайдоиши илми адабиётшиносӣ дар Чин мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Муаллиф кӯшиш намудааст давраҳои пайдоиши адабиёт, ташаккул ва инкишофи назму насрро дар эҷодиёти адибони Чин муайян намояд. Ҷамчунин доир ба заминаҳои мафҳуми динӣ ва андешаҳои фалсафии олимону адибони чинӣ сухан ронда, онҳоро аз нуктаи назари илмӣ шарҳу эзоҳ додааст.

Вожаҳои калидӣ: *Чин, адабиёт, осори динӣ-фалсафӣ, назму наср, асотир, тасвирот, пайдоиши хат, иероглифҳо.*

ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ КИТАЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В данной статье исследуются история формирования филологической науки, в том числе становления литературы в Китае. Автор пытается определить и пояснить периоды формирования и развитие литературоведческих наук, а также развития прозы и поэзии в творчествах китайских литературоведов. Также автор научно комментирует и разъясняет основы религиозных и философских понятий и размышления китайских ученых и литературоведов.

Ключевые слова: *Китай, литература, религиозно-философские произведения, поэзия, проза, мифология, описание, формирование письма, иероглифы.*

FROM THE HISTORY OF THE FORMATION OF CHINESE LITERATURE

This article examines the history of formation of philological science, including the formation of literature in China. The author is trying to identify and explain the periods of formation and the development of literary sciences, as well as the development of prose and poetry in the creatives of Chinese literary critics. Also, the author scientifically commented and explains the foundations of religious philosophical concepts and reflection of Chinese scientists and literary critics.

Keywords: *China, literature, religious and philosophical works, poetry, prose, mythology, description, writing formation, hieroglyphs.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Самадова Гулҷаҳон – Донишгоҳи байналмиллалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, докторанти (PhD) кафедраи назария ва таърихи адабиёт. Нишонӣ: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6, тел.:(+992) 000024608. E-mail: samadova_2019@mail.ru*

Сведения об авторе: *Самадова Гулҷаҳон – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, докторант (PhD)кафедры теории и истории литературы. Адрес: 734019, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6, тел.: (+992) 000024608. E-mail: samadova_2019@mail.ru*

Information about the author: *Samadova Guljahon – Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, (PhD) doctoral student theory and history of literature. Address:734019, 17/6 Muhammadiev st., Dushanbe, phone: (+992) 000024608. E-mail: samadova_2019@mail.ru*

Омӯзиш ва арзёбии чустучӯҳои бадеӣ ва маҳорати ҳунарии Айнӣ дар айнишиносии тоҷик аз оғоз то ба имрӯз дар самтҳои зерин ҷараён доштааст: шиноخت ва таҳқиқи тавсифи образҳо ва характерҳои осори бадеии Айнӣ; тарзи сюжетсозӣ ва сохтори композитсионии асарҳои нависанда; усули тасвир, забон ва сабки нигориш; ҳунари шоирии устод Айнӣ.

Дар роҳи омӯзиш ва баррасии масъалаҳои зикршуда аз нимаи дувуми солҳои бистуми садаи гузашта то ба имрӯз таҳқиқоти зиёде бо савияҳои гуногун ба анҷом расидааст, ки мухтасаран муҳимтарини онҳоро дар ин мақола аз назар мегузаронем.

Дар таҳқиқи ҳунари образофаринӣ, характер, сюжет, композитсия, тарзи тасвир ва забону сабки осори бадеии Айнӣ донишмандон М. Шакурӣ, А. Сайфуллоев, Раҳим Ҳошим, Қ. Бақозода, Х. Шарифов, А. Набиев, М. Раҷабӣ, М. Имомов, О. Ҳочамуродов ва дигарон мушоҳидаҳои худро баён кардаанд. Аз ҷумла М. Шукуров (М. Шакурӣ) дар рисолаҳои “Насри реалистӣ ва таҳаввули шуури эстетикӣ”, “Диди эстетикӣ халқ ва насри реалистӣ” ва мақолаи “Падари миллат” масъалаҳои зикршударо бо таҳлили повести “Одина”, романҳои “Дохунда”, “Ғулумон” ва “Ёддоштҳо”-и Айнӣ муфассал таҳлил карда, тозақориҳои ӯро дар ин замина нишон додааст, ки масъалаҳои заминаи образи бадеӣ, тасвири мушаххас ва таъминӣ, нақши тахайюл, моҳияти характер, сюжет, композитсия, тарзи тасвир, хусусиятҳои забонӣ ва сабки осори бадеии Айнӣро дарбар мегирад. Масъалаҳои зикршударо А. Сайфуллоев дар рисолаҳои “Романи устод Садриддин Айнӣ “Дохунда” ва “Мактаби Айнӣ”, Раҳим Ҳошим дар “Якумин қиссаи инқилобии тоҷик “Одина”, “Оини ҷавонмардӣ ва олуфтаҳои Айнӣ”, Қ. Бақозода дар мақолаи “Устод Айнӣ”, Х. Шарифов дар мақолаи “Диди ҳамосаи миллӣ дар эҷоди бадеии Айнӣ ва дигарон”, А. Набиев дар рисолаи “Тасвири олами ботинии инсон. Нависанда ва замон”, М. Раҷабӣ дар рисолаи “Тадқиқи таърих-тадқиқи характер”, М. Имомов дар китоби “Сюжет ва тасвир дар насри Садриддин Айнӣ” ва О. Ҳочамуродов дар мақолаи “Қорӣ-ишқамба”-и Садриддин Айнӣ ва “Ҳочичоқо”-и Содик Ҳидоят” мавриди баррасӣ қарор дода, равиши чустучӯҳои бадеии Айнӣро дар ин замина ба таври мушаххас таҳқиқ ва арзёбӣ кардаанд.

Дар ин замина таҷрибаи М. Шукуров (М. Шакурӣ) дар таҳқиқи таҳлили маҳорати Айнӣ дар офаридани образҳои бадеӣ, характери шахсиятҳо, сюжет ва композитсия, тарзи тасвир, забон ва сабки осори нависанда қобили мулоҳиза буда биниши тоза ва интиқодии ӯро ифода мекунад. Он чи ки М. Шукуров дар таҷрибаи образофаринии Айнӣ муҳим доништааст, дар повести “Одина”, романҳои “Дохунда”, “Ғулумон” ва “Ёддоштҳо” рангу бори романтикӣ гирифтани образҳои мусбат-Гулнор, Ёдгор ва Абдуллоҳоча ва дар образҳои манфӣ ба қор гирифтани воситаҳои тасвири реалистӣ мебошад, ки мушоҳидаи тозаӣ ӯ дар шиноخت ва баррасии тарзи образофаринии нависанда мебошад.

Ба андешаи М. Шукуров “Айнӣ якумин бор дар “Одина” қаҳрамони асосии осори худро ёфт. Заҳматкаши одӣ баъд аз ин дар ҳамаи асарҳои намоёни ӯ қаҳрамони асосӣ шуд. Ин қаҳрамон аз “Одина” то “Ёддоштҳо” дар роману повестҳои гуногуни ӯ такомул ёфта, сайри таърихӣ халқ, муҳимтарин сифатҳои маънавии вай ва дигаргуниҳои таърихӣ маънавияти ӯро амиқтару мукамалтар ифода намуд” [13, 95]. М. Шукуров аз ҳамин мавқеъ образҳои мусбати осори бадеии Айнӣро, ки “намояндаи халқи заҳматкаш” аст, таҳлил ва тавсиф карда, хислати (характери) онҳоро дар заминаи воқеиятҳои мавриди тасвири нависанда мушаххас месозад. Шинохти ӯро аз қаҳрамонони манфӣ низ фардиёт ва умумияти заминаи образ мушаххас месозад, ки намунааш Арбоб Камол аз повести “Одина” буда, дар ин замина, ба назари ин донишманд Айнӣ дар тасвири образҳои асарҳояш ҷанбаи иҷтимоии синфиро меъёр қарор додааст [13, 261].

Аз нигоҳи ӯ қаҳрамони повести “Одина” як ҷавони ноком, вале хоксору беиддаё аст, ки Айнӣ аз воқеияти зиндагӣ барун кашидааст. Дар “Дохунда нависандаро “сарнавишти як хонаводаи фақирони кӯҳистони тоҷик” гирифтор дошта, “дар романи фарохдомани “Ғуломон” на саргузашти як нафар ё чанд тане, балки анбуҳи халқ ва гурӯҳ-гурӯҳ мазлумон” Айниро ба андеша бурдааст. Агар Айнӣ дар “Одина”, романи “Дохунда” ва “Ғуломон” фақат ҳӯю хислат ва амалу кирдори деҳқони хокпошро ба унвони намояндаи халқ нишон дода бошад, ба пайбурди М. Шукуров, “дар “Ёддоштҳо” мафҳуми “халқ” хеле густариш ёфта, мазмунан такомул дидааст” [16, 67], ки хонандаро бо образҳо ва хислати шахсиятҳои табақоти гуногуни ҷомеа ошно месозад [10, 276]. М. Шукуров дар ин замина ба ҷуз образ ва хислати шахсиятҳо масъалаи тарзи сужетсозӣ ва сохтори композитсионӣ, усули тасвир ва хусусиятҳои забониву сабкии осори бадеии Айниро низ мавриди таҳқиқ қарор дода, тозақориҳои Айниро дар ин замина ба таври мушаххас нишон додааст [14, 231]. Дар ин замина муҳаққиқ ҳунари нависандаро дар сужетсозӣ, сохтори композитсионии асарҳо, тарзи тасвир, хусусиятҳои забонӣ ва сабкии асарҳои зикршудаи нависанда бори аввал муайян ва мушаххас намудааст, ки дар он солҳо дар айнишинӣ қадами аввал ба шумор мерафт. М. Шукуров мундариҷаи асарҳои зикршударо муфассал баррасӣ карда, алоқамандӣ ва ҳамбастагии воқеиятҳо ва амалу кирдори шахсиятҳои мавриди назари нависанда, устухонбандии асар, тарзи тасвир ва хусусиятҳои забониву сабкии таълифоти Айниро муҷассамкунандаи сохтори бадеии осори нависанда арзёбӣ кардааст.

Доираи таҳқиқоти М. Шукуров дар бораи хусусиятҳои бадеии осори Айнӣ фаротар рафта, бори аввал вай дар рисолаи “Насри реалистӣ ва шуури эстетикӣ” доир ба равияҳои услубӣ ва хусусиятҳои забонии осори Айнӣ, ки иборат аз услуби реализми сирф ва ҷараёни романтикии услуб аст, низ андеша рондааст. Ин донишманд нахуст дар бораи мавқеи ҷараёни услубии романтикӣ дар эҷодиёти Айнӣ сухан карда, муносибати субъективии нависандаро ба воқеият ва сарнавишти шахсиятҳо ва афзудани нақли пурҳиссиётро омили аслии шаклгирӣ ва таҳаввули ин тарзи тасвир медонад. Ӯ ин пайбурди худро бо таҳлили боби аввали қисми якум ва чор боби аввали қисми дуюми роман “Дохунда” собит карда, дар бобҳои зикршудаи романи “Дохунда” мавқеи асосӣ доштани диди романтикиро дар тобеият, бо биниши реалистӣ аз имтиёзоти тарзи нигориши Айнӣ медонад. Муҳаққиқ хусусиятҳои тасвиргарию нависандаро дар мисоли романҳои “Дохунда”, “Ғуломон” ва “Ёддоштҳо” муфассал баррасӣ карда, дар тарзи нигориши Айнӣ омезиши баъзе хусусиятҳои биниши шарқӣ ва ғарбиро низ ҳамчун василаи ҷаззобияти тарзи тасвир ёдрас менад. Муҳаққиқ, ҳамчунин дар алоқамандӣ бо хусусиятҳои бадеии осори Айнӣ масъалаи “такомули забон ва услуби” Айниро, ки “то “Ғуломон” чанд марҳаларо тай кардааст”, таҳлил карда, “халқияти амиқи ҳамачониба”, “соданависӣ” ва “муносибати Айнӣ”-ро “ба забони адабиёти классикӣ” дар таъба ба осори бадеӣ ва илмӣ нависанда ба таври мушаххас арзёбӣ кардааст, ки саҳифаи тоза дар айнишинӣ мебошад [13, 450-454].

Муҳаққиқи дигаре, ки дар шинохти ҷустуҷӯҳои бадеии Айнӣ сухани ба вазн гуфтааст, А. Сайфуллоев мебошад. Вай дар рисолаи “Романи устод Садриддин Айнӣ “Дохунда” хусусиятҳои сохтори композитсионӣ, характери шахсиятҳо, тарзи тасвир, забон ва сабкии нигориши нависандаро таҳқиқ карда, ҷустуҷӯҳои бадеии романи “Дохунда”-ро ба таври мушаххас нишон додааст. Ин донишманд дар алоқамандӣ ба унсурҳои сохтори романи “Дохунда” дар боби “Ҳақиқати ҳаёт ва ифодаи он дар сужет” ҳунари Айниро дар офариниши сужети роман муфассал баррасӣ карда, ҷустуҷӯҳои бадеии нависандаро дар ин замина ба таври мушаххас арзёбӣ намудааст. Аз таҳқиқоти муқоисавии сужети романи “Дохунда” муҳаққиқ ба ҳулоса омадааст, ки воқеият дар тасвири Айнӣ ба худии худ дар ин роман сужетро ба вучуд наовардааст, балки дар тарзи нигориши нависанда сужет хати иртибот миёни ҳаводис будааст. Ба ин далел, сужет дар таҷрибаи Айнӣ алоқамандии байни ҳаводиси романро ба таври ақлонӣ танзим карда, нахуст нависандаро раҳнамоӣ менамояд, сониян, назм ва тартиби муташаккиле аст барои хонанда. Ба мушоҳидаи ӯ, дар ин роман сужет “асли

умдаест барои интихоб ва тартиб кардани вақоеъ ва дар назари хонанда низ сохт ва ваҳдати дostonро фароҳам меоварад”. Ба ин далел, дар таҷрибаи Айнӣ “Пиранг (сужет-шарҳи мо) фақат тартиб ва таволии вақоеъ” набуда, “балки маҷмуаи созмонёфтаи вақоеъ аст. Ин маҷмуаи вақоеъ ва ҳаводис бо робитаи илат ва маълуле ба ҳам пайванд хӯрда ва бо улғӯ ва нақшае мурағаб шудааст” [3, 152], ки, пеш аз ҳама, баёнғари ҳунари нависанда мебошад.

А. Сайфуллоев зери таъсири ҳамин пиндори саҳеҳи илмӣ сужети романи “Дохунда” ва образҳоеро, ки муносибати шахсӣ ва ҷамъиятии онҳо ҳалқаҳои гуногуни сужетро ташкил менамоянд, таҳлил карда, дар алоқамандӣ бо ҳам образҳо, хислати шахсиятҳо, композитсия ва тарзи тасвири забон ва сабки нависандаро низ арзёбӣ намудааст. Муҳаққиқ ду роҳи ҳафти инкишофи сужетро мушаххас сохта, роҳи аввалро ба бедории шуури синфӣ меҳнатқашон ва муборизаи миллии озодихоҳӣ, роҳи дувумро ба муносибати Ёдгору Гулнор вобаста донистааст, ки дар таъйиди моҳияти иҷтимоӣ ва арзиши бадеии асар мебошад. Дар ҳамин замина вай хислати шахсиятҳои романро низ дар пайванд бо воқеиятҳои зиндагӣ таҳлил карда, сифатҳои инсонии Бозор, Ёдгор, Абдуллоҳҷа, Гулнор, Яъқуббой, Азимшоҳ ва дигаронро, ки ду ҳати сужетро ба ҳам пайвастанд, мушаххас сохтааст, ки низ ифодагари ҷанбаи бадеии роман мебошанд.

Донишмандони соҳа “шахсият ва шахсиятпардозиро (Characterization) аз аносири пураҳаммияти ҳар дoston ба ҳисоб” [3, 183] овардаанд. А. Сайфуллоев бо назардошти муҳимии масъала дар асоси тасвирҳои нависанда кайфияти раванӣ ва ахлоқии шахсиятҳои романро бо ошкор намудани хулқи онҳо мушаххас сохтааст, ки дар айнишинии солҳои шастум ифодагари ҷустуҷӯҳои амиқи илмӣ ӯст. Муҳаққиқ унсурҳои асосии сужет-оғоз, гирех, рабт ё инкишоф, авҷи ҳодиса ва гирехқушоро ба алоҳидагӣ таҳлил карда, таъсири онҳоро барои шаклирии хислатҳои шахсиятҳои роман нишон додааст, ки дар шинохти тасвири бадеии нависанда муҳим ва таъсиргузор мебошад. Дар рисола “тарзҳои муҳталифи тасвири истифода” [7, 111] бурдани Айнӣ дар офаридани характерҳои таъмиӣ (типӣ) низ муфассал арзёбӣ шудааст, ки то таълифи ин рисола дар айнишинӣ собиқа надошт. Дар рисолаи “Романи устод Садриддин Айнӣ “Дохунда” масъалҳои тарзи тасвири бадеии Айнӣ, забон ва сабки нависанда низ ба алоҳидагӣ баррасӣ шуда, муҳаққиқ тарзи нигориши нависандаро “услуби нави адабиёти тоҷик” ба шумор оварда, “содагии забон ва тарзи баён, омезиши забони адабӣ ва халқӣ, дар мавриди зарурӣ истифода кардани суханони ҳоси аъёнӯ ашроф, ҷадидҳо, пантуркистҳо, уламои мутаассиб ва дигар табақаҳои аҳоли”-ро [7, 115] аз муҳтасоти сабки нигориши нависанда донистааст. Ҳамчунин ӯ силсилаи воқеаҳоеро, ки дар Романи “Дохунда” тасвир шудаанд, “асоси услуби баён ва забони нависанда” дониста, кӯтоҳбаёнӣ, “дар сухан ва ҷумла ифода ёфтани аломатҳои асосии воқеаи тасвиршаванда ва муҳимтарин хислатҳои персонаж”, “содаву раван ва оммафаҳмии тарзи баёнӣ” Айниро хусусияти ҳоси сабки нависанда ҳисобидааст, ки натиҷагирии саҳеҳ аз таҷрибаи эҷодии устод Айнӣ мебошад [7, 116-117]. А. Сайфуллоев, ҳамчунин бартарӣ ва ғановату рангинии сабки нависандаро дар тасвири “манзараҳои ҳаёти халқи тоҷик”, тобеияти воситаҳои тасвири бадеӣ “ба хусусиятҳои ғоявии роман”, корбурди воситаҳои тасвири бадеӣ, аз ҷумла ташбеҳ, ташхис, талмеҳ, истиора, киноя, “калимаю ибораҳои халқӣ-гуфтугӯӣ” ва монади инҳоро аз имтиёзоти тарзи тасвир ва сабки нигориши нависанда донистааст, ки бозгӯии ҳунари нависанда ва ҷанбаи бадеии осори ӯст.

А. Сайфуллоев дар рисолаи “Мақтаби Айнӣ” низ сари ин мавзӯ баргашта, хусусиятҳои бадеии романи устод Айнӣ “Ғуломон”, аз ҷумла сохтори композитсионӣ, хислати шахсиятҳо, тарзи тасвир ва забону сабки нависандаро ба алоҳидагӣ баррасӣ ва махсусиятҳои сохтори бадеии ин романро ба таври мушаххас нишон додааст. Бахусус ҷустуҷӯҳои ӯ дар боби дар ҷараёни пуртуғёни воқеаҳо “ниҳоят мукамал ва конкрет” (8, 187) тасвир шудани образҳои романи “Ғуломон” Эргаш, Муҳаббат, Ҳасан, Қутбия, Фотима, Ҳамдам-Фӯрма... ва хусусиятҳои хулқу ҳӯи онҳо дар шинохти арзиши бадеии романи ёдшуда пураҳаммият мебошад.

Адабиётшинос А. Набиев (А. Набавӣ) зимни таҳқиқи масъалаҳои тасвири бадеии инсон ва зинаҳои асосии тасвири шахс дар наصري бадеии муосир ба хусусиятҳои образфарӣ ва усули шахсиятпардозии устод Айни тавачҷуҳ карда, дар ин замина баъзе мушоҳидаҳои баён доштааст, ки паҳлуи дигари ҷустуҷӯҳои айнишиноро дар алоқамандӣ ба “мавқеи психологизми бадеӣ” мушаххас месозад.

Муҳаққиқ шахсияти асосии повести устод Айни Одинаро аввалин “симои намояндагони халқи меҳнаткаш” шинохта, повести “Одина”-ро аз аввалин асарҳои медонад, ки “дар он тасвири характери инсонӣ конкретӣ дараи муайяни таърих мавқеи марказиро ишғол” [4, 22] кардааст. Муҳаққиқ бори аввал дар айнишиносӣ дар заминаи таҳлили боби “Сафар ва ҷудой”-и повести “Одина” бо тасвири “олами ғамангези инсон” “ба таҳлили характер кӯшида”-ни Айниро нишон медиҳад, ки мушоҳидаи нав дар шинохти хусусияти равониву ҷисмонии шахсиятҳои миллии повести “Одина”, романҳои “Дохунда” ва “Ғулумон” мебошад [12, 213-214; 11, 432].

Муҳаққиқ дар бораи тарзи тасвири Айни дар романи “Ғулумон” сухан карда, “Тасвири образи халқ”-ро дар ин асар аз дастовардҳои нависанда мешиносад ва таъкид мекунад, ки ин ҳадафи ҳунариро нависанда “ба воситаи нишон додани намояндагони наслҳо (Раҳимдод, Эргаш, Ҳасан), бо зикри ҷузъиёти муҳимми иҷтимоиву маишӣ ва психологӣ” [4, 35] амалӣ кардааст. Барои таъйиди ин андеша А. Набиев таҷрибаи Айниро дар офаридани образ ва характери Қилич-халифа ёдовар шуда, “ба воситаи ҷузъҳои муҳим” ошкор намудани ҳӯю хислати шахсияти асарро аз тозақориҳои Айни ба шумор меоварад ва меафзояд: “Ба воситаи портрет тақводорӣ, айёриву зухдфурӯшӣ, сайёди насли одам будани ӯ равшан шудааст. Ё дар ҳамин қисм муҳаббати софу беғубори ғулумон Некқадам ва Гулсум хеле нозук тасвир ёфта, ҳамаи ҷузъҳои он-суруд, оҳанг, эҳсоси нозук, бадеҳа, табиат барои ҳамин хиссиёти начиб хизмат кардаанд”, Муҳаққиқ дар ин замина мувоҳидаҳои Шокир ва Қулмуродро ҳамчун намунаи афкори зиддунақизи ду шахсияти романи “Ғулумон”, ки вазъи нобасомони ҷадидро менамояд, мисол оварда, ба ин васила ҳунари тасвиргарии Айниро дар офаридани ҳолу ҳавои руҳӣ, ахлоқӣ ва ҷисмонии шахсиятҳо ба хонанда менамояд. Ҷустуҷӯҳои А. Набиев дар шинохти усули образфаринӣ ва шахсиятпардозии (характерофарӣ) нависанда ва ошкор кардани хислати одамони табақоти мухталифи ҷомеа муҳим ва арзишманд мебошад.

Таҳқиқи таҷрибаи ҳунарии устод Айни дар офаридани образҳои характерҳо, тарзи сюжетсозӣ, сохтори композитсионии асар дар рисолаи М. Раҷабӣ “Таҳқиқи таърих-таҳқиқи характер”, ба таври алоҳида набошад ҳам, дар пайванд бо мавзӯи мавриди назари муаллиф то ҷое таҳқиқ ва арзёбӣ шудааст. М. Раҷабӣ повести “Одина”-ро “бо маъноӣ тамом” повести таърихӣ унвон карда, хусусиятҳои образи Одина ва Гулбиро дар матни “муносибатҳои синфӣ, ҳодисаю воқеаҳои ҷамъияти феодалий аз назар” мегузаронад ва дар заминаи “сифатҳои муҳимми ахлоқӣ” Одинаю Гулбиро “мантиқан инкишоф” [6, 22] ёфтани образҳои асарро таъйид мекунад. Ба мушоҳидаи ӯ, “Образи Гулбиро вобаста ба муҳиташ дар инкишоф” буда, “Лекин тасвири психологӣ инкишофи характер ва ҳудуди Гулбиро ба доираи вазифаҳои асосии эҷодии нависанда дохил нашудааст” (6, 22). Мутаассифона, муҳаққиқ сабаби ин ҳодисаро, ки аз камбудии сохтори бадеии повест донистааст, собит накардааст.

Муҳаққиқ сохтори ҳунарии сужети повести “Одина”-ро таҳлил карда, як хати инкишофи онро “муҳаббати Одина ва Гулбиро” ба шумор меоварад. Ба мушоҳидаи ӯ, устод Айни бо истифода аз “воситаҳои гуногуни тасвир “олами маънавии қаҳрамон”-и повести “Одина” ва романи “Дохунда”-ро [6, 27] таҳаввул бахшида, дар ин замина “вобаста ба муҳимтарин рӯйдодҳои сиёсӣ иҷтимоӣ давр ташаккули хислати қаҳрамонони” ин ду асарро низ зеро назар доштааст, ки М. Раҷабӣ, омилҳои аслии ин таҳаввулотҳои ҳӯю хислати шахсиятҳои повесту романи устодро “мансубияти синфӣ”-и онҳо дониста, ба ин натиҷа мерасад, ки “нависанда ҷараёни ташаккули хислати қаҳрамонони “Одина” ва “Дохунда”-ро

вобаста ба муҳимтарин рӯйдодҳои сиёсӣ иҷтимоии давр тадқиқ менамояд, ки ин аз тарафҳои муҳим ва мусбати реализми устод Айнист” [6, 29].

Аз мурури анҷомгирифта бармеояд, ки М. Раҷабӣ дар таҳқиқ ва арзёбии масъалаҳои мавриди назар, пеш аз ҳама, ба қавли А. Бушмин, пойбанди ошкор сохтани “низоми алақамандии мураккаби тағйирёбандаи функционалӣ” буда (1, 110), дар ин замина тавонистааст сохтори сюжет ва композитсияи осори Айни ва хусусиятҳои бадеии онро дар якҷоягӣ баррасӣ ва мушаххас созад, ки моҳияти асосии биниши тоза ва интиқодии ӯро ифода менамояд.

Тадқиқоти нисбатан ҷомеъетаре, ки дар замони истиқлол дар шинохти “муҳимтарин сифати поэтикаи насри” Айни ва “қолаби асосии шакли он сюжет ва бандубаст” [2, 7] ба вучуд омад, рисолаи М. Имомов “Сюжет ва тасвир дар насри Садриддин Айни” мебошад. М. Имомов, ба делели он ки то нашри ин рисола “тадқиқи бонизом, ҷомеъ ва мукаммали бандубаст ва сюжет дар насри бадеии Айни анҷом наёфтааст ва омӯзиши он барои муайян намудани поэтика ва ҳунари эҷодии муаллиф муҳим” мебошад, бори аввал сюжет ва бандубасти осори Айниро ҳамчун рукни асосӣ ва ҳатмии асари бадеӣ таҳқиқ карда, нақши онҳоро дар ягонагӣ ва тамомияти асари бадеӣ нишон додааст. Ҳамчунин, вай арзишҳои бунёдии ин унсурҳои сохториро дар шаклгирии маҳорату ҳунари Айни ба таври мушаххас нишон дода, ҷустуҷӯҳои муваффақонаи Айниро дар ин замина ба концепсияи эҷодии нависанда, ҷаҳонбинӣ ва ҳунари нигорандагии ӯ вобаста медонад.

Муҳаққиқ нахуст сужети осори бадеии Айниро ҳамчун “маҷмуи воқеаҳои ба ҳам алоқаманд” [2, 8] таҳқиқ карда, воқеаро “асоси предмети тасвири бадеӣ”-и нависанда ба шумор меоварад ва меафзояд: “Сюжет дар асари бадеӣ мақому вазифаи гуногун дорад: аввалан, низоми ва робитаи мантиқиву мазмунии силсилаи воқеаҳо ба вучуд оварда, ягонагии амалро таъмин менамояд; сониян, сюжет барои таҷдиди персонаҷҳо, таҷаллии характери онҳо муҳим мебошад, яъне, иштирокчиҳои асосии воқеа инсон аст ва тасвири воқеа барои ошкор шудани олами ботинии персонаҷҳо фазои мувофиқро фароҳам меоварад. Савум, сюжет дар осори бадеӣ зиддиятҳои ҳаётро таҷассум менамояд” (2, 8). Дар идомаи ин баҳс муаллиф ин василаи сохтории асарро ҳамчун “унсурҳои муҳим ва ҳатмии шакли асари бадеӣ” ба шумор оварда, дар ин замина “арзишу мақоми ҳунарии бандубаст ва сюжет”-ро [2, 10] дар осори бадеии Айни мушаххас менамояд.

Ба мушоҳидаи ӯ, ҷараёни аз тасвири воқеа ба бадеӣ рафтани, вазъи равонӣ, диди эстетикӣ ва шинохти қуллии ҳунари аз таълифоти синкретӣ ва воқеанигории таърихӣ дар қолабҳои сиёсӣ иҷтимоӣ марҳалаи ҳосилшудаи пешрафти адабии Айни буда, бо вучуди тафовут ва камолоти жанриву ҳунари асарҳои Айни: “Одина”, “Дохунда”, “Марги судхӯр”, “Ғулумон” ва “Ёддоштҳо” “тобеи принципҳои умумии сюжетсозӣ ва бандубаст” будаанд, ки вежаҳои ҳунарии нависандаро низ дар бар мегиранд [2, 12]. Муҳаққиқ зерин таъсири ҳамина андешаи назарӣ хусусиятҳои сюжет ва бандубасти асарҳои ёдшудаи Айниро дар “тобеи мавзӯ ва ниёти эҷодӣ” будани нависанда дониста, дар натиҷаи мушоҳида ва баррасии муфассал ба ҳулоса меояд, ки “бандубаст ва сюжет аз мавқеи сиёсӣ ва иҷтимоии нависанда эҷод шудаанд. Ҳарчанд С. Айни ба анъанаҳои қиссапардозӣ ва дostonсароӣ пайравӣ намояд ҳам, афзудани воқеаҳо, мазмуни сиёсӣ ва иҷтимоӣ пайдо кардани ниёти нависанда ба мавқеи миллӣ ва замонии муаллиф таъҷибдор. Тамоми воқеаҳо, ки асоси сужети асарҳои Айниро ташкил додаанд, маншаи иҷтимоӣ-ғароӣ доранд ва зиддиятҳои онҳо низ дар ҳамина замина, ҳамчунин заминаи сиёсӣ эҷод шудааст” [2, 12-13]. Муаллиф сипас дар ҳамина замина усули тасвири Айниро дар офаридани шахсият, шахсиятпардозӣ ва тасвири “лаҳзаҳои нотақрори зиндагӣ” василаи тақвияти бадеӣ ва “ҷовидонӣ” будани осори бадеӣ ӯ таъбир мекунад, ки диди тоза ва моҳиятбини ӯро нишон медиҳад. Дар рисолаи М. Имомов ҷустуҷӯҳои ҳунарии Айниро дар офаридани потрети “шахсонии таърихӣ” ва муосир ба таври мушаххас арзёбӣ карда, дар ин замина “тасвири пайвастаи портрет бо манзараи табиат, муҳит ва ашъ”-ро дар

таҷрибаи Айнӣ воситаи “ифодаи характер ва психологияи персонажҳо” [2, 252] таъбир кардааст, ки низ шинохти саҳеҳи ӯро аз ҳунари портретсозии нависанда ифода мекунад.

Доир ба ҳунари шоирии Айнӣ дар адабиётшиносии тоҷик тадқиқоти ҷомеъ сураат нагирифта бошад ҳам, баъзе паҳлуҳои ҷустуҷӯҳои бадеии ӯ аз ҷониби баъзе муҳаққиқон маври таҳлил ва арзёбӣ қарор гирифтааст. Аз ҷумла Шоҳзамон Раҳмонов дар рисолаи “Шеър ва Айнӣ” ва А. Ҳаким дар мақолаи “Мақоми шеър дар эҷодиёти устод Айнӣ” доир ба масъалаи мавриди назар мулоҳизаҳои худро баён кардаанд, ки дар ин замина тоза ва пурмухтаво ба назар мерасанд.

Адабиётшинос Ш. Раҳмонов нахуст дар бораи сохтори бадеии шеърҳои инқилобии Айнӣ сухан карда, дар сурудани ҷунин шеърҳо пойбанди “сухани хушк ва беобу ранг” нашудани Айнӣ ва ба хотири таъсиргузори шеър тағйир додани “ритму оҳанг”-ро аз ҷумлаи ҳунари шоирии ӯ медонад ва хулоса мекунад, ки “устод аз шеър ҳамчун аз як навъи сухани бадеии муассир, ки шаклу қолиби хурд, вале мазмуни васеъ дорад, фаровон истифода карда, дар наср лаҳну оҳанге медиҳад. Сухани мансур ба шеър пайваста, шоирона гуфта шуда, дар ҷунин лаҳзаҳо қувваю иқтидор ва дар дили кас шӯре, ғалаёне бедор менамояд” [5, 32].

Муҳаққиқ ҳунари Айниро дар корбурди саноеи маънавию лафзӣ, вазн, қофия, оҳанг ва забон ба алоҳидагӣ баррасӣ карда, хулоса кардааст, ки “устод ҳеҷ намехост, ки шеър зоҳироро, схемавӣ шавад, бинобар ин ҳам мазмун ва ғояро сифати муҳимми шеър медонист ва беҳуда “шеър қувваи шамшер дорад” нагуфтааст” (5, 58). Дар заминаи ин гуфтаи Айнӣ Ш. Раҳмонов сохтори бадеӣ ва мундариҷавии шеъри Айниро дар якҷоягӣ таҳлил карда, “образнокии сухани бадеӣ”-ро “дар эҷодиёти манзуми тоинқилобии Айнӣ анъанавӣ” [5, 60] ба шумор меоварад ва дар ин замина шеърҳои “Ба шарафи Инқилоби Октябр”, “Инқилоб”, “Аҳгари инқилоб”, “Таронаи камбағалон” ва “Понздаҳ сол”-ро муфассал таҳлил ва арзёбӣ менамояд. Ба назари ӯ, ифодаҳои тасвирӣ ва образноки “машъали рахшони адолат”, “мурғи хумой”, “маҳбуба”, “офтоб”, “тӯфони об”, “оташи пуршуълаи пуршӯр” ва “сел” дар шеърҳои зикршуда василаи таъсиргузори баёни андеша ва образнокии он буда, ҳунари тасвиргари шоирро бозгӯ менамоянд [5, 60-61].

Ш. Раҳмонов корбурди унсурҳои сохтори шеър қофия ва вазнро низ дар таҷрибаи шоирии Айнӣ баррасӣ карда, ба ин натиҷа расидааст, ки “Айнӣ қофиябоф набуд, ӯ калимаҳои пурмаъно, сода ва хеле пуроҳангро ёфта қофия мебаст, ки ҳамвазну оҳанг бошанд. Дар шеъри “Марши хуррият”- ситамдидагон-асирон-факирон, ҳасрат-адолат, шодмонӣ-ҳукмронӣ, тфоқ-нифоқ, шод-бедод, адолат-зулмат- калимаҳое қофия шуда омадаанд, ки бори маънӣ бар дӯши онҳост” ва ҳам “шеърият...дар пояи аъло” [5, 59-60, 65].

Баррасии ҷолиб ва пурмоҷаро дар шинохти ҳунари шоирии Айнӣ адабиётшинос ва шоир Аскар Ҳаким дар мақолаи “Мақоми шеър дар эҷодиёти устод Айнӣ” анҷом додааст, ки дар шинохти ҳунарии шоирии Айнӣ бесобиқа мебошад. Ин муҳаққиқ яке аз ҳунароҳои Айниро дар сурудани шеър “мизони суханро дуруст нигоҳ дошта” тавонистани ӯ доништа, асоснокиашро “ аз содагӣ ва одигӣ” нафуромадан ва “самимияти худро аз даст дода такрору дилбазан” [9, 52] нашудани он таъбир кардааст, диди тоза ва ҳунаршиносона дар ҳунари тасвиргари шоир аст.

Аскар Ҳаким намунаҳои аз ашъори Айнӣ таҳлил карда, дар заминаи корбаст кардани саноеи маънавию лафзӣ, ҳаёли бадеӣ моҳияти ҷустуҷӯҳои бадеии шоирро муайян ва мушаххас намудааст. Ба андешаи ӯ, “Ҷустуҷӯи Айнӣ мухтаво ва шакли шеърро дар бар мегирифт. Дар аввалҳо мухтавои шери вай аз ҳамон маъниву мазмунҳои суннатӣ - ишқу ошиқӣ, ҷабру бевафоии ёр, каму беши рӯзгор ва зиндагии мадрасавии ӯ иборат буд. Дар ин байн шеърҳое, ки аз рӯзгори худ ва ё ҳодисаҳои дидаву шунидааш навиштааст, ҷолибтар ба назар меоянд, зеро дар онҳо ҷанбаи вуқӯъгароёна қавитар аст, ки дар шеъри ин давра тоза шакл мегирифт”. Барои таъйиди ин андешааш муҳаққиқ достони “Сайри Ширбадан”-и Айниро муфасал таҳлил карда, дар ин манзума “тарҳи тимсоли (образ) муаллиф-ровӣ”-ро, ки “бо ифодаи баъзе хулқу атвораш пеши назар падидор мешавад”, аз дарёфтҳои ҳунарии Айнӣ

мешиносад. Муҳаққиқ суvari хаёл, аз чумла муболиғаву маҷоз ва ташбеҳу истиораву талмехро, ки Айнӣ ҳолшиносона ба кор гирифтааст, василаи такмили бадеият ва хотирмон гардидани мазмуну муҳтавои шеър доништа, нақши вазн, қофия ва радифро низ дар такмили сохтори мундариҷавӣ ва бадеии шеър муҳим ва таъсиргузор шумурдааст.

Ҳамин тавр, аз таҳқиқоти дар ин боб анҷомгирифта бармеояд, ки муҳаққиқон ҳунари Айниро дар офаридани сужет ва бандубасти осори насри бадеӣ, пеш аз ҳама, дар ба ҳам овардани воқеаҳои зиёд, лаҳзаҳо, муносибати қаҳрамонон ва ҳодисаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа ва шахсиятҳо дида, дар ин замина тасвири дақиқи бадеии воқеиятро омили аслии ташаккул ва таҳаввули образ ва характери шахсиятҳои осори ӯ доништаанд. Шинохт ва арзёбии айнишиносон аз ҷанбаи ҳунарии шеъри Айнӣ низ чузъе аз ин ҷустуҷӯҳо буда, то ҷое диди тозаи муаллифиро дар арзёбии ҳунари тасвиргари Айнӣ ифода мекунад.

**Муқарриз: Боев Ш.Э., н.и.ф., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода
Адабиёт**

1. Бушмин, А. С. Наука о литературе: Проблемы. Суждения. Споры / А. С. Бушмин. – Москва: Современник, 1980. – 334 с.
2. Имомов, М. Сужет ва тасвир дар насри Садриддин Айнӣ / М. Имомов. – Душанбе: Адиб, 2007. – 427 с.
3. Мирсодиқӣ, Ҷ. Аносири наср / Ҷ. Мирсодиқӣ. – Техрон: Интишороти Шифо, 1367. – 500 с.
4. Набиев, А. Тасвири олами ботинии инсон. Нависанда ва замон / А. Набиев. – Душанбе: Адиб, 1987. – 160 с.
5. Раҳмонов, Ш. Шеър ва Айнӣ / Ш. Раҳмонов. – Душанбе: Маориф, 1999. – 189 с.
6. Раҷабӣ, М. Тадқиқи таърих-тадқиқи ҳаракат / М. Раҷабӣ. – Душанбе: Адиб, 1990. – 192 с.
7. Сайфуллоев, А. Романи устод С. Айнӣ “Дохунда” / А. Сайфуллоев. – Душанбе: Дониш, 1966. – 218 с.
8. Сайфуллоев, А. Мактаби Айнӣ / А. Сайфуллоев. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 352 с.
9. Ҳаким, А. Мақоми шеър дар эҷодиёти устод Айнӣ / А. Ҳаким // Ҷашномаи Айнӣ. Ҷузъи 12. – Душанбе: Дониш, 2019. – С. 52-74.
10. Шакурӣ, М. Б. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист / М. Б. Шакурӣ. – Душанбе: Пайванд, 2006.
11. Шарифов, Х. Сухан аз адабиёти миллӣ / Х. Шарифов. – Душанбе: Пайванд, 2009. – 476 с.
12. Шарифов, Х. Диди ҳамосаи миллӣ дар эҷодиёти Айнӣ ва дигарон / Х. Шарифов. Озурдагон ва умедворон. – Душанбе: Сино, 2001. – С. 211-220.
13. Шукуров, М. Насри реалистӣ ва шуури эстетикӣ / М. Шукуров. – Душанбе: 1987. – 456 с.
14. Шукуров, М. Саҳифаҳои нафрат ва тамасхур / М. Шукуров. Анъана, ҳалқият, маҳорат. – Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1964. – С. 38-84.
15. Шукуров, М. Хусусиятҳои ғоявию бадеии “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ / М. Шукуров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 246 с.

ҶУСТУҶӮҲОИ БАДЕИИ АЙНӢ АЗ НИГОҲИ АЙНИШИНОСОН

Дар мақола моҳияти асосии ҷустуҷӯҳои илмӣ айнишиносон оид ба шинохт ва таҳқиқи тасвири образҳо, шахсиятҳои осори бадеии Айнӣ, тарзи сужетсозӣ, сохтори композитсионии осори нависанда, усули тасвир, забон ва сабки нигоҳиши ӯ, ки аз нимаи дувуми солҳои бистуми садаи гузашта оғоз ёфта, то имрӯз идома дорад, таҳқиқ шуда, моҳияти таҳқиқоти дар ин замина анҷомдодаи донишмандоне мисли М. Шакурӣ (М. Шукуров), А. Сайфуллоев, Р. Ҳошим, Ҷ. Бақозода, Х. Шарифов, А. Набиев, М. Имомов ва дигарон ба таври мушаххас нишон дода шудааст.

Ҳамчунин, дар мақола равишҳои асосии ҷустуҷӯҳои айнишиносон дар шинохти ҳунари Айнӣ дар офаридани сужет ва бандубасти осори бадеӣ, ба ҳам овардани воқеиятҳо, лаҳзаҳо, муносибати шахсиятҳо ба ҳодисаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа ва тасвир ҳамчун омили аслии ташаккули таҳаввули образ ва характерҳо ба таври алоҳида баррасӣ шуда, дар

ин замина диди тоза ва моҳиятбини адабиётшиносон А. Ҳаким ва Ш. Раҳмонов оид ба хунари шоирии Айни таҳлил ва арзёбӣ шудааст.

Калидвожаҳо: ҷустуҷӯ, бадеӣ, маҳорат, образ, характер, сюжет, сохт, композиция, усул, шакл, забон, услуб, санъати шоирона.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПОИСКИ АЙНИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ АЙНИВЕДОВ

В статье раскрыта основная суть научных изысканий исследователей Айни по распознаванию и исследованию и изображению образов, характеров художественных произведений Айни, способа сюжета, композиционного строя произведений писателя, метода иллюстрации, его язык и его стиль видения, начавшийся со второй половины двадцатых годов прошлого века, до сегодняшнего дня продолжают, исследованы и суть исследований, проведенных в этой области такими учеными, как М. Шакури (М. Шукуров), А. Сайфуллоев, Р. Хашим Дж., Бакозада Х. Шарифов, А. Набиев, М. Это, в частности, показано Имамовым и др.

Также в статье рассмотрены основные подходы исследований исследователей Айни в распознавании искусства Айни в создании сюжета и структуры художественных произведений, сближении реалий, моментов, отношений личностей к различным событиям в жизни. Отдельно обсуждаются жизнь общества и образ как главный фактор формирования и эволюции образа и персонажей. В этом контексте свежий и существенный взгляд литературоведов А. Ҳаким и Ш. Раҳмонов проанализировал и дал оценку поэтическому творчеству Айни.

Ключевые слова: поиск, художественный, мастерство, образ, характер, сюжет, структура, композиция, метод, форма, язык, стиль, поэтическое искусство.

ARTISTIC SEARCHES OF AYNİ FROM THE POINT OF VIEW OF EXPORTS

In the article, the main essence of the scientific researches of Ayni scholars on the recognition and research and depiction of images, the personalities of Ayni's works of art, the way of plotting, the compositional structure of the writer's works, the method of illustration, his language and his style of vision, which began in the second half of the twenties of the last century, until today continues, researched and the essence of the research done in this field by scientists like M. Shakuri (M. Shukurov), A. Saifulloev, R. Hashim, J., Bakozada, H. Sharifov, A. Nabiev, M. It is specifically shown by Imamov and others.

Also, in the article, the main approaches of the research of Ayni scholars in the recognition of Ayni's art in the creation of the plot and composition of Ayni's works, the bringing together of realities, moments, the relationship of personalities to various events in the life of society and the image as the main factor in the formation and evolution of the image and characters are discussed separately. In this context, the fresh and essential vision of literary scholars A. Hakim and Sh. Rahmonov analyzed and evaluated Ayni's poetic art.

Keywords: search, artistic, skill, image, character, plot, structure, composition, method, form, language, style, poetic art.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сирожзода Чамолӣддин Қиём - Институти забон ва адабиёти ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакии АМИТ, унвонҷӯй. Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел.: +992 907717887; E-mail: imkhan87@mail.ru;

Сведения об авторе: Сироджзода Джамолӣддин Қиём - Институт языка и литературы им. Рудаки Национальной академии наук Таджикистана, соискатель. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 21. Тел.: +992 907717887; E-mail: imkhan87@mail.ru

Information about the author: Sirojzoda Jamoliddin Qiyom - Rudaki Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of Tajikistan, graduate. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 21 Rudaki Ave. Tel.: +992 907717887; E-mail: imkhan87@mail.ru

Ҳунари нигорандагии шоир, пеш аз ҳама, дар маҳорати тасвир, баёни ҷаззоб, суханорони тоза ва истифодаи ҷолиби санъатҳои бадеӣ аён мегардад. Адибони номӣ, аз он ҷумла Ҳабибулло Файзулло, бо шарофати амиқ баҳравар будан аз ғасоҳату балоғати сухан, истифодаи рангину бомавқеи воситаҳои тасвир ва санъатҳои бадеӣ ба эҷоди шеърҳои дилрасу бо перояи бадеият орошӯфта муваффақ гардидаанд. Чунонки адабиётшинос Т. Зехнӣ таъкид месозад: «Шеър аз илму дониш обуранг мегирад. Дониш як масъалаи илмиро ба ақлу идрок арз мекунад ва шеър онро зевари латифи сухан қарор дода, манзараҳои дилкаши табиат ва ҷамъиятро бо эҳсосоти ишқ нишон медиҳад» [4, с. 29]. Вақте ки шоир лаҳзаҳои хотирнишини зиндагӣ, табиат ва ҷамъиятро ба риштаи назм кашида, диққати хонандаро амикан ҷалб сохта, ӯро шефтаву мафтун месозад, ин падида аз ҳунари баланди нигорандагии адиб башорат медиҳад.

Ҳунари нигорандагии Ҳабибулло Файзулло дар корбурди моҳиронаи забони осораш хеле хуб ба мушоҳида мерасад. Шоир арзиши сухан, вожаю калимотро дар ашъораш басо ҷиддӣ ба эътибор гирифта, пайванди инсонро замин, инсонро табиат ва инсонро Ватанро бо дилбастагии хоса тасвир намудааст.

Маҳорати тасвирпардозию нигорандагии адиб дар ашъораш, хусусан тавассути истифодаи бомаҳорати санъатҳои бадеӣ, ки он дар қатори маонӣ ва баён яке аз ҷузъҳои сегонаи илми балоғат ба шумор меравад, зухур намудааст. Санъатҳои бадеӣ ба таври умумӣ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: санъатҳои маънавӣ ва лафзӣ. Санъатҳои маънавӣ дар асоси ба назар гирифтани маъноӣ калима, ибора ва ҷумлаҳо сохта мешаванд. Аммо санъатҳои лафзӣ ба шакли калимаву ибораҳо асос ёфтаанд. Санъатҳои маънавӣ – санъатҳои маънавӣ, ки ба калимаҳо тобишҳои гуногуни маъноӣ медиҳанд, мазмуни маънавии шеърро ҷуқуртар ва реҳтатар мекунад. Ба санъатҳои маънавӣ ташбеҳ, истиора, ташхис, тавсиф, талмех, муболиға, мутобиқа, муқобила ва ғайра дохил мешаванд [9, 97].

Ҳабибулло Файзулло аз санъатҳои бадеӣ мувофиқи тавони эҷодӣ ва маҳорату истеъдоди хеш моҳирона истифода намуда, шеърҳои ӯро дар ғояи баланди истеъдод ва назокати лафзу маъноӣ эҷод кардааст. Дар ашъори ӯ нисбат ба санъатҳои лафзӣ санъатҳои маънавӣ фаровону бамавқеъ ва писандида истифода шуда, аз миёни он ҳама санъатҳои маънавӣ беш аз ҳама ташбеҳу тавсиф, истиора, ташхису талмех, тазод, муболиға, саволу ҷавоб ва қисман таҷоҳули ориф ба кор бурда шудаанд.

Дар шеърҳои Ҳабибулло Файзулло бештар аз дигар санъатҳои бадеӣ ташбеҳ истифода гардидааст. Ташбеҳ дар роҳи барҷаста, равшан ва зебо ифода намудани ягон лавҳаи бадеӣ хизмат мекунад [3, 42]. Маъноӣ луғавию истилоҳии ташбеҳ дар «Ғиёс-ул-луғот» [5, 195], «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [8, с. 345], «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» [9, с. 118] ва ҳамчунин дар Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик [2, с. 181,182], Энциклопедияи советии тоҷик [10, с. 280] чун монанд кардан, монандӣ буда, монанд кардани ашъ ва ҳолатҳо дар асари бадеӣ шарҳ ёфтааст.

Ташбеҳ навъҳои гуногун дорад: равшан, пӯшида, таркибӣ, мураккаб, баргашта, шартӣ, акс, баробар ва измор. Ҳабибулло Файзулло дар шеърҳои худ аксаран ташбеҳи равшан, пӯшида ва мураккабро истифода кардааст. Ташбеҳеро, ки бо ёридиҳандаи монандӣ сохта мешавад, ташбеҳи равшан (сарех) ё ки мутлақ меноманд. Тавре ки маълум мегардад, ҷиҳати фарқкунандаи ташбеҳи равшан дар мавҷудияти ёридиҳандаи монандӣ мебошад. Дар забони тоҷикӣ ёридиҳандаҳои монандӣ, ки монандшавандаро ба монандкунанда мепайвандад, инҳо мебошанд: чун, ҳамчун, мисли, монанди, монанди он ки, чунонки, гӯё, гӯиё, гӯӣ, пиндорӣ,

феълҳои мондан, шабоҳат доштан, гуфти, моно, пасвандҳои -осо, -сон, -ворӣ, -ваш, барин ва ғайра.

Дар байтҳои зерини шоир сафи амвоҷи дарё ба сатри шеър ва кӯҳсори диёр ба посбон ташбеҳ дода шудаанд. Дар ин ташбеҳҳо амвоҷи дарё ва кӯҳсор монандшаванда буда, сатри шеър ва посбон монандкунанда ҳастанд ва калимаҳои **ҳамчун** ва **гӯё** ёридиҳандаи монандӣ мебошанд:

-Сафи амвоҷ ҳамчун сатри шеъррам,
Шавад иншо ба рӯи дафтари дил.
Ситода рост гӯё кӯҳсораш,
Ба мисли посбоне бар дари дил [7, с. 14].

Дар байти зерин шоир бо маҳорати том аз ду навъи ташбеҳ: равшан ва пӯшида истифода намуда, абру само монандшаванда ва амвоҷу баҳр монандкунанда мебошанд. Агар дар ташбеҳи аввал **чу** ёридиҳандаи монандӣ бошад, дар ташбеҳи дуҷуми байт-ташбеҳи пӯшида ёридиҳандаи монандӣ мавҷуд нест:

Абр аст **чу** амвоҷу само баҳри бузурге,
Тӯфони ҳаводис нашавад садди раҳи мо [7, с. 19].

Дар ашъори Ҳабибулло Файзулло ҳангоми истифодаи санъати ташбеҳ бештар аз ҳама ёридиҳандаҳои монандӣ - **чун**, **ҳамчун** ва **мисли** истифода гардида, қувваи ифоданокии ташбеҳи равшанро афзудаанд.

Ташбеҳи пӯшида бо номҳои ташбеҳи киноят, музмар ва измор низ номбар мешавад. Чунонки Атолло Ҳусайнӣ дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» қайд месозад: «Иборат аст аз он ки мутақаллим дар хоҳири худ ташбеҳ кунад чизеро ба чизе ва дар калом адоти ташбеҳ наёрад ва таъбир кунад аз ташбеҳшаванда ба лафзи ташбеҳкунанда» [1, с. 150]. Ташбеҳи пӯшида ба ташбеҳи равшан монанд буда, чихати фарқкунандаи он танҳо дар набудани адоти ташбеҳ мебошад. Ин навъи ташбеҳ дар эҷодиёти Ҳабибулло Файзулло нисбат ба ташбеҳи равшан камтар ба назар мерасад:

Дар нигоҳи ҳарду рози ошиқӣ,
Достони гуфтаву ногуфтааст [7, с. 228].

Дар байти мазкур **рози ошиқӣ** монандшаванда ва **достони гуфтаву ногуфта** монандкунанда буда, дар ин ҷо ёридиҳандаи монандӣ зикр наёфтааст.

Ташбеҳи мураккаб чунин навъи ташбеҳест, ки дар мисраи якум чанд шайъ номбар гардида, дар мисраи дуюм ашъи монандкунанда оварда шавад. Дар чунин ҳолат гоҳо калимаҳои дар сурати кулл ба ҳам муносибат пайдо карда, мисраи аввал ба мисраи дуюм ва ё баръакс мисраи дувум ба мисраи аввал чун монандкунанда мешавад:

Аз димоғи ман шарар ояд бурун,
Даргирифта оҳи оташзоди ман [7, с. 227].

Дар ин байт дар мисраи якум **шарар** монандшаванда буда, дар мисраи дуюм **оҳ** монандкунанда мебошад. Яъне ҳодисае, ки дар мисраи дуюм тасвир шудааст, барои тафсир ва тақвияти фикри дар мисраи якум баёнгардида хизмат намудааст. Ташбеҳи мураккаб дар ашъори Ҳабибулло Файзулло бениҳоят кам истифода гардидааст.

Аз таҳқиқи ашъори Ҳабибулло Файзулло аён гардид, ки аксари ташбеҳоти истифодашуда ташбеҳоти равшан, пӯшида ва мураккаб буда, дигар навъҳои ин санъати маънаӣ бениҳоят кам ба қор бурда шудаанд.

Нигоранда барои тасвир кардани ягон воқеа, касе ё чизе гоҳо сифатҳоро истифода мебарад, ки яке аз хусусиятҳои муҳимтарини он воқеа, кас, ё чизеро басо барҷаста ба тасвир меоранд.

Тавсиф як шакли калимаи васф буда, маънои таъриф карданро дорад. Нависанда барои тасвири барҷастаи образи муайяни одамон, воқеа ва манзараҳои табиат, сифатҳои хоси онҳоро меорад. Ин тарзи тасвир тавсиф номида мешавад.

Тадқиқот нишон дод, ки маҳорати нигорандагии Ҳабибулло Файзулло дар истифодаи санъати тавсиф низ комил буда, он аз завқу ҷаҳонбинии баланди шоир гувоҳӣ медиҳад. Тавсифҳои **чархи фитнакор, наққоши сеҳргар, ҷӯби хушки безабон, боғи шукуфта, рози нухуфта, тӯфони ҳаводис, асрори замин, дили оташмисол, олами андеша, сӯзи қалби тобнок, оташи ҳасрат, сарпанҷаи оҳанин, фитрати тоза, дилбарони дилнавози дилфиреб, риштаи нимтоб, синаи амвоҷи дарё, хошияи мурод, дили бешазор, анкабути орзуҳо, гули шеър, ашки санг, хотирпосдорихои санг, чанори сабзпӯши бовиқор, обшори офтоб, кафшери дард, мавҷи лабханд, кокулони обшорон, шаби ошуфта, тирезаҳои осмон, қорҷи кулаҳрафида, чашмони бодомӣ, абрувони ханҷарӣ, мӯи анбарӣ, дилбари болоназар, рӯи кулчақанд, дарахти шукӯҳманд** ва ғайра маҳсули мушоҳидаҳои бориқбинона ва ҳассоси адиб мебошанд. Чунончи:

Бедор шавад чу шуъла ишқат,
Андар дили **дардпарвари** ман...
Дар олами хештан нағунҷид,
Аз шавқ дили **шарарниҳодам** [7, с. 203].

Дар байтҳои боло, ки аз шеъри «Бӯсаи аввалин» намуна оварда шудаанд, тавсифҳои **дили дардпарвар** ва **дили шарарниҳод** истифода шудаанд, ки онҳо сифатҳои қалби ошиқро нишон медиҳанд.

Дар байти зерин, ки шоир тавассути эҷоди тавсифи нав диққати хонандагонро бештар ба ашъори худ ҷалб намудааст, оид ба зебоиҳои табиати диёр сухан меравад:

Бин, табиат бар руҳи афлок аз рангинкамон
Мекашад бо **килки нурасрор** чун наққош қош [7, с. 146].

Шоир дар байти боло тавассути бо ҳам якҷо намудани калимаҳои **нур** ва **асрор** тавсифи мураккаби хотирнишине офаридааст, ки воқеан, ба андешаи мо, эҷоди худи Ҳабибулло Файзулло мебошад. Ҳамчунон, дар Куллииёти адиб як силсила тавсифҳои тоза ва калимотеро мушоҳида намудем, ки бевосита эҷоди худи муаллиф буда, дар ашъори дигар адибон истифода нашудаанд. Чунончи, калимаҳои **кинафаромӯш, нурасрор, фарҳодмардум, бихиштоғӯш, абрсӯз, сабзмаҳ, обсӯз, сахарбонг, тавсандил, кулаҳрафида, танозурда, довҷӯй, нақшипонадида, изтироболуда, лимуқабо, дунбулоб, дидорталаб, парешонризқ** ва монанди инҳоро дар ҳолатҳои зарурӣ баҳри нишон додани сифату аломат, хислат ва ҳолати ашъу ҳаводис ва қаҳрамонони ғиноӣ чун тавсифҳои ҷолиб эҷод намудааст:

Ба фарқи қуллаҳо гардам,
Ба рӯи барфи **нақшипонадида** нақши по монам,
К – аз авлоди уқобонам [7, с. 55].

Дар эҷодиёти Ҳабибулло Файзулло санъати шеърии ташҳис низ фаровон истифода шуда, тавассути қорбурди моҳиронаи он адиб ба ашъи бечон «ҷон даровардааст» ва набототу ҳайвонотро ба «сухан гуфтан водор намудааст»:

Аз қуллаҳо ба домани дарё расидаем,
Кабки равему роҳи мо дур асту пуразоб [7, с. 143].

Ба ҳайвонҳо, паррандагон, наботот, ҷамодот, ҷирмҳои осмонӣ ва ғайра эҳсосоту хислатҳои инсонӣ нисбат дода, онҳоро дар миёни худ ва ё бо инсон гап занондан ташҳис номида мешавад. Дар асарҳои классикӣ намунаи ин гуна осор бисёр аст, ҳамчун «Калилаву Димна», «Тӯтинома», «Мантиқ-ут-тайр»-и Фаридуддини Аттор, «Чангу чангоӣ»-и Абуисҳоқи Аъйима, «Ҳайвонотнома»-и Сайидо, «Се қатра»-и Лоҳутӣ ва ғайра [4, с. 110].

Ҳабибулло Файзулло дар шеърҳои худ ба дарахтону наботот – чанор, ғунча, бед, майса, ашъу ҳодисаҳои табиат – рангинкамон, пул, бод, оби ҷӯй, офтоб, чашма, дарё, арча, кӯҳ, фаввора, ҳайкал, моҳӣ, паррандагон – кабк, тазарв, қуланг ва ғайра ҳаракату амал ва гуфтор бахшида, ҷаззобияти тасвир ва муассирии ашъорашро таъмин намудааст:

Дарё фиғон кашидаву

Амвоч метапад.
Байни ду соҳилаш,
Пуле чу қомати пирони рӯзгор
Хамёза мекашад [7, с. 290].

Шоир дар шеъри «Бешаи палангон» тавассути санъати ташхис ба парандаву дарранда ва ашёҳои табиат хусусиятҳои инсонӣ бахшида, унсурҳои табиатро низ рафтору гуфтор дода, бо ситоиши зебоҳои як гӯшаи хушманзари диёр воқеияти тасвирро таъмин намудааст:

Дод занад қуланги пир,
Бар сари як заранги пир,
Ёд кунад паланги пир,
Чашми гиро, шикори шом.
Майса кушода мӯйро,
Бӯса зад оби чӯйро,
Ғунча кушода рӯйро,
Лола ба каф гирифта чом [7, с. 134].

Истиора дар луғат ба маънои ба орият гирифтани чизе меояд, вале дар адабиёт як намуди маҷоз буда, ба ҷойи як калима истифода шудани калимаи дигар мебошад. Истиора аз ташбеҳ дида, муъҷаз ва барҷастатар буда, ифодаи эҳсосот ва тасвири ягон лавҳаи ҳаёт ва табиат беҳтарин воситаи бадеӣ мебошад. Истиора, дар навбати худ, ба ду навъ чудо мешавад: истиораи равшан ва истиораи пӯшида.

Агар соҳиби истиора зикр наёбаду танҳо истиорашаванда баён гардад, онро истиораи равшан ё биттасреҳ меноманд. Яъне, дар ҷумла ё байт ба ҷойи чизе калимаи дигаре зикр меёбад. Дар ашъори Ҳабибулло Ғайзулло ҷунин нави санъати бадеӣ дар мучазу образнок ифода гардидани тасвиrotи бадеӣ сахм гузоштааст. Ҷунончи, дар байтҳои зерин истиорашавандаҳо – **сарбозҳои сабзпӯш** ва **зулф** зикр гардида, соҳиби истиора – **арҷаҳо** ва **барғҳои гул** номбар нашудаанд:

Сарбозҳои сабзпӯш,
Ҳастем андар кӯҳсор...
Гулҳои худрӯйи гирех,
Аз **зулфи** худ во кардаанд [7, с. 77].

Дар байти зерини шоир соҳибистиора – **торикӣ** баён нагардида, он тавассути истиорашаванда – **сияҳбол** ифода ёфтааст. Шоир лаҳзаӣ ба ҷойи равшании рӯз омадани торикӣ шабро ба воситаи истиораи зерин ба таври возеҳу саршор аз бадеият тасвир намудааст:

Рафт хуршед бар ғуруби хеш,
Шаб **сияҳболи** худ зи нав бикшод [7, с. 117].

Ҳамин тарик, адиб тавассути истиораҳои «обилаҳои дардҳо», «обшори ошкор», «шабохуни бод», «офтоби навдамида», «ранг дузидан», «шиновар», «миҷғони сабза», «хандаи гулзорҳо», «фасонаҳои бод», «маи ғурур», «шукуфтани табассум», «туғмаи зарди гули қоқуи тар» ва монанди инҳо истиораҳои пӯшида, изофӣ ва киноягиро ба қор бурдааст.

Аз таҳқиқот аён гардид, ки Ҳабибулло Ғайзулло бо истифодаи калима ва ибораҳои истиорашаванда мақсади асосию ҳадафманди эҷодии худро равшантар нишон дода, аз ин санъати бадеӣ моҳирона истифода намудааст.

Нави дигари санъати бадеии маънавӣ, ки Ҳабибулло Ғайзулло аз он ба таври фаровон истифода кардааст, талмеҳ мебошад. Талмеҳ он аст, ки адиб ба воқеаҳои таърихӣ, асотирӣ, қиссаю ривоятҳо, афсонаҳои машҳур ва ба ягон шеъри маъруфи саромадони сухан ишора намуда, ба ин восита фикри худро дар шеър вусъат ва тақвият мебахшад.

Агар ба ашъори Ҳабибулло Ғайзулло оид ба истифодаи санъати бадеии талмеҳ таваҷҷуҳ намоем, вобаста ба таснифоти боло дар эҷодиёти адиб талмеҳоте ҷун воқеаҳои

фарҳангию аҳли илму адаб ба монанди Фирдавсӣ, Ҳофизу Мусалло, Беҳзоду Мониву Озар, расоми Чин, Восеи қаҳрамон, Мавлавӣ, Рӯдакӣ, Саъдӣ, Фирдавсӣ, Авесто, Арасту, Файлақус, Фарҳод, қиссау ривоятҳои асотирӣ маконҳои ҷуғрофӣ ва афсонаҳои динӣ, ба мисли Масеҳо, Аҳриману Заҳҳок, Колумб, Қаҳқашон, кӯҳи Қоф, Самаку Шаҳрзод, Лукмони Ҳаким, тӯфони Нӯҳ, Бохтару Тохар, Сикандару Чингиз, қалъаи Деваштич, Ҳулбуку Сайёд, қаҳрамонони асарҳои адабӣ, монанди Рухшона, Фарҳод, Рустаму Чамшед, Қайсу Ромин, Шаҳрзода ва амсоли инҳо истифода гардидаанд. Шоир дар шеъри «Искандаркӯл» як гӯшаи бихиштосои диёрро васф намуда, тавассути мурочиат ба ин мавзеи бостонӣ – Искандаркӯл саҳифаҳои рангину китоби таърихи миллатро варақгардон менамояд:

Магар авроқи сангини «Авесто»,
Ба як кунчи бағал бинҳодай ту?
Суруди аввалини Рӯдакиро
Ҳаёти ҷовидонӣ додай ту? [7, с. 139]

Шоир дар як зумра шеърҳои худ аз қиссау ривоятҳо ва шахсони асотирӣ истифода намуда, зиндагиро ба афсонае шабеҳ медонад, ки ҳар як инсон дар он бо тавоноии ҳештан қаҳрамонӣ мекунад. Ёдовар шудани адиб аз қиссаи машҳури «Самаки айёр» ва қаҳрамони он ишора бар он аст, ки зиндагӣ худ мактабест, ки саропо аз панду насиҳат иборат мебошад. Голибу сарфароз он шахс аст, ки аз ин мактаби ҳаёт сабақи дуруст омӯхта, дарҳои мушкилкушои орзухоро ба рӯйи худ боз месозад:

Чун Самак айёри омӯзад ҳаме,
Панди пирони ҷаҳномӯхта,
Дар дили шабҳо нигоҳи Шаҳрзод,
3-интизориҳо чароғ афрӯхта [7, с. 123].

Бо истифодаи талмеҳоти мухталиф адиб тавонистааст, ки ҳам дар ифодаи мазмунҳои ишқӣ, ҳам дар боби мавзӯҳои таърихӣ фарҳангӣ ва асотирӣ ҷуғрофӣ, рӯйдодҳо, қиссау ривоятҳо масъалаҳои гуногуну пурихтилофи зиндагиро саҳеҳан тасвир намуда, хоҳишу дарҳост ва мақсуди эҷодии худро ба хонанда возеҳу муассир пешниҳод намояд.

Муболиға низ яке аз воситаҳои тасвири бадеӣ буда, баҳри рангину образнок ифода намудани матлаб, воқеа, ҳодиса ва ашё ба кор бурда мешавад. Доир ба маънои истилоҳии муболиға адабиётшиносони гузаштаю имрӯза ақидаҳои ҷолиб баён намудаанд. Ҳабибулло Файзулло дар ашъори хеш аз ин навъи санъати бадеӣ низ фаровон истифода намудааст. Байти дар поён овардашуда дорои ибораҳои муболиғаомез буда, Ҳабибулло Файзулло бо истифода намудани онҳо аз олами пурғановати шоирии худ башорат додааст. Ин байт гувоҳи он аст, ки шоир ҳамчун шахси пешоҳангу бедордил дар зиндагӣ мавқеи босазо дошта, аз санҷишу имтиҳоноти умр сарбаландона мегузарад. Ибораҳои **дар дунё нағунчидан** ва **дар дил сад ҷаҳон доштан** аз ҳадди табиӣ ва асли бурун баромадани шоирро дар тасвир нишон медиҳанд:

Дар ин дунё намеғунчам,
Ки дар дил **сад ҷаҳон** дорам [7, с. 167].

Ҷойи дигар шоир бо истифодаи ибораи муболиғаомез ҳусну малоҳати беканори маъшуқаро таъкид намуда, ба воситаи ибораи «ранг дуздидани офтоб аз нақши даври доман»-и ӯ таровати зебоии ёрро басо хотирмон тасвир кардааст. Дар мисраи дувуми ин байт бошад, шоир тавассути санъати муболиға ахтаронро дар ҳамели муҳраҳои гардани маъшуқа ҷо додааст:

Ранг дуздад офтоб аз нақши даври доманат,
Ахтарон бигрифта ҷо дар муҳраҳои гарданат [7, с. 182].

Тазод бо ҳамдигар зид будан ва бо якдигар душманӣ кардан мебошад. Тазодро шоир барои ифода намудани хислати ду кас ё ду чизи бо ҳам зид, барои тасвир намудани ягон воқеа ба тарзи муқоисавӣ ва ё муқобилгузорӣ истифода менамояд. Дар эҷодиёти Ҳабибулло Файзулло санъати тазод баҳри ифода гардидани хислату рафтор, ҳодисаву ашёе, ки зид ва

акси ҳамдигар хастанд, истифода шуда, онҳо ба мақсади тасвири зебоиҳои диёру ёр, фаслҳои сол ва монанди инҳо ба қор бурда шудаанд. Дар байтҳои зерин тавассути калимаҳои муқобилмаъноӣ **неку бад, ниҳону ошқор ва гуноҳу савоб** матлаби асосии худ – дар зиндагии инсон ҳамеша мавҷуд будани ашӯ ва воқеаю ҳодисаҳои бо ҳам зидро баён сохтааст:

Ҳар **неку баде**, ки бишнавад гӯш,
Гоҳе ба **ниҳон**, гаҳ **ошқоро**.
Ҳарчанд хирад зи рӯи чода,
Донад, **гунаҳу савоби** дунё [7, с. 22].

Бо истифода аз калимаҳои муқобилмаъноӣ **сиёҳу сафед, бино ва кӯр, нодон ва доно, баландӣ ва пастӣ, шикасту фатҳ, дарду бедардӣ, шодию ғам, гаҳвораву тобут, висолу доғ, шабу рӯз, субҳу шом, гираву ханда, пиру ҷавон, пинҳону пайдо, базму мотам, суду зиён, бурду бохт, шиносу ношинос, нафъу зиён, нӯшу захр, талху ширин, ободу нообод, ҳачру васл, болою поён, марғу зиндагӣ, куҳнаву нав, баду нек, мотаму сур, сарчамъу парешон, душману дӯст, пирӯзу бебарор, гуруснаю сер, осону мушқил, доду бедодӣ, ғуссаю бахт, пайдою нопайдо, оғозу анҷом, дарозу кӯтоҳ, хомию пухтагӣ, чамъу танҳо, ҷафою меҳрубонӣ** ва амсоли инҳо шоир фикру ақида, ашӯву чиз ва воқеаю ҳодисаҳоро ба ҳам муқобил гузошта гоҳо қиёс месозад ва ҳолатҳои мухталифи инсонро табиатро дар зиндагӣ ва олами ҳастӣ таъкид менамояд:

Ҳар қадар, ки ман сабақ омӯхтам,
Аз **барору бебарориҳои** худ.
Ҳар қадар таҷрибаҳо андӯхтам,
Аз **хатогӣ, бехатогии** худ [7, с. 179].

Дар байти охир бояд калимаҳои **хатогӣ** ва **бехатогӣ** дар шакли **хатой** ва **бехатой** меомаданд, зеро агар исм бо садоноки «о» итмом ёбад, пасванди «-й»-ро тақозо мекунад.

Дар эҷодиёти Ҳабибулло Файзулло санъати саволу ҷавоб кам истифода гардида бошад ҳам, ин намунаҳо вазъу ҳолати руҳии қаҳрамонони ғиноиро возеҳтар кушода, эҳсосоту андешаи онҳо, аъмолу изтиробашон пеши назари хонанда равшан чилвагар мешавад. Дар манзумаи «Афсонаи дарё» шоир дар баробари истифодаи санъатҳои ташбеҳу тавсиф ва истиора аз санъати саволу ҷавоб низ истифода намуда, ба воситаи муқоламаи дилдодагон паҳлуҳои муассири гуфтугӯ, ҳамдигарфаҳмӣ ва садоқати онҳоро намоиш медиҳад:

Пас ном гирифта номи худро:
- Номат чӣ? – аз он парӣ бипурсид.
Сайрам, - ба забон гирифт номаш,
Гӯй зи лабони ӯ шакар рехт [7, с. 185].

Шаклҳои истифодаи санъати саволу ҷавоб дар шеър бисёр аст, дар шеъри зерин Ҳабибулло Файзулло дар байти аввал саволгузорию худро ба маъшуқа ва дар байти сонӣ посухи маъшуқаро баён намудааст. Шоир тавонистааст, ки ба воситаи истифодаи санъати саволу ҷавоб ҳиссиёти ботинии дилдодагонро ифшо намояд:

Гуфтам: - аз чон дӯст медорам туро,
Рози дилро ту макун аз ман ниҳон.
Баҳри таскинам бигуфтӣ як суҳан:
-Сабр бинмо, умри мо ҳоло дароз. [7, с. 235].

Ба воситаи истифодаи санъати саволу ҷавоб Ҳабибулло Файзулло на танҳо пурсишу посухи қаҳрамонони ғиноиро дар ашӯраш ифода намудааст, балки вазъи ботинию зоҳирии қаҳрамонро возеҳу равшан сохта, ба шеъри худ ҷолибият ва ҷаззобӣ бахшидааст.

Таҷоҳули ориф барои нишон додани ҳиссиёту ҳаяҷони қаҳрамон ва баёни сифатҳои ботинию зоҳирии ӯ истифода мешавад. Санъати таҷоҳули ориф дар худ як табиати махсус дорад, ки он ба санъати саволу ҷавоб монандӣ пайдо мекунад, вале саволи он ҷавоб намехоҳад, чунки саволи ин навъи санъат худ ҷавоб аст.

Дар эҷодиёти Ҳабибулло Файзулло санъати таҷоҳули ориф нисбатан камтар истифода гардида бошад ҳам, дар қатори дигар намудҳои санъати бадеӣ он ба ашъори шоир равшанӣ ва муассирии тоза зам намудааст:

Дӯстон, ҳар сӯ парешон гаштаем,
Фурсати дидор диданҳо кучост?
Дар вучуди хеш пинҳон гаштаем,
Ошкоро ҳарф гуфтанҳо кучост? [7, с. 83]

Ин банди шеърӣ дар шакли таҷоҳули ориф оварда шуда, шоир тавассути байтҳои саволмез аз парешонию ҷудоии дӯстон ҳарф зада, таъкид месозад, ки ҳар як давраи синну соли одамӣ айёми бебозгашт буда, асло такрор намешавад. Шоир ба воситаи чунин тарзи саволгузорӣ доништа худро ба нодонӣ мезанад. Такрори чунин мавзӯ ва ҳамин тарзи саволгузорию дар банди зерини шеъри дигари адиб мушоҳида намудем, ки шоир худро ба нодонӣ андохта, оид ба ноаён гузаштани бачагӣ аз деҳи худ ин муаммо ро пурсон мешавад:

Бачагии мо кучо шуд, деҳи ман,
К-андар оғӯшат чу нахле раста буд?
Аз гулу гулхорҳои пуштаҳо,
Баҳри модар дастагулҳо баста буд [7, с. 172].

Истифода аз санъати бадеии таҷоҳули ориф ба Ҳабибулло Файзулло имконият фароҳам овардааст, ки олами ботинии қаҳрамонони худро возеҳу равшан нишон дода, қимату азиз ва ганимат будани ҳар як лаҳзаи умри одамизодро ҷиддан таъкид созад.

Ҳамин тариқ, дар эҷодиёти Ҳабибулло Файзулло санъатҳои бадеии маънавию лафзӣ, аз қабилӣ ташбеҳ, тавсиф, ташхис, талмех, тазод, истиора, санъати саволу ҷавоб, муболиға, таҷоҳули ориф, таҷнис, муталаввин, ибораҳои рехта, зарбулмасалу мақолҳо ва суханҳои ҳикматноки халқӣ омезиш ёфта, ашъори адибро муассиру хонданбоб ва ҷолибу мунаққаш гардониданд. Онҳо дар тасвир ҳусну малоҳат бахшида, аз ҳунару маҳорати баланди нигорандагии шоир башорат медиҳанд.

Муқаррир: Додихудоев Ё., н.и.ф., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода

Рӯйхати адабиёти истифодашуда:

1. Атоулло, Маҳмуди Ҳусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ. (Ба ҷоп тайёркунанда Р. Мусулмонқулов). - Душанбе: Ирфон, 1974. - 206 с.
2. Афсаҳов, А. Ташбеҳ // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик.- Ҷ.3.-Душанбе, 2004.-С. 181-182.
3. Зеҳнӣ, Т. Санъатҳои бадеӣ дар шеъри тоҷикӣ.-Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1960.-310 с.
4. Зеҳнӣ, Т. Санъати сухан. - Душанбе: Ирфон, 1978. -328 с.
5. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс – ул – луғот: Иборат аз се ҷилд.- Ҷ. 2. (таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нурув).-Душанбе: Адиб. Сод-Ё, 1988.-416 с.
6. Табаров, С. Меҳнат ва ҷустуҷӯ асоси самари эҷодист // Дӯстон, ёди шумо базм марост-Ёдномаи Ҳабибулло Файзулло (мураттиб А. Самадов). - Душанбе: Шарки озод, 2005. - С. 6-9.
7. Файзулло, Ҳ. Куллийёт. - Душанбе: Бухоро, 2011. - 512 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. -Ҷ. 2.—М. : Советская энциклопедия, 1969.-947 с.
9. Ҳодизода, Р. Шуқуров М. Абдуҷабборов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ.- Душанбе: Ирфон, 1966. -179 с.
10. Энциклопедияи советии тоҷик. - Ҷ. 8. - Душанбе: Сарредаксияи илмӣи ЭСТ, 1988. - С. 78.

ҲУНАРИ НИГОРАНДАГИИ ҲАБИБУЛЛО ФАЙЗУЛЛО

Дар мақолаи мазкур оид ба ҳунари нигорандагии шоир Ҳабибулло Файзулло сухан рафта, дар он маҳорати тасвир, чаззобияти баён, тозаороии сухан, истифодаи бомаҳоратонаи саноеи бадеӣ ва корбурди луғоти ҷолиб мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф бо мисолҳои мушаххас дар мавриди забони баёни шоиронаи Ҳ. Файзулло ва фасоҳату балоғати суханороии ӯ изҳори ақида намуда, тасвирпардозию нигорандагии шоирро бо зевари латифи сухан нишон додааст. Муҳаққиқ оид ба навъҳои санъатҳои бадеӣ ва истифодаи дақиқназаронаи онҳо аз ҷониби шоир таъкид ба амал оварда, қайд менамояд, ки адиб аз санъатҳои бадеӣ мувофиқи тавони эҷодӣ ва маҳорату истеъдоди хеш моҳирона истифода намуда, шеърҳояшро дар ғояти баланди истеъдод ва назокати лафзу маънӣ эҷод кардааст. Барҳақ ишора меравад, ки маҳорати нигорандагии Ҳабибулло Файзулло дар истифодаи санъатҳои бадеӣ басо комил буда, он аз завқу ҷаҳонбинии баланди шоир гувоҳӣ медиҳад. Муаллифи мақола дар Куллиёти адиб як силсила тавсифҳои тоза ва калимотеро мушоҳида намудааст, ки бевосита эҷоди худи муаллиф буда, дар ашъори дигар адибон истифода нашудаанд. Чунончи, калимаҳои **кинафаромӯш, нурасрор, фарҳодмардум, биҳиштоғӯш, абрсӯз, сабзмаҳ, обсӯз, сахарбонг, тавсандил** ва монанди инҳоро дар ҳолатҳои зарурӣ баҳри нишон додани сифат ва ҳолати ашъу ҳаводис ва қаҳрамонони ғиноӣ чун тавсифҳои ҷолиб эҷод намудааст. Муаллиф ба хулосае расидааст, ки дар эҷодиёти Ҳабибулло Файзулло санъатҳои бадеии маънавию лафзӣ, аз қабилӣ ташбеҳ, тавсиф, ташҳис, талмех, тазод, истиора, санъати саволу ҷавоб, муболиға, таҷоҳули ориф, таҷнис, муталаввин, ибораҳои рехта, зарбулмасалу мақолҳо ва суханҳои ҳикматноки халқӣ омезиш ёфта, ашъори адибро муассиру хонданбоб ва ҷолибу мунаққаш гардониданд.

Калидвожаҳо: Ҳабибулло Файзулло, шоир, шеър, саноеи бадеӣ, ташбеҳ, тавсиф, муболиға, истиора, таҷнис, талмех, зарбулмасал, мақол, тасвирпардозӣ.

ИСКУССТВО СРАВНЕНИЯ ХАБИБУЛЛЫ ФАЙЗУЛЛО

В данной статье рассказывается о творчестве поэта Хабибуллы Файзулло, в котором анализируются мастерство изображения, обаяние выражения, чистота речи, умелое использование искусства и использование интересной лексики. Автор приводит конкретные примеры поэтического языка Х. Файзулла выразил свое мнение, красноречие и зрелость своей речи, а нежную красоту слов показал воображение и вдумчивость поэта. Исследователь подчеркивает виды художественных искусств и их правильное использование поэтом и отмечает, что писатель умело использовал художественные искусства в соответствии со своими творческими возможностями, умением и талантом, а свои стихи создавал с большим талантом и изяществом слова и смысла. Справедливо отмечается, что внимательность Хабибуллы Файзуллы в использовании художественных искусств весьма совершенна, и это свидетельствует о высоком вкусе и мировоззрении поэта. Автор статьи заметил в Куллият Адиб ряд свежих описаний и слов, которые были созданы непосредственно самим автором и не использовались в стихах других писателей. Например, слова **“кинафаромӯш, нурасрор, фарҳодмардум, биҳиштоғӯш, абрсӯз, сабзмаҳ, обсӯз, сахарбонг, тавсандил”** и подобные им слова он создал в необходимых ситуациях, чтобы показать в качестве интересных описаний качество и состояние души, и пришел к выводу, что в творчестве Хабибуллы Файзуллы сочетаются духовные и словесные искусства, такие как сравнение, описание, диагноз, аллюзия, контраст, метафора, искусство вопросов и ответов, преувеличение, идиома, метафора, пословицы и мудрые изречения народа.

Ключевые слова: Хабибулла Файзулло, поэт, поэзия, художественная индустрия, сравнение, описание, преувеличение, метафора, описание, аллюзия, пословица, иллюстрация.

THE ART OF COMPARISON HABIBULLAH FAYZULLO

This article talks about the work of the poet Habibullah Fayzullo, which analyzes the mastery of image, charm of expression, purity of speech, skillful use of art and use of interesting vocabulary. The author gives specific examples of poetic language. H. Faizullah expressed his opinion, the eloquence and maturity of his speech, and the imagination and thoughtfulness of the poet showed the gentle beauty of the words. The researcher emphasizes the types of artistic arts and their correct use by the poet and notes that the writer skillfully used the artistic arts in accordance with his creative capabilities, skill and talent, and created his poems with great talent and grace of word and meaning. It is rightly noted that Habibullah Fayzullah's attentiveness in the use of artistic arts is very perfect, and this indicates the high taste and worldview of the poet. The author of the article noticed in *Kulliyat Adib* a number of fresh descriptions and words that were created directly by the author himself and were not used in the poems of other writers. For example, he created the words "kinafaromush, nurasror, farodmardum, bihishtofush, abrsuz, sabzma, obsuz, saharbong, tavsandil" and similar words in necessary situations in order to show the quality and state of the soul as interesting descriptions, and came to the conclusion that in the works of Habibullah Faizullah combine spiritual and verbal arts, such as comparison, description, diagnosis, allusion, contrast, metaphor, the art of questions and answers, exaggeration, idiom, metaphor, proverbs and wise sayings of the people.

Keywords: *Habibullah Faizullah, poet, poetry, art industry, comparison, description, exaggeration, metaphor, description, allusion, proverb, illustration.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Шамсов Н. С. - Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзади илмҳои филологӣ, мудири кафедраи назария ва таърихи адабиёт. Нишонӣ: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 918389405*

Сведения об авторе: *Шамсов Н. С. - Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой теории и истории литературы. Адрес: 734019, ш. Душанбе, улица Мохаммадиева, 17/6. Тел.: (+992) 918389405*

Information about the author: *Shamsov N. S. - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, candidate of philological sciences, associate professor, head of the department of theory and history of literature. Address: 734019, sh. Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str. Tel.: (+992) 918389405*

Имомкулӣ Хокӣ Хуросонӣ ё Имомкулии дизбодӣ мутахаллис ба Хокӣ аз шуарои қарни 11-уми ҳичрӣ (16 м.) маҳсуб гардида, дар рустои Дизбоди Боло чашм ба олами ҳастӣ вонамудааст. Дизбод номи як русто (Дизбоди Боло) ва як шаҳр (Дизбоди Пойин) ва минтақае дар шаҳристони Нишобур дар баҳши Забархон аст. Шуғли аксари мардуми Дизбод боғдорӣ ба шакли навин аст. Рустои Дизбод, ки бар рӯи домана ба сурати шарқӣ-ғарбӣ истиқрор ёфта, дар ҷануби риштакӯҳҳои Бинолуд воқеъ гардидааст. Аҳли ин русто пайравони мазҳаби Исмоилия ва Исноашарӣ ҳастанд. Мардуми Дизбод, ки ба сурати муҳочир дар шаҳрҳои Машҳад, Нишобур ва Теҳрон зиндагӣ мекунанд, ба ҳеч вачҳ аз мавтини аслии хеш чундо нашуда ва дар маросими хосе, чун фасли бардошти маҳсул ва маросими мазҳабии “Навҳисор”, ки дар ҳафтаи охири Мурдод баргузор мешавад, гирди ҳам меоянд. Соли 1312 ҳ. Дар Дизбод мадрасаи Носири Хусрав таъсис ёфт. Соли 1347 номи Дизбод ба унвони яке аз маъдуди рустоҳои сад дар сад босаводи Эрон дар Юнеско ба сабт расид. Муҳимтарин мазияти Боди Дизбод ин муносиб будани он барои тавлиди энергияи барқ мебошад. Бо таваҷҷуҳ ба ин шароит неругоҳи бодии Дизбод дар соли 2002 дар ин минтақа эҳдос шуд. Имомкулӣ Хокии Хуросонӣ аз доиёни исмоилӣ ва шоирони форсизабон дар садаи 11х.к. мебошад. Хокӣ Хуросонӣ поягузори суннати Навҳисори Эрон буда, ӯро ба унвони шоир ва муаллими динӣ мешиносанд. Соли таваллуди шоир аниқ маълум набуда, таърихи вафоташ 1077 ҳ.к мебошад. Шуҳрати илмиаш шоир, ориф ва муаллими мазҳабӣ буд. Вай марди ориф ва аз аҳли қарияи Дизбоди байни Машҳад ва Нишобур буд ва аз муосирони шоҳ Аббоси аввал ба ҳисоб мерафт. Аз осораш “Девони шеър”, маснавии “Тулуи шамс” ё “Таволеи шамс” ба ёдгор мондааст. Шоир дар даврони зиндагиаш аз тарафи шоҳи давр бисёр азият кашидааст ва танҳо дар даврони вопасини ҳаёташ ҳаёти амну осоишта доштааст. Роҷеъ ба ин худи шоир чунин менигорад:

Соҳиби вақт Нури даҳри замон,
Дар замонаш на фитна амну амон.

Шоир дар қасидае пас аз ба ёд овардани хотироти талҳи гузашта, шоҳ Аббоси дувумро одил хонда, дуо гуфтааст:

Шоҳи одил бувад чу зулиллоҳ,
Кун дуои шаҳи заимон Аббос.

Дар ин хусус муаррихон низ навиштаанд, ки шоҳ Аббоси 2 бар хилофи Аббоси 1 аз таассуб нисбат ба фирқаҳои дигар парҳез мекардааст [1, 20].

Тамоми мушаххасоте, ки оид ба шоир дар ин ҷо оварда мешаванд, аз девони ашъораш ва аз суннатҳои маҳалии зодгоҳаш гирифта шудаанд. Дар боғе дар нишебии теппа дар ҷое, ки манзилаш шоир воқеъ аст, то кунун маҳфуз мондааст ва макони зиёрати бошандагони деҳи Дизбод ба шумор меравад. Хокии Хуросонӣ писаре дорад бо номи Алӣ Қулӣ, ки бо таҳаллуси Раққомӣ машхур аст, аммо, мутаассифона, аз ӯ танҳо як қасида маҳфуз мондааст. Аз ашъори шоир маълум мешавад, ки шоир дорои истеъдоди хуби шоирӣ будааст.

Ҳангоми сафар ба Дизбод соли 1918 навиштаҷоти қабри ӯро надидам, аммо ҳангоми пурсиш итминон ҳосил кардам, ки маргаш соли 1055/1645 мебошад. Ин ба санаи 1056/1646, ки дар ашъораш омадааст, мувофиқ нест, вале шояд хатои котиб бошад. Девони шоир, ки дар шакли ҳозира дастрас аст, ҳудуди 5000 байт буда, аз 220 ғазал, беш аз 35 қасида, 9 тарҷеъбанд ва ду маснавии кӯтоҳ иборат аст. Азбаски дар Эрон таъқибот ниҳоят зиёд буд, шоирон маҷбур буданд, ки адабиёти худро дар пинҳонгоҳи саҳт нигоҳдоранд. Чунин ба назар мерасад, ки то ба наздикӣ осори Хокии Хуросонӣ байни ҳалоқамандони Осӣи Миёна, Афғонистон ва вилоятҳои ҷанубии Форс комилан номаълум боқӣ мондааст. Дар чунин

шароит комилан равшан аст, ки дар ҳеч яке аз тазкираҳои сершумори ҳасбиҳолии форсӣ аз шоир зикр нагардидааст [2, 5].

Тавре аз ашъори Хокии Хуросонӣ бармеояд, ӯ як одами истеъдоди қобили мулоҳиза буд, гарчанде ҳеч гоҳ ба маҳорати хунари худ омӯхта нашудааст. Ӯ шахси диндор буд, аз тарафи таъқибгарон азобу шиканча мешуд, вале аз ин озмоишҳо зинда монд. “Тулуи шамс” маснавии тулонии шоир ба ҳисоб рафта, тахминан аз 1300 байт иборат аст, ки дар соли 1055/1645 таълиф шудааст ва зоҳиран нотамо мондааст. Он ба 7 боб тақсим шудааст. Ба назар мерасад, ки навиштаҳои Хайрхоҳи Ҷиротӣ, ки эҳтимолан, ба ӯ маълум буданд, барои шоир таъсири ҷиддие доштааст. Дар андешаҳои мувофиқати зиёде ҷо дорад [3, 147].

Дар асрҳои аввали баъд аз Аламут танҳо осори ҳаким Саъиддин Низории Қӯҳистонӣ (ваф. 720/1320), шоир ва ходими давлатии Бирҷанди ҷанубии шарқии Хуросон боқӣ мондааст. Вай шояд аввалин муаллифи пас аз Аламути низорӣ буд, ки барои баёни ақидаҳои худ шаклҳои назм ва тасаввуфро баргузида буд, ки намунае аз ҷониби муаллифони баъди низорӣ пазируфта шуд. Дар давраи Анҷудон аввалин муаллиф Абу Исҳоқи Қӯҳистонӣ (ваф. Баъд аз 904/1498) ва Хайрхоҳи Ҷиротӣ (ваф. Пас аз 960/1553) ба шумор мерафтанд. Дар байни муаллифони баъдӣ метавон Хокии Хуросониро (ваф. баъд аз 1056/1646) ва писараш Алиқули, маъруф ба Раққомии Хуросонӣ ба шеър баёни суфиёна мурочиат мекарданд [4, 61].

Аз нимаи нухуми ҳ./понздаҳуми м. Анҷудон маркази даъват ба ҳисоб мерафт. Анҷидон дар маркази Эрон, дар ҳаволии Маҳаллоту Қум воқеъ аст. Шоири низорӣ Хокии Хуросонӣ, ки шахсан аз Анҷудон дидан кардааст, Имом Амир Халилуллоҳи Анҷидонӣ (ваф. 1043х./1634м.) ва ҷонишинӣ ӯ Нуриддин Алиро (ваф. 1082х./1671м.) мадҳ кардааст. Хокӣ ба муваффақияти даъвати низорӣ дар Эрони Марказӣ ва Хуросон ва ҳамҷунин Мултонуну дигар нуқоти Ҳиндӣ низ ишора мекунад [5, 278]. Исмоилияшиносии машҳури рус В.Иванов давраи эҳёи Анҷудонро давраи дуҷуми пас аз Аламут ё давраи ренессанси андешаҳо ва фаъолияти даъвати низорӣ номидааст [5, 450].

Бояд гуфт, ки суханоне, ки аз китоби Таърихи Исмоилияи В.Иванов оварда будем, дар китоби Исмоилиён, таърих ва ақоиди Ф.Дафтарӣ низ иқтибос оварда шудаанд: “Нахустин муаллифи баъд аз Аламут Низории Қӯҳистонӣ буда, шеваи назм ва тартиботи суфиёнаро барои ниҳон доштани ақидаҳои исмоилии хеш интиҳоб кардааст. Ин шеvaro нависандагони баъдии Эрон фаровон истифода бурдаанд. Масалан, дар асри 15 Абуисҳоқи Қӯҳистонӣ ва Хайрхоҳи Ҷиротӣ ва дар асри 16 Хокии Хуросонӣ ва писараш Алиқули Раққомии Хуросонӣ [5, 452].

Маҷолис–ун–нафоис–и муҳимтарин маъхази аҳди Темуриён (асри 15) шумурда мешавад, ки ба забони туркии ҷағатой таълиф шуда, то имрӯз се маротиба ба забони форсӣ–тоҷикӣ тарҷума шудааст. Дар ин тазкира оид ба 550 шоир маълумот дода шудааст, ки Хокии Хуросонӣ тахти рақами 112-ум оварда шудааст. Дар мавриди шоир дар он ҷунин омадааст: Аз Қусӯ буда ва бисе дарвешу дардманд менамуд ва таъби назм низ дошта ва ин матлаъ аз ӯст:

Ниёзманди туем, эй ба ноз парварда,

Туро замона аҷаб дилнавоз парварда [6, 278].

Тасдиқи ин матлаб, инҷунин дар Қуллиёти Хокии Хуросонии Оқои Ғиёсиддини Миршоҳӣ низ хеле возеҳ ба назар мерасад, аз ҷумла:

Умрест, ки ман дар талаби ёр давидам,

Гарчӣ ки давидам на ба матлуб расидам.

Дар аввалу охир падарам хизри замон буд,

То шурби мусаффо зи хуми ёр чашидам.

Осон ту мадон мушқил аст ин роҳ, бародар,

Дар бодияи ишқ бисе роҳ давидам.

Ин водии роҳат набувад меҳнату ранҷ аст,

Бисёр балову аламу дард кашидам [7, 286].

Оид ба рӯзгори шоир чунин омадааст: “Ҳамватанонаш нақл мекунанд, ки ӯ аз дасти подшоҳи аср хеле азият кашида, чунон аз ҳаёти худ маънос шуда, вале аз карами одили азали аз ин мусибат халос ёфтанд ва ин ҳикоят машҳур аст” [7, 286].

Хокии Хуросонӣ, Зебунисо Ҷаъфар Алӣ. Париж (Фаронса). Хокии Хуросонӣ, ки бо номи Имом Қулӣ (аз калимаи турки Ғуломи Имом) машҳур аст, зодаи деҳаи 108 Дизбоди Хуросон мебошад. Ин деҳа дар яке аз минтақаҳои баландкӯҳи зебоманзараи Кӯҳи Бинолуд (10535 фут) байни Машҳад ва Нишопур ҷойгир шудааст. Аз рӯи санаи нашри китоби Хокӣ маълум мешавад, ки вай замони ҳукмронии Сафавиён, Шоҳ Сафӣ (1037- 1052х\1628-1642м) ва Шоҳ Аббоси-2 (1052-1077х\1622- 1667м) умр гузаронидааст. Сафавиён дар тамоми манотиқи Эрон мазҳаби шиаро давлатӣ эълон карда буданд ва барои исмоилиён баъди шикасти Аламут ин шароите буд, ки дар зери парда “суфизм”-ро исмоилия (Ҳақоик) ташкил меод. Баъди шикасти Аламут авлодони Имом Рукниддин Хуршоҳ (1257) ба Қафқози Ҷанубӣ кӯчиданд ва дар ин минтақа маҳфиёна умр ба сар мебарданд. Баъдтар онҳо маркази Имоматро ба Анҷудон кӯчониданд ва имомони исмоилӣ дар ин манотиқ муқим шуданд. Хокии Хуросонӣ, чӣ тавре ки дар ашъори худ овардааст, ҳамзамони Ҳазрати Имом Зулфиқори Алӣ (920-922х\1514-1516м) ва Нуриддин Алӣ (922-957х\1516-1550м) будааст. Исмоилиён, ки қатлҳои пай дар пай ва оммавино аз сар мегузарониданд, хеле эҳтиёткорона амал намуда, ба таври “тақийа” умр ба сар мебарданд. Муносибати бераҳмона ва ваҳшигӣ нисбати олимони ва шоирони он замон таъсири худро дар осори Хокии Хуросонӣ гузоштааст. Ӯ шоҳиди ҳодисаи нангини куштори шоири исмоилӣ Қосим Амири Шерозӣ буд, ки ошкоро шеър эҷод мекард ва ақидаҳои худро озодона баён менамуд, аз тарафи Шоҳ Таҳмосп (930-984х\1525-1576м) ҷашмонаш қур карда шуд ва баъдтар аз тарафи Шоҳ Аббоси-1 (999-1591) қатл карда шуд. Пешгузаштагон ва падару модари Хокӣ эътиқоди баланди мазҳабӣ дошта, расму ойини мазҳабиро саҳт риоя мекарданд. Ҳангоме, ки Хокӣ ҳамагӣ ҳафт сол дошт, падару модараш ва ҳешу таборони наздиқаш ҳар 109 шабонгоҳ маҳфӣ ба зиёрати Имом меарфтанд ва як рӯз Хокии хурдсол пинҳонӣ аз қафои падараш ба хонае, ки онҳо ҷамъ омада ибодат мекарданд, омада аз паси дар ҷамъомадро назора намуд. (Имрӯз вайронаҳои ин манзилро 1.3 мил дар наздики Дизбод ва 456 ярд аз маҳалли Қосимобод дидан мумкин аст). Таваҷҷуҳу нигоҳи ӯ ба тарафи Имом, ки ҷамъомадагонро ҳидоят ва дуо меод, ҷалб шуда буд. Дар охири маросим ҷамъомадагонро бо нон ва хӯрок зиёфат намуданд. Дар ин маврид Имом аз соҳиби хона суол намуданд, ки оё ба меҳмоне, ки аз паси дар истодааст, нону хӯрок пешниҳод намуданд ва Хокии хурдсолро таклиф намуда, зиёфат доданд. Ин ҳодиса дар дили Хокии хурдсол муҳаббати самимино нисбати Имом пайдо намуд. Дар айёми навҷавониаш як рӯз Хокии Хуросонӣ дар ҳавлиашон бо ёрии ҳешовандонаш саргарми пахтазоакунӣ будаанд, ки Ҳазрати Имом Нуриддин Алӣ аспсавор аз назди ҳавлиашон мегузаранд. Хокӣ давида лаҷоми аспи Имомро гирифта ҳоҳиш мекунанд, ки Имом ӯро ҳамроҳи худ гирад. Имом табассум карда мегӯянд, вақте ки шумо соҳиби муйлаб ва риш гаштед, шумо ҳама вақт ҳамроҳи ман хоҳед буд. Хокӣ ҳамон замон даст ба рӯяш кашид ва дастонаш ришхоеро, ки нав баромада буданд ҳис намуд. Ӯ Имомро то баромадгоҳи қишлоқи Дизбод ҳамроҳӣ намуданд ва Ҳазрати Имом ба ӯ маслиҳат доданд, ки барои расидан ба мақсуд ва ҳақиқат дар роҳи сироталмуствақим камари ҳиммат бар миёни худ барбанданд, ки шинохти маърифат на чандон қори осон аст ва ин роҳи мардон аст. Ин машварат ҳаёти Хокиро ба кулӣ тағйир додааст. Ашъор, шеър ва қасидаҳои аз он нишон медиҳанд, ки ӯ ин роҳро собитқадамона тай намудааст. 110 Эҷодиёте, ки ӯ аз худ боқӣ мондааст: Девон (маҷмуаи ашъор) Маснавии “Тулуи Шамс” Қасидаҳои “Нигористон” ва “Баҳористон”, ки аввалин бор аз тарафи профессор В.Иванов дар маҷаллаи “Ассотсиатсияи тадқиқоти Ислон” №1 ш.Бомбай нашр карда шудааст. Ашъори Хокии Хуросонӣ мавзуи панду насиҳат, адолат ва дараҷаҳои камолоти инсониро дар бар мегирад. Ӯ чандин қасидаҳои ба маҳди Мавлоно, Соҳиби Замон (Имоми Замон) бахшида, исмоилиёно ба меҳрубонӣ, хоксорӣ, ҷавонмардӣ,

саховатмандӣ, парҳезкорӣ, сабру таҳаммул, эътиқод ва вафодорӣ ба Худо даъват менамояд, то ки онҳо бо шинохти маърифати комил бирасанд. Хокии Хуросонӣ дар шеърхояш худро марди фақир, гунаҳкор ва беҳабар аз илми илоҳӣ муъаррифӣ намудааст. Вале бо ин хоксориҳо ишораи ӯ ба Қуръон, ҳадис, шеърҳои Ҳофиз, Саъдӣ, Аттот, Қосими Анвор аз он гувоҳи медиҳанд, ки ӯ дониши чуқури адабиёт ва диниро доштааст. Хокии Хуросонӣ дар таърихи 1056х\1646м вафот карда, дар яке аз боғҳои сабзи Дизбод қабр карда шуд. Исмоилияшиноси машҳури рус Александр Семёнов дар мавриди шоир Хокии Хуросонӣ дар китоби «Адабиёти исмоилия» чунин менависад: Тобистони соли 1929 ман, тасодуфан, дастнависи бузургеро дар ҳаҷми 450 саҳифа оид ба пайдоиши исмоилия, таърих ва рушди он то давраи муосирро, дарёфт кардам, ки ба қалами Муҳаммад ибни Зайнуллобиддини Хуросонӣ мутахаллис ба Фидоии Хуросонӣ тааллуқ дошт. Дар байни ин дастнавис мадҳияе вучуд дошт, ки аз Афғонистон оварда шуд ва ҳатто байни мардуми Рушон ва Шугнони ин тарафи дарёи Панҷ арзиши гарон дошт ва ин мадҳия ба қалами Хокии Хуросонӣ тааллуқ дошт.

Бо таҳаллуси Хокӣ ду кас эҷод мекарданд, ки яке Шайх Хокӣ, ки номи аслиаш Мирзо Муҳаммад Амина ва дигаре Мавлоно Хокӣ, ки номи аслиаш Имомқулӣ буд. Мавлоно Хокӣ шахси бисёр донишманд буда, ба хотири дарёфти мулоқот бо суфӣ зиёд саёҳат карда ва бо ашхоси машҳури давр шиносой дошта. Хокӣ ба Кобул ба Пишовар сафар карда буд ва бо ашхоси машҳур, аз қабиле Мискиншоҳ ва Саид Алишоҳи ҳинд шиносой дошта буд [4, 2]. Ин матлаб дар байтҳои зерин баръало мушоҳида мешавад:

Ман дардманд, ман дардманд, муштоқи дидори туям,
Ман мустаманд, ман мустаманд, муштоқи дидори туям.
Гардидаам вирди ҷаҳон, пурсидаам аз мардумон,
Бисёр дидам маҳвашон муштоқи дидори туям [2, 198].

Ҷро, инчунин Ризоқулихон хуб медонист ва дар «Маҷмӯъ-ул-қиссаҳо» аз ӯ зикр намудааст. Бо итминони комил метавон гуфт, ки нависандаи ин мадҳия худ Хокии Хуросонӣ мебошад, зеро қуллиёти Хокии Хуросонӣ худ санади муҳим аст, ки ин гуфтаҷоро тақвият мебахшад, агар ба осори шоир назар кунем, услуби баён ва мавзӯи ашъорро маҳз ҳамин мавзӯро дар бар мегирад. Мадҳияи мазкур чунин оғоз мешавад:

Алӣ буду набуд ин даҳр пайдо,
Зи қудрат кард аршу фарш барпо.
Алӣ ҳам лоязолу ломакон аст,
Бувад пинҳон зи нобинову аъмо
Алӣ асрори сирри локашаф буд,
Бувад дар зоҳиру ботин ҳувайдо.
Алиро кодиру қудратнамо дон,
Надорад ҳам касе бошад чу якто.
Алӣ ҳам Сотире Саттор бошад,
Алӣ бахшад гуноҳи пиру барно.
Алӣ устои Ҷабраил асту Салмон,
Гушуда шасти дев ин шоҳи воло.
Алӣ дар сурати субҳалмасонӣ,
Алиф,лом,мим у бошад ба маъно.
Фиристода Алӣ Тавроту Инчил,
Алӣ васфаш аён шуд дар сухуфҳо [9, 9].

Ин мадҳия бо мадҳи ҳазрати Алӣ оғоз шуда, бузургӣ ва қудрати имомони низорино бо навбат то имом Зулфиқор Алиро мавриди ситоиш қарор додааст. Дар байни муаллифони баъдӣ метавон аз шоир Имомқулӣ Хокии Хуросонӣ ва писараш Алӣ Қулӣ маъруф ба Раққомии Хуросонӣ, ки онҳо низ ба назм ва баёни суфиёна мурочиат мекарданд [10, 61].

Куллиёти Хокии Хуросонӣ, ки ба сифати маъхази асосӣ оид ба Хокии Хуросонӣ дар даст дорем, оид ба ҳаёти шоир бехтарин сарчашма ба шумор меравад. Шоир Анҷудонро ба макони сукунати шоҳони дин, ки худ зоҳиран ба он ҷо сафар кардааст, ном мебарад.

Хабар аз соҳиби замон хоҳӣ,
Гуямат рав зи ноибон биталаб.
Ҳазрати шоҳро нишон талабӣ,
Ин нишонро зи орифон биталаб.
Содикӣ агар най, козиб,
Шоҳи динро зи Анҷудон биталаб [2, 487].

Хокии Хуросонӣ Шамсиддин Муҳаммад ибни Рукниддини Хайришоҳ, роҳбари 28-уми исмоилиёни низорӣ маъруф ба Муҳаммади Зардӯз ва муллақаб ба Шамси Табрэзиро бо муршид Чалолиддини Румӣ як шахсият шумурдааст ва мавлоноро муршиду муътақиди ӯ медонад.

Алӣ Шамсулҳақи Табрэз будӣ,
Ба амри ӯ ҳаме будӣ чу Мавло.

Дар ҷойи дигар мефармояд:

Пирам аз сирри Худо дод нишон дар капанак,
Бе мусаммӣ набувад исми фалон дар капанак.
Пӯшишу кисвати он шоҳи валӣ буд намад,
Ту бақоро зи фано бод бидон дар капанак.
Капанакпӯш чу Шамсулҳақи Табрэз бувад,
Хокӣ ҳам бандаи ӯ буд зи ҷон дар капанак [2, 19].

Капанак ҷомаи намадин буда, Шамси Табрэзӣ онро ба бар мекард ва шоир аз тайи дил худро муриди ӯ мешиносад.

Дастхатҳои маснавии “Тулуи шамс” дар ду шакл дар даст дорем, ки яке бо хатти зебо ва хонои котиби машҳур Шоҳ Фитур ва дигаре низ барои бурдани кори тадқиқоти мо хеле зарурӣ шумурда шуда, маълумоти заруриро оиди шоир аз онҳо бевосита дастрас намудем. Бояд гуфт, ки дар куллиёти Хокии Хуросонии Ғиёсиддини Миршоҳӣ низ маснавии Тулуи Шамс оварда шудааст, аммо на дар нух, балки ҳафт боби он, яъне нопурра оварда шудааст. Дар нусхаи асли дар баъзе ҷоҳо тафовутҳо ба ҷашм мерасанд. Бо истифода аз дастнависҳои фавқуззикр, мо имконият пайдо кардем, то маснавро ба таври комил ба хатти кирилӣ баргардон намоем. Маснавии Тулуи Шамс комилан ба шинохти зоти ҳақ бахшида шудааст, масалан:

Боғбонро умед з-он сон аст,
Меваи он насиби инсон шуд.
Парваришҳо зи баҳри мева кунад,
Баҳри он меваи расида кунад.
Мевае, к-он фидои инсон шуд,
Одам он аст, ки хоси хосон шуд.
Ғараз аз гардиши нучуму фалак,
Аз маволиду одамиву малак.
Он ҷамоат, ки орифанд ба Худо,
Восиланд ба Худо ба ҳар ду саро [7, 435].

Ё дар ҷои дигар:

Зоҳири ҳақ чу анбиё бошад,
Ботини ҳақ чу авлиё бошад.
Мозиву мустақбил ҳасту ҳам ҳоло,
Нест дар вай тафовуте асло.
Бошад аз Мир Ҳусайни Содот,

Як калима, ки бошад авродот.
“Дар дини Муҳаммадӣ ба як рой
Муҳробнишину минбаророй”.
Нест тағйири дини ҳақ ҳаргиз,
Макун инкори дини ҳақ ҳаргиз.
Аз азал то абад ба як қонун,
Пеш аз ин буда асту ҳаст акнун.
Баъд аз ин ҳам бад-ин сифат бошад,
Ҳар киро нури маърифат бошад [7, 432].

Аз эҷодиёти шоир ба хубӣ бармеояд, ки ашъори гузаштагонро зиёд мутолиа намудааст.

Тавре дар боло қайд намуда будем, шоир дар силсила даъвати мазҳаби мақоми “муаллим”-ро дошт, яъне мутасаддии фаъолияти даъват дар як ҷамоат ё минтақаи муайян бахшид, мисраъҳои зайл далели ин ин гуфтаҳо мебошанд:

Мутааллим шаву биё бишнав,
Аз муаллим,ки мекунад эълон,
Мисли шамсу камар тасаввур кун,
Нури меҳраш ба моҳу ҳам иҷром,
Булбули гулистони Мавлоям,
Файзу бўйи гулаш расад ба машом [7, 289].

Хокии Хуросонии тамоми ҳастии худро ба шинохти Худо бахшида буд. Дар бораи ҳикмати офариниш чунин менависад:

Ҳамди беҳад санои бепоён, бар Худовандгори кавну макон,
Он, ки ӯ офарид одамро, ба як андеша кулли оламро.
Зоти ӯ кибриёи аъзам шуд, орифаш комили мукаррам шуд.
Аз тасаввур шудааст мавҷудот, фаръи мавҷуди асл бошад зот.
Чун чунин хост кард мавҷудот, нест воҳид чу матлааш ба сифот.
Кай маро ҳаркати сипос бувад? Чун бурун ҳамдаш аз қиёс бувад.
Офарид он гаҳе ба ҳукми ҳасан, сурати кулли оламу туву ман [7, 40].

Ҳамин тавр, ҳангоми мутолиаи сарчашмаҳои фавқуззикр мушоҳида гардид, қариб дар тамоми маъхазҳо суханони шарқшиноси машҳури рус В.Иванов такрор шуда истодаанд, чун тадқиқоти аввалин аз тарафи мавсуф анҷом ёфтааст. Шоир, дар ҳақиқат, ҳам истеъдоди баланди шоирӣ доштааст. Ҳар гоҳ пас аз мутолиаи девони Хокӣ Хуросонӣ пай мебарем, ки ҳарчанд ашъори пурмоя надошта ва ҳар чанд қобили муқоиса бо Саъдӣ ва Ҳоконӣ нест, аммо дар тариқи сайр ва сулуки даъвати ҳодия итоат бо шинохт дар сироти мустақими худон мутаол, расули Ҳошимӣ ва Аима Тоҳирин ва ноибонашон, яъне ҳуҷҷатон ва доиён, гом бармедоштааст.

Чунки қону дилам ҳамон ёр аст,
Аз тамоми ҷаҳон маро ор аст.
Ману фикраш ҳамеша дар шабу рӯз,
Ту нагӯй, ки беҳ аз ин кор аст.
Рав фано дон! Тамоми кавну макон,
Зоти покаш бақо дар ин дор аст.

Ашъори шоир дорои ранги парҳезгории амиқ ва орзуи самимона ба адолат, ҳақиқат ва сулҳ аст. Шеъраш шери маҳбуби рустой буда, дар дастрасии ҳамагон мебошад. Хокии Хуросонӣ бо эҷодиёти пурмухтаво ва баландарзиши хеш, яке аз симоҳои дурахшони адабиёти асри 16-и Эрон ба шумор меравад.

Муқаррир: Давлатбеков Л., д.и.ф., профессори ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода

Адабиёт:

1. Иванов, В. Мунтахаби девони Хокии Хуросонӣ бо хатти форсӣ, нашриёти «Одил» Техрон -1392х.м. - 234с.
2. Ivanov W. An Abbreviated version of the Divan of Khaki Khorasani, Bombay 1933. - 237p.
3. Ivanov W. A guide to Ismaili literature. Tehran University Press. 1963.95p.
4. Ivanov W. Ismaili history and it's literary sources. Tehran University Press. 1963. - 102p.
5. Дафтарӣ Ф. Исмоилия таърих ва ақоид. – М., 1995. - 305 с.
6. Амир Низомиддин Алишери Навоӣ . Маҷолис –ун-нафоис. – Душанбе, 2018.
7. Гийёсиддини Миршоҳӣ. Куллиёти Хоки Хуросонӣ. Қум: Ороста, 1392 х.м. -465 с.
8. Қадамшоев, К. Хуччатҳо ва добиёни бузурги исмоилия. – 200 с.
9. Daftary F. Ismaili literature. – London, 2004. – 90 p.
10. Дастанависи маснавии “Тулуӣ шамс”, котиб Шоҳ Фитур Муҳаббатшозода. - 1948-49. – 132 с.
11. Дастанависи маснавии “Тулуӣ шамс”, Нашриёти «Китоб». – Душанбе, 2005. – 145 с.
12. Семёнов А.. Исмаилити. - Ташкент 26-мая 1927г. – 145 с.

ЗИКРИ ХОКӢ ДАР САРЧАШМАӢО ВА ТАЗКИРАӢОИ АДАБӢ

Мақола дар бараи яке аз шоирони асримиёнагии Шарқ Имомқули Хоки Хуросонӣ наишта шудааст. Имомқули Хоки Хуросонӣ аз зумраи шоирони соҳибдевони асри XVI-и Эрон маҳсуб мегардад. Шоири маҳбуб дар деҳаи Дизбоди Эрон умр ба сар бурдааст. Мутаасифона дар бараи ҳаёт ва эҷодиёти шоир маълумот хеле кам вучуд дорад. Мақолаи мазкур бо ҷамъоварии сарчашмаҳои нодир, ки оиди шоир дар онҳо зикр гардидааст, мурағтаб гардидааст.

Бо маълумоте, ки аз сарчашмаҳои ба даст овардем, ба таври қатъӣ метавон гуфт, ки Хоки Хуросонӣ шоири соҳибистеъдод ва соҳибдевон буда, аз каломии исломӣ хеле хуб бархурдор будааст, дорой девони бузурги ашъор будааст, аммо бо сабабҳои ҷойдошта ашъори гаронарзиш аз дидаҳо канор мондаанд. Шоир мақом ва мартабаи “Муаллимӣ” доштааст, яъне пас аз хуччати аъзам ва доӣ дар мақомии сеюм қарор доштааст.

Бояд тазаққур дод, ки шахсии арзишманд ба ин мақомии бузург бевосита бо маслиҳати доӣ вақт таъин карда мешавад. Хокии Хуросонӣ, чунон ки аз таҳаллуси шоириаш бар меояд инсонии хоки ва заминӣ будааст, дар ашъораш худро оммии нотамо номидаст, ки худ аз фурутани ва хоксории шоир далолат мекунад. Бо овардани асосҳо аз сарчашмаҳои фавқулзикр мо кушиш менамоем, ки мақом ва мартабаи шоирро дар адабиёти форсу тоҷик муайян созем.

Калидвожаҳо: Имомқули Хокии Хуросонӣ, А. Семёнов, В. Иванов, А. Навоӣ, К. Қадамшоев, А. Бертельс. М. Бакоев, Ф. Миршоҳӣ, адабиёти Эрон, Дизбод, девони ашъор, мақом ва мартабаи шоир, муаллим, хоки, заминӣ.

УПОМИНАНИЕ ХОКИ ХУРОСОНИ В ИСТОЧНИКАХ И ЛИТЕРАТУРНЫХ ОПИСАНИЯХ

Статья написана об одном из средневековых поэтов Востока Имамкули Хоки Хурасани. Хоки Хурасани считается одним из ведущих поэтов персидско-таджикской литературы XVI века. Имам Кули родился в селе Дизбад, Хорасан. К сожалению, сведений о жизни и творчестве поэта очень мало. Данная статья составлена путём сбора редких источников, в которых упоминается поэт.

На основании сведений, полученных нами из источников, можно сказать, что Хоки Хуросони был талантливым поэтом и имел хорошее представление об Исламе. Поэт имел статус и звание “Учителя”, то есть находился на третьей позиции после великого хужата и доби. Следует отметить, что достойный человек на эту великую должность назначается непосредственно по совету духовного лидера времени.

Хоки Хуросони как выходит из его поэтического псевдонима был скромным человеком, в своих стихах он называл себя не достигший высокой степени в поэтическом деле, что свидетельствует о скромности поэта. На основе вышеперечисленных источников мы пытаемся определить место и статус поэта в персидско-таджикской литературе.

Ключевые слова: *Имомкули Хоки Хуросони, А. Семёнов, В. Иванов, А. Навои, К. Кадамшоев, А. Бертельс, М. Бакоев, Г. Миршохи, персидская литература, XVI век, место и статус поэта, биография, учитель, поэзия.*

MENTION OF HOKI HUROSONI IN SOURCES AND LITERARY DESCRIPTIONS

The article was not written about one of the medieval poets of the East, Imamkuli Khoki Khurasani. Khoki Khurosoni is considered one of the leading poets of the Persian-Tajik literature on the 16th century. Imamquli was born in the village of Dizbad, Khorasan. Unfortunately, there is very little information about the life and work of the poet. This article has been compiled by collecting rare sources

Based on the information we received from sources, we can say that Khoki Khurosoni was a talented poet and had a good understanding of Islam. The poet had the status and title of “Teacher”, which means that he was in the third position after the great Hujat and Do’i. It should be noted that a worthy person for this great position is appointed directly on the advice of the spiritual leader of the time. Khoki Khurosoni as it appears from his poetic pseudonym, was a modest person. In his poems he called himself not reaching a high degree of poetic deed, which testifies to the humility of the poet.

On the bases of the above sources, we are trying to determine the place and status of the poet in Persian-Tajik literature.

Keywords: *Imomquli Khoki Khurosoni, A.Semyonov, W.Ivanov, A. Navoi, Q. Qadamshoev, A. Bertels, M. Baqoev, G. Mirshohi, Persian-Tajik literature, 17th century, biography, the place and status of the poet, teacher, poetry.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Хушвахтова Мавҷигул Амоншоевна - Донишгоҳии давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев, аспирант. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хоруғ, кӯчаи Ленин, 50. Тел.: 501821513; E-mail: shohyon@mail.ru*

Сведения об авторе: *Хушвахтова Мавдҷигул Амоншоевна – Хорогский государственный университет имени М. Назаршоев, аспирант. Адрес: Республика Таджикистан, г. Хорог, ул. Ленина 50. Тел.: 501821513; Электронная почта: shohyon@mail.ru*

Information about the author: *Khushvakhtova Mavdzhigul Amonshoevna -Khorog State University named after M. Nazarshoev, graduate student. Address: Republic of Tajikistan, city Khorog, Lenina street 50. Tel.: 501821513; E-mail: shohyon@mail.ru*

**ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ТЕМЫ МАТЕРИНСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ
РУССКИХ И ТАДЖИКСКИХ ПОЭТЕСС XX ВЕКА (А.АХМАТОВА, М.ЦВЕТАЕВА,
Б.АХМАДУЛЛИНА, Г.САФИЕВА, З. АТОИ)**

Ахтамова Мунира Усмановна

Российско-Таджикский (славянский) университет

Автобиографичность и сопряженность с жизненным контекстом - одна из особенностей женской поэзии. Образ лирической героини создается на основе жизненного опыта поэтесс, чувств, ощущений ожиданий, однако отождествление личности творца и лирического героя является неправомерным. Здесь можно говорить лишь об автобиографических мотивах поэзии поэтесс. Событийность биографии и истории становится материалом для создания поэзии, в которой сугубо личное переживание далеко не всегда лежит на поверхности.

В русской литературе в координатах «материнство – творчество» существуют две точки зрения. С одной стороны, материнство противопоставлено творчеству [12, с.62], т. е. рассматривается как то, что мешает творчеству, с другой стороны, материнство воспринимается как творческое начало, как то, что способствует написанию стихов, предусматривая сравнение с самыми различными и непредсказуемыми реалиями жизни как в положительном, так и отрицательных ракурсах. Материнство как противопоставление творчеству предусматривает трудное совмещение поэтессы и матери в одном лице, борьбу двух важнейших ценностей между собой. Душа матери мечется между ребенком и творчеством, осознает свою вину перед ребенком, но вместе с тем не может не творить. В связи с выбором между творчеством и материнством М. Шопова выделяет такую формулу, как «дурная мать», нередко встречающуюся в стихотворениях А. Ахматовой, М. Цветаевой, Б. Ахмадулиной. Исследовательница приводит такие строки трех поэтесс: Спи, мой тихий, спи, мой мальчик, Я дурная мать (А. Ахматова «Колыбельная»). Невмочь мне, говорю, Быть тем, что есть, и вожаком семейства, вобравшего зверье и детвору (Б. Ахмадулина, «Я вас люблю, красавицы столетий»). Дурная мать! – Моя дурная слава Растет и расцветает с каждым днем. То на пирушку заведет лукавый, То первенца забуду за пером (М. Цветаева «Памяти Беранже») [12, с. 62].

В творчестве каждой из этих поэтесс мотив материнства прозвучал достаточно ярко и своеобразно, выражая женский взгляд, мироощущение.

Лирика А.Ахматовой маскируется, она многослойна, диалогична, но содержание ее лиризма отчасти и автобиографично. Есть мир Ахматовой, очень личный и очень женский» [5, с.115-116], – писал В. Жирмунский о стихотворениях «Вечера» (1912) и «Четок» (1914).

И.А.Бернштейн в статье «Скрытые циклы в лирике Ахматовой» говорит о циклизации творчества поэтессы и отмечает, что у «Ахматовой существуют и тематически связанные циклы, которые она не только не представляла в качестве таковых, но порой искусственно рассредоточивала входящие в них стихотворения и даже нарочито изменяла даты, чтобы скрыть их общий смысл и связь с биографическими моментами. Для этого у нее были веские доводы. Однако для понимания ахматовской поэзии важно само признание существования подобных циклов и их изучение, которое помогает глубже проникнуть в смысл входящих в них произведений» [3]. В центре каждого из циклов - герой и героиня. Героиня - лирическое «я» поэтессы. Герой же, прообразом которого оказывается каждый раз вполне определенная, реальная личность, оставившая след в биографии Ахматовой. К примеру, образ первого мужа поэтессы, Н. С. Гумилева, становится центром значительного цикла отнюдь не во время их недолгого и не очень счастливого супружества, а тогда, когда Гумилев был арестован и расстрелян. Одним из сквозных автобиографических мотивов поэзии Ахматовой является чувство нравственной вины перед семьей и тема трагического материнства, вместе

с этим поэсса переживает драматическую несовместимость творческого восхождения и личного женского счастья.

Лирическая героиня стихотворения «За то, что я грех прославляла», - небесное существо, упав с неба, вынуждена встать на путь земной женщины. Будучи изгнанной из рая, лирическая героиня, гордая и непреклонная оказывается на грешной земле, она не остается лежать на земле, а предпринимает активные усилия по изменению своего положения: «встает», идет в «чужой дом», «притворяется своей», выходит замуж за «певца» (поэта) и даже становится матерью. Но высшие силы постоянно напоминают о прошлом гневным свистом «горного ветра».

За то, что я грех прославляла,
Отступника жадно хваля,
Я с неба ночного упала
На эти сухие поля.

И встала. И к дому чужому
Пошла, притворилась своей,
И терпкую злую истому
Принесла с июльских полей.

И матерью стала ребенку,
Женою тому, кто пел.
Но гневно и хрипло вдогонку
Мне горный ветер свистел. [1, с.109].
1914 г.

В ранней лирике А.Ахматова создавала образ нерадивой матери. Ярче всего мотив покаяния недостойной матери звучит в «Колыбельной» 1915 года. Это стихотворение полностью представляет собой прямую речь матери. Здесь большая часть стихотворения посвящена отцу, мужчине, а в первую очередь – самой матери с ее горьким вздохом: «Спи, мой тихий, спи, мой мальчик, / Я дурная мать...».

Колыбельная

Далеко в лесу огромном,
Возле синих рек,
Жил с детьми в избушке темной
Бедный дровосек.

Младший сын был ростом с пальчик,
Как тебя унять,
Спи, мой тихий, спи, мой мальчик,
Я дурная мать.

Долетают редко вести
К нашему крыльцу,
Подарили белый крестик
Твоему отцу.

Было горе, будет горе,
Горю нет конца,
Да хранит святой Егорий
Твоего отца. [1,297]
1915

Данное стихотворение Ахматовой полностью соответствует жанру колыбельных песен, а жанровая специфика стихотворения подчеркивается еще и заглавием. Понятно, что в начале стихотворения Ахматова обращается к сказке Шарля Перро «Мальчик-с-пальчик». Далее в «Колыбельной» лирическая героиня отступает от передачи содержания сказки, ведь оно совсем не важно для психологической ситуации, воссозданной в стихотворении и переключается на передачу собственных мыслей и переживаний. Вся трагедия жизни матери складывается из обрывков фраз, незаконченных мыслей, небольших деталей. Стихотворение написано в 1915 году, известно, что с началом первой мировой войны Николай Гумилев ушел добровольцем на фронт, а она осталась с сыном. Ключевым словом стихотворения является слово «горе», оно преследовало лирическую героиню в прошлом, преследует в настоящем и будет в будущем: «Было горе, будет горе, // Горю нет конца. В стихотворении встречается упоминание о белом крестике, который подарили отцу мальчика, это тоже факт из биографии, Н.Гумилев был удостоен Георгиевского креста III. Лирическая героиня обращается к Святому

Егорию (Георгию), чтобы он хранил отца ее сына. Современница Ахматовой Г.И.Чулкова в 1935 году очень точно определила источник автобиографического чувства уже раннего творчества поэтессы: «Мне ее жалко. Она замучена своей биографией» [7].

Тема материнства в творчестве Ахматовой несет в себе ноту личной трагедии и предчувствие неизбежности жертвы. Лирическая героиня стихотворения «Где, высокая, твой цыганенок...», воспринимает материнство как пытку, несмотря на эпитет «светлая». Она считает себя недостойной материнства. Героиня стихотворения потеряла своего сыночка, которого «забрала к себе Магдалина».

Покаянные мотивы и образ недостойной матери возникают в стихотворении «Буду тихо на погосте...». Лирическая героиня стихотворения, осознает свою вину перед сыном «не бранила, не ласкала, // не водила причащать и понимает, что после смерти недостойна его внимания.

К тематически связанным циклам относятся стихотворения, посвященные сложным взаимоотношениям А.Ахматовой с художником Б.Анрепом. Они расстались в 1917 году, возлюбленный поэтессы навсегда покинул Россию и уехал в Англию. Стихотворение написано с легким налетом обиды в несколько саркастическом тоне, что заметно уже по первым строкам. В целом стихотворение является поэтическим ответом Анрепу на его вопрос, почему она не уехала с ним, почему осталась в воюющей и смутной России. Лирическая героиня обыгрывает ситуацию, в которой она уезжает ради любимого, покидает родной город и своего сына, невольно возникает и повторяется мотив «дурной матери», которая, пусть даже в фантазиях, могла бросить «кудрявого ребенка».

Это просто, это ясно...

Для чего же, бросив друга

И кудрявого ребенка,

Бросив город мой любимый

И родную сторону,

Черной нищенкой скитаюсь

По столице иноземной? [1с.342]

Трагическая эпоха, в которой жила Ахматова, во многом определила творческую судьбу поэтессы, своеобразие ее лирической героини. Судьба Ахматовой сформировала своеобразное, нехарактерное для женской поэзии отношение к семье и материнству. М.И. Цветаева признавалась, что за одну эту строку «Я дурная мать» она отдала бы все свои стихи. И в 1918 году она пишет стихотворение «Памяти Беранже», начинающееся словами:

Дурная мать! -- Моя дурная слава

Растет и расцветает с каждым днем.

То на пирушку заведет Лукавый,

То первенца забуду - за пером... [11, с.9]

Однако тема материнства в творчестве М.Цветаевой представлена иначе, чем в творчестве А.Ахматовой. Жила Марина Ивановна очень сложно и трудно, не знала и не искала покоя, всегда была в полной неустроенности и искренне утверждала, что «чувство собственности» у нее «ограничивается детьми и тетрадями». Брюсов, оценивая творчество поэтессы писал: «Стихи Марины Цветаевой... всегда отправляются от какого-то реального факта, от чего-нибудь действительно пережитого» [4]. Действительно, поэзия Цветаевой - это своеобразный дневник, где нашли отражение все значительные события ее непростой жизни. Страдания и горе матери, потерявшей своего маленького ребенка, выразились в стихотворении «Две руки, легко опущенные...». Лирическая героиня стихотворения не уберегла младшую дочь, пытается найти себе оправдание и до конца не осознает весь ужас случившегося.

В стихотворении «Ты будешь невинной, тонкой...» (1914) М.Цветаева предстаёт пророчицей. Стихотворение становится не просто предсказанием, а колыбельной, которую «молодая мать» поёт дочери. Прошлое перетекает в будущее, образуя знак бесконечности. Под главной героиней подразумевается дочь поэтессы – Аля. Девочка движется от ступеньки к ступеньке: в античность – «стремительной амазонкой», в средние века – «пленительной госпожой», в новое время – «царицей бала». Мать предсказывает ей счастливую судьбу:

Ты будешь царицей бала -
И всех молодых поэм.

И многих пронзит, царица,
Насмешливый твой клинок,
И все, что мне - только снится,
Ты будешь иметь у ног [11, с.94]

В воспоминаниях дочери М.Цветаевой – А.Эфрон звучит характеристика, которую она дала своей знаменитой матери будучи маленькой девочкой: «Моя мать очень странная. Моя мать совсем непохожа на мать. Матери всегда любят своего ребенка и вообще на детей, а Марина маленьких детей не любит», - пишет шестилетняя Ариадна [13, с.17].

Таким образом, тема материнства прошла через все творчество М.Цветаевой, данный аспект лирики помогает понять ее как человека и как поэта и выявляет тождественность лирической героини и автора.

Вслед за поэтессами первой половины XX века - А.Ахматовой и М.Цветаевой, поэтесса второй половины XX века – Б.Ахмадулина продолжает тему материнства и рассматривает ее также в аспекте творчества и материнства. Б.Ахмадулина повторяет мысль о том, что женщине трудно совмещать поэзию и материнство:

Кто знал меня, тот знает, кто нимало
не знал – поверит, что я жизнь мою,
всю напролёт, навтыяжку стояла
пред женщиной, да и теперь стою.
Не время ли присесть, заплакать, с места
не двинуться? Невмочь мне, говорю,
быть тем, что есть, и вожаком семейства,
вобравшего зверьё и детвору [2].
1973

Образ недостойной матери также присутствует в лирике Б.Ахмадулиной, здесь же жертвенность и раздвоение между творчеством и долгом.

Что за мгновенье! Родное дитя
дальше от сердца,
чем этот обычай:
красться к столу
сквозь чащобу житья,
зренье возжечь
и следить за добычей.
От неусыпной засады моей
не упасется ни то и ни это.
Пав неминуемой рысью
с ветвей,
вцепится слово
в загривок предмета.
Эй, в небесах!
Как ты любишь меня!
И, заточенный
в чернильную склянку,
образ вселенной глядит
из темна,
муча меня, как сокровище скрягу.
Так говорю я и знаю, что лгу.
Необитаема высь надо мною.
Гаснут два фосфорных пекла
во лбу.
Лютый младенец
кричит за стеною.
Спал, присосавшись
к сладчайшему сну,
ухом не вел, а почуял измену.
Все - лишь ему,
ничего - ремеслу,
быть по сему,
и перечить не смею.
Мне - только маленькой
гибели звук:
это чернил перезревшая влага
вышибла пробку.
Бессмысленный круг
букв нерожденных
приемлет бумага.
Властвуй, исчадие крови моей!
Если жива -
значит, я недалече.
Что же, не хуже других матерей
я - погубившая детище речи.
Чем я плачу за улыбку твою,
я любопытству людей
не отвечу.
Лишь содрогнусь
и глаза притворю,

если лицо мое
в зеркале встречу. [2].

1973

Лирических героинь А.Ахматовой, М.Цветаевой и Б.Ахмадулиной сближает некое жертвоприношение: ради творчества они готовы отказаться от всего земного. Однако в лирике Б.Ахмадулиной тема материнства ограничивается упоминанием о детях, когда речь заходит о самой поэзии: для поэтессы творение (стихи) приравнивается к ребенку. Это традиция классической поэзии: произведения - духовные плоды, результат творческой деятельности - детища. В стихотворении «Что за мгновенье...» Ахмадулина признается, что «Родное дитя дальше от сердца, чем этот обычай» (под обычаем подразумевается творчество), и далее: «Что же, не хуже других матерей я - погубившая детище речи» [2]. Всем этим стихотворением поэтесса показывает, что женщина - поэт и женщина - мать понятия несовместимые.

Тема семьи и материнства нашла отражение и в творчестве современных таджикских поэтесс. Для них, как правило, творчество и материнство являются ценностями высшего порядка. Традиционно таджикская женщина является хранительницей семейного очага и это ее главное предназначение. Стихотворение Зулфии «Еще раз о терпении...» представляет собой прямую речь, прием довольно часто встречающийся в женской поэзии, лирическая героиня обращается к мужчине:

О, стонущий от женского коварства!

Винящий женский род,

ты - одержим.

Когда копаешь женщине могилу,

Ты роешь глубже,

Чем копал бы для мужчин.

О ты, живущий в этой жизни

С блеском,

Хоть раз подумал о терпене женском? (пер. Т.Смертина) [6, с 12]

Лирическая героиня стихотворения считает терпенье основным женским качеством, ради спокойствия семьи и ребенка «в тиши от славы сладкой отреклась», прежде всего, она мать и дочери в наследство передает единственное украшение – терпенье.

В стихотворении «Пустая колыбель» Зулфия, как и Цветаева, оплакивает умершую в младенчестве дочь. Стихотворение передает всю боль и страдания матери, потерявшей своего ребенка и не нарушает традиции песни – плача, в нем через каждую строфу рефреном-припевом повторяются строчки: «Моя Парвин, // Моя Парвин, // Сладенькая доченька моя» (пер. мой, А.М.).

Жанр плача является распространенным в таджикской женской поэзии. Оплакивание покойников имело место в той или иной форме у всех народов мира. У таджиков эта традиция сохранена и на похоронах женщины исполняют причеты и песни-плачи. В своем творчестве таджикские поэтессы искусно сочетают народную традицию с неповторимыми индивидуальными образами.

Лирическая героиня стихотворения Гулрухсор «Сыночек, ангелочек мой!» оплакивает убитого сына – подростка. Изобразительно-выразительные средства – яркие эпитеты, красочные сравнения, метафоры, используемые в стихотворении, прием прямой речи, обращение матери к сыну, указывают на связь стихотворения с устным народным творчеством и помогают передать бесконечно горе матери:

Сыночек,

Ангелочек мой,

Твоей безвинной кровью

Умывалась заря, дорогая.
Когда тебя срубили,
Словно саженец, -
Ты звал меня?
Ты искал меня? [9, с.116].

Композиция стихотворения «Виноградная лоза» Гулрухсор также указывает на связь с устным народным творчеством. Стихотворение начинается повтором ночь, ночь, ночь. Ритм стихотворения определяется повторяющимися через определенные отрезки лексическими повторами - ночь, ночь, ночь, дождь, дождь, дождь, вздох, вздох, вздох. Оно построено на распространенном в устном народном творчестве приеме психологического параллелизма, природа и переживания лирической героини-матери слиты воедино. Молодая мама испытывает тревогу и страх за жизнь заболевшего ребенка, который горит как в огне. Жизнь своего ребенка она сравнивает с жизнью молодых побегов лозы:

Молодые побеги лозы
Рано утром обрезал садовник.
И на срезах по капле слезы,
Словно бы на ресницах застыло.
Это плач материнской лозы
По однажды потерянными детям. [10, с.254]. (пер. Т.Кузавлевой)

Лирическая героиня умоляет судьбу не срезать побег, не отбирать у нее ребенка.

Стихотворение на русском языке «Первая любовь» Гулрухсор посвятила своему сыну Азизу. Для лирической героини любовь к сыну является первой и самой большой любовью, а сын – «высшим даром богов».

Высшим даром богов для Гулрухсор является ее внучка. Ей она посвятила самое трогательное, ласковое стихотворение, названное ее именем Ширин. Ширин в переводе с таджикского означает сладкая. Стихотворение имеет посвящение – «подарок моей внучке Ширин, которая сладостью своих улыбок скрашивает горечь моей жизни».

В каждом слове твоём - сладость,
В каждой букве твоей - радость,
Лицо твое, словно сад цветущий,
Улыбки и цветы порхают в том саду. (пер.мой – А.М.) [9, с.98].

Эпитеты и сравнения, используемые поэтессой, создают неповторимый образ девочки, слово ширин, шакар являются ключевыми – ширинаки нози нозанинам, найшакари шакархох (сахарный тростник), они выражают обожание и любование лирической героини своей внучкой.

Таким образом, анализ стихотворений русских и таджикских поэтесс показал, что мотив материнства является одним из важных и значимых мотивов женской поэзии. Мужчина способен создать образ матери, а образ материнства – никогда. Это та точка, которая разделяет и никогда не примирит мужчину и женщину.

А.Ахматова, М.Цветаева, Б.Ахмадуллина, Гулрухсор, Зулфия, каждая из этих поэтесс по своему интерпретировали материнство, но лирическая героиня каждой – прежде всего женщина, которая осознает, что именно она являет собой основу жизни.

Рецензент: Суфизода Ш.З., д.ф.н., профессор

Литература

1. Ахматова А. Собр. соч.: В 6 т. / Т. 1. - М.: Эллис Лак, 1998. -968 с.
2. Ахмадуллина Б. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://akhmadulina.ru/proizvedeniya/stihi/785-2/> (дата обращения: 09.01.2024)
3. Бернштейн И. А.: Скрытые циклы в лирике Ахматовой. [Электронный ресурс]Режим доступа: <http://ahmatova.niv.ru/ahmatova/kritika/bernshtejn-skrytye-cikly-v-lirike-ahmatovoj.htm> (дата обращения: 09.01.2024)

4. Брюсов В.Я. Критика и публицистика. Из книги «Далекие и близкие». Статьи и заметки о русских поэтах от Тютчева до наших дней. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://books.google.com.tj/books> (дата обращения: 09.01.2024)
5. Жирмунский В. М. Поэтика русской поэзии. СПб.: Азбука-классика, 2001. -496 с.
6. Зулфия Атои. Весенняя птица / Пер. Т.Смертиной. Душанбе, 2004 -174с.
7. Ратгауз Герман: Как феникс из пепла [Электронный ресурс] Режим доступа:<http://ahmatova.niv.ru/ahmatova/vospominaniya/ratgauz-kak-feniks-iz-pepla.htm> (дата обращения: (11.01.2024)
8. Сафиева Г. Зеркало дня. Пер. с тадж. Т.Кузавлева. М., 1984. -272 с.
9. Сафиева Г. День рождения боли. Душанбе, 1995. -128 с.
- 10.Сафиева Г. Огнепоклонница. Пер. с тадж. Т.Кузавлева. М., 1991. – 326 с.
- 11.Цветаева М. Сочинения в 2 томах. Т. 2. М. 1988. -480 с.
12. Шопова, М. Творчество, любовь, материнство в русской женской поэзии XX века (А. Ахматова, М. Цветаева, Б. Ахмадулина) / М. Шопова // Преображение (Русский феминистский журнал), 1997, № 5. С. 62–80.
13. Эфрон А.С. О Марине Цветаевой. Воспоминания дочери. - М.: Советский писатель, 1989. – 483 с.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ТЕМЫ МАТЕРИНСТВА В ТВОРЧЕСТВЕ РУССКИХ И ТАДЖИКСКИХ ПОЭТЕСС XX ВЕКА (А.АХМАТОВА, М.ЦВЕТАЕВА, Б.АХМАДУЛЛИНА, Г.САФИЕВА, З. АТОИ)

В статье прослеживаются особенности проявления темы материнства в творчестве русских и таджикских поэтесс XX века. Показано, что в творчестве поэтесс материнство рассматривается в двух аспектах: с одной стороны, материнство противопоставлено творчеству, т.е. мешает ему, с другой – материнство воспринимается как творческое начало и способствует написанию стихов. Анализ стихотворений русских и таджикских поэтесс показал, что мотив материнства является одним из важных и значимых мотивов женской поэзии.

А. Ахматова, М. Цветаева, Б. Ахмадулина, Гулрухсор, Зулфия, каждая из этих поэтесс по своему интерпретировали материнство, но лирическая героиня каждой – прежде всего женщина, которая осознает, что именно она являет собой основу жизни.

***Ключевые слова:** тема, мотив, лирика, лирическая героиня, творчество, материнство, жанровая специфика.*

ХУСУСИЯТҲОИ ТАСВИРИ МАВЗУИ МОДАР ДАР ЭҶОДИЁТИ ШОИРОНИ РУСУ ТОҶИК ДАР АСРИ XX (А. АХМАТОВА, М. ЦВЕТАЕВА, Б. АХМАДУЛЛИНА, Г. САФИЕВА, З. АТОИ)

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои тасвири мавзуи модар дар эҷодиёти шоирони русу тоҷик дар асри XX мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Нишон дода шудааст, ки дар осори шоирон модар аз ду ҷиҳат баррасӣ карда шудааст: аз як тараф, модар бо эҷодкорӣ муҳолиф аст ва эҷодкорӣ ба вай ҳалал мерасонад, аз тарафи дигар, модарро чун ибтидои эҷодӣ дарк карда, ба навиштани шеър мусоидат мекунад. Таҳлили ашъори шоирони русу тоҷик нишон дод, ки ангезаи модарӣ яке аз ангезаҳои муҳим ва барҷастаи ашъори занон ба шумор меравад.

А. Ахматова, М. Цветаева, Б. Ахмадулина, Гулрухсор ва Зулфия ҳар кадоми аз ин шоирон мавзуи модарро ба таври худ маънидод кардаанд, вале қаҳрамони лирикии ҳар кадоми онҳо, пеш аз ҳама занест, ки асоси зиндагиро дарк менамояд.

***Калидвожаҳо:** мавзӯ, мотив, лирика, қаҳрамони лирикӣ, эҷодкорӣ, модарӣ, хусусияти жанрӣ.*

FEATURES OF THE MANIFESTATION OF THE THEME OF MOTHERHOOD IN THE WORKS OF RUSSIAN AND TAJIK POETESSES OF THE TWENTIETH CENTURY (A. AKHMATOVA, M. TSVETAEVA, B. AKHMADULLINA, G. SAFIEVA, Z. ATOI)

The article traces the features of the manifestation of the theme of motherhood in the works of Russian and Tajik poetesses of the twentieth century. It is shown that in the works of poets, motherhood is considered in two aspects: on the one hand, motherhood is opposed to creativity, i.e. interferes with him, on the other hand, motherhood is perceived as a creative beginning and contributes to the writing of poetry. An analysis of the poems of Russian and Tajik poetesses showed that the motive of motherhood is one of the important and significant motives of women's poetry. A. Akhmatova, M. Tsvetaeva, B. Akhmadullina, Gulrukhsor, Zulfiya, each of these poets interpreted motherhood in their own way, but the lyrical heroine of each is, first of all, a woman who realizes that she is the basis of life.

Keywords: *theme, motive, lyrics, lyrical heroine, creativity, motherhood, genre specifics.*

Маълумот дар борам муаллиф: Ахтамова Мунира Усмоновна - Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи адабиёти ҷаҳон. Нишони: ш. Душанбе, кӯчаи Турсунзода, 30. Тел.: 227-49-67, 985-60-12-61.

Сведения об авторе: Ахтамова Мунира Усмановна - Российско-Таджикский (славянский) университет, кандидат филологических наук, доцент кафедры мировой литературы. Адрес: г. Душанбе, ул. Турсунзода, 30. Тел.: 227- 49-67, 985-60-12-61.

Information about the author: Akhtamova Munira Usmanovna - Russian-Tajik (Slavic) University, candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of World Literature. Address: Dushanbe, st. Tursunzoda, 30. Tel.: 227-49-67, 985-60-12-61

СВОЕОБРАЗИЕ ЖАНРА ЛИТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТА В ТВОРЧЕСТВЕ К. ПАУСТОВСКОГО

Рамазанова Руниза Равильевна

Российско-Таджикский (славянский) университет

Развитие литературного процесса неизбежно характеризуется особыми трансформациями, результатом которых становится появление новых жанров и жанровых форм. Одним из таких жанров становится литературный портрет, существовавший в произведении в качестве элемента композиции.

Вероятно, одним из первых признаков, ставивших портрет в ряд особых композиционных элементов, становится возникновение психологического портрета, в котором предпринимается попытка понимания и раскрытия характера человека через его внешние признаки. Особое представление о человеке, возникший в эпоху романтизма – еще один фактор пристального внимания к портрету. Так постепенно начинает формироваться жанр литературного портрета, который становится «самостоятельным жанром, дающим художественную целостную характеристику реального человека в его индивидуально-неповторимом, живом облике» [1, с. 98].

Однако в современном литературоведении возникают спорные положения, касающиеся разграничения/объединения двух жанров: биографии и жанра портрета. Следует сказать, что подобные дискуссии относительно появления новых жанров в литературе вполне закономерны, поскольку для современного процесса характерен жанровый синтез, который формируется вследствие близости художественно тематических, содержательных и стилистических особенностей.

Особый интерес к этому явлению в литературе возникает в конце 19- начале 20 века – и это период эксперимента в литературе, когда канонические формы жанров начинают синтезироваться, границы размываются и появляется жанровые разновидности, которые трудно поддаются четким дефинициям. И литературный портрет оформляется – как и многие современные жанры – как синтетичный, «смешанный» жанр и становится заметным явлением литературного процесса.

Конечно, когда говорится об истоках возникновения этого жанра, необходимо вспомнить в мировом литературоведении основателя биографического метода Сент-Бева, а в русской литературе Полевого. Но и, как часто происходит, предтечей литературного портрета становится портрет живописный [11]. В живописи портрет почти сразу оформился как жанр и, соответственно, рассматривался искусствоведами в этом же качестве. Вокруг текстовых портретов (литературных, беллетристических, публицистических) всегда шли споры.

Литературный портрет как жанр проходит длительный путь формирования и становления. И одним из формирующих центров жанра становится биографический мотив, без которого невозможен литературный портрет.

Довольно сложным и дискуссионным является вопрос дефиниций понятий «биография» и «портрет» в контексте обозначенной проблемы жанровой модификации, поскольку в современном литературоведении и литературный портрет, и литературная биография определяются как жанр. Однако мы будем рассматривать биографию в качестве биографического мотива, имеющего сюжетобразующее значение в жанре литературного портрета.

Кроме того, расхожим становится явление, когда портрет и биография употребляются как синонимичные понятия [3, с.191]. В широком смысле биография — это совокупность фактов жизни человека. И в этом качестве биография в качестве мотива имеет неограниченные возможности воплощения. Биографический мотив становится материалом,

на основе которого возникает художественный текст, и самим текстом, который имеет свои законы созидания.

Если мы говорим о литературном портрете как о жанре, то естественно возникает вопрос о использовании биографии портретируемого, поскольку биографический мотив становится фактором раскрытия образа героя, структурно-семантическим компонентом, который может использоваться на различных уровнях текста, как идейно-тематическом, так и сюжетно-повествовательном, композиционном и в качестве хронотопа.

Считается, что жанр литературного портрета является привилегией очерка, либо этот жанр относят к разновидности мемуарной литературы, либо соотносят его с жанрами литературно-художественной критики [11, с.202].

Если же учитывать, что в 20 в. к портрету обращаются не критики, а писатели, то, хотелось бы отметить тот факт, что в писательском (авторском) исполнении портрет приобретает особые свойства (как стилистические, так и идейно-эмоциональные), одним из которых становится отсутствие оценочно-критического аспекта. Поскольку у писателя и критика принципиально различные цели и причины обращения к жизни и творчеству известного человека, другие задачи и художественно-эстетические принципы изображения героя.

Известный литературовед М. Поляков жанровую специфику литературного портрета определяет в «конструкции» статьи и её «описательной стилистике». Конструктивным центром жанра является «образ автора-повествователя, сознание которого формируется под давлением исследованных и изображенных фактов» [5, с. 154].

Важнейшим из устойчивых признаков жанра портрета является «избираемый» им способ отражения мира. В соответствии со спецификой этого жанра, его необходимо отнести к малым эпическим формам.

В процессе создания образа, портретируемого художник проделывает путь от известного, сложившегося в общественном сознании облика — к «истокам» характера, его «тайнам», поэтому портретисты очень редко обращаются к «естественной почве» характера (обстоятельства, среда, ситуация и т.д.), предпочитая строить его на ретроспективной выборке «необходимого», отсюда возможна некоторая эстетическая абстрактность, в результате которой рождается некая «идея» характера.

Основополагающее положение характера приводит к тому, что портрет исчерпывает собою тему и проблему произведения, определяет собой сюжет и композицию. Жанр портрета предельно «целенаправлен» только на исследование характера, без всяких «опосредованных» и традиционных в других жанрах средств его раскрытия (здесь отсутствуют или сведены к минимуму «обстоятельства», «другие характеры», «пейзаж» и т.д.) [10, с. 18]. Но поскольку в центре внимания автора персоналии реальные, исторические, то неизбежно обращение к биографическим фактам, которые становятся повторяющимися и характерными свойствами жанра литературного портрета. Появляется фактор жанрового ожидания.

Литературный портрет определяется следующими параметрами: концептуальной выстроенностью характера реальной личности; «документальностью» сюжетных ситуаций, воспроизводящих биографическую канву жизни героя литературного портрета; особым ритмом повествования, характеризующимся сменой биографического и автобиографического планов; свободой выбора жанровой традиции, формирующей структуру литературного портрета [2, с. 59].

Не случайно появление литературного портрета в творчестве К. Паустовского, которого по праву считают писателем-романтиком в реализме, или, вернее, его творчество — творчество романтика в контексте реализма. Так же как не случайно появление биографического метода в литературоведении именно в период романтизма.

Константин Паустовский известен произведениями, которые посвящены выдающимся личностям, таким как Тарас Шевченко, Левитан, Пушкин, Гюго, Моцарт, Гоголь, Диккенс, Эдгар По и Александр Грин [8, с. 10].

Примечательно то, что портреты этих талантливых людей сжаты, порой лишены детализации, но при этом сохраняют свою выразительность и индивидуальность. Паустовский стремился показать самое основное в их личном росте, «суть» их жизни. Однако жанровые характеристики этих произведений различны и могут вызывать различные точки зрения, достаточно спорные. Так, например, литературный портрет, «Исаак Левитан» во многих изданиях определяется как очерк. Однако хотелось бы отметить, что портреты Паустовского нельзя назвать очерком, поскольку литературный портрет как способ повествования, в отличие от очерка, не является исследованием проблемы, имеющей социальную значимость. Паустовскому важен путь развития героя, его психоэмоциональное состояние, и биографический мотив лишь намечает эти особенности, однако проходит красной линией через все произведение, нанизывая факты биографии на ощущения героя и автора, который, безусловно, становится участником изображаемых событий.

Если исходить из положения о том, что жанровая структура произведения определяется целями и задачами произведения, то необходимо отметить, что литературный портрет – имманентно имеет совершенно другую цель, нежели очерк. Очерковые цели – анализ процесса творчества и хронологический тип структуры повествования о нём. Цели литературного портрета – изображение личности, создание концепции его характера на основе переработки впечатления автора, причем автор по-своему объясняет общеизвестные факты биографии этой личности.

Художественный образ создается в нем за счет акцента на неповторимость передаваемого и воспринимаемого эмоционального впечатления, которое переживает автор литературного портрета. Литературный портрет нельзя характеризовать как беллетризованную форму очерка, где сюжет определяет не событие, а концепция характера портретируемого, выстраиваемая автором. Сюжет литературного портрета «колеблется» между реальными фактами биографии героя и созданным авторской волей представлением о нём. Основанный на реальных фактах биографии портретируемого, переосмысленных и интерпретированных автором, литературный портрет в построении сюжета опирается на авторскую волю, «свободно» перемещая в пространстве художественного текста избранные автором факты: *«Ему хотелось пить на балконе чай из чистых стаканов, трогать ложечкой ломтик лимона, долго ждать, пока стечет с той же ложечки прозрачная нить абрикосового варенья. Ему хотелось хохотать и дурачиться, играть в горелки, петь до полночи, носиться на гигантских шагах и слушать взволнованный шепот гимназистов о писателе Гаршине, написавшем рассказ "Четыре дня", запрещенный цензурой. Ему хотелось смотреть в глаза поющей женщины - глаза поющих всегда полузакрыты и полны печальной прелести. Но Левитан был беден, почти нищ. Клетчатый пиджак протерся вконец. Юноша вырос из него. Руки, измазанные масляной краской, торчали из рукавов, как птичьи лапы. Все лето Левитан ходил босиком»* [4].

Весьма своеобразный портрет, построенный автором на контрасте между желаемым и действительным, но определяющий будущий характер живописи Левитана. Характеристика писателя, утверждающего: «...Как в настоящей литературе, так и в жизни настоящего человека нет мелочей. Каждый, даже как будто бы пустяковый поступок или вскользь брошенная фраза раскрывают перед нами его облик еще в одном каком-нибудь качестве» [6, с. 85].

Литературному портрету изначально свойственна свободная композиция и отсутствие жесткого сюжета, которые дают возможность легко переходить от одной детали к другой. Отсюда мозаичность и фрагментарность, благодаря которым образ человека предстает в самых разнообразных аспектах и лабиринтах связи с миром.

Выстраивание сюжета по законам очерка, с его четкой сюжетикой, причинно-следственными связями и объективизацией образа связало бы автора и лишило бы легкости повествования, что становится недопустимым для Паустовского-романтика. На самом деле видимая мозаичность текста у Паустовского имеет четко продуманную схему, в которой мотивы биографии, описательные и динамические элементы образуют целостное пространство портрета со своей внутренней логикой, подчиненной общему замыслу портретиста. Так появляются биографические компоненты текста, создающие сюжетно-композиционное ядро произведения: история ученика Саврасова, история еврейского мальчика, французские живописцы, дружба с семьей Чеховых, поездка в лес, путешествие по Волге и т.д.

Авторское сознание становится таким же объектом изображения, как и внутренний мир портретируемого: *«Незнакомка стояла у калитки и пыталась раскрыть маленький зонтик, но он не раскрывался. Наконец он раскрылся, и дождь зашуршал по его шелковому верху. Незнакомка медленно пошла к станции. Левитан не видел ее лица - оно было закрыто зонтиком. Она тоже не видела лица Левитана, она заметила только его босые грязные ноги и подняла зонтик, чтобы не зацепить Левитана. В неверном свете он увидел бледное лицо. Оно показалось ему знакомым и красивым. Этой же осенью Левитан написал "Осенний день в Сокольниках". Это была первая его картина, где серая и золотая осень, печальная, как тогдашняя русская жизнь, как жизнь самого Левитана, дышала с холста осторожной теплотой и щемила у зрителей сердце»* [4] - видел ли Левитан именно так, или сейчас выступает на первый план субъективное видение Паустовского? В этом заключается тот самый авторский компонент, авторское ощущение, которые становятся неотъемлемой частью жанра литературного портрета.

Жанр литературного портрета становится для Паустовского идеальной реализацией романтической формулы жизнотворчества: здесь соотношение внешнего и внутреннего - одновременно тема, способ изображения и метод выявления индивидуального. Он создаёт и разрабатывает самостоятельный жанр своеобразного романтического портрета. Характеры Паустовского – это чаще всего портреты, на первый взгляд, не имеющие того живописательно-описательного характера: мы видим внешние характеристики как бы взглядом со стороны: *«Особенно попадало Левитану за его красивое арабское лицо. В своих письмах Чехов часто упоминал о красоте Левитана. "Я приеду к вам, красивый, как Левитан" - писал он. "Он был томный, как Левитан".* [4]

Паустовский достигает краткости своих портретов и единства впечатления, извлекая из каждой личности ее высшие человеческие и творческие потенции и отбрасывая все прочее. Благодаря сосредоточенности Паустовского на «самом заветном» в его героях, отпадает необходимость их подробного и детализированного изображения: *"Когда приходила хандра, Левитан бежал от людей. Они казались ему врагами. Он становился груб, дерзок, нетерпим.... Хандра проходила. Левитан возвращался к людям, снова писал, любил, верил, запутывался в сложности человеческих отношений, пока его не настигал новый удар хандры».* [4]

Портрет приобретает сжатость, не теряя выразительности. Таким способом писатель достигает своей цели: разнообразие портретируемых им индивидуальностей в совокупности с чертами самого повествователя создает в представлении собирательный и многогранный образ героя в творчестве Паустовского.

Удачно найденные бытовые мелочи добавляют литературному портрету убедительность и достоверность, физическую осязаемость, так как без них контуры лица не получили бы живого наполнения и остались бы силуэтами. Поэтому биографические подробности приобретают функцию значимой художественной детали. Не случайно А. Герцен дорожил теми «мелочами, без которых лица перестают быть живыми и остаются в памяти крупными очерками, профилями».

Рецензент: Суфизода Ш.З., д.ф.н., профессор

Литература

1. Барахов В. Литературный портрет. Истоки, поэтика, жанр. - Л., 1985. – 312 с.
2. Жуков Д. Биография биографии. Размышления о жанре. - М., 1980. -135 с.
3. Кудряшова А. Жанр литературной биографии // Вопросы литературы. - 1972. - №9.
4. Паустовский К.Г. Исаак Левитан [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <http://paustovskiy-lit.ru/paustovskiy/text/rasskaz/levitan.htm>
5. Поляков М.Я. В мире идей и образов: Историческая поэтика и теория жанров. — М.: Советский писатель, 1983. — 367 с.
6. Левицкий Л.К. Паустовский. Очерк творчества. - М.: Советский писатель, 1963.
7. Пудожгорский В.К. Своеобразие рассказов К.Г. Паустовского 1930-х годов // Вопросы жанра и стиля. / Сб. научных трудов под. Ред. В. Гура. — Вологда: Вологод. гос. пед. ин-т. - 1967. 206 с.
8. Руденко Ж. А. Импрессионистические тенденции в произведениях К. Г. Паустовского о Севастополе: «Чёрное море», «Золотая роза», «Повесть о жизни» // Гуманитарная парадигма. 2020. № 3 (14).
9. Трефилова Г.П. К. Паустовский-мастер прозы. – М.: Художественная литература, 1983. – 128 с.
10. Трыков В. П. Сент-Бёв и жанр литературного портрета [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <http://francuzskaya-literatura-lukov-19-vek/sent-bev-i-zhanr-literaturnogo-portreta.htm>
11. Чернец Л. В. К методологии изучения литературных жанров // Литературный процесс. - М.: Изд. московского ун-та, 1981. С. 202-217.

СВОЕОБРАЗИЕ ЖАНРА ЛИТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТА В ТВОРЧЕСТВЕ К. ПАУСТОВСКОГО.

В статье исследуются особенности жанра литературного портрета, его своеобразие. Рассматриваются дискуссионные вопросы разграничения таких жанров как биографический жанр и жанр литературного портрета. Жанр литературного портрета рассматривается как синтез этих пограничных, родственных жанров.

Как один из основополагающих факторов этого жанра определяется биографический мотив. В качестве иллюстрации теоретических положений приводится пример из творчества К. Паустовского и его произведения «Левитан», которое определяется как литературный портрет.

Ключевые слова: литературный портрет, жанр, мотив, биография, своеобразие, синтез, основополагающие факторы.

ХУСУСИЯТИ ЖАНРИ ПОРТРЕТИ АДАБИ ДАР ЭЧОДИЁТИ К. ПАУСТОВСКИЙ

Дар мақола хусусиятҳои жанри портрети адаби ва асолати он баррасӣ шудааст. Масъалаҳои баҳсталаби фарқ кардани жанрҳо, монанди жанри биографӣ ва жанри портрети адаби баррасӣ шудаанд. Жанри портрети адаби ҳамчун синтези ин жанрҳои марзӣ, ба ҳам алоқаманд ба ҳисоб меравад.

Далели биографии ин жанр ҳамчун яке аз омилҳои заминавӣ муайян карда мешавад. Барои нишон додани принсипҳои назариявӣ аз эҷодиёти К. Паустовский, асари ӯ «Левитан», ки ҳамчун портрети адаби муайян шудааст, мисол оварда мешавад.

Калидвожаҳо: портрети адаби, жанр, бунмоя, зиндагиномаи адаби, хусусияти хос, синтез, омилҳои асосӣ.

ON THE ORIGINALITY OF THE LITERARY PORTRAIT GENRE IN THE WORKS OF K. PAUSTOVSKY

The article discusses the features of the literary portrait genre and its features. The debatable issues of distinguishing between such genres as the biographical genre and the genre of literary portrait are considered. The article examines the genre of literary portrait as a synthesis of these borderline, related genres.

The biographical motif is defined as one of the fundamental factors of this genre. To illustrate the theoretical principles, the example of the work of K. Paustovsky and his work "Levitan", which is defined as a literary portrait, is given.

Keywords: *literary portrait, genre, motive, biography, originality, synthesis, fundamental factors.*

Маълумот дар борам муаллиф: *Рамазанова Руниза Равилевна - Донишгоҳи славянии Россия ва Тоҷикистон, номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи адабиёти ҷаҳон. Нишонӣ: ш. Душанбе, кӯчаи Турсунзода, 30. Тел.: 227-49-67, 985-60-12-61.*

Сведения об авторе: *Рамазанова Руниза Равильевна - Российско-Таджикский (славянский) университет, кандидат педагогических наук, доцент кафедры мировой литературы. Адрес: г. Душанбе, ул. Турсунзода, 30. Тел.: 227- 49-67, 985-60-12-61.*

Information about the author: *Ramazanova Runisa Ravilievna- Russian-Tajik (Slavonic) University, candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of World Literature. Address: Dushanbe, 30 Tursunzoda str. Tel.: 227-49-67, 985-60-12-61*

УДК: 37.018.25+378.01

**НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ КВАЛИМЕТРИЧЕСКОГО АНАЛИЗА КАЧЕСТВА
ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В ПРОЦЕССЕ УПРАВЛЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТАМИ
В КОНТЕКСТЕ СИСТЕМНОЙ ВЗАИМОСВЯЗИ «ВУЗ-ШКОЛА – ОБУЧАЮЩИЕСЯ
ОРГАНИЗАЦИИ»**

Шохиён Н.Н., Джумахонзода Н., Абдуллозода Х.А., Муродова Ш.С.

**Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима
Улугзаде**

Во всеобщей хартии университетов приводится, что «задача распространения знаний среди новых поколений, которая стоит перед университетами, означает, что в сегодняшнем мире они обязаны служить всему обществу, чьё культурное и экономическое будущее требует в том числе серьёзных инвестиций в системе образования» [5, с. 364]. В этой связи, об актуальности данной проблемы отмечено Лидером наций Президентом Республики Таджикистан уважаемым Эмомали Рахмоном в очередном Послании Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 28.12.2023 «Об основных направлениях внутренней и внешней политики республики», где обращено внимание на то, что «развитие человеческого капитала является ключевым фактором повышения уровня, качества и эффективности социальных сфер, особенно образования, здравоохранения, науки и инноваций, а также эффективной деятельности научных учреждений. В свою очередь, развитие науки и образования является ключом к прогрессу во всех областях и важнейшим фактором обеспечения устойчивого будущего государства и общества. Поддержка научных исследований посредством повышения уровня финансирования, создания современных научных центров, лабораторий и налаживания взаимодействия научных учреждений с производством в последующий период считается важной» [18]. Следовательно, вузам Республики Таджикистан с учётом происходящих перемен в мире, от которых зависят подготовки специалистов современной формации требуется адекватно реагировать на эти процессы, следовательно становится необходимым на каждом этапе развития общества и возрастающих требований работодателей рассматривать новые модели и системы, направленные на повышение качества и уровня профессиональной готовности специалистов. В этом процессе следует в логической последовательности составить циклограмму под условным кодовым названием «Готово ли современное образование ответить на вызовы 21 века?» и «Какие модели и системы можно предложить с целью учёта моделирования процессов и их проектирования в системе подготовки кадров с учётом периодически изменяющихся требований?» Как в этом аспекте отмечают российские учёные А.С. Будагов, Е.М. Ильинская, В.Б. Сироткин сегодня цель высшего профессионального образования в выполнении миссии по удовлетворению образовательных потребностей общества 21-го века является «научить учиться в условиях концепции открытого непрерывного образования и свободной траектории обучения для решения новых задач, выдвигаемых обществу, в этих условиях проблемы качества высшего образования приобретают особую актуальность, становятся стратегическими условиями, от которых зависит настоящее и будущее страны» [2, с. 3]. При нашей постановке задачи, понятийная сущность «непрерывное образование» нами рассматривается с учётом постановки решаемых задач в условиях системной взаимосвязи «школа-вуз-обучающиеся организации». Образовательная среда школы, в этом аспекте рассматривается в контексте реализации «базовых общеобразовательных предметов, профильных дисциплин с учётом ресурсного обеспечения» [9, с. 17], где реализуется следующая миссия школы «приходить, познавать, развиваться, определить цели в жизни, системно ставить задачи, уходить...». Что

касается миссии вуза во взаимосвязи этих целей она выражается как «осознанно определить профессию, адаптироваться в вузовской среде, правильно определить образовательный маршрут, составить разные модели саморазвития в соответствии с требованиями работодателей, освоить программные цели и принципы стать успешной личностью, владеть как минимум двумя иностранными языками, стать профессионалом в области владения знаниями и навыками в области информационно-коммуникационных технологий, осознать приоритетности нравственных императивов в жизни и уходить...и самореализоваться в жизни». При данной постановке задачи «самореализация» в условиях инновационной деятельности субъектов, где следует не только учиться успешно, но проектировать будущее на основе избранной специальности и реализовать себя как будущий специалист, в смысле: «приходить, осознать необходимости выбора модели образования через всю жизнь, проявить активность, владея при этом несколькими иностранными языками, уметь определить идеи, осуществить проект, реализовать программы развития отрасли, взаимодействовать со внешними партнерами, внести вклад в развитии связей между вузом-школой и школой жизни - производством». Все эти этапы требуют своеобразного измерения так называемое квалиметрического анализа, объясняемое в русле применения научной дисциплины «занимающаяся теоретическими и прикладными проблемами измерения (оценки) качества и управление качеством объектов, которое призвано решать такие задачи как: разработка методов измерения (оценки) показатели качества; определение численных значений, характеризующих возможные уровни показателей качества; разработка методов сбора, представления и обработки данных о показателях качества, а также установление требований к их точности и достоверности; построение единичных, комплексных и интегральных показателей качества» [12, с. 12].

С использованием дидактических целей вышеуказанных целевых задач, В.Н. Лозовским, С.В. Лозовским, В.Е. Шукшуновым приводятся, что «развитие современного высшего образования должны основываться на основе учёта особенностей «перехода от «поддерживающего» обучения к «опережающему» образованию..., формирование студентов профессионального инженерного мышление..., развитие способностей специалистов работать в условиях невообразимо больших потоков научной и технической информации и оперативно извлекать из них значимое для своей деятельности..., повышение профессиональной мобильности»[8, с. 37]. Если эти дидактические цели условно перенести и проектировать в образовательной среде школы, то при построении функциональной модели школьника должны фигурировать такие качества как: осознанность «ради чего я прихожу в школу», «ради каких целей человек учиться», «что из себя представляет быть любознательным», насколько могу решать занимательные задачи, обучаясь в школе знать полезность, не только решать, но и уметь составить кроссворды, чайнворды, почему надо владеть не только родным, но и другими иностранными языками, что из себя представляет быть смелым и высказать свои идеи и замыслы и защищать «свое изобретения, задумки, творческие проекты», учиться замечать не только как свои успехи, но и также делать правильные выводы о своем отставании, некоторых недоработках и другие случаи в жизни как развивающаяся личность, помня при этом миссии школы «...приходить...познавать», то что было упомянуто ранее. При нашей постановке задачи, если все эти слагаемые принять за основу и учитывать то, что это глобальной интегральной биопсихической особенностью человека, включает в себе периоды адаптации с определённым уровнем обобщённых характеристик умственных способностей человека, а интеллектуальные чувства личности представляют собой «переживания, связанные с процессом познания: чувство удивления и любознательности, радость открытия истины и т.п.» [10, с. 629], в этом аспекте становится актуальным рассмотреть базовой модели циклической взаимосвязи «школа – вуз – самореализация по избранной специальности в обучающейся организации». Что касается условного проектирования этих особенностей на уровне деятельности студентов

обучающихся в инновационной среде вуза, с учетом реализации личностно-ориентированного обучения при выборе индивидуального образовательного маршрута формирование интеллекта на этой стадии жизненного роста преимущественно эти этапы включают решения таких задач как умения: «прогнозировать, планировать, осуществить проект, корректировать, рефлексировать, синтезировать, оптимизировать, интегрировать, адаптировать, стимулировать, оценивать, отвечать за принятые решения, управлять, преодолевать конфликты и противоречия, внедрит в жизнь и т.д.» [16, с. 148]. Выпускник вуза, условно соответствующее этим требованиям должен рассматриваться в плане его профессиональной готовности отвечать требованиям работодателей, то есть какими качествами и с каким уровнем профессиональной компетентности приступает к работе в смысле пополнить интеллектуальный потенциал предприятий, организаций, которые не только производят определенную продукцию, но и постоянно обучаются. В этом аспекте в стандарте ISO 9000-2008 приводится определение понятие «качества» включает в себе «степень соответствия присуще характеристик требованиям» [17]. С этой точки зрения и принимая во внимание миссии вуза такие критерии должны предопределять уровень и степень “соответствия”, где “диплом вуза должен иметь высокий авторитет, преподаватели должны быть высоко профессиональными, в вопросах выбора критерием оценки знаний студентов должны учитывать требования работодателей и тех процессов, которые происходят в современном образовательном пространстве” [7, с. 202], следует эти программные цели рассмотреть с учётом того фактора, что в 46 вузах вместе с их филиалами готовятся будущие специалисты современной формации, общая численность которых превышает 218100 студентов [14, с. 53]. Как было отмечено ранее, в условиях постиндустриального общества, где приведены характерные признаки современного общества в условиях управления информационными технологиями и развития человеческим потенциалом, американский ученый Д. Белл, опубликовавший в 1973 года в своей работе под названием «Грядущее постиндустриальное общество» отмечает следующие черты данного общества, то есть: «центральная роль теоретического знания, которое становится основой технологической инновацией; изменения в характере труда – труд становится взаимодействием между людьми.., то есть постиндустриальное общество представляет собой теорией стоимости, основанная на знаниях» [1, с. 9]. С этой точки зрения если проектировать целевые задачи обучения в вузе, формировать определённые знания по заданным целям следует при этом ввиду, что реализации модели «Образование через всю жизнь» предполагает, что студент учится не только в вузе, но и должен реализовать себя и в обучающейся организации.

Предприятие считается обучающееся, если оно функционирует как самоуправляющаяся система с метарефлексией и критической саморефлексией в качестве метода и поведения, которые определяют основополагающий процесс на предприятии. Существует и другое определение обучающейся организации, предложенное Педлером, Бойделлом и Бергойном (Pedler, Boydell, Burgoyne, 1991), то есть это «организация, которая поощряет обучение своих сотрудников и постоянно трансформируется». Способность организации и ее членов к научению выступает как необходимое условие выживания и развития организации. По мнению Сенжа (Senge, 1990), обучающаяся организация «постоянно развивает в себе способность творить свое будущее» [4, с. 24]. Принимая за основу базовые принципы педагогического проектирования и, обращая при этом внимание на общую численность студентов, которые по мере окончания вуза становятся потенциальными работниками этих предприятий в соответствии со сведениями Национального тестового центра при Президенте Республики Таджикистан по более 637 направлениям и специальностям представляет в будущем надёжную опору интеллектуального потенциала страны, от которых будут зависеть разработки новых моделей и систем в сфере их профессиональной деятельности следует по-новому определить

целевые задачи проводимых реформ и преобразований в системной взаимосвязи «школа-вуз-обучающиеся организации». В этом аспекте, в книге «100 идей-резервов высшей школы России» приводится что «Любое профессиональное образование есть обучение учащихся знаниям наук и умениям труда. Если констатировать о знаниях, то есть тех, которые связанные с будущей профессией становится актуальными также и другие аспекты достижения этой цели, то есть уровень интеллекта и творческого потенциала личности, где речь идёт «об умениях будущего профессионального труда» [3, с. 195].

Как показывает мировой опыт о том, что решение проблем образования начинается с профессиональной подготовки педагогов, по которым можно делать вывод на основе системной информации изложенной в работе [13] на основе опыта таких стран как: Австралия, Великобритании, Греции, Китая, Японии, США, России, Турции, Франции и ряда других стран

В этой связи, обращая внимания на значимость, место и роли вузов в формировании соответствующих системных знаний школьников после поступления в соответствующие вузы с учётом системной взаимосвязи «школа-вуз-школа», как в этом плане отмечает И.Г. Захарова: «вузам отводится роль одного из главных хранилищ традиций и научного наследия, а это вступает в противоречие с тем обстоятельством, что вузы должны находится в переднем крае науки и использовать в обучении её новейшие достижения. Однако при этом, что традиционные формы обучения уже исчерпывают себя, ограничены и возможности современных технологий, в том числе - информационных». [6, стр. 4]. Среди других методов оценки положений и достижений уровня развития стран практикуется также их рейтинговой оценки на основе уровня качества образования. Эти рейтинги проводятся на основе трёх моделей, то есть первая – «Школьная линейка» UNICEF (United Nations Children's Fund), вторая – PISA (Programme for International Student Assessment), третья – TIMSS (Third International Mathematics and Science Study). Как отмечают Т.Е. Степанова и Н.В. Монохина первый рейтинг то есть «школьная линейка» UNICEF «проводится ООН в 24 наиболее богатых и промышленно-развитых странах и составляется на основе ряда таких показателей, как соответствие образования минимальным установленным требованиям, процент неуспевающих учеников, баланс между государственными и частными заведениями, другой значимый рейтинг – международная программа оценки знаний и умений учащихся (PISA) – реализуется ОЭСР в 32 странах путём сравнительной оценки математической и естественно-научной грамотности, умение понимать тесты различного типа. Третий рейтинг – международное исследование по оценке качества математического и естественно-научного образования (TIMSS) – проводит международная ассоциация по оценке учебных достижений в 45 странах... итак мировую элиту школьного образования представляют 6 лидирующих стран: 4 из юго-восточной Азии, Финляндия - провинция Европы и Канада – провинция США» [15, с. 53-54]. Системный анализ вышеуказанных материалов позволяет заключить, что под понятие «управлением интеллектами» в контексте повышения качества образования нами, в том числе принято за основу системной уставки содержащегося в базовом документе Болонского процесса заключающегося в том, что «содействие Европейской кооперации в обеспечении качества для разработки сопоставимых критериев и методологии особенно в аспекте разработке учебных планов, кооперацией между различными учебными заведениями, схемами, мобильности и интегральными программами обучения, профессиональной подготовки и научных исследований» [5, с. 388]. Именно с этой позиции нами последовательно изложены методы и средства достижения цели данной статье, сотрудничая между учеными и исследователями в сфере подготовки специалистов, занимающихся вопросами с профессиональной и психологической готовности студентов – будущих специалистов различным отраслей знаний, согласовывая эти исследования с программными целями реализации Проекта под названием «Квалиметрия как инструмент оценки качества высшего профессионального образования (по материалам научно-

педагогических исследований таджикских исследователей)» под номером РКД: 0122ТJ323 которые реализуются в Таджикском международном университете иностранных языков имени Сотима Улугзаде с участием Джумахонзода Н. (Дангаринский государственный университет, по вопросам интегративных технологий повышения качества образования с учетом квалиметрического анализа разработки отечественных ученых по этим проблематикам и педагогического проектирования «вуз-международное образовательное пространство») Абдуллозода Х.А. (Институт технологии и инновационного менеджмента города Куляб по вопросам формирование профессиональной и коммуникативной компетентности системного владения английским языком с учетом квалиметрического анализа разработки отечественных ученых по этим проблематикам во взаимосвязи «вуз-обучающиеся организации»), Муродова Ш.С. (Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, по вопросам формирования системных качеств будущих учителей во взаимосвязи «школа-вуз-школа»). В этом аспекте нами понятийная сущность «выбор индивидуального образовательного маршрута» включает в себе замысел «ориентация на поиск индивидуальных моделей социализации способствующих использованию внутренних сущностных сил и возможностей конкретного человека-личности» при достижении целей системной взаимосвязи «школа-вуз-обучающиеся организации» [11, с. 107]. Эти и другие научно-теоретические обоснования дидактических целей приведённых исследований по различным направлениям с учётом согласования их целевых функций позволило разработать следующую модель психолого-педагогического сопровождения повышения качества образования и специалистов, имея при этом в виду, что базовой основой достижения этих задач является школа, в условиях педагогического проектирования нами разработаны функциональные модели студента и преподавателей вуза, функциональной модели вуза во взаимосвязи с работодателями, по этой же логике с учетом требования Болонского процесса, то есть вхождения в общее международное пространство (рис. 1).

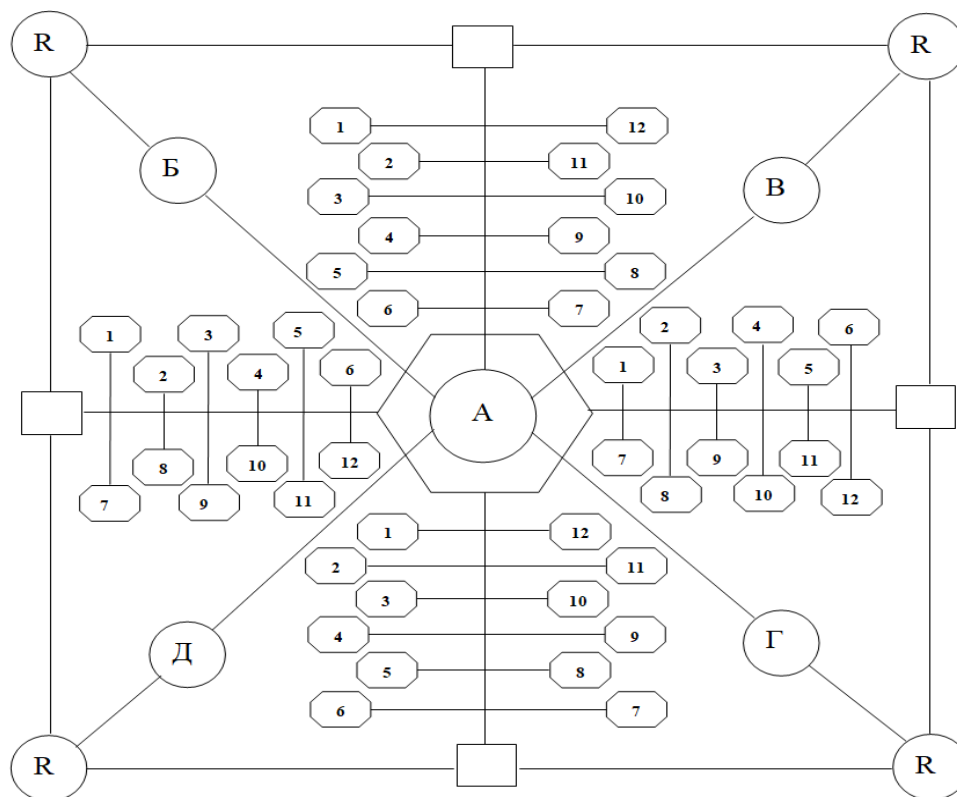

Рисунок 1. Базовая информационно-аналитическая матрица повышения качества образования и подготовки профессиональных кадров в системной взаимосвязи «школа-вуз-

обучающиеся организации», где R-системные регулятивы, учитывающие особенности инновационной модели функционирования школ, вузов, обучающихся организации с учетом влияние происходящих в общем международном пространстве, где в буквенных обозначениях включены решение следующих задач во взаимосвязи А – квалиметрический анализ, связанный с оценкой уровня готовности абитуриентов, будущих студентов к выбору профессии и самореализации в вузовской среде при достижения целей повышения качества образования и профессиональной компетенции будущих специалистов (в дальнейшем как системный квалиметрический анализ, обозначаемое СКА) в процессе взаимосвязи «школа-вуз-обучающиеся организации»; Б – СКА на основе выбора базовых критерий обучения в инновационно-образовательной среде школы-вуза и самореализации по избранной специальности; В – СКА на основе выбора и обоснований вариативности подходов достижений цели; Г – СКА с учетом особенности реализации государственных образовательных стандартов; Д – СКА – на основе дуальность обучения, то есть особенности сочетания способов и технологий формирование знаний в вузе при единовременном приобретении опыта в условиях виртуального проектирования будущего и выполнения производственных задач, в частности при происхождении серии учебных и производственных практик. 1,2,3...12- выбор методов и моделей цифровизации по направлениям деятельности вуза в условиях педагогического проектирования и моделирования в обучение при системной взаимосвязи «вуз-школа-обучающиеся организации».

Выводы. В представленной нами статьи приводятся первые результаты взаимосодействия проводимых нами исследований в сотрудничающих вузах по различным направлениям и тематикам включающих в себе научно-теоретического обоснования влияния выбора образовательного маршрута студентов-будущих специалистов на прогнозируемость и результативность не только качество образования, но и подготовки специалистов при единовременном квалиметрическом анализе тех подходов, которые приведены в реализуемом Проекте, где приводятся системный анализ достижения этих целей с учётом отечественного и мирового опыта. Данная проблематика рассмотрена с учётом тех задач и преобразований, которые включены в системной взаимосвязи «школа-вуз-обучающиеся организации» для достижения этих целевых задач приведены серии формирующих педагогических экспериментов с участием до 200 студентов, обучающихся по 12 направлениям в каждом вузе, что касается понятий квалиметрического анализа в этом аспекте проведена системная работа по анализу существующих научных работ отечественных учёных по исследуемым проблемам.

Литература

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М., 2004. С. IX, LIV – CLIX.
2. Будагов А.С. Научные основы управления качеством подготовки специалистов в рамках концепции инновационного развития вузов: монография/ А.С. Будагов, Е.М. Ильинская, В.Б. Сироткин. – 2012, 280 с.
3. Веселков Ф.С., Веселков А.Ф. 100 идей-резервов высшей школы России. – СПб: Изд-во Осипов, 2007. – 276с.
4. Гайсельхарт Хельмут. Обучающиеся предприятие в XXI веке. Перевод с немецкого Н.В. Маловой. «Духовное познание», 2004 – 264 стр.
5. Гретченко А.И. Болонский процесс: интеграция России в европейское и мировое образовательное пространство / А.И. Гретченко, А.А. Гретченко. – М.: КНОРУС, 2013. – 430 с.
6. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: Учеб. пособие для студ. высш. пед. Учеб. Заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.

7. Зверев С.В. Формирование конкурентоспособности студента в маркетинговой деятельности: Монография. – М.: Компания Спутник+, 2008. – 228 с.
8. Лозовский В.Н., Лозовский С.В., Шукшунов В.Е. Фундаментализация высшего технического образования: цели, идеи, практика: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во «Лань», 2006. – 128 с.
9. Писарева С.А. Образовательная среда профильного обучения: Учебно-методическое пособие для учителей / Под ред. А.П. Тряпицыной. – СПб.: КАРО, 2005. – 96 с.
10. Психология человека от рождения до смерти. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 656 с. (Серия «Психологическая энциклопедия»).
11. Романенко Т.П. Педагогические инновации: сущность и реализация (профессиональная переподготовка): учебное пособие / Т.П. Романенко, Ю.А. Лобейко, Ф.Н. Страчкова. – М.: Илекса, 2013. – 168 с.
12. Рожков Н.Н. Квалиметрия и управление качеством. Математические методы и модели: учебник и практикум для вузов/Н.Н. Рожков. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2023. – 167 с.
13. Салимова К., Додде Н. Педагогика народов мира: История и современность. – М.: Педагогическое общество России, 2001. -576 с.
14. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2023. – 419 с.
15. Степанова Т.Е., Манохина Н.В. Экономика, основанная на знаниях (теория и практика): учебное пособие – М.: Гардарики, 2008. – 238с.
16. Шоев Н.Н. Вариативные воспитательно-образовательные технологии и инновационные модели обучения в высшей школе. – Душанбе: Издательство «Ирфон», 2005. – 308с.
17. <https://docs.cntd.ru/document/1200068733> (Дата обращения 02.03.2024)
18. <http://president.tj/ru/node/32195> (Дата обращения: 29.02.2024)

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ КВАЛИМЕТРИЧЕСКОГО АНАЛИЗА КАЧЕСТВА ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В ПРОЦЕССЕ УПРАВЛЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТАМИ ПРИ СИСТЕМНОЙ ВЗАИМОСВЯЗИ «ВУЗ-ШКОЛА – ОБУЧАЮЩИЕСЯ ОРГАНИЗАЦИИ»

В данной статье приводятся результаты проведенных коллективом авторов по решению программных целей повышения качества образования на основе авторских подходов решение каждой задачи по отдельности и далее их синтеза в соответствии с программными целями проекта реализуемое в международном университете иностранных языков Таджикистана имени Сотима Улугзаде под названием «Квалиметрия как инструмент оценки качества высшего профессионального образования» по материалам научно-педагогических исследований таджикских исследователей, а также других ученых стран СНГ.

При этом нами рассматривается актуальность подготовки специалистов современной формации с учётом последовательного решения задач и научно-теоретического обоснования, предусматриваемых комплексом мер при организации учебно-воспитательного процесса в современном вузе в условиях педагогического моделирования и проектирования, включающих в себя дидактические цели достижения комплексного эффекта при учета взаимодействие «вуз-школа-обучающиеся организации» с учетом актуальности данной постановке задачи. При этом принимается во внимание, что происходящие в сфере производства и управления человеческим капиталом требует, чтобы вузы взаимодействуя с довузовскими образовательными учреждениями в контексте управление интеллектами, а также с потенциальными работодателями системно изучали эти перемены и вносили соответствующие изменения в программах освоения дисциплин во взаимосвязи с требованиями вытекающими из общего международного пространства с учетом достижения

профессиональной мобильности развивающихся личностей в контексте виртуального проектирования будущего, что нами представлено нами в виде отдельной базовой матрицы.

Ключевые слова: управление, управление интеллектами, квалиметрия, качество подготовки специалистов, вуз, школа, обучающиеся организации, инновации, инновационная среда, современный вуз, рейтинговые оценки образовательных учреждений.

АСОСҶОИ ИЛМИИ ТАҲЛИЛИ КВАЛИМЕТРИИ СИФАТИ ТАЙЁР КАРДАНИ МУТАХАССИСОН ДАР РАВАНДИ ИДОРАИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛӢ БО ҲАМКОРИИ СИСТЕМАВИИ «ДОНИШГОҶ-МАКТАБ-ТАШКИЛОТҶОИ ТАҲСИЛОТӢ»

Дар ин мақола натиҷаҳои кори як гурӯҳи муаллифон оид ба ҳалли ҳадафҳои барномавии баланд бардоштани сифати таълим дар асоси равишҳои муаллифӣ, ҳаллу фасли ҳар як масъала дар алоҳидагӣ ва баъдан синтез кардани онҳо мувофиқи ҳадафҳои барномавии лоиҳаи амалӣ дар Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода таҳти унвони «Квалиметрия ҳамчун воситаи баҳодихии сифати таҳсилоти олии касбӣ» дар асоси маводи тадқиқоти илмию педагогии муҳаққиқони тоҷик, инчунин дигар олимони кишварҳои ИДМ оварда шудааст.

Ҳамзамон, мо аҳамияти омода кардани мутахассисони ташаққули муосирро бо назардошти ҳалли пайгириҳои масъалаҳо ва асоснокӣ илмию назариявӣ, ки дар маҷмӯи тадбирҳо ҳангоми ташкили раванди таълим дар донишгоҳи муосир пешбинӣ шудаанд, дар шароити моделсозӣ ва тарҳрезии педагогӣ, аз ҷумла ҳадафҳои дидактикии ба даст овардани самарайи комплексӣ ҳангоми ба инобат гирифтани ҳамкории мутақобилаи «донишгоҳ-мактаб-ташкilotҳои таълимӣ» бо назардошти аҳамияти ин масъала, баррасӣ мекунем.

Дар баробари ин, он чизе, ки дар соҳаи истехсолот ва идоракунии сармояи инсонӣ ба амал меояд, талаб мекунад, ки донишгоҳҳо бо муассисаҳои таълимии томактабӣ дар заминаи идоракунии зеҳнӣ, инчунин бо корфармоёни эҳтимолӣ ҳамкорӣ намуда, ин тағйиротро мунтазам омӯзанд ва тағйироти дахлдор ба барномаҳои азхудкунии фанҳо дар якҷоягӣ бо талаботе, ки аз фазои умумии байналмилалӣ бармеоянд, бо дарназардошти ноил шудан ба ҳаракати касбии шахсони рӯ ба инкишоф дар заминаи тарҳрезии виртуалии оянда, ки мо дар шакли матритсаи алоҳидаи асосӣ пешниҳод мекунем, ворид намоянд.

Калидвожаҳо: менечмент, менечменти интеллект, квалиметрия, сифати омодакунии мутахассисон, донишгоҳ, мактаб, ташкilotҳои таълимӣ, инноватсия, муҳити инноватсионӣ, донишгоҳи муосир, рейтинги муассисаҳои таълимӣ.

SCIENTIFIC FOUNDATIONS OF QUALIMETRIC ANALYSIS OF THE QUALITY OF SPECIALISTS' TRAINING IN THE PROCESS OF INTELLECTUAL MANAGEMENT WITH SYSTEM INTERACTION "UNIVERSITY-SCHOOL - STUDYING ORGANIZATIONS"

This article presents the results of the work carried out by a team of authors to solve program goals to improve the quality of education based on the author's approaches, solving each problem separately and then synthesizing them in accordance with the program goals of the project implemented at the International University of Foreign Languages of Tajikistan named after Sotim Ulugzoda under the name "Qualimetry" as a tool for assessing the quality of higher professional education" based on materials from scientific and pedagogical research by Tajik researchers, as well as other scientists from the CIS countries. At the same time, we consider the relevance of training specialists of a modern formation, taking into account the consistent solution of problems and scientific and theoretical justification, provided for a set of measures when organizing the educational process in a modern university in the conditions of pedagogical modeling and design, including didactic goals of achieving a complex effect while taking into account the interaction "university-school-learning organizations" taking into account the relevance of this problem statement. At the same time, it is taken into account that what is happening in the field of

production and human capital management requires that universities, interacting with pre-university educational institutions in the context of intellectual management, as well as with potential employers, systematically study these changes and make appropriate changes in the programs for mastering disciplines in connection with the requirements arising from the common international space, taking into account the achievement of professional mobility of developing individuals in the context of virtual design of the future, which we present in the form of a separate basic matrix.

Keywords: *management, management of intelligence, qualimetry, quality of training of specialists, university, school, learning organizations, innovation, innovative environment, modern university, ratings of educational institutions.*

Маълумот дар бораи муаллифон: **Шоҳиён Нурали Набот** – Донишгоҳи байналмиллалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзаде, д.и.п., профессори кафедраи умумидонишгоҳии педагогика. Нишонӣ: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6, тел.: 917116426, E-mail shoev_n@list.ru

Ҷумъахонзода Навруз Ҷумъахон - Донишгоҳи давлатии Данғара, омӯзгори калони кафедраи информатика ва телекоммуникатсия. Суроға: ноҳияи Данғара, кӯчаи марказӣ 25, E-mail navruz_87@bk.ru

Абдуллозода Хабибулло Абдулло - Донишкадаи технология ва менеҷменти инноватсионӣ дар шаҳри Кӯлоб, муаллими калони кафедраи забони давлатӣ ва забонҳои муосири хориҷӣ, Нишонӣ: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи Борбад, Тел: 918554548, E-mail: habibullo-n@yandex.ru

Муродова Шахло Сангимуродовна – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Аини, н.и.п., муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳии педагогика, Нишонӣ: 734003, шаҳри Душанбе, проспект Рудаки 121, Телефон: +992(37) 224-13-83; E-mail: murodova_1983@mail.ru

Сведения об авторах: **Шоҳиён Нурали Набот** – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, д.п.н, профессор кафедры педагогики. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6, тел.: 917116426, E-mail shoev_n@list.ru

Джумъахонзода Навруз Джумъахон - Дангаринский государственный университет, старший преподаватель кафедры информатики и телекоммуникация. Адрес: Дангаринский район, Центральная улица, 25, E-mail navruz_87@bk.ru

Абдуллозода Хабибулло Абдулло - Институт технологий и инновационного менеджмента города Куляб, старший преподаватель кафедры государственного языка и современных иностранных языков. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, улица Борбад, тел.: 918554548, E-mail: habibullo-n@yandex.ru

Муродова Шахло Сангимуродовна – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини, к.п.н., старший преподаватель общеуниверситетской кафедры педагогики, Адрес: 734003, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121, Телефон: +992(37) 224-13-83; E-mail: murodova_1983@mail.ru

About the authors: **Shohiyon Nurali Nabot** –Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, professor of Department of Pedagogy. Address: 734019, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, 17/6 Muhammadiev street, tel.: 917116426

Jumakhonzoda Navruz Jumakhon - Danghara State University, senior lecturer at the Department of Informatics and Telecommunications. Address: Danghara district, 25 Central street, E-mail: navruz_87@bk.ru

Abdullozoda Habibullo Abdullo - Kulob Institute of Technology and Innovation Management, senior teacher of the Department of state language and modern foreign languages. Address: 735360, Republic of Tajikistan, Kulob city, Borbad street, Tel: 918554548, E-mail: habibullo-n@yandex.ru

Murodova Shakhlo Sangimurodovna - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, senior lecturer, department of pedagogy, Address: 734003, Dushanbe, Rudaki Avenue 121, Phone: +992(37) 224-13-83; Email: murodova_1983@mail.ru

Дар солҳои охир муносибати инсон ба табиат рӯз аз рӯз хело тезу тунд шуда, дар рӯи замин тағйироти гуногуни экологиро ба вучуд оварда истодааст. Ин тағйирот ба қазияи экологии умумибашарӣ табдил ёфта, халқҳои тамоми дунёро ба изтироб оварда истодааст. Инкишофи бошиддати илму техника ва фаъолияти босуръати хоҷагии инсон ба ифлосшавӣ ва дигаргуншавии қабатҳои замин (атмосфера, гидросфера, литосфера) ва биосфера, фарсудашавии сарватҳои табиӣ ва бадтар шудани вазъи экологӣ дар рӯи замин оварда истодааст.

Бояд қайд кард, ки дар тарбияи экологии мактаббачагон таълими фанҳои педагогӣ-табиатшиносӣ нақши хело муҳим дорад. Масалан, фанҳои табиӣ бо табиати зинда ва ғайризинда алоқаи зич доранд, яъне қисми зиёди раванди таълим дар оғӯши табиат гузаронида мешавад. Лекин дар раванди маҳдуди дарс дар синф ба хонанда маълумоти сахт ва амиқи экологӣ додан ва тарбияи ватанпарварӣ, меҳнатдӯстӣ, муҳаббат ба табиати Ватан ва ғайраро тарбия намудан мушкил аст.

Таҷрибаи чандинсолаи омӯзгорони фанҳои табиатшиносӣ нишон медиҳад, ки тарбияи экологӣ асосан ҳангоми иҷрои корҳои берун аз синф ба анҷом расонида мешаванд. Тарбияи экологӣ дар лаҳзаҳои берун аз дарс бо усулҳои гуногун ташкил карда мешавад, ки онҳоро хонандагон аз рӯи супоришҳо ва роҳбарии муаллимон иҷро мекунанд. Тартиб додани нақша ва ташкили корҳои тарбияи экологии донишҷӯён аз таҷриба ва истеъдоди баланди омӯзгори фанҳои табиатшиносӣ вобастагии калон дорад.

Илмҳои табиатшиносӣ, биология ва география вазъи экологии табиат, ҳайвонот тамоми муҳити зисти муосирро дар манзараҳои дақиқ инъикос мекунанд. Хонандагон аз онҳо чӣ будани мувозинати экологӣ, аҳаммияти гиёҳҳо, ҳашарот, парандаҳо, ҳайвонот, беша ва замин, қари замин ва ҳаворо дарк мекунанд ва бо ҳам алоқамандии онҳоро фаҳмида мегиранд. Шогирдон зимни омӯзиши ин фанҳо нисбати масъалаҳои кори муҳофизати табиат дар чамбъят, дар бораи қонуният, ки ба табиат муносибат доштани одамро ба танзим меорад, фаҳмида мегирад [5, с.43].

Экология дар давоми зиндагии одамон дар аввал як шакли муайяне вучуд надошт. Гарчи Сукрот ва Арасту истилоҳи «экология»-ро истифода набурданд, вале хизмати онҳо ва дигар файласуфҳои Юнони қадим дар ҳалли масъалаҳои экологии ҷомеа калон аст.

Қайд намудан ҷоиқ аст, ки солҳои охир дар заминаи бошиддат инкишоф ёфтани илм ва техника мафҳуми экология ҳосиятҳои ба худ ҳосе пайдо кардааст. Мафҳуми экология ба таври васеъ истифода бурда шуда, мафҳумҳои нав ва соҳаҳои хеле гуногуни худро бавучуд овардааст. Имрӯз фанҳои экология аз фанҳои маҳдуд ва маҳсули биологӣ ба фанҳои умумӣ, ки бо тамоми фанҳои табиӣ ҷомеашиносӣ алоқаи зич дорад, табдил ёфтааст. Ҳамаи ин масъалаҳо ба тезу тунд шудани муносибати инсон ва табиат вобастагии калон дорад. Инсон дар асоси муваффақиятҳои илму техникаи муосир ҳамаи сарватҳои табииро босуръат истифода мебарад ва дар рӯи замин тағйироти гуногунро ба вучуд меорад.

Экология илмест, ки оид ба муносибати мутақобилаи инсон бо муҳити зист баҳс мекунанд. Он ҳамчун илм аз нимаи дуими асри XX, вақте дар хусуси гуногунии организмҳо ва тарзи ҳаёти онҳо маълумоти кофӣ чамъ гардид, ба вучуд омада буд. Истилоҳи экологияро зиёда аз сад сол пеш олими олмонӣ Эрнест Геккель ба илм ворид кардааст. Ӯ ин истилохро дар асарҳои худ, «Морфологияи умумии организмҳо» (соли 1866), «Таърихи табиӣ пайдоиши одам» (соли 1868) истифода намудааст.

Экологияи муосир як қатор масъалаҳои назариявӣ амалии оламро дар бар гирифта, масъалаҳои ҳаёти мавҷудоти табиат, муносибати мутақобилаи онҳоро ба муҳити зист таҳқиқ

мекунад. Ин ҳама дар мисоли дараҷаҳои гуногуни ташаккули организми зинда, дараҷаи хучайрагӣ, организми популятсионӣ, биосенологӣ ва биосферӣ ифода мегардад. Маърифати экологӣ дар таълиму тарбия мақоми махсус дорад, чунки он омили муҳими муносибати оқилонаи инсон бо табиат ба шумор меравад.

Мутаассифона, мафҳуми экологияро, ки вирди забони ҳамагон гаштааст, на ҳама дуруст мефаҳманд ва истифода мекунад. Ин мафҳум, ки дар ибтидо як шоҳи илми биология буд, дар натиҷаи тараққиёти бо суръати илму техника, афзоиши аҳолии ҷаҳон ва даҳолати инсон ба муҳити зист, мазмуни доманадору васеъ касб намуд. Хотиррасон бояд намуд, ки дар ибтидо экология, асосан, сохт ва фаъолияти системаҳои биологӣ (популясия, намудҳо, биосенозҳо), таъсири онҳо ба ҳамдигар ва муҳити зистро ифода мекунад.

Имрӯз илми экология аз чорҷӯбаи китобҳои дарсии биология, маълумотномаҳо ва энциклопедияҳо берун баромадаст. Экологияи ҳозиразамон, пеш аз ҳама, илм дар бораи муҳити зист, тағйироти он ва таъсири байниҳамдигарии муҳиту организмҳои зинда ва, дар навбати аввал, инсон мебошад. Сарчашмаҳои асосии инкишофи онро имрӯз на илмҳои биологӣ, балки илмҳои заминшиносӣ, аз ҷумла география, климатология, гидрология, океанология бо истифода аз методҳои физикию химиявӣ ва инчунин ҷамъиятшиносӣ, равоншиносӣ ва иқтисодӣ ташкил менамоянд. Зимнан ин фанҳо натавонанд бо биология, балки ба илми география алоқаманд мебошад.

Бояд гуфт, ки вобаста ба зуд тағйир ёфтани муҳити зист, масъалаи таълиму тарбияи экологӣ дар муассисаҳои маълумоти миёнаи умумӣ, миёнаи махсус ва олий хело муҳим гардидааст. Ҳар як донишҷӯ ва хонанда бояд дониши мухтасари экологӣ дошта, аз қонунҳои табиат огоҳ бошад ва аҳамияти табиатро дар рӯзгори инсон ба хуби дарк намояд. Фақат дар ҳамин ҳолат донишҷӯён ва хонандагон табиатро дӯст медоранд ва муҳофизат карда метавонанд [1, с.120].

Дар асри XX яке аз асосгузори марксизм, таҳқиқгари табиат Ф. Энгелс қайд карда буд, ки «аз муваффақиятҳои худ нисбат ба табиат саргарм нашавед, вақте мерасад, ки табиат барои ин муваффақиятҳо қасоси худро мегирад» [6, с.325]. Дар ҳақиқат, дар солҳои охир дар рӯи замин бисёр ҳодисаҳои табиӣ (обҳезӣ, тўфонҳои сахт, заминларза, канда шудани теппаву кӯҳҳо, дигар шудани иқлим, баланд шудани ҳарорати атмосфера ва ғайра) ба вуҷуд омада истодаанд, ки яке аз сабабҳои асосии он аз тарафи инсон дағалона вайрон кардани мувозинати табиӣ ба шумор меравад.

Олими рус В.И. Вернадский таъсири бошиддати фаъолияти инсонро дар эволютсияи биосфера ба назар гирифта, онро ҳамчун қабати махсуси ғайрӣ ва хирадманд (ноосфера) ҷудо мекунад, ки чун омили асосӣ (антропогенӣ) табиатро тағйир медиҳанд [3, с.110]. Аз ин рӯ, экологияи муосир бояд қонунҳои бо таври мувофиқ ва хирадмандона ҳал намудани муносибати ҷомеа ва табиатро дарёфт намояд.

Масъалаи муҳофизати бойгариҳои табиат, истифодаи оқилонаи онҳо, тозагии муҳити зист, масъалаи асосии экология ба ҳисоб меравад. Мақсади асосии тарбияи экологӣ ба хонандагон фаҳмондани қонуниятҳои биосфера, муносибати оқилона ба сарватҳои табиат: замин, обу ҳаво, муҳофизати хок, набототи ҳайвонот ва нафту газ, маъдан, ангиштсангу торф ва ғайра мебошад. Ба хонандагон фаҳмондан лозим аст, ки ободии ҷаҳон ва тандурустии инсон, пеш аз ҳама, ба тозаву беғубор будани табиат вобастагӣ дорад.

Амалӣ намудани ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ набояд ба муҳити зист зарар оварад. Ҳар як шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ дорад дар шароити аз ҷиҳати экологӣ барои ҳаёт ва саломатии вай мусоид зиндагӣ кунад. Ин ҳуқуқ бо амалҳои зерин таъмин мешавад:

- бо риояи талаботи экологӣ дар мавриди ҷойгиркунии қувваҳои истеҳсолкунанда, корхонаю иншоотҳо ва дигар объектҳои, ки ба муҳити зист таъсир расонида метавонанд;
- ҳангоми лоиҳакашии комплексҳои минтақавӣ-истеҳсолӣ, тараққиҳои истеҳсолот, кишоварзӣ, энергетика, нақлиёт ва дигар соҳаҳои хоҷагии халқ.

Бояд хонандагон донанд, ки таркиби ҳавои атмосфера бо қадом сабабҳо ифлос карда

мешавад. Мисол, корхонаи алюминийи шаҳри Турсунзода, заводи химиявии шаҳри Исфара, корхонаҳои истеҳсоли семент ва ғайраҳо сабабгори асосии ифлосшавии обу ҳаво ба шумор мераванд. Ифлосшавии об дар ноҳияҳои пахтакор бештар дида мешаванд. Нодуруст истифода бурдани доруҳои химиявӣ об ва муҳити зистро ғуборолуд мекунад.

Бояд тарбияи экологӣ аз синни хурди мактабӣ ба роҳ монда шавад. Кудакон маълумоти аввалини муҳофизати табиатро маҳз дар оила, кӯдакостон ва мактаб мегиранд. Онҳо бояд дар бораи аҳаммияти растаниҳо, об, замин, реша ва дигар сарватҳои табиат тасаввуроти умумӣ пайдо намоянд.

Дар робита бо мавзӯҳои таълимӣ ягон ҷиҳати муҳофизати табиатро хотиррасон бояд намуд. Аз ҷумла, баробари зиёдшавии корхонаҳои саноатӣ, нақлиётӣ ва маҳалҳои аҳолинишин майдони ҷангалу бешазорҳо боз кам шуда, талабот ба ҷангал хеле зиёд мегардад, зеро аз як метри мукааби дарахти сӯзанбарг 200 кг қоғаз, аз як метри мукааби дарахти ларзон бед зиёда аз як миллион қуттӣ гӯгирд ё 300 кг қоғазӣ картон истеҳсол намудан мумкин аст [4, с.36].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда 5 ҳазор растаниҳои шифобахш мавҷуданд, ки аксарияти намудҳои онҳо дар тиб ҳамчун маводи шифобахш истифода мешаванд [4, с.45]. Муаллим дар бораи аҳаммияти гиёҳҳои шифобахш, ҷойи сабзишу тарзи истеъмоли онҳо маълумот медиҳад. Мисол, ӯ мегӯяд: пудинаи кӯҳӣ гиёҳи бисёрсола буда, баландиаш 40-50 см мебошад. Ҷӯшонидани пудинаи кӯҳӣ дар дармони печиши меъда ва исҳол мутаасир аст. Субинак омили софқунандаи хун буда, дар рафти беҳобӣ ва бемориҳои аъзои бадан муфид аст. Зулфи калон (филгӯш) гиёҳи 2 сола буда, ҷӯшонидани барг ва шираи ин гиёҳ барои дармони илтиҳоби меъда ва рӯйда нофеъ аст.

Бояд қайд кард, ки саёҳат, моҳидорӣ, ёрӣ ба хочагиҳои фермерӣ (деҳқонӣ), ҷангалбонҳо ва ғайра хонандагонро бо табиат бештар мепайванданд. Дар ин кори нақӯ нақши асосиро муаллимони табиатшинос мебозанд. Саёҳат беҳтарин воситаи баланд бардоштани маърифати экологии хонандагон мебошад. Дар рафти саёҳат хонандагон аз мафҳумҳои географӣ - ҷинсҳои қишри замин, олами набототу ҳайвонот ва инчунин дар тағйирот ва инкишофи доими будани онҳо огоҳ мегардонанд ва таасуроташонро нақл менамоянд.

Шиносии бевоситаи талаба бо табиат ва муносибати дуруст бо он барои тарбияи экологии хонанда аҳаммияти махсус дорад. Дарк намудани муҳити табиат, ҳамчун сарчашмаи қувваҳои модӣ ва маънавии ҷомеа ва зарурияти шиносии наздик бо табиат муносибати ояндаи инсонро бо муҳити зист муайян мекунад.

Масъалаи муосири муносибати мутақобилаи ҷамъият ва табиат дар назди муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва педагогика вазифаҳои нав гузоштааст. Тавассути тарбияи экологӣ насли наврасро аз муносибати нодуруст ба табиат боздоштан мумкин аст. Аммо ашхосе ёфт мешаванд, ки зарурати таълими ин фанни басо муҳимро ба қадри кофӣ дарк накардаанд. Ҳаёт худ имрӯз ҷорӣ намудани таълими экологиро тақозо мекунад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳифзи табиат, истифодаи оқилона ва барқарорсозии захираҳои он, солидгардонии муҳити зист вазифаи умумидавлатӣ, кори тамоми мардум ва қарзи маънавии ҳар як шаҳрванд мебошад. Сиёсати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ба таъмини бартарихҳои манфиатҳои экологии ҷумҳурӣ, бо назардошти пайвастагии илман асосноки инкишофи фаъолияти хоҷагӣ ва муносибати эҳтиёткорона ба табиат, сарватҳои он, истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ ва ҳифзи кафолатноки ҳуқуқи инсон барои муҳити солиму мусоиди зиндагӣ нигаронда шудааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати ҳамкориҳои васею самарабахши байналхалқиро бо мақсади эмин доштани табиати замин ва муқаррар намудани амнияти умумӣ ва пурраи экологии ҷомеаи ҷаҳонӣ ба асос мегирад.

Тарбияи экологӣ иҷрои якҷанд вазифаро талаб менамояд: пеш аз ҳама, шахсиятеро бояд тарбия намуд, ки вобастагии инсонро ҷамъият ва табиатро дарк намояд, нисбат ба ҳолату вазъи муҳити атрофаш масъулият ҳис кунад. Тарбияи экологӣ он вақт ба ҳадаф мерасад, ки

бефосила бошад, аз синни томактабӣ шурӯъ шуда, дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ берун аз он давом кунад. Бояд ҳар як муаллим, ҳар як муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва умуман коркунони системаи маориф дар иҷрои ин вазифаҳо саъю кӯшиш намояд [2, с.98].

Имрӯз масъалаи муҳофизати муҳити зист барои беҳдошти вазъи ҳаёти инсон ва ҷамъият мақоми баланд гирифтааст. Барои ҳамин баҳри ҳифзи табиат бештар ҷалб кардани хонандагон ва баланд бардоштани маърифати экологии онҳо ташкил намудани маҳфилҳо, экскурсияҳо ба табиати маҳал хеле зарур аст. Бо ташаббуси ин корҳо хонандагон рафтору кирдори худро нисбат ба табиат дигар мекунанд ва шуурашонро ташаккул медиҳанд. Барои ин хонандагонро ба табиат бештар шинос кардан лозим аст.

Дар макотиби олии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис додани кафедраи экологӣ мувофиқи матлаб мебошад. Бояд ҷаҳонбинии илмии ҷавонон пайваста ташаккул дода шуда, тарбияи меҳнатии онҳо дуруст ба роҳ монда шуда, сатҳи тарбияи ватандӯстӣ, интернационалистӣ, эстетикӣ, маънавий ва экологии онҳо боз ҳам баланд бардошта шавад. Табиатро дӯст доштан ин Ватанро дӯст доштан аст, барои ҳамин, ибораҳои Ватан-модарро на танҳо дар гуфтор, балки дар амал қадриносии қардан зарур аст. Табиати бепоёни Ватани мо сарчашмаи ҳаёти моддиву маънавии халқи мо аст.

Масъалаҳои муҳофизати табиат дар ҷараёни таълими ҳамаи фанҳо ҳалли худро ёфта метавонанд. Бинобар ин, ҳар як омӯзгор бояд дар донишандӯзӣ оиди муҳофизати табиат иштирок намуда, хонандагонро дар руҳияи меҳру муҳаббат доштан нисбат ба табиат тарбия намоянд.

**Муқарриз: Абдуллозода Х., н.и.п., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода
Рӯйхати адабиёт:**

1. Абдуллозода, Х. Тарбияи экологии хонандагон (дастури методӣ). - Кӯлоб. - 1980. - 158 с.
2. Василев, Ю.К. Экологическая образования и воспитания учащихся. - М.: "Знание". - 1983. - 212 с.
3. Вернадский, В.И. О науке, Т.1. Научное знание. Научное творчество. Научная мысль. - Дубна: "Феникс". - 1997. - 325 с.
4. Дарвозиев, М., Сафаров И. Экология. Китоби дарсӣ барои хонандагони синфи 9-уми мактабҳои таҳсилоти умумӣ. - Душанбе: Компания «Полиграф Групп». - 2016. - 159 с.
5. Забиров, Ф.Ф. Экология. - Душанбе: "Эр-граф". - 2013. - 480 с.
6. Энгельс, Ф. Диалектика природы. - Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20. - 846 с.
7. Шаронова, Е. Подготовка студентов к экологическому воспитанию школьников // Педагогика. - 2005. - №8. - С. 122 - 124.
8. Экологическое образование и воспитание: учебное пособие / под ред. И.Н. Пономаревой. - М.: Издательский центр «Академия», 2008. 234 с

РОҲҶОИ ТАКМИЛИ ТАРБИЯИ ЭКОЛОГӢ ВА ҲИФЗИ ТАБИАТ

Дар мақолаи мазкур заминаҳо ва сабабҳои тағйирёбии муҳити зист ва ҳело мубрам гардидани масъалаҳои экологӣ муайян карда шудааст. Таъкид шудааст, ки дар тарбияи экологии мактаббачагон таълими фанҳои педагогӣ-табиатшиносӣ нақши ҳело муҳим дорад. Тарбияи экологӣ, асосан, ҳангоми иҷрои корҳои берун аз синфӣ ба анҷом расонида мешаванд. Қайд шудааст, ки солҳои охир дар заминаи бошиддат инкишоф ёфтани илм ва техника мафҳуми экология ҳосиятҳои ба худ ҳосе пайдо кардааст. Мафҳуми экология ба таври васеъ истифода бурда шуда, мафҳумҳои нав ва соҳаҳои ҳело гуногуни худро бавучуд овардааст. Муаллиф қайд намудааст, ки вобаста ба зуд тағйир ёфтани муҳити зист, масъалаи таълиму тарбияи экологӣ дар муассисаҳои маълумоти миёнаи умумӣ, миёнаи махсус ва олий ҳело муҳим гардидааст. Ҳар як донишҷӯ ва хонанда бояд дониши муҳтасари экологӣ дошта, аз қонунҳои табиат огоҳ бошад ва аҳамияти табиатро дар рӯзгори инсон ба ҳуби дарк намояд. Фақат дар ҳамин ҳолат донишҷӯён ва хонандагон табиатро дӯст медоранд ва

муҳофизат карда метавонанд. Мақсади асосии тарбияи экологӣ ба хонандагон фаҳмондани қонуниятҳои биосфера, муносибати оқилона ба сарватҳои табиат ва ғайра мебошад. Тавассути тарбияи экологӣ насли наврасро аз муносибати нодуруст ба табиат боздоштан мумкин аст. Ҳар як омӯзгор бояд хонандагонро дар руҳияи меҳру муҳаббат доштан нисбат ба табиат тарбия намоянд.

Вожаҳои калидӣ: *экология, тарбияи экологӣ, техника, муҳити зист, табиат, сарватҳои табиӣ, ҳодисаҳои табиӣ.*

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И ЗАЩИТА ПРИРОДЫ

В данной статье выявлены предпосылки и причины изменения окружающей среды, а также актуальность экологических проблем. Подчеркнуто, что преподавание педагогико-естественных наук играет очень важную роль в экологическом воспитании школьников. Экологическое воспитание в основном осуществляется во время внеклассных работ. Отмечено, что в последние годы на основе бурного развития науки и техники понятие экологии приобрело свои особенности. Концепция экологии широко использовалась и создала новые концепции и самые разные области. Автор отметил, что в связи с быстрыми изменениями окружающей среды вопрос экологического воспитания в средних общеобразовательных, средних специальных и высших учебных заведениях стал очень актуальным. Каждый школьник и студент должен иметь определённые знания по экологии, знать законы природы и понимать значение природы в жизни человека. Только в этом случае студенты и школьники смогут любить и беречь природу. Основная цель экологического образования - объяснить учащимся законы биосферы, разумное отношение к природным ресурсам и т.д. Посредством экологического воспитания можно уберечь молодое поколение от плохого поведения по отношению к природе. Каждый учитель должен воспитывать учащихся в духе любви и привязанности к природе.

Ключевые слова: *экология, экологическое воспитание, техника, окружающая среда, природа, природные ресурсы, природные явления.*

WAYS TO IMPROVE ENVIRONMENTAL EDUCATION AND PROTECTION OF NATURE

This article identifies the prerequisites and causes of environmental change, as well as the relevance of environmental problems. It is emphasized that the teaching of pedagogical and natural sciences plays a very important role in the environmental education of schoolchildren. Environmental education is mainly carried out outside the classroom. It is noted that in recent years, based on the rapid development of science and technology, the concept of ecology has acquired its own characteristics. The concept of ecology has been widely used and has created new concepts and a wide variety of fields. The author noted that due to rapid changes in the environment, the issue of environmental education in secondary general education, secondary specialized and higher educational institutions has become very relevant. Every schoolchild and student should have a brief knowledge of ecology, know the laws of nature and understand the importance of nature in human life. Only in this case will students and schoolchildren be able to love and protect nature. The main goal of environmental education is to explain to students the laws of the biosphere, a reasonable attitude towards natural resources, etc. Through environmental education, the younger generation can be protected from bad behavior towards nature. Every teacher should educate students in the spirit of love and affection for nature.

Keywords: *ecology, environmental education, technology, environment, nature, natural resources, natural phenomena.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ашурова Дилором – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, доктори илмҳои педагогӣ,*

профессори кафедраи психология. Нишонӣ: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+99237)2325000; E-mail: ashurova@mail.ru

Раҷабова Фируза Олмаҳмадовна - Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи психология. Нишонӣ: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992 37) 232 50 00; E-mail: f.o.rajabova@mail.ru

Сведения об авторах: Ашурова Дилором – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, доктор педагогических наук, профессор кафедры психологии. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6. Тел.: (+99237)2325000; E-mail: ashurova@mail.ru

Раджабова Фируза Олмахмедовна - Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, кандидат педагогических наук, доцент, заведующей кафедры психологии. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6. Тел.: (+992 37) 232 50 00; E-mail: f.o.rajabova@mail.ru

Information about the authors: Ashurova Dilorom – Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Psychology. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str. Tel.: (+99237)2325000; E-mail: ashurova@mail.ru

Rajabova Firuza Olmakhmedovna - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of the department of psychology. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev st.. Tel.: (+992 37) 232 50 00; E-mail: f.o.rajabova@mail.ru

НИШОНДИХАНДАҶОИ АСОСИИ СИФАТИ ТЕСТ ВА САВОЛУ МАСЪАЛАҶОИ ТЕСТ

Азимов Ҷ.

Маркази миллии тестии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Имрӯз дар ҳамаи кишварҳои пешрафта тест яке аз муҳимтарин воситаи арзёбии дастоварҳои таълимӣ ба шумор меравад. Доир ба ин масъала донишмандони зиёде таҳқиқот карда, асарҳои илмию методӣ ва дастурҳои омӯзишӣ навиштаанд [15, с.11-12; 1; 9; 10; 12; 14; 15; 16; 18; 19]. Ҳамаи донишмандоне, ки дар ин самт кор кардаанд, дар асоси таҳқиқоти илмӣ ва озмоишҳои педагогӣ тестро босамарттарин ва объективитарин усули назорат ва арзёбии дастоварҳои таълимии хонандагон донистаанд, ки бо асоси илмӣ доштани натиҷаҳои санҷиш аз имтиҳонҳои маъмулӣ, бахусус имтиҳони дахонӣ, фарқ мекунад [17, 13, 20]

Таҳияи абзори чунин назорат ва арзёбӣ (саволу масъалаҳои тест) раванди бисёрзина аст. Дар ин раванд (1) омӯхтан ва ба назар гирифтани талаботи стандарти давлатии таҳсилот, нақша ва барномаҳои таълими фан (соатҳои барои омӯзиши мавзӯҳо ҷудошуда); (2) тартиб додани матритсаи тест; (3) таҳияи меъёри ҳолгузорӣ ва навиштани барномаи санҷиш (имтиҳон); (4) ташкили пойгоҳи додаҳо (база)-и саволу масъалаҳои тест; (5) тартиб додани саволномаҳо (вариантҳо)-и тест дар асоси матритса; (6) озмоиши тестҳо ва (7) таҳлили оморию психометрии саволу масъалаҳои тест ва (8) дар асоси натиҷаи таҳлилҳо тартиб додани вариантҳои ниҳони тест аз қадамҳои муҳимтарин ба шумор мераванд.

Яке аз ин қадамҳои асосӣ дар ин раванд, чунонки гуфтем, озмоиши тестҳо ва таҳлили оморию психометрии саволу масъалаҳои тест ба ҳисоб меравад. Озмоиш ва таҳлил сифат ва коршоямии саволу масъалаҳои тестро муайян менамояд. Тестшиносон тасдиқ мекунанд, ки объективии тестҳо аз сифати маводи тест (саволу масъалаҳо) вобаста аст. Аз ин лиҳоз, талаб кардани сертификатсияи тестҳои дар раванди таълим истифодашавандаро, хусусан тестҳое, ки дар санҷишҳои ҷамъбасти ва имтиҳонҳои хатм истифода мешаванд, хатмӣ медонанд. Сифати тестҳо аз рӯи хусусиятҳои омории ҳамаи саволу масъалаҳо ва вариантҳои саволномаҳои тест бо усулҳои математикӣ ва оморӣ, ки дар тестшиносӣ истифода мегарданд, муайян карда мешавад [12].

Мувофиқи таҳқиқоти мавҷуда сифати тест ва сифати саволу масъалаҳо аз рӯи чанд нишондод муайян карда мешавад, ки муҳимтаринашон инҳоянд:

- 1) *боэйтимодии тест (α (*alpha*)-коэффитсиент);*
- 2) *боэйтиборӣ ва ё асоснокии тест;*
- 3) *дараҷаи душвории саволу масъалаи тест (*p-value*);*
- 4) *неруи фарқгузорӣ (дискриминативӣ)-и саволу масъала (*D*).*

Дар ин ҷо *боэйтимодӣ* ва *боэйтиборӣ* нишондиҳандаи сифати тест, *дараҷаи душворӣ* ва *неруи фарқгузорӣ* нишондиҳандаи сифати саволу масъалаҳои тест ба ҳисоб мераванд [2; 16, с. 154-177; 17, с. 9-20; 22; 23].

Боэйтимодии тест яке аз нишондодҳои сифати он буда, дараҷаи саҳеҳӣ, мувофиқати дохилии саволу масъалаҳо ва дақиқии натиҷаҳои ба дастовардари нишон медиҳад. Дараҷаи боэйтимодии тест нишон медиҳад, ки саволу масъалаҳо то кадом дараҷа бо ҳам алоқаманданд ва, агар тестро бори дигар ва дар ҳар ҳолате ҳам истифода барем, боз ҳамон натиҷаро ба даст меорем. Аз ин маълум мешавад, ки натиҷаҳои ба дастоварда саҳеҳ ва дақиқанд.

Дараҷаи боэйтимодӣ (α (*alpha*)-коэффитсиент) дар тестшиносӣ аз 0 то 1 ҳисоб карда мешавад. Агар нишондиҳандаи боэйтимодӣ ҳамон қадар баланд бошад, сифати тест хуб аст. Дар ҷадвали 1-ум нишондодҳо барои муайян намудани боэйтимодии тест, ки дар тестшиносӣ ҳамчун меъёр қабул шудааст [25; 6, с. 17], дода мешавад.

Ҷадвали 1. Шарҳи коэффитсиенти боэйтимодӣ

<i>α-коэффитсиент</i>	Сифати тест
0,95 – 0,99	Аъло ва гоҳе чунин иттифоқ меафтад.
0,90 – 0,95	Баланд, барои санчиши шахсони воқеъ коршоям аст.
0,80 – 0,90	То андозае баланд, барои санчиши шахсони воқеъ коршоям аст.
0,70 – 0,80	Хуб, барои санчиши гурӯҳи калон мувофиқ аст, на барои санчиши шахсони алоҳида.
≤ 0,70	Ғайриқаноатбахш ва нохуб аст.

Боэътиборӣ ва ё асоснокӣ (англ. validity – боаҳаммият будан, дуруст, асоснок ва бодалел будан, коршоям будан) дигар аз нишондиҳандаи муҳимми сифати тест аст.

Тестро он вақт метавон боэътибор ё асоснок донист, ки он аз рӯи сохтор ва муҳтаво ба ҳадафи ниҳой (яъне, чиро бояд бисанҷад?) мувофиқ бошад [4, с. 12-18]. Ин мафҳум нишон медиҳад, ки абзори санчиш (тест) то кадом дараҷа (хуб) метавонад вазифаи дар пеш гузошташударо анҷом диҳад [24, с. 7].

Дар байни донишмандони тестшинос доир ба навъҳои боэътибории тест ва роҳҳои муайн намудани онҳо андешаи ягона вучуд надорад. Донишманди украинӣ Л.Н. Акимова аз рӯи андешаҳои И.С. Носс доир ба ду типпи асосӣ – дохилӣ ва зоҳирӣ ва ёздаҳ навъи боэътибории тест маълумот медиҳад [4, с. 18-20]. Аммо донишманди рус А.Н. Майоров дар бораи се навъи боэътибории тест – меъёрӣ, конструктивӣ (концептуалӣ) ва мундариҷавӣ маълумот медиҳад, ки ҳар кадоме аз ин навъҳо бо роҳҳои гуногун муайян карда мешаванд [16, с. 177-184].

Ба андешаи ҳамаи мутахассисони соҳаи тест, яке аз роҳҳои маъмули муайян намудани боэътибории мундариҷавии тест таҳлил аст, ки аз тарафи мутахассисон (ё таҳлилгарон) ба таври гурӯҳӣ ва ё алоҳида сурат мегирад.

Боэътибории мундариҷавӣ барои ҳамаи тестҳои педагогӣ татбиқ карда мешавад. Агар мутахассис (ва ё истифодабарандаи тест) исбот карда тавонад, ки тест ҳамаи ҷанбаҳои асосии мундариҷаи фанро инъикос намудааст, пас метавон гуфт, ки он аз назари мундариҷа боэътибор аст [8, с.15].

Дараҷаи душворӣ (*p-value*) нишондиҳандаи муҳимми сифат ва коршоямии саволу масъалаи тест аст. Дараҷаи душворӣ нишондиҳандаи ҳиссаи иштирокчиёни санчиш ё имтиҳон аст, ки ба саволу масъала ҷавоби дуруст додаанд. Яъне, *p* = аст ба шумораи нафароне, ки ба савол/масъала ҷавоби дуруст додаанд. Аз ин ҷо маълум мегардад, дараҷаи душворӣ аз рӯи ҳиссаи иштирокдорони санчиш, ки тавонистаанд ба саволу масъалаи мушаххас дуруст ҷавоб додаанд, ҳисоб карда мешавад [5, с. 82, 105].

Коэффитсиенти *p* низ аз 0 то 1 ҳисоб карда мешавад. Агар нишондиҳанда ба 1 наздиктар бошад, дараҷаи душвории савол/масъала поинтар аст, яъне ин савол/масъала осон аст ва ба он қариб ҳамаи иштирокчиёни санчиш (имтиҳон) ҷавоб додаанд. Агар нишондиҳанда наздиктар ба 0 аст, пас савол/масъала душвор ҳисобида мешавад, зеро бештари иштирокчиён натавонистаанд ба он ҷавоб диҳанд. Дар ҷадвали 2-юм нишондодҳо барои муайян намудани дараҷаи душвории саволу масъала, ки дар тестшиносӣ ҳамчун меъёр қабул шудааст, дода мешавад.

Ҷадвали 2. Нишондиҳандаи дараҷаи душвории саволу масъалаи тест

<i>p-value</i>	Шарҳ
0,90 – 1	Хеле осон, ҳама ба саволу масъала ҷавоб додаанд.
0,70 – 0,89	Осон, бештари иштирокчиён ба саволу масъала ҷавоби дуруст додаанд.

0,31 – 0,69	Миёна, нишондиҳандаи мувофиқ аст.
0,20 – 0,30	Душвор, бештари иштирокчиён натавонистаанд ба саволу масъала ҷавоби дуруст диҳанд.
0 – 0,19	Хеле душвор, қариб ҳеч кас ба саволу масъала ҷавоб намодааст.

Неруи фарқгузорӣ ($-D$)-и саволу масъала дар робита бо дараҷаи душвории он аз муҳимтарин нишондиҳандаи дигари сифати тест аст. Неруи фарқгузорӣ ё дискриминативӣ нишон медиҳад, ки саволу масъала то кадом дараҷа метавонад хонандагони дастовардхояшон баландро аз хонандагони дастовардхояшон паст ҷудо намояд. Яъне, ин нишондиҳанда имкон медиҳад, то хонандагоне, ки дониши хуб доранд ва ё сузхонанд, вобаста ба дараҷаи омодагиашон мушаххас карда шаванд [21; 16, с. 162].

Нишондиҳандаи неруи фарқгузории саволу масъаларо дар ҳудуди аз -1 то $+1$ ҳисоб мекунанд. Ин нишондиҳанда аз рӯи формулаи махсус бо дар назар гирифтани фарқи байни ҷавоби 27%-и имтиҳонсупорандагони фаъол (беҳтаринҳо) ва 27%-и имтиҳонсупорандагони ғайрифавол (сузтаринҳо) ҳисоб карда мешавад [16, с. 165]. Саволу масъалае, ки нишондиҳандаи он наздик ба 0 аст ($D \leq 0,19$) ва ё манфӣ, ба талабот ҷавобгӯ нест. Ин гуна саволу масъаларо пурра ба таври дигар бояд тартиб дод ва ё аз баҳри он баромадан беҳтар аст. Донишмандони шинохтаи ин соҳа А.Н. Майоров, Ҷ. Беттел ва А. Забулионис нишондиҳандаи мувофиқ ва қаноатбахши индекси дискриминатсияро $\geq 0,30$ медонанд [16, с. 165; 6, с. 57].

Л. Крокер ва Ҷ. Алгина шарҳи Эбел (Ebel R.L.)-ро ба нишондиҳандаи неруи фарқгузории саволу масъалаи тест ҳамчун меъёри пазируфташуда овардаанд [11, с. 422], ки мо онро дар ҷадвали 3-юм нишон додем.

Ҷадвали 3. Нишондиҳандаи неруи фарқгузории саволу масъалаи тест

Нишондиҳанда	Шарҳ
$D \geq 0,40$	Саволу масъала хуб месанҷад – неруи фарқгузории он қаноатбахш аст.
$0,30 \leq D \leq 0,39$	Саволу масъаларо каме тасҳеҳ (ислоҳ) бояд кард ва ё ниёзе ба тасҳеҳ нест.
$0,20 \leq D \leq 0,29$	Саволу масъала каме норасой дорад – бояд бознигарӣ шавад.
$D \leq 0,19$	Саволу масъала корношоям аст – онро пурра аз дигар бояд сохт ва ё аз он сарфи назар бояд кард.

Ба андешаи А.Н. Майоров муайян намудани неруи фарқгузории саволу масъалаи тест барои он зарур аст, ки пеши роҳи истифодаи саволу масъалаҳои корношоям гирифта шавад [16, с. 161].

Барои фаҳмо шудани масъала ба хонандаи гиромӣ (дарки дурусти раванди таҳлил ва муайян намудани сифати тест ва саволу масъалаҳои тест) мо тартиби таҳлили як варианти тести забони тоҷикиро, ки дар имтиҳонҳои марказонидаи дохилшавӣ ба муассисаҳои таълимии таҳсилоти миёна ва олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода шудааст, дида мебароем.

Дар ҷадвалҳои 4-ум ва 5-ум маълумоти омории ин варианти тести забони тоҷикӣ [7, с. 3-7] – рақами саволу масъала, нишондиҳандаҳои дараҷаи душворӣ ва неруи фарқгузории ҳар саволу масъала, бозғимодии тест ва тарзи коркарди ҳар варианти ҷавоби саволу масъала дода шудааст.¹ Вариантиҳои ҷавобҳо бо ҳарфҳои А, В, С, D ишора шудаанд. Дар зери варианти дурусти ҷавоб хат кашида шудааст.

¹ Маълумоти оморӣ аз пойгоҳи додаҳои Маркази миллии тестии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон гирифта шуд. Субтест аз 30 саволу масъала (24-то бо интиҳоби як ҷавоби дуруст ва 6-то барои муайян кардани мувофиқат) иборат аст.

Чадвали 4. Маълумоти омории саволу масъалаҳо бо интихоби як ҷавоби дуруст

№ саволу масъала	A	B	C	D	Дигар	Дарачаи душворӣ	Неруи фарқгузорӣ
1	28%	<u>45%</u>	10%	11%	7%	0,45	0,21
2	24%	13%	13%	<u>44%</u>	7%	0,44	0,46
3	33%	12%	20%	<u>29%</u>	6%	0,29	0,23
4	<u>60%</u>	8%	12%	15%	5%	0,60	0,46
5	10%	19%	<u>51%</u>	14%	7%	0,51	0,51
6	20%	<u>42%</u>	10%	20%	7%	0,42	0,27
7	<u>57%</u>	8%	17%	15%	4%	0,57	0,24
8	15%	26%	<u>28%</u>	23%	8%	0,28	0,24
9	<u>65%</u>	8%	12%	8%	6%	0,65	0,40
10	28%	<u>62%</u>	2%	2%	6%	0,62	0,26
11	31%	22%	11%	<u>30%</u>	7%	0,30	0,30
12	29%	<u>23%</u>	23%	16%	10%	0,23	0,14
13	19%	10%	19%	<u>44%</u>	9%	0,44	0,31
14	<u>85%</u>	2%	3%	5%	4%	0,85	0,46
15	17%	11%	<u>47%</u>	18%	7%	0,47	0,36
16	26%	<u>26%</u>	24%	17%	7%	0,26	0,27
17	<u>90%</u>	3%	2%	2%	3%	0,90	0,48
18	12%	5%	7%	<u>68%</u>	7%	0,68	0,47
19	10%	<u>57%</u>	13%	14%	6%	0,57	0,41
20	<u>81%</u>	5%	4%	4%	6%	0,81	0,51
21	18%	7%	<u>25%</u>	45%	4%	0,25	0,30
22	17%	<u>64%</u>	8%	6%	5%	0,64	0,39
23	<u>50%</u>	15%	12%	16%	6%	0,50	0,43
24	6%	9%	34%	<u>46%</u>	5%	0,46	0,14
<i>α (alpha)-коэффитсиент</i>						0,87	

Чадвали 5. Маълумоти омории саволу масъалаҳо барои муайян кардани мувофиқат

№ саволу масъала	0	A	B	C	D	Дарачаи душворӣ	Неруи фарқгузорӣ
25	17%	<u>14%</u>	<u>14%</u>	<u>14%</u>	<u>41%</u>	0,62	0,68
26	11%	<u>7%</u>	<u>9%</u>	<u>23%</u>	<u>50%</u>	0,73	0,73
27	16%	<u>17%</u>	<u>17%</u>	<u>15%</u>	<u>35%</u>	0,59	0,66
28	9%	<u>7%</u>	<u>6%</u>	<u>8%</u>	<u>69%</u>	0,80	0,67
29	12%	<u>11%</u>	<u>23%</u>	<u>17%</u>	<u>37%</u>	0,64	0,67
30	16%	<u>21%</u>	<u>29%</u>	<u>13%</u>	<u>22%</u>	0,51	0,65
<i>α (alpha)-коэффитсиент</i>						0,87	

Чунонки дар чадвали 4-ум дида мешавад, дарачаи душвории саволу масъалаҳои №№3, 8, 12, 16 ва 21 баланд аст, ба ин саволу масъалаҳо бештари иштирокчиёни санҷиш ҷавоб надодаанд. Саволи №17 хеле осон аст, чунки ба он 90%-и иштирокчиён ҷавоби дуруст додаанд. Аммо неруи фарқгузори баъзе саволу масъалаҳо паст аст ($0,20 \leq D \leq 0,29$ ва ё $D \leq 0,19$). Чаро? Ба ин савол поёнтар ҷавоб медиҳем.

Тавре ки мебинем, ба саволи якум 45%-и довталабон (аз 3469 нафар) ҷавоби дуруст додаанд (варианти В-ро интиҳоб кардаанд), вале 28% варианти А, 10% варианти С ва 11% варианти D-ро ҳамчун ҷавоби дуруст гирифтаанд.

Ҳамин тариқ коршоямии ҳар варианти ҷавоби саволу масъалаҳо муайян карда мешавад. Бояд гуфт, ки дар таҳлили омори ва психометрии тест коркарди ҳар варианти ҷавоб, аз ҷумла дистракторҳо – вариантҳои нодурусти ҷавобҳои саволу масъалаҳо низ ба назар гирифта мешавад. Дар таҳияи саволу масъалаи тест интиҳоби дурусти дистракторҳо хеле муҳим аст [3].

Мувофиқи талабот ҳар як варианти нодурусти ҷавоб (дистрактор)-ро низ бояд довталабон интиҳоб намоянд. Агар ягон нафар аз иштирокчиёни санчиш (имтиҳон) яке аз вариантҳои нодурустро ҳамчун ҷавоби дуруст интиҳоб накунад (то 5%) ва ё нишондиҳандаи он нисбат ба нишондиҳандаи ҷавоби дуруст баланд, баробари он ё наздик ба он бошад, корношоям ҳисобида мешавад, ки бояд бознигарӣ шавад.

Он гуна ки аз натиҷаи саволи №12 бармеояд, нишондиҳандаи вариантҳои нодурусти ҷавоб (А ва С) аз нишондиҳандаи ҷавоби дуруст (В) баланд ва ё баробари он аст. Чунин ҳолат дар саволҳои №№ 3, 11, 16 ва 21 низ дида мешавад. Дар саволи №8 нишондиҳандаи ҳамаи вариантҳо қариб ба ҳам баробар аст. Ин нишон медиҳад, ки бештари иштирокчиён ба ин савол тахминӣ ҷавоб додаанд. Дар саволи №24 қисми зиёди иштирокчиён (34%) варианти нодурусти ҷавоби С-ро ҳамчун ҷавоби дуруст интиҳоб намудаанд. Дар ин варианти ҷавоб калима ва ё иборае ҳаст, ки хонандагонро ба иштибоҳ андохтааст. Натиҷа ин аст, ки чунин дистрактор на он қадар коршоям аст, он бояд бознигарӣ шавад.

Дистракторҳо бояд чунон гузошта шаванд, ки ба ҷавоби дуруст наздик бошанд, хонандаро ба фикр кардан водор кунанд, вале ўро дар интиҳоби ҷавоби дуруст ба иштибоҳ наоранд. Ва низ дистрактор набояд тахминӣ гузошта шавад. Агар дистрактор тахминӣ гузошта шавад, натиҷаи хуб намедиҳад. Коршоямии дистракторҳо ва неруи фаркгузори саволро дар расми 1, ки хатти қачи савол ном дорад, метавон хубтар мушоҳида намуд (чунин хатти қач барои ҳар саволу масъала тартиб дода мешавад).

Дар ин вариант саволи рақами 19-ум ин тавр дода шудааст:

19. Исмҳои ғайришаҳс ва шахсро мувофиқан ба ҷойи нуқтаҳо гузоред.

Ҳанӯз ин гуна ... ба поён нарасида буд, ки ... аз дар даромад (С. Айни).

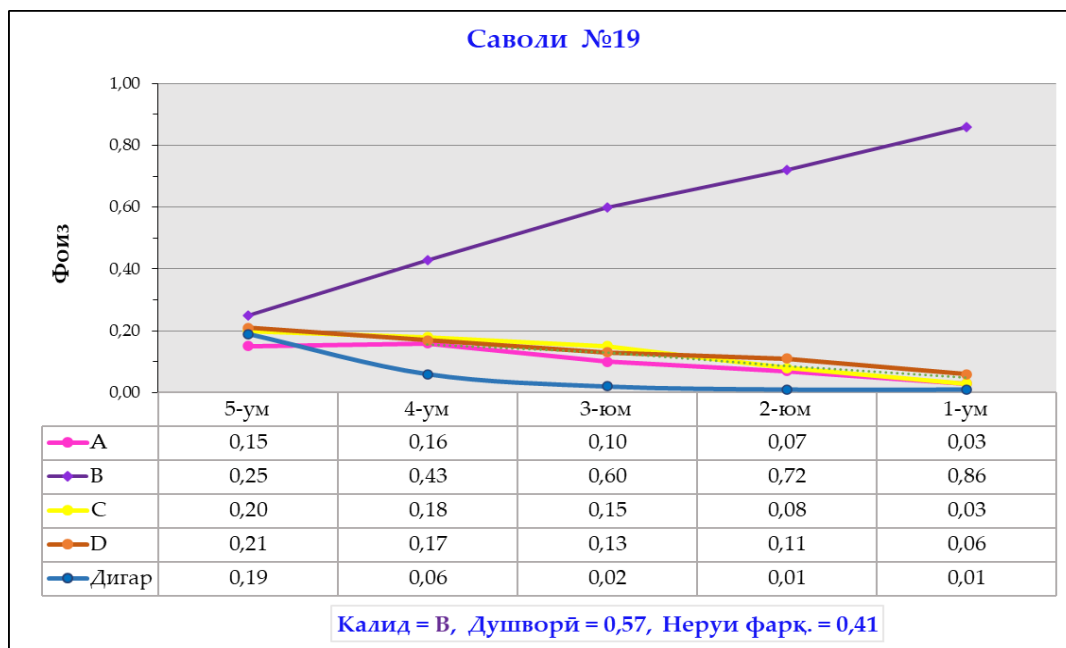
А) мемонхонаҳо, Шодӣ

С) дафтар, муаллим

В) гуфтугузоро, Аҳмад

Д) китоб, нависанда

Савол аз назари сохтор ва мазмун хеле хуб аст. Аз рӯйи нишондодҳои расми 1 низ маълум мешавад, ки савол барои санчиши дониш ва малакаю маҳорат мувофиқ аст, дистракторҳои он низ коршоям буда, дуруст кор кардаанд. Яъне, дистракторҳо дуруст ва мувофиқи талабот гузошта шудаанд.

Расми 1. Хатти качи савол

Дар ин расм хатти бунафш (В) ҷавоби дуруст аст, ки аз поёни ҷадвал майл ба боло (ба тарафи рост) дорад. Вариантҳои нодурусти ҷавоб (дистракторҳо) бо рангҳои гулобӣ (А), зард (С) ва қаҳвай (D) тасвир шудаанд, ки аз боло ба поён (аз чап ба рост) майл намудаанд. Дарачаи душвории савол = 0,57 ва неруи фарқгузориаш ба 0,41 баробар аст, ки нишондиҳандаи хуб ба ҳисоб меравад. Дистракторҳо низ аз рӯи талабот коршоёманд.

Дар расм иштирокчиёни имтиҳон аз рӯи тартиби афзоиши холи бадастовардашон аз чап ба рост ба панҷ гурӯҳ тақсим карда шудаанд. 20%-и аввал (гурӯҳи 5-ум) ва 20%-и охири (гурӯҳи 1-ум)-ро онҳое ташкил медиҳанд, ки натиҷаи бадастовардашон мутаносибан хеле паст ва хеле баланд аст. Се гурӯҳи мобайн (4-ум, 3-юм ва 2-юм) аз рӯи тартиби афзоиши ҳолҳошон гурӯҳҳои суст, миёна ва хубанд.

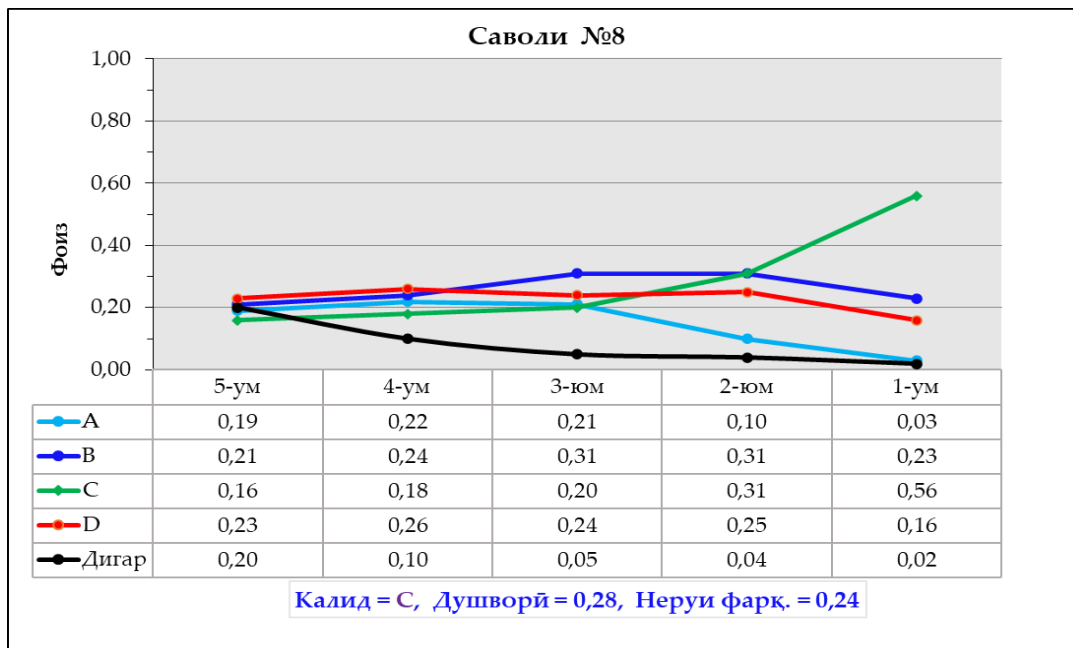
Чунонки дар расм дида мешавад, тартиби афзоиши холи бадастовардаи гурӯҳҳо аз рӯи ҷавоби дуруст (В) мутаносибан 25%, 43%, 60%, 72% ва 86%-ро ташкил медиҳад. Аммо аз рӯи ҷавобҳои нодуруст (А, С, ва D) натиҷа баръакс аст. Агар ба гурӯҳи охири (1-ум – беҳтаринҳо) назар кунем, натиҷа мутаносибан 03%, 03% ва 06% аст. Шумораи онҳое, ки ба ин савол умуман ҷавоб надодаанд ва ё ҷавоби дигар додаанд вобаста ба гурӯҳҳо (аз чап ба рост) 19%, 06%, 02%, 01% ва 01%-ро ташкил медиҳад. Вале ин гуна натиҷаро аз рӯи саволи №8 дида наметавонем. Савол чунин аст:

8. Дар исмҳои “қассобон”, “бофандагон” ва “дуредгарон” ҳиссаи -он (-гон) аз рӯи вазифаи морфологиаш чӣ ном дорад?

- А) қисми таркиби қалима
- В) пасванд (суффикс)-и қалимасоз
- С) пасванд (суффикс)-и ҷамъбандӣ
- Д) бандакҷонишини шахсӣ

Тарзи коркарди дистракторҳо, дарачаи душворӣ ва неруи фарқгузори савол дар расми 2 дода шудааст.

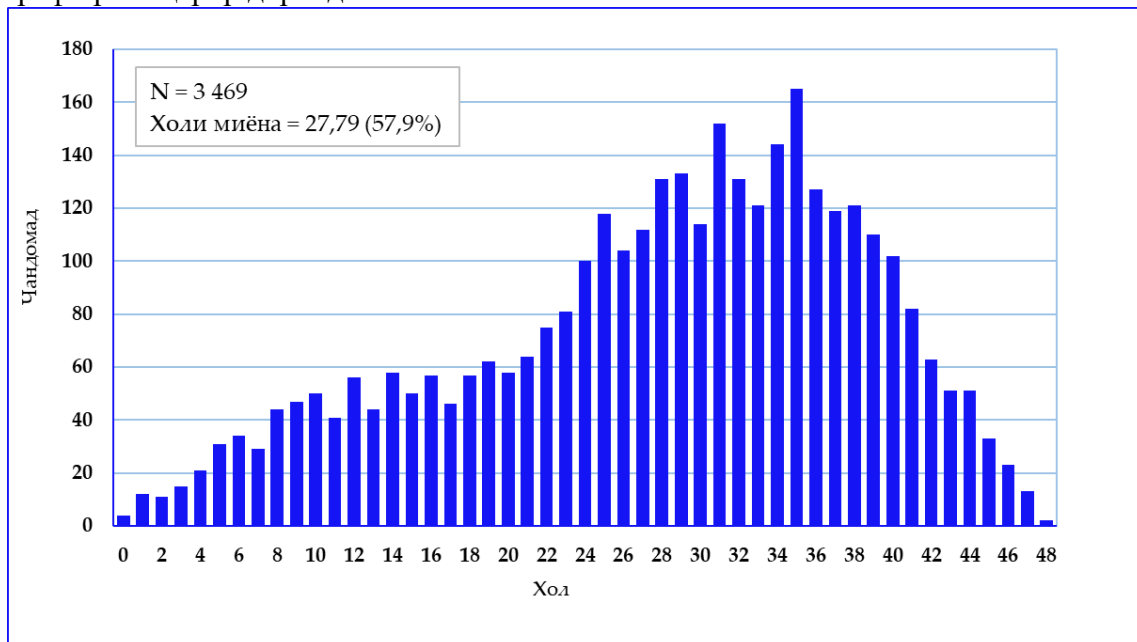

Расми 2. Хатти качи савол

Бо вучуди ин ки савол ба назар сода менамояд, вале ҳамагӣ 28%-и довталабон ба он ҷавоб додаанд. Аз гурӯҳҳои 2-юм ва 1-ум (хубхонҳо ва аълохонҳо) ба ин савол мутаносибан 31% ва 56% дуруст ҷавоб додаанд (варианти С-ро (хатти сабз) интихоб намудаанд). Ҳатто аз гурӯҳи 1-ум 23% варианти В ва 16% варианти D-ро ҳамчун ҷавоби дуруст гирифтаанд. Аз рӯйи коркарди дистракторҳо маълум мешавад, ки ҷавоби бештари иштирокчиёни имтиҳон тахминист, зеро нишондиҳандаи ҳамаи варианти ҷавобҳо қариб ба ҳам баробар аст [11, с. 436]. Ин аст, ки дараҷаи душвории савол баланд ва неруи фарқгузориаш паст шудааст.

Новобаста ба норасоихое, ки дар саволу масъалаҳои боло ба назар расид, умуман сифати тест хуб арзёбӣ мешавад, зеро бозътимодӣ (α (*alpha*)-коэффитсиент)-и он 0,87 аст. Холи миёнаи бадастовардаи иштирокчиён аз рӯйи ин варианти саволномаи тест 27,79 аст, ки 57,9%-и холи имконпазири ҳадди аксар (48)-ро ташкил медиҳад (расми 3). Ин нишондиҳандаи хуб аст ва чунонки дар расм дида мешавад, шумораи бештари иштирокчиён дар тарафи рост қарор доранд.

Расми 3. Тақсироти довталабон аз рӯйи холҳои бадастовардашон

Аммо, бояд дар назар дошта бошем, ки дар иҷрои ин варианти тест на танҳо хонандагони муассисаҳои таълимашон ба забони тоҷикӣ, балки шоғирдони мактабҳои таълимашон ғайритоҷикӣ низ иштирок намуданд. Аз ин рӯ, чунонки дар расм мебинем, натиҷаи дастовардҳо ба сурати кӯҳони шугур (иборат аз ду кулла) аст. Яъне як қисми иштирокчиён аз рӯи натиҷаи бадастовардашон дар байни ҳолҳои 1 ва 17 ва қисми дигар (бештар) дар байни 18 ва 48 қарор доранд. Вале, боз таъкид менамоем, ки чунин натиҷа ба сифати умумии тест таъсири зиёд нашоштааст ва ин варианти саволномаи тестро метавон як намунаи хуби воситаи арзёбии дастовард (дониш ва малакаю маҳорат)-и хонандагон донист.

Муқарриз: Шоҳиён н.н., д.и.п., профессори ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода

Рӯйхати адабиёт:

1. Абдуллоева, З.Б. Педагогические условия организации мониторинга качества знаний, умений и навыков школьников средних общеобразовательных учреждений в Республике Таджикистан: дис. ... кан. пед. наук: 13.00.01 / З.Б. Абдуллоева. – Душанбе, 2019. – 172 с.
2. Аванесов, В. Критерии качества педагогических измерений. [электронный ресурс]. URL: <http://testolog.narod.ru/Theory75.html> (дата обращения: 15.10.2020 г.)
3. Аванесов, В.С. Применение тестовых форм в e-learning с проведением дистракторного анализа. / В.С.Аванесов // Образовательные технологии. № 3/2013 [электронный ресурс]. URL: <http://iedtech.ru.fstest.ru/files/journal/2013/3/avanesov.pdf> (дата обращения: 24.02.2018 г.)
4. Акимова Л.Н. Основы психометрии. Методические указания к курсу / Л.Н. Акимова. – Одесса, Студия «Негоциант», 2012. – 81 с.
5. Балыхина, Т.М. Словарь терминов и понятий тестологии. – 2-е изд. стер. / Т.М. Балыхина // – М.: Рус. яз. Курсы, 2006. –160 с.
6. Бетелл, Дж. Введение в теорию теста и статистика теста / Дж. Бетелл, А. Забулионис // Подготовлен при поддержке проекта ИОО – Таджикистан, 2011. – 75 с.
7. Китобчаи тест. А.2. Фанҳои имтиҳон: забони тоҷикӣ, математика, таърихи халқи тоҷик ва асосҳои давлат ва ҳуқуқ. Варианти 1, – Душанбе: Маркази миллии тести назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2014. – 20 с.
8. Костина, А.А. Методические рекомендации по технологии разработки педагогических тестов для оценки уровня обученности студентов СПО / А.А. Костина. – Самара, ГБОУ СПО СГК СТД, 2012. – 45 с.
9. Костюк, Г.С. О зависимости результатов тестирования от формы теста. Тесты: теория и практика / Г.С. Костюк. – М.: Моск. тестолог. объединение, 1928. – 205 с.
10. Краснов, Ю.Э. Руководство по разработке тестовых заданий и конструированию педагогических тестов. [электронный ресурс]. URL: <http://charko.narod.ru/tekst/metodiki/krasnov.pdf> (дата обращения: 24.02.2018)
11. Крокер, Л., Алгина Дж. Введение в классическую и современную теорию тестов: учебник/ под общей ред. В.И. Звонникова и М.Б. Чельшковой // – М.: Логос, 2012. – 668 с.
12. Кудинова, Н.Т. Методика разработки и применения педагогических тестовых материалов. [электронный ресурс]. URL: http://pnu.edu.ru/ru/faculties/full_time/uf/iogip/science/nir/elcatalog2/text15/ (дата обращения: 07.10.2020).
13. Кузнецова, М.И. Система контроля и оценки образовательных достижений младших школьников как фактор повышения качества образования: дис. ... док. пед. наук: 13.00.01 / М.И. Кузнецова // – Москва, – 488 с.
14. Курбанова, Р.Т. Дидактические особенности технологии тестирования по русскому языку общеобразовательных школах. / Р.Т. Курбанова // Республики Таджикистан: дисс. канд. пед. наук. – Душанбе, 2015, – 185 с.
15. Майоров, А.Н. Основы теории и практики разработки тестов для оценки знаний школьников: лекции 1-4. / А.Н. Майоров // – М.: Педагогический университет «Первое сентября», 2010, – 128 с.
16. Майоров, А.Н. Теория и практика создания тестов для системы образования. (Как выбрать,

- создавать и использовать тесты для целей образования) / А.Н. Майоров // – М.: Интеллект-центр, 2001, – 296 с.
17. Мамай, С. П. Методика составления тестовых заданий: Учеб. пособие. / С.П. Мамай / Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф.-пед. ун-та, 2001, – 58 с.
  18. Назаров Р.С. Имтиҳонҳои марказонидаи дохилшавӣ – татбиқгари усули тестгузарони мутамарказ ва фарогир. / Р.С. Назаров // Номаи Донишгоҳ. – 2017. –№4 (53). – С. 292-299.
  19. Назаров, Р.С. Тестгузарони педагогӣ ҳамчун усули арзёбии объективонаи натиҷаҳои раванди таълим. / Р.С. Назаров // Паёми Донишгоҳи давлатии Қўрғонтеппа ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – 2017. –№1-4 (49). – С. 193-199.
  20. Одинаев, Д.Ш. Тестовая форма контроля знаний обучающихся. / Д.Ш. Одинаев / Замонавий таълим / Современное образование. – 2014. – №8. – С. 38-44.
  21. Примбетова, Г.С. Психометрический анализ результатов тестирования в рамках Внешней оценки учебных достижений в 2014 году. / Г.С. Примбетова, А. М. Искакова. // Качество образования в Евразии. – 2015. – №3. – С. 51-64.
  22. Сеногноева, Н.А. Показатели эффективности тестов учебной деятельности как технологическая основа их конструирования / Н.А. Сеногноева // Открытое образование. – 2005. – №4. – С. 19-26.
  23. Хусравбеков, Л.Д. Санҷиши педагогӣ ҳамчун методи объективии арзёбии сифати дониши довталабон аз физика: автореф. ... дис. ном. илм. пед.: 13.00.02 / Л.Д. Хусравбеков. – Бохтар, 2020, – 48 с.
  24. Шеретов, С.Г. Разработка тестовых заданий: Методические рекомендации преподавателям / С.Г. Шеретов. – Алматы, КОУ, 2006, – 14 с.
  25. Cronbach L.J. Coefficient alpha and the internal structure of tests. Psychometrika – 1951, 16, 297 – 334.

НИШОНДИҲАНДАҲОИ АСОСИИ СИФАТИ ТЕСТ ВА САВОЛУ МАСЪАЛАҲОИ ТЕСТ

Муаллиф дар мақола оид ба раванди таҳияи саволу масъалаҳои тест, бахусус раванди таҳлил, муайян намудани коршоямӣ ва нишондиҳандаҳои асосии сифати тест ва саволу масъалаҳои тест маълумот медиҳад. Раванди таҳияи тест бисёрзина буда, риоя нагардидани талаботи як зина раванди таҳияи тестро халалдор месозад. Аз ҷумла, озмоиши тест ва дар асоси натиҷаҳо таҳлили саволу масъалаҳо аз талаботи муҳим ба ҳисоб мераванд. Озмоишу таҳлил ва муайян намудани коршоямӣ саволу масъалаҳо имкон медиҳад, ки тести хуб таҳия шавад ва он ҳамчун абзори бозғатимодӣ санҷиши дастовардҳои таълимии хонандагон истифода гардад.

Возжаҳои калидӣ: саволу масъалаи тест, арзёбии дастовардҳои таълимӣ, озмоиш, маълумоти оморӣ, бозғатимодӣ, бозғатиборӣ, неруи фарқгузорӣ, дараҷаи душворӣ, дистрактор, саволномаи тест.

ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ КАЧЕСТВА ТЕСТИРОВАНИЯ И ТЕСТОВЫХ ЗАДАНИЙ

В статье автор предоставляет информацию о процессе разработки тестовых вопросов и задач, в частности, о процессе анализа, определении результативности и основных показателях качества тестовых вопросов и заданий. Процесс разработки теста является многоэтапным, и не соблюдение хотя бы одного из этапов разработки тестовых заданий приводит к нарушению всего процесса. Таким образом, в этом процессе апробация и оценка качества тестовых заданий является важным требованием. Апробация и оценка качества тестовых заданий даёт возможность для подготовки качественного теста, который будет использован как объективный инструмент оценки учебных достижений учащихся.

Ключевые слова: тестовые задания, оценка учебных достижений, апробация, статистические данные, надёжность, валидность, дискриминативная сила, степень трудности, дистрактор, тестовая книжка.

MAIN INDICATORS OF TEST AND TEST ITEMS QUALITY

The author in the article provides information about the process of developing test items, in particular, about the analysis process, determination of effectiveness and main indicators of the quality of the test and test items as a whole. The test development process is multi-stage, and failure to comply with at least one of the test task development stages leads to a violation of the whole process. Thus, in this process, approbation and assessment of the quality of test items is an important requirement. Approbation and assessment of the quality of test items makes it possible to prepare a high-quality test, which will be used as an objective tool for assessing the educational achievements of students.

Keywords: test materials, assessment of educational achievements, matrix, approbation, statistical data, reliability, validity, discrimination, level of difficulty, statistical data, test book.

Маълумот дар бораи муаллиф: **Азимов Ҷамшед Аслиддинзода** – сардори раёсати таҳияи маводи имтиҳони Маркази миллии тести назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.
Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, кӯчаи Фирдавси 13/2, қв.39. Тел. (+992) 909148488. E-mail: minuzod@mail.ru

Сведения об авторе: **Азимов Джамшед Аслиддинзода** – начальник управления по разработке экзаменационных материалов Национального центра тестирования при Президенте Республики Таджикистан. **Адрес:** Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, ул. Фирдавси 13/2, кв.39. Тел. (+992) 909148488. E-mail: minuzod@mail.ru

Information about author: **Azimov Jamshed Asliddinzoda** – head of department (development of test items) National Testing Centre under the President of the Republic of Tajikistan. **Address:** Dushanbe, 13/2 Firdavsi Street, 39, 734025, Tajikistan. Phone: (+992) 90 914 84 88. E-mail: minuzod@mail.ru

ПРАВИЛЬНОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ ГЛАГОЛОВ В ПИСЬМЕННОЙ И УСТНОЙ РЕЧИ

Андамова Х.

Таджикский национальный университет

Правописание глаголов часто остается в школе неувоенным, и к наиболее трудным вопросам приходится возвращаться в порядке повторения.

Для правильной организации такого повторения важно учесть типичные орфографические ошибки, допускаемые учащимися. С этой целью нами было проведено специальное изучение орфографических ошибок путем их подсчета. Глагольные формы настоящего или будущего времени с безударными окончаниями I и II спряжения пользуются в языке наибольшим распространением [1, с. 56].

Представляло поэтому прежде всего интерес изучить, какие формы лица и числа больше, а какие меньше дают повод для орфографических ошибок, следовательно, какие глагольные формы труднее в смысле определения их спряжения и правописания. Об этом дает представление следующая таблица ошибок на безударные личные окончания глаголов.

Таблица 1. Ошибок на безударные личные окончания глаголов.

	Ед.число	Множ.число
1-е лицо	-	48,2
2-е лицо	52,5	71,5
3-е лицо	51	59,7

Как показывает таблица, самое меньшее количество орфографических ошибок падает на окончания 1-го лица множественного числа (*уедем, боремся*). Объяснение находим в том, что эта форма не совпадает ни с какой другой глагольной формой, имеющей иное написание. Очень большое количество ошибок в глагольных формах 2-го лица множественного числа (главным образом таких, как *вышлите, выберете*) следует объяснить влиянием аналогичных форм повелительного наклонения и неумением разграничить созвучные формы повелительного и изъявительного наклонения.

Для устранения этих ошибок необходимо чаще сопоставлять те или иные другие формы, прибегать к замене множественного числа единственным (*вышлите – вышлешь, вышлите – вышли*).

Количество ошибок в 3-м лице множественного числа несколько больше, чем в 3-м лице единственного числа. В известной мере это можно объяснить тем, что для учащихся, пользующихся при выяснении типа спряжения формой 3-го лица множественного числа, сама эта форма с безударным окончанием представляет специфические трудности. Обращает на себя внимание количество ошибок, состоящих в написании Я (вместо Ю) в 3-м лице множественного числа у глаголов на -ЯТЬ (*сеят, лаят*). Как показывают специальные наблюдения и опрос учащихся, причина указанных ошибок чаще всего заключается в подведении этих глаголов под правило о II спряжении (*сеят* - II спряжение, потому что, *сеить*). С другой стороны, здесь сказывается смешение глагольных суффиксов с окончанием и механическое перенесение написания Я из инфинитива в форму 3-го лица множественного числа.

Для устранения подобных ошибок полезно дать специальные упражнения, например: образовать 3-е лицо множественного числа от неопределенной формы (*сеять* - *сеют, веять* - *веют*); заменить настоящее время будущим (*сеют* - *будут сеять*); подчеркнуть суффиксы

глагола одной чертой, окончания двумя. Следует указать учащимся, что наличие Я в инфинитиве вовсе не означает принадлежности глагола ко II спряжению, а следовательно, не доказывают необходимости написания Я в 3-м лице множественного числа; наоборот, Я в инфинитиве говорит о том, что такой глагол относится к I спряжению (ведь II спряжение включает только глаголы на –ИТЬ и немногие на -АТЬ или -ЕТЬ) [3, с. 16].

Очень многочисленны и разнообразны ошибки в окончаниях и суффиксах глаголов на -НИЧАТЬ (*капризничают, хозяйничает*). Тут и ошибки, отражающие неправильное произношение (*капризничут*), и чисто орфографические (*капризничет, капризнячают, капризничают* и др.). Многие учащиеся произносят рассматриваемые глагольные формы стяженно (*капризничут, капризничат*), пишут в неопределенной форме - ИТЬ вместо -АТЬ (*капризничить*, отсюда в 3-ем лице - *капризничают*). Глаголы типа *капризничать*, хотя они и немногочисленны, требуют, очевидно, к себе внимания (особенно при повторении). На материале этих глаголов возможны специальные упражнения, например: образовать глаголы на -НИЧАТЬ от существительных *каприз, плотник, столяр*; заменить подчеркнутое по следующему образцу: *братья работают плотниками - братья плотничают*. При этом полезно обратить внимание на то, что суффикс здесь сложный: -ИЧ- из суффикса существительного -ИК (**к** чередуется с **ч**), надо писать гласную И, так как она при склонении существительного не выпадает. [4, с.112]

Ошибки показывают, что особенно затрудняют учащихся при определении типа спряжения глаголы с чередованием согласных. В таких глаголах, как *подыщет, колышет*, наличие чередующихся согласных затрудняет подыскание неопределенной формы. Весьма трудными являются поэтому глаголы на -АТ с выпадением А в настоящем времени (*колыхать, щebetать*), поскольку глаголов этого класса чередуются согласные.

Несколько меньшее количество ошибок в окончаниях глагола *кормить* по сравнению с глаголом *встретить* указывает на то, что безударность гласной в суффиксе инфинитива затрудняет применение правила (не зная, какой гласный в этом суффиксе -И или -Е, учащиеся могут данный глагол напрасно искать в числе исключений).

Очень много ошибок в окончаниях дают безличные глаголы (*дышется, хочется*). Причину здесь нужно искать в том, что неопределенная форма от безличных глаголов редко употребляется, а некоторые из безличных глаголов её вовсе не имеют. Сопоставление безличных глаголов с одновременным личным (без -СЯ), если это возможно, принесет здесь большую помощь (*дышится – дышит - дышать, хочется – хочет - хотеть*).

Принято думать, что на трудность различных глагольных форм, оканчивающихся на -ТСЯ и -ТЬСЯ, а следовательно, и на количество ошибок прежде всего влияет степень звукового совпадения инфинитива и 3-го лица. Изучение ошибок подтверждает это. Действительно, больше всего ошибок дают формы, полностью совпадающие в произношении (*браниться - бранится*), несколько меньше - формы, различающиеся ударением (*находиться - находится*), и значительно меньше такие несовпадающие формы, как *возвращается - возвращаться, начинается - начинаться*. Однако ошибки показывают, что некоторое (хотя и меньшее) значение имеют синтаксические условия, например роль инфинитива в предложении.

Больше всего ошибок неопределенная форма дает, когда она употребляется в качестве подлежащего или сказуемого (*Волков бояться - в лес не ходить*), а также в безличных предложениях, хотя бы эти формы и не совпадали с формами 3-го лица (*учиться, хочется*), и меньше, когда инфинитив входит в состав будущего сложного.

На постановку вопроса, а следовательно, на правописание может оказать влияние степень отдаленности сказуемого от подлежащего. Например, в предложении *В нашей школе учатся взрослые*, хотя порядок слов и обратный, но непосредственная близость подлежащего подсказывает учащимся правильный вопрос (*взрослые что делают?*). В предложении же *В*

нашей школе учатся по вечерам три раза в неделю взрослые учащиеся часто неправильно ставят вопрос *что делать?*

Больше всего учащиеся ошибаются в постановке вопроса к сказуемому безличного предложения (*мне чудится - мне что делать?*), иногда принимают неопределенную форму за 3-е лицо (*хорошо бы сейчас вытянуться*).

Особые затруднения представляют формы возвратного глагола в неопределенно-личном предложении, где нет подлежащего, от которого можно было бы задать вопрос (*на юге уже купаются*).

Ошибки, состоящие в пропуске Ъ у неопределенной формы на -ЧЬСЯ (*уберечься*), встречаются значительно (почти в два раза) реже, чем у форм на -ТЬСЯ. Это вполне понятно, так как форма на -ЧЬСЯ более характерная и никогда не совпадает с формами 3-го лица от того же глагола. Понятно, что пропуск в у невозвратных глаголов на -ЧЬ встречается еще реже.

Ошибки типа *уберецца* или *уберетца*, которые можно было бы рассмотреть как отражение произношения (-ЧЬСЯ иногда произносится как -ЦЦА), не встретились вовсе.

Ошибки в неопределенной форме на -ЧЬСЯ заключаются, однако, не только в пропуске Ъ, но и в написании -ТЬСЯ вместо -ЧЬСЯ, очевидно, по аналогии с гораздо более распространенными формами инфинитива (*улететься*).

Для устранения этих ошибок целесообразны упражнения, включающие как те, так и другие формы: упражнения на замену форм на -ТЬСЯ формами на -ЧЬСЯ и наоборот (*уберечься - уберечься*); сопоставление форм на -ЧЬСЯ с формами на -ЧЬ (*постричься - постичь*); вставка пропущенных и ясно подсказываемых контекстом форм на -ТЬСЯ и форм на -ЧЬСЯ.

Возможно специальное упражнение на образование и тех и других форм от одного и того же корня (*влеку-, развлечься + развлекаться, подстриг- - подстричься, подстригаться*), с одновременным указанием на вид глагола.

Глаголы на -ЧЬ, -ЧЬСЯ представляют еще ту особенность, что в настоящем времени имеют гласную Ё после шипящей (*течёт, жжёт*). Поэтому на материале этих глаголов можно построить упражнения, одновременно рассчитанные и на закрепление правила о правописании Ё - О после шипящих (например, от следующих глаголов образовать: а) 2-е лицо единственного числа настоящего или будущего времени, б) неопределенную форму: *тёк, рассёк, развлекся, постригся, обжёгся, испёкся*).

Возвратные формы глагола дают почти вдвое больше ошибок, чем невозвратные. В этих случаях помогает сопоставление с невозвратной формой (*возвращаешься - возвращаешь*). Правописание Ъ после Ш в формах 2-го лица встречает особые затруднения у возвратных глаголов, которые без -СЯ не употребляются и где, следовательно, невозможно сопоставление с глаголом без -СЯ или отбрасывание частицы -СЯ (*охотишься, правишься*). В этих случаях полезно практиковать сопоставление с другим глаголом без -СЯ или, если это возможно, с глаголом того же корня без приставки либо с другой приставкой (*заботишься - думаешь, сочувствуешь; догадаешься - гадаешь, отгадаешь*) [3, с. 62].

Очень большой устойчивостью отличаются ошибки, состоящие в пропуске Ъ в повелительной форме перед -ТЕ, -ТЕСЬ или -СЯ. Это нужно объяснять сложностью повелительной формы по ее морфологическому составу, необычностью ее синтаксического употребления (употребляется часто без подлежащего, не отвечает на вопрос *что делает?*). Важно и то, что повелительная форма сравнительно редко встречается, главным образом в письмах, обращениях, призывах. Поэтому больше, чем какая-либо другая глагольная форма, она нуждается при повторении в специально подобранных текстах и упражнениях.

Некоторые категории глаголов. в повелительном наклонении представляют для правописания особые затруднения. Следует выделить возвратные глаголы, которые без СЯ не употребляются, где, следовательно, невозможно сопоставление с аналогичной формой без

-СЯ, например: *заботиться, осмелиться, понравиться, противиться, отважиться, охотиться, лакомиться*. Нетрудно заметить, что эти глаголы и в других своих формах являются трудными для орфографии, потому что имеют безударные окончания II спряжения, безударные же суффиксы в прошедшем времени, а также совпадающую в произношении с неопределенной формой форму 3-го лица.

Следует указать и на такие глаголы, как *дотронуться, остаться, взвесться*, которые употребляются без -СЯ, но только с другой приставкой или совсем без приставки (*дотронуться* - нет глагола *дотронуть*, но есть *тронуть, затронуть*; *остаться* - нет глагола *остать*, но есть *стать, пристать* и т.д.); в этих глаголах правописание Ъ, как и осознание состава слова, встречает известные затруднения [8, с. 97].

Так как глаголы, не употребляющиеся без -СЯ, представляют в смысле правописания особые трудности, то целесообразно при обобщении и повторении всего пройденного по теме дать специальные упражнения на материале этих глаголов (например, от следующих глаголов образовать и на-писать повелительную форму во множественном числе, форму 3-го лица настоящего или будущего времени; глаголы, которые без -СЯ не употребляются, подчеркнуть: *воспротивиться, выдвинуться, осмелиться, позаботиться, отважиться, утешиться, подпоясаться, обидеться*).

Количество ошибок в формах повелительного наклонения зависит от характера глагольной основы, то есть от той согласной, после которой нужно писать Ъ. Особенно много ошибок на правописание повелительной формы дают глаголы с основой на Т или Д. В этих случаях правило о правописании в повелительной форме Ъ сплетается с правилом о правописании глухих и звонких согласных, а также с правилом о двойных согласных. Ошибки в этих случаях довольно разнообразны - не только пропуск Ъ, но и пропуск одной из согласных, смещение Т и Д (*замедте, замете, даже заметье, будьте* и т.п.).

Можно было бы ожидать, что в соответствии с произношением пропуск в чаще наблюдается после твердых шипящих (*множете, еште*), чем после мягких шипящих. Однако подсчеты не подтверждают этого. Сравнительно много ошибок и на возвратные глаголы с основой на о (*бросьтесь, взвесьтесь*). Учащихся может сбивать в этих случаях наличие Ъ после конечного С: они пропускают Ъ после С в корне на том основании, что один раз Ъ после С уже ими написан.

Все эти глаголы, как наиболее трудные, и должны послужить материалом для упражнений (например: образовать повелительную форму множественного числа от глаголов: *метить, бросить, тревожить, множить, забыть, тратить, наладить*; если можно, прибавить к этим глаголам -СЬ).

Значительно меньше ошибок дают формы на губные (*избавте, приготовте*), несмотря на то, что они отвердевают больше, чем другие согласные.

Сравнительно простое правило о слитном или раздельном написании остается неусвоенным и нуждается в специальном повторении.

Чтобы применять нужно осознавать данное слово как глагол, быстро находить глаголы не только в тексте, но и при устном произношении. Чем характернее глагольная форма по своим грамматическим признакам, чем она употребительнее и привычнее, тем меньше учащиеся допускают ошибок. Реже наблюдаются ошибки слитно написанного НЕ с глаголами прошедшего времени, чем с более разнообразными формами настоящего времени.

Изучение орфографических ошибок показывает, что учащиеся чаще нарушают правило о раздельном написании НЕ с глаголами (*несостою, неимеем*), чем с теми же глаголами в 3-м лице (*несостоит, неимеют*). Это нельзя не поставить в связь с тем, что формы 3-го лица в речи гораздо употребительнее, чем формы 1-го лица.

Учащиеся несколько чаще ошибочно пишут слитно частицу НЕ с глаголами, имеющими приставки (особенно приставку НА-, очевидно, как несколько созвучную НЕ, чем с бесприставочными глаголами (*ненаходит, не ходит*)).

Н. А. Лавров в своей книге «Изучение НЕ и НИ в школе» справедливо обращает внимание на то, что особенно часто учащиеся пишут частицу НЕ слитно с неопределенной формой и с повелительным наклонением [8, с. 66].

Если говорить о написании НЕ с инфинитивом, то в этом нет ничего удивительного, так как неопределенная форма – самая отвлеченная по своему значению, не имеющая тех грамматических признаков, по которым учащиеся опознают глагол (времени, лица, числа, рода).

Что касается повелительной формы глагола, то её тоже учащиеся с трудом выделяют из контекста, потому что она не обозначает времени, форма же лица у нее слабо выражена, к тому же глаголы в повелительном наклонении не отвечают на вопрос. Все это, несомненно, может осложнять правописание частицы НЕ с рассматриваемой формой.

Как показывает подсчет больше имеется ошибок, состоящих в слитном написании НЕ со сравнительно редкими неопределенными формами на -ТИ или на -ЧЬ, чем с инфинитивом на -ТЬ: больше с глаголами сослагательного или повелительного наклонения, чем изъявительного; чаще с безличными глаголами (*не дышится*), чем с личными (*не дышит*): чаще с глаголами *даст, ест*, чем с более обычными *давал, проедал*.

Поэтому очень важно при повторении правописания НЕ с глаголами охватить по возможности все разнообразие глагольных форм, уже изученных учащимися.

При изучении новых для учащихся глагольных категорий (глаголы безличные, повелительное и сослагательное наклонение) и при закреплении навыка правописания НЕ с глаголами следует проводить специальные упражнения (например, при изучении безличных глаголов изменить предложения по образцу: *мне не хочется спать - я не хочу спать* или наоборот).

Задания на самостоятельное придумывание учащимися предложений с отрицанием НЕ при глаголе можно дифференцировать (одним учащимся подыскивать примеры с глаголами в настоящем времени, другим - в прошедшем; или одним - в 1-м лице, другим - во 2-м и т.д.) [6, с. 36].

Полезное задание (главным образом для домашнего выполнения) - письменно проспрягать глагол с частицей НЕ. Самое главное, необходимо выработать у учащихся навык быстрого нахождения глаголов в тексте. Для этого нужно практиковать упражнения на выделение глаголов в тексте (устное упражнение, выборочный диктант с выписыванием глагольных форм и их морфологической характеристикой). Если правило о правописании НЕ с глаголами изучалось в начале темы, то при обобщении и повторении уместно вернуться к рассматриваемому правилу, используя для этого тексты, насыщенные по возможности всеми пройденными глагольными формами.

Нужно больше использовать упражнения словообразовательного типа, т. е. предполагающие образование от одной глагольной формы других форм. Такими упражнениями важно охватить и те глагольные формы, которые в начальной школе не изучались (например, образовать от прошедшего времени неопределенную форму: *не читал - не читать, не ходил - не ходить*; от настоящего времени - условное или повелительное наклонение и т.д.)

Таковы, наиболее распространенные, типичные орфографические ошибки учащихся. Зная эти ошибки, можно лучше организовать работу по изучению глагола, правильно дозировать материал, при повторении построить специальные упражнения.

Рецензент: Хасанова Ш.Р., к.ф.н, доцент ТМУИЯ им. С. Улугзаде

ЛИТЕРАТУРА

1. Крашков, Ю.В. Теория речевых ошибок. - М., 1980. – 148 с.
2. Крюкова, Л. С. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному: учеб. Пособие. М.: Флинта: Наука, 2014. - 480 с.
3. Перелыгин, А.И. Основные формы реализации языкового контакта. // Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. - 2010. - № 3. - С. 200-204.
4. Политцер, Р.А. Об отношении лингвистики к обучению языку. В кн.: Методика преподавания иностранных языков за рубежом. - М., 1967. – 362с.
5. Преподавание иностранных языков и его лингвистические основы. – М.: Изд. «Наука», 1972, - 343 с.
6. Принципы типологического анализа языков различного строя. - М., 1982. – 188 с.
7. Протасова, Е.Ю., Родина Н.М. Методика развития речи двуязычных дошкольников. М.: «ВЛАДОС», 2010. -225 с.
8. Психолингвистика и обучение иностранцев русскому языку. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 276 с.
9. Психология и методика обучения второму языку. - М., 1971. – 198 с.
10. Рамзаева, Т.Г., Львов М.Р. Методика обучения русскому языку в начальных классах: Учебное пособие для учащихся педагогических институтов. - М., «Просвещение», 1979. - 431 с.
11. Рассудова, О.П. Употребление видов глагола в современном русском языке. - М., «Просвещение», 1982. – 128 с.
12. Рожкова, Г.И. К лингвистическим основам методики преподавания русского языка иностранцам. - JL, 1977. – 234 с.

ИСТИФОДАИ ДУРУСТИ ФЕЪЛ ДАР НУТҚИ ШИФОҲӢ ВА ХАТӢӢ

Дар мақола гуфта мешавад, ки ҳангоми омӯхтани категорияҳои феълҳои барои талабагон нав буда ва ҳангоми мустаҳкам намудани маҳорати имлои НЕ бо феълҳо машқҳои махсус гузарондан лозим аст.

Қоидаи нисбатан сода дар бораи навиштани давомдор ё алоҳида омӯхта нашудааст ва такрори махсусро талаб мекунад.

Барои ба қор бурдани он, шумо бояд ин калимаро ҳамчун феъл эътироф кунед, феълҳоро на танҳо дар матн, балки ҳангоми талаффузи шифоҳӣ низ зуд пайдо кунед. Шакли феъл дар хусусиятҳои грамматикӣ худ ҳар қадар бештар характернок бошад, ҳамон қадар маъмул ва ошно бошад, ҳонандагон ҳамон қадар кам хато мекунад. Хатогиҳои навишташудаи НЕ, ки яқоя бо феълҳои замони гузашта навишта шудаанд, назар ба шаклҳои гуногуни замони ҳозира камтар маъмуланд. Баъзе аз категорияҳои феълҳо дар সিғаи амрӣ ҳангоми навишт душворӣ ба вучуд меоранд. Бояд феълҳоеро ҷудо кард, ки бе пасванди –СЯ истифода намешаванд.

Калидвожаҳо: нутқи шифоҳӣ, нутқи хаттӣ, мактаб, ҳонандагон, фонетика, фарҳанги нутқ, хатоҳо, машқ, забони русӣ, меъёр.

ПРАВИЛЬНОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ ГЛАГОЛОВ В ПИСЬМЕННОЙ И УСТНОЙ РЕЧИ

В статье говорится, что при изучении новых для учащихся глагольных категорий и при закреплении навыка правописания НЕ с глаголами следует проводить специальные упражнения.

Сравнительно простое правило о слитном или раздельном написании остается неусвоенным и нуждается в специальном повторении.

Чтобы применять нужно осознавать данное слово как глагол, быстро находить глаголы не только в тексте, но и при устном произношении. Чем характернее глагольная форма по своим грамматическим признакам, чем она употребительнее и привычнее, тем меньше учащиеся допускают ошибок. Реже наблюдаются ошибки слитно написанного НЕ с глаголами прошедшего времени, чем с более разнообразными формами настоящего времени. Некоторые категории глаголов. в повелительном наклонении представляют для правописания особые затруднения. Следует выделить возвратные глаголы, которые без СЯ не употребляются.

Ключевые слова: устная речь, письменная речь, школа, учащиеся, фонетика, культура речи, ошибки, упражнение, русский язык, норма.

CORRECT USE OF VERBS IN WRITTEN AND ORAL SPEECH

The article says that when studying verb categories that are new to students and when consolidating the skill of spelling NOT with verbs, special exercises should be carried out. The relatively simple rule about continuous or separate writing remains unlearned and requires special repetition. To apply it, you need to recognize this word as a verb, quickly find verbs not only in the text, but also during oral pronunciation. The more characteristic the verb form is in its grammatical features, the more common and familiar it is, the less students make mistakes. Errors of written NOT written together with past tense verbs are less common than with more diverse forms of the present tense. Some categories of verbs. in the imperative mood they present particular difficulties for spelling. It is necessary to highlight reflexive verbs that are not used without a synonym.

Keywords: oral speech, written speech, school, students, phonetics, speech culture, errors, exercise, Russian language, norm.

Маълумот дар бораи муаллиф: Андамова Хумоюн - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, докторант. Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 17. E-mail: akila.ru@mail.ru

Сведения об авторе: Андамова Хумаюн - Таджикский национальный университет, докторант. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. E-mail: akila.ru@mail.ru

Information about the author: Andamova Humayun - Tajik National University, doctoral student. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. E-mail: akila.ru@mail.ru

УДК: 372.881:378(575.3)

ПРЕДПОСЫЛКИ И УСЛОВИЯ ДЛЯ УСПЕШНОГО ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВУЗАХ ТАДЖИКИСТАНА

Базарова Л.А.

Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотим Улугзаде

В настоящее время в мире связь между народами разных стран усиливается и укрепляется. Тому факту, что роль национальных языков в последние годы в странах СНГ возросла, можно только радоваться. Но так или иначе, русский язык по-прежнему остается языком межнационального общения в ряде стран Содружества.

В Таджикистане русский язык согласно Конституции является языком межнационального общения. Его значимость для нашего общества носит не декларативный, а реальный характер, поэтому он играет существенную роль в современном развитии науки, техники и образования Таджикистана, служит мостом для сближения и взаимообогащения разных народов и культур.

Таджикистан одним из первых на законодательном уровне утвердил Государственную программу совершенствования обучения иностранным языкам, в том числе русскому.

В связи с этим в нашей статье изложен ряд аспектов и предпосылок, являющимися залогом успеха, в освоении русского языка как неродного обучающимися таджикских вузов.

Язык как средство общения возник и существует, прежде всего, как звуковой язык и владение его звуковым строем, т.е. обладанием произносительными навыками, является обязательным условием общения в любой его форме.

Слушающий поймёт речь искажённо, с трудом или вообще не поймёт, если говорящий нарушает фонетические нормы языка. Он не поймет обращенную к нему речь, если он сам не владеет произносительными навыками. Обучающиеся неродному языку для выражения своих мыслей в письменной форме обязательно проговаривают их развернуто во внутренней речи, а при чтении про себя этот процесс сопровождается озвучиванием зрительно воспринимаемого текста. Озвучивание при этом носит свернутый характер, но прийти к нему можно только лишь через развернутое, сначала во внешней речи (чтение вслух), а затем во внутренней (чтение про себя), поэтому несовершенство произносительных навыков тормозит развитие беглости чтения. Оно часто является и причиной неточного или даже неверного понимания текста.

Основная сложность в обучении студентов правильному русскому произношению заключается в языковой интерференции. Приступая к изучению неродного языка, обучающиеся уже обладают устойчивыми навыками аудирования и произношения звуков родного языка. Интерференция возникает за счет того, что слухо-произносительные навыки родного языка переносятся на изучаемый язык, т.е. звуки русского языка уподобляются звукам родного [7, 32]. Хотя в новом словаре методических терминов Э.Г.Азимова даётся определение слухо-произносительным навыкам как «способность правильно в соответствии с нормами изучаемого языка, воспринимать образец и адекватно его воспроизводить» [1].

Между таджикской и русской фонетикой (системой звуков) много общего, но существуют и значительные отличия, учитывать которые необходимо при преподавании русского языка. Чем качественнее проводится работа над произношением, чем разнообразнее ее методы и приемы, соответствующие уровню знаний, умений и навыков студентов национальных групп, тем охотнее они принимают в ней участие, тем самым, повышая уровень своей познавательной активности и поддерживая навыки произношения.

Для того, чтобы начать говорить на неродном языке, студентам необходимо знать определённый минимум слов, такое их количество, которое позволяет составлять самые распространённые фразы и называть предметы. Поэтому знание лексического значения слова

должно сопровождаться знанием грамматических законов данного языка, правил правильного употребления слов в той или иной языковой ситуации.

Одним из основных условий владения языком является сформированное у обучающегося ощущение, что он может свободно и без боязни пользоваться своим речевым и языковым опытом иноязычного общения. Высказывание современного лингвиста П. А. Клубкова является подтверждением данного положения: «Мне кажется, что один из главных секретов правильной и грамотной речи заключается в том, чтобы употреблять только те слова, которые ты хорошо понимаешь» [6].

Искусно пользуясь русским языком, одним из самых богатых языков мира, человек выбирает точные слова для ясной передачи не только мыслей, но и тонкого, глубокого, страстного чувства.

Освоение неродного языка, в данном случае русского, студентами национальных групп на начальном этапе изучения, происходит по образу маленького ребёнка, который пытается соединить зрительное восприятие с обозначением предмета в результате чего в его сознании конкретный вещественный мир получает «имя». Надо прямо сказать, что студенты изучают программный материал таким способом, каким способом их опрашивают. Если на занятии преобладают вопросы, рассчитанные на запоминание, студенты усваивают учебный материал на уровне *восприятия и памяти*. Если от них добиваются усвоения знаний на уровне *мышления и творчества*, то они также стремятся проработать учебный материал соответствующим образом.

Обучение говорению должно быть максимально приближено к реальной действительности. Студентов учат запрашивать информацию, адекватно реагировать на приветствие, прощание, поздравление, приглашение, т.е. правильно строить свое речевое поведение в стандартных ситуациях общения, учат вести групповую беседу, обмениваться мнениями, рассуждать, доказывать, рассказывать, описывать, пересказывать, дискутировать. При этом обращается внимание на выработку умений начать общение, продолжить беседу и завершить её.

Основной целью преподавателя высшей школы является формирование коммуникативной культуры студента, обучение практическому овладению русским языком. Он обязан учитывать в процессе обучения студентов особенности изучаемого языка и должен являться образцом грамотного произношения слов, а также правильно и доступно разъяснять семантику новой лексики. Необходимо научить каждого студента за короткий промежуток времени получать, перерабатывать, оценивать и использовать в практической деятельности большой объём информации. Очень важно организовать процесс обучения так, чтобы студенты активно, с интересом и увлечением работали на занятиях.

Учитывая практический характер занятий по русскому языку, большое значение для преподавателя приобретают его организаторские умения, которые прежде всего состоят в умении эффективно организовывать студентов на занятии, вовлекать их всех в работу по усвоению материала.

Преподавателю, работающему в таджикских группах, важно осознавать, что успешное обучение напрямую связано с тем, как воспринимают своего преподавателя студенты. То есть успех преподавателя зависит и от его внешнего облика, от профессионального имиджа и от поведения. Поддерживание благоприятной эмоциональной атмосферы тесно связано с чувствительностью педагога к обучающемуся, с его умением реагировать на состояние группы в целом и каждого студента в отдельности.

«Язык — это очки, без которых нам не разглядеть окружающий мир», так выразился российский лингвист М. А. Кронгауз [7]. Бесспорно, изучение любого языка — это расширение границ познания и русский язык даёт огромные возможности в изучении культур всего мира.

Изучающие иностранный язык обычно стремятся прежде всего овладеть ещё одним способом участия в коммуникации. Усваивая язык, они одновременно проникают в новую национальную культуру, получают огромное духовное богатство, хранимое изучаемым языком. В частности, таджикские студенты, осваивая русский язык, получают реальную и высокоэффективную возможность приобщиться к русской национальной культуре и истории, к современной жизни русского народа. Очень важным при изучении русского языка является метод беседы, обсуждение телепередач, новостей, обычаев разных стран. Преподаватель должен указывать студентам на важность освоения русского языка, общения с русскоязычными студентами, а также между собой по-русски, уделения времени на просмотр русского телевидения, прослушивание музыки, чтения книг и русской периодической печати из-за отсутствия языковой среды.

Известный таджикский поэт Мирзо Турсунзода отметил: «Только каждодневный труд, регулярное чтение книг, изучение грамматики - залог успешного освоения богатств великого русского языка» [8,с.6].

Для хорошего обучения языку необходимо прежде всего достаточное время, наличие хороших учебников, учебных пособий, аудиовизуальной техники. Необходимо отметить, что много сделано учёными-лингвистами, методистами которые вложили много труда в совершенствование пособий.

В своём ежегодном послании к депутатам Маджлиси милли и Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон сказал: *«Я даю такое поручение не для того, чтобы угодить какой-то стране или державе. Изучение русского и английского языков – это веление времени. Без их знания граждане Таджикистана не смогут достичь многого, и я уверен в том, что если все население страны будет знать русский и английский, то развитие нашей страны будет больше в десятки раз»*[5].

В «Государственной программе совершенствования преподавания и изучения русского и английского языков в республике Таджикистан до 2030 года», утверждённой Постановлением Правительства РТ от 30 августа 2019 года, № 438, чётко определены цели и задачи изучения этих языков на указанные годы. В ней говорится: «Изучение русского языка, как языка межнационального общения и английского языка, как самого распространённого в мире иностранного языка, а также изучение образцовой формы речи на этих языках играет ведущую роль в процессах воспитания личности лингвиста-языковеда, развития его нравственных качеств и творческих способностей, и в приобщении к русской, английской и мировой культуре». [3]

Преподавание русского языка, как известно, в современной аудитории требует не только глубокого знания предмета, но и владения актуальными, приемами и методами обработки информации о языке, в том числе с применением компьютера. Интернет также предлагает большой выбор методического материала: лексические, орфографические, переводные и прочие интерактивные словари естественных языков. Одной из задач компьютерного обучения специальности является демонстрация электронных словарей по сравнению с их традиционными бумажными аналогами.

Электронные словари представляют ценность для лингвиста, сопоставляющего языковую и концептуальную картины мира, выделяющего реалии при анализе и/или переводе текста. Все школы и вузы республики обеспечены электронными вариантами русско-таджикского словарей.

В сегодняшней реалии позиция студентов в таджикских вузах стала активной, и он перешёл в статус «добытчика» знаний из «получателя», а преподаватель проводником в мире информации, помогая обучающемуся научиться правильно добывать знания.

Применение мультимедиа в образовательном процессе обучения русскому языку в нашей стране идёт достаточно успешно и имеет различные направления: энциклопедии, интерактивные учебники, тренажёры, ситуативно-ролевые игры, электронные или

дистанционные лекции, персональные виртуальные репетиторы, обучающие системы с использованием искусственного интеллекта, системы самотестирования знаний обучающегося и многое другое.

В настоящее время преподаватели в вузах используют презентации на занятиях по русскому языку и дисциплинам по специальности, которые имеют, несомненно, полезный учебный эффект, так как эти занятия становятся интереснее и эффективнее именно за счёт наглядности, при воздействии не только на аудио, но и визуальные каналы восприятия.

Таким образом, можно заключить, что для успешного изучения русского языка необходимо уделять внимание формированию и совершенствованию произносительных, семантических и коммуникативных навыков и умений, использовать на занятиях современные технические средства обучения, которые имеют полезный учебный эффект.

Рецензент: Товбаева М.М., к.п.н., доцент ТМУИЯ им. С. Улугзаде

Литература:

1. Азимов, Э.Г., Шукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: Издательство ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Виноградов, В. В. Основные типы лексических значений. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М., 1977. - С.162-189.
3. Государственная программа совершенствования преподавания и изучения русского и английского языков в республике Таджикистан до 2030 года, Введение, с. 1, утверждена постановлением Правительства РТ от 30 августа 2019 года, №438. http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?Rgn=1348493.
4. Евкова А. Обучение произношению. Специфика работы на разных этапах [эл. рес.]. URL: <https://www.evкова.org>
5. Послание Лидера нации, Президента Таджикистана уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан [эл. рес.]. URL: <http://prezident.tj/ru/node/10587>
6. Клубков, П. А. Говорите, пожалуйста, правильно. СПб.: Норинт, 2004. -192 с.
7. Кронгауз, М. А. Язык мой — враг мой? – М.: Новый мир, 2002, №10.
8. Русский язык/ Учебник 10 кл. Бабаева Р.Н., Бегматова Р.А., Махмудова М.О. Изд-во Шарки озо, 2007. – 219 с.
9. Русский язык и культура речи: учебник под.ред. проф. В. И. Максимова. - М.: Гардарики, 2001. – 413 с.
10. Тимофеев, Б. Правильно ли мы говорим? Лениздат, 1961. – 192с.
11. Шанский Н.М. Современный русский литературный язык. – Ленинград: Изд. «Просвещение», 1981. – 584 с.
12. Щерба, Л.В. Избранные работы по русскому языку; Акад. наук СССР. Отд-ние литературы и языка. – М.: Учпедгиз, 1957. – 188 с.

ПРЕДПОСЫЛКИ И УСЛОВИЯ УСПЕШНОГО ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВУЗАХ ТАДЖИКИСТАНА

В данной статье рассматриваются различные языковые аспекты для успешного изучения русского языка в вузах Таджикистана на современном этапе, которые обучают студентов наблюдать, сравнивать, вглядываться в строй разделов по русскому языку, самостоятельно делать выводы, развивать логическое мышление. Приводятся общие требования к преподавателю и обучающимся в области произношения в русском языке, закономерности формирования произносительных навыков звуков и звукосочетаний, овладения определённым минимумом слов, таким их количеством, которое позволит составлять самые распространённые фразы и называть предметы, познания лексического значения слова, которое должно сопровождаться знанием грамматических законов данного языка, правилами правильного употребления слов в той или иной языковой ситуации. Автор считает, что студенты в процессе освоения русского языка, получают реальную и высокоэффективную возможность приобщения к русской национальной культуре и истории, к современной жизни русского народа, а также сближения и взаимообогащения с разными народами и культурами.

Названы предпосылки для успешного обучения русскому языку в Таджикистане на законодательном уровне, закреплённое в Государственной программе совершенствования обучения

иностранным языкам и утверждаемые словами Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона.

Ключевые слова: русский язык, культура, произношение, звук, навык, лексическое значение, Таджикистан, студенты, учебники, преподаватель.

ШАРОИТУ ШАРТҲОИ МУВАФФАҚОНАИ ОМУЗИШИ ЗАБОНИ РУСӢ ДАР ДОНИШГОҲҲОИ ТОҶИКИСТОН

Дар ин мақола ҷанбаҳои гуногуни забоншиносии омузиши бомуваффақияти забони русӣ дар донишгоҳҳои Тоҷикистон дар марҳалаи ҳозира баррасӣ мешавад, ки ба донишҷӯён мушоҳида, муқоиса, назар афкандан ба сохтори бахшҳои забони русӣ, мустақилона хулоса баровардан ва рушди тафаккури мантикиро меомӯзонанд. Талаботи умумӣ ба омузгорон ва донишҷӯён дар соҳаи талаффузи дурусти нутқи русӣ, шаклҳои ташаккули маҳорати талаффузи овозҳо ва таркиби овозҳо оварда шудаанд, инчунин, талабот нисбати азхудкунии ҳадди ақали муайяни шумораи калимаҳо, ки донишҷӯён онҳо барои сохтани маъмултарин ибораҳо ва ҷумлаҳо имкон медиҳанд, инчунин, ба номгӯӣ намудани ашёҳо ва донишҷӯён маънои луғавии калима, ки бояд бо вобастагӣ ба қонунҳои грамматикӣ забон ва қоидаҳои истифодаи дурусти калимаҳо дар вазъи гуфтугӯӣ ҳамроҳ бошад. Муаллиф чунин мешуморад, ки донишҷӯён дар раванди азхудкунии забони русӣ имкони воқеӣ ва хеле муассир пайдо мекунанд, ки бо фарҳанг ва таърихи миллии рус, бо ҳаёти муосири мардуми рус ошно шаванд, инчунин бо фарҳангҳо ва халқҳои гуногун наздик ва ғанӣ гарданд.

Шартҳои ҳатмӣ барои таълими бомуваффақияти забони русӣ дар Тоҷикистон дар сатҳи қонунгузорӣ, ки дар Барномаи давлатии тақмили таълими забонҳои хориҷӣ акс ёфтаанд ва бо суҳанони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон тасдиқ гардидаанд, номбар шудаанд.

Калидвожаҳо: забони русӣ, фарҳанг, талаффуз, садо, маҳорат, маънои луғавӣ, Тоҷикистон, донишҷӯён, китобҳои дарсӣ, муаллим.

PREREQUISITES AND CONDITIONS FOR SUCCESSFUL STUDY OF THE RUSSIAN LANGUAGE IN UNIVERSITIES OF TAJIKISTAN

The article explores various language aspects for successful Russian language learning in universities in Tajikistan at the current stage. It teaches students to observe, compare, delve into the structure of Russian language sections, draw conclusions independently, and develop logical thinking. General requirements for the teacher and students in the area of pronunciation in the Russian language are provided. Regularities in the formation of pronunciation skills for sounds and sound combinations, acquisition of a certain minimum of words, allowing the construction of common phrases and naming objects, understanding the lexical meaning of words, accompanied by knowledge of the grammatical laws of the language and rules for the correct use of words in various language situations, are discussed. The author believes that students, in the process of mastering the Russian language, receive a real and highly effective opportunity to become acquainted with Russian national culture and history, modern life of the Russian people, as well as to converge and enrich themselves with various nations and cultures.

Prerequisites for successful Russian language learning in Tajikistan at the legislative level are named, enshrined in the State Program for the Improvement of Foreign Language Teaching and affirmed by the words of the President of the Republic of Tajikistan, Emomali Rahmon.

Keywords: Russian language, culture, pronunciation, sound, skill, lexical meaning, Tajikistan, students, textbooks, teacher.

Маълумот дар бораи муаллиф: Базарова Лола Аблакуловна – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи забони русии факултети забон ва адабиёти рус. **Нишонӣ:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734019, ш. Душанбе, кӯч. Мухаммадиев, 17/6, тел.: E-mail: bazarova_lola@mail.ru

Сведения об авторе: Базарова Лола Аблакуловна - Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотим Улугзаде, старший преподаватель кафедры русского языка факультета русского языка и литературы. **Адрес:** Республика Таджикистан, 734019, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6, тел.: bazarova_lola@mail.ru

About the author: Bazarova Lola Ablakulovna - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, senior lecturer of the Russian language department, faculty of Russian language and literature. Address: Republic of Tajikistan, 734019, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev st. tel.: bazarova_lola@mail.ru

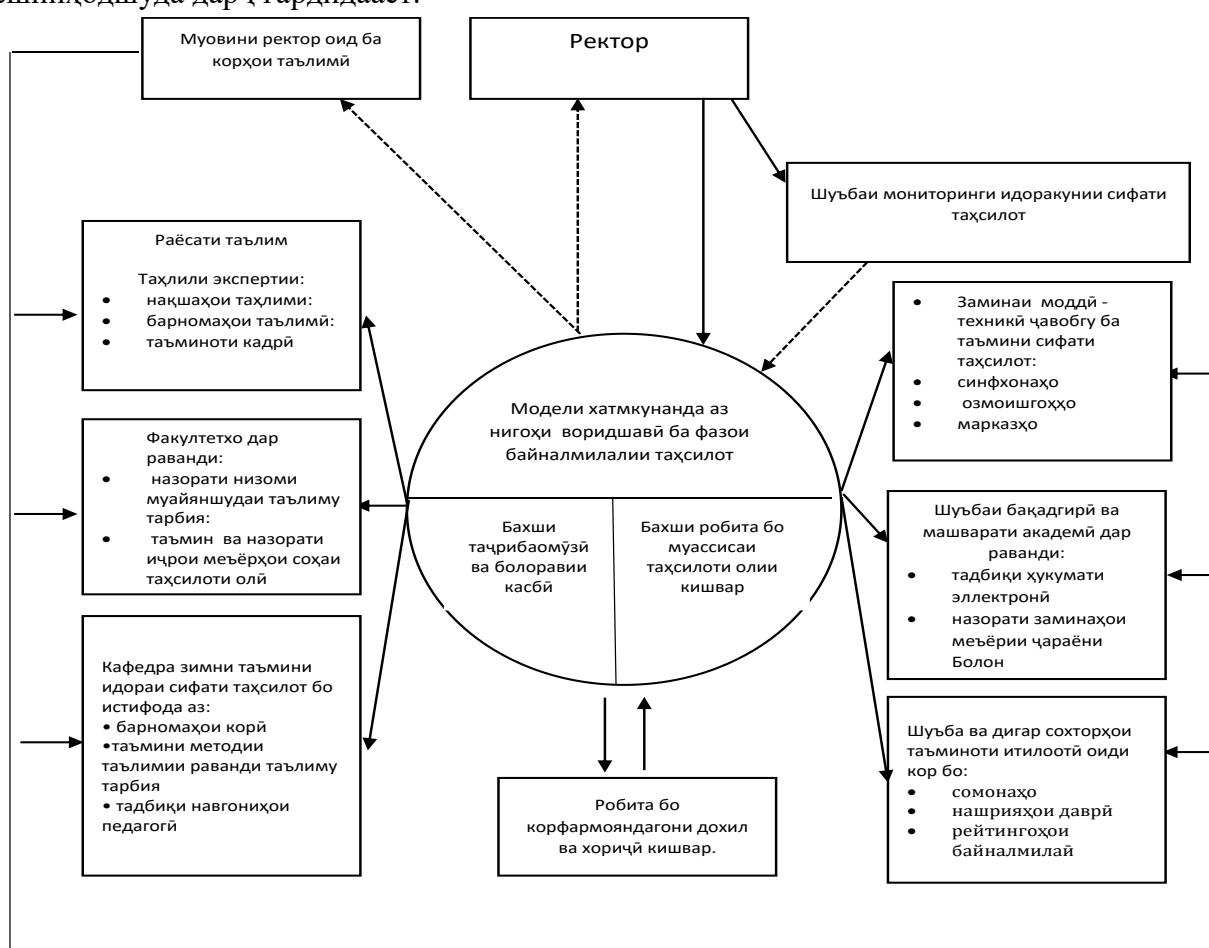

ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ПЕДАГОГИИ ИНТЕГРАТИВИИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ ДАР МУҲИТИ ИННОВАТСИОНӢ-ИТТИЛООТӢ

Чумъахонзода Н. Ҷ.

Донишгоҳи давлатии Данғара

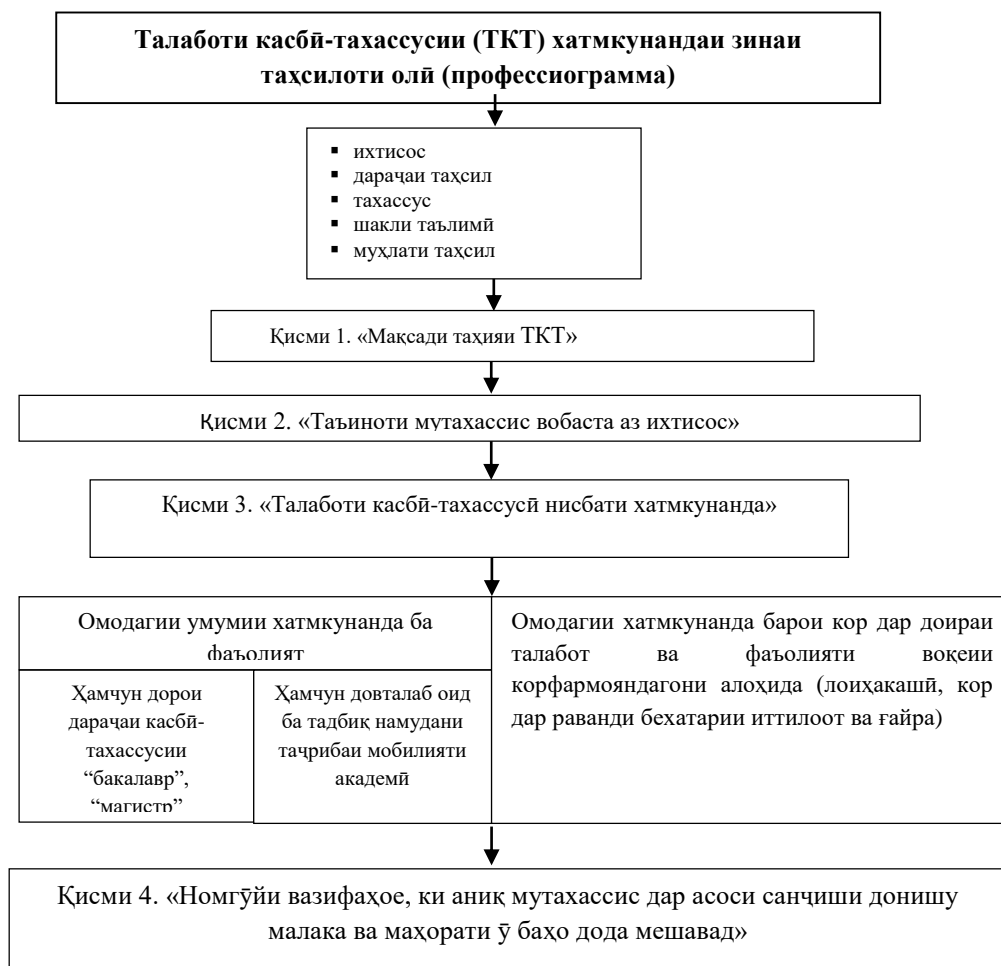
Дар ҷаҳони муосир барои рушди сифати таҳсилот технологияҳои интегративӣ яке аз василаҳои асосӣ маҳсуб ёфта, вобаста ба ин аз ҷониби муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ пайваста корҳо анҷом дода мешавад. Мавриди зикр аст, ки дар мақолаи мазкур масъалаҳои вобаста ба таҳия ва татбиқи технологияҳои интегративии баланд бардоштани сифати таҳсилот мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирифта, дар пайдарҳамии мантиқи масъалаҳои асоснокнамоии илмӣ-амалӣ ва роҳҳои татбиқи он дар амал дар муҳити инноватсионии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ оварда шудааст, ки дар расми 1 мақсаду мароми мавзӯи пешниҳодшуда дарҷ гардидааст.

Расми 1. Сохторӣ мантиқии ҷамоҳангии корҳо дар раванди расидан ба ҳадафҳои баланд бардоштани сифати таҳсилоти олии дар муҳити инноватсионӣ-иттилоотӣ.

Аз нигоҳи мавзӯи таҳқиқоти ва сохтори пешниҳодшуда, ки дар аксарияти муассисаи таҳсилоти олии дар умум ҷой доранд, бо истифода аз маҷмуи адабиётҳои зерин [1, 2, 3, 4, 5, 6] вобаста ба интихоби модел ва асоснокнамоии илмӣ-амалиявӣ ба роҳ монда шудаанд. Бо истифода аз ҳамбастии омилҳои дар модели мантиқи идораи ҷараёни таълиму тарбия овардашуда, мавриди зикр аст, ки ин масъалаҳо дар муҳимтарин ҳуҷҷатҳои ба равияи ҷараёни Болон вобаста, аз он ҷумла Хартияи умумии донишгоҳҳо чунин қайд гардидааст: "донишгоҳҳо бояд ба мутахассисони оянда чунин

сатҳи таҳсилот в тарбияро таъмин намоянд, ки онҳо тавонанд бо боварии хоса аз нигоҳи тағйирёбии талаботи муҳит ва ҳаёти шахси худташаққулёбӣ ва худтадбиқнамоӣ карда тавонанд” [7, с. 364]. Агар аз ин нуқтаи назар, модели мутахассиси ояндаи ҳар як таълимгоҳи олий шартан пешниҳод намоем, дар модели мазкур талаботҳои заминавии мутобиқшавӣ ба шароити таҳсил дар муассисаҳои таҳсилоти олий касбӣ (МТОК) ва лоиҳакашии болоравии касбӣ бояд дарч гарданд, ки чунки мақсади асосии фароғирӣ ба таҳсилоти олий аз ҷониби ҳар як шахс расидан ба ҳадафи мутахассиси соҳавӣ аз нигоҳи талаботҳои касбӣ - таҳассуси зинаи “бакалавр” ва ё “магистр” дар оянда дар зинаи “докторантура ” метавонад ҷой дошта бошад [8, с. 244]. Чи тавре ки аз нақшаи мантиқии дар боло овардашуда маълум мегардад, таъмини сифати таҳсилот пеш аз ҳама аз имкониятҳои модӣ, техникӣ ва захираҳои илмӣ, таълимӣ ва кадрӣ ҳар як МТОК вобаста буда, (самти 1) инчунин ҳамкорӣ ва робита бо корфаромояндагон (самти 2), омӯзиш ва тадбиқи таҷрибаи ҷаҳонии тайёр намудан мутахассисон дар доираи талаботи ҷараёни Болон (самти 3) низ ба дигар ҷузъҳои муҳими расидан ба мақсади гузашташуда мебошад. Бо ҳамин мазмун ва хулосабарорӣ модели талаботи касбӣ-таҳассуси метавонад ба тариқи зайл пешниҳод карда шавад. (расми 2)

Расми 2. Модели мантиқии таҳияи талаботи касбӣ-таҳассусӣ аз нигоҳи тадбиқи технологияҳои интегративии баланд бардоштани сифати таҳсилоти олий дар фазои инноватсионӣ- иттилоотӣ.

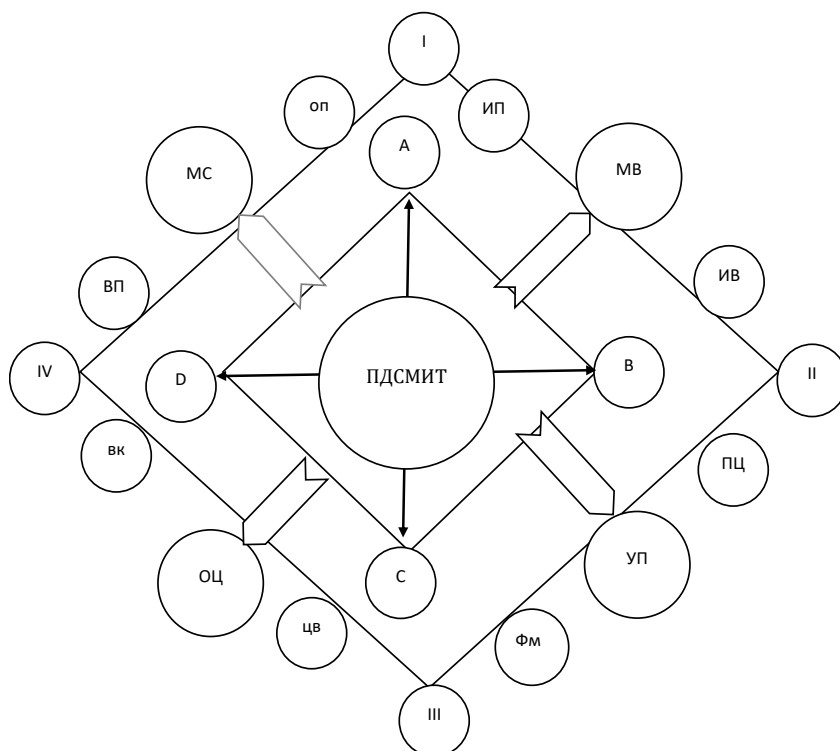
Дар асоси модели мазкур меъёрҳои лоиҳавӣ ва воқеии баҳогузорӣ ба натиҷагирӣ дар ҳар як зинаи таҳсил ва ё дар умум пас аз хатми таълимгоҳи олий ба роҳ монда мешавад. Зери мафҳуми сифатаи таҳсилоти олий , чи тавре, ки В.И. Васильев ва дигар олимони

ҳаммуалиффи китоби мазкур қайд менамоянд ин “маҷмуи хосиятҳои зина ба зина пайвасти муҳимми салоҳияти касбӣ, инсонпарварӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии хатмқунандагони муассисаҳои таълимӣ ба ҳисоб меравад” [9, с. 310]. Дар ин доира инчунин дигар мафҳумҳои вобаста ба муаян намудани сифати таҳсилот, ки бо истилоҳи луғавии “квалиметрия” ифода мегардад, ҳамчун “самти илм, ки бо ҷенкунии комплекси меъёри микдории сифат алоқаманд аст” маънидод карда шудааст [8, с.284]. Бо истифода аз маълумотҳои дар расмҳои 1 ва 2 овардашуда таҳлилҳо оид ба мавзуи пешниҳодгардида маълум менамояд, ки масъалаҳои вобаста ба баланд бардоштани сифати таҳсилот аз ҷониби олимони дохил ва хориҷи кишвар, аз ҷумла В.А. Болотов, Н.Ф. Эфремова, Г.А. Бордовский, А.А. Нестеров, С.Ю. Траписин, В.А. Трайнев, С.С. Мкрчян, А.С. Савелйев, Шоев Н.Н. (Шоҳиён Н.Н.), Мирализода А., Файзуллозода Ш. ва дигар муҳаққиқон тадқиқотҳои зиёд ба сомон расонида шудаанд, ки самтҳои гуногуни ин қори илмӣ таҳқиқоти ро дар бар мегиранд. Мубрамияти ин мавзӯ дар тамоми кишварҳо вобаста ба воридшавӣ ба фазои умумичаҳонии таҳсилот, ки аз талаботи заминавии ҷараёни Болон бармеояд, ба роҳ мондани тарз ва усули нави ҳалли ин масъаларо тақозо менамояд. Барои расидан ба ҳадафи мазкур яке аз роҳҳои имконпазир аз ҷониби муаллиф таҳия ва татбиқи моделҳо ва технологияҳои интегративии баланд бардоштани сифати таҳсилот пешниҳод гардидааст, ки дар ин раванд фазои инноватсионӣ-иттилоотӣ ҳамчун заминаи ба роҳ мондани қорҳои таълимӣ-тарбиявӣ ба асос гирифта шудааст. Аз ин нуқтаи назар пайдарҳамии шарҳи луғавии “технологияҳои интегративӣ ва татбиқи онҳо дар ин раванд даровардани тағйиру иловаҳо ба барномаҳои компютерие, ки пайдарҳамии ҷамъовари маводҳо ва таҳлили онҳоро таъмин менамояд, барои мисол “тарзи таҳлилий қиёсӣ интиҳоби муайян намудани ҷенақҳои ифодақунандаи натиҷагирӣ аз таҳсилот метавонад” ҳамчун намуда ба асос гирифта шавад, [10] таҳти унвони “Донишҷӯ +”, ки дар ин номгузорӣ аломати “+” маънои “ҳар як таълимгоҳи олий ба шумо муваффақият меҳаҳад”-ро ифода менамояд, ба асос гирифта шудааст. Дар доираи чунин масъалагузорӣ бо истифода аз маълумотҳои дар расмҳои 1 ва 2 овардашуда омодагии донишҷӯ ҳамчун мутахассиси оянда барои қор ва фаъолият дар доираи талаботи касбӣ ва дарёфти ҷоии қор бо истифода аз барномаҳои худташаққули касбӣ зимни татбиқи низоми ҳукумати электронӣ асоснокнамоии илмӣ-методологи ба роҳ монда шудааст. Бо назардошти чунин гузориши масъала шарҳи мафҳуми интегратсия дар таҳсилот аз ҷониби муаллиф ин “баҳамворидшавии мазмуну мундариҷаи таҳсилот вобаста ба татбиқи ҳадафҳои барномаҳои таълимии фанҳои гуногун дар ҳамоҳангӣ ва ё фанҳои алоҳида зимни аз худ намудани донишу малака дар асоси талаботи ҷойдошта” пешниҳод карда шудааст. Маънои луғавии “технология” бошад дар адабиёти [11, с. 138-139] бо 11 тарзи маъноӣ- мундариҷавӣ имконпазир баён гардидааст. Дар асосии шарҳҳои пешниҳодшуда ду тарзи баёни ин мафҳум, яъне “технология”- ин воситаи расидан ба ҳадафҳои таълимӣ- тарбиявӣ ва рушди шахсият дар раванди татбиқи ҳадафмандонаи мақсадҳои гузошта мебошад ва дар давоми мантиқии шарҳи мазкур “технология”- ҳамчун талаботи заминавии таълимӣ-тарбиявии амалисозии интиҳоби моделҳои воқеии дар бар гирифтани мазмуну мундариҷаи таҳсилот “пешравии самтҳои тараққиёт”-ро вобаста ба мавзуи таҳқиқот ифода менамояд, ки дар шаҳри интегратсия дар таҳсилот оварда шудааст. Бо истифода аз мафҳуми технологияҳои интегративӣ имконияти талаботи касбӣ-тахассусӣ аз рӯйи ихтисос ва равияҳои гуногун моделҳои имконпазири омодаасозии мутахассисони замони нав, ки бояд қобилияти қабулнамоӣ, таҳлилнамоӣ, татбиқнамоиро дошта бошанд метавонанд ба роҳ монда шаванд. Яке аз роҳҳои расидан ба ин мақсад дар мақолаи мазкур пайдарҳамӣ ва усулҳои татбиқи моделҳои пешниҳодгардида барои яке аз ихтисоси шартии дар муассисаҳои таҳсилоти олий омодакардашаванда пешниҳод гардидааст, ки ин модел метавонад барои дилхоҳ ихтисос ва равияҳои дигар мавриди тадқиқ қарор гирад, ки дар асоси таҳияи ва истифодаи захираҳои иттилоотӣ бо маънои “маълумоти дастрас бо истифода аз шабакаҳои компютерӣ ва интернетӣ” ифода карда мешавад. [12, с. 290]. Ҷузъҳои таркиби, ки ҳамчун аломатҳои баҳогузори

квалметрии сифти таҳсилот метавонад ба асос гирифта шавад, метавонад бо истифода аз модели пешниҳоднамуда олимон Скок Г.Б. ва Лигина Н.И, ки дар китоби [13, с. 90] оварда шудааст, метавонад ба роҳ монда шавад, яъне сифати арзишҳо, мақсад ва меъёрҳо: муайянии мақсадҳо, →муҳокимаронии қабули қарорҳо, →таҳлили доимӣ, →ислоҳдарории даврӣ дар асоси таҳлили раванд ва →мониторинги рушди таҳсилот; сифати шароитҳо: мавҷудияти консепсияи асоснокшуда, мавқеи роҳбарият оид ба татбиқи сифати таҳсилот, нури кадрӣ, заминаи моддиву техникӣ (мавҷудият, истифодаи самаранок), таъминоти методӣ (барномаҳои таълимӣ: консепсияи фаъолият ва рушд, барномаҳои таълимӣ, барномаҳои фанӣ, маводи таълимӣ барои омӯзиш ва назорат), модел ва системаҳои, ки зимни мониторинг мавриди истифода қарор мегиранд; сифати чараёни таълим, қорҳои тадқиқотӣ, идораи навғониҳо: раванди банақшагири, чараёни мониторинг, муқоиса оид ба меъёрҳои муайяншуда ва баҳогузори, ислоҳдарории чараёнҳои назоратӣ, аниқ намудани баромадан аз меъёрҳо; сифати ниҳии натиҷагири: саломатии ҷисмонӣ, руҳӣ ва маънавӣ, бомаърифатӣ, хирад, фарҳанги умумӣ, самтҳои ифодаи арзишҳо, худогоҳӣ, эътибормандӣ, қаноатмандӣ аз истифодабарии хизматҳои таълимӣ, маҷмуи маводҳои таълимӣ-методӣ; натиҷаҳои ниҳии баҳогузории сифати таҳсилот: донишҳо, малака, маҳорат ва дар раванди иҷрои мантиқии ҳадафҳои гузошташуда пайваста гузаронидани мониторинги шароитҳо; ислоҳдарории шароитҳо; аниқ намудани баромадан аз меъёрҳо, мониторинги натиҷагирии ниҳӣ, аниқ намудани баромадан аз меъёрҳо”. Чунин шарҳи мафҳуми сифати таҳсилот аз нуқтаи назар эҳтиёҷмандӣ ба мутахассисони варзида, ки ҷавобгӯ ба талаботи қорфармояндогон, инчунин дар доираи воридшавӣ ба системаи умумичаҳони таҳсилот шарҳ дода шуда, дар ин раванд маънои калимаи сифат “сифат”-и чунин ҷузъиётҳо дар бар гирад:→ системаи таҳсилоти олий, →чараёни таълим, →омодагии заминавии донишҷӯён оид ба гирифтани таҳсилоти олий, → фаъолияти илмӣ ва инватсионнои зимни ба роҳ мондани чараёни таълим ва сифати идораи системаи чараёни таълим, ки дар он пайвастагии мантиқии ҳалли масъалаҳо бо чунин пайдарҳамӣ, яъне таҳияи зерсистемаҳо аз нигоҳи таҳияи маълумотҳо дар бораи омодагии заминавӣ ба таҳсили пурсамар дар МТОК-«донишҷӯ» (1), тадбиқи технологияҳои нав зимни таҳияи «ҷадвали дарсӣ» (2), айнан ба ҳамин мазмун «ҷадвали имтиҳонҳо» (3), бо ҳамин маъно таҳияи «маҳзани маълумотҳо дар бораи омӯзгорон (бо назардошти сарбории таълими ва вобастаанамой оид ба таълими фан)» (3), «иштироки донишҷӯён дар машғулиятҳо» (4), инчунин интиҳоби меъёрҳои «фаъолнокии донишҷӯён дар раванди омодагӣ барои супоридани имтиҳонҳо ва иҷрои қорҳои мустақилона» (5), меъёрҳои баҳогузори барои «иҷрои саривақтии уҳдадорихои омӯзгорон дар раванди омодагӣ ба гузаронидани имтиҳонҳои ниҳӣ ва санҷишҳои даврӣ» (6), тарз ва усули баҳогузори «сифати машғулиятҳои таълимӣ» (7), рӯҷумандии донишҷӯён оиди иштирок дар «санҷиши марҳилавӣ ва аттестатсияҳои даврӣ» (8), таҳқиқ ва мониторинги доими «раванди сессия» (9), таҳлилу ҳулосабарории фаврӣ аз «натиҷагири аз супоридани имтиҳонҳо» (10), таҳияи даврӣ ва даровардани тағйиротҳои доими дар «маҳзани талаботи қорфармояндогон оид ба ҳар як ихтисос бо истифода аз маълумоти даврӣ ва сомонаҳои расмӣ» (11), «маҳзани маълумот оид ба таҷрибаи ҷаҳонии дастрасӣ ба таҳсилоти олий ва истифодаи онҳо дар доираи гузаронидани мониторингҳои даврӣ ва тренингҳо» (12) ба роҳ монда шаванд.

Бо назардошти таҳлили муқоисавӣ ва мазмуну мундариҷавии меъёрҳои баҳогузори ба сифати таҳсилот ва масъалаҳои, ки дар ин раванд дар доираи 12 аломати шартии назоратӣ, ҳамчун воҳидҳои баҳогузори квалиметрӣ бо шарҳи маъноии “квалиметрия ин маҷмуи воҳид ва аломатҳои мебошанд, ки ҳамчун илм дар бораи ҷенкуни сифатҳои вобаста ба сатҳи маърифатнокӣ, сатҳи касбӣ – таҳассусӣ, салоҳиятнокӣ ва дигар хислатҳои шахсии фарқкунандаи инсон мебошад” [14, с. 125] зимни таҳия ва татбиқи барнома ба роҳ монда мешаванд, мафҳуми калимаи “интегратив” метавонад ба се маънои луғавии ба ҳам шартан пайваста, ки бо мақсади баланд бардоштани на танҳо сифати таҳсилот, ҳамчунин ба роҳ

мондани моделҳои вобаста ба технологияҳои интегративии тарбиявии ба рушди шахсият равона шуда низ ба инобат гирифта шаванд. Шарҳи мафҳуми мазкур дар шабакаи иттилооти чунин оварда шудааст: “ин алоқаманди, таносуби маънӣ бо интегратсияи мафҳуми мундариҷавии макро ва микрологияи муайянкунии объектро, ки ба ҳам мепайвандад, ифода менамояд”.

Расм: Модели мантиқию иттилоотии ҳадафҳои дидактикӣ ва принципҳои асосии таҳия ва татбиқ дар муҳити инноватсионии иттилоотии донишгоҳ, ки дар он ишора шудаанд: I- талаботи асосии стандартҳои давлатии таҳсилот роҷеъ ба тайёр намудани мутахассисон оид ба ҳар як самти эҳтиёҷот барои рушди инноватсионии кишвар, ки дар таълимгоҳи мазкур бо барномаҳои таълимӣ ба роҳ монда мешаванд; II-маҷмуи талаботи марбута ба сатҳи касбият ва худтатбиқнамоӣ карда тавоништан дар ҷомеа аз рӯйи ихтисос ва равияҳои, ки дар доираи онҳо мутахассисон дар зинаҳои гуногун тайёр карда шудаанд; III – принципҳои асосии ташкили раванди таълиму тарбия бо назардошти ба асос гирифтани талаботи заминавии оид ба баҳогузорӣ ба донишу маҳорати касбии аз худнамудаи донишҷӯён тибқи меъёрҳо ва қоидаҳои муқарраршуда дар шароити татбиқи таҷриба, воридшавии муассисаҳои таҳсилоти олии ба фазои умумичаҳонии таҳсилот; IV – талаботи касбӣ-таҳассусии корфармоён (ТР) дар заминаи ташаккули сифатҳои рақобатпазирии мутахассисони оянда дар муҳити инноватсионӣ- иттилоотии МТОК.

Ишораҳо дар схемаи боло чунин маъноро доранд: ИП - модели инноватсионии фаъолияти омӯзгор; МВ - модели функционалии хатмқунандагон; ИВ-модели инноватсионии фаъолияти МТОК бо назардошти татбиқи ҳадафҳои барномавии гирифтани таҳсилот дар раванди лоихакашии виртуалӣ; ПИ-иқтидори идоракунии МТОК; ФМ- ба муҳити беруна ва дохилӣ, ки ба рӯҷуъмандӣ ва расидан ба муваффақияти донишҷӯ таъсир мерасонанд; СВ-муайянии ҳадафҳо, система ва меъёрҳои моҳияти концептуалии татбиқ ва технологияҳои интегративӣ дар заминаи баланд бардоштани сифати таҳсилоти олии; ОТ – арзёбии самаранокии таҳия ва татбиқи принципҳои асосии интихоби моделҳои технологияи таълим дар шароити ҳамбастагии мутақобилаи мундариҷа ва моҳияти хусусиятҳои асосӣ дар заминаи дониш, малака ва малақаҳои асосии донишҷӯён ташаккулёбанда дар раванди

тархрезӣ ва интихоби технологияҳои интегративии педагогӣ ҳангоми омӯзиши ҳар як донишҷӯ (Д1, Д2,.....ДN) ва гурӯҳи фанҳо дар раванди интегратсияи мазмуну мундариҷавӣ (ID1, ID2, ... IDN) дар робитаи мутақобила ва пуррагии ВС –муайян намудани низом ва интихоби меъёрҳои баҳодиҳии самаранокии таълим дар заминаи амалисозии пешгӯӣ ва таҳхис, ташаккули сифатҳои зеҳнӣ ва касбии донишҷӯён дар асоси низомҳои вазифаҳои СВ, МС, МВ ва ТР; ВП - интихоби моделҳо ва системаҳои тағйирёбанда ва алтернативии технологияҳои таълимӣ ва педагогӣ дар заминаи ноил шудан ба татбиқи самаранокии технологияҳои интегративӣ дар МТОК; МС - модели функционалии донишҷӯ; ОП - хусусиятҳои интихоби ҳадафҳо ва принципҳои дидактикии таҳия ва татбиқи технологияҳои ҳавасмандкунӣ ва рушд ҳангоми интихоби фанҳо дар шароити ҳамбастагии мутақобила, мундариҷаи онҳо ва дар таҳияи моделҳои пешгӯӣ-диагностикии донишҳои азхудкардашуда мувофиқи талаботи ҳадафҳои барномавии татбиқи технологияҳои интегративии тағйирёбанда ва алтернативӣ барои баланд бардоштани сифат дар донишгоҳ.

Бо истифода аз маълумоти зикргардида ва чузъҳои овардашуда, маъноӣ луғавии пайдарҳамии калимаҳои «технологияҳои интегративӣ», дар мадди аввал шарҳи мафҳуми «технология» (1), «таҳияи модели донишҷӯ» (2), «муайян намудани шартҳои заминавии мутобиқшавии донишҷӯ ба таҳсилоти олий» (3), «муайян намудани донишҳои заминавии вобаста ба истифодаи техника ва технологияи иттилоотии донишҷӯён дар зинаҳои гуногуни таҳсилот» (4), «гузаронидани тренинҳо ва машғулиятҳои иловагӣ бо донишҷӯён оид ба рушди салоҳиятҳо дар раванди истифодаи барномаҳои маълум ва махсуси компютерӣ» (5), «таҳияи додашудаҳо оид ба фанҳои таълимӣ вобаста ба тақсими онҳо дар нимсолаҳои таҳсил» (6), «истифодаи сарчашмаи гуногун оид ба истифодаи адабиётҳо дар доираи талаботи аз бар намудани барномаҳои таълимӣ» (7), «истифодаи имкониятҳои заминавӣ ва касбии ҳукумати электронии донишҷӯён дар раванди робита бо омӯзгорон» (8), «айнан бо мазмуни банди 7 бо дилхоҳ чузъҳои сохтори таълимгоҳи олий» (9), «айнан бо мазмуни банди 7 бо корфармояндагон» (10), «айнан бо мазмуни банди 7 дар доираи аз худ намудани онлайн-технологияҳои вобаста ба барномаҳои дар шабакаҳои интернетӣ ҷойдошта» (11), «айнан бо мазмуни банди 7 шиносӣ бо талаботи касбӣ-таҳассусии ҷойдошта дар фазои умумичаҳонии таҳсилот дар доираи татбиқи ҳадафҳои асноди Болон» (12) ба ҳисоб мераванд.

Дар асоси таҳлилу хулосаҳои дар боло овардашуда пайдарҳамии ҳалли масъалаи гузошташуда ба тарзи зайл баён карда мешавад.

Дар дилхоҳ фазои таҳсилот масъалаҳои вобаста ба ручӯ, шавқмандӣ ва дигар меъёрҳо оид ба он ки то чӣ андоза донишҷӯён зимни таҳсил фаъолнокӣ менамоянд, заминаҳои психологӣ ҳамаҷониба доранд: а) аз як тараф, “онҳо” бошуурона ва ҳадафмандона аз ҷониби доиншҷӯ бояд “интихоб” карда шаванд, аз дигар тараф, ҳадафҳои интихобнамуда ва мақсадҳои гузошташуда то чӣ андоза онҳо дар оянда имконияти татбиқ намудани донишу малакаи ба даст овардари ифода менамояд, дар якҷоягӣ муҳити фаъолнокгардонии фаъолияти донишҷӯро таъмин менамояд; б) аз тарафи дигар, ин шароитҳои созгори ин тарзи интихоби рафтори донишҷӯ ба маҳорати педагогии омӯзгор ва таъсиррасонии ӯ ба донишҷӯ дар ин раванд аҳамияти махсусро пайдо менамояд ва чӣ гуна донишҳо ба салоҳиятҳо табдил ёфта, татбиқи онҳо дар амал ҷорӣ гарданд, ба тарз ва усули ба роҳ мондани чараҳои таълиму тарбия аз ҷониби омӯзгор вобастагии зич дорад, он ки ки Гершунский Б.С. дар китоби «Фалсафаи таълимоти асри 21» баён намудааст: “Омӯзгор, пеш аз ҳама мутафаккирест, ки масъулияти ба камол расидани шахсеро, ки ба ӯ бовар намудаанд, ба уҳда дорад. Инчунин, ӯ масъули он аст, ки ҳар яке аз толибилмон дорои чунин неруи зеҳнӣ, маънавиёт ва дигар хислатҳои начибе гарданд, то ки онҳо тавонанд ояндаи тараққиёти мамлакат, ҷаҳон ва тамоми башариятро таъмин намоянд”[15, с. 6].

Барои муайян кардани таъсири шароит ё ҳавасмандӣ ба муайян кардани дониш ва баҳои мувофиқи донишҷӯён технологияҳои гуногун дар асоси истифодаи техника ва

технологияи муосир истифода мешаванд. Системаи рейтингии баллӣ яке аз ин технологияҳо мебошад, ки дар раванди таълим барои муайян кардани сифати хизматрасонии таълимӣ истифода мешавад; воситаи асосии баҳодиҳии кори донишҷӯ дар раванди фаъолияти таълимӣ, истехсолӣ, илмӣ ва беруназсинфӣ; муайян кардани рейтингии хатми хатмкунанда, ки барои татбиқи механизмҳои таъмини сифат ва баҳодиҳии натиҷаҳои таълим имкон медиҳад, фаъолияти таълимӣ ва беруназсинфии талабагон пурзӯр карда шавад.

Мувофиқи принципҳои асосии татбиқи раванди Болония, ҳадафҳои асосии қорӣ намудани системаи рейтингӣ-ҳолгузори натиҷагирии фаъолияти донишҷӯён барои расидан ба ҳадафҳои зерин равона карда шудаанд: → ҳавасмандгардонии кори мунтазами ҳаррӯзаи донишҷӯён; → кам кардани ҳолатҳои эҳтимолии ба ҳолгузори иловагӣ зимни супоридани имтиҳонҳо ва ё тестҳо; → баланд бардоштани рақобатпазирии донишҷӯён дар раванди таҳсил; → баҳогузори ба ҳолатҳои воқеие, ки донишҷӯ дар муқоиса ба дигар донишҷӯён афзалият дорад, барои мисол иштирок ва ба даст овардани ғолибият дар озмунҳои ҷумҳуриявӣ “Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст”, “Тоҷикистон ватани азизи ман”, “Илм - фурӯғи маърифат”, “Тоҷикон-оинаи таърихи миллат” ва ба ҳамин монанд олимпиадаҳои даврӣ, ҷумҳуриявӣ, байналмилалӣ ва ғайра; → ба инобат гирифтани ҳолатҳои вобаста ба давом додани таҳсил дар дигар зинаҳо- магистратура, аспирантура ва ғ.; → баланд бардоштани ҳавасмандии донишҷӯён оид ба аз худ намудани барномаҳои таълимии касбӣ дар асоси талаботи натиҷагирӣ ва арзёбӣ аз корҳои анҷомдодашуда; → баланд бардоштани эҳсоси масъулият ва боварӣ ва дарёфти ҷойи кор дар бозори озодаи дохил ва хориҷи кишвар.

Ҳамин тариқ, суҳан пеш аз ҳама дар бораи зарурати таҳияи технологияи самараноки ҷамъоварӣ ва сабти маълумот барои системаи рейтингии баллӣ меравад, ки рейтингии умумии донишҷӯро муайян мекунад. Дар раванди тағйиру илова ба мазмуну мундариҷаи ҳолгузори иловагии рейтингӣ аз нигоҳи интиҳоби мавзӯи технологияҳои интегративӣ мафҳуми фаълнокии донишҷӯ дар робита ба ҳамкорӣ бо омӯзгорони фанҳои алоҳида аз рӯйи мавзӯҳои вобаста ба ташаккулёбии касбӣ, лоиҳаҳои эҷодӣ ва ё инноватсиониро таҳия намуда, муаррифӣ менамояд (ХИФ-1); бо истифода аз донишу малакаи соҳаи барномасозӣ таҳияи додашудаҳои маҷмуи донишу (Д), малака (МЛ), маҷмуи формулаҳо, шарҳи мафҳумҳои вобаста ба омӯзиши фан таҳия намуда, мавриди истифода қарор медиҳад (ХИФ-2); таҳияи додашудаи омӯзиши фанҳои таълимӣ аз рӯйи ихтисосро барои ҳар як нимсола бо овардани истифодаи адабиётҳо таҳия менамояд (ХИФ-3); пайваста талаботи корфармоёндогонро омӯхта, вобаста ба он модели худташаккулёбии касбиро таҳия менамояд (ХИФ-4); дар фазои инноватсионӣ-иттилоотӣ дохил ва берун аз донишгоҳ аз низоми ҳукумати электронӣ муфид истифода бурда метавонад (ХИФ-5); аз технологияҳои мултимедӣ ва онлайнӣ аз нигоҳи тақвиятбахшии донишҳо истифода бурда метавонад (ХИФ-6); бо истифода аз технология ва барномаҳои гуногун маводҳои тарғиботи таҳассусӣ, аз он ҷумла зимни иҷрои корҳои мустақилонаи фаниро иҷро ва ҳимоя карда метавонад (ХИФ-7); оқибатҳои нуговори даст задан ба асардӯзӣ (плагиат)-ро медонанд ва дар ин доира талаботи этикаи касбиро риоя карда метавонад (ХИФ-8); бо истифода аз сомонҳои гуногун маълумотҳои зарурӣ оид ба хусусиятҳои таҳсил дар давлатҳои пешрафти ҷаҳон ҷамъоварӣ карда, дар асоси он ҳулосаи зарурӣ оид ба идораи донишҳо дар асри XXI мебарорад (ХИФ-9); дар ҳамкорӣ бо корфармоёндогон кор ва ё лоиҳаҳои курсиро дар асоси мавзӯҳои пешниҳодшуда ба роҳ монда метавонад (ХИФ-10); дар доираи татбиқи барномаҳои тарбиявӣ вобаста ба муваффақиятҳои бадастомода барои донишҷӯёни рӯҳманд машғулиятҳои тренингиро ба роҳ монда метавонанд (ХИФ-11); бо истифода аз якҷанд забони хориҷӣ муошират карда метавонад ва мукотиботи расмиро ба роҳ монда метавонад (ХИФ-12). Чи тавре ки татбиқи таҷрибаи мазкур нишон медиҳад, бисёре аз муаллифон, аз он ҷумла В.И. Василев, В.В. Красилников, С.И. Плаксӣ, Т.Н. Тягунова ва дигарон дар он ақидае мебошанд, ки зимни интиҳоби меъёрҳои баҳогузори ба сифати таҳсилот пайваста ба барномаҳои мавҷуда ва татбиқшаванда, тағйироту иловаҳо дароварда

шаванд, ки яке аз ин роҳҳо аз нуктаи назари мавзуи интихобшудаи илмӣ-тадқиқотӣ ин ворид намудани тағйиру иловаҳо ба ҷамъкунандаҳои баҳогузорию рейтингӣ бо назардошти ба инобат гирифтани фаъолнокии донишҷӯён дар доираи ҳолҳои пешниҳоднамудаи ХИФ-1.....ХИФ-12 ба инобат гирифта шаванд, ки оид ба зарурияти чунин масъалагузорию маълумот зимни таҳияи модели дар поён оварда шуда асоснок карда шудааст.

Бо назардошти масъалаҳои гузошташудаи таҳия ва тадбиқи технологияҳои интегративӣ ба мазмуну мундариҷаи шакли идораи ҷараёни таълиму тарбия чунин тағйироту иловаҳо дароварда шуданд, ки аз бандҳои зерин иборатанд:

- ба инобат гирифтани сатҳ ва донишҳои заминавии донишҷӯён оид ба фаҳмиш ва тадбиқи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ зимни таҳсил дар муассисаҳои таҳсилоти олий, чунки зимни таҳқиқоти сотсиологӣ бо иштироки зиёда аз 450 нафар донишҷӯён аз рӯйи зиёда аз 12 ихтисос эквивалент оид ба интихоби ихтисос ва равияҳо дар Маркази миллии тестии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, танҳо 18%-и дар пурсиш иштироккардагон дар бораи пурра дониш ва тавонистани истифодаи барномаҳои компютерӣ зимни супоридани имтиҳонҳо ва санҷишҳои даврӣ омодагии худро дар сатҳи баланд, 31% дар сатҳи аз нуктаи назари онҳо зарурӣ, 35% дар сатҳи нокифоя ва 16% умуман надоштани таҷриба мавқеи худро баён намуданд.

- бо назардошти натиҷагирӣ аз тадқиқоти овардашуда, зарурияти на танҳо дар марҳилаи аввали таҳсил, инчунин дар зинаҳои дигар ташкил намудани омӯзиши барномаҳои алоҳида ва ё гузаронидани тренингҳо ба донишҷӯён дар доираи имкониятҳои муассисаҳои таҳсилоти олий ва ба донишҷӯён супоридани сертификат ва дигар ҳуҷҷатҳои тасдиқкунандаи истифода бурда тавонистани барномаҳои баҳогузорӣ ба донишу малакаи донишҷӯён ҳамчун мавзуи муҳим арзёбӣ карда мешавад, чунки зиёда аз 23% донишҷӯён дар ақидае мебошанд, ки агар донишу малакаи пурраи истифодаи барномаҳоро мавриди истифодаи пурра метавонистанд, мумкин ҳолате ҷой медошт, ки супоридани имтиҳон дар доираи талаботи минималӣ имконпазир мегардид.

- дар доираи талаботи ягонаи дар донишгоҳ тадбиқшаванда ба донишҷӯён супоридани ҳуҷҷатҳои расмӣ, ворид намудани маълумот ба сомонаҳо оид ба талаботи заминавии супоридани имтиҳонҳо, кам ва ё зиёд намудани ҳолҳо вобаста ба талаботи ҷойдошта, аз он ҷумла зимни иштирок дар машғулиятҳо, иҷрои корҳои мустақилона, лоиҳаҳои инноватсионӣ ва ғайра.

- вобаста ба талаботи ҷойдоштаи аз худ намудани барномаҳои таълимӣ фанҳо вобаста ба гурӯҳбандии онҳо дар барномаҳои таълимии ҳар як ихтисос ба асос гирифтани муваффақиятҳои ба дастовардаи донишҷӯён дар ҳар як марҳилаи таҳсил ва ворид намудани онҳо ба рӯйхати махсус барои мисол “истеъдодҳои умедбахши таълимгоҳи мо”, “барномасозони муваффақи донишгоҳ”, “донандагони якҷанд забони хориҷии донишгоҳ” ва дигар додашудаҳо ва дар ин раванд ворид намудани маълумотҳои мазкур ба сомонаҳои расмӣ муассисаҳои таҳсилоти олий ҳамчун заминаи ба роҳ мондани барномаҳои таълимӣ-тарбиявии муаррифии истеъдодҳо ва идораи тағйироти дар донишгоҳ мавҷудбуда, ки дар ин раванд метавонанд чунин масъалаҳо зери таҳлил қарор гиранд:

Боиси зикр он аст, ки барои ба назар гирифтани фаъолияти фаъоли донишҷӯ дар иҷрои салоҳият ва ташкили ҷаҳорҷӯбаи ба назар гирифтани фаъолияти фаъоли донишҷӯ, пеш аз ҳама, он шартҳо ё меъёрҳои баҳогузорӣ аз нигоҳи таҳлили квалиметрӣ интихоб кардан лозим аст, ки дар барномаи таълимӣ, масалан, иҷрои кори курсӣ, таҳлили ҳисоббарорӣ ва графикӣ, имтиҳон, тест ва ғайра оварда шудаанд. Аз ин рӯ, зарурати муайян кардани шароити иловагии таҳлилу ҳулосабарорӣ аз ташкили ҷараёни таълиму тарбия, ки аз нуктаи назари мо ин тадбиқи технологияҳои интегративӣ баланд бардоштани сифатаи таҳсилот ба ҳисоб меравад, ки дар маҷмуи зиёди адабиётҳо аз он ҷумла зимни интихоби роҳҳои гуногун бо истифода аз назария ва амалияи моделзосӣ риёзӣ ба тарзи возеҳ нишон дода шудааст.

Муқаррир: Шоҳиён Н.Н., д.и.п., профессори ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода

Адабиёт

1. Андреев В.И. Педагогика высшей школы. Инновационно–прогностический курс. учеб. пособие. – Казань: Центр инновационных технологий, 2008. – 500 с.
2. Бордовской Н.В. Современные образовательные технологии: учеб. пос. / коллектив авторов; под ред. 2-е изд., стер. - М.:КНОРУС, 2011- 432 с.
3. Делия В.П. Актуальные проблемы педагогической инноватики: Материалы международной научно – практической конференции. Под ред. ИСЭПиМ, 22-23 апреля 2009 г. – Балахиша, ИСЭПиМ, 2009 – 373.
4. Катаев А.Х., Шоев Н.Н. Кредитная технология обучения: проблемы и перспективы. – Душанбе: «Ирфон», 2007. – 316 с.
5. Исаева З.А., Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Активные методы формы обучения в высшей школе: Учебно-методическое пособие. – Алматы: Казак университети, 2005. – 122 с.
6. Сергеева В.П., Помыдова Л.С. Инновации в образовательном процессе: учебно – методическое пособие для студентов и аспирантов высш. учеб. зав. – М.: УЦ «Перспектива», 20012. – 182 с.
7. Гретченко А.И.Болонский процесс: интеграция России в европоеское м мировое образовательное пронстранство / А.И.Гретченко, А.А.Гретченко.-М.: КНОРУс, 2013.- 430 с.
8. Трайнев В.А.,Мкртчян С.,Савельев А.Я. Повышение качество высшего образования и Болонский процесс.Обобщение отчетвенной и зарубежной практики. -М.:Издательство “Дашков И.К.” 2007.-392с.
9. Васильев В.И., Красильников В.В., Плакий С.И., Тягунова Т.Н. Оценка качества деятельности образовательного учреждения. М.: - Издательства ИКАР, 2005.-320
10. <https://kartaslov.ru/значение-слова/интегративный>
11. Профессиональная педагогика: учебник для студентов, обучающихся по педагогическим специальностям и направлениям.-2-е изд.. перераб. И доп.-М.: Ассоциация «Профессиональное образование», 1999.-904с.
12. Педагогические технологии дистанционного обучения / Ф.В.Шарипов , В.Д.Ушакову.- М.: Университетская книга, 2016.-304 стр
13. Шоҳиён Н.Н., Икромӣ Х.И., Наботов Ю.Ш., Чаъфаров А.С. Рақобатшиносӣ ва худташаккулёбии касбӣ. – Душанбе: «Ирфон», 2016. – 448 с.
14. Журавлев П.В. Карташов С.А. Маусов Н.К.Одегов Ю.Г.Персонал. Словарь понятие и определений.-М. «Экзамен»- 1999-512с
15. Гершунский Б.С. Философия Образования для XXI века: учеб. пос. для самообразования. Изд. 2–е, переработанное и дополнение. – М.:
16. Хованов Н.В. Математические основы теории шкал измерения качества. - Л. : Изд-во ЛГУ, 1982. - 185 с. : ил. ; 20 см. - Библиогр.: с. 169-184 (228 назв.)

ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ПЕДАГОГИИ ИНТЕГРАТИВИИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ ТАҲСИЛОТИ ДАР МУҲИТИ ИННОВАТСИОНӢ-ИТТИЛООТИ МУАСИСАИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои вобаста ба асоснокнамоии илмӣ-амалиявӣ оид ба аҳаммият ва зарурияти таҳия ва татбиқи технологияҳои педагогии интегративии баланд бардоштани сифтаи таҳсилоти олии назардошти ба асос гирифтани марҳилаҳои расидан ба ҳадафи мазкур, яъне робита ва мувофиқанамоии мазмуну мундариҷаи таҳсилот дар доираи барнома ва Стандартҳои давлатии таҳсилоти олии дар марҳилаи аввал, инчунин бо корфармояндагон, дар марҳилаи дуюм ва дар доираи интиҳоби мувофиқанамоии ин мавзӯҳо ба асос гирифтани талаботи воридшавӣ ба чараёни Болон оварда шудаанд. Инчунин бо назардошти таҳлили луғавӣ ва бо истифода аз маҷмуи

зиёди мақолаҳо, монографияҳо ва дигар маводҳои олимон ва муҳаққиқон ғояҳо ва мақсадҳои дидактикии татбиқи технологияҳои номбурда марҳила ба марҳила дар доираи пешниҳоди ҷузъҳои таркибии талаботи касбӣ – таҳассусӣ, модели идораи фаъолияти инноватсионӣ муассисаи таҳсилоти олий зимни баланд бардоштани сифатаи таҳсилот ва дар ин асос пешниҳод муаллифи интихоби мавзӯ, пайдарҳамии ба якдигар таъсир расонӣ, баякдигар воридшавии маъноии технологияҳои интегративии баланд бардоштани сифати таҳсилоти олий дар муҳити инноватсионӣ-иттилоотӣ муассисаи таҳсилоти олии касбӣ оварда шуда дар асооси тадқиқотҳо ва озмоишҳои педагогӣ валиднокӣ ва эътимоднокии тадқиқотҳо асоснок карда шудаанд.

Калидвожаҳо: технология, технологияҳои интегративӣ, сифати таҳсилот, модел, квалиметрия, меъёр, ҷараён, идораи сифтаи таҳсилот, натиҷагирӣ, додашудаҳо, барномаҳои компютерӣ, инноватсионӣ – иттилоотӣ.

ИНТЕГРАТИВНЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В ИННОВАЦИОННОЙ-ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЕ ВУЗА

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с научно-практическим обоснованием важности и необходимости разработки и внедрения интегративных педагогических технологий повышения качества высшего образования с учетом этапов достижения этой цели, то есть во взаимосвязи и последовательности содержания образования в рамках программы и ГОСТов высшего образования - на первом этапе, а также у работодателей, на втором этапе и в рамках отбора этих предметов, исходя из требований для вступления в Болонскую систему. Также с учетом лексического анализа и использования большого количества статей, монографий и других материалов ученых и исследователей раскрываются идеи и дидактические цели применения упомянутых технологий поэтапно в рамках изложения компонентов профессионально-специализированные требования, модель управления инновационной деятельностью вуза при повышении качества образования и на этой основе автор предлагает выбор темы, последовательность взаимовлияния, содержательную интеграцию технологии повышения качества высшего образования в инновационно-информационной среде вуза, на основе научно-педагогических испытаний обоснована валидность и достоверность исследования.

Ключевые слова: технология, интегративные технологии, качество образования, модель, качественный, критерии, поток, управление качеством образования, результаты, данные, компьютерные программы, инновационно-информационные.

INTEGRATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES FOR HIGHLY IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION IN AN INNOVATIVE INFORMATION ENVIRONMENT OF THE UNIVERSITY

This article discusses issues related to the scientific and practical justification of the importance and need for the development and implementation of integrative pedagogical technologies to improve the quality of higher education, taking into account the stages of achieving this goal, that is, the connection and consistency of the content of education within the framework of the program and GOSTs of higher education - on the first stage, as well as from employers, at the second stage and as part of the selection of these subjects, based on the requirements for entry into Bolon broadcast. Also, taking into account lexical analysis and the use of a large number of articles, monographs and other materials of scientists and researchers, the ideas and didactic goals of using the mentioned technologies are revealed step by step within the framework of setting out the components of professionally specialized requirements, a model for managing the innovation activities of a university while improving the quality of education, and on this basis the author

proposes the choice of topic, the sequence of mutual influence, the meaningful integration of technology for improving the quality of higher education in the innovation and information environment of the university; based on scientific and pedagogical tests, the validity and reliability of the study is substantiated.

Keywords: *technology, integrative technologies, quality of education, model, qualitative, criteria, flow, quality management of education, results, data, computer programs, innovation and information.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Чумъахонзода Навруз Чумъахон - Донишгоҳи давлатии Данғара, омӯзгори калони кафедраи информатика ва телекоммуникатсия. Суроға: ноҳияи Данғара, кучаи марказӣ 25, E-mail navruz_87@bk.ru*

Сведения об авторе: *Джумъахонзода Навруз Джумъахон - Дангаринский государственный университет, старший преподаватель кафедры информатики и телекоммуникация. Адрес: Дангаринский район, Центральная улица, 25, E-mail navruz_87@bk.ru*

Information about the author: *Jumakhonzoda Navruz Jumakhon - Danghara State University, senior lecturer at the Department of Informatics and Telecommunications. Address: Danghara district, 25 Central street, E-mail navruz_87@bk.ru*

Мушкилоти муҳимтарини методикаи таълими забони хориҷӣ ин тақомули малакаҳои муоширатии хонандагон маҳсуб меёбад, яъне ба забони хориҷӣ боовоз, равон, бо танаффуси дуруст (синтагма), беғалат гуфтугӯ кардан ва амиқ фаҳмидани сухани ҳамсӯҳбат (гӯянда) мебошад. Дар ҳама давру замон аксари гурӯҳи илмии методистон бо коркарди самти муоширатӣ машғул буданд. Ба онҳо мансубанд, методистони рус А.А. Леонтьев, В.Г. Костомаров, О.Д. Митрофанова, ки дар Донишкадаи забони русӣ ба номи А.С. Пушкин фаъолият менамуд, намояндаи методи фаъолгардонии имкониятҳои захиравии шахсият Г.А. Китайгородская, методистон-равоншиносон Э.П. Шубина, И.П. Гурвич, И.Л.Бим.

Дар баробари тафовутнокии методология ва технологияи таълим олимони мазкур бисёр чизҳои арзишнокро ба назария ва амалия ворид намудаанд. Муносибати ҳар як олим ба соҳаи методика бешубҳа, хусусияти хос дорад ва ба рушди минбаъдаи илм саҳмгузор аст. Агар ба ҳақиқат назар афканем, таҳқиқ намудани ақаллан як чӯзӣ муоширатӣ ё яктарафа таҳқиқ намудани он ҳеҷ як натиҷае намебахшад. Дар баробари идома ёфтани пажӯҳишҳои илмии методистон ва ҷустуҷӯи амалии омӯзгорон рӯшан гардид, ки мо бояд на танҳо бо як тамоюлотӣ устувор сару кор дошта бошем, балки бо методҳои таълим, ки айни ҳол дар ҷодаи назария дар дараҷаи кофӣ дарк карда нашудаанд ва тасвир ҳам нашудаанд, машғул бошем [8, с. 22].

Норасоихҳои давраи шуравӣ дар соҳаи методикаи оммавии мактабӣ дар таълими забонҳои хориҷӣ аз он иборат буд, ки забони хориҷӣ дар “шуур”-и хонандагон боқӣ мемонд, на дар “нутқашон”. Ин дар он инъикос меёбад, ки аксари шахрвандони даврони шӯравӣ ҳатто даҳсолаҳо як забонро меомӯختанд, маълумоти бузург мегирифтанд, аммо дар баробари он ба забони омӯхташаванда ҳарф зада наметавонистанд. Ин хориҷиёнро ҳамеша дар ҳайрат мегузошт, аз он ҷумла вазъи забонмӯзӣ дар давлатҳои инкишофёфта низ бад набуд, аммо омӯзандагон хеле кам сухан мекарданд. Камбудии методикаи даврони шӯравӣ дар он буд, ки хонандагон ва донишҷӯён дар дарс муаллимонро бисёр гӯш мекарданд, яъне тамоми вақти дарс омӯзгор сухан мекард. Дигар норасоӣ он буд, ки аксар омӯзгорон ба истифодаи беғалати забон дар шароити набудани малакаҳои ақалии гапзанӣ дар хонандагон таваҷҷӯҳи калон зоҳир мекарданд [11, с. 18].

Дар натиҷа одами шуравӣ, ки забони хориҷӣ омӯхтааст, пеш аз он ки ақидаи худро ба забони хориҷӣ баён созад, чуқур фикр мекард, ки чӣ гуна бояд ҳарф занад, чӣ гӯяд, ки бехато бошад, худро дар ин асно хеле ноҳинҷор эҳсос мекард. Аксар одамонро, ки дар даврони Иттиҳоди шӯравӣ забони хориҷӣ омӯхтаанд, як бемории руҳии ба забони хориҷӣ гап задан фаро гирифта буд.

Муносибати муоширатӣ (коммуникативӣ) қариб 20 сол мешавад, ки ҷойгоҳи худро дар соҳаи назария ва амалияи таълими забони хориҷӣ ҳам дар Тоҷикистон ва ҳам берун аз он устувор гардондааст. Роҳҳои рушди он дар мамлакатҳои мухталиф хусусиятҳои хоси худро дорад, ки аз ҳаммаъногии он дарак медиҳад. Истифодаи методикаи муоширатӣ ин зарурияти объективӣ мебошад, ки тибқи қонуниятҳои таълими дилхоҳ ироа мегардад. [3,28]

Мусаллам аст, ки одамон аз қадимулайём забонҳои гуногунро меомӯзанд ва онро барои дар фаъолияти оянда истифода бурдан азхуд менамоянд. Инчунин, истифодаи дониш, малака ва маҳорат, пеш аз ҳама, бояд ба он шароити таълим, ки қаблан истифода шудааст, мувофиқ бошад. Аз ин лиҳоз, бо мақсади омода кардани хонанда ба иштироки муоширати хориҷӣ бояд дар синфхона фазои забони хориҷӣ ташкил карда шавад. Дар натиҷа раванди таълим бояд қолаби ҷараёни муоширатро гирад. Бинобар ин, шароити мазкур ғояи таълими муоширатиро муайян мекунад. Дар ин ҳолат муоширатнокӣ на ҳамчун принсипи методӣ,

балки чун принципи методологӣ, ки аз як тараф принципи методи таълим, аз тарафи дигар интихоби методи умумии даркунӣ-барои заминасозии раванди таълим дида баромада мешавад, бояд ҳангоми таълими забони хориҷӣ қабул карда шавад [9, с. 48].

Ҳамаи ин албатта, маъноӣ онро надорад, ки раванди таълим дар асоси нусхаи раванди муошират бояд амалӣ гардад, зеро аз он, дар раванди таълим шояд мавҷуданд, ки аз назари таълим маъноӣ надоранд, тарҳрезӣ карда мешавад. Барои ин омӯзгор пеш аз ҳама бояд раванди таълимро дар асоси методи муоширатӣ тибқи талабот нисбат ба дарси замонавӣ тарҳрезӣ намояд.

Ин усул тавачҷӯҳи донишҷӯро ба рушди малакаҳои муошират равона мекунад ва ба онҳо имкон медиҳад, ки забонро дар ҳолатҳои воқеии муошират самаранок истифода баранд. Мо принципҳои асосии ин усул, нақши он дар раванди таълим, манфиатҳо ва хусусиятҳои татбиқи онро дар гурӯҳҳои гуногуни синну сол мебинем. Усули мазкурро омӯхта, таҳлил намуда, дар ин мақола барои истифодаи он дар амалияи таълим тавсияҳо медиҳем.

Ҳадафи асосии усули муошират таълим додани донишҷӯен барои истифодаи забон дар муоширати воқеӣ мебошад. Донишҷӯен бо истифода аз он дар ҳолатҳо ва заминаҳои гуногун сухан гуфтан, гӯш кардан, хондан ва навиштанро ба забони хориҷӣ меомӯзанд. Дар усули муошират забон дар заминаи ҳолатҳо ва вазифаҳои воқеӣ омӯхта мешавад. Донишҷӯен истифодаи забонро барои ноил шудан ба ҳадафҳои мушаххас, ба монанди фармоиш додани хӯрок дар тарабхона, пурсидани роҳ аз роҳгузарон ё муошират ба забонҳои модарӣ меомӯзанд.

Дар усули муошират донишҷӯен дар раванди таълим фаъолона иштирок мекунанд. Онҳо чуфт-чуфт ё дар гурӯҳҳо кор мекунанд, ба забони хориҷӣ бо ҳамдигар гуфтугӯ мекунанд, супоришхоро ҳал мекунанд ва проблемгузори карда, лоиҳахоро иҷро мекунанд. Ин ба онҳо кӯмак мекунад, ки малакаҳои муошират ва эътибор ба истифодаи забонро инкишоф диҳанд [8, с. 33].

Принципҳои асосии усули муошират ба фароҳам овардани муҳити муассир ва ҳамфаъолии омӯзишӣ мусоидат мекунанд, ки дар он донишҷӯен метавонанд малакаҳои муоширатии худро инкишоф диҳанд ва онҳоро дар амал татбиқ намоянд.

Тавсияҳо оид ба истифодаи усули коммуникатсионӣ дар амалияи таълим

Эҷоди ҳолатҳои муоширатии аслий. Бояд кӯшиш ба ҳарч дод, ки вазиятҳои воқеиро эҷод кунед, ки дар он донишҷӯен метавонанд забонро барои муошират истифода баранд. Ин метавонад нақшофарӣ, мубоҳиса, ҳалли муштараки мушкилот, лӯқмапартоӣ, мусоҳиба, муколама, ҳучуми зеҳнӣ ва ғайра бошад. Муҳим он аст, ки донишҷӯен худро чалб ва ҳавасманд ҳис кунанд, ки забонро барои ноил шудан ба ҳадафҳои мушаххас истифода баранд. Иштироки фаъолонаи ҳамаи донишҷӯенро нигоҳ доштан лозим аст.

Ҳамаи донишҷӯенро барои иштироки фаъол дар муошират ҳавасманд кунед. Ба ҳар як донишҷӯ имконият диҳед, ки фикру ақидаҳои худро озодона беистихола баён кунанд. Фазаи мусбӣ ва муносибати эҳтиромона ба андешаи ҳар як иштирокчиро нигоҳ доред. Ба рушди малакаҳои гӯш кардан ва ҳарфзанӣ диққат диҳед, зеро онҳо асоси усули муошират мебошанд. Ба донишҷӯен имконият диҳед, ки намудҳои гуногуни маводи аслиро гӯш кунанд ва таҳлил кунанд ва дар муколама ва мубоҳисаҳо фаъолона иштирок кунанд.

Фазаи забони хориҷӣ дар дарс омода созед ва фикру мулоҳизаронии донишҷӯенро дастгирӣ кунед. Ҳангоми муошират ба донишҷӯен кӯмаки забонӣ расонед ва ба онҳо дар мубориза бо мушкилот ва васеъ кардани луғати худ дасти ёрӣ дароз кунед. Инчунин ба фикру мулоҳизаҳо диққат диҳед, то донишҷӯен дар бораи муваффақиятҳо ва соҳаҳои беҳбудии худ маълумот гиранд. Усулҳо ва маводҳои гуногунро истифода баред. Барои нигоҳ доштани шавқу завқ ва ҳавасмандии донишҷӯен усулҳо ва маводҳои гуногуни омӯзишро истифода баред. Инҳо метавонанд матнҳои аслий (аутентивӣ), аудио ва видео, бозиҳои таълимӣ, бозиҳои нақшофарӣ ва ғайра бошанд, мутобиқ кардани мавод ба сатҳи дониш ва ниёзҳои донишҷӯен хеле муҳим аст. Грамматика ва луғатро ба вазифаҳои муоширатӣ ворид

кунед, то донишчӯен онҳоро дар ҳолатҳои воқеӣ татбиқ намоянд. Танҳо бо машқҳои грамматика ва луғат маҳдуд нашавед, балки ба донишчӯен иҷозат диҳед, ки онҳоро дар заминаи муошират истифода баранд. Омӯзиши мустақили забонро дастгирӣ кунед. Донишчӯенро ташвиқ кунед, ки мустақилона забон омӯзанд ва ба онҳо захираҳо ва маводҳоро барои таҷрибаи иловагӣ пешниҳод кунед. Захираҳо, барномаҳо ва китобҳои муфиди онлайнро тавсия диҳед, то ба онҳо дар рушди малакаҳои муоширатии худ кӯмак расонанд. Бо риояи ин дастурҳо, шумо метавонед усули муоширатро дар амалияи таълим самаранок истифода баред ва ба донишчӯен дар рушди малакаҳои муоширати худ ба забони хориҷӣ кӯмак расонед [3, с. 18].

Яке аз фарқиятҳои асосии усули мазкур ин истифодаи индуксия аст, на дедуксия. Яъне, зарурати хондани лексияҳо ва таҳияи қоидаҳо аз ҷониби муаллим аз байн меравад, онҳо ҳатто бе тафсири шифоҳии худ аз ҷониби донишчӯ фаҳмида мешаванд. Ҳангоми омӯзиши забони хориҷӣ омӯзгор бояд бахши грамматикаро ҷунун омӯзонд, ки донишчӯён худашон аз мавзӯӣ натиҷабардорӣ намуда, хулосабарорӣ кунанд ва дар ҷаҳод худашон қоидаҳои грамматикиро эҷод кунанд.

Пештар омӯзиши забонҳои хориҷӣ асосан ба рушди салоҳияти грамматикӣ равона карда шуда буд. Ҷунин мешумориданд, ки машқҳои грамматикӣ, ки контекстро ба назар намегиранд, ба ташаккули одати истифодаи дурусти забон кӯмак мекунанд. Тавассути аз ёд кардани муқолаҳо ва ибораҳо, ислоҳи ҳатоғиҳо дар шакли шифоҳӣ ё ҳатгӣ, назорати доимии муаллим дар усулҳои кӯҳна бенатиҷа кӯшиш карданд, ки аз гуфтори нодуруст қанорагирӣ кунанд.

Аммо, равиши коммуникатсионӣ, пеш аз ҳама, на ба дурустии сохторҳои забон (гарҷанде, ки ин ҷанба низ муҳим боқӣ мемонад), балки ба ҷунин параметрҳои дигар равона карда мешавад:

- ҳамкориҳои иштирокчиён дар раванди муошират, яъне дарки вариантҳои имконпазири рушди муқолама;
- фаҳмидан ва ноил шудан ба ҳадафи умумии муоширатӣ;
- кӯшиши шарҳ додан ва баён кардани мазмуну мундариҷаи матн бо роҳҳои гуногун, яъне рушди малакаи тарҷума;
- тавсеаи салоҳияти як иштирокчии муошират тавассути муошират бо дигар иштирокчиён.

Муаллим ҳангоми истифодаи усули муошират лексияҳо намехонад ва қоидаҳоро бо истифода аз истилоҳоти грамматикӣ таҳия намекунад, балки одатан ҳамчун: ерданчӣ, дӯст, мушовир дар дарс боқӣ мемонад.

Таваҷҷуҳ дар дарси забони хориҷӣ ба омӯзиши гурӯҳӣ равона карда мешавад. Вазифаи муаллим ба донишчӯен омӯзонидани якҷоя кор кардан (қори гуруҳӣ), аз омӯзиши инфиродӣ дур шудан, супоришҳоро мустақилона интиҳоб ва ҳал намудан аст. Донишчӯ гӯш кардани ҳамсабақони худро меомӯзад, дар гурӯҳ сӯҳбатҳо ва мувоҳишаҳо мегузаронад, дар якҷоягӣ бо дигар аъзои гурӯҳ дар лоихаҳо кор мекунад. Донишчӯ нисбат ба муаллими худ ҳамчун модел бештар ба ӯ ҷун ҳамсуҳбати худ таъа мекунад. Усули муассир инҷунин ҷалби донишчӯ ба муҳити касбии забон дар баробари таҳсил дар гурӯҳи забонҳои муоширатӣ мебошад [2, с. 94,110].

Хулоса. Усули муоширатии омӯзиши забонҳои хориҷӣ равиши муассирест, ки ба рушди малакаҳои муоширатӣ дар донишчӯен асос ефтааст. Он ба донишчӯен имкон медиҳад, ки дар соҳаи забон фаъолона ҳамкорӣ кунанд, малакаҳои суҳанронӣ, фаҳмиш ва мутобиқшавӣ ба ҳолатҳои гуногуни муоширатро инкишоф диҳанд. Принсипҳои асосии усули муошират истифодаи фаъоли забон, ҳидоят ба вазифаҳо ва контекстҳои воқеии муоширатӣ, инҷунин ба назар гирифтани ниёзҳо ва манфиатҳои инфиродии донишчӯен мебошанд.

Муошират дар раванди омӯзиши забонҳои хориҷӣ нақши муҳим мебозад, зеро он ба донишчӯен имкон медиҳад, ки дониш ва малакаҳои худро дар амал татбиқ намоянд,

салоҳияти нутқ ва муоширати худро инкишоф диҳанд. Афзалиятҳои усули муошират ин баланд бардоштани ҳавасмандии донишҷӯен, рушди малакаҳои мустақилона, ҳамкорӣ ва ташаккули эътимод ба истифодаи забонро дар бар мегиранд.

**Муқарриз: Наврасов А.Б., н.и.п., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода
Адабиёт**

1. Аванесов, В.С. Методологические и теоретические основы тестового педагогического. - Душанбе, Омӯзгор. 2006
2. Ингенкамп, К. Педагогическая диагностика: Пер. с нем. - М.: Педагогика, 1991. – 240 с.
3. Полонский, В.М. Словарь понятий и терминов по образованию и педагогике. - М., 2000. - 230 с.
4. Приходько В. Подготовка преподавателей технических дисциплин в соответствии с международными требованиями / В. Приходько, А. Соловьев // Высшее образование в России – 2008 – №10. – С. 43–49.
5. Пассов, Е.И. Урок иностранного языка в средней школе [Текст] / Е.И. Пассов – М.: Просвещение, 1988. - С.13-41.
6. Педагогика профессионального образования / Под ред. Сластенина В.А. – М., 2007.
7. Педагогические технологии дистанционного обучения / Под ред. Е.С. Полат. - М.: Академия, 2006.
8. Alderson, T.C., Krانke K.T. Reviews of English language Proficiency tests, Waschingon, DC.

ИСТИФОДАИ МЕТОДИКАИ МУОШИРАТӢ ДАР ДАРСИ ЗАБОНИ ХОРИЧӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаи методикаи таълими забони хориҷӣ чун тақомули малакаҳои муоширатӣ дар ҳонандагон таҳқиқ карда мешавад. Бо қорқарди самти муоширатӣ каму беш гурӯҳи методистон-олимон машғул шудаанд. Бояд зикр намуд, ки ба ин гурӯҳ олимони Донишкадаи давлатии забони руси ба номи А.С.Пушкин, намояндагони методи фаъолгардонии имкониятҳои захиравии шахсӣ, методистон-психологон А.А.Леонтьев, В.Г. Костомаров, О.Д. Митрофанова, Г.А. Китайгородская, Э.П. Шубина, И.П. Гурвич, И.Л.Бим. дохил мешаванд.

Дар баробари мавҷудияти тафовут байни методология ва технологияи таълим ин олимони дар назария ва амалия арзишҳои зиёдеро гузоштанд. Муносибати ҳар як олим бешубҳа, хусусияти ҳос ва инкишофи минбаъдаи худро дорад. Дар ҳақиқат, тадбири танҳо қисмати муошират дар алоҳидагӣ, яъне таҳқиқоти яқтарафаи он шояд ягон натиҷабаш набошад, зеро дар як низоми қор мавҷуд набуд, инчунин принципҳои асосии ин низом эътироф нашуда буд. Чӣ қадаре ки қорҳои илмӣ таҳқиқотӣ аз қониби методистон ва қустуҷӯи амалии омӯзгорон давом меёфтанд, ҳамон қадар рӯшан мегардид, ки мо ҳоло на танҳо бо тамоюлоти мустақам сару қор дорем, балки бо методи таълим дучор мешавем, ки альон дар дараҷаи қофӣ назариявӣ эътироф нашудааст ва тасвири он ҳам кам андар кам аст.

Камбудиву норасоии методикаи шӯравӣ дар таҳсилоти муассасаҳои миёна ва олий (ғайр аз муассасаҳои махсус) дар азҳудқунии қабонҳои хориҷӣ он буд, ки қабони хориҷӣ дар “майнаи” ҳонандагон монета шуда мемонд, на дар “нутқи” онҳо тқомул меёфт. Ин дар он ифода мегардид, ки аксарияти шахрвандони давраи шӯравӣ як қабонро даҳсолаҳо меомӯхтанд, маълумоти хеле зиёди назариявӣ мегарифтанд, аммо дар баробари ҳамаи ин ба қабони хориҷӣ ҳарф зада наметавонистанд. Аз ин лиҳоз хориҷиён дар ҳайрат мемонданд.

Қалидвожаҳо: методикаи таълим, методи муоширатӣ, арзишҳои фарҳангӣ-иҷтимоӣ, самти муошират, технологияи таълим, таҳқиқотҳои илмӣ.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ МЕТОДИКИ НА УРОКЕ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В статье рассматривается важнейшая проблема методики преподавания иностранных языков-развитие у изучающихся коммуникативных навыков. Разработкой коммуникативного направления в той или иной мере занимались многие научные коллективы-методисты. К ним следует отнести Институт русского языка имени А.С.Пушкина (А.А.Леонтьев, В.Г. Костомаров, О.Д. Митрофанова), представителей метода активизации резервных возможностей личности Г.А. Китайгородская, методистов и психологов Э.П. Шубина, И.П. Гурвича, И.Л. Бим.

При всем различии методологий и технологий обучения все эти ученые внесли в теорию и практику много ценного. Подход каждого ученого, несомненно, своеобразен и имеет право на дальнейшее развитие. Правда, внедрение лишь элементов коммуникативности не приносило, да и не могли принести желаемых результатов, т.к. не было системы работать, не были осознаны основные принципы этой системы. Но по мере того, как продолжались научные исследования методистов и практические поиски учителей, становилось ясно, что мы имеем дело не просто с устойчивой тенденцией, а с методом обучения, который пока в достаточной степени теоретически не осмыслен и не описан.

Недостаток советской методики массового школьного вузовского (за исключением специальных вузов) обучения иностранному языку было то, что иностранный язык оставался у учащихся «в голове, но не на языке». Это выражалось в том, что большинство советских граждан годы и даже десятилетия изучали всего один иностранный язык, получали огромное количество теоретической информации, но при этом не могли говорить на данном языке, что всегда вызывало удивление иностранцев. В том числе из развивающихся стран, которые на неплохом уровне осваивали иностранные языки всего за один год.

Ключевые слова: методика преподавания, коммуникативный метод, социально-культурные ценности, коммуникативное направление, технология обучения, научные исследования.

USE OF COMMUNICATION METHODS IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS

In this article, the issue of the foreign language teaching method as the improvement of students' communication skills is investigated. A group of methodologists-scientists is more or less engaged in the development of communication direction. It should be mentioned that this group includes scientists of the Institute of Russian Language named after A.S. Pushkin, representatives of the method of activation of personal resources, methodologists-psychologists A.A. Leontiev, V.G. Kostomarov, O.D. Mitrofanova, G.A. Kitaigorodskaya, E.P. Shubina, I.P. Gurvicha, I. L. Bim. are included.

Along with the existence of differences between the methodology and technology of education, these scientists put a lot of values in theory and practice. The attitude of each scientist undoubtedly has its own characteristics and further development. In fact, the application of only the part of communication in isolation, that is, its one-sided research, may not have any results, because there was no working system, and the main principles of this system were not recognized. The more the scientific research work by methodologists and the practical search of teachers continued, the more it became clear that we are now dealing not only with strong trends, but also with a method of education that is not recognized at a sufficiently theoretical level and the picture it is also less and less.

The shortcomings of the Soviet method in the education of secondary and higher institutions (except for special institutions) in the acquisition of foreign languages was that the foreign language remained an obstacle in the "brain" of the students, and not in their "speech". This was reflected in the fact that the majority of citizens of the Soviet era studied the same language for decades,

received a lot of theoretical information, but despite all this, they could not speak a foreign language. In this regard, foreigners were surprised.

Keywords: *teaching method, communication method, cultural-social values, direction of communication, teaching technology, scientific researches.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Камолова Бибикалон Бобомулоевна - Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи забонҳои романӣ-германӣ. Нишонӣ: 734019. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 927530255*

Сведения об авторе: *Камолова Бибикалон Бобомулоевна –Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, кандидат педагогических наук, доцент кафедры романо-германских языков. Адрес: Республика Таджикистан, 734019, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6, тел. (+992) 927530255*

Information about the author: *Kamolova Bibikalon Bobomuloevna -Tajik International University of Foreign languages named after Sotim Ulughzoda, candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of Romano-Germanic languages. Address: Republic of Tajikistan, 734019, Dushanbe, st. Muhammadiev, 17/6, tel. (+992) 927530255*

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА
СТУДЕНТОВ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Каюмов А. Дж.

Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде

Эффективность формирования познавательного интереса студентов заключается в том, что она помогает студентам лучше усваивать информацию, проявлять большую активность в учебном процессе, искать дополнительные источники информации и применять полученные знания в реальной жизни. В свою очередь, это может повысить уровень учебных достижений и мотивации студентов.

Когда студенты заинтересованы в учебной теме, они чаще проявляют большую самостоятельность, креативность и инициативу. Они начинают задавать вопросы, искать ответы и исследовать тему самостоятельно. Это может привести к развитию их критического мышления и способностей к решению проблем. Таким образом, формирование познавательного интереса может способствовать развитию общих учебных навыков [4, с. 29].

Кроме того, познавательный интерес может помочь студентам лучше понимать и применять учебный материал в реальной жизни. Когда студенты видят связь между учебным материалом и реальными проблемами и задачами, они могут использовать полученные знания и навыки в своей повседневной жизни. Это может улучшить их качество жизни и повысить уровень удовлетворенности от обучения.

Таким образом, познавательный интерес студентов к учебной теме может быть очень полезным в процессе обучения и развития. Преподаватели могут использовать разнообразные методы и стратегии, чтобы сделать учебную тему более интересной и понятной для студентов, а также помочь им найти внутреннюю мотивацию для изучения данной темы [2, с. 127].

Эффективность формирования познавательного интереса у студентов к изучению английского языка зависит от многих факторов, таких как методы преподавания, качество учебных материалов, мотивация студентов и их предыдущий опыт изучения языка [7 с. 39].

Один из ключевых факторов в формировании познавательного интереса студентов - это преподаватель. Преподаватель должен использовать интересные и эффективные учебные материалы, применять разнообразные методы преподавания, чтобы заинтересовать студентов, и обеспечить достаточный уровень поддержки и мотивации [10 с. 190].

Качество учебных материалов также имеет значение. Учебники, статьи и другие материалы должны быть актуальными, содержать интересную информацию и быть адаптированными к уровню студентов. Интерактивные учебные материалы, такие как видеоуроки, игры и интерактивные тесты, могут быть особенно полезны в формировании познавательного интереса.

Мотивация студентов также важна. Студенты, которые видят ценность изучения английского языка и понимают, как они могут использовать свои знания в будущем, склонны быть более заинтересованными и мотивированными. Поэтому преподаватели должны помогать студентам понимать ценность изучения английского языка и стараться связать учебный материал с реальными ситуациями и примерами.

Наконец, предыдущий опыт изучения языка также может оказать влияние на формирование познавательного интереса студентов. Студенты, которые имеют положительный опыт изучения английского языка в прошлом, склонны к большему интересу к языку в будущем. Поэтому преподаватели должны стараться создавать положительный и эффективный опыт изучения английского языка у своих студентов.

В целом, эффективность формирования познавательного интереса студентов к изучению английского языка зависит от сочетания этих факторов и может быть достигнута путем тесного сотрудничества между преподавателем и студентом.

Формирование познавательного интереса студентов может положительно влиять на их обучение и достижение учебных целей. Когда студенты заинтересованы в теме и мотивированы изучать ее, они могут лучше усваивать информацию, проявлять большую активность в учебном процессе, искать дополнительные источники информации и применять полученные знания в реальной жизни.

Формирование познавательного интереса может также способствовать развитию самостоятельности и творческого мышления студентов. Когда студенты заинтересованы в учебной теме, они часто начинают задавать вопросы, искать ответы и исследовать тему самостоятельно. Это может привести к развитию их критического мышления и способностей к решению проблем.

Однако, формирование познавательного интереса студентов может быть сложной задачей. Некоторым студентам не интересна изучаемая тема, они не мотивированы или не видят связи между учебным материалом и реальной жизнью. В этом случае преподаватели должны использовать разнообразные методы преподавания, учитывать уровень подготовки студентов, создавать интересные и доступные учебные материалы, использовать примеры из реальной жизни и стараться связать тему с интересами и потребностями студентов.

Кроме того, мотивация студентов является ключевым фактором в формировании познавательного интереса. Преподаватели могут помочь студентам найти внутреннюю мотивацию, связать изучаемую тему с их целями и показать, какие возможности открываются перед ними при овладении определенными знаниями и навыками.

В целом, формирование познавательного интереса у студентов является важным аспектом обучения и может существенно повысить эффективность учебного процесса. Преподаватели должны уделять достаточно внимания этому аспекту, используя разнообразные методы преподавания и мотивационные стратегии.

Эффективность формирования познавательного интереса у студентов заключается в том, что это может привести к:

1. Улучшению обучения: когда студенты заинтересованы в учебной теме, они могут лучше усвоить информацию, проявить большую активность в учебном процессе, искать дополнительные источники информации и применять полученные знания в реальной жизни.
2. Развитию самостоятельности и творческого мышления: когда студенты заинтересованы в теме, они часто начинают задавать вопросы, искать ответы и исследовать тему самостоятельно. Это может привести к развитию их критического мышления и способностей к решению проблем.
3. Повышению мотивации: формирование познавательного интереса может повысить мотивацию студентов и заставить их проявлять большую активность в учебном процессе.
4. Связи учебного материала с реальной жизнью: преподаватели могут использовать примеры из реальной жизни и связать тему с интересами и потребностями студентов, что может помочь им понять, какие возможности открываются перед ними при овладении определенными знаниями и навыками.
5. Развитию критического мышления: формирование познавательного интереса у студентов может привести к развитию их критического мышления и способностей к решению проблем, что может быть полезным для их будущей карьеры.
6. Улучшению результатов: формирование познавательного интереса может привести к улучшению результатов студентов в учебе и повысить уровень их достижений.

Формирование познавательного интереса студентов к изучению английского языка может положительно влиять на учебный процесс. К примеру:

Повышение мотивации: формирование познавательного интереса к изучению английского языка может помочь студентам лучше понимать, зачем им нужно изучать язык, и что они могут получить от этого. Это может улучшить их мотивацию и повысить вероятность того, что они будут продолжать изучать язык на долгосрочной основе.

Улучшение понимания материала: когда студенты заинтересованы в теме, они чаще задают вопросы и проявляют большую активность в учебном процессе. Это может помочь им лучше понять материал и глубже усвоить знания.

Развитие навыков: формирование познавательного интереса может способствовать развитию навыков аудирования, говорения, чтения и письма. Когда студенты более заинтересованы в теме, они чаще проявляют большую самостоятельность и инициативу в использовании языка на практике.

Увеличение практики: когда студенты заинтересованы в изучении английского языка, они чаще используют его на практике в своей повседневной жизни. Это может помочь им улучшить свои языковые навыки и уверенность в использовании языка на практике.

Улучшение результатов: формирование познавательного интереса к изучению английского языка может помочь студентам достичь лучших результатов на учебных испытаниях и экзаменах. Более высокие результаты могут повысить уровень мотивации и уверенности студентов в своих способностях.

Таким образом, формирование познавательного интереса студентов к изучению английского языка может быть очень полезным в процессе обучения и развития. Преподаватели могут использовать различные методы и стратегии, чтобы сделать учебный процесс более интересным.

В целом, формирование познавательного интереса у студентов может эффективно влиять на процесс обучения и достижения учебных целей.

Эффективность формирования познавательного интереса студентов к изучению английского языка может быть очень высокой. Интерес студентов к учебной теме может стать ключевым фактором, который повышает их мотивацию и продуктивность в процессе обучения английскому языку.

Когда студенты заинтересованы в изучении английского языка, они могут проявлять большую самостоятельность и активность в учебном процессе. Они начинают искать дополнительные источники информации, просматривать различные материалы и пробовать новые способы учения. Это может привести к улучшению их языковых навыков и лучшему пониманию культуры страны, где английский язык является официальным языком или широко используется в повседневной жизни.

Познавательный интерес также может помочь студентам лучше запоминать и применять учебный материал в реальной жизни. Когда студенты видят связь между изучаемым языком и возможностями, которые он им может предоставить, они могут проявлять большую мотивацию и усердие в изучении языка. Это может помочь им достичь большего уровня владения языком и применять его в различных областях жизни - в работе, во время путешествия, в общении с носителями языка и т.д.

Кроме того, формирование познавательного интереса может помочь студентам избежать монотонности и скучности в процессе изучения английского языка. Увлекательные и интересные занятия и задания могут стимулировать студентов к учебной деятельности и помочь им лучше усваивать информацию.

В целом, эффективность формирования познавательного интереса студентов к изучению английского языка заключается в том, что это может повысить уровень мотивации, активности и продуктивности студентов в учебном процессе, а также помочь им достичь лучших результатов в изучении языка.

Рецензент: Гадоев К.Х. - к.п.н., доцент ТМУИЯ им. С. Улугзаде

Использованная литература:

1. Амонашвили Ш. А., Загвязинский В. И. Паритеты, приоритеты и акценты в теории и практике образования //Педагогика. — 2000. — № 2. — С. 14–16.
2. Бабанский Ю. К. Педагогика: Учебник для вузов. — М.: Просвещение, 1983. — 345с.
3. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: Избранные труды /Под ред. Д. И. Фельдштейна. — М.: Педагогика-Пресс, 2001. — 352с.
4. Божович Л. И., Морозова Н. Г., Славина Л. С. Развитие мотивов учения у школьников. // Вопросы психологии школьника. — М.: АПН РСФСР, 1951, вып. 36. — С.29–105.
5. Выготский Л. С. Лекции по психологии: психологические функции и их развитие в детском возрасте. — СПб.: Союз, 1999. — 143с.
6. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. — СПб.: СОЮЗ, 1997. — 96 с.
7. Дубровина И. В. и др. Психология: Учебник / И. В. Дубровина, Е. Е. Данилова, А. М. Прихожан; Под ред. И. В. Дубровиной. — М.: Прогресс, 2007. — 367 с.
8. Зайцева И. А. Формирование познавательного интереса к учению как способ развития креативных способностей личности. — Ноябрьск, 2005. — 124с.
9. Загвязинский В. И. Методология и методика дидактического исследования. — М.: Педагогика, 1982. — 158с.
10. Кочановская Е. В. Формирование познавательной самостоятельности у школьников: Дисс... канд. пед. наук. — Калининград, 2000. — 197с.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА СТУДЕНТОВ К ИЗУЧЕНИЮ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье речь идет об эффективности формирования познавательного интереса студентов к изучению английского языка. Интерес студентов к учебной теме может стать ключевым фактором, который повышает их мотивацию и продуктивность в процессе обучения английскому языку.

Когда студенты заинтересованы в изучении английского языка, они могут проявлять большую самостоятельность и активность в учебном процессе. Они начинают искать дополнительные источники информации, просматривать различные материалы и пробовать новые способы учения. Это может привести к улучшению их языковых навыков и лучшему пониманию культуры и общества стран, где английский язык является официальным языком или широко используется в повседневной жизни.

Познавательный интерес также может помочь студентам лучше запоминать и применять учебный материал в реальной жизни. Когда студенты видят связь между изучаемым языком и возможностями, которые он им может предоставить, они могут проявлять большую мотивацию и усердие в изучении языка. Это может помочь им достичь большего уровня владения языком и применять его в различных областях жизни - в работе, путешествии, общении с носителями языка и т.д.

Кроме того, формирование познавательного интереса может помочь студентам избежать монотонности и скучности в процессе изучения английского языка. Увлекательные и интересные занятия и задания могут стимулировать студентов к учебной деятельности и помочь им лучше усваивать информацию.

Ключевые слова: формирование, интерес, образование, познавательный, деятельность, развитие, студент, изучение, обучение.

САМАРАНОКИИ ТАШАККУЛИ ШАВҚИ ДОНИШОМУЎЗИИ ДОНИШҚУЎН БА ОМУЎЗИШИ ЗАБОНИ АНГЛИСИ

Дар мақола самаранокии ташаккули таваҷҷуҳи маърифатии донишқуён ба омӯзиши забони англисӣ баррасӣ мешавад. Таваҷҷуҳи донишқуён ба мавзӯи омӯзиши метавонад омили асосӣ бошад, ки ҳавасмандӣ ва маҳсулнокии онҳоро дар раванди омӯзиши забони англисӣ афзоиш диҳад.

Вақте ки донишчӯён ба омӯзиши забони англисӣ тавачҷух доранд, онҳо метавонанд дар раванди таълим мустақил ва фаъолтар бошанд. Онҳо ба ҷустуҷӯи манбаъҳои иловагии иттилоот шурӯъ мекунанд, маводи гуногунро тамошо мекунанд ва роҳҳои нави омӯзиширо месанҷанд. Ин метавонад боиси беҳбуди маҳорати забонии онҳо ва дарки беҳтари фарҳанг ва ҷомеаи кишварҳои шавад, ки забони англисӣ забони расмӣ аст ва ё дар ҳаёти ҳаррӯза васеъ истифода мешавад.

Шавқу рағбати маърифатӣ, инчунин, метавонад ба донишчӯён кӯмак расонад, ки маводи курсиро дар ҳаёти воқеӣ беҳтар дар хотир нигоҳ доранд ва татбиқ кунанд. Вақте ки донишчӯён робитаи байни забони омӯхташон ва имкониятҳои онро, ки он ба онҳо фароҳам меорад, мебинанд, онҳо метавонанд дар омӯзиши забон ҳавасманд ва ғайратноктар шаванд. Ин метавонад ба онҳо кӯмак кунад, ки сатҳи баландтари маҳорати забонро ба даст оранд ва онро дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт - дар кор, сафар, муошират бо забони модарӣ ва ғайра татбиқ кунанд.

Илова бар ин, ташаккули тавачҷуҳи маърифатӣ метавонад ба донишчӯён дар раванди омӯзиши забони англисӣ аз якрангӣ ва дилғирӣ ҷилавғирӣ кунад. Фаъолият ва супоришҳои ҷолиб метавонанд донишчӯёнро барои омӯختан ҳавасманд кунад ва ба онҳо барои беҳтар нигоҳ доштани маълумот кӯмак расонад.

Калидвожаҳо: ташаккул, шавқ, маълумот, маърифатӣ, фаъолият, рушд, донишчӯ, омӯзиш, таълим.

THE EFFECTIVENESS OF THE FORMATION OF STUDENTS' COGNITIVE INTEREST IN THE PROCESS OF LEARNING ENGLISH

The article deals with the effectiveness of the formation of students' cognitive interest in learning English. Students' interest in a topic of study can be a key factor that increases their motivation and productivity in the process of learning English.

When students are interested in learning English, they can be more independent and active in the learning process. They begin to look for additional sources of information, look at different materials and try new ways to learn. This can lead to an improvement in their language skills and a better understanding of the culture and society of countries where English is the official language or is widely used in everyday life.

Cognitive interest can also help students better remember and apply learning material in real life. When students see the connection between the language they are learning and the opportunities it can provide them, they can be more motivated and diligent in learning the language. This can help them achieve a greater level of language proficiency and apply it in various areas of life, such as work, travel, communication with native speakers, etc.

In addition, the formation of cognitive interest can help students avoid monotony and boredom in the process of learning English. Exciting and interesting lessons and tasks can stimulate students to study and help them absorb information better.

Keywords: formation, interest, education, cognitive, activity, development, student, study, learning.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Қаюмов Абдулмаъин Джумахонович* – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи педагогика. Нишонӣ: 734019, ш. Душанбе, ул. Муҳаммадиев, 17/6. Тел.:

Сведения об авторе: *Каюмов Абдулмаин Джумахонович* – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики. Адрес: 734019, г. Душанбе, ул. Мохаммадиева, 17/6. Тел.: (+992)

Н
E
R
M
P
B
B
B
L
M
K
I
th

ҲАДАФҲОИ ПАЙГИРОНАИ ПСИХОЛОГӢ-ПЕДАГОГИИ РАҚАМИКУНОНИИ ИНТИХОБИ КАСБИ ОЯНДА ЗИМНИ ҲАМКОРИҲОИ МУТАҚОБИЛАИ “МАКТАБИ МИЁНА-ОЛӢ”

Муродова Ш.С., Қурбонова Ҷ.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Аз нуқтаи назари истифодаи мафҳуми “рақамикунонӣ” интихоби касб ва имкониятҳои ҷойдошта зимни пешниҳоди мавзӯи мазкур 14 ҳадафи асосӣ гузошта шудааст, яъне: **яқум** – шарҳи мафҳуми ҳадафҳои пайгиронаи психологӣ-педагогӣ аз нигоҳи омодагӣ ба рақамикунонии ҷараёни таълиму тарбия дар муҳити рақамикунонии системаи таҳсилоти миёна ва ҳамоҳангии фаъолияти танзимшавандаи “мактаби миёна – мактаби олӣ” бо истифода аз истилоҳоти содакардасуда, **дуюм** – бо истифода аз рақамҳои ифода намудани инноватсионии системаи таҳсилоти миёна, **сеюм** - айнан бо ҳамин мазмун ифода намудани мақсаду мароми таҳсил дар зинаҳои фарогир то таҳсилоти олии касбӣ аз синфи 1 то 11 аз рӯйи барнома ва стандартҳои давлатии тасдиқшудаи таҳсилот вобаста аз зинаҳо ва марҳилаҳои таҳсилоти ибтидоӣ дар пайдарҳамӣ ва рақамигузории тартибии **чорум** - аз синфи 1 то 4, **панҷум** - таҳсилоти миёнаи нопурра аз синфи 5 то 9, **шашум** - таҳсилоти миёнаи пурра аз синфи 9 то 11 ва дар ояндаи наздик 12, **ҳафтум** – рақамикунонии такроршавии омӯзиши фанҳо, яъне сиклӣ, **ҳаштум** – рақамикунонии имконияти интихоби касб аз нигоҳи ояндабинӣ бо назардошти гирифтани таҳсилоти олӣ, **нуҳум** – айнан бо ҳамин мазмун бо гирифтани таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ, **даҳум** – рақамикунонии интихоби ихтисос ва равияҳо дар асоси кластерҳои муайяннамудаи Маркази миллии тестии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, **ёздаҳум** – рақамикунонии шартии интихоби касб ва ихтисосҳо бо истифода аз барномаи “Дурахшандагон”, яъне таҳсил дар хориҷи кишвар, **дувоздаҳум** - дигар имкониятҳо ва омилҳои, ки дар доираи зоҳир намудани мустақилият қор бо сарчашмаҳои гуногуни иттилотӣ, иштирок дар озмунҳои озод дида барномада шуда, дар асоси он роҳ ва усулҳои гуногунӣ, моделҳо, технологияҳои педагогии пеш аз ҳама ба шахсияти хонанда равонашудаи ташаккулдиҳандаи фикрронии эҷодӣ, вариативӣ ва латеративӣ пешниҳод шудааст.

Пеш аз ҳама, зимни муайян намудани роҳ ва усулҳои дар боло номбаркардасуда таъкид карда мешавад, ки масъалаи вобаста ба “рақамикунонӣ” яке аз вазифаҳои муҳимми ҳама соҳаҳо, аз он ҷумла, системаҳои зинаҳои гирифтани таҳсилот ба ҳисоб меравад, ки ин масъала дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон” ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19.12.2021 чунин таъкид оварда шудааст: “Вазорати маориф ва илм ҳамчунин вазифадор карда мешавад, ки вобаста ба талаботи рӯз ва рушди технологияҳои иттилоотии муосир лоиҳаи Консепсияи гузариш ба таҳсилоти рақамиро таҳия карда, барои баррасӣ Ҳукумати мамлакат пешниҳод намояд... инчунин, дар Паёми Пешвои миллат масъалаҳои вобаста ба боло бурдани омӯзиши фанҳои риёзӣ, дақиқ, табиӣ, технологияҳо иттилотӣ ва аз худ намудани забонҳои хориҷӣ, махсусан, забонҳои русиву англисӣ таваҷҷуҳи аввалиндарача зоҳир карда шавад” [9, с. 30].

Аз нигоҳи мо, дар доираи ҳалли масъалаҳои гузошташуда, яъне қор бо миқдори зиёди маълумотҳои иттилотӣ, пеш аз ҳама, амиқ дарк намудани мушкилот ва имконияти ҷойдошта мебошад, чунки бо васеъ шудани имкониятҳои татбиқи технологияҳои муосири таълим дар ҳамаи зинаҳои таҳсилот зимни азхуд намудани барномаҳои таълимии фанҳо бояд қобилияти синнусоли хонандагон ва дастрасии онҳо ба маълумотҳо ҳам дар ҳолатҳои ба тарзи сиклӣ такроршавии омӯхтани онҳо ва инчунин, дар алоҳидагӣ ба инобат гирифта шавад, ки оид ба ин мавзӯ силсилаи таҳқиқот дар мақола ва китобҳои зерин дар ҳамкорӣ бо

муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, аз он ҷумла, МТМУ-и №43 -и ноҳияи Синои шаҳри Душанбе ба роҳ монда шудааст [12; 13;14].

Бо назардошти масъалагузори рақамикунонии марҳилаҳои ташкили ҷараёни таълиму тарбия, ҳанӯз Гераклит (530-470 то сол. х) қайд намуда буд, ки “дарки эҳсосоти ҳастии инсон яке аз хислати шоиста ба ҳисоб меравад” [4, с. 26] ва аз ҷама таъкиди пурарзиши ӯ “худро шинохта тавон” ба ҳисоб рафта, ин арзишҳо аҳаммияти махсусан дар замони татбиқи навғониҳо, истифодаи имкониятҳои инсон, инчунин дар раванди татбиқи ҳадафҳои “рақамикунонӣ” – и ҷараёни таълиму тарбия ва дар доираи мақсади гузоштаи мо интихоби касб “худро шинос” аҳаммияти хоса дар системаи таҳсилоти миёна, инчунин дар системаи таҳсилоти олии ба ҳисоб меравад, чунки тибқи имкониятҳои ҷараёни Болон ба толибилмони асри 21 ҳуччате, ки натиҷагирии таҳсил ва касбҳои дараҷаи таҳассусии бадастovarда дар сатҳи ҷаҳонӣ дар доираи “Конвенсия дар бораи пазируфтани дараҷаи таҳассусии ба таҳсилоти олии касбӣ тааллуқ дошта” [3, с. 369] муайян шудааст.

Ба ҳайси додашудаҳо зимни муайян намудани ҳадафҳои психологӣ-педагогии рақамикунонии ҷараёни таълиму тарбия мо миқдори фанҳои роҳро, ки дар зинаи таҳсилоти миёна дар се давраи ба ҳам ҳамоҳангшуда, яъне дар доираи фароғирӣ ба таҳсилоти ибтидоӣ аз синфи 1 то 4, миқдори умумии фанҳои таълимӣ 8 номгӯӣ аз ин номгӯӣ 3 фан ба тарзи сиклӣ тақдоршаванда ва бо ҳамин пайдарҳамии мантиқӣ дигар фанҳои таълимӣ дар зинаи дуҷуми шартӣ, яъне таҳсилоти миёнаи нопурра (аз синфи 5 то 9) ва миёнаи пурра (аз синфи 9 то 11).

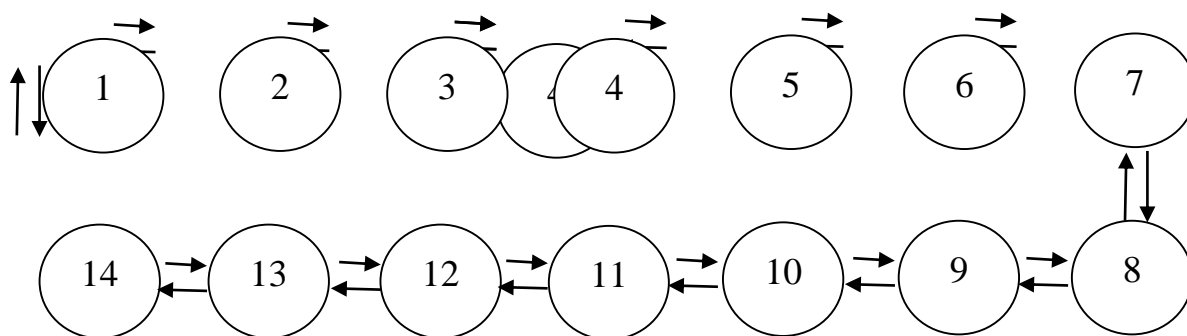
Ҷадвали 1. Миқдори фанҳои таълимӣ дар стандартҳои давлатии фароғир ба таҳсилоти миёнаи пурра дар марҳилаҳои таҳсилоти ибтидоӣ (аз синфи 1 то 4), миёнаи нопурра (аз синфи 5 то 9) ва миёнаи пурра (аз синфи 10 то 11) омӯзондашаванда.

Тақсими миқдори фанҳои таълимӣ дар зинаҳои гуногуни системаи таҳсилоти миёна: марҳилаи 1 – таҳсилоти ибтидоӣ, марҳилаи 2 – таҳсилоти миёнаи нопурра, марҳилаи 3 - таҳсилоти пурраи миёна. Миқдори умумии фанҳо барои омӯзиш – ФУБО, аз он ҷумла ба тарзи сиклӣ тақдоршаванда – БТСТ
марҳилаи 1, ФУБО – 8 номгӯӣ, аз он ҷумла БТСТ – 6, нишондодҳои синнусолӣ аз 7 то 11 солагӣ
марҳилаи 2, ФУБО – 27 номгӯӣ, аз он ҷумла БТСТ – 11, дар доираи синфҳои 5-6, дар зинаҳои таҳсилоти синфҳои 7-9 ФУБО – 31, аз он ҷумла БТСТ -31, нишондодҳои синнусолӣ аз 11 то 16 солагӣ
марҳилаи 3, ФУБО – 34 номгӯӣ, аз он ҷумла БТСТ – 16, нишондодҳои синнусолӣ аз 16 то 18 солагӣ

Агар маълумоти дар ҷадвали 1 овардашударо аз нуқтаи назари “рақамикунонӣ” ҷараёни таълиму тарбия ва ба инобат гирифтани фароғирӣ хонандагон дар зинаҳои гуногуни таҳсил дида бароем, бо истифода аз мафҳуми фикрронии мантиқӣ, ки Реан А.А. – олими рус ин мавзӯро чунин шарҳ медиҳад: “Як шакли раванди фикрронии инсон, ки дар он ҷузъиёт, мафҳумҳои тайёр ва мантиқӣ ифода меёбанд” [10, с. 320]. Вобаста ба ин омода намудани хонандагон дар муҳити инноватсионии таҳсил, пеш аз ҷама, ташаккули фикрронӣ, мантиқӣ ва эҷодиро дар фазои таълимӣ-иттилоотии муассисаи таҳсилоти миёна зимни интихоби касб тақозо менамояд, ки дар ин доира на танҳо интихоби касб, инчунин ояндабинии расидан ба ҳадафҳои ҳаётро хонанда бояд тасаввур карда тавонад.

Аз ин мавқеъ, рисолати мактабро, ки бояд ин марҳилаҳои муҳими ташаккулёбии шахсияти хонандагонро ба инобат гирад ва ҷараёни таълиму тарбияро вобаста ба чунин гузориши масъала ба роҳ монанд, бо истифода аз модели мантиқии зерин метавонад ифода карда шавад.

Расми 1. Модели мантикии вазифа ва рисолати мактаб ҳамчун мафҳуми умумӣ, ё ба тарзи васеъ баёншаванда, Муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ (МТМУ) ва ё дигар зинаҳои таҳсилоти ибтидоии касбӣ, ки дар он интихоб ва аз худ намудани касбу ҳунар, ихтисоси оянда аз нигоҳи давоми таҳсил дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ (МТОК) ба роҳ монда мешавад. Дар шарҳу мафҳумҳои оянда мактаби миёна ва олий аз нигоҳи МТМУ ва МТОК – ро дар ҳолати баёни пурра ифода менамоянд. Дар модели пешниҳодшуда бо истифода аз маълумотҳои дар китобҳои Н.Н. Шоев [15], С.Ш. Носиров ва М.Д. Давлатова овардашуда оид ба панду ҳикматҳо дар аломатҳои шартии 1-12 ҳамчун барномаи таълимӣ-тарбиявӣ мавриди истифода қарор мегиранд [8, с. 144-150]. 1. Ин аз ҷониби хонанда интихоб намудани мактаб пас аз балоғатрасӣ то синни ҳафтсолагӣ, яъне вобаста аз шакли фаъолият давлатӣ, хусусӣ, муштарак ва оид ба ин мавзӯ, яъне гузоштани қадами аввал ба макони дарёфти илму дониш ба роҳ мондани барномаҳои тарбиявӣ-таълимӣ бо истифода аз мероси педагогии Абуалӣ ибни Сино “Бояд ба ҳар кас муносиби завқу истеъдодаш касб омӯхт, вагарна таълиму тарбият натиҷаи матлуб намедихад” айнан бо ҳамин мазмун интихоби панду ҳикматҳо ва мероси педагогии ниёгон ва муфаккирон ва олимони машҳури ҷаҳон [8, с. 150]. 2. Омадан ва эҳсоси “олами навро ба худ кашф намудан”, 3. Зина ба зина зимни омӯхтани фанҳо ташаккул ёфтани, 4. Вобаста аз марҳилаҳои рушдбӣ дар ҳаёт мақсад гузошта тавонистан. 5. Масъулияти хешро оид ба таҳсили пурсамар ва расидан ба ҳадафҳои ҳаёт эҳсос намудан. 6. Дарки мафҳуми ахлоқи ҳамида доштан ва аз ин нуқтаи назар аз худ намудани заминаҳои худшиносии зинаи аввал “ман ва атрофиён”. 7. Зимни интихоби касб ба ҳатоҳо роҳ надодан ва худро дар ин ҷода масъули ҳаёти хеш шуморидан ва оид ба ин мавзӯ ба роҳ мондани барномаи таълимӣ-тарбиявӣ бо истифода аз мероси этно-педагогии халқи тоҷик “Ҳишти аввал гар ниҳад меъмор қач... то ба охир меравад девор қач” айнан бо ҳамин мазмун интихоби панду ҳикматҳо ва мероси педагогии ниёгон ва муфаккирон ва олимони машҳури ҷаҳон [18, с. 129]. 8. Зина ба зина “воридшавӣ” ба мафҳуми худ ва дигаронро эҳтиром намудан ва дар ин раванд Низомии Ғанҷавӣ “Писандидагӣ кун, ки бошӣ азиз... Писандидагонат писанданд низ” айнан бо ҳамин мазмун интихоби панду ҳикматҳо ва мероси педагогии ниёгон ва муфаккирон ва олимони машҳури ҷаҳон [15, с. 167]. 9. Дар симои ҳар як омӯзгор шахсе, ки хоҳони расидан ба муваффақият ва музаффарияти ҳар як шогирд мебошад, эҳтирому қадршиносӣ намудан, ба роҳ мондани барномаҳои тарбиявӣ-таълимӣ бо истифода аз мероси педагогии Сайидои Насафӣ “Бе муррабӣ зерӣ гардун муътабар натвон шудан... Моҳи навро рафта-рафта чарх оламгир кард” айнан бо ҳамин мазмун интихоби панду ҳикматҳо ва мероси педагогии ниёгон ва муфаккирон ва олимони машҳури ҷаҳон [8, с. 147]. 10. Ба падару модар меҳрубону қадрдон будан ва дар ин раванд эҳсоси масъулиятро дарк намудан ба роҳ мондани барномаҳои тарбиявӣ-таълимӣ бо истифода аз мероси педагогии Сайидои Насафӣ “Дил чун мутеъ гашт, чароғи назар шавад... Фарзанди нек ҷойнишини падар шавад” айнан бо ҳамин мазмун интихоби панду ҳикматҳо ва мероси педагогии ниёгон ва муфаккирон ва олимони машҳури ҷаҳон [8, с. 48]. 11. Дарки он ки дар ҳар як замон тағйироти ҷомеа нисбати ҳар як шахс талаботи рӯзафзунро ба вучуд меорад, ин ҳолатро “эҳсос намудан” ва “хулоса баровардан”. 12. Таваҷҷуҳ намудан ба мавзӯҳои, ки ҳар

як шахс, хонанда ба ҳар як зинаи камолрасӣ метавонад ба муваффақияти беназир расад ва чунин имкониятро дар ҳар як мавриди гузашти вақт дорад. 13. Дарки он мавзӯе, ки асри 21 замони идора ва рушди ақлхост ва истеъдоди шахс ҳамон вақт пазируфта мешавад, ки неруи зеҳнӣ, ки бо коэффисиенти ақл (IQ) ифода карда мешавад, дошта бошад. 14. Майлу рағбати иштирок дар озмуну олимпиадаҳоро доштан, дар дарёфти роҳ ба сӯйи мустақилияти ҳаёт, аз ҷумла интиҳоби касб фаъолнокӣ зоҳир намудан, яъне истифода карда тавонистани манбаъҳои иттилоотӣ зимни интиҳоби касб, шиносӣ бо адабиёти соҳавӣ, омӯхтани таҷриба ва муваффақиятҳои бадастовардаи олимони дигар шахсиятҳои маъруф ва оид ба ин мавзӯ ба роҳ мондани барномаи тарбиявӣ-таълимӣ бо истифода аз мероси педагогии Абдурраҳмони Ҷомӣ “Тавозуъ кун онро, ки донишвараст... Ба дониш зи ту қадри ту бартар аст”, айнан бо ҳамин мазмун интиҳоби панду ҳикматҳо ва мероси педагогии ниёгон ва мутафаккирон ва олимони машҳури ҷаҳон [15, с. 61].

Дар модели мантиқии бо рақами шартии 14 хотима бахшида шудани он ҳаммаъно ба мероси педагогии Низомии Ганҷавӣ “Он рӯз ба 14 расидӣ, чун сарв ба авъ қад кашидӣ, Ғофил манишин, на вақти бозист... Вақти ҳунар асту сарфарозист” [1, с. 84]. Дар доираи “рақамикунонии” 14 ҳадафҳои ба ҳам пайвасти мантиқӣ, пеш аз ҳама, якҷанд хусусиятҳои хоҳе, ки бояд онҳо зимни амалҳои вобаста ба модел ва технологияҳои пешниҳодшаванда бояд иҷро гардад, махсус қайд менамоем. Дар ин раванд, пеш аз ҳама, аз нигоҳи дастовардҳои таҳсилотӣ ба назар гирифта мешавад, ки дигар маълумотҳои фарогир ба ҳаёти инсон (хонанда, донишҷӯ, омӯзгор) дар доираи иҷрои кодекси ифодакунандаи амалҳои ба ин мавзӯ вобаста дахлнопазир ҳисобида мешаванд, ки дар моддаи 5-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон “Инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олӣ мебошанд. Ҳаёт, қадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои фитрии инсон дахлнопазиранд. Ҳуқуқи озодиҳои инсон ва шахрвандро давлат эътироф, риоя ва ҳифз менамояд” [11, с. 4], яъне дар доираи рақамикунонӣ дахлатнопазирии ҳаёти шахс аз нуқтаи назари арзишҳоеро, ки шахсият қабул карда, вобаста ба он ҳадафҳои дигари ҳаётро муайян менамояд, дар ин силсилаи технологияҳои пешниҳодшуда дахлнопазиранд. Аз ин нуқтаи назар, пешниҳод карда мешавад, ки бо истифода аз таҷрибаи ҷаҳонии рақамикунонии ҷараёни таълиму тарбия бояд кодекси касбӣ-ахлоқӣ таҳия гардида, бо истифода аз он ҷараёни корҳо ба роҳ монда шавад. Аз ин нуқтаи назар, ҷӣ тавре, ки маълумоти дар торнома [12] оварда шудааст “рақамикунонии таҳсилот – истифодаи технологияҳои рақамӣ дар таълим ва тамоюлҳои рушди компютеризатсия дар раванди таълим мебошад”.

Ҳамчун қадами аввал бо ҳайси Кодекси дар боло номбаргардида бо истифода аз маълумоти дар китоби В.К. Маригодов ва С.Е. Моторная оварда шуда, яъне аз рӯйи арзишҳои, ки бо номи “савганди Суқрот барои имӯзгор” [13, с. 5] – ро асос гирифта, аз ин нуқтаи назар бо истифода аз мазмуну мундариҷаи савганди мазкур марҳилаҳои дигари “рақамикунонӣ” – и ҷараёни таълиму тарбияро аз нигоҳи интиҳоби касб ва эҳсоси масъулиятшиносии хонандагон аз ин нуқтаи назар пешниҳод менамоем, ки бо чунин матн пешниҳод шудааст: “Ба номи шогирд ва барои тамаддуни башарият - чунин **савганд** ёд мекунам: эҳтиром ба шахсияти шогирдамро новобаста аз синну соли ба балоғатрасии ӯ ба ҷо меорам; худро масъули саломатии ҷисмонӣ ва ахлоқии шогирдон медонам; - истеъдоди азалии шогирдамро ба манфиати ӯ ва атрофиёнаш тақвият мебахшам; иродаи мустақами шогирдамро нашикаста, дар ҳама ҳолат ба дастгирии ӯ омода мебошам; роҳи шинохти оламо ба ӯ нишон медиҳам; ӯро дар ҳолати бесаводӣ ва ноумедӣ намегузорам; роҳи расидан ба олами зебӣ ва хушбахтиро нишон медиҳам ва дар тафаккури ӯ эҳсоси беҳшавиро бедор месозам; ӯро ба талоши ҳақиқат ва таҳаммули ғалатҳо раҳнамун месозам.

Ҳамчунин, савганд ёд мекунам, ки насли ояндаро дар руҳияи созандагӣ тарбия намуда, ба сӯйи оламе, ки барои зистан арзиш дорад, раҳнамун месозам; ба шогирдон дар хоксорӣ ва таҳаммул дар ҳалли мушкилиҳо намунаи ибрат нишон медиҳам; бар алайҳи он амалҳои номатлубе, ки аз манфиатҳои гурӯҳӣ ва фардӣ сарчашма гирифта, барои иҷрои содиқонаи

фаъолияти педагогами монест мешаванд, муқовимат нишон медиҳам.

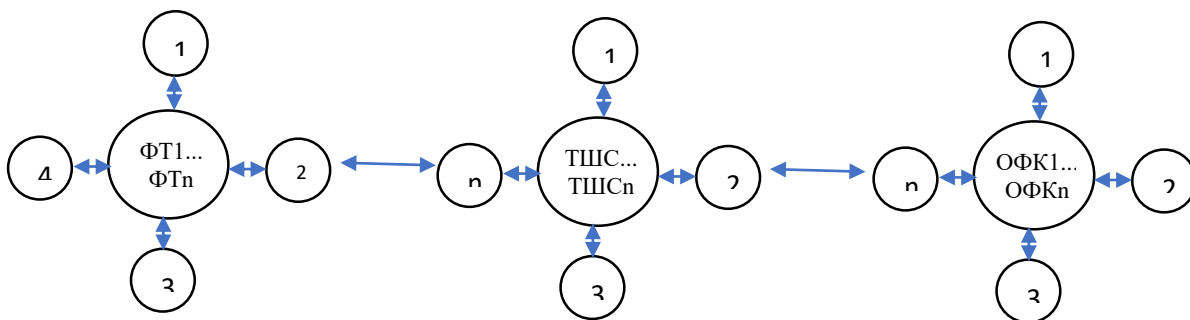
Маълум аст, ки дар системаи таҳсилоти миёна ва олии ҳамчун аломати шартии аввал муаррифии хонанда ё донишҷӯ бо истифода аз ному насаб оғоз мегардад. Аз ин нуқтаи назар, аломати шартии “рақамикунонӣ – РК 1” ҳамчун заминаи асосӣ қабул карда шуда, ки фарогир ба таҳияи додшудаҳои фарогирии хонанда аз синфи 1 то 4, яъне РК1 →←РКТ1 - ... РКТ2 (аз 7 то 11 солагӣ), таҳсилоти миёнаи нопурра аз синфи 5 то 9, яъне РК1 ... РКТ5...РКТ9 (аз 11 то 16 солагӣ), таҳсилоти миёнаи пурра, яъне РК1 →←РКТ4... РКТ5... РКТ5...РКТ9...РКТ10...РКТ11 (аз синни 16 то 18 солагӣ).

Зимни “рақамикунонӣ” -и интихоби касб бояд нақши дигар иштирокчиёни чараёни таълиму тарбия он ки дар савганди омӯзгор, ки бо истифода аз арзишхое, ки Сукрот ба онҳо ишора намудааст, аз нуқтаи назари Кодекси ҳамгирии байниқадгарӣ аз нуқтаи назари эҳтироми шахсият ва “ҳифз” карда тавонистани маълумотҳо ва истифодаи онҳо аз нигоҳи таҳлили хулосабарорӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад.

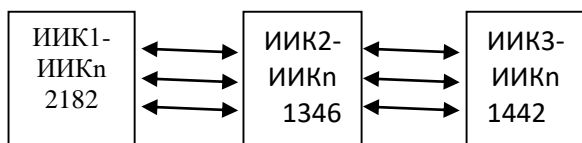
Бо истифода аз модели мантиқии дар расми 1 овардашуда, инчунин мақсадҳои дидактикии на танҳо аз бар намудани донишу малакаю маҳорат аз ҳар як фанни таълимӣ, инчунин истифода карда тавонистани мазмуну мундариҷаи онҳо вобаста аз фарогирии хонандагон ба зинаҳои гуногуни таҳсил ва рушди шахсияти онҳо метавонад дар тарбияи худтаҳлилнамоя ва эҳсоси масъулият нишон додан зимни интихоби касб нақши алоҳида бозанд. Барои мисол, агар хонанда касби соҳаи тибро интихоб намояд, бояд донишҳои муқаммал оид ба маҷмуи фанҳои табиӣ-риёзиро дар пайдарҳамӣ дошта бошад, айнан ба ҳамин мазмун, агар хонанда дар оянда орзуи бастакор шуданро парварад, пас бояд ҳислатҳои фарқкунандаи эҷодӣ, маҳорати суханварӣ ва дигар сифатҳоро дошта бошад. Чӣ тавре, ки таҳқиқоти мо оид ба ин мавзӯ нишон медиҳад, ҳоло ҳам дар байни хонандагон номувофиқии талаботеро, ки нисбати ихтисос ҷо дорад ва интихоби касбҳоеро, ки менамоянд, чунин ҳолатҳо ҷо дорад. Хулосаҳои мазкур дар раванди омӯзиши ҷавобҳо ба саволи гузашташуда оид ба “Чӣ гуна шумо интихоби касб менамояд” дар доираи ҷавоб ба саволи мазкур, бо иштироки зиёда аз 70 хонанда зиёда аз 45% - онҳо интихоби касбҳои тиббиро ишора намудаанд ва зимни саволгузори дуюм, ки то чӣ андоза шумо донишҳои вобаста ба ин касбро доред ва худро санҷидаед, танҳо 15% дар доираи таҳқиқоти гузарондашуда тавонистанд ҷавобҳои саҳеҳ пешниҳод намоянд. Айнан ба ҳамин мазмун то чӣ андоза шумо худро масъули интихоби касб мешуморед ва дар ақидае мебошед, ки фикру андеша ва мақсади аниқ дошта, инчунин пайваستا ташаккул медиҳед, ба тарзи илова дар машғулиятҳо ширкат меварзед, омода ба иштироки озмунҳо ва олимпиадаҳои фанӣ мебошед, таҳлили ҷавобҳо ба ин саволҳо ба он гувоҳӣ медиҳанд, ки новобаста аз омӯзиши силсилаи фанҳои вобаста ба интихоби касбу ҳунар, тарғиботи интихоби касбҳо аз ҷониби муассисаҳои таҳсилоти олии мушкilotи зиёде оид ба ин мавзӯ вучуд дорад.

Аз нигоҳи назария ва амалияи мақсаду мароми омӯзиши ҳар як фан, яъне аз синфи 1 то 11, он чӣ ки маълумоти муфассал дар ҷадвали 1 оварда шудааст, се ҷузъиёти асосӣ, яъне аз бар намудани донишҳо (Д), малакаю (МЛ) маҳорат (МХ) иборат буда, ҷузъиёти дигареро, ки аз ҷониби мо пешниҳод мешавад, тарбияи масъулиятшиносии хонанда, чӣ аз ҷиҳати аз худ намудани донишу малака, инчунин зина ба зина омода намудан ба интихоби дурусти касб мебошад, ки дар доираи корҳои тарбиявӣ ва махсусан омӯзиши фанҳои касбу ҳунар дар ҳамоҳангӣ бо дигар фанҳои таълимӣ бояд ба роҳ монда шавад, яъне таҳия ва татбиқи барномаҳои таълимӣ-тарбиявӣ сиклии ба асос гирифтани омодагии хонандагон ва расонидани ёрии амалӣ ба онҳо оид ба ин масъала. Зери мафҳуми барномаҳои сиклӣ дар раванди рақамикунонӣ пешниҳод карда мешавад, ки оғоз аз марҳилаи фарогирии таҳсил на дертар аз синфи 7 то 11 намоишгоҳҳои даврии хонандагон бо пешниҳоди корҳои эҷодии онҳо “ман интихоби касби зеринро намуда, омодагии ҳешро чунин баён менамоям...”.

Мо дар модели мазкур ба роҳ мондани корҳои таълимӣ-тарбиявӣ ва татбиқи навгониҳои педагогии ба шахсияти хонанда равона кардашударо чунин тасвир менамоям.

Расми 2. Рақамикунонии таҳсилоти бефосилаи хонандагони зинаҳои таҳсилоти томактаби олий (МТМУ, литсей, коллечҳо), ки дар ин ҷо ФТ1 – ФТn “рақамикунонӣ” – и донишу (1), малакаю маҳоратеро (2,3), ки толибилм дар доира омӯзиши ҳар як фан аз бар менамояд, 4 – вазифаҳои дидактикии таълимӣ-тарбиявӣ, ки дар доираи баланд бардоштани ҳисси масъулиятшиносии хонанда амалӣ карда мешаванд. ТШС - ТШСn – ташкили намоишгоҳҳои сиклӣ оид ба муаррифии интихоби касб аз мавқеи хонанда “ман ва интихоби ман”. ОФК1-ОФКn – омӯзиши фанҳои, ки ба омӯзиши касбу ҳунар дар барномаҳои таълимии зинаҳои гуногуни таҳсил пешбинӣ шудаанд. Аз нигоҳи рақамикунонии интихоби касб аз ҷониби мо сармаҷмуи маълумотҳои, ки оид ба касб ва вазифаҳои ишғолшавандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби мо мавриди истифода қарор гирифта шудааст [14, саҳ. 20-518], ки бо истифода аз маълумотҳои мавҷуда чунин қарори ададҳо бо ишораи касбу ҳунар ва вазифаҳои ишғолшаванда метавонанд ҷой дошта бошанд.

Расми 3. Модели мантиқии рақамикунонии имконияти интихоби касб вобаста аз дараҷаҳои касбӣ-таҳассусие, ки хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ ва инчунин муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ метавонанд фарогир ба кор, фаъолият ва иҷрои вазифа вобаста аз ихтисос ва равиҷҳои интихобгардида намоянд, ки дар ин ҷо ИИК1- ИИКn – имконияти интихоби касб дар доираи фарогирӣ ба таҳсилоти ибтидоӣ (2182 ҳолати имконпазирӣ ишғоли вазифа), айнан ба ҳамин мазмун ИИК2- ИИКn – дар доираи фарогирӣ пас аз хатми муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ (1346 ҳолати имконпазирӣ), ИИК3- ИИКn – аз он ҷумла, пас аз хатми муассисаҳои олии касбӣ (1442 ҳолати имконпазирӣ).

Зимни таҳияи модели мазкур, инчунин таҷрибаи ҷаҳонии ташкили ҷараёни таълиму тарбия дар зинаҳои гуногуни таҳсил, бо назардошти аҳамияти махсус додан ба зинаи таҳсилоти миёна бо истифода аз китоби [15] таҷрибаи чунин давлатҳо, ба монанди Россия, Хитой, Австрия, Полша ва дигар давлатҳо зери таҳлилу хулосабарорӣ қарор гирифтанд.

Хулоса, дар мақолаи мазкур вобаста аз масъалаҳои муҳими рақамикунонии системаҳои таҳсилот, вобаста аз талаботи ҷойдошта дар ҷаҳон, ки барои Тоҷикистон низ муҳим арзёбӣ карда мешавад, ҳамчун қадами аввал аз ҷониби муаллифон “рақамикунонӣ” – и ҷараёни таълиму тарбия дар доираи мавзӯҳои фарогир ба интихоби касб, ки барои ҳар як шахс, хонандаи доимо ташаккулёбанда дар доираи гузаронидани силсилаи барномаҳои тарбиявӣ-таълимӣ ба роҳ мондашуда, яке аз усули характери навгонидошта, яъне ташкили намоишгоҳҳои даврии хонандагон оғоз на дертар аз зинаи таҳсил аз синфи 7 пешниҳод гардидааст, ки дар онҳо лоиҳаҳои эҷодӣ, фикру андешаи хонандагон “ман ва ояндабинии ихтисоси ман” ва дар ин раванд худро масъул мешуморам, пешниҳод гардидааст.

Муқарриз: Шоҳиён Н.Н., д.и.п., профессори ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода

Адабиёт

1. Антология педагогической мысли таджикского народа/ Сост.: М. Лутфуллоев, С. Сулаймони, Х. Афзалов., Ю.С. Мальцев., К.Айни – Душанбе: Матбуот, 2009. – 448 с.
2. Википедия - торнома: <https://skillspace.ru/blog/что-такое-цифровизация-образования-i-zachem-ona-nuzhna>. (Дата обращения 24.02.2024)
3. Гретченко А.И. Болонский процесс: интеграция России в Европейское и мировое образовательное пространство/ А.И. Гретченко, А.А. Гретченко. – М.: КНОРУС, 2013. – 430 с.
4. Ефимова Н.С. Основы общей психологии: учебник/ Н.С. Ефимова. - М.: ИД “Форум”: ИНФРА-М, 2013. – 288 с.
5. Каталог профессии классификатора занятия Республики Таджикистан. – Душанбе: “Из-во” МТМИ и ЗНРТ, 2023. – 518 с.
6. Конституция Чумхурии Тоҷикистон. – Душанбе, 2016, (https://andoz.tj/docs/zakoni/constitution_RT_tj.pdf)
7. Маригодов В.К., Моторная С.Е. Педагогика и психология: аспекты активизации творчества и готовности к профессиональной деятельности: Учебное пособие. – К.: ИД “Профессионал”, 2005. – 192 с.
8. Носиров С.Ш., Давлатова М.Д. Педагогика. Маҷмӯаи таълимию методӣ барои низоми кредитии таҳсилот. – Душанбе: “ЭР-граф”, 2014. – 178 с.
9. Паёми Президенти Чумхурии Тоҷикистон “Дар бораи самтҳои асосӣ, сиёсати дохилӣ ва хориҷии Чумхури”. 2021. – Душанбе,. – Душанбе: КВД КТН “Шарқи озод”, 2021. - 47 с.
10. Психология человека от рождения до смерти. – СПб.: прайм – ЕВРОЗНАК, 2002. - 656 с.
11. Салимова К., Додде Н. Педагогика народов мира: История и современности. – М.: Педагогическое общество России, 2001.- 576 с.
12. Современные образовательные технологии: учебное пособие/ коллектив авторов., под ред. Н.В. Бордовской. – 3-е изд., стер.-М.: КНОРУС, 2013. – 432 с.
13. Шоев Н.Н. Вариативные воспитательно-образовательные технологии и инновационные модели обучения в вузе. – Душанбе, Из-во “Ирфон”, 2005. – 310 с.
14. Шоев Н.Н. Психология и педагогика с основами кредитной технологии и активных методов воспитывающего обучения. – Душанбе: «Ирфон», 2008. – 536 с.
15. Шоев Н.Н. Усул ва манбаҳои баланд бардоштани таълиму тарбия дар муассисаҳои олии таълимӣ. – Душанбе “Ирфон”, 2003. - 211 с.

ҲАДАФҲОИ ПАЙГИРОНИИ ПСИХОЛОГӢ-ПЕДАГОГИИ РАҚАМИКУНОНИИ ИНТИХОБИ КАСБИ ОЯНДА ЗИМНИ ҲАМКОРИҲОИ МУТАҚОБИЛАИ “МАКТАБИ МИЁНА-ОЛӢ”

Дар мақолаи мазкур асосҳои илмӣ-методӣ ва ҳадафҳои стратегии рақамикунонии маориф дар раванди дастгирии психологию педагогии ташкили раванди таълим дар муҳити инноватсионии ҳамкориҳои «донишгоҳ-мактаб», дар шароити интихоби касби оянда дар шароити васеъ намудани номгуи ихтисосҳо, инчунин ихтисосҳо бо назардошти тағйироти ба амаломата дар ҷамъият ва имкониятҳои шугл дар шароити ноил шудан ба ҳаракати касбӣ ва заминаи интихоби касби оянда баррасӣ шудааст. Дар ин самт ба ташаккули масъулиятшиносӣ ҳангоми интихоби касб ва худшиносии шахсияти рушдбанда дар марҳилаҳои гуногуни таълим дар муассисаҳои таълимии томактабӣ, воситаи татбиқи технологияҳои инноватсионии таълимӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир мегардад. Дар баробари ин асоси гирифта мешавад, ки дар баробари ноил шудан ба мақсадҳои ташаккули дониш (ТД), маҳорат (М) ва малака (М) ҳангоми омӯختани маҷмӯи фанҳо, инчунин ташкили намоишҳои даврии мавзӯ, ташкили гурӯҳҳои манфиатдор, гузаронидани корҳои таблиғию тарбиявӣ, гузаштани таҷрибаи педагогӣ, дастрасӣ ба маълумот бо истифода аз маълумот дар бораи

интихоби касб вобаста ба дараҷаи таҳсилоти томақтабӣ, ки пеш аз дохил шудан ба муассисаҳои таълимӣ дахлдор ғурифта шудааст.

Калидвожаҳо: рақамикунонӣ, ҳадафҳои пайғирона, касб, интихоби касб, омӯзиш, фан, фанҳо, банақшагириш оянда, ҳадаф, донишҷӯ, дониш, қобилият, масъулият, интроспекция, худфарҳанг, интроспекция, психологӣ, педагогика.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ ВЫБОРА БУДУЩЕЙ ПРОФЕССИИ В ПРОЦЕССЕ ЦИКЛИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ «СРЕДНЯЯ – ВЫСШАЯ ШКОЛА»

В данной статье рассмотрены научно-методические основы и стратегические цели цифровизации образования в процессе психолого-педагогического сопровождения организации учебно-воспитательного процесса в инновационной среде взаимодействия “вуз-школа”, в контексте выбора будущей профессии в условиях выбора будущей профессии в условиях расширения перечня и полноты профессий, а также специальностей с учетом происходящих перемен в обществе и возможности трудоустройства в условиях достижения профессиональной мобильности. В этом аспекте особое внимание обращено формированию ответственности при выборе профессии и самореализации развивающейся личности на разных этапах обучения в довузовских образовательных учреждениях, средством реализации инновационных воспитательно-образовательных технологий. При этом принимается за основу, что кроме достижения целей формирования знаний (ФЗ), умений (У) и навыков (Н) при изучении комплекса дисциплин, а также организации периодических тематических выставок, организации кружков по интересу, проведение рекламно-просветительной работы, прохождения педагогической практики, доступа к информации с использованием данных по выбору профессии в зависимости от уровня довузовского получаемого образования до поступления в соответствующие учебные заведения.

Ключевые слова: цифровизация, последовательные цели, профессия, выбор карьеры, учеба, предмет, предметы, планирование на будущее, цель, студент, знания, умение, умение, ответственность, самоанализ, самовывод, самоанализ, психологическое, педагогика.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT FOR DIGITALIZATION OF THE CHOICE OF FUTURE PROFESSION IN THE PROCESS OF CYCLIC INTERACTION “SECONDARY – HIGH SCHOOL”

This article examines the scientific and methodological foundations and strategic goals of digitalization of education in the process of psychological and pedagogical support for the organization of the educational process in the innovative environment of “university-school” interaction, in the context of choosing a future profession in the conditions of choosing a future profession in conditions of expanding the list and range professions, as well as specialties, taking into account the ongoing changes in society and employment opportunities in the conditions of achieving professional mobility. In this aspect, special attention is paid to the formation of responsibility when choosing a profession and self-realization of a developing personality at different stages of training in pre-university educational institutions, a means of implementing innovative educational technologies. At the same time, it is taken as a basis that in addition to achieving the goals of forming knowledge (K), skills (A) and skills (H) in the study of a set of disciplines, as well as organizing periodic thematic exhibitions, organizing interest groups, carrying out advertising and educational work, passing pedagogical practice, access to information using data on the choice of profession depending on the level of pre-university education received before entering the relevant educational institutions.

Keywords: digitalization, consistent goals, profession, career choice, study, subject, subjects, planning for the future, goal, student, knowledge, ability, skill, responsibility, introspection, self-inference, introspection, psychological, pedagogy.

Маълумот дар бораи муаллифон: **Муродова Шахло Сангимуродовна** – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, н.и.п., муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳи педагогика, Нишонӣ: 734003, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: +992(37) 224-13-83; E-mail: murodova_1983@mail.ru

Қурбонова Ҷамолби Азизовна – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, н.и.п., ассистенти кафедраи умумидонишгоҳи педагогика, Нишонӣ: 734003, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121, Телефон: +992(37) 224-13-83; E-mail: jamolbi1974@mail.ru

Сведения об авторах: **Муродова Шахло Сангимуродовна** - Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, к.п.н., старший преподаватель общеуниверситетской кафедры педагогики, Адрес: 734003, г. Душанбе, проспект Рудаки 121, Телефон: +992(37) 224-13-83; Электронная почта: murodova_1983@mail.ru

Қурбанова Ҷамолби Азизовна – Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, н.и.п., ассистент общеуниверситетской кафедры педагогики, Адрес: 734003, г. Душанбе, проспект Рудаки 121, Телефон: +992(37) 224-13-83; Электронная почта: jamolbi1974@mail.ru

About the authors: **Murodova Shakhlo Sangimurodovna** - Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni, senior lecturer, department of pedagogy, Address: 734003, Dushanbe, Rudaki Avenue 121, Phone: +992(37) 224-13-83; Email: murodova_1983@mail.ru

Kurbanova Jamolbi Azizovna – Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni, full-time assistant, assistant at the university department of pedagogy, Address: 734003, Dushanbe, Rudaki Avenue 121, Phone: +992(37) 224-13-83; Email: jamolbi1974@mail.ru

**БАРХҶҮРД ВА МУНОСИБАТИ АСОСИ БА ТАШКИЛИ МУОШИРАТ ЗИМНИ
АЗХУДКУНИИ ЗАБОНИ ХОРИЧӢ***Назирқулов Т.А., Шарипов Х. А.***Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода,
Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ**

Азхудкунии забони хориҷӣ мавҷудияти салоҳияти иртиботӣ, яъне маҳорати муошират бо забони омӯхташаванда мутобиқ ба вазъиятро пешбинӣ менамояд. Салоҳияти иртиботӣ, бешак, салоҳияти забоншиносиро дар бар мегирад, аммо моҳияти он дар фаҳмиши ғайриихтиёр, дарк намудани қоида ва моҳияти иҷтимоиву фарҳангӣ, ки маълумот дар худ дорад, мебошад. Мавҷудияти салоҳияти иртиботӣ, инчунин пешбинӣ менамояд, ки забонмӯзӣ бояд ба ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ миёни шахсиятҳо ворид карда шавад ва ин мисли ҷанбаҳои имлоӣ ва фонетикӣ муҳим бошад. Аз ҷониби дигар, мураккабии тамоми низоми қоидаҳо чунин аст, ки метавонад барои салоҳияти коммуникативиро аз худ намудан ғайриимкон бошад, ба истиснои соҳибзабонон.

Ҳама гуна барнома оид ба омӯзиши забони хориҷӣ дастур медиҳад, ки раванди омӯзиши забони хориҷӣ чӣ гуна бояд ташкил карда шавад. Ҳамин тариқ, баъзе муаллифони хориҷӣ бар он назаранд, ки омӯзиши забон бояд қадам ба қадам ва пайваста бошад ва маҳз чунин сохтори омӯзиши забони хориҷӣ барои шароити омӯзиши озоди он хос мебошад. Ин нуқтаи назар ба он даврае хос аст, ки омӯзиши забони хориҷӣ ҳамчун воситаи ба даст овардани маҷмуи пурраи донишҳо арзёбӣ карда мешуд, аз 0 то 100%, яъне ба донишҳои ҳомилони забони баробар карда мешуд ва чи тавре, ки андеша менамуданд, тамоми раванди омӯзиш бояд ба давраҳо ва марҳилаҳои пайдарҳами прогрессивӣ тақсим шуда бошанд. Аммо таҷриба нишон дод, ки натиҷаи идеалӣ амалан қариб ҳеҷ гоҳ ба даст оварда намешавад ва ин давраҳо пайваста ва рушдкунанда буданашон дар назар аст. Бар замми ин, пешравиҳои донишҷӯ дар аксар маврид дар нуқтае нигоҳ дошта мешавад, ки аз натиҷаҳои идеалӣ дур аст ва ҳолатҳои пастравӣ (регресс) миёни донишҷӯён зиёданд, ҳуди давраҳо (марҳилаҳо)-ро бошанд, амиқ ва равшан муқаррар намудан ғайриимкон аст.

Бар акси ин, дигар муаллифон бар он андешаанд, ки ғояи омӯзиши забонро ҳамчун раванди мустақим, агар аз наздик назар намоем, танқидро намепазирад. “Мо бо суръати гуногун дар як роҳ ба сӯйи ҳадафи умумӣ қадам намезанем”. Трим Р.Д. як қатор мақсадҳои пайдарҳам, мувофиқа шуда, аммо маҳдудшударо пешниҳод менамояд, ки ба талаботи иртиботии донишҷӯмутобиқат менамоянд [17, с. 270].

Савол ин аст, ки оё, дар ҳақиқат, чунин омӯзиши ғайримустақими забони хориҷӣ ба толибилмон нисбат ба низоми пайдарҳамӣ, қадам ба қадам мувофиқтар аст. Ин масъала то ба охир ҳалли худро наёфтааст, он дар раванди омӯзиш қарор дорад.

Мушкилот дар омӯзонидани забони хориҷӣ аз он иборат аст, ки чӣ гуна ба толибилм барои расидан ба сатҳи донише, ки аз рӯйи арзёбии ҳуди вай самаранок (манфиатбахш) мебошад, кӯмак расонад ва чӣ гуна дар он сатҳе, ки забони хориҷӣ мувофиқ нест банд нашавад, яъне ин он мавридест, ки онро бо сабаби норасоии донишҳо истифода бурдан ғайриимкон аст.

Дониши забони хориҷиро дар чор сатҳ тасвир намудан мумкин аст: азхуднамоии зоҳирӣ, азхуднамоии маъноӣ (семантикӣ), қобилияти иртиботӣ ва эҷодиёт. Дар назар аст, ки ин чор дараҷа пайдарҳамии омӯзиши забони хориҷиро таъмин менамоянд: сараввал шакли он омӯхта мешавад, баъдан он бо донишҳо ҳамроҳ карда мешавад, баъдан қобилияти иртиботӣ инкишоф дода мешавад, ва дар охир, толибилм озодона бо забони омӯхташаванда сухан меронад, то ин ки онро бо мақсади эҷодӣ истифода барад. Албатта, ин давраҳои омӯзиши забони хориҷиро на ҳамчун ба таври қатъӣ чудо намуда, балки ҳамчун дар як вақт амалкунанда баррасӣ намудан мумкин аст. Ҷ. Риверс пешниҳод менамояд, ки омӯзонидани

забони хоричиро ба ду давра тақсим намоем: ба даст овардани маҳорат ва истифодаи маҳорат [15, с. 41-42].

Дар давраи аввал омӯзанда ба омӯхтани забон ҳамчун низом (шакл ва мазмун) банд аст, муошират намудан дар ин давра мушқил аст ва қатъӣ маҳдуд карда шудааст. Толибилм чӣ дар мавриди омӯзиши низоми забон, чӣ дар истифодаи он бо мақсади муошират ба кӯмак ниёз дорад. Ин давра дар ҳамон лаҳзае ба итмом мерасад, ки толибилм дар худ боварӣ эҳсос намояд, ки ӯ метавонад забони хоричиро барои мақсадҳои худ, бигзор барои гӯш кардан, ҳарф задан, хондан ё навиштан на он қадар дуруст ҳам бошад, истифода намояд.

Баъдан толибилм аз давраи муоширати озод гузашта, ба давраи “мустақилӣ” ворид мегардад. Дар баъзе маврид толибилмон дар бораи баъзе “пешравиҳо”, ҳангоме, ки муоширати амалӣ бо забони воқеӣ яку якбора амалӣ мегардад, сухан меронанд.

Таҳқиқоти проблемаи омӯзиши забони хоричӣ се вазифаи асосӣ мегузорад:

1) номутобиқатӣ дар майнаи донишҷӯ миёни бартарияти забони модарӣ (дигар забонҳои қаблан омӯхташуда) ва нобаробарии донишҳои забон, ки айни замон омӯхта мешавад. Ин проблема “робита” номида шудааст;

2) интиҳоб миёни омӯзиши бошуурунаву мақсадноки забони хоричӣ ва усули зершууруна, худкор ё ҳиссиётноки омӯзиши забони хоричӣ, ин проблема “берунӣ-дохилӣ” номбар шудааст;

3) чӣ гуна мушқилоти забони навро ҳамчун рамз паси сар намуд, яъне ба шаклҳои забоншиносӣ аҳаммият зоҳир намоем ва дар баробари ин тавассути ин забон муошират намоем. Ин проблема “рамз-иртибот” номида шудааст [17, с. 290].

Фарқияте, ки Крашен миёни омӯзиш (берунӣ) ва азхудкунӣ (дохилӣ) мегузорад, омӯзиши забони хоричиро ҳамчун раванди бошууруна ва азхудкуниро бошад ҳамчун раванди зершууруна шарҳ медиҳад. Дар ҳолати аввал бояд қоидаҳои забонро донист, дар ин шароит мо метавонем ҷанбаи забоншиносиро идора намоем, яъне як намуд “мониторро” истифода барем. Истилоҳи “монитор” аз ҷониби Крашен ворид карда шудааст ва танзимнамоии бошуурунаи шакли забонро ҳамчун муҳаррири дохилӣ ва мусахҳеҳдар назар дорад [14, с. 230].

Аммо, ба андешаи С.Д. Крашенин “монитор” дар мавриде, ки имкон ҳаст ҳангоми хондан ва навиштан аз назар гузаронему санҷем, ки чи навишта шудааст, метавонад аз ҷумла ҳамчун муҳаррир истифода бурда шавад.

Дар муоширати шифоҳӣ ин муҳаррир ба ҷараёни мунтазами нутқ монеа эҷод менамояд. Баъзе аз толибилмон ба “муҳаррир” аҳаммияти зиёд зоҳир менамоянд, яъне ба дурустии нутқ ва ин ба онҳо ҳалал мерасонад, нутқи онҳоро боз медорад, дигарон бошанд ба худ боварии барзиёд доранд ва баръакси ин аз он истифода намеkunанд.

Крашен чунин мешуморад, ки азхуднамоии забони хоричӣ назар ба омӯзиши он як дараҷа муҳимтар мебошад. Бо таври дигар гӯем, донишҳои забони хоричӣ бо истифодабарии зершуурунаи он ҳангоми муошират, назар ба истифодабарии он бо воситаи идоракунии забони хоричӣ бо кӯмаки “монитор” инкишоф меёбанд.

Хилгард Д. афзалтар медонад, ки миёни азхудкунии бошууруна ва зершуурунаи забон фарқияти калон гузошта нашавад, зеро дар мавриде, ки баъзе чизҳоро бифаҳмем ба андешаи вай, мо онро беҳтар меомӯзем, дар баъзе мавридҳо бошад мо метавонем инро зершууруна анҷом диҳем (масалан, мо метавонем баъзе садоҳоро дуруст талаффуз намоем ва дар баробари ин қоидаҳои фонетикиро дуруст надонем ва ғайра) [16, с. 283].

Ҳамин тариқ, таносуби омӯзиши бошууруна ва зершуурунаи забони хоричӣ проблемаи ҳалношуда боқӣ мемонад. Ин проблема бояд дар якҷоягӣ бо проблемаи педагогикаи умумӣ омӯхта шавад. Баъзе корҳои озмоишӣ дар ин самт аллақай ба анҷом расонида шуданд.

Проблемаи “рамз-коммуникатсия” солҳои охир диққати махсусро ба худ ҷалб менамояд. Омӯзиши забони хоричӣ дар утоқи таълимӣ, асосан, бо табиати забон ҳамчун

низомии рамзӣ алоқаманд мебошад ва аз ин лиҳоз, “расмӣ”, “таҳлилий” мебошад, яъне забон ҳамчун объекти омӯзиши академикӣ ва амалия баромад менамояд.

Истифодабарии забони хоричӣ дар шароити табиӣ ин шакли иртиботӣ мебошад, яъне амалӣ ваозод аст. Дар ин чода толибилм иштирокчии муоширати озод мебошад.

Ҳам намуди “расмӣ ” ва ҳам иртиботии омӯзиши забони хоричӣ кайҳо маълуманд. Аммо дар гузаштаи на он қадар дур ин як чизи маъмулӣ ба ҳисоб мерафт, ки забони хоричӣ дар утокҳои дарсӣ бо воситаи омӯзиши амалӣ ва машғулиятҳо омӯзонида мешавад. Истифода бурдани муносибати иртиботӣ, яъне муошират бо забони хоричӣ ин стратегияи таҳқиқоти начандон дур мебошад.

Омӯзиши озмоишӣ собит месозад, ки ҳатто дар шароити сунъӣ омӯзиши иртиботии забони хоричӣ метавонанд воситаи самараноки забонмӯзӣ гардад. Он дар утоқи таълимӣ “саҳроӣ”, яъне наздик ба табиӣ, шароити омӯхтани забони хоричиро дар асоси муошират фароҳам меорад.

Ҳамгирой миёни омӯзиши расмии забони хоричӣ ҳамчун рамз ва омӯзиши забон бо воситаи муошират дар охириҳои солҳои 70-ум диққати калонро ба худ ҷалб намуд. Вале проблемаи таносуб миёни стратегияи расмӣ ва иртиботӣ барои азхуднамоии самараноки забони хоричӣ, дар умум ҳалнашуда боқӣ мемонад. Мутобиқ ба ақидаи В.П.Шуман омӯзиши забон ин проблемаи усул нест, балки проблемаи ҳамроҳ шудан ба фарҳанги забони хоричӣ мебошад ва агар ин мавҷуд набошад, мо наметавонем аз он, ки дар айни замон дорем, бештарро интизор шавем [13, с. 146].

Вобаста ба модели “монитор” ҳаминро гуфтан мумкин аст, ки қисмати зиёди вазифаҳо, ки дар машғулиятҳо оид ба забони хоричӣ истифода бурда мешаванд, бевосита бо омӯзиши он робита доранд (бо тафовут азхудкунии он) ва Крашен оиди он мегӯяд, агар танҳо усулҳои беруна бошурунаи омӯзиши забонро истифода барем, аз худ намудани он ғайриимкон аст [14, с. 125].

Ғайр аз ин, чунин омӯзиши расмиву таҳлилии забони хоричӣ ба зиёд шудани ҳавасмандии азхуднамоии забон созгор нест.

Усулҳои озмоиши ташаккулдиҳанда. Мақсади озмоиши ташаккулдиҳанда ташкил намудани омӯзиши озмоиши махсус бо “ҳамроҳ” намудани ҷузъи муошират ва ташаккули ҳавасмандии дохилии азхуднамоии забони хоричӣ буд. Он ҳангоми машғулиятҳои таълимӣ дар доираи чадвали соатҳо дар гурӯҳҳои 12 нафара гузаронида шуд. Озмоишшавандагон 17-20 сола буданд.

Ҳамроҳ намудани унсурҳои муошират, дар навбати аввал, дар машғулиятҳо оид ба забони хоричӣ ташкил намудани шароитҳои муошира тро, ки дар муҳити забонӣ ба воқеият наздиканд, пешбинӣ менамуд.

Омӯзгор-озмоишгар, ки машғулиятҳоро гузаронида буд, сатҳи баланди иртибот ва шеваи демократии муоширатро роҳандозӣ намуд.

Муошират, асосан, аз баррасии мавзӯҳои, ки ба шавқу завқи касбии донишҷӯёни дар озмоиш ширкатдошта иртибот дошт, иборат буд. Барои иҷрои ин талабот маводи махсус аз китоб ва дастурҳои таълимӣ, ки дар Оксфорд ба таъби расида ва ба талаботи зерин ҷавобгӯ буданд, интихоб карда шуд:

Мундариҷаи мавод ба таҳассуси донишҷӯён аз рӯи равияи факултет ва ба талаботи навгонии субъективӣ ва аҳаммияти иттилоотӣ барои озмоишшавандагон ҷавобгӯ буд.

Машғулиятҳо дар шакли баррасии ин ё он проблемаи бо таҳассуси донишҷӯён алоқаманд ва ҳалли масъалаҳои иртиботӣ гузаронида шуданд.

Барои ин пешниҳод карда шуда буд:

- вазифаҳои проблемавӣ ҷиҳати фаъолнок намудани фаъолияти азхуднамоӣ;
- нуктаҳои назари мухталиф нисбат ба проблема бо мақсади водор намудан ба мувоҳиса, мубодилаи афкор, баён намудани розигӣ ва норозигӣ бо ин ё он нуктаи назар;
- бозҳои нақшавӣ;

- брейнстоминг;
- даъвати ҳомилони забон ба машғулиятҳо ва ташкили суҳбатҳо дар шароити муҳити забонӣ (ҳомилони забон на бояд забони тоҷикиро донанд).

Нақши омӯзгор аз пешниҳод намудани мавод ва фароҳам овардани шароити муносиб барои муошират иборат бошад. Барои ин омӯзгор бояд:

1) ба раванди муошират миёни иштирокчиён дар утоқҳои таълимӣ ва инчунин миёни иштирокчиён ва намудҳои фаъолият мусоидат намояд;

2) ба ҳайси иштирокчии мустақили муошират баромад намояд, ин нақш ба қисми аввал алоқаманд аст ва аз он бар меояд.

Ин нақшҳо як қатор нақшҳои дуҷумдараҷаро барои омӯзгор дар назар дорад: ҳамчун манбаи иттилоот ва ташкилкунандаи манбаи иттилоот, ҳамчун таҳқиқотчӣ ва омӯзгор, ки метавонад бо дониш, қобилият ва таҷрибаи худ дар ин самт саҳми назаррас гузорад.

Тақия асосӣ дар омӯзиш, на ба азхуднамоии маводи забонӣ, балки ба раванди муошират карда мешавад. Дар назар буд, ки таълимгирандагон на бо омӯзгор, балки бо якдигар ҳамгирой менамоянд, ислоҳи хатогиҳо дар маркази диққат қарор надошт. Шеваи ҳамкориҳо дар муошират қайд карда мешуд.

Толибилмон бояд ба он одат мекарданд, ки агар муошират даст надихад, пас ин айби ҳамагон мебошад, натавонанд айби ғӯянда ё шунаванда. Мутаносибан дастоварди ҳар як иштирокчӣ дастоварди кулли иштирокчиёни ин раванд ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тариқ, омӯзиши забони хоричӣ ин омӯзиши муошират аст, мақсад - муоширати самаранок, машғулиятҳои забонӣ, машқҳо бо таври доимӣ истифода бурда шуда, аз аввал ҳамаи кӯшишҳои муошират намудан мукофотонида мешуданд. Барои осон намудани дарки вазифаҳо, вобаста аз сатҳи омодагӣ ва давраи омӯзиш, истифодаи забони модарӣ иҷозат дода мешуд. Низоми забоншиносӣ бо воситаи кӯшишҳои муошират омӯхта мешуд. Омӯзгор ба толибилмон батаври дилхоҳ кӯмак мерасонд ва барои кор кардан бо забон онҳоро ҳавасманд менамуд. Ҳавасмандии дохилӣ аз маводе, ки бо забон хабар дода мешуд, ба вучуд меомад.

Ҳангоми ташкили озмоиши ташаккулдиҳанда мо ба он тақия менамудем, ки донишҷӯён, аллақай, заминаи дониши забони хоричиро соҳибанд. Ин навъ донишҳо дар муассисаҳои таҳсилоти олий бояд муттаҳид карда шаванд, зеро дар асл онҳо муттаҳид мегарданд, аммо, чун қоида, дар намуди матнҳо аз рӯйи ихтисос, ки дар аксар маврид дорои ягон маълумоти нав набуда барои хониш ва тарҷума ё ин ки аз ёд намудан пешбинӣ шудаанду ҳалос. Чунин таҷриба дорои ягон намуд ҳавасмандӣ нестанд ва донишҷӯён моҳияти чунин фаъолиятро дарк намекунанд. Аз ҷониби дигар, аз донишҷӯёне, ки танҳо донишҳои асосиро доранд, “пешрави” ногаҳониеро интизор шудан мушқил аст, зеро дар ин чода ду проблема рӯйи кор меояд: нутқӣ ва даркнамоӣ. Барои аз байн бурдани ин проблема, аввал, дараҷабандӣ намудани мушқилот зарур аст: аз рӯйи ихтисос баандозаи кам додани иттилооти нав, бидуни ворид намудани иттилооти нав ба миқдори кам калимаҳо ва васоити нави баёнро коркард намояд, дуҷум, амалӣ намудани омӯзиш бо воситаи ҳамкориҳоро ба роҳ монад. Барои он, ки иттилоот қолиб бошад, он бо намуди вазифаҳои проблемавӣ, ақидаҳои мубоҳисанок, муқоисаҳо, ки баррасии онҳоро зарур мешуморем, ақидаи худро баён ва ё инкор кардан ва ғайра самтгирӣ шуданд.

Тартиби анъанавии машғулиятҳо низ тағйир дода шуд. Одатан машғулиятҳо аз фаъолияти иртиботӣ оғоз мегардад, ки дар он донишҷӯён шаклҳои муайяни забонро коркард менамоянд. Давраи навбатӣ - ин фаъолияти иртиботӣ мебошад, ки дар он толибилмон метавонанд воҳидҳои коркардшудаи забонро истифода баранд, омӯзгор бошад ба ин раванд роҳбарӣ менамояд. Ин пайдарҳамии маъмул аз фаъолияти идоракунанда ба истифодабарии эҷодии забон аст. Аммо ҳаракати баръакс ин ду давра имконпазир аст, масалан бозҳои нақшдор ва дар асоси вазъиятҳо, ки метавонанд дар ҳолатҳои одӣ ҷой дошта бошанд, амалӣ гарданд, яъне омӯзгор метавонад машғулиятро аз фаъолияти коммуникативӣ оғоз намояд. Чунин фаъолият на танҳо ҳавасмандии дохилро бедор менкунад, инчунин ба омӯзгор имкон

медихад, ки дар ин ё он намуди муошират ҷойҳои заифи шогирдонашро муқаррар намояд, ба донишҷӯ бошад барои дарк намудани мушкилоти забони худ имконият фароҳам меорад. Дар асоси мушоҳидаҳои худ ва шояд, баъд аз баррасӣ бо донишҷӯён, омӯзгор метавонад коркарди маҳз ҳамон мушкилоти забониро, ки донишҷӯён дар раванди муошират бо онҳо рӯ ба рӯ омадаанд ва дар оянда имкон медихад муошират самараноктар гардад, ба роҳ монда ва аллакай, донишҷӯён метавонанд донишҳои нави забониро дар давраи навбатии фаъолияти иртиботӣ истифода баранд.

Шакли дуҷуми ташкили муошират афзалтар аст, зеро ин, аввалан, метавонад самаранокии машғулиятҳоро аз ҳисоби муқамал намудани дониши толибилмон баланд намояд ва дуҷум, чунин усул метавонад ҳавасмандии дохилии азхуднамоии забони хоричиро вусъат бахшад ва донишҷӯён моҳият ва мароми машғулиятҳои минбаъдаи забониро хубтар дарк менамоянд.

Ташкил намудани шароит барои муошират ба омӯзиши суръатноки забони хоричӣ, ки азхуднамоии забон зершууруна ва аз рӯйи эҳсосот амалӣ мегардад, хос мебошад. Аҳамияти чунин муносибати хоҳиш надода, мо ҳамгироии муносиби омӯзиши зершууруна ва бошуурунаи забони хоричиро қобили мақсад медонем. Омӯзиши зершууруна ва бошуурунаи забони хоричӣ дорои ҷонибҳои мусбӣ ва манфии худ мебошад: ҳангоми омӯзиши бошууруна шаклҳои забонӣ аз худ карда мешаванд, вале қариб ки азхуднамоии забон ба амал намеояд, омӯзиши зершууруна ҳавасмандкунандатар ба шумор меравад, вале дар аксар маврид натиҷаҳои хуб ба бор намеорад, маҳсусан, агар ба инобат гирем, ки он умуман ба баъзе категорияҳои донишҷӯён мувофиқ нест. Аз ин лиҳоз, ҳамгироии ин ду муносибат дар раванди омӯзиши забони хоричӣ зарур мебошад.

Муҳайё кардани шароити муошират ба омӯзиши суръатноки забони хоричӣ хос аст, зеро азхудкунии забон бошууруна сурат мегирад. Ин ба таври кулӣ танҳо дар муҳити фаъоли забонӣ имконпазир аст. Дар шароити аудитория дар мавридҳои дилхоҳ бояд ҷузъҳои муоширати таълимӣ ҷой дошта бошанд. Барои қулай шудан, мо истилоҳоти қорӣ “муоширати муқаррарӣ”-ро истифода мебарем, ки маънои ташкил намудани шароити муошират дар машғулиятҳо, наздик ба шароити муошират дармуҳити забонӣ ва “муоширати таълимӣ” мебошад, ки дар он унсурҳои нутқӣ, ки барои муошират намудан заруранд, коркард карда мешаванд. Вобаста аз сатҳи омодагии донишҷӯён ва давраи хониш таносуб миёни муоширати “муқаррарӣ” ва “таълимӣ” метавонад гуногун бошад. Агар онро дар намуди алоҳида тасаввур намоем: “муоширати муқаррарӣ”, “муоширати таълимӣ” пас, он бояд ба сӯи зиёдшавӣ дар сурат ва камшавӣ дар маҳраҷ бошад ва қиёс бояд ба 100% майл дошта бошад. Яъне, ҳиссаи муоширати муқаррарӣ бояд зиёд гардид ҳиссаи муоширати таълимӣ хоҳиш ёбад, ки дар таҷрибаи имрӯзаи омӯзиши забони хоричӣ ба амал намеояд. Аз оғоз ва то анҷоми омӯзиш муоширати таълимӣ нисбат ба муоширати муқаррарӣ бартарӣ дорад, агар охири умуман мавҷуд дошта бошад.

Албатта, шартан гуфтан мумкин аст, ки муоширати муқаррарӣ нисбат ба муоширати таълимӣ бояд ба 100 баробар шавад. Сирфаслӣ, муошират метавонад танҳо дар муҳити муқаррарии забонӣ бошад. Дар шароити аудитория ба ҳар сурат унсурҳои таълимӣ боқӣ мемонанд, ки вақтро дар машғулиятҳо тақозо менамояд ва метавонад дар намуди муоширати таълимӣ гузарад. Аммо муоширати таълим набояд хусусияти тақоркунии якмароми шаклҳои забониро дошта бошад. Баръакс, ба онҳо бояд ҳолатҳои мухталифи нутқӣ ворид карда шаванд, то инки воридкунии мақсадноки ин шаклҳои забонӣ ба дониши зершуурунаи он гузаранд, бояд диққати маҳсусро ба мундариҷаи муошират дод, ба он, ки чи маълумот дода мешавад. Агар дар рафти муошират норозигӣ ё нофаҳмӣ аз рӯйи ин ё он масъала ба вучуд ояд, бояд кӯшиш намуд, ки проблемаро дарҳол муайян намоем, зеро ин метавонад дар шароити муқаррарӣ рух диҳад. Муҳим аст, малакаи мубоҳиса кардан, розӣ нашудан, пурра намудан, далел овардан нисбат ба нуқтаи назари худ ва наҳарросидан аз баёни онро омӯзонем. Аз аввал муаллим бояд ба ташаккули муносибати шахсӣ нисбат ба он чизе, ки дар

дарсҳо хабар дода мешавад, ҳиссиёти вобастагӣ ба ҳама чиз, ки дар раванди таълим ба вучуд меояд, майл кунад. Маҳз ҳамин принципҳо дар асоси ташкил намудани шароит барои муошират бо забони хориҷӣ гузошта шуда буданд.

Ҳамин тариқ, аҳамияти калон ба дастгоҳи фаҳмоиши лексикаи махсус дода шуданд, ки ба донишҷӯён пешниҳод карда мешуд, бо забони хориҷӣ ин ё он маҳфумро маънидод, як ақидаро бо дигар воситаҳо баён намоянд. Қобилияти баён намудани ин ё он мундариҷа, бидуни тарҷумаи дохилӣ барои рушди таффакур басо муҳим аст, яъне азхуднамоии зершууронаи забон, ин ҳам қадамест, ки дил гувоҳӣ медиҳад.

Муқарриз: Наврасов А.Б., н.и.п., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода
Адабиёт:

1. Авганов С.С. Профессиональная подготовка преподавателей иностранных языков (английского языка) для общеобразовательных школ. Дисс. канд. пед. Наук/ С.С. Авганов [Текст]//.- Душанбе, 2006.- 153с.
2. Алиев, С.Н. Научно-педагогические основы развития профессиональной компетенции будущих учителей иностранного языка: Монография/С.Н.Алиев[Текст]//Душанбе: Ирфон, 2008. - 260 с.
3. Амонашвили Ш.А. Психологические особенности усвоения второго языка младшими школьниками. Иностранные языки в школе/Ш.А. Амонашвили [Текст]// - М.: Просвещение, 1986, - N2.
4. Имамкулиева Г.А. Влияние трудностей на мотивацию учебной деятельности студентов: Автореф. канд. дисс./ Г.А. Имамкулиева [Текст]// -М.:1985.-24с.
5. Именитова, И.П. Динамика мотивации учебной деятельности взрослых /И.П. Именитова[Текст]// На материале интенсивного обучения иностранному языку: Автореф. дисс. канд. псих. наук.- М.:1983.-25с.
6. Интегративно-интенсивное обучение как путь развития сознания: Учебное пособие /Нижегородский гос.пед.ун-т. [Текст]// Н. Новгород 1993. -279с.
7. Кабардов, М.К. О диагностике языковых способностей /М.К. Кабардов [Текст]// Психологическое и психофизиологическое исследование речи.-М.: Наука,1985.-191с.
8. Каган М.С. Мир общения/М.С.Каган[Текст]//М:Политиздат,1988. -205с.
9. Казанцева, Л.А. Влияние дальности цели на активность личного и общественного мотивов учебной работы у старшеклассников/Л.А. Казанцева[Текст]//Экспериментальные исследования личности и темперамента.-Пермь,1972, вып. 7.-С.64-67
- 10.Пассов Е.И., Кузовлев В.П., Коростелев, В.С. Цель обучения иностранному языку на современном этапе развития общества/Е.И. Пассов, В.П. Куловлев, В.С. Коростелев//Иностранные языки в школе[Текст]//.-М: Просвещение, 1987, №6.-124с.
- 11.Шуман, В.П. Исследование мотивов познавательной деятельности студентов педагогического вуза /В.П. Шуман[Текст]// Формирование профессионально-педагогической направленности студентов педагогического вуза.-Владимир, 1972, ч.2.-227с
- 12.Krashen S.D., Second Language Acquisition and Second Language Learning. Oxford.etc [text]//.:Pergamon,1981. 282 p.
- 13.Rivers J., What the "Good Language Learner" can teach us [text] TESOL Quarterly N9:41-51.
- 14.Hilgard D., On communicative competence [text]/VP ride J.B. and Holmes
- 15.J. Sociolinguistics: Selected Readings. Harmonds worth: [text] Penguin Books,1972: 269-293.

БАРХҶҮРД ВА МУНОСИБАТИ АСОСӢ БА ТАШКИЛИ МУОШИРАТ ЗИМНИ
АЗХУДКУНИИ ЗАБОНИ ХОРИҶӢ

Мақола ба тавсифи бархӯрд ва муносибати асосӣ нисбати муошират зимни азхудкунии забони хориҷӣ бахшида шудааст.

Ба андешаи муалифон, азхудкунии забони хориҷӣ мавҷудияти салоҳияти иртиботӣ, яъне маҳорати муошират бо забони омӯхташаванда мутобиқ ба вазъиятро пешбинӣ менамояд. Салоҳияти иртиботӣ, бешак, салоҳияти забоншиносиро дар бар мегирад, аммо моҳияти он дар фаҳмиши ғайриихтиёр, дарк намудани қоида ва моҳияти иҷтимоиву фарҳангӣ, ки маълумот дар худ дорад,мебошад. Мавҷудияти салоҳияти иртиботӣ, инчунин пешбинӣ менамояд, ки забонмӯзӣ бояд ба ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ миёни шахсиятҳо ворид карда шавад ва ин мисли ҷанбаҳои имлоӣ ва фонетикӣ муҳим бошад. Аз ҷониби дигар, мураккабии тамоми низоми қоидаҳо ҷунин аст, ки

метавонад барои салоҳияти коммуникативиро аз худ намудан ғайримкон бошад, ба истиснои соҳибзабонон.

Муаллифон зикр мекунанд, ки муоширати таълим набояд хусусияти такроркунии якмаромишаклҳои забониро дошта бошад. Баръакс, ба онҳо бояд ҳолатҳои мухталифи нутқи ворид карда шаванд, то инки воридкунии мақсаднокӣ ин шаклҳои забонӣ ба дониши зершууронаи он гузаранд, бояд диққати махсусро ба мундариҷаи муошират дод, ба он, ки чи маълумот дода мешавад. Агар дар рафти муошират норозигӣ ё нофаҳмӣ аз рӯйи ин ё он масъала ба вучуд ояд, бояд кӯшиш намуд, ки проблемаро дарҳол муайян намоем, зеро ин метавонад дар шароити муқаррарӣ руҳ диҳад. Муҳим аст, малакаи мубоҳиса кардан, розӣ нашудан, пурра намудан, далел овардан нисбат ба нуқтаи назари худ ва нахарросидан аз баёни онро омӯзонем. Аз аввал муаллим бояд ба ташаккули муносибати шахсӣ нисбат ба он чизе, ки дар дарсҳо хабар дода мешавад, ҳиссиёти вобастагӣ ба ҳама чиз, ки дар раванди таълим ба вучуд меояд, майл кунад. Маҳз ҳамин принципҳо дар асоси ташкил намудани шароит барои муошират бо забони хориҷӣ гузошта шуда буданд.

Дар чамъбаст муаллифон ҳулоса мекунанд, ки аҳаммияти калон ба дастгоҳи фаҳмоишии лексикаи махсус дода шуданд, ки ба донишҷӯён пешниҳод карда мешуд, бо забони хориҷӣ ин ё он маҳфумро маънидод, як ақидаро бо дигар воситаҳо баён намоянд. Қобилияти баён намудани ин ё он мундариҷа, бидуни тарҷумани дохилӣ барои рушди таффакур басо муҳим аст, яъне азхуднамоии зершууронаи забон, ин ҳам қадамест, ки дил гувоҳӣ медиҳад.

***Калидвожаҳо:** бархурд, муносибат, муошират, салоҳияти иртиботӣ, забони хориҷӣ, қобилият, рушди таффакур, тарҷума, мундариҷа, воситаҳо, азхуднамоӣ.*

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ ОБЩЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Статья посвящена описанию основных подходов и подходов к общению при овладении иностранным языком.

По мнению авторов, овладение иностранным языком требует коммуникативных навыков, то есть умения общаться с изучаемым языком в соответствии с ситуацией. Коммуникативная компетенция, безусловно, включает языковую компетенцию, но ее сущность заключается в спонтанном понимании, понимании правил и социокультурной сущности информации. Существование коммуникативной компетенции также предсказывает, что изучение языка должно быть включено в социальные и культурные аспекты отношений между личностями, и это должно быть так же важно, как орфографические и фонетические аспекты. С другой стороны, сложность всей системы правил такова, что освоить коммуникативную компетенцию может быть невозможно, за исключением носителей языка. Учебное общение не должно характеризоваться постоянным повторением языковых форм. Наоборот, их следует знакомить с различными речевыми ситуациями, так что при целенаправленном внедрении этих языковых форм в подсознательное знание особое внимание следует уделять содержанию общения, тому, какая информация дается. Если в процессе общения возникнет неудовлетворенность или непонимание по тому или иному вопросу, следует постараться сразу выявить проблему, ведь такое может произойти и в обычных условиях. Важно научиться навыкам обсуждения, несогласия, дополнения, аргументирования своей точки зрения и не бояться ее высказывать.

Авторы подчеркивают, что учитель должен с самого начала стараться развивать личное отношение к тому, чему учат на уроках, чувство зависимости от всего, что возникает в процессе обучения. Эти принципы легли в основу создания условий для общения на иностранном языке. При этом большое значение придавалось устройству понимания специальной лексики, которая предлагалась учащимся, для толкования того или иного понятия на иностранном языке, для выражения той же мысли другими средствами. Очень важна для развития мышления способность выражать то или иное содержание без внутреннего перевода, то есть подсознательное овладение языком, это тоже ступень, о которой свидетельствует сердце.

***Ключевые слова:** отношение, подход, общение, коммуникативная компетенция, иностранный язык, умение, развитие мышления, перевод, содержание, средства, овладение.*

THE MAIN APPROACH AND ATTITUDE TO THE ORGANIZATION OF COMMUNICATION IN THE FIELD OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

The article is devoted to the description and the main approach to communication in learning a foreign language.

According to the authors, mastering a foreign language requires communication skills, that is, the ability to communicate with the learning language in accordance with the situation. Communicative competence, of course, includes linguistic competence, but its essence lies in spontaneous understanding, understanding the rules and the socio-cultural essence of information. The existence of communicative competence also predicts that learning language should be included in the social and cultural aspects of personal relationships, and this should be as important as spelling and phonetic aspects. On the other hand, the complexity of the entire system of rules is such that it may not be possible to master communicative competence, except for native speakers. Educational communication should not be characterized by constant repetition of linguistic forms. On the contrary, they should be introduced to various speech situations, so that when purposefully introducing these language forms into subconscious knowledge, special attention should be paid to the content of communication, to what information is given. If in the process of communication there is dissatisfaction or misunderstanding on a particular issue, you should try to immediately identify the problem, because this can happen under normal conditions. It is important to learn the skills of discussing, disagreeing, supplementing, arguing your point of view and not being afraid to express it.

The authors emphasize that the teacher should from the very beginning try to develop a personal attitude to what is taught in the classroom, a sense of dependence on everything that arises in the learning process. These principles formed the basis for creating conditions for communication in a foreign language. At the same time, great importance was attached to the device for understanding the special vocabulary that was offered to students, for the interpretation of a particular concept in a foreign language, for expressing the same thought by other means. The ability to express this or that content without internal translation is very important for the development of thinking, that is, the subconscious mastery of the language, this is also a stage, which the heart testifies to.

Keywords: attitude, attitude, communication, communicative competence, foreign language, skill, development of thinking, translation, content, means, mastery.

Маълумот дар бораи муаллифон: **Назирқулов Тагаймурод** - Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи забонҳои романӣ-германӣ. Нишонӣ: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6, тел.: 918767566, E-mail: ambition.ok@mail.ru

Шарипов Хуршед Алихонвич – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири кафедраи забонҳои хориҷӣ. Нишонӣ: 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вилояти Хатлон, шаҳри Кӯлоб, маҳаллаи Борбад. Тел.: (992)918-48-87-03; 000335416. E-mail: Sharipov.hurshed@inbox.ru

Сведения об авторе: **Назиркулов Тагаймурод** - Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, кандидат педагогических наук, заведующий кафедрой романо-германских языков. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6, тел.: 918767566, E-mail: ambition.ok@mail.ru

Шарипов Хуршед Алихонвич - Кулябский государственный университет имени Абуабдуллох Рудаки, кандидата педагогических наук, доцент, заведующий кафедрой иностранных языков. Адрес: 735140, Республика Таджикистан, Хатлонская область, г. Куляб, п. Борбад. Тел.: (992)918-48-87-03; 000335416. E-mail: sharipov.hurshed@inbox.ru

Information about the author: **Nazirqulov Tagaymurod** - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Candidate of Pedagogical Sciences, Head of the department of RomanicGermanic languages. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, 17/6 Muhammadiev street, tel.: 918767566, E-mail: ambition.ok@mail.ru

Sharipov Khurshed Alikhonovich, - Kulob State University named after Abuabdulloh Rudaki, candidate of pedagogical science, associate professor, Head of the Department of foreign languages. Address: 735140, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Kulyab, Borbad village. Tel: (992)918-48-87-03; 000335416. E-mail: sharipov.hurshed@inbox.ru

ТДУ: 891.550:316 (575.3)

**БАРАСИИ МАВЗУЪҲОИ ДОРОЙ ВА ШУКРУ ҚАНОАТ ДАР МЕРОСИ
ПЕДАГОГИИ КЛАССИКОНИ ФОРСУ ТОЧИК**

Собирова С.Б.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Мавзуоти дорой ва шукру қаноат дар назму насри классикони форсу тоҷик ба як жанри адабӣ марбуту маҳдуд набудааст. Офарандагони сухан ин мавзуъро дар ҳама жанрҳои адабӣ ба мисли байт, рубой, дубайтӣ, қитъа, ғазал, маснавӣ вобаста ба мавқеи муносиб баён доштаанд.

Дар тамоми осори классикон мавзуи қаноат дар муқобили нафси бад ва тамаъ ситоиш шуда, онро василаи наҷоти инсон аз гирифторӣ, аз ҳавову ҳавасҳои беҳуда ва ҳар чиз арзёбӣ кардаанд. Аз ҷумла, дар осори Саъдӣ мавзуи қаноат ҷойгоҳи махсус дорад ва намунаи машҳуре аз “Гулистон”:

“Бозаргонеро шунидам, ки саду панҷоҳ шутур бор дошт ва чихил бандаи хидматгор. Шабе дар қазираи Кеш маро ба ҳучраи хеш даровард. Ҳама шаб наёрамид..., ки фулон анбозам ба Туркистон ва фулон бизоат ба Ҳиндустон аст... Гӯгирди порсӣ хоҳам бурдан ба Чин, ки қимати азим дорад... косаи чинӣ ба Рум... дебои Румӣ ба Ҳинд, фулоди ҳиндӣ ба Ҳалаб...

Инсоф, аз ин молихулиё чандон фуру гуфт, ки беш тоқати гуфтани намонд.

Гуфт:

– Ай Саъдӣ, ту ҳам сухане бигӯй аз онҳо, ки дидаву шунида.

Гуфтам:

Он шунидастӣ, ки дар ақсои Ғур,

Борсолоре бияфтод аз сутур.

Гуфт: “Чашми танги дунёдорро,

Ё қаноат пур кунад ё хоки гӯр” [6, с. 236-237].

Мазаммати Саъдӣ дар қитъаи мазкур аз дунёдорон аст, ки ба дунболи нафси дунёи саховату ҷавонмардиро канор гузоштаанд. Оқибати дунёпарастӣ, дур будан аз хайру саховат ба таъкиди Саъдӣ оқибати нек надорад.

Бояд гуфт, дар бештари маворид сарчашмаи андешаҳои адибони классики форсу тоҷик дин аст. Дар шарҳи “Гулистон” дар мавриди қаноат ҳадисеро аз Паёмбар омадааст: “Иззат ёфт касе, ки қаноат варзид ва хор гашт касе, ки тамаъ парварид” [6, с. 472].

Муҳаққиқи эронӣ Алиӣ Деҳқон бо ситоиш аз ҳунари шоирии Ҳофиз дар мавриди қорбасти масоили иқтисодӣ менигорад: “Ҳофиз аз як тараф бо баҳрагирӣ аз балоғати сухан истилоҳоти молӣ ва тичориро латиф, зебо, ҷондор ва гӯё намуда, аз тарафи дигар бо истифода аз бори маъноии ҳоси ин истилоҳот мафоҳим ва далолатҳои муассире ба вожагон ҷаҳони ҳунар ва ишқу шеър бахшидааст” [8].

Пеша намудани қаноат ва дур будан аз ҳирсу тамаъ дар афкори тамоми давраҳои адабиёти форсу тоҷик ба мушоҳида мерасад. Ҷомӣ, ки чун Саъдӣ аз иҷтимоӣ зиёд гуфтааст, тамаллуку тааллуқро ба хотири нафси дунёи напазируфтааст:

Ҷомӣ, зи хони ризқ чу ноне кифоят аст,

Озори бори миннати дунон чаро кашам?

(Абдурахмони Ҷомӣ)

Зебуннисо обрӯи инсониро болотар аз ҳама чиз мегузорад ва паёмаш ин аст, ки дунё арзиши онро надорад, ки барои нафс чун магас гирди суфраи замона бигардӣ:

Хоҳӣ, ки обрӯй нарезад, ба зерӣ хок,

Бар суфраи замонаи дун чун магас мабош!

(Зебуннисо)

Аммо дар шеъри шоирон андешае вомехӯрад, ки мардони қаноатпешаро лозим меояд, то ба хотири зиндагӣ аз афроди сарватманд ёрӣ пурсанд. Ва он аз назари Мавлоно ин эҳтиёҷ аст:

Он чи мардонро кунад рӯбахмизоч,
Эҳтиёҷ аст, эҳтиёҷ аст, эҳтиёҷ.

(Чалолуддини Балхӣ)

Дониш Мулло Ҳусайн маҳдуми Бухорой аз шуарои асри XIX, ки дар сабки ҳиндӣ эҷод намудааст, аз воқеияти ҳоли зори худ мегӯяд:

Мардон ба рӯзи ҳодиса муҳтоҷи нокасанд,
Растан зи мавҷ бе мадади нохудо нашуд [2, с. 98].

Ба андешаи Ҳусомии Марвазӣ, ки аз шоирони аҳли тасаввуфи асри XVI мебошад, одами бидуни тамау нафс дар назари мардум чун офтоб намоён аст ва ҳамеша мавриди эҳтиром қарор мегирад:

Меҳре ба молу ҷоҳ надорам, аз он сабаб,
Чун офтоб дар назари халқ равшанам [7, с. 59].

Дар осори адибони аҳли сулук фақру қаноат худ як навъи дорой шуморида мешуд, ки тамаъ кардан, аз касе чизе пурсидан барои аҳли тариқат иҷозат набудааст:

Мо оби рӯи фақру қаноат намебарем,
Бар подшаҳ бигӯй, ки рӯзӣ муқаддар аст.

(Ҳофиз)

Аслан хилқати одамӣ чунин халқ шуда, ки қаноатпешагии инсонҳои алоҳида доимо эътироф шудааст. Чунин ашхос мавриди эҳтироми умум қарор мегиранд. Ба гунаи мисол, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Симпозиуми байналмилалӣ бахшида ба 115-солагии Қаҳрамони Тоҷикистон, аллома Бобочон Ғафуров, ки моҳи декабри соли 2023 дар шаҳри Душанбе гузашт, қайд карданд, ки аллома Ғафуров воқеан фидоии миллат буд. Чунки барои бунёди осорхона аз хонаву дари ӯ ҳам дар Душанбе ва ҳам дар зодгоҳаш ҷустуҷӯй кардем, – гуфт Пешвои миллат, – аммо чизе наёфтем.

Адибони классик қаноатро беҳтарин ганҷи дунё донистаанд, зеро ба андешаи эшон маҳз ба василаи он метавон ба болотарин мартабаҳо расид. Ҳофизӣ Шерозӣ аз онҳое, ки “қунҷи қаноат”-ро ба “ганҷи дунё” иваз карданд, (ин ҷо бародарони Юсуф дар назар аст) баракате надидаанд:

Ҳар он ки қунҷи қаноат ба ганҷи дунё дод,
Фурӯхт Юсуфи мисрӣ ба камтарин самане!

(Ҳофиз)

Дарачаи баланди афкори иқтисодӣ роҷеъ ба қаноату ҳаёти инсонӣ дар Бедил дида мешавад. Абулмаонӣ дар ин байт мегӯяд, ки ҳирси зиёди одамӣ ба дунё боис шудааст, ки дар касби пулу мол аз ҳад зиёдаравӣ кунад, вагарна он чи ки мо доштани онро мехоҳем, аксари он дар рӯзгори мо ба кор нахоҳад омад:

Ҳирс қонъ нест, Бедил, варна, з-асбоби маош,
Он чи мо даркор дорем, аксараш даркор нест.

(Бедил)

Устод Айнӣ дар “Намунаи адабиёти тоҷик” аз Носири Бухорой ёд намудааст. Носир молу сарвати дунёро ҳеҷ дониста, қаноату дарवेशиро аз ҳама дороеи шоҳон боло мегузорад ва дорандагони “ганҷи қаноат”-ро “султони олам” мехонад:

Дарवेशро, ки ганҷи қаноат мусаллам аст,
Дарвеш ном дораду султони олам аст.
Дарҳам шавад зи баҳри дирам ҳоли одамӣ,
Оре, тамоми сурати дирҳам чу дарҳам аст [2, с. 49].

Мирзо Назруддини Самарқандӣ адиби асри XIX бошад, тамаъро ҳамчун зулм ба шахсияти инсон дониста мегӯяд, ки ҳар ки аз тамаъ раст ва ба қаноат пайваст, бо он ки дорое надорад, наметавон ӯро гадо хонд:

Аз зулми тамаъ раст ҳар он кас, ки ба кам сохт,
Шаҳрест қаноат, ки дар он номи гадо нест [2, с. 306].

Шамсуддин Махдуми Шоҳини Бухорой, ки дар қарни XIX ба сар бурдааст, бо истифода аз таносуби сухан “маҳи нав”-ро бо “лаби нон” ташбеҳ дода, бад-ин васила бениёзии худро аз дунё иброз доштааст:

Чои миннат нест бо ман чархро, к-аз хони ӯ,
Чун маҳи нав бо лаби ноне қаноат доштам... [2, с. 49].

Муҳаммад Иқбол бо таълимоти инсондӯстиаш расму раҳи пайғамбариро дар пиндори неку дар хидмати халқ мебинад. Масъулияти вазифавиро сарфи назар намудану аз ҳар коруфтадае музд талаб карданро чун савдогарӣ беш наметавонад. Абёти мазкур дар ҷомеаи мо аҳамияти бештаре касб мекунад ва иҷрои он барои рушди иқтисодиву иҷтимоии ҷомеа мусоидат хоҳад кард.

Таъби равшан марди Ҳақро обрӯст,
Хидмати халқи Худо мақсуди ӯст.
Хидмат аз расму раҳи пайғамбарист,
Музди хидмат хоستان савдогарист! [4, с. 432].

Носири Хусрав қаноатро бо ҳарисӣ бо ҳам дар тазод мегузорад. Ҳар кас ки қаноатро гиромӣ дошт, чун садаф пур аз дурр гашт. Бояд ҳамеша руҳ ба нафс ғолиб ояд, вагарна нафсро наметавон бо ҳама моли ҷаҳон қонеъ кард:

Косаи чашми ҳарисон пур нашуд,
То садаф қонеъ нашуд, пурдурр нашуд.

(Носири Хусрав)

Касе, ки дар гирдоварии мол ҳарис нест, ҳаргиз хотираш мушавваш нахоҳад буд. Низомии Ганҷавӣ бар ин назар аст, ки фаровонии сармоя – фаровонии ғамро дар пай хоҳад дошт. Воқеан, афроди сарватманд барои талаф нашудан, ба дасти дуддон наафтидан, аз тарафи шоҳону ҳокимон ғасб нашудани молашон андешаву эҳсоси хатар дар сар доранд:

Мо ҳеч надорему ғами ҳеч надорем,
Дастор надорему ғами печ надорем.

(Низомӣ)

Ҳамин мазмун дар Мавлоно низ ба назар мерасад:

Мо хайли гадоён, ки зару сим надорем,
Чун сим надорем, зи касе бим надорем.

(Ҷалолуддини Балхӣ)

Аммо бояд тазаккур дод, ки ҳаргиз мутафаккирони форсу тоҷик дар мафҳуми қаноат, гӯшанишинӣ, истиқбол аз фақру нодорӣ, барои ризқ кӯшишу талош накарданро тараннум накардаанд. Баръакс, дар мафҳуми “қаноат” дур будан аз тамау хирс фаҳмида шуда, нигоҳ доштани обрӯю иззат ва шарофати инсонӣ муқаддам гузошта шудааст.

Дар жанри наср низ дар адабиёти форсу тоҷик мавзуи қаноат зиёд воমেҳӯрад, чунончи дар назми форсии тоҷикӣ дар боло мавриди барасии мо қарор гирифт. Дар “Калила ва Димна”-и Хусайн Воизи Кошифӣ гурбаеро соҳибаш ба миқдори муайян ҳамарӯза гӯшт медод. Аммо гурба аз гурусначашмӣ ба ин қаноат накард. Рӯзе худро ба кабутархона мезанад. Посбон гурбаро кушт. “Иттифоқо гузари соҳибаш ба он ҷой афтод. Гурбаи худро дар он ҳол дида гуфт: “Эй шухчашми ҳарис, агар бо он қадар гӯшт, ки ба ту мерасид, қаноат мекардӣ, пӯсти туро намекашиданд”. Фоидаи ин масал он аст, ки минбаъд ба андак куте, ки сабаби зиндагӣ бошад, қаноат бикун ва баҳри молҳои аз даст рафтаат дилхун машав.

Ғам маҳӯр, ҷони ман, ар фавт шавад молу манол,
Шод мебош, ки ин мурда наярзад шеван!

Ва бидон, ки шарафи ҳар кас ба камол аст, на ба мол ва ҳар кас дар зоти худ ба хунаре ораста бошад, ҳамеша азизу муқаррам аст.

Ҳар кӣ ба зиндони чаҳолат гум аст,
Ҳаст гадо в-арчи зараш сад хум аст.
Мард, ки аз илм тавонгар бувад,
Кай назараш бар зару гавҳар бувад! [5, с. 147].

Ҳамзамон дар ин китоб омадааст: “Ба мардуми хирадманд намезебад, ки ба бисёрии мол шодӣ кунад ва ба камии он ғам хӯрад” [5, с. 147].

Мутафаккири барҷастаи Шарқ Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ, ки аз бузургони илми тасаввуф шинохта шудааст, андешаҳои ҷолиберо дар мавриди аҳамияти кору пеша баён доштааст:

1. Чизеро аз ухдаш набарой, ба ухда нагир.
2. Аз ҳама муфлис шав, агар муҳаббат хоҳӣ.
3. Агар суд хоҳӣ, худро бош, то худро бошӣ. (*худро биинос, агар ғоида мехоҳӣ рӯйирост бош, бе тазоҳур*).
4. Андешаи дунё кун, то парешон нашавӣ.
5. Ба неъматӣ касе ҳасад макун, то офият ёбӣ.
6. Бо гадоён нишин, агар султонӣ (вақтатро се тақсим кун: талаби илм, дар ҳузури олимон, ҳузури бенавоён).
7. Бо суди андак басанда кун, то баракат бошад.
8. Тарки гуноҳ гир, агар луқмаи ҳалол хоҳӣ.
9. Зиёни кас маяндеш, агар суд хоҳӣ.
10. Суду зиёни худро намедонӣ,
Аз он сабаб чунин парешонӣ.
11. Савдое пеш гир, ки дар он суде кунӣ. (Савдое кун, ки ҳақ суди он бувад. Тамаъ аз дил дур кун, то хор нагардӣ).
12. Тамаъ аз халқ бардор, то муҳтоҷ нагардӣ.
13. Қаноат кун, агар тавонгарӣ хоҳӣ.
14. Як кор пеш гир, то тамом шавад [3].

Дар мавриди қаноат метавон нуктаи дигареро зикр кард, ки бархе одамон бо он чизе, ки доранд қаноат намекунанд ва оқибат аз он чӣ доранд, маҳрум мешаванд. Шоир дуруст гуфтааст:

Хештан нашнохт мискин одамӣ,
Аз фузунӣ омаду шуд дар камӣ.

Хулоса, бузургони адабиётмон ҳамеша бо афкори волеяшон таъкид кардаанд, ки инсон бояд судашро аз зиёнаш дар ҳар масоили ҳаётӣ дарк карда тавонад. Чунки барои хушбахтии инсон риояти инсоф, ростиву адолат, ахлоқи ҳамидаи инсонӣ, масоили суду зиён дар роҳи тичорат ва шукру қаноат хеле муҳим аст.

**Муқарриз: Ҳайбулоев Ш., н.и.ф., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода
АДАБИЁТ**

1. Абдурауфи Фитрат. Раҳбари наҷот. – Душанбе, 2010. – 438 с.
2. Айнӣ С. Намунаи адабиёти тоҷик. – Душанбе, 2010. – 540 с.
3. Ашъори ирфонӣ ва ҳикмати инсонӣ дар эҷодиёти Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ. – Душанбе: Ирфон, 2021. – 24 с.
4. Муҳаммад Иқбол. Куллиёти форсӣ. – Душанбе: Дониш, 2013. – 672 с.
5. Хусайн Воизи Кошифӣ. Анвори Сухайлӣ. – Душанбе: “Маориф ва фарҳанг”, 2009. – 316 с.
6. Шакурзода О. Шарҳи “Гулистон”-и Саъдӣ. – Душанбе: Адиб, 2014. – 540 с.
7. Шарифзода Х. Сездар мақола. – Душанбе, 2013. – 272 с.
8. ltr.atu.ac.ir/article_6546.html (саннаи дарёфт 10.01.2024).

9. علی دهقان. هنرنمایی حافظ با اصطلاحات اقتصادی.

БАРРАСИИ МАВЗУЪҲОИ ДОРОЙ ВА ШУКРУ ҚАНОАТ ДАР МЕРОСИ ПЕДАГОГИИ КЛАССИКОНИ ФОРСУ ТОЧИК

Дар мақолаи мазкур мавзуъҳои шукру қаноат дар мероси педагогии классикони форсу тоҷик ва масъалаҳои дорой, мудирияту идораи дороиҳо матраҳ гардидааст. Воқеан, масоили иқтисодӣ чузъи таркибии зиндагии инсон буда, адабиёт таҷассумкунандаи ҳаёти даври замон ва дар айни ҳол тарбиятгару роҳнамои саодати рӯзгор аст. Ин аст, ки муаллифи мақола бо истифода аз вожаҳои *нафси бад*, *дунёпарастӣ*, *ҳирс*, *тамаъ* ва монанди инҳо мафҳуми “қаноат”-ро дар осори классикон, аз қабиле Саъдӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ ва дигарон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Муаллиф дар раванди таҳқиқ намунаҳо оварда шарҳу тавзеҳ намуда, онҳоро василаи начоти инсон аз гирифторӣ аз ҳавову ҳавасҳои беҳуда арзёбӣ кардааст.

Маврид ба зикр аст, ки масъалаи фавқ дар тарбияи фарҳанги иқтисодӣ яке аз мавзуъҳои калидӣ маҳсуб меёбад. Гузашта из ин, дар раванди таҳлилу баррасии сарчашмаҳо, муаллиф қаноатро беҳтарин ганҷи дунё гуфта, суди дунёву охиратро аз онҳо медонад.

Калидвожаҳо: фарҳанги иқтисодӣ, қаноат, саховат, ҷавонмардӣ, иззат, нафс, ҳирс, тамаъ, тамаллуқ, дунёпарастӣ, эҳтиёҷ, фақр, дорой.

РАССМОТРЕНИЕ ТЕМ БОГАТСТВА, БЛАГОДАРНОСТИ И ДОВОЛЬСТВИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКИХ КЛАССИКОВ

В данной статье обсуждается тема благодарности и довольства с точки зрения литераторов персидско-таджикской классической литературы, а также вопросы богатства, управления и владения. В действительности экономические вопросы являются неотъемлемой частью жизни человека, а литература воплощение жизни времен и в то же время воспитатель и предводитель счастья в жизни. Именно поэтому автор статьи, используя слова «алчность», «корыстолюбие», «жадность», и т.п. проанализировал и рассмотрел понятие «довольство» в произведениях классиков, таких как Саади, Хафиз, Джами и других. В процессе исследования автор приводил примеры и объяснял их, оценивал их как средство спасения человека от страданий, от суетных желаний и страстей.

Стоит отметить, что вопрос суеверий считается одной из ключевых тем в воспитании экономической культуры. Более того, в процессе анализа и обзора источников автор называет довольство лучшим сокровищем мира сего и к ним относит пользу мира сего и будущего.

Ключевые слова: экономическая культура, довольство, щедрость, благородство, честь, эго, алчность, корыстолюбие, имуществу, нужда, бедность, богатство.

CONSIDERATION OF THE THEMES OF WEALTH, GRATITUDE AND CONTENTMENT IN THE PEDAGOGICAL HERITAGE OF THE PERSIAN-TAJIK CLASSICS

This article discusses the theme of gratitude and contentment from the point of view of Persian-Tajik classical literature writers and the issues of wealth, management and ownership. In fact, economic issues are an integral part of human life, and literature is the embodiment of the life of times and at the same time the educator and leader of the happiness of life. That is why the author of the article using the words greed, avarice, selfishness, greed, and the like has analyzed and examined the concept of "contentment" in the works of classics such as Saadi, Hafiz, Jami and others. In the process of research, the author gave examples and explained them, evaluated them as a means of saving a person from suffering from vanity desires and passions.

It is worth noting that the above mentioned issue is considered as one of the key topics in economic-cultural education. Moreover, in the process of analysis and review of sources the author calls contentment the best treasure of the world and learns from them the judgment of this world and the future.

Keywords: *economic culture, contentment, generosity, youth, honor, ego, greed, self-interest, possessions, need, poverty, wealth.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Собирова Саида Буриевна – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улӯғзода, муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳӣ педагогика. Нишонӣ: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳри Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Телефон: (+992)888795151. E-mail: devid9191@list.ru*

Сведение об авторе: *Собирова Саида Буриевна – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, старший преподаватель общеуниверситетской кафедры педагогики. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6. Телефон: (+992)888795151. E-mail: devid9191@list.ru*

About the author: *Sobirova Saida Burievna – Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Senior Lecturer of the university-wide Department of pedagogy. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Muhammadiev str., 17/6. Phone: (+992)888795151. E-mail: devid9191@list.ru*

АНДЕШАИ ТАҲАММУЛПАЗИРӢ АЗ НИГОҶИ МУТАФАККИРОНИ ГУЗАШТА ВА МУОСИРИ ХОРИҶӢ ДАР БОБИ ОМУӢЗИШУ ПАРВАРИШ

Шарифов М.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Ақидаи педагогии таҳаммулпазирӣ дар қорҳои таҳқиқотии бисёре аз педагогҳои гузаштаю муосир мақоми хоса доранд. Масалан, аз ҷониби намояндагони тарбияи озод, аз ҷумла Ж.Ж. Руссо, М. Монтессори, Л.Н. Толстой, К.Н. Венсел ва дигарон андешаҳо пешниҳод гардиданд, ки ба ақидаи таҳаммулпазирӣ хеле наздиканд.

Ақидаи Ж.Ж. Руссо дар робита ба тарбия аз эътибор кардан ба рушди шахсияти кӯдак ва ба ӯ додани озодии пурра иборат аст, ки ба таври идеалӣ ба роҳ мондани чунин тарбия дар ҷудод аз ҷамъият имконпазир аст. Дар чунин усули тарбия калонсолон нақши дуюмдараҷа ва кӯдак нақши ғайбӣ мебошад. Дар асарҳои барномавии худ «Эмил ва ё дар бораи тарбия» Ж.Ж. Руссо яке аз вазифаҳои муҳими тарбия, яъне тарбияи некӣ тавассути мулоҳизаҳо, ҳиссиёт ва иродаи некро муайян кардааст. Ж.Ж. Руссо усули истифодаи ҷазодихӣ, истифодаи методҳои дағал дар тарбияро қатъиян инкор мекунад.

Назари М. Монтессори ҳам то андозае шабеҳи назари Ж.Ж. Руссо мебошад. Номбурда ҳам, идеяи озодӣ дар тарбияи шахсияти кӯдакро тарғиб менамояд. Дар ин усули тарбия нақши ғайбӣ ба мустақилияти кӯдакони мансуб доништа мешавад. Нақши калонсолон бошад, аз мушоҳида ва даҳлат нақардан ба рушди табиӣ кӯдак иборат аст. Ба андешаи ӯ: «...мураббӣ бояд тамоми қувварро ба он сафарбар намояд, ки принсипи озодии кӯдакро вайрон накунад. Дар сурати каме бошад ҳам, маҷбур намудани кӯдак ба анҷоми ягон қор мураббӣ дигар наметавонад ғайбӣ мустақилонаи кӯдакро ба низом дарорад, набояд кӯдакро маҷбур кард, ки дарсро такрор кунад, набояд ӯро таъкид кард, ки ӯ бояд хато накунад, зеро бо ин роҳ мураббӣ кӯдакро маҷбур менамояд, ки ӯ дарк кунад, вале бо ин тарзи тарбия мураббӣ ҳолати табиӣ рушди кӯдакро ҳалалдор менамояд» [5, с. 162]. Аз гуфтаи болозикр бармеояд, ки ақидаҳои педагогии М.Монтессори аз боварӣ кардан ба кӯдак, муносибати боназоқат ба ҳолати руҳии ӯ ва таъсири эҳтиётқорона аз ҷониби педагог иборат мебошад.

Ақидаҳои педагогии Л.Н. Толстой ҳам аз нуқтаи назари муносибати боназоқат ба рушди шахсияти кӯдак ҷолиб мебошанд. Номбурда ҷонибдори эҳтироми ҳуқуқи кӯдак буда, принсипҳои ҳалқият, инсонгарой ва мардумсолориро дар тарбия ба миён гузоштааст. Аз омӯзгор даъват намудааст, ки принсипҳои мазкурро риоя намояд. Л.Н. Толстой ба сифатҳои шахсӣ ва ахлоқии педагог махсус таваққуф зоҳир намудааст, ки дар байни онҳо муҳаббат ба кӯдакони ва ғайбӣ эҷодқоронаи педагогӣ мақоми аввалиндараҷа доранд. Л.Н. Толстой қатъиян зидди маҷбуркунӣ ва таъсиррасонии саҳти тарбиявӣ буд. Дар робита ба ин чунин иброз намудааст: “Агар омӯзгор ба касби худ танҳо муҳаббат дорад, ӯ омӯзгори хуб хоҳад буд. Агар омӯзгор танҳо ба шогирдонаш муҳаббат меварзад, ба мисли падару модар, ӯ бештар аз он омӯзгоре хоҳад буд, ки ҳамаи китобхоро мутолиа кардааст, вале ба касбу шогирдони хеш муҳаббат надорад. Агар омӯзгор ӯнам аз муҳаббат ба касби худ ва ҳам аз муҳаббат ба шогирдони худ бархурдор аст, ӯ омӯзгори ҳақиқӣ аст” [10, с. 95].

Дар мавриди дигар Лев Толстой чунин иброз доштааст: “Вазифаи муҳими мактаб тарбияи инсонӣ кунҷков, эҷодқор, ҷӯяндаи ғояи мароқовар мебошад. Ба андешаи ман, солҳои кӯдакӣ ҳамчун мактаби тафаккур, вале омӯзгор ҳамчун инсон ташаккулдиҳандаи ғамхори сиришт ва ҷаҳони руҳии тарбиятгирандагони худ мебошад. Агар омӯзгор муҳаббат ба қор ва хонандагонро дар худ муттаҳид созад, ӯ омӯзгори комил аст” [12].

Барои таҳаммулпазирӣ педагогӣ ақидаҳои педагогии машҳури рус, ташфиқотчи тарбияи озод, Константин Николаевич Венсел ҳам аҳамияти муҳим доранд. Номбурда принсипи дар асоси эҳтироми шахсияти кӯдак ва ба ӯ додани озодии ҳар ҷӣ бештар дар

амалҳо ва хоҳишхояш, инкишоф додани имкониятҳои эҷодии кӯдакро ба миён гузоштааст. К.Н. Венсел ҳам зидди амали маҷбурасозӣ дар тарбияи кӯдак буд. Вай дар асари худ «Мақтаби идеалии оянда ва роҳҳои амалисозии он» яке аз принципҳои тарбияи таҳаммулпазирро тавассути «...рушди ирода бо роҳи амалҳои озод ва эҷодкории мустақилона...» [1, с. 429] ба миён гузоштааст.

Илова бар ин, К.Н. Венсел якҷанд ақидаи барои илми педагогикаи дар замонаш навоаронаро пешниҳод кардааст, ба монанди аз ҷониби кӯдак навишта шудани китоби дарсии худ, ки дар он бояд донишҳо, мавқеи ғаболонаи кӯдак, ҳамчун муҳаққиқ ва ҷӯяндаи хурди ҳақиқат ба ҳам омезишфта бошанд; такмил додани омӯзиш.

Аз нигоҳи принципи таҳаммулпазирӣ дар педагогикаи амалӣ хизмати педагогикаи валдорфӣ, асосгузораи педагог-ислохотхоҳи австриягӣ Рудолф Штейнер ба ҳисоб меравад, ки тарафдори роҳи худинкишоф ва дарки руҳ тавассути андешаи мантиқии инсон буд, ҳам шоёни таҳсин аст. Яке аз принципҳои омӯзиш ва тарбияи кӯдакон, ки дар системаи валдорфии тарбия ба миён гузошта шудааст, хусусияти ахлоқии мураббӣи мебошад, ки таҳаммулпазирӣ ном дорад. Ин андешаро Р. Штейнер пешниҳод кардааст ва пайравонаш онро идома додаанд. Ӯ дар ин бора фармудааст: «Сари натиҷаҳо бояд андеша кард, ки аз ин ду қоидаи зерин бармеоянд: – яке содиқ мондан ба ақидаи худ ва дигаре дарки ақидаи дигарон аст. Танҳо дар натиҷаи чунин бархӯрд қобилияти одамон доир ба ҳамкорӣ дар ҷомеа ташаккул меёбад. Аммо бо ягон хел баробарии зоҳирӣ ба ин натиҷа ноил гардидан ғайриимкон аст. Хоҳиши ҳамкорӣ дар ҷомеа бояд аз умқи ботинии инсон сарчашма гирад. Вақте ки хонандагони бо хоҳиши волидайн ба гурӯҳҳои мухталифи динӣ ҷудо шуда, ҳамроҳ бо устодони худ ба синфхонаҳо ворид мешаванд, мо мушоҳида мекунем, ки ҷӣ тавр амалан принципи таҳаммулпазирӣ рӯйи қор меояд ва ин амал чунин ақидаро дар хонандагон ташаккул медиҳад» [4, с.108].

Виготский Л.С. - психологи Шуравӣ, асосгузори назарияи фаҳмиши психологии “инсонӣ нав” роҷеъ ба таҳаммулпазирӣ педагогӣ низ ибрози андеша намудааст. Аммо ақидаҳои ӯро роҷеъ ба ин масъала метавон хилофи ҳамдигар ҳисоб кард, зеро мазкур аз як тараф ҷонибдори саҳтгирии устод нисбати шогирдон мебошад ва омӯзишро ба «чанг» баробар медонад [2, с.368], аз ҷониби дигар, ақидаҳои инсонпарваронаро дар робита ба омӯзишу парвариши кӯдакон баён менамояд. Дар ин бора ӯ мегӯяд: «...принципи фармонравой дар тарбия бояд аз байн бардошта шавад, фармонбардорӣ бояд ба танзими озодонаи муносибатҳои иҷтимоӣ табдил дода шавад» [2, с. 264]. Ё ҷойи дигар Лев Виготский мегӯяд: «...вазифаи омӯзгор аз танзим ва ташкил намудани муҳити инкишофёбанда иборат аст. Аммо дар ҳоли ҳукмфармо хизмат намудан “сари босадои” педагог на танҳо зараровар, балки бемаъно аст».

Намояндаи барҷастаи дигари илми педагогикаи замони Шуравӣ В.А. Сухомлинский ба шумор меравад. Моҳиятан асоси ақидаҳои ӯро ғояҳои инсонгароёна ташкил медиҳанд. Бешак, ин гуфтаи ӯ шаҳодат аз ғояи инсонпарварии эшон мебошад: «Дар дасти мо аз ҳамаи арзишҳои бузургтарини олам-инсон қарор дорад» [8, с.78]. Ҳамин тавр, ба андешаи ӯ бар дӯши педагогика масъулияти бузурге барои ташаккули шахсият вогузор шудааст. Бинобар ин, хеле муҳим аст, ки нисбати инсонӣ рушдёбанда муносибати боназоқат ва зирақона дошта бошем, нисбати камбудихояш сабру тоқат зоҳир намоем, албатта, ин қор тавассути муҳаббат ва муносибати бо эҳтиромона нисбати насли наврас имконпазир аст: «... муҳаббати воқеии мураббӣ ба тарбиятиранда ин хоҳиши болоӣ ва ба ҷо додани он чизе, ки дар худатон ва барои худатон хуб маҳсуб меёбад» [8, с. 367].

В.А. Сухомлинский дар асари худ «Мақтаби миёнаи шаҳраки Павлиш» қиёсҳои мантиқии худро роҷеъ ба ахлоқи рафтори тарбиятирандагон иброз доштааст, ки дар байни онҳо мавқеъгирии ғаболонаи муаллиф дар муқобили таҳаммулпазирӣ нисбати бадӣ равшан ба назар мерасад. Ӯ менигорад: «Нисбати бадӣ бетараф мабош. Бар зидди бадӣ, фиреб ва

беадолатӣ мубориза бар. Нисбати шахсе, ки мекӯшад аз ҳисоби одамони дигар зиндагӣ кунад, барои одамони дигар бади ро раво меонад, оштинопазир бош» [9, с.165].

Инчунин, дар ҷойи дигари асараш овардааст: «Бидон, ки дар байни он чизеро, ки меҳохӣ ва он чизе, ки мумкин аст, сарҳаде ҷой дорад. Рафтори худро бояд дар асоси саволи зерин қиёс кард: оё амалат боиси бад ва нороҳатӣ барои одамони дигар намегардад?» [9, с.162]. Ин аст ҳадди имконпазир, ки дар он шаъну эътибор меёри таҳаммулпазирӣ маҳсуб меёбад.

Ақидаҳои таҳаммулпазирӣ дар педагогикаи муосир, инчунин, дар асарҳои педагогони навоҷар, ба монанди Ш.А. Амонашвили, Е.Н. Илин, С.И. Лисенкова, В.Ф. Шаталов ва дигарон ба назар мерасанд. Масалан, Ш.А. Амонашвили дар раванди идора намудани таълим ва тарбияи кӯдакон қоидаҳои бидуни шартро ба кор мебарад, ки қоидаҳои зерин аз ҷумлаи онҳо мебошанд: қабул кардани шахсияти ҳар як кӯдак, ба назар гирифтани хусусиятҳои фардии кӯдак, муносибати эҳтиромона ба кӯдакон дар раванди омӯзишу парвариш, эҳтироми шаъну эътибори онҳо ва боварӣ ба имкониятҳои кӯдакон, дар ҳамбастагӣ эҷод намудани фазои ҳамкорӣ, рушди муштарак ва эҷоди якҷоя.

Дар назария ва амалияи педагогикаи ватанӣ идеяи таҳаммулпазирӣ дар педагогикаи ҳамкорӣ, педагогикаи муваффақият, педагогикаи муқолама ва педагогикаи бидуни хушунат татбиқ карда мешавад.

Ба педагогикаи таҳаммулпазирӣ ақидаҳои педагогикаи бидуни хушунат хеле наздик мебошад.

Равияи «Педагогикаи бидуни хушунат» дар илми ватанӣ нисбатан нав мебошад. Педагогикаи бидуни хушунат ҷунбиши педагогҳои пешқадам мебошад, ки бар зидди шаклҳои мухталифи маҷбурсозии кӯдакон ва ҷавонон баромад менамоянд ва ба принсипи муносибати фардӣ ба шахсияти кӯдак таъя мекунад. Равияи мазкур ба тарбияи намудани насли наврас дар руҳияи оштинопазирӣ нисбати хушунат равона гардидааст, ки ин хислат дар муносибати хуб худ ба олами атроф, табиат ва дигар одамон, истифодаи набурдани зӯрварӣ нисбати онҳо зоҳир мегардад. Вазифаи асосии педагогикаи бидуни хушунат аз ҳалли ду гурӯҳи масъалаҳои бо ҳам алоқаманд иборат аст:

1. Масъалаҳои марбут ба тарбияи насли наврас дар руҳияи сулҳдӯстӣ ва истифодаи набурдани зӯрварӣ;
2. Масъалаҳои марбут ба инсонгаро намудани раванди таълиму тарбия.

Таҳаммулпазирӣ аз лиҳози равияи мазкур яке аз шартҳои психологии муносибати бидуни хушунат ва сифати муҳими шахсии педагогу роҳбар доништа мешавад. Поягузори равияи мазкур А.Г. Козлова, В.Г. Маралов, В.А. Ситаров пешниҳод мекунад, ки тарбияи муносибати бидуни хушунатро бояд аз синни томактабӣ оғоз кард. Дар ин синну сол онро тавассути машқ ва инкишофи тобоварӣ, дар синни хурди мактабӣ тавассути ташаккул додани унсурҳои таҳаммулпазирӣ дар кӯдакон, дар синни наврасӣ ва синни калони мактабӣ бошад, онро метавон тавассути инкишоф додани хислати таҳаммулпазирӣ дар хонандагон тарбия кард.

Дар адабиёти хориҷӣ марбут ба масъалаи мазкур корҳои А. Маслоу, К. Рочерс, Д. Фрейберг, С. Френе, Ҷ. Колт, С. Мадди қобили зикр мебошанд, ки дар зер баъзе аз онҳоро мавриди тавачҷуҳ қарор медиҳем.

Ақидаҳои инсонпарваронаи А. Маслоу роҷеъ ба шахсияти худифшокунанда бар пояи кӯшиши инсон ба он чизе, ки метавонад ба он ноил гардад, қарор дорад. Дар ин бора ӯ менависад: «Одамон бояд ба он мартабае бирасанд, ки имконоти ба он дараҷаи рушд қарданро доранд. Онҳо бояд ба табиати худ содиқ бошанд» [3, с. 66].

Ба ақидаи А. Маслоу, худифшокуни ин ҳар гуна варианти дар амал пиёда намудани қобилияти истеъдоди худ мебошад. Одамоне, ки қобилияти истеъдоди худро дарк накардаанд, аз надоштани боварӣ ба худ, тарсу ҳарос ва амсоли инҳо азият мекашанд.

Вазифаи роҳбар ва педагог аз он иборат аст, ки барои аз шуури шогирдон дур намудани чунин камбудихо, ба мисли нобоварӣ ба худ, тарсу ҳарос ва дар дарк накардани қобилияту истеъдод ва имкониятҳои худ ва амалсозии онҳо аз ҷониби шогирдон ба онҳо кӯмак намояд. Дар чунин ҳолат ба ҳар гуна таъсиррасоние, ки аз ҷониби мураббӣ, роҳбар ва ё муаллим аз берун сурат мегирад, зарурат наместонад, зеро ҷойи чунин таъсиррасониро қобилиятҳои худидоракунии ботинӣ ва худинкишофдиҳӣ ишғол менамоянд.

Кӯдаки аз лиҳози психологӣ солиро, танҳо калонсолони аз лиҳози психологӣ солиро метавонанд тарбия кунанд. А. Маслоу таъкид мекард, ки мақсади асосии педагог аз кӯмак намудан ба кӯдак дар ошкор намудани қобилияту истеъдод ва имконияти худ ва баъдан дар фаъолияти худ истифода бурдани онҳо иборат мебошад.

Барои ин фазои таълимие эҷод кардан лозим аст, ки ба рушди шахсият ва дар давоми тамоми давраи раванди таълим риоя намудани шартҳои муайян мусоидат намояд. Аввалан, бо тамоми рафтори худ боварии кӯдакони бояд соҳиб шуд, ангеази ботинии онҳоро ба таҳсил ба назар гирифта, хоҳиши коллективи кӯдакони бояд дарк кард ва ҳиссиёти худро бояд ба таври ошкор иброз намуд.

Равондармони К. Рочерс дар бораи қабули бечуну ҷарои муштарӣ, дарки эмпатӣ (эмпатия калимаи юнонӣ буда, маънояш шавқу рағбат, азобу кулфат дошта, дар равоншиносӣ ин истилоҳ маънои дарки ҳолати эмотсионалии шахси дигарро мефаъмонад) ва конгруэнтиравонпизишкӣ (конгруэнт- аз калимаи латинии congruens-мувофиқ, муносиб гирифта шудааст, дар равоншиносии амалӣ ин истилоҳ маънои муносиб будани ин ё он унсурҳои ҳаёти инсонро дорад, дар қадами аввал мувофиқ будани ифодаи зоҳирӣ бо мундариҷаи дохилӣ, масалан, мувофиқати гуфтор бо рафтори шахс) дар педагогика ҳам аҳамияти амалӣ доранд.

К. Рочерс роҷеъ ба таҷрибаи кӯдак дар омӯзиш ақидаеро баён кардааст, ки тибқи он омӯзгор нақши барандаро мебозад, яъне шахсе, ки барои ба роҳ мондани омӯзиши самарабахши гурӯҳӣ мусоидат менамояд. Омӯзгори баранда вазифадор аст, ки ба рушди шахсияти шогирдон мусоидат намояд ва барои ин шароити махсус, ба мисли пазириши шахсияти шогирд, дарк намудани он ва мувофиқати гуфтору рафтори омӯзгорро фароҳам оварда шавад. Агар дар байни омӯзгор ва шогирдон ҳар чӣ бештар ҳамдигарфаҳмӣ бошад ва шогирд самимияту ғамхорӣ омӯзгоронро нисбати худ эҳсос намояд, ҳамон қадар шогирдон дониши бештареро фаро мегиранд ва хуб рафтор менамоянд, нисбат ба он ки агар аз ҷониби омӯзгор дастгирии камтаре эҳсос намоянд. Аз ҳамин нуқтаи назар хеле муҳим аст, ки омӯзгор бо хонандагон ҳамчун «инсонии ҳассос ва бошуур» муносибат намояд.

Консепсияи «тарбияи самарбахш»-и Д. Динкмейер ва Г.Д. Мак-Кейма бар пояи иртиботи боэътимоди калонсолону кӯдакони дар мавриди ҳалли мушкилот ва таҳаммулпазирӣ қарор дорад.

Тарбияи самарбахш ба муррабӣ имкон медиҳад, ки худ ва кӯдакро хуб дарк намояд, раванди тарбия, ҳамкорӣ дар корҳои тарбиявӣ боэътимоди бештар ба худи муносибати муътадил ба кӯдак, барқарор намудани муносибатҳои устувору вусъатёбанда бо кӯдак, тақмил додани қобилияти худ доир ба амал намудан дар ҳолатҳои проблемавии тарбияи харрӯза ва таҳаммулпазирона паси сар намудани мушкилоти ба миёномада ба роҳ монанд.

Р. Дрейкурс рафтори одамонро мардонавор арзёбӣ мекард, ки нуқсонии худро эътироф менамоянд. Асоси боварӣ ба худро ҷуръати мардонавор эътироф намудани нуқсонҳои хеш ташкил медиҳад. Агар одами калонсол метавонад бо нуқсонҳои худ муросо намояд ва ба имконияти тақмилёбӣ умед бандад, ин рафтори одами калонсол ба кӯдак таъсири манфӣ мерасонад. “Дарки нуқсонҳои худ далели узрпазир дар ҳолатҳои содир намудани ҷиноят ва дигар рафторҳои ношоиста ва тақрор шудани хатоҳо шуда наметавонад. Чунин муносибат дар шахс то андозае боварино (аз шунидани сарзанишии эҳтимоли) ба вучуд меорад, вале таъсири манфии педагогӣ дорад, зеро ба кӯдак баҳонаҷӯиро ёд медиҳад» [11, с.78].

Б.Э. Риэрдон проблемаҳои муҳимми педагогикаи таҳаммулпазирро ба миён гузоштааст, ба мисли хусусиятҳои рафтори ботаҳаммул дар синф. Таҳаммулпазирро чӣ тавр бояд ёд дод ва он аз чӣҳо иборат аст? Бархӯрдҳои пешниҳодшуда ба омӯзондани намудҳои мухталифи таҳаммулпазирӣ дар мактаби ибтидоӣ ва ғайра.

Машғулиятҳо бо шогирдонро, қайд мекунад муаллифи мазкур, бояд ба ин се мақсади хеле муҳимми таҳсилот равона кард:

- 1) ёд додани зиндагӣ дар олами гуногуннажоду гуногунмазҳаб;
- 2) ёд додани ҳалли оқилонаи низоъҳо;
- 3) тарбия намудани масъулиятшиносӣ.

Педагог барои паҳн намудани ғояҳои таҳаммулпазирӣ дар мактаб, дар байни шогирдон ва волидайнӣ онҳо масъулияти калоне бар дӯш дорад. Бо кӯшиши яққояи маъмурият, омӯзгорон, кӯдакон, волидон, аҳли ҷамъият ва дигарон, зикр мекунад Б.Э. Риэрдон, метавон таҳаммулпазирро дар ҷамъият ва дар мачмӯъ, дар дунё ривоч дод [7, с.17-24].

Ҳамин тавр, аз афкори пешқадами педагогии олимони хориҷии гузаштаи дур ва муосир ба хулоса меоем, ки андешаи онҳо ҳама вақт инсонпарварона ва муқобили содир гардидани зӯровариҳои ҷисмонӣ ва ҳам зӯровариҳои маънавӣ аз ҷониби калонсолон будааст.

Хушбахтона, тағйироти ҷиддие, ки дар ҳаёти ҷомеаи Тоҷикистони муосир мушоҳида мешавад, бартарият додан ба идоракунии таҳаммулгароёнаи таҳсилот аз ҷониби ҳамаи иштирокчиёни фазои таҳсилот ба миён гузошта шудааст.

**Муқарриз: Шосаидзода С.Ҳ., н.и.п., дотсент
Адабиёт:**

1. Вентцель К.Н. Идеальная школа будущего и способы её осуществления // Хрестоматия по истории школы и педагогики России. - М., 1974.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология. - М., 1991. С. 390.
3. Дружинин В.Н. Варианты жизни. Очерки экзистенциальной психологии. - СПб.: Питер, 2010. С.155.
4. Карлгрен Ф. Воспитание к свободе/Пер. с нем. - М., 1995. С.272.
5. Монтессори М. Метод науч. педагогики, применяемая к детскому воспитанию в домах ребёнка // История дошк. заруб. педагогики: Хрестоматия. - М., 1974. С. 175.
6. Роджерс К., Фрейберг Д. Свобода учиться. - М., 2002.
7. Риэрдон Б. Толерантность – дорога к миру. - М., 2001. С.304.
8. Сухомлинский В.А.Мудрая власть коллектива // Избр. пед. соч. Т.3. - М., 1979. С.1680.
9. Сухомлинский В.А. Павлышевская ср. школа // Избр. пед. соч. Т.2. - М., 1981.
10. Толстой Л.Н. Соединить в себе любовь к делу и к ученикам // Учитель: Статьи. Док-ты. -М., 1991.
11. Ондрачек П. Принципы действенного воспитания. - Вологда, 2001.
12. Выготский: кратко о его педагогической психологии и судьбе [эл. ресурс]. URL: <https://skillbox.ru/media/education/vygotskiy-kratko-o-ego-pedagogicheskoy-psikhologii-i-sudbe>
13. Процент [эл. ресурс]. URL:<https://ru.wikipedia.org/wiki/%>

АНДЕШАИ ТАҲАММУЛПАЗИРӢ АЗ НИГОҲИ МУТАФАККИРОНИ ГУЗАШТА ВА МУОСИРИ ХОРИҶӢ ДАР БОБИ ОМӢЗИШУ ПАРВАРИШ

Мақола масъалаи таҳаммулпазирӣ педагогӣ ва дар ин замина афқору ақидаи мутафаккирони бузурги хориҷаро сароғоз аз асрҳои миёна то замони муосир фаро мегирад.

Муаллифи мақола афқори гуногуни олимони соҳаро дар масъалаи фаҳмиши таҳаммулпазирӣ педагогӣ ба шакли муқоиса нишон дода, андешаи худро то андозае баён намудааст.

Ба андешаи муаллиф, омӯзгор барои паҳн намудани ғояҳои таҳаммулпазирӣ дар мактаб, дар байни шогирдон ва волидайнӣ онҳо на танҳо масъулият бар дӯш дорад, балки мувазаф

аст. Ҳамин тавр, бо кӯшиши муштараки маъмурияти мактаб, омӯзгорон, кӯдакон, волидон, аҳли чамбият ва дигарон, метавон таҳаммулпазириро дар чамбият ва дар мачмуъ, дар дунё ривоч дод.

Илова бар ин, муаллифи мақола кӯшиш намудааст, ки таъсири тарбияи таҳаммулпазириро дар омода намудани омӯзгорони оянда нишон диҳад.

Вожаҳои калидӣ: таҳаммулпазирӣ, педагогика, тарбия, принцип, ахлоқ, кӯдак, инкишоф, проблема, педагог, маориф, тарбия, иҷтимоӣ, эмпатия, консенсия.

ИДЕЯ ТОЛЕРАНТНОСТИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПРОШЛЫХ И СОВРЕМЕННЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ В ПЛАНЕ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

В статье освещается проблема педагогической толерантности и в этом контексте мнения великих зарубежных мыслителей от средневековья до современности.

Автор статьи в форме сравнения в понимании педагогической толерантности показал различные мнения ученых в данной области и в той или иной степени высказал свое мнение.

По мнению автора, педагог несет не только ответственность за распространение идей толерантности в школе, среди учащихся и их родителей, но и имеет обязанности. Таким образом, совместными усилиями администрации школы, учителей, детей, родителей, членов сообщества и других лиц можно развивать толерантность в обществе и в мире в целом.

Кроме того, автор статьи попытался показать влияние воспитания толерантности на подготовку будущих учителей.

Ключевые слова: толерантность, педагогика, образование, принцип, мораль, ребенок, развитие, проблема, педагог, воспитание, социальное, сопереживание, концепция.

THE IDEA OF TOLERANCE FROM THE POINT OF VIEW OF PAST AND MODERN FOREIGN THINKERS IN TERMS OF EDUCATION AND UPBRINGING

The article highlights the problem of pedagogical tolerance and, in this context, the opinions of great foreign thinkers from the Middle Ages to the present.

The author of the article, in the form of a comparison in the understanding of pedagogical tolerance, showed the different opinions of scientists in this field and, to one degree or another, expressed his opinion.

According to the author, the teacher is not only responsible for disseminating the ideas of tolerance at school, among students and their parents, but also has responsibilities. Thus, through the joint efforts of school administration, teachers, children, parents, community members and others, tolerance can be developed in society and in the world at large.

In addition, the author of the article tried to show the influence of tolerance education on the training of future teachers.

Keywords: tolerance, pedagogy, education, principle, morality, child, development, problem, teacher, education, upbringing, social, empathy, concept.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарифов Мухсин Гаффорович – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи педагогика. Нишонӣ: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Мухаммадиев, 17/6, тел.: (+992) 003333880. E-mail sharifov63@inbox.ru

Сведения об авторе: Шарифов Мухсин Гаффорович – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики. Адрес: 734019, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6, тел: (+992) 003333880. E-mail sharifov63@inbox.ru

Information about the author: Sharifov Muhsin Gafforovich – Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy. Address: 734019, Dushanbe, 17/6Muhammadiev str. tel: (+992) 003333880. E-mail sharifov63@inbox.ru

ТДУ: 39(575.3)

БОЗТОБИ ЧАНГҲОИ СОСОНИЁНУ РУМ ДАР АСРҲОИ III-V ДАР «ШОҲНОМА»-И ФИРДАВСӢ

Муллоҷонов С.К., Масъудов М.Ф.
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Масъалаи равобити Сосониёну Рум, бахусус, чангҳои тулоние, ки дар таърих байни давлатҳои рух дод, дар сарчашмаҳои таърихӣ бозтоби густида доштааст. Яке аз чунин манобеъ «Шоҳнома»-и Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ ба шумор меояд, ки комилтарин қисмати таърихӣ он ба салтанати Сосониён ихтисос дода шудааст. Дар ин китоб баъзе аз ҷузъиёте ғунҷонда шудаанд, ки дар ягон манобеи дигар дучор намешавад, ки гувоҳи дигари арзишманд будани «Шоҳнома» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ мебошад. Дар кишвари мо «Шоҳнома»-ро бештар чун асари адабӣ медонанд ва аҳамияти таърихӣ онро камтар таъкид мекунанд. Дар ҳоле ки мо мардумони эронитабор маҷониби ин шахсияти нотақрори таърих ҳастем, ки қарнҳо қабл аз он ки миллати ҷаҳон ифтихор ба Меҳану насаб кунанд, моро ба худ шиносонд ва хидмати арзандае дар ин ростӣ кард. Муҳаммад Риёҳии донишманд дуруст фармудааст, ки Фирдавсӣ «паёмовари руҳи ҷовидони эронист ва ... бо миллате воҳид вобаста буданро Фирдавсии бузург бо офариниши «Шоҳнома»-и худ ҷовидонагӣ бахшидааст» [6, с. 32].

Шоҳаншоҳии Сосониён дар паноҳи лашкари бонизому неруманд вусъат мегирифт. Дар умури давлатдорӣ Сосониён ба силсилаҳои пешин, хусусан, Ҳахоманишиён назар дошта, худро вориси онон меҳонданд. Сиёсати хориҷии Сосониён ҳамвора дар ду самт – Шарқу Ғарб фаъол буда, дар тамоми даврони қудрати ин силсила он пойбарҷо будааст [2, с. 68-74]. Муассиси ин Ардашер пас аз тасхири Хуросон, Бохтар ва Хоразм ба Ҳинд рафта, Панҷобро ишғол намуд. Пас аз он ки мабони давлати худро мустақкам кард, азми чанг бо Румро намуд.

Дар соли 228 милодӣ Ардашер аз дарёи Фурот гузашт. Императори Рум Александр Север (222-235) дар ин набард модари худро низ ҳамроҳ гирифт, то қуввати дилу неруи ӯ бошад. Дар оғоз номае унвони Ардашер навишту шикасти портхоро дар замони Троян тазаккур дод. Шоҳ дар ҷавоб ҷаҳорсад нафар аз мардони рашиду баландқомат бо аслиҳаи комили аспу силоҳи пешрафта сӯйи императори Рум фиристоду чунин пайғом дод: «Он чи румиҳо дар Осиё мутасарруфанд, мероси ман аст ва бояд румиҳо ба Аврупо иктифо карда, Осиёро тахлия намоянд» [9, с. 182]. Натиҷаи ин чанг ба суди румиҳо набуд ва ба истилоҳи сиёсатмадорон status quo барқарор гардид. Вале дар Эрон ин набарду размороиро ҳамчун пирӯзӣ қадр карда, ҷузви ифтихороти ӯ ба шумор овардаанд.

Баъд аз марги Ардашер дар соли 241-и мелодӣ шоҳаншоҳ писари ӯ Шопури I (241-273) гардид. Ӯ нахуст мушкिलоти дохилӣ, аз ҷумла ошубхоро барҳам зада, кишварро ба ягонагӣ ва иқтидор расонд. Сипас марҳилаи нави чангҳо бо Рум оғоз ёфт, ки солҳои 241-244 давом дошт. Румиҳо дар чанг пешрафтҳои ҷашмгир дошта, шаҳри стротезии Нисибинро ишғол ва пойтахт Тайсафунро муҳосира мекунанд. Аммо қушта шудани Гордиён (238-244) императори Рум вазро тағйир доду бурдро насиби Эрон кард. Шопур низ ба ифтихори ин пирӯзӣ шаҳреро Пирӯзшопур номид, ки имрӯз Анбор ном дораду дар қаламрави Ироқ ҷойгир аст. Аҳдномаи соли 244 низ ки дар замони император Филиппи араб (244-249) баста шуд, ба он овард, ки Арманистону Байннанаҳрайн ҷузви Сосониён гардиданд ва румиҳо низ панҷсад ҳазор динор пардохт карданд, то асирони румӣ озод шаванд [10, с. 132].

Абулқосим Фирдавсӣ навиштааст, ки набарди Сосониёну Рум басо сангину пурталафот будааст. Бастани муоҳадаи чангро чунин ба қалам додааст:

Фиристод Кайсар яке ёдгир,
Ба наздики Шопуршоҳ Ардашер...
Ҳама бурд як сол аз он шаҳр ранҷ,
Бипардохт бо ранҷи бисёр ганҷ [11, с. 286].

Артур Кристенсен навиштааст, ки ғанимати эронӣ дар ин чанг қобили мулоҳиза нест, вале бо тақия бар навиштаҳои Фирдавсӣ метавон ба хулосае расид, ки товоне, ки румӣ ба Сосониён аз ин чанг додаанд қобили тавачҷуҳ буду нафъи хубе ҳам бардоштаанд. Агар Ардашер худро «шоҳаншоҳи

Эрон» номад, вале Шопур пас аз ин пирӯзӣ худро «шоҳаншоҳи Эрону ғайриэрон» номид, ки дар катибаҳо сабт ёфтааст [4, с. 128].

Баъд аз чанд соли аҳдномаи оташбаси эронӣ ва румӣ дар самти муносибати тарафҳо гардишҳои наво ба вуҷуд меоянд. Чанги дуҷум байни Эрон ва Рум шуруъ мегардад, ки ин чанг соли 258 оғоз гардида, то соли 260 идома меёбад. Ин дафъа Шопур боз аз Фурот гузашта, ба самти Антиохия ҳаракат менамояд ва ин шахрро ишғол менамояд. Бояд зикр намуд, ки дар ин чанг шахсан императори Рум Валериан ширкат менамояд. Император Валериан (253-260), ки хеле пир буд, барои озод намудани Антиохия шитофт ва лашкари Сосониёнро то Эдес таъқиб намуд. Дар ин ҷо Шопур нақшаи чангро тавре тарҳрезӣ намуд, ки тамоми артиши Рум муҳосира гардид ва ҳарчанд румӣҳо кӯшиш намуданд, ки роҳро боз намоянду фирор кунанд, вале аслан, муваффақ нашуданд. Дар ин чанг Валериан ба асорат меуфтад, ки ҳодисаи муҳим дар равобити дучониба мебошад. Ин ҳодисаи дар катибаи Нақши Рустам бар танайи кӯҳ ҳаққоқӣ гардидааст. Дар он сахнаи он ки Шопур савори асп ва Валериан пиёда, ё ин ки ба замин зону задаст ва ду даст сӯйи Шопур дароз менамояд, оварда шудааст [12, с. 317].

Пас аз воқеоти боло Шопур боз аз Фурот гузашта, Антиохияро гирифт ва баъд ба тарафи Осиёи Сағир рафта, қайсарияи Мозакаро (воқеъ дар Копедокия)-ро тасарруф намуд. Шопур дар ин ҷо қатлу ғорати зиёд намуда, бо ғанимати зиёд ба Эрон баргашт [5, с. 185].

Марҳилаи дигари равобити ду кишвар ба замони салтанати Нарсӣ (293-302) бармегардад. Ба қудрат расидани ӯро Фирдавсӣ чунин тасвир кардааст:

Чу Нарсӣ нишаст аз бари тахту тоҷ,
Ба сар барниҳод он сарафроз тоҷ.
Ҳама меҳтарон бо нисор омаданд,
Зи дарди падар сӯгвор омаданд [11, с. 304].

Аз воқеоти муҳими ин замон силсилаи ҷангҳои наво аст, ки бо Рум руҳ додаанд. Меҳвари гуфтугузӯрҳои ин бор бар сари Арманистон буд, ки гумоштағони сосониҳо аз ҷиҳати таассуби онҳо нисбат ба мазҳаби зардуштӣ наменпазируфтанд [5, с. 188]. Дар наздикии Ҳирон байни румӣҳо ва эронӣҳо чанги сахте ба вуқӯъ пайвастанд. Ин чанг ду рӯз бенатиҷа давом намуд, вале дар рӯзи сеюм қӯшунҳои савораи эронӣҳо ба румӣҳо зарбаи ҳалокатовар заданд ва лашкари онҳоро торумор намуданд. Дар зимистони соли дигар румӣҳо бо сардории Диоклетиен аз нав қӯшунҳои румро бар зидди Эрон фиристод то шикасти худро қӯброн намоянд. Ин маротиба эронӣҳо талафоти қалони қонӣ доданд ва ҳамзамон Нарсӣ дар набард саҳт захмӣ гардид ва аз майдони набард фирор намуд. Нарсӣ ба назди Галериус сафири худро фиристод то масъалаи сулҳро баррасӣ намояд. Пас аз чанд муддат румӣҳо низ вақили худро назди Нарсӣ фиристоданд ва ӯ шароити сулҳро пешниҳод намуд, ки барои эронӣҳо бисёр саҳт ва нағиновар буд. Шартҳои, ки румӣҳо пешниҳод намуданд ба таври зайл буданд:

1. Воғузории панҷ вилояте, ки дар Яман ва соҳили рӯди Дачла воқеъ буд.
2. Даҳолат нақардани Эрон дар Арманистон ва воғузории қалъаи Зинто (воқеъ дар Озорбойҷон) ба Рум.
3. Эътироф намудан ба он ки Гурҷистон тахти ҳимояи Рум аст.
4. Эътироф ба он ки дарёи Дачла сарҳади ду давлат аст.
5. Нисибин яғона маҳалле барои мубодилаи мол ва тиҷорат байни Эрон ва Рум хоҳад буд.

Бояд гуфт, ки дар ҳелъ замоне байни Эрон ва Рум чунин аҳдномаи сангин ба имзо нарасида буд. Ва ин аҳдномае буд, ки боиси қӯшиши манюфеи геополитикии Эрон ва ҳамзамон қӯшиши нуғузи байналмилалии он гардид.

Дар робита бо гуфтаҳои боло Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» маълумоте наовардааст, ба қӯз чанд сатр аз шуреи подшоҳии Нарсӣ ва марғи бармаҳали ӯ.

Тахмин меравад, ки Нарсӣ дигар баъд аз бастании чунин аҳдномаи нағин қудрати идораи ҳукумато ро аз даст дода, баъди истеъфо аз шиддати азияти равонӣ вафот менамояд [12, с. 345]. Баъди қавти Нарсӣ ба сари қудрат Ҳурмузди дуҷум (302-309) меояд. Дар ин маврид, низ Фирдавсӣ қизе наменғӯяд ва ҳаминро қайд менамояд, ки мардум, гӯё баъд аз қавти ӯ қиҳил рӯз дар таъзия будаанд:

Қиҳил рӯз сӯғаш ҳамедоштан,
Сари гоҳи ӯ хор бугзоштан.²

² Абулқосим Фирдавсӣ. Шоҳнома. Душанбе., 1989. саҳ. 309

Пас аз марги Ҳурмузди дуҷум писараш Шопури дуҷум (309-379) меояд. Дар «Шоҳнома» Фирдавсӣ қайд менамояд, ки Шопур пас аз ҷиҳил рӯзи марги падараш ба дунё меояд ва ҷанд муддат тахти шоҳаншоҳӣ ҳолӣ буд.

Дар ин давра Константин (306-337) рақибӣ асосӣ ва нерумандӣ Шопур ба ҳисоб мерафт ва барои Шопур ҷанг бо Рум хеле душвор буд. Вале дар ин давра воқеае рух медиҳад, ки барои Шопур хеле қулай ва фурсати муносиб буд. Яъне Константин ҳарифи бузургӣ Шопур дар соли 337 вафот менамояд. Ҳамзамон, дар Арманистон Тирдод, ки ӯ низ яке аз тарафдорони ашаддӣ дини масеҳӣ буд, нафрати мардумро ба вучуд меорад ва худӣ ӯ низ каме баъд вафот менамояд ва ҷойнишинӣ ӯ шахсонӣ нолоиқ буданд. Дар ҷунин вазъияти бавучудомада Шопур ҷангро бар зидди Рум оғоз менамояд. Ин ҷангҳо дувоздаҳ сол (338-350) тул кашиданд ва барои тарафҳо натиҷаи дилхоҳе надоданд. Дар ин давра дар қисмати шарқӣ империя воқеае рух дод, ки Шопур муҳосираи Нисибинро як сӯ гузошта, ба самти шарқӣ империя ҳаракат намояд ва сабаби он ҳучуми қабоили дигар ба қисмати шарқӣ империя буд. Замоин бо ин қаблаҳо машғули ҷанг будани Шопур подшоҳӣ Арманистон тавассути императори Рум духтари яке аз соҳибмансабони румиро ба занӣ мегирад ва бар асари он Арманистон боз аз тахти нуфузи Эрон берун мешавад. Дар натиҷа, баҳори соли 360 Шопур ҷангро шуруъ кунад. Бар асоси навиштаи Фирдавсӣ Шопур барои гирифтани маълумот шахсан ба Рум сафар мекунад:

Чу обод шуд з-ӯ ҳама марзу бум,
Чунон орзу кард ояд ба Рум.
Бубинад, ки Қайсар сарфароз ҳаст,
Або лашкару ганҷу нерӯи даст [324].

Бақияи достон бештар ба афсона монанд аст, ки гӯё Шопур дар Рум бо либосу чеҳраи бадал дар базми Қайсар иштирок мекунад ва Қайсар дастур медиҳад, ки ӯро дастгиру сипас зиндонӣ кунанд.

Яке хонае буд торику танг,
Бибурданд бадбахтро бедиранг.
Бад он ҷойи танг андар андохтанд,
Дари хонаро қуфл барсохтанд [325].

Балъамӣ низ ба гунаи дигаре ин воқеаро навиштааст, ки Шопур аз «лашкар берун омад ва бо сад мард аз сиқоти хеш, бад он ки худ бад он ҷосусӣ шавад ва аз он хабар расад» [1, с. 497]. Аз фурсати муносиб истифода бурда, румиҳо ба Эрон лашкар мекашанд, ки харобиҳои зиёд ба бор меоварад:

Чу Қайсар наздики Эрон расид,
Сабук ба як теғи кин баркашид.
Аз Эрон ҳаме бурд румӣ асир,
Набуд он ялонро касе дастгир...
Набуд оғаҳӣ дар миёни сипоҳ,
На мурда на зинда зи Шопуршоҳ.
Гурезон ҳама шаҳри Эрон зи Рум,
Зи мардум тихӣ шуд ҳама марзу бум.
Аз Эрон беандоза тарсо шуданд,
Ҳама марз пеши сакубо шуданд [11, с. 326].

Шопур боз ба таври муъҷизаосо аз асорат раҳой меёбаду лашкари парокандаи худро ҷамъ меоварад. Қайсари Рум дар натиҷаи як шабоҳуни лашкари Эрон шикаст меҳӯрад ва мезанад ва Қайсарро ба асирӣ мегирад. Сипас, бо лашкари бузург ба самти Рум ҳучум мекунаду румиёни зиёдро ба қатл мерасонад:

Гирифтор шуд Қайсари номдор,
Шаби тира андар сафи корзор.
Саросар ҳама Рум гирён шуданд,
В-аз овози Шопур бирён шуданд [11, с. 327].

Шартҳои пешниҳодкардаи Шопур ба румиёни шикастхӯрда низ хеле сангину камаршикан буданд. Шопур ҷунин лаҳзаҳоро муддатҳо буд, ки интизорӣ мекашид. Аз ин рӯ, ҳарчӣ дархост дошт, бе пардаву ошкоро баён намуд: Фирдавсӣ ҷунин шартҳои Шопур ба намояндаи давлати Румро нишон додааст:

Чунин посух дод гаронмояшоҳ,
Ки хоҳй яксар бубахшам гуноҳ.
Зи динори румй ба соли се бор,
Ҳаме бож бояд ду раҳ сад ҳазор.
Дигар он ки бошад Нисибин маро,
Чу хоҳй, ки кӯтах шавад кин маро [11, с. 353].

Сипас, румиён қарордодро имзо гузошта, вазифадор шуданд, ки пас аз адои товони чанг ва вогузори Нисибин дигар ҳеҷ гоҳ ҳаваси ҳамла ба Эронро намекунанд [6, с. 353].

Ҳамин тавр, дар аҳдномае байни Эрон ва Рум ба имзо расид, ки чунин шароитро муайян намуд:

1. Панҷ вилоёти дар замони Нарсй ба Рум вогузоршуда ба Эрон баргардонида шуданд;
2. Нисибин ба Эрон баргардонда шуд;
3. Қисмати шарқии Байнаннаҳрайн ба Эрон мулҳақ шуд;
4. Давлати Рум эътироф кард, ки Арманистон хорич аз минтақаи нуфузи Рум аст. Аҳдномаи мазкур, ки барои Эрон бисёр муфид буд, мақоми арчманде барои Шопур дар таърих захира кард, зеро муаррихон бар он ақидаанд, ки аз замони Искандар то ин вақт ҳеҷ гоҳ Эрон ба ин мақоми баланд нарасида буд ва Шопур тавонист бо ин футухоти худ Эронро ба ин мақом бирасонад [10, с. 194].

Дар аҳди шоҳаншоҳи дигар – Шопури III (382-388) масъалаи тақсими Арманистон минн ду кишвар матраҳ гардид. Арманистон минтақае буд, ки пайваста моддаи тамаи ду кишвар ва асли низоъ байни Эрону Рум мешуд. Ин бор масъалаи Арманистон байни тарафҳо бидуни низоъ ва ба таври мусолихаомез ҳалли худро ёфт. Бар асоси қарордоди тарафҳо Арманистон байни Эрону Рум тақсим шуд ва қисмати асосии он ба Эрон ва қисмати кӯчаки он ба Рум гузашт.

Воқеаи муҳими равобити Эрону Рум дар замони шоҳаншоҳ Бахроми IV (388-399) низ масъалаи Арманистон буд. Ин даврае буд, ки пас аз марги император Феодосий имерияи Рум ба ду қисмат чудо мешавад: қисмати шарқӣ, ё ин ки Руми шарқӣ (Византия) бо марказаш Қустантания (Константинопол) ва Руми ғарбӣ бо марказаш шаҳри Рум дар Итолиёи кунунӣ. Аз ин баъд давлати Сосониён бо Руми шарқӣ сару кор дошт.

Дар аҳди Яздигурди I (399-421) сари қудрат меояд. Равобити Сосониён бо Рум дар ин давра як маҷрои навро касб менамояд. Масъала дар сари он буд, ки дар ин давра императори Руми шарқӣ (Византия) дар дами марг васият менамояд писари дар гавҳора будаи ӯ Феодос валиаҳд эълон гардад ва то бузург шудан ӯро шоҳаншоҳи сосонӣ сарпарастӣ намояд. Вобаста ба ин Яздигурд шахсеро ҷониби Византия фиристод, то Теодосро тарбия намояд.

Муаррихон менависанд, ки баъди ба таври воқеӣ ба тахт нишастани Феодоси II (408-450) ӯ аз Яздигурд хеле сипогузор будааст ва дар ин давра Византия аз ҷониби Сосониён ягон хатареро эҳсос наменамад Ҳамзамон дар ин давра Феодос ба самти Эрон як сафорате мефиристаду аз Яздигурд хоҳиш менамояд, ки ҳуқуқи масеҳиёни муқими Эронро дифоъ намояд. Дар ин давра, ҳатто бо фармони Яздигурд дар Эрон қалисоҳо сохта мешаванд [4, с. 231]. Дар маҷмуъ, бояд қайд намуд, ки муносибати ду кишвар дар ин давра хуб буд.

Пас аз фавти Яздигурд дар дарбори шоҳаншоҳӣ масъалаи ба тахт нишонидани вориси Яздигурд ба вучуд омад. Яздигурд писаре дошт бо номи Баҳром ва ӯ дар тарбияи Манзар ном шахс дар дарбори Нуъмон малики Ҳира буд. Мувофиқи суннати даврони сосонӣ мебоист Баҳром шоҳаншоҳ шавад, вале дарбориён Хусрав ном шахсеро, ки аз хешовандони Яздигурд буд, ба тахт мебардоранд. Фирдавсӣ менависад:

Яке мард буд пир Хусрав ба ном,
Чавонмарду равшандилу шодком.
Ҳам аз тухми сарфарозон буд ӯ,
Ба марз андар аз бениёзон буд ӯ.
Супурданд гурдон бад-ӯ тоҷгоҳ,
Бар ӯ анҷуман шуд зи ҳар сӯ сипоҳ [11, с. 379]

Бо шунидани ин хабар Манзар аз ин носипосии эронӣ ба ҳашм омада, ба самти Тайсафун лашкари худро равон менамояд, то он чоро талаву тороҷ намоянд. Лашкари Манзар дар Тайсафун харобиҳои зиёд мекунанд ва ҳамзамон, як қатор қабоили бодиянишини ҳаммарзи Сосониён низ аз ин вазъият истифода намуда, ҳучумҳои ғоратгароёна менамоянд. Баъд аз муддате Баҳром ба Тайсафун

меояд ва масъалаи ба тахт нишастанро мегузорад, вале муъбадон ўро сараввал қабул наменамоянд. Тибқи ахбори сарчашмаҳо ва ҳамзамон ахбори «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ баъд аз омадани Баҳром қарор шуд низои ӯ ва Хусрав дар сари тахти салтанат ба ин тартиб қатъ шавад, ки тоҷро дар миёни ду шер бигзоранд ва ҳар кадоме аз ин ду рақиб, ки онро бардошт, шоҳ ҳамон мешавад ва дар ин рақобат Баҳром пирузиро ба даст овард ва ҳама эронийён дар назди ӯ сари таъзим фуруд оварданд.

Ба Баҳром гуфтанд, к-эй фаррманд,
Ба шоҳӣ туӣ чони моро писанд.
Надонист мардум хунарҳои ту,
На гуфтору на донишу ройи ту [11, с. 423].

Тибқи ахбори Фирдавсӣ, дар робита бо масъалаи аҳди Баҳроми V, ки ба Баҳроми Гӯр (421-439) маъруф аст, дар ибтидои салтанати ӯ кишварро беназмиву парокандагӣ фаро мегирад, чун ин шоҳ як танпарвару айёш будааст. Аммо минбаъд Баҳроми Гӯр як сиёсатмадори тавоно гардиду кишварро суботу назм бахшид. Аз мутолиаи асари Фирдавсӣ метавон пай бурд, ки ӯ ба Баҳроми Гӯр алоқаи махсусу муҳаббати тамом дошта, вайро хеле ситоиш мекунад. Низомии Ганҷавӣ низ дар достони «Ҳафт пайкар» шахсияти Баҳроми Гӯрро хеле ситоиш мекунад.

Салтанати Баҳроми Гӯр шоҳиди як ҷанги хеле сахту хунин миёни Сосониёну Рум буд. Сабаби ин ҷанг кушта шудани ҷанд масеҳӣ ба ҷурми ҳамла ба оташкадаи зардуштиён ба шумор мерафт. Ин идомаи ҷангҳои мазҳабии ду кишвар буд, ки аз замони расмӣ шудани масеҳият дар Рум бештар гардид. Дар ин бора ишорае дар «Шоҳнома» мавҷуд намебошад, вале китобҳои дигар ба он ишора мекунанд. Ҷанг бо бастанӣ сулҳ ва баргаштан ба муоҳидаҳои қаблӣ ба анҷом расид. Дар «Шоҳнома» зимни баёни рӯзгори Баҳроми Гӯр танҳо як маврид аз омадани сафири Рум ба даргоҳи Сосониён ишорат шудаасту бас. Ин сафорат ба хубиву хушӣ анҷом меёбад. Сафирро Баҳроми Гӯр:

Бифармуд, то хилъат оростанд,
Фиристодаро пеши ӯ хостанд.
Зи симину зарину аспу ситом,
Зи динори гетӣ ки бурданд ном.
Зи динору гавҳар зи мушку абир,
Фузун гашт аз андешаи тезвир [11, с. 329].

Ҳамин тавр, давраи дигари равобити Эрон Рум бо шоҳаншоҳии Баҳроми Гӯр ба поён мерасад. Ин давраи тулониву пур аз мочаро бо вучуди ҷангу ситезҳои фаровон як нуктаи мусбат дошт. Ин нукта ҳам бартари дипломатия бар ҷанг мебошад. Зеро Фирдавсӣ кӯшишҳои сулҳҳои дабирону аъёнӣ даргоҳи ду ҷонибро низ ёдовар шудааст, ки сулҳномаҳои зиёд натиҷаи ин талошҳо мебошад. «Шоҳнома» шоҳиди далелҳои дигаре низ дар равобити ду кишвар мебошад, ки дар гуфторҳои дигар онро ба баҳсу баррасӣ мекашем.

Рӯйхати адабиёт

1. Балъамӣ Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммад. Таърихи Табарӣ. - Техрон, 1388-2001.
2. Гафуров Б. Г. Точикон. – Душанбе: Ирфон, 1998.
3. Исоматов М.М. Периодизация политической истории Центральной Азии в эпоху Эфталитов в свете «Шахнаме» // Олимони ҷавон ва илми муосир. – Душанбе: ТГНУ, 2001.
4. Кристенсен А. Эрон дар замони Сосониён. Тарҷумаи Рашиди Ёсумӣ. – Техрон, 1370. - 712с.
5. Кристенсен А. Вазъи миллат, давлат ва дарбор дар давраи Сосониён. Тарҷумаи М.Минуй. – Техрон, 1386.
6. Луконин В.Г. Сасанидская держава в III-V вв. // История древнего мира. – М., 1989.
7. Риёҳӣ Муҳаммадамин. Фирдавсӣ. – Техрон, 1375.
8. Саолибӣ Абумансур Абдумалик ибни Муҳаммад ибни Исмоил. Шоҳномаи Саъолибӣ. Дар шарҳ аҳволи салотини Эрон. Тарҷумаи Маҳмуди Ҳидоят. – Техрон, 1328. – 363 с.
9. Солеҳӣ Куруш. Сосониён: таърих ва фарҳанг. – Техрон, 1401. – 355 с.
10. Таърихи комили Эрон. - Техрон, 1388.
11. Фирдавсӣ Абулқосим. Шоҳнома. - Душанбе, 1989.
12. Холиқии Мутлақ Қ. Баргузидаи мақолот дар бораи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Ба кушиши Алии Дехбӯшӣ. – Техрон, 1388.

БОЗТОБИ ЧАНҶОИ СОСОНИЁНУ РУМ ДАР АСРҶОИ III-V ДАР «ШОҶНОМА»-И ФИРДАВСӢ

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ки ҳамосаи ҷовидонаи мардумони эронитабор ба шумор меояд, дар бораи робитаҳои сиёсӣ низомӣ, дипломатӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ду империяи қудратманди замони бостон – Эрону Рум ахбори фаровон дорад. Ин сарчашмаи муътабар то кунун мавриди арзёбӣ ва пажӯҳишҳои густурдаи илмӣ қарор нагирифтааст. Фирдавсӣ навиштааст, ки муборизаҳои сиёсӣ ду кишвар бештар бар сари минтақаҳои Арманистон, Байнанаҳрайн ва минтақаҳои дигари ҳамҷавори ду кишвар буда, бештари маврид бо амалиёти низомӣ хатм шудааст. Дар масъалаҳои иқтисодӣ низ ду империя бо ҳам кашокашӣ низоъ доштаанд, ки бештар барои контроли роҳҳои тиҷоратӣ ва бандарҳои обӣ сураат мебастан. Зиддияти фарҳангии Эрону Рум пас аз расмӣ гаштани ойини масеҳӣ дар Рум ба рақобати сесадсолаи ду қудрат дар масъалаи дину ақида мунҷар гардид. Ин рақобату зиддиятҳо бар зарари ду империя тамом шуд. Зеро тавре Фирдавсӣ низ навиштааст, рақобату зиддиятҳо тавони низомии ду кишварро барҳадар дод ва арабҳои аз биёбон расида, ҷойгузини Эрону Рум дар минтақа ва ҷаҳон гаштанд. Дар асари Фирдавсӣ ахбору нуктаҳои мавҷуд аст, ки дар сарчашмаҳои дигар дида намешавад. Илова бар ин, ин сарчашмаи мавриди пажӯҳиши мо вожаву ибораҳои зиёди сиёсӣ, дипломатӣ ва низомиро истифода карда, аз баъзе ҷеҳраҳои таърихӣ ном мебарад, ки дар осори дигар дида намешаванд.

Калидвожаҳо: таърих, Фирдавсӣ, «Шоҳнома», Сосониён, Рум, шоҳ, Шопур, ҷанг, зардуштӣ, масеҳӣ.

ОТРАЖЕНИЕ САССОНСКИХ И РИМСКИХ ВОЙН В III-V ВЕКАХ В «ШАХНОМЕ» ФИРДАВСИ

«Шахнаме» Фирдоуси, представляющая собой вечный эпос иранского народа, содержит много сведений о политических, военных, дипломатических, экономических и культурных отношениях двух могущественных империй древности – Ирана и Рима. Этот надежный источник еще не подвергался обширным научным исследованиям и оценкам. Фирдавси написал, что политическая борьба двух стран идет в основном за регионы Армении, Месопотамии и других соседних регионов двух стран, и большинство случаев закончилось военными действиями. Две империи также столкнулись в экономических вопросах, в основном из-за контроля над торговыми путями и водными портами. Культурный конфликт между Ираном и Римом после того, как христианский ритуал стал официальным в Риме, привел к трехсотлетнему соперничеству между двумя державами в вопросах религии и идеологии. Эта конкуренция и противоречия закончились в ущерб двум империям. Как писал Фирдавси, соперничество и противоречия уничтожили военную мощь двух стран, а пришедшие из пустыни арабы заменили Иран и Рим в регионе и мире. В творчестве Фирдоуси есть сведения и моменты, которые нельзя найти в других источниках. Кроме того, в рассматриваемом нами источнике используется много политических, дипломатических и военных слов и словосочетаний, а также упоминаются некоторые исторические личности, не встречающиеся в других произведениях.

Ключевые слова: история, Фирдоуси, «Шахнома», Сасаниды, Рим, царь, Шопур, война, зороастризм, христианство.

REFLECTION OF THE SASSONIAN AND ROMAN WARS IN THE III-V CENTURIES IN FIRDAUSI'S "SHAHNOME"

Firdausi's Shahnameh, which is an eternal epic of the Iranian people, contains a lot of information about the political, military, diplomatic, economic and cultural relations of two powerful empires of antiquity – Iran and Rome. This reliable source has not yet been subjected to extensive scientific research and evaluation. Firdavsi wrote that the political struggle between the two countries is mainly over the regions of Armenia, Mesopotamia and other neighboring regions of the two countries, and most of the cases ended in military action. The two empires also clashed on economic issues, mainly over control of trade routes and water ports. The cultural conflict between Iran and Rome after the Christian ritual became official in Rome led to three hundred years of rivalry between the two powers in matters of religion and ideology. This competition and contradictions ended to the detriment of the two empires. As Firdavsi wrote, rivalry and contradictions destroyed the military power of the two countries, and the Arabs who came from the desert replaced Iran and Rome in the region and the world. There are information and moments in Firdousi's work

that cannot be found in other sources. In addition, the source we are considering uses many political, diplomatic and military words and phrases, as well as mentions some historical figures not found in other works.

Keywords: *history, Firdausi, "Shahnoma", Sassanids, Rome, king, Shopur, war, Zoroastrianism, Christianity.*

Маълумот дар бораи муаллиф: **Муллоҷонов Сайфуллоҳ** - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва археология. Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел.: (+992)918800610, E-mail: saifullo72@mail.ru

Масъудов Масъуд Фахрудинович - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯи кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносӣ. Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел.: (+992)918645223, E-mail: Romish80@mail.ru

Сведения об авторах: **Муллоҷонов Сайфуллоҳ** – Таджикский национальный университет, доктор исторических наук, профессор кафедры истории древнего мира, средневековья и археологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17, тел.: (+992) 93 8006109, E-mail: saifullo72@mail.ru

Масъудов Масъуд Фахрудинович - Таджикский национальный университет, доктор исторических наук, соискатель кафедры истории древнего мира, средневековья и археологии. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки 17, тел.: (+992)918645223, E-mail: Romish80@mail.ru

Information about the authors: **Mullojonov Sayfulloh** – Tajik National University, doctor of history, Professor of the Department of the History of the Ancient World, the Middle Ages and Archeology. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17 Rudaki avenue, Phone: (+992) 93 8006109, E-mail: saifullo72@mail.ru

Masudov Masud Fakhrudinovich - Tajik National University, researcher of the Department of World History, Middle Ages and Archaeology. Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan, tel.: (+992)918645223, E-mail: Romish80@mail.ru

**Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода,
Донишқадаи давлатӣ фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода**

Мусаллам аст, ки вожаи фарҳанг замони густурда дорад ва дар ҳама давру замон рисолати таърих ва созандагии миллатҳову халқҳоро дорост. Кишварҳое, ки така ба фарҳанги милливу умумибашарӣ менамоянд, ҳамеша ба дастовардҳои беназир ноил мегарданд. Дар тури таърих, адабиёту фарҳанги тоҷик аз қалами сеҳрофарини олимону адибони оламшумул китобҳои нодир, диловарию қаҳрамонӣ, одобномаҳои беназир, аз пирӯзию нокомиҳои аҷдодони мо сабти ҷовидона дорад. Дар ин пояи устувор малик-уш-шуаро Абуабдулоҳи Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Ибни Сино, Румӣ Ҳофизу Саъдӣ ва садҳо олимону адибони шинохтаи башар ба сифати шахсиятҳои покгуҳару нобиға, дostonсароёни беҳамто ва амирони шеърӯ адаби фарсгуёни олам таърихи моро ёвару мададҳо ва ҷонбахши мардум гардониданд.

Дар даврони истиқлолият Ҷумҳурии Тоҷикистон дар партави сиёсати фарҳангпарваронаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва ибтикоротҳои ҷаҳонӣ ин шахсияти таърихӣ тавонист ҷойгоҳи шоистае дар арсаи минтақавию байналмилалӣ аз нигоҳи фарҳангӣ иттилоотӣ барои ҳуд касб намояд. Зимни суҳанронӣ 8 сентябри соли 2005 дар таҷлили 14-солагии истиқлолияти давлатӣ ибраз дошта буданд: “Мо имрӯз ифтихор дорем, ки тоҷикон аз ҷумлаи қадимтарин миллатҳои ҷаҳон буда, бо осори гаронбаҳои моддӣ ва маънавии худ барои пешрафти фарҳанг ва маънавияти халқҳои дигар ҳизмати шоиста карданд. Бо ибораи дигар, тоҷикон маҳз аз ҷайзу баракати ҳамин арзишҳову анъанаҳои аҷдодӣ тавонистаанд, ки ҳам ҳастии худро нигоҳдоранд ва ҳам дар минтақаҳои Осиё нақши тамаддунсозиро бозида, дар радифи қадимтарин миллатҳои дунё ҷой гиранд ва худро ба оламиён ҳамчун миллати фарҳангӣ муаррифӣ намоянд” [9, 5].

Моҳияти падидаи таърихиву фарҳангии миллати тоҷик аз ҷавҳари башардустии тамаддуни ориёӣ, аз замони пайдоиши Авесто, даврҳои гузаштагони бузургамон аз аҳди давлатдорӣ Каёнӣён то Сомонӣён ва тамаддуни оламгири ҳазорсолаҳо маншаъ меград. Таъриху фарҳанги ориёӣ, ки мо яке аз меросдорони асили он ҳастем, ба башарият китоби муқаддаси “Авесто” ва нахустин намунаи тамаддуни башардустонаро тақдим намуд.

Таъсири пурфайзи ин тамаддун аз Ҳинд то Юнон барои вусъати ҷаҳонбинӣ, рушди илму адаб ва маданияти зиндагиву рӯзгори ниҳоят равшан ва арзишманд аст, ки ин ҳақиқатро олимону таърихшиносон кайҳо эътироф намудаанд. Маҳз ҳамин тамаддуни рушдёрфта, суннату оинҳои дорои ҷанбаи ҳаётӣ, тафаккури зиндагисоз ва маърифати баланди ақлонии ниёгонӣ мо буд, ки онҳо ба ганҷинаи тамаддуни башарият аз Зардушту Монӣ сар карда, садҳо нобиғаҳои илму адабу фарҳангро ато намудаанд.

Мусаллам аст, ки арҷгузорӣ ба арзишҳои таърихӣ, фарҳангӣ ва расму оинҳои мардумӣ, алалхусус баргузорию солгарди бузургони илму адаб, сиёсат, маориф ва фарҳанги гузаштаву муосир, тарғибу ташвиқ, таҳқиқ ва таълими осору афкори онҳо, ҳифзи мероси адабию фарҳангӣ ва таърихиву илмӣ ба даврони истиқлолият рабт дорад [8, 3].

Бо ибтикори Пешвои миллат ва бо мақсади густариши эҳсоси ватандустиву ифтихори миллий ва болоравии сатҳи маънавияти ҷомеа гиромидошти солгарду мавлуди ситораҳои тобнок ва фарзандони шоиставу фарзонаи миллат аз қабилӣ 1150-солагии поягузори адабиёти класикии тоҷику форс Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, 1000-солагии Носири Хусрав, 1310-солагии Имоми Аъзам Абуҳанифа, 875-солагии Камоли Хучандӣ, 800-солагии Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, 700-солагии Мир Сайид Али Ҳамадонӣ, 600-солагии Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ, 150-солагии Нақибхон Туғрали Аҳрорӣ, 115-солагии Бобочон Ғафуров, 100-солагии Мирзо

Турсунзода, инчунин санаҳои таърихиву фарҳангии 2500-солагии Истаравшан, 2700-солагии шаҳри Кулоб, 3000-солагии шаҳри Ҳисори Шодмон, 5500-солагии Саразм дар сатҳи байналмилалӣ чашн гирифта шуданд [3, с. 21].

Таҷлил гардидани чашнвораҳои гиромидошти бузургмардони таъриху адабиёти ҷаҳоншумули тоҷик, ифодаи эҳтирому арҷгузорӣ ба гузаштагони шарафманду пурифтихори миллат аст. Ҳамзамон, ин тадбирҳои дорои аҳамияти таърихӣ ва фарҳангӣ имконият фароҳам оварданд, ки халқи тоҷик бедортару огоҳтар ва шинохти худро дарк намояд. Дар робита ба ин мақоми давлатӣ гирифтани ансамблҳои “Шашмақом”, “Фалак”, таҷлили ҳамасола ва бошукуҳи Иди байналмилалӣ Наврӯз, чашнҳои Меҳргон, Сада, Сайри гули лола, Рӯзи Шашмақом, Рӯзи Китоб дар таърихи фарҳанги миллӣ, дар таҷкими соҳибистиклоли нақши калидӣ бозиданд.

Маҳз бо ибтикори Пешвои миллат муассисаҳои мухташами фарҳангӣ, аз қабилӣ Китобхонаи миллии Тоҷикистон, Осорхонаи миллии Тоҷикистон мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар замони истиқлолият имкониятҳо фарҳангии минтақаҳои мухталафи Тоҷикистон ҳамчун баёнгари санъати аз ҷиҳати шакл рангоранг ва аз ҷиҳати мазмун ягонаи халқ бештар намудор гардид. Баргузории фестивал-озмунҳои театрҳои касбии “Парасту” фестивали байналмилалӣ дастаҳои ҳунарии касбии этнографии “Садои дилҳо” бахшида ба соли тамаддуни ориёӣ, фестивали ҷумҳуриявии кудакони болаёқат “Сапеда”, фестивали озмуни эҷодиёти бадеии халқ “Андалёб”, “Чақомаи гесу”, фестивали “Ҷилваи чакан” фестивали ҷумҳуриявии “Наътхонӣ”, фестивали ҷумҳуриявии “Ҳафтаи китоби бачагон ва наврасони Тоҷикистон”, фестивал-озмуни вилояти бачагонаи “Донояк” (вилояти Суғд), озмуни вилояти “Ғунҷаҳои санъат” (ВМКБ), фестивали “Таронаи чакан” (вилояти Хатлон) аз рушди санъати касбӣ, мардумӣ ва кашфи истеъдодҳои нав дар фарҳанги миллӣ шаҳодат додаанд. Эҳё гардидани ҳунариҳои халқӣ, анъанаҳои қадима дар ин давра, дар таърихи муосири фарҳанги халқи тоҷик мақоми шоиста пайдо намуданд.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ яке аз вазифаҳои муосири ҳар кишвар ҳифзи асолати миллӣ забону фарҳанг ва ёдгориҳои таърихӣ маҳсуб меёбад. Бо талошҳои Ҳукумати мамалакат қисме аз арзишҳои фарҳангӣ, аз қабилӣ Шашмақом ва Наврӯз ба феҳристи мероси ғайримоддӣ ЮНЕСКО шомил гардидаанд. Пешвои миллат дар ин росто ҳикматеро дар масъалаи Наврӯз ва ҳамнавоии инсоният изҳор доштанд: “Наврӯз дар пешрафти фарҳанги халқи тоҷик аз қадимтарин ва муқаддастарин оини ниёғони мо маҳсуб ёфта, он аз фарорасии фасли зебои сол баҳор ва оғози соли нави аждодӣ паём мерасонад. Асолати иҷтимоии Наврӯз хеле бузург буда он далели рушду пешрафти тафаккури созандаву бунёдкорӣ, муттаҳидию ҳамгироии мардумон аст” [2, 4]. Яке аз ин ёдгориҳои таърихӣ ёдгории Саразм мебошад, ки бо қарори Ҳукумати мамалакат соли 2000 ҳамчун маркази ташаккулёбии тамаддуни кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва шаҳрсозии тоҷикон мамнуъгоҳи таърихӣ-бостоншиносӣ эълон гардид. Ин нахустин ёдгории бостоншиносии Осиёи Марказӣ мебошад, ки ба ин феҳристи бонуфузи ҷаҳонӣ ҳамроҳ шудааст.

Дар давраи соҳибистиклолӣ Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, пайваста таъкид менамояд, ки дар шароити ҷаҳонишавӣ яке аз вазифаҳои асосии ҳар давлат ҳифзи асолати миллӣ, забону фарҳанг ва ёдгориҳои таърихӣ ба ҳисоб меравад. Яке аз ёдгориҳои таърихӣ ёдгории Саразм мебошад, ки бо қарори Ҳукумати мамалакат соли 2000 ҳамчун маркази ташаккулёбии тамаддуни кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва шаҳрсозии тоҷикон мамнуъгоҳи таърихӣ-бостоншиносӣ эълон гардид. Ёдгории мазкур ба шарофати силсилабоздидҳои Сарвари давлат аз ин шаҳри бостонӣ, воҳуриҳои вижаашон ба сарвари вақти ЮНЕСКО Коогиро Матсуура дар Париж ва Душанбе 31 июли соли 2010 ба Қарори Кумитаи байналмилалӣ мероси фарҳангии ҷаҳонӣ ЮНЕСКО ба Феҳристи Маркази мероси умумиҷаҳонӣ фарҳангӣ, яъне нодиртарин ёдгориҳои фарҳангии умумибашарӣ ворид гашт. Ин нахустин ёдгории бостоншиносии Осиёи Марказӣ мебошад, ки ба ин Феҳристи бонуфузи ҷаҳонӣ шомил шудааст [12, 4].

Ба таъкиди муаррихон Саразм ягона ёдгории аҳди эниолит ва ибтидои асри биринҷӣ дар Мовароуннаҳр мебошад, ки ба миёнаи ҳазорсолаи IV ва ибтидои ҳазорсолаи III то мелод мансуб аст ва дар он тамаддуни кишоварзӣ ва ҳунармандӣ ташаккул ёфтааст.

Дар раванди таҳкими истиқлолият забони адабии тоҷикӣ ба таҳаввул ва тағйироте дучор гардид, ки хеле бунёдиву сарнавиштсоз буд. Ҷараёни гузориши коргузории муассисаҳо ва сохторҳои давлатӣ ба забони тоҷикӣ боз ҳам бештар неруманд гардид. Хусусан, қабули оинномаҳо, амру фармонҳо бо забони тоҷикӣ ва тасдиқ шудани онҳо дар мақоми олии қонунгузории кишвар барои густариши забони давлатӣ аҳамияти беназир доштанд. Яъне забони тоҷикӣ ба ҳайси забони давлатӣ мақоми худро боз ҳам қавитар қард.

Ин тадбирҳо бо қабули қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон” оғоз гардид. Таъсиси Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, қабули “Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ”, “Барномаи рушди забони давлатӣ барои солҳои 2012-2016”, чопи “Фарҳанги имлои забони тоҷикӣ” яке аз иқдомоти ҳукумати кишвар дар самти рушди фарҳанги милли маҳсуб меёбад [3, 4].

Ҳамин тариқ, дар замони истиқлолият бо фаро расидани шароити мусоид барои рушд ва пешрафти забони милли мונהҳои сиёсӣ, назариявӣ, идеологӣ бардошта шуд ва нақши забони тоҷикӣ ба ҳайси забони давлатӣ ба маротиб афзуд.

Қобили зикр аст, ки дар заминаи Конистутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳаи фарҳанг ва санъати тоҷик аз ҷумла қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фарҳанг”, “Дар бораи театр ва фаъолияти театри”, “Дар бораи осорхонаҳо ва фонди осорхонаҳо”, “Дар бораи ҳифзи истифодаи объектҳои мероси таърихӣ фарҳангӣ”, “Дар бораи таъбу нашр”, “Консепсияи давлатии фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи солҳои 2008-2015”, “Барномаи давлатии тайёр кардани кадрҳои соҳибхисоси соҳаи фарҳангу ҳунар ва таъбу нашр барои солҳои 2007-2010”, “Консепсияи таҳсилоти фарҳанги этникӣ”, “Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” қабул ва мавриди татбиқ қарор гирифтаанд.

Дар ин санадҳо ба тадбирҳои амалӣ намудани сиёсати миллии фарҳангӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир карда шудааст, ки рушди бомароми соҳаро таъмин намуда истодаанд. Таҷрибаи таърихӣ собит намудааст, ки ҳалқе, ки ба гузашташ арҷ мегузорад ва ҳофизаи қавии таърихӣ дорад, осорхона бунёд мекунад. Осорхонаҳо муҳофизаи мероси ниёгон маҳсуб ёфта, барои нигоҳдошт ва тарғибу ташвиқи он хизмат мекунанд.

Дар сиёсати пешгирифтаи Пешвои миллат мавқеи осорхона ҳамчун маркази фарҳангӣ мақоми баландро ноил гаштааст. Дар партави ин сиёсат, соли 2012 муассисаи давлатии “Осорхонаи миллии Тоҷикистон” таъсис дода шуд, ки муаррифгари таъриху фарҳанги милли мебошад. Боиси қайд аст, ки ба мероси ниёгон натавонанд қалбаҳои таърихӣ мутааллиқ ба давраҳои мухталиф ва китобу дастхатҳои таърихӣ, балки маҳсули дастии ҳунармандии гузашта низ шомил мешавад. Аз ин рӯ, мавқеи осорхона новобаста ба мавқеи ҷойгиришавиаш муҳим аст. Имрӯзҳо дар қаламрави кишвар 42 осорхона, аз ҷумла 32 осорхонаи кишваршиносӣ ва ҳунар, 8 осорхонаи адабӣ ва 2 осорхонаи соҳавӣ фаъолият дорад, ки дар ҳифзи мероси таърихӣ нақши калидиро мебозанд.

Ҳунарҳои мардумӣ дар кишвари мо баёнгари миллати меҳнатдусту ҳунарпарвари тоҷик буда, пайвандгари насли имрӯза ба гузаштаи таърихӣ башариятанд. Бо дарки ин муҳимият дар давраи истиқлолият Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба фарҳанги милли таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, баҳри аз нав эҳё намудани анъанаҳои сирф тоҷикӣ ва ҳунарҳои мардумӣ, ки аз замони қадим миллати мо онҳоро худ кашф намудаву ба ҷаҳониён муаррифӣ намуда буду бо сабабҳои мухталиф дар арафаи нестшавӣ қарор доштанд, ибтикороти ҷадидро ба роҳ монданд.

Соли 2018 дар ҷумҳури “Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” эълон гардид, ки он дар роҳи эҳё намудани ҳунарҳои халқӣ заминаи мусоидро фароҳам овард [10, 1]. Рушд бахшидани ҳунарҳои мардумӣ то имрӯз дахҳо мактабҳои касбии ҳунармандон дар қаламрави

кишвар фаъолият намуда истодаанд. Дар ин мактабҳо аз рӯи усули анъанавии миллии “Устод-шогирд” ба шогирдон ҳунарҳои мардумӣ омӯзонида мешаванд. Ин усул яке аз анъанаҳои қадимаи миллии тоҷикон аст.

Мушоҳидаҳо собит менамоянд, ки бо пайдо шудани ҷараёнҳои мухталифи ҳунари аз қабилӣ абрешимбофӣ, адрасбофӣ, атласбофӣ, гулдузӣ, гилембофӣ, гулобқашӣ, гӯшворасозӣ, заргарӣ, зардӯзӣ, кулолӣ, колинбофӣ, қуроқдӯзӣ, мисгарӣ, оҳангарӣ, созтарошӣ, сузанидӯзӣ, табақтарошӣ, чомадӯзӣ, қуробофӣ ва ғайра амри воқеист.

Зикри як нуқта муҳим аст, ки бо амри Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон аз 9-уми феввали соли 2020, №АП-1165 баргузорию озмуни ҷумҳуриявии “Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст” оғоз ёфт, ки он низ ба ифтихори ҷашни 30-солагии истиқлолияти давлатӣ баргузор гашта истодааст. Озмун бо мақсади баланд бардоштани завқи китобхонӣ, дарёфти ҷеҳраҳои нави суҳанвариву суҳандонӣ, арҷ гузоштан ба арзишҳои миллию фарҳангӣ ва инкишофи қобилияти эҷодӣ, таҳкими эҳсоси худшиносӣ, ғанӣ гардонидани захираи луғавӣ, тақвияти ҷаҳони маънавӣ ва баланд бардоштани доираи забондонӣ миёни кишрҳои мухталифи ҷомеа баргузор мегардад [4, 5].

Бо тасмими бевоситаи Пешвои миллат бунёди маҷмааи Исмоили Сомонӣ, осорхонаву китобхонаи миллии замонавӣ, парчаму нишони миллии партавафшон, бинои муҳташами Қасри Миллат ва ҷанде дигар қомат афрохтаанд, ки худ як гувоҳномаи бузурги фарҳанги куҳанбунёди мост. Ин бунёдҳо рисолати ҳазорсолаҳо барои наслҳои минбада дошта, чун як санади кафолат дар роҳи шинохти ҳастии миллати тоҷик мебошад. Ҳамзамон, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон чун як роҳнамои миллат бо қардонии фарҳанги миллату халқи худро дар роҳи эъмори як кишваре, ки метавонад бақои устувор дошта бошад, гомҳои устувори худро гузошта истодаанд. Вобаста ба таърих ва фарҳанги тоҷик чунин иброз доштанд: “Таърих гувоҳ аст, ки халқи тоҷик аз қабри асрҳо то имрӯз симои миллии худро, пеш аз ҳама, тавассути фарҳанг нигоҳ доштааст, забони миллии худро ҳифз кардаву густариш додааст ва дар байни халқу миллатҳои дигар соҳиби нуфузу эътибор гаштааст” [7, 9].

Гузашта аз ин, “Дастури тавсиявӣ барои ҷашнгирии идҳои таърихӣ миллии тоҷикон Сада, Наврӯз, Тиргон ва Меҳргон” бо розигии ҳукумати кишвар аз ҷоп баромад, ки аз хусуси таърихӣ пайдоиши ин идҳои таърихӣ, фалсафаи онҳо, шарҳи мафҳум ва истилоҳоти онҳо, тартиби баргузорию ин ҷашнҳо дар деҳот, шаҳр, вилоят ва пойтахти кишварамон роҳнамо мебошад. Дастури мазкур барои истифодаи муассисаҳои гуногуни таълимӣ, фарҳангӣ ва кишри дигари ҷомеа пешниҳод гардидааст[1].

Қобили зикр аст ки тайи солҳои охир дар баробари андешидани тадбирҳои зарурӣ доир ба ҳалли масъалаҳои соҳаи фарҳанг ҷиҳати муаррифии фарҳанги бостонии халқи тоҷик дар арсаи байналмилалӣ як қатор иқдоми назаррас амалӣ гардидаанд. Соли 2023 понздаҳ ёдгории таърихиву фарҳангии тоҷикон ба Феҳристи моддӣ ва ғайримоддӣ ЮНЕСКО ворид карда шуд, ки боиси эътибори бештар пайдо кардани фарҳанги бостонии миллати тоҷик дар байни ҷомеаи башарӣ гардид. Бо мақсади густариш бахшидани тармиму барқарорсозӣ ва ҳифзи ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ, инчунин рушди сайёҳӣ дар ин самт Агентии ҳифзи мероси таърихиву фарҳангии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шуд.

Раванди инкишофи иҷтимоӣ-фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистонро таққик карда, ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки он ба тафаккури мардуми тоҷик хусусияти умумиллӣ бахшида, мероси ягонаи халқро ҳифз намуда, меъёрҳои берунаи ҷаҳонишавӣ тамаддунро меафзояд.

Муқарриз: Мирақзода Ф.Ю., н.и.т., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода

Рӯйхати адабиёт

1. Дастури тавсиявӣ барои ҷашнгирии идҳои таърихӣ миллии тоҷикон Сада, Наврӯз, Тиргон ва Меҳргон [манбаи электронӣ]. URL: <https://kmt.tj/ru/donishgo-i-mill-ma-olai-navr-zii-yak-k/> (санаи истифода: 23.01.2024)

2. Масъалаҳои омӯзиш ва таҳқиқи таърих ва фалсафаи Наврӯз (матн): маҷмуаи дастаҷамъӣ, мақолаҳои Наврӯз дар манбаҳои таърихӣ. - Душанбе, 2016. – 145 с.
3. Нақши Пешвои миллат дар рушди фарҳанги милли (мақолаҳо аз конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ бахшида ба рӯзи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо унвони “Нақши Пешвои миллат дар рушди фарҳанги милли”. – Душанбе ҚДММ “Нури моҳтоб” – 2020. – 46 с.
4. Низомномаи “Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст” // Омӯзгор. – Душанбе, 2020. – 13 окт.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохили ва хориҷии ҷумҳурӣ 28 декабри соли 2023. – Душанбе: Шарқи озад, 2023. - 64 с.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ (матн) Муҳаррирон: Раҳмон Озода Эмомалӣ, А.Асозода, масъули чоп К.Б. Файзуллозода – Душанбе : Шарқи озад, - 2019. - 47 с.
7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 22.12.2017, ш. Душанбе // “Ҷумҳурият” 22.12.2017. - №258
8. Раҳмонов Э. Суханронӣ дар мулоқот бо намояндагони зиёӣни мамлакат // Садои мардум. – Душанбе, 2011. – 29 март.
9. Раҳмонов Э. Суханронӣ дар таҷлили 14 солагии истиқлолияти давлатӣ. – Душанбе, 2005, 8 сент.
10. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи “Соли рушди сайёҳӣ ва хунаҳои мардумӣ” эълон намудани соли 2018 // Баҳори аҷам. – Душанбе, 2018. – 19 янв.
11. Фарҳангшиносӣ. Китоби дарсӣ / Ш.Т. Амирхон, М.Б. Элназаров, Б.С. Амондуллоев ва диг. – Душанбе, 2020. – 256 с.
12. Шосаидов С. Нақши истиқлолияти давлатӣ ва ваҳдати милли дар рушду нумӯи фарҳанг // Паёмномаи фарҳанг. Нашрият илмию таҳлилий. - Душанбе, 2011. - №2 (16). – С.3

ЭҶӢИ ФАРҲАНГИ МИЛЛӢ ВА ҶОӢГОӢИ ОН ДАР ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛИЯТ

Дар мақола оид ба таърихи адабиёту фарҳанги милли, олимону адибони оламшумул, амирони шеърӯ адаби тоҷик маликушшуаро Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавсӣ, Ибни Сино, Румию Ҳофиз, Саъдӣ ва вазъи фарҳанги миллию эҷи он дар замони истиқлолият сухан меравад.

Ба андешаи муаллифон дар шароити истиқлолияти давлатӣ дар партави сиёсати фарҳангпарварони Асосгузори сулҳу ваҳдати милли, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва ибтикоротҳои ҷаҳонии ин шахсияти таърихӣ тавонист ҷойгоҳи шоистаро дар арсаи минтақавӣ байналмилалӣ касб намояд. Дар робита ба ин, бо мақсади густариши эҳсоси ватандӯстиву ифтихори милли ва болоравии сатҳи маънавиёти ҷомеа, гиромидошти фарзандони фарзонаи миллат, аз қабилӣ 1150 солагии поягузори адабиёти класикии тоҷику форс Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, 1000-солагии Носири Хусрав, 1310-солагии Имоми Аъзам Абуҳанифа, 875-солагии Камоли Хучандӣ, 800-солагии Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ, 700-солагии Мир Сайид Алии Ҷамадонӣ, 600-солагии Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ, 150-солагии Накибхон Туғрали Ахрорӣ, 115-солагии Бобочон Ғафуров, 100-солагии Мирзо Турсунзода, инчунин санаҳои таърихиву фарҳангии 2500-солагии Истаравшан, 2700-солагии шаҳри Кулоб, 3000-солагии шаҳри Ҳисори Шодмон, 5500-солагии Саразми бостон дар сатҳи байналмилалӣ таҷлил гардиданд.

Мусаллам аст, ки дар ин росто мақоми давлатӣ гирифтани ансамблҳои “Шашмақом”, “Фалак”, таҷлили ҳамасола ва бошукуҳи иди байналмилалӣ Наврӯз, чашнҳои Мехргон, Сада, Рӯзи Шашмақом, Рӯзи Фалак, Рӯзи Китоб дар таърихи фарҳанги милли ва таҳкими соҳибистиқлолии фарҳангӣ нақши калидӣ бозиданд.

Калидвожаҳо: адибони оламушумул, амирони шеърӯ адаби тоҷик, маликушиуаро, Саразми бостон, Шашмақом, Фалак.

ВОЗРОЖДЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ И ЕЕ МЕСТО В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье речь идёт об истории национальной литературы и культуры, ученых и писателях мира, эмирах таджикской поэзии и литературы Абу Абдулле Рудаки, Абул Касиме Фирдавси, Ибн Сине, Руми и Хафизе, Саади, а также о состоянии национальной культуры и его возрождение в период независимости.

По мнению авторов, основоположник мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон в условиях государственной независимости в свете культурной политики смог занять достойное место в международной региональной арене. В связи с этим, в целях развития чувства патриотизма и национальной гордости, повышения уровня духовности общества, чествование достойных граждан нации, например, 1150-летие основоположника таджикско-персидской классической литературы Абуабдулло Рудаки, 1000-летие Носира Хусрава, 1310-летие Имама Азама Абу Ханифы, 875-летие Камола Худжанди, 800-летие Мавлоно Джалалиддина Балхи, 700-летие Мир Саида Али Хамадони, 600-летие Нуриддина Абдуррахмона Джами, 150-летие Накибхана Туграли Ахрори, 115-летие Бабаджона Гафурова, 100-летие Мирзо Турсунзаде, а также историко-культурные даты 2500-летия Истаравшана, 2700-летия города Куляб, 3000-летия города Гиссар, 5500-летия древнего Саразма отмечалось на международном уровне.

В связи с этим необходимо получение государственного статуса ансамблей «Шашмаком», «Фалак», ежегодного и пышного празднования международного праздника Навруз, Мехргона, Садды, Дня Шашмакома, Дня Фалака, Дня книги сыграли ключевую роль в истории национальной культуры и укреплении культурной независимости.

Ключевые слова: всемирно известные писатели, светила таджикской поэзии и литературы, маликушиуаро, Древний Саразм, Шашмаком, Фалак.

THE REVIVAL OF NATIONAL CULTURE AND ITS PLACE IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

The article deals with the history of national literature and culture, scientists and writers of the world, the emirs of Tajik poetry and literature Abu Abdullah Rudaki, Abulqasim Firdausi, Ibn Sina, Rumi and Hafiz, Saadi, as well as the state of national culture and its revival during the period of independence.

According to the authors, the founder of peace and national unity, the Leader of the Nation, President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon, in the conditions of state independence in the light of cultural policy, was able to take a worthy place in the international regional arena. In this regard, in order to develop a sense of patriotism and national pride, increase the level of spirituality of society, honoring worthy citizens of the nation, for example, the 1150th anniversary of the founder of Tajik-Persian classical literature Abuabdullo Rudaki, the 1000th anniversary of Nosir Khusrav, the 1310th anniversary of Imam Azam Abu Hanifa, the 875th anniversary of Kamol Khujandi, 800-the anniversary of Mavlono Jalaliddin Balkhi, the 700th anniversary of Mir Said Ali Hamadoni, the 600th anniversary of Nuriddin Abdurrahmon Jami, the 150th anniversary of Nakibkhan Tugrali Ahrori, the 115th anniversary of Babajon Gafurov, the 100th anniversary of Mirzo Tursunzade, as well as historical and cultural dates of the 2500 anniversary of Istaravshan, the 2700th anniversary of the city of Kulyab, the 3000th anniversary of the city of Hissar, the 5500th anniversary of ancient Sarazm were celebrated internationally.

In this regard, it is necessary to obtain the state status of the ensembles "Shashmakom", "Falak", the annual and magnificent celebration of the international holiday of Navruz, Mehrگون,

Sadda, Shashmakom Day, Falak Day, Book Day played a key role in the history of national culture and strengthening cultural independence.

Keywords: *world-famous writers, luminaries of Tajik poetry and literature, malikushshuaro, Ancient Sarazm, Shashmakom, Falak.*

Маълумот дар бораи муаллифон: **Икромов Ғайбулло Холович** – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзади илми таърих, дотсенти кафедраи таърих ва робитаҳои байнифарҳангӣ. Нишонӣ: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи. Муҳаммадиев, 17/6, тел.: (+992) 935653891

Муминова Ҳ.А. – Донишқадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи Мирзо Турсунзода, номзади илми таърих, дотсенти кафедраи овозхони халқӣ. Нишонӣ: 734055, ш. Душанбе, хиёбони Борбад 73а, тел.: (+992) 917228855

Сведения об авторах: **Икромов Ғайбулло Холович** – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и межкультурной коммуникации. Адрес: 734019, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6, тел.: (+992) 935653891

Муминова Ҳ.А. – Таджикский государственный институт культуры и искусства имени Мирзо Турсунзода, кандидат исторических наук, доцент кафедры народного пения. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, город Душанбе, пр. Борбада 73а, тел.: (+992) 917228855

Information about the authors: **Ikromov Ghaybullo Kholovich** - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, candidate of historical Sciences, associate Professor of History and Intercultural Communication Department. Address: 734019, Tajikistan, Dushanbe, st. Muhammadiyev 17/6. tel: (+992) 935653891

Muminova H.A. - Tajik State Institute of Culture and Art named after Mirzo Tursunzada, candidate of historical Sciences, associate Professor of folk singing Department. Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 73a Borbad avn., phone.: (+992) 917228855

УДК: 343.98(575.3)

БОРЬБА С НЕЗАКОННЫМ ОБОРОТОМ НАРКОТИКОВ В УСЛОВИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Акрамов М.И.

Институт истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ

В конце XX - начале XXI веков в мире произошли глобальные изменения. Исторический ход событий определялся социально-экономическими и политическими изменениями в новых суверенных государствах, появившихся на карте мира. Бурные процессы глобализации охватили все сферы общественной жизни и государственного строительства: производственную, финансовую, информационную, торговую, культурную, военную и др. [2]

События в новейшей истории человечества были обусловлены геополитическими геозкономическими изменениями в мире. В результате распада двухполюсного мира, на международной арене появились новые государства и интеграционные группировки, политического и экономического характера. Глобализация повлияла на все сферы общественно-политической жизни людей. Открытость экономических связей, укрупнение экономик, развитие новых информационных технологий, мгновенная передача информации, свободное передвижение финансов, трудовых ресурсов и услуг – всё это придавало новый импульс для развития и открывало новые возможности для всех акторов мировой политики[1].

Однако трансформационные процессы в мировой политике и экономике привели к появлению в конце XX – начале XXI веков новых вызовов и угроз для мирового сообщества. В результате кризиса власти, стагнации экономики, роста национального самосознания на всём постсоветском пространстве, привело к тому, что некогда входившие в единое государство народы под воздействием центростремительных сил стали формировать свои национальные государства. Республика Таджикистан явилась одним из таких государств, которая в полной мере испытала на себе все трудности, вызванные становлением суверенного государства, и столкнулась с новыми глобальными вызовами и угрозами, одной из которых являлся незаконный оборот наркотиков [1].

Как показал мировой опыт, злоупотребление наркотиками и их незаконный оборот оказывал пагубное воздействие на здоровье людей, ломал их жизнь, разрушал семьи и общины, подрывал устойчивое развитие человека, порождал преступность и коррупцию. Затрагивая все стороны жизни общества во всех странах, эти явления ослабляли политическую, культурную, социальную и экономическую структуры общества и государства и представляли серьёзную опасность для демократии, стабильности нации, а также достоинства и надежд миллионов людей и их семей [2].

В этой связи, руководством Республики Таджикистан учитывались тенденции развития преступности, связанной с наркотиками в осуществлении комплексных сбалансированных мер как по сокращению спроса, так и по сокращению незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ по следующим направлениям: сокращения спроса на наркотики, противодействие незаконному обороту наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров, контроль в сфере законного оборота наркотических средств, профилактика наркомании, лечение наркозависимости и социальная реабилитация больных наркоманией [4, с. 34].

Таким образом, в процессе исторического развития борьбы с незаконным оборотом наркотиков в Республике Таджикистан чётко прослеживались основные направления и этапы антинаркотической деятельности государственных органов, общественных объединений и движений.

В 1991-1997 годах, на начальном этапе становления независимости Республики Таджикистан ситуация в сфере контроля за наркотиками резко ухудшилась в результате децентрализации правоохранительных органов, гражданского противостояния и ухудшения военно-политической ситуации в Таджикистане. Многочисленные преступные группировки, а также отдельные криминальные лица, пользуясь сложившейся нестабильной обстановкой в Республике, стали налаживать связи с преступными элементами в сопредельном Афганистане с целью переброски больших партий опиума и героина [1].

Хорошо понимая об угрозе, исходящей от распространения наркотиков, Таджикистан решительно встал на борьбу с транснациональным незаконным оборотом наркотиков. Двенадцатого апреля 1996 года был утвержден исторический Указ Президента Республики Таджикистан «О неотложных мерах по усилению борьбы с незаконным оборотом наркотиков», который заложил основу развернутой и целеустремленной борьбы с незаконным оборотом наркотиков в республике. В структурах соответствующих министерств и ведомств, были созданы и начали функционировать самостоятельные подразделения, уполномоченные осуществлять борьбу с незаконным оборотом наркотиков, образована Государственная комиссия по контролю за наркотиками. В этот период Таджикистан присоединился к антинаркотическим Конвенциям ООН 1961, 1971, 1988 годов и вошел в мировую систему противодействия наркотикам [4, с. 68].

Двадцать седьмого июня 1997 года противоборствующие стороны межтаджикского конфликта заключили мирное соглашение. Этот день объявлен днём национального единства. Эта знаменательная дата становится отправной точкой в новейшей истории Таджикистана. Военно-политическая стабилизация становится фактором укрепления государственных структур в борьбе с организованной преступностью. Преступные проявления, такие как экстремизм, международный терроризм, незаконная торговля оружием, нелегальная миграция, незаконный оборот наркотиков стали угрозой национальной безопасности и имели корни в ужасах гражданской войны [2].

Анализ исторических событий выделяет новый этап противодействия незаконному обороту наркотиков во временные рамки 1997-2001 годов. Именно в этот исторический период формируется правовая и институциональная база для антинаркотической деятельности всех государственных структур в Таджикистане. В июне 1998 года на 57 сессии Генеральной ассамблеи ООН, Президент Республики Таджикистан Эмомали Рахмон выступил с инициативой создания «Пояса безопасности вокруг Афганистана» [5, 454]. Президент сфокусировал внимание мирового сообщества на угрозе наркотической экспансии из этой охваченной гражданской войной страны, где производство и сбыт наркотиков стали основной статьёй дохода населения. Президентом Республики Таджикистан Эмомали Рахмоном были предложены меры по углублению международного сотрудничества в деле искоренения глобальной угрозы распространения наркотического зелья по всему миру. Двенадцатого мая 1999 года Постановлением Правительства Республики Таджикистан за № 202, была принята вторая государственная программа «Комплексных мер по борьбе с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ, их прекурсоров, контролю за их незаконным оборотом, профилактике, лечению наркомании и социальной реабилитации больных наркоманией» на 1999-2000 годы [4, с. 43]. На данном этапе, были научно обоснованы подходы организации деятельности заинтересованных министерств и ведомств, осуществляющих задачи в сфере противодействия злоупотребления наркотиками и их незаконному обороту. Были созданы конкретные направления в работе отраслевых исполнительных органов государственной власти. Мероприятия, предусмотренные данной национальной программой, сформировали

основу для дальнейшей эффективной работы по снижению преступных проявлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров.

Республика Таджикистан, решая целенаправленно и поступательно проблемы с распространением наркотиков, транзитом их через свою территорию, поэтапно осуществляла переход от правового и институционального строительства антинаркотической структуры к конкретным фактическим реализациям перекрытия трафика наркотиков и снижения спроса на них на своей территории и участвовала в крупномасштабных международных операциях по изъятию наркотиков. Именно 2001-2007 годы ознаменовываются началом активной фазы противодействия незаконному обороту наркотиков в Республике Таджикистан. Одновременно, с приходом в 2001 году к власти в Афганистане движения «Талибан» увеличилось производство опиума и героина в этот период. Площади культивируемого опийного мака возросли до рекордного уровня и достигли 130 тысяч гектар [8, 113]. Урожайность опия в этот период достиг максимального уровня и составил в 1999 году – 4.6 тонн, в 2004 году – 4.200 тонн и в 2005 году – 4.100 тонн [4, с. 57].

Анализ статистических данных об изъятии наркотических средств в Республике Таджикистан, свидетельствовал о правильном подходе к тактике и стратегии противодействия наркотической угрозе, исходящей из соседнего Афганистана. Из всего изымаемого из незаконного оборота героина, на долю Таджикистана приходилось 75% в Центрально-Азиатском регионе и 55- 60% процентов в странах СНГ [11, с. 17].

В период с 2001- 2007 года, правоохранительными органами и силовыми структурами республики, совместно с пограничной группой Российской Федерации в Республике Таджикистан из незаконного оборота было изъято свыше 40 тонн наркотиков, в том числе 25 тонн героина. Это уберегло от страшных последствий наркотической зависимости миллионы людей по всему миру [11, с. 27].

Руководство Республики Таджикистан объективно оценивало исходящую угрозу наркоэкспансии из Афганистана, прогнозируя дальнейшее её расширение. Реально оценивая угрозу незаконного оборота наркотиков, её неразрывность с транснациональной организованной преступностью, международным терроризмом, экстремизмом, негативными последствиями для национальной безопасности, стабильности социально-экономического развития страны, в 2003 году Таджикистан выступил с инициативой создания широкой антинаркотической коалиции. Данная инициатива была призвана к объединению усилий и возможностей мирового сообщества в оказании необходимой помощи Афганистану. Создание глобального партнёрства по противодействию наркотической опасности вошло в историческую летопись важнейших инициатив в области обеспечения мира и безопасности [1; 2].

Наряду с оказанием помощи Афганистану в деле искоренения незаконного культивирования опийного мака, Республика Таджикистан усиливала потенциал своих пограничных войск с целью перекрытия каналов поставки наркотического зелья из этой страны. С этой целью, в августе 2005 года, с переходом таджикско-афганской границы под юрисдикцию таджикских пограничников, был повышен статус Комитета по охране Государственной границы при Правительстве Республики Таджикистан. Указом Президента Республики Таджикистан от 13.01. 2006 года за № 1668 был образован Государственный комитет по охране Государственной границы Республики Таджикистан.

Пятого сентября 2005 года постановлением Правительства Республики Таджикистан была утверждена Государственная программа по развитию пограничных войск Республики Таджикистан, обустройству Государственной границы республики на 2005-2014 годы. Реализация данной программы в значительной степени повысило

эффективность противодействия проникновению наркотиков из Афганистана на территорию Республики Таджикистан. Учитывая значительный рост посевных площадей опийного мака и рекордного производства наркотиков в Афганистане, усиление потенциала пограничных войск Республики Таджикистан был своевременным решением. В 2007, 2008, 2009, 2010 годах, соответственно, в Афганистане было произведено количество наркотиков – 8200 тонн, 7700 тонн, 6900 тонн, 3600 тонн, а площадь посевных площадей под опийный мак составил 193 тыс. га, 157 тыс. га, 123 тыс. га, 123 тыс. га. Изъятие наркотических средств силовыми структурами Таджикистана составило в 2007 году – 4094 кг, в 2008 году – 3382 кг, в 2009 году – 2198 кг, в 2010 году – 1729 кг [11, с. 23].

Тридцатого ноября 2007 года постановлением Правительства Республики Таджикистан за № 585 была принята государственная целевая программа профилактики наркомании и противодействия незаконному обороту наркотиков в Республике Таджикистан на 2008 – 2012 годы. Программа дала новый импульс укреплению и развитию инфраструктуры ведомств и служб, осуществляющих противодействию незаконного оборота наркотиков, а также повысило качество услуг, предоставляемых населению в области профилактики наркозависимости и реабилитации больных наркоманией. В рамках межведомственного взаимодействия правоохранные и силовые структуры республики, проводили оперативные мероприятия с соответствующими органами стран Содружества Независимых Государств и дальнего зарубежья.

Транснационализация преступности в сфере незаконного оборота наркотиков и проблема глобального распространения наркотизма поставило перед руководством Республики Таджикистан задачу по усилению международного сотрудничества в деле противодействия чуме XX века. Проблему наркотиков невозможно было решить силами одного государства. Твёрдая позиция Республики Таджикистан, последовательно вести борьбу с глобальной проблемой наркотиков в тесном сотрудничестве с международным сообществом, проявилась в активном участии в различных интеграционных группировках по линии противодействия незаконному обороту наркотиков. Взвешенная внешняя политика Таджикистана, чётко расставила акценты на стратегическое сотрудничество с государствами и международными организациями, глубоко заинтересованными в стабилизации ситуации в регионе и готовых оказать помощь в борьбе с такими угрозами, как международный терроризм, экстремизм, незаконный оборот наркотиков и других преступных проявлений, угрожающих национальной безопасности Республики Таджикистан и государств региона [14, с. 78].

Республика Таджикистан выступила ключевым партнёром и активным участником региональных и мировых интеграционных объединений, в рамках которых она действительно участвовала в выработке, реализации и совершенствовании методов и форм противодействия незаконному обороту наркотиков и оказалась на переднем рубеже борьбы с транзитом наркотиков из Афганистана. Начиная с 1995 года в Республике Таджикистан, открывается миссия Отделения безопасности и сотрудничества в Европе (далее ОБСЕ). Таджикистан был включён в сферу безопасности Европейского союза. Огромный вклад миссии ОБСЕ, бесспорно, вошёл в историю урегулирования межтаджикского противостояния. Организация выступила также проводником реализаций программ Европейского союза. Осознавая всю угрозу наращивания наркопроизводства в Афганистане и губительных последствий транснационализации наркобизнеса, Евросоюз был заинтересован в укреплении потенциала правоохранных органов и силовых структур Таджикистана. Евросоюз был нацелен сдержать поток наркотиков на дальних рубежах и исключить проникновение экстремистских и террористических организаций в Европейское пространство.

Практической реализацией поставленных целей Европейского союза были программы по укреплению охраны границ (ВОМСА), программа оказания помощи в борьбе с незаконным оборотом наркотиков в Центральной Азии (САДАР) и многие другие целевые программы. Данные программы призваны обеспечить эффективный заслон распространению наркотиков из Афганистана и пресечению незаконной деятельности в сфере оборота наркотиков как в самой Республике Таджикистан, так и в сопредельных центрально-азиатских государствах. С 1999 года по 2015 год, реализовано более 30 программ Европейского союза, поэтапно решающих проблемы искоренения наркопреступности в Республике Таджикистан, начиная от институционального строительства системы противодействия незаконному обороту наркотиков, материального оснащения заинтересованных ведомств и завершая практическим пресечением контрабанды через территорию Таджикистана [1].

Республика Таджикистан в рамках двухсторонних и многосторонних договоров с зарубежными странами, в борьбе с незаконным оборотом наркотиков, активно осуществляла международное сотрудничество в рамках отдельных региональных организаций, таких как ШОС, ОДКБ, ЕвразЭС, ЦАС и СНГ и глобальных – ООН [5].

Исходя из вышеизложенного можно резюмировать:

Существует взаимосвязь между социально-экономическими, и геополитическими изменениями на постсоветском пространстве, ростом незаконного оборота наркотиков в Республике Таджикистан;

Основными причинами увеличения числа наркопреступлений в Республике Таджикистан, такие как гражданская война, социально-экономический спад в экономике, снижение потенциала охраны государственной границы бывшего СССР, слабость центральной власти в Афганистане и рост наркотического производства в этой стране. Все эти факторы обусловили массовое вовлечение населения в незаконную деятельность с наркотическими средствами;

Одним из факторов эффективного противодействия незаконному обороту наркотиков являлось международное сотрудничество Республики Таджикистан с государствами и международными организациями. Республика Таджикистан участвуя в региональных и глобальных объединениях, вносила весомый вклад в реализацию и совершенствование методов и форм противодействия незаконному обороту наркотиков, а также лечения профилактики и социальной реабилитации больных наркоманией и ВИЧ-инфицированных;

Динамичное развитие всего периода независимости Республики Таджикистан, касательно создания и усовершенствования национального законодательства Республики Таджикистан в сфере противодействия незаконному обороту наркотиков, легла в основу государственной антинаркотической концепции. В соответствии с данной концепцией, успешно реализовано институциональное развитие государственных структур и общественных организаций в сфере борьбы с незаконным оборотом наркотиков и контроля наркотических средств, психотропных веществ, прекурсоров.

Таким образом, историческая роль Республики Таджикистан в борьбе с незаконным оборотом наркотиков, который приобрёл международный глобальный характер, бесспорна не только с точки зрения внутренней безопасности страны. Республика Таджикистан, находясь на переднем рубеже борьбы с наркотиками, выступает в качестве щита на пути афганского наркотрафика. Но борьба с транснациональной организованной преступностью в сфере незаконного оборота наркотиков требует всё более консолидированных усилий, в тесном взаимодействии с мировым сообществом противостоять глобальной экспансии наркотиков. И в свете последних исторических событий, Республика Таджикистан проявив волю и твердость в своих намерениях вести

до конца борьбу этим мировым злом, готово к сотрудничеству со всеми прогрессивными международными организациями держать курс на безопасное развитие, созидание мира и процветания человечества [5].

Рецензент: Абулхаев Р., д.и.н., профессор

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Агентства по контролю за наркотиками при Президенте Республики Таджикистан [электронный ресурс]. URL: [https:// akn.tj - ru](https://akn.tj-ru) (дата обращения: 14. 05. 02.01.2024)
2. Акимбеков, С.М. Афганский узел и проблемы безопасности Центральной Азии. Монография / С.М. Акимбеков. - Алматы, 2003.- 182 с.
3. Выступление Президента Республики Таджикистан – Эмомали Рахмона на встрече с представителями общественности страны в связи с наступлением священного месяца Рамазан // Народная газета // - 12.05.2018. - Душанбе.
4. Доклад международного комитета по контролю над наркотиками за 2015 год // Изд. ООН.- Нью-Йорк, 2015.- 80 с.
5. Зарифи, Х.М. Таджикистан в системе обеспечения региональной безопасности ОБСЕ. Монография / Х.М. Зарифи. - Душанбе, 2011.- 454 с.
6. Искандаров К.И. Влияние афганского конфликта на национальную безопасность Республики Таджикистан. Монография / К.И. Искандаров. – Душанбе, 1998. – 54 с.
7. История таджикского народа. Т. IV.- Душанбе.: Дониш.- 2010.-1123 с.
8. Князев, А. История афганской войны 1990-х гг. и превращение Афганистана в источник угроз для Центральной Азии. Монография / А. Князев. - 2-е изд.- Бишкек.: изд-во КРСУ, 2002. – 116 с.
9. Косимов С. Деятельность органов внутренних дел Республики Таджикистан в годы независимости. Монография / С. Косимов. - Т.2. – Душанбе, 2006. – 460 с.
10. Зоирова С.Д. Противодействие незаконному обороту наркотиков и психотропных веществ в Таджикистане: международно-правовые аспекты/ С.Д. Зоирова // Правовое поле современной экономики. - Санкт-Петербург, 2012.- №8.- С. 156 - 160.
11. Обзор наркоситуации в Республики Таджикистан за 2015г.//Текущий архив Агентства по контролю за наркотиками при Президенте Республики Таджикистан.-Душанбе, 2016.- 92 с.
12. Рахмонов, Э. Независимость Таджикистана и возрождение нации. Монография / Э. Рахмонов. -Душанбе.: Ирфон, 2006. – Т. 1. – 480 с.
13. Рахмонов, А.С. Влияние внешних и внутренних факторов на национальную безопасность государств Центральной Азии. / А.С. Рахмонов //Проблемы безопасности государств Среднего Востока в условиях мирового кризиса: материалы международной конференции (г. Душанбе 26-27марта 2009г.) – Душанбе, 2009.-С.133-140.
14. Саидзода, З.Ш. Основные тенденции внешней политики Республики Таджикистан на рубеже столетий (1992 – 2004 гг.). Монография / З.Ш. Саидзода.- Душанбе, 2011. – 418 с.
15. Худжамкулов, А.Х. Международное сотрудничество органов безопасности Республики Таджикистан в сфере противодействия незаконному обороту наркотиков. Новые Центрально - Азиатские государства в геополитической структуре Евразии начала XXI века / А.Х. Худжамкулов // 20-летие независимости Республики Таджикистан и 15-летию Российско-Таджикского (славянского) университета: материалы международной научной конференции (Душанбе, 14 - 15 апреля 2011 г.). –Душанбе, 2011. - С. 57 - 68.

БОРЬБА С НЕЗАКОННЫМ ОБОРОТОМ НАРКОТИКОВ В УСЛОВИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье были исследованы события мирового и регионального масштаба, связанных с изменением мировых геополитических, социально-экономических процессов в их динамичном развитии, а также их влияние на рост преступлений в Республике

Таджикистан, связанных с незаконным оборотом наркотиков и сопутствующих преступных проявлений. Раскрыта взаимосвязь между глобализационными процессами и транснационализацией международных отношений и их влиянием в сфере незаконного оборота наркотиков на постсоветском пространстве. В частности выявлены основные причины, следствия роста незаконного оборота наркотиков в Республике Таджикистан.

Определены основные исторические вехи борьбы с наркоэкспансией на территорию Республики Таджикистан и в сопредельные страны. Определена тактика и стратегия снижения спроса на наркотики, борьба с их незаконным оборотом и контроля в сфере законного оборота наркотических средств. Изучен механизм становления и институционального развития антинаркотической системы Таджикистана.

Выявлены причины увеличения числа наркопреступлений в Республике Таджикистан, такие как гражданская война, социально-экономический спад в экономике, снижение потенциала охраны государственной границы бывшего СССР, слабость центральной власти в Афганистане и рост наркотического производства в этой стране.

Республика Таджикистан участвуя в региональных и глобальных объединениях, вносила весомый вклад в реализацию и совершенствование методов и форм противодействия незаконному обороту наркотиков, а также лечения профилактики и социальной реабилитации больных наркоманией и ВИЧ-инфицированных;

Таким образом, историческая роль Республики Таджикистан в борьбе с незаконным оборотом наркотиков, который приобрёл международный глобальный характер, бесспорна не только с точки зрения внутренней безопасности страны. Республика Таджикистан, находясь на переднем рубеже борьбы с наркотиками, выступает в качестве щита на пути афганского наркотрафика.

Ключевые слова: Президент, правительство, незаконный оборот наркотиков, Республика Таджикистан, наркотические средства, психотропные вещества, прекурсоры, социально-экономическое положение, геополитические изменения, транснациональная преступность, государственная независимость, международное сотрудничество.

МУБОРИЗА БАР ЗИДДИ ГАРДИШИ ҒАЙРИҚОНУНИИ МАВОДИ МУХАДДИР ДАР ШАРОИТИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур рӯйдодҳои глобалӣ ва минтақавӣ вобаста ба тағйирёбии равандҳои геополитикӣ, иқтимоӣ-иқтисодии ҷаҳонӣ дар рушди динамикии онҳо, инчунин таъсири онҳо ба афзоиши ҷинойтҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир ва зӯҳуроти ҷинойтии марбут ба он мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муносибати байни равандҳои ҷаҳонишавӣ ва фаромиллии муносибатҳои байналмилалӣ ва таъсири онҳо дар соҳаи қочоқи маводи муҳаддир дар фазои пасошуравӣ ошкор карда шудааст. Аз ҷумла, сабабу оқибатҳои асосии афзоиши қочоқи маводи муҳаддир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шуданд.

Марҳалаҳои асосии таърихии мубориза бо паҳншавии маводи муҳаддир тавассути қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ба кишварҳои ҳамсоя муайян карда шуданд. Тактика ва стратегияи коҳиш додани талабот ба маводи муҳаддир, мубориза бар зидди гардиши ғайриқонунии онҳо ва назорат дар соҳаи муомилоти қонунии маводи муҳаддир муайян карда шуданд. Механизми ташаккул ва рушди институтсионалии системаи мубориза бо маводи муҳаддир дар Тоҷикистон мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Сабабҳои афзоиши шумори ҷинойтҳои нашъамандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз қабилӣ ҷанги шаҳрвандӣ, таназзули иқтисодию иқтимоӣ иқтисодиёт, коҳиши иқтисодӣ хифзи сарҳади давлатии собиқ ИҶСС, заъфи ҳукумати марказӣ дар Афғонистон ва афзоиши тавлиди маводи муҳаддир дар ин кишвар.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ассотсиатсияҳои минтақавӣ ва ҷаҳонӣ иштирок намуда, дар татбиқ ва тақмили усулҳо ва шаклҳои мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи

мухаддир, инчунин табобат, пешгирӣ ва тавонбахшии иҷтимоии нашъамандон ва шахсони гирифтори ВНМО, саҳми арзанда гузоштааст;

Ҳамин тариқ, нақши таърихии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мубориза бар зидди муомилоти ғайриқонунии маводи мухаддир, ки хусусияти ҷаҳонӣ касб кардааст, на танҳо аз нигоҳи амнияти дохилии кишвар бебаҳс аст. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сафи пеши мубориза бо маводи мухаддир қарор дошта, дар роҳи қочоқи маводи мухаддири Афғонистон ҳамчун сипар баромад мекунад.

Калидвожаҳо: Президент, Ҳукумат, гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир, Ҷумҳурии Тоҷикистон, воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ, прекурсорҳо, вазъи иҷтимоию иқтисодӣ, тағйироти геополитикӣ, ҷиноятҳои фаромиллӣ, истиқлолияти давлатӣ, ҳамкориҳои байналмилалӣ.

THE FIGHT AGAINST ILLEGAL DRUG TRAFFIC IN THE CONDITIONS OF STATE INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

This article examined global and regional events related to changes in global geopolitical, socio-economic processes in their dynamic development, as well as their impact on the growth of crimes in the Republic of Tajikistan related to drug trafficking and related criminal manifestations. The relationship between globalization processes and transnationalization of international relations and their influence in the sphere of drug trafficking in the post-Soviet space is revealed. In particular, the main causes and consequences of the growth of drug trafficking in the Republic of Tajikistan have been identified.

The main historical milestones in the fight against drug expansion through the territory of the Republic of Tajikistan into neighboring countries have been identified. The tactics and strategy for reducing the demand for drugs, combating their illicit trafficking and control in the field of legal drug trafficking have been determined. The mechanism of formation and institutional development of the anti-drug system in Tajikistan has been studied.

- the reasons for the increase in the number of drug crimes in the Republic of Tajikistan have been identified, such as civil war, socio-economic decline in the economy, a decrease in the potential for protecting the state border of the former USSR, the weakness of the central government in Afghanistan and the growth of drug production in this country.

The Republic of Tajikistan, participating in regional and global associations, made a significant contribution to the implementation and improvement of methods and forms of combating drug trafficking, as well as treatment, prevention and social rehabilitation of drug addicts and HIV-infected people;

Thus, the historical role of the Republic of Tajikistan in the fight against drug trafficking, which has acquired an international global character, is indisputable not only from the point of view of the country's internal security. The Republic of Tajikistan, being at the forefront of the fight against drugs, acts as a shield on the path of Afghan drug trafficking.

Keywords: President, government, drug trafficking, Republic of Tajikistan, narcotic drugs, psychotropic substances, precursors, socio-economic situation, geopolitical changes, transnational crime, state independence, international cooperation.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Акрамов Муртазо Иномович – Институти таърих, бостониносии ва мардуминосии ба номи А.Дониши АМИТ, номзади илмҳои таърих, ходими илмии ҷузъаи таърихи навтарин. Нишонӣ: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: (+992) 907144365. E-mail: akramov.murtazo@mail.ru*

Сведения об авторе: *Акрамов Муртазо Иномович - Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша НАНТ, кандидат исторических наук, научный сотрудник. Адрес: 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. Телефон: (+992) 907144365. E-mail: akramov.murtazo@mail.ru*

Information about the author: *Akramov Murtazo Inomovich - Institute history, archeology and ethnography named after A. Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan, candidate of Historical Sciences, researcher of the. Address: 734025, Dushanbe, Rudaki Ave., 33. Phone: (+992) 907144365. E-mail: akramov.murtazo@mail.ru*

ТДУ: 378+378.01(575.3)

**ТАТБИҚИ “БАРНОМАИ ДАВЛАТИИ РУШДИ ТАҲСИЛОТИ КАСБӢ ДАР
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БАРОИ СОЛҲОИ 2008-2015” ДАР ДОНИШГОҲИ
ТЕХНОЛОГИИ ТОҶИКИСТОН, ДОНИШГОҲИ ТЕХНИКИИ ТОҶИКИСТОН БА
НОМИ АКАДЕМИК М. ОСИМӢ ВА ДОНИШГОҲИ АГРАРИИ ТОҶИКИСТОН БА
НОМИ Ш. ШОҲТЕМУР**

Каримов М.Б.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Соли таҳсили 2008-2009 дар **Донишгоҳи технологии Тоҷикистон** шумораи умумии донишҷӯён 5901 нафарро ташкил меод. Аз ҷумлаи онҳо 4579 нафар донишҷӯ дар шуъбаи рӯзона ва 1322 нафар донишҷӯ дар шуъбаи ғоибона таҳсил доштанд. Дар шакли таҳсили бучавӣ ҳамагӣ 1459 нафар донишҷӯён таҳсил мекарданд, ки донишҷӯёни шуъбаи рӯзона 97 нафарро ва донишҷӯёни шуъбаи ғоибона 1556 нафарро ташкил медеданд. Донишҷӯёни тибқи шартнома таҳсил дошта 3120-нафарро ташкил меод, аз ҷумлаи онҳо дар шуъбаи рӯзона 1225 нафар ва дар шуъбаи ғоибона 4345 таҳсил менамуданд.

Дар Донишгоҳ 251 нафар омӯзгорон фаъолият доштанд, ки аз онҳо 166 нафар омӯзгорони асосӣ 8 нафарашон докторони илм, 12 нафар профессор, 39 нафарашон номзадҳои илм, 38 нафар дотсентон ва 1 нафар узви пайвастаи академия буданд. Ба ғайр аз ин, ба раванди таълим 55 нафар омӯзгорони ҳамкор низ ҷалб карда шуда буданд [2, с.151].

Дар соли 2008 20 адад васоити дастури методӣ ва 4 китоби дарсӣ (3 китоб бо қарори мушовараи ВМҚТ) аз ҷоп бароварда шудааст. Дар соли 2009 бошад, 13 адад васоити таълимию дастури методӣ ва 8 китоби дарсӣ нашр гардидаанд.

Дар Донишгоҳ ҳамагӣ 353 адад компютер вуҷуд дошт. Донишгоҳ дорои 2 шабакаи хаттии Интернет буда, бо 11 синфхонаи компютерӣ мучаҳҳаз буда, 163 адад компютер бо шабакаи Интернет пайваст буданд. Илова бар ин, 8 синфхонаи бо воситаҳои муосири таълим мучаҳҳаз (видео проэктор, тахтаи электронӣ) мавҷуд буд. [3, с.174]. Дар Донишгоҳ маркази ягонаи тестӣ мавҷуд буда, сайти Донишгоҳ низ ташкил карда шудааст. Дар ҷараёни таълим донишҷӯён аз 323 адад компютер истифода мебарданд.

Дар Донишгоҳ аз рӯйи дараҷаҳои «Бакалавр» ва «Магистр» мутахассис тайёр менамуданд ва менамоянд. Ҳамон замон шуъбаи магистратура фаъолият намекард.

Дар Донишгоҳ шуъбаи ташкил мониторинг ва назорати сифати таълим дар сохтори департаменти таълим ташкил шуда буд. Аз тарафи кормандони шуъба дар натиҷаи мониторингҳои гузаронидашуда машғулиятҳои дарсӣ, журналҳои қайди давомоти донишҷӯён ва раванди сессияи санҷишӣ дар таълимгоҳ хуб ба роҳ монда шуда буд. Инчунин, аз тарафи ин шуъба байни донишҷӯён анкетаҳо дар бораи фаъолияти устодони Донишгоҳ гузаронида шудаанд.

Ҳамчунин, аз ҷониби ин бахш назорати корҳои методӣ, машғулиятҳои амалию мустақилона, таҳлили дарсҳои омӯзгорон, сифати раванди таҳсилот ва ғайра ба роҳ монда шудааст.

Дар нимсолаи авали соли таҳсили 2008-2009 натиҷаи сессияи зимистонаи донишҷӯёни шуъбаи рӯзона чунин аст: аз 3604 нафар донишҷӯёни шуъбаи рӯзона 3569 нафар ба сессия роҳ дода шудааст. Ба сессия 33 нафар ҳозир нашудаанд. Аз инҳо бо баҳоҳои «аъло»-234 нафар, баҳои «хуб ва аъло»-375 нафар, баҳои «хуб»-253 нафар, баҳои «омехта»-1728 нафар, баҳои «қаноатбахш»-913 нафар, баҳои «ғайриқаноатбахш»-ро 61 нафар сазовор шуданд. Дараҷаи донишазхудкунии дониши донишҷӯён 97,3% - ро ташкил додааст, [12, с.28].

Натиҷаи сессияи тобистонаи донишҷӯёни шуъбаи рӯзона барои соли хониши 2008-2009 чунин аст: аз 3173 нафар донишҷӯёни шуъбаи рӯзона 3138 нафар ба сессия роҳ дода шудааст. Ба сессия 35 нафар ҳозир нашудааст. Аз инҳо бо баҳоҳои «аъло»-252 нафар, баҳои «хуб ва аъло»-382 нафар, баҳои «хуб»-63 нафар, баҳои «омехта»-1824 нафар, баҳои

«каноатбахш»- 509 нафар ва баҳои «ғайриканоатбахш»-108 нафар сессияро чамъбаст намудаанд.

Дар таълимгоҳ дар соли таҳсили 2008-2009 аз рӯи 8 ихтисос комиссияи аттестатсионни давлатӣ ташкил гардидааст, ки натиҷаи кори он чунин аст. Аз 323 нафар донишҷӯёни шуъбаи рӯзона, ки Донишгоҳро бояд хатм мекарданд, 306 нафар ба имтиҳонҳои давлатӣ роҳ дода шудаанд. Бо баҳои «аъло» - 112 нафар; «хубу аъло» - 105 нафар; «каноатбахш» - 89 нафар имтиҳонҳоро чамъбаст карданд. Аз теъдоди умумии 306 нафар хатмкунандагон 17 нафар барои дар аттестатсияи давлатӣ ширкат накардан аз имкони хатм маҳрум мондаанд [6, с.20].

Дар Донишгоҳ дар соли таҳсили 2008-2009 25 нафар омӯзгор дар курсҳои тақмили ихтисоси Донишгоҳҳо ва ташкилотҳои берун аз мамлакат, 19 нафар омӯзгори дигар дар Тоҷикматлубот, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Донишкадаи тақмили ихтисос ва бозомӯзии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон ва Кумитаи гумрук курсҳои тақмили ихтисосро гузаштаанд. [4, с.176]. Курсҳои тақмили ихтисос ва бозомӯзии Донишгоҳ то ҳамоно давра иҷозатномаи Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистонро барои фаъолияти пешбурди таълим надоштанд.

Дар Донишгоҳ шуъбаи аспирантура фаъолият мекунад. Дар шуъбаи аспирантура 28 нафар аспирантон ба иҷрои корҳои илмӣ таҳқиқотӣ машғуланд, ки аз онҳо 10 нафарашон дар шуъбаи рӯзона ва 18 нафарашон дар шуъбаи ғоибона таҳсил мекарданд. Дар соли таҳсили 2008 ва 2009 ягон нафар аспирантҳои шуъбаҳои рӯзона ва ғоибона рисолаҳои номзадӣ худро ҳимоя накардаанд. Танҳо 2 нафар аспирантон рисолаҳои илмӣ худро барои ҳимоя пешниҳод намудаанд. [5, с.178]. Шумораи унвонҷӯёни Донишгоҳ 32 нафарро ташкил медед, ки таи 2 соли охир 2- нафар рисолаи номзадӣ худро ҳимоя намудаанд.

Корҳои илмӣ таҳқиқотӣ дар таълимгоҳ аз рӯи 2 самт амалӣ гаштааст. Айни замон 251 нафар ҳайати устодону профессорони таълимгоҳ аз рӯи 12 мавзӯ ба корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ машғул мебошанд.

Дар соли 2008-2009 ягон нафар устодони Донишгоҳ ба унвони илмӣ дотсенти кафедра гузаронида нашудаанд. Дар ин ду соли таҳсил ҳамагӣ 1 нафар устоди таълимгоҳ ба вазифаи унвони илмӣ профессори кафедра гузаронида шудааст.

Дар Донишгоҳ 353 адад компютер, 25 адад ксерокс, 13 адад Ноутбук, 82 адад принтер, 6 адад проэктор, 1 адад ризограф, 14 адад таҷҳизоти свитч, 18 адад сканер, 2 адад стабилизатор ва 3 адад факс мавҷуд мебошад.

Дар назди Донишгоҳ институти илмию таҳқиқотӣ мавҷуд нест. Аммо дар назди кафедраҳои Донишгоҳ муассисаҳои илмӣ ташкил карда шудааст.

Дар Донишгоҳ 4 технопарк кушода шудааст, ки айни замон фаъолият мекунад. Фаъолияти яке аз ин технопаркҳо барои истеҳсоли равшан равона карда шудааст. Дар Донишгоҳ Низомномаи Технопарк вучуд дошт.

Дар Донишгоҳ курсҳои тақмили ихтисос ташкил карда шудааст. Кормандон ва устодони Донишгоҳ аз курсҳои бозомӯзии касбӣ гузашта ва соҳиби сертификат мешуданд.

Дар Донишгоҳ китобхонаи электронӣ мавҷуд буда, ба он 22 адад компютер пайваст буданд. Фонди умумии китобхонаи электронӣ 82.000 нусхара ташкил медиҳад. Аз ин миқдор 69700 (85%) китобҳои дарсӣ ва 12300 (15%) онро маводи методӣ-таълимӣ ташкил медед. [1, с.11]. Китобхона аз системаи автоматикунонидашудаи электронии Федератсияи Россия «ИРБИС» истифода мебард.

Дар Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.Осимӣ дар соли хониши 2008-2009 556 нафар омӯзгорони асосӣ, ки 29 нафарашон докторон ва профессорон, 128 нафарашон номзадҳои илм буданд, фаъолият менамуданд. Ба ғайр аз ин, ба раванди таълим 323 нафар омӯзгорони ҳамкори дохилӣ ва 102 нафар ҳамкори беруни низ ҷалб карда шуданд.

Шумораи умумии донишҷӯён дар Донишгоҳ 11373 нафарро ташкил медед. Аз ин, 7583 нафар донишҷӯ дар шуъбаи рӯзона ва 3790 нафар донишҷӯ дар шуъбаи ғоибона таҳсил

доштан. Шумораи умумии донишҷӯёни аз ҳисоби бучаи давлатӣ таҳсилдошта 2477 нафар ва аз рӯи шакли шартномавӣ таҳсилдошта 8896 нафарро ташкил меод. [6, с.24].

Аз соли таҳсили 2007-2008 дар Донишгоҳ барои тайёр кардани мутахассисон аз рӯи низоми кредитӣ дар доираи факултаи соҳибкорӣ муҳандисӣ менечмент оғоз ёфт. Аз рӯи 6 ихтисос дар Донишгоҳ низоми кредити таҳсил амал мекунад.

Қайд кардан зарур аст, ки тибқи Низомномаи ташкили чараёни таълим бо истифодаи низоми таҳсилоти кредитӣ дар Донишгоҳ донишҷӯ дар мавриди ба даст овардани на камтар аз 32 кредит (аз ҷумла, 100% фанҳои ҳатмӣ) аз миқдори умумии кредитҳои дар семестр муайянкардашуда аз курс ба курс интиқол дода шудаанд [9, с.2]. Теъдоди чунин донишҷӯён дар гурӯҳҳои академии низоми таҳсилоти кредитии Донишгоҳ дар баробари ҷамъбасти натиҷаҳои давраҳои фаъл ва иловагии сессияҳои имтиҳонотии зимистонаи соли таҳсили 2009-2010 ба 370 нафар баробар мебошад. Аз миқдори умумии 370 нафар донишҷӯён 11 нафар бо сабабҳои гуногун дар имтиҳонҳо иштирок накардаанд. Аз 359 нафар донишҷӯ 229 нафар имтиҳонхоро бомуваффақият супориданд (баҳои аъло-3 нафар, баҳои хубу аъло -15 нафар, баҳои омехта-211 нафар. ва қаноатбахш- 0). Аз теъдоди 359 нафар донишҷӯён 141 нафар баҳои ғайриқаноатбахш гирифтанд (аз фан-91 нафар, 2 фан -33 нафар ва зиёда аз 3 фан-17 нафар). Азхудкунии дарсҳо 61,8%-ро ташкил медиҳад.

Дар сессияи зимистонаи соли 2008-2009 теъдоди донишҷӯён 215 нафарро ташкил дода, ҳама пурра дар имтиҳонҳо иштирок кардаанд. Аз ин теъдод 130 нафар имтиҳонхоро бомуваффақият супориданд (баҳои аъло-1 нафар, хубу аъло -15 нафар, омехта - 114 нафар ва қаноатбахш - 0). Аз теъдоди 215 нафар- 85 нафар баҳои ғайриқаноатбахш (аз 1 фан - 35 нафар, 2 фан - 30 нафар ва зиёда аз 3 фан - 20 нафар) гирифтаанд. [7, с.26].

Вобаста ба ҷашнгирии 20-солагии Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва «Рӯзи дониш» аз ҷониби омӯзгорони Донишгоҳ 8 китоби дарсӣ бо грифи Вазорати Маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон (ВМ ҶТ) ва дигар вазорату идораҳо, 6 китоби дарсӣ бо грифи иттиҳодияи таълимию методии муассисаҳои таълимӣ бо қарори мушовараи ВМ ҶТ аз рӯи фанҳои алоҳида, 11 дастури методӣ бо грифи ВМ ҶТ ва дигар вазорату идораҳо, 45 дастури методӣ бо грифи иттиҳодияи таълимию методии муассисаҳои таълимӣ бо қарори мушовараи ВМ ҶТ аз рӯи фанҳои алоҳида ва 46 корҳои методӣ (2010) ҷоп гардидааст.

Дар Донишгоҳ ҳамагӣ 543 адад компютер мавҷуд аст, ки аксари онҳо компютерҳои Пентюм - 4 мебошанд. Ба ғайр аз ин, Донишгоҳ миқдори зарурии принтер, сканер ва асбоби нусхабардориро дорад. Аввали сол 2010 аз тарафи донишгоҳ 1 адад доскаи электронӣ харидорӣ карда шудааст, дар 8 факултет 25 синфхонаи компютерӣ ташкил карда шуда, бо шабакаи 11 интернет пайваст буданд [10, с.65].

Дар Донишгоҳ шуъбаи мониторинг ва назорати сифати таълим дар сохтори раёсати таълим ташкил карда шудааст. Шуъбаи мазкур нав ташкил карда шуда. табиғотчи бахш Худойодов Д таъйин гардидааст. Хадамот тибқи Низомнома аз 10.10.2009 ба фаъолият оғоз намуда, баъзе ҳуҷҷатҳоро омода намуда, Ҳамон замон ягон натиҷагирии сифати таълимро ба анҷом нарасонидааст. Нақшаи кори бахш мавҷуд набуд.

Дар сессияи зимистонаи соли таҳсили 2009-2010 аз 7213 нафар донишҷӯёни шуъбаи рӯзона 5788 нафар санҷишхоро ба пуррагӣ супориданд. Бо сабабҳои гуногун 8 нафар донишҷӯ дар имтиҳонҳо иштирок накарданд.

Аз 7213 нафар донишҷӯёне, ки дар имтиҳонҳо иштирок намудаанд 4111 нафарашон имтиҳонхоро аз ҳамаи фанҳо супориданд (баҳои 5- 270 нафар, баҳои 4 ва 51118 нафар, баҳои 3684 нафар, баҳои омехта -2039 нафар). Аз 7213 нафар донишҷӯи шуъбаи рӯзона 3102 нафарашон (бо назардошти имтиҳону санҷишҳо) имтиҳонхоро насупориданд (аз 1 фан- 1519 нафар, аз 2 фан - 1110 нафар, аз 3 ва зиёда аз он - 473 нафар). Азхудкунии дарсҳо 56,9%-ро ташкил медиҳад, [12, с.58].

Дар сессияи зимистонаи соли таҳсили 2008-2009 аз 6974 нафар донишҷӯёни шуъбаи рӯзона 6701 нафар ба имтиҳон роҳ дода шудааст. Бо сабабҳои гуногун 273 нафар донишҷӯ

дар имтиҳонҳо иштирок накарданд.

Аз 6701 нафар донишҷӯёне, ки дар имтиҳонҳо иштирок намуданд, 6537 нафарашон имтиҳонҳоро супориданд. Азхудкунии дарсҳо 94,9% ташкил медиҳад. Аз 6701 нафар донишҷӯи шубъаи рӯзонаи ба имтиҳон роҳдодашуда 164 нафарашон имтиҳонҳоро насупориданд.

Дар таълимгоҳ соли 2008-2009 аз рӯи 47 ихтисоси амалкунанда комиссияи аттестатсионии давлатӣ ташкил гардидааст, ки чунин натиҷагирӣ намудаанд. Аз 1273 нафар донишҷӯёне, ки шубъаҳои рӯзона ва ғойбонаи Донишгоҳро бояд хатм мекарданд, 1246 нафар (97,8%) донишҷӯ (аз ин 774-шубъаи рӯзона 472 нафар шубъаи ғойбона) таълимгоҳро хатм карданд (баҳои «аъло»-257 нафар; «хуб»- 395 нафар; «қаноатбахш»-594 нафар). Аз теъдоди умумии 1273 нафар хатмкунандагон 8 нафар бо сабаби дар имтиҳоноти давлатӣ баҳои «ғайриқаноатбахш» гирифтанд ва 70 нафар барои дар аттестатсияи давлатӣ роҳ дода нашудан ва ширкат накардан (ҷамъ 78 нафар) аз имкони хатми Донишгоҳ маҳрум монданд.

Дар Донишгоҳ дар солҳои 2007-2008 12 нафар муаллимони ҷавони кафедраҳои ҷамъиятӣ ва кимиёи умумии Донишқада барои гузаштани курсҳои тақмили ихтисос ва бозомӯзӣ ба ДМТ фиристода шуданд, ки барои ҳар яки онҳо аз тарафи Донишгоҳ 200-250 сомонӣ маблағгузорӣ карда шудааст.

Моҳи феврالی соли 2009 дар асоси дастури Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5.02.09, №09/2-14 аз тарафи Маркази тақмили ихтисос бо яқоягии Раёсати таълими методии донишгоҳ Нақшаи дурнамои гузаронидани коромӯзии устодони кафедраву лабораторияҳо дар солҳои 2009-2015 таҳия карда шудааст. Дар ин асос 4 нафар омӯзгорони ҷавон аз кафедраҳои ҷамъиятӣ савияи дониши худро дар Маркази тақмили ихтисоси Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва 6 нафар устодон аз кафедраҳои физика, математикаи олий, технологияи мошинҳо ва таҷҳизоти истеҳсолоти полиграфӣ ва нақшакашии муҳандисӣ сайқал доданд.

Дар Донишгоҳ шубъаи аспирантура ва докторантура фаъолият мекунад. Соли 2009 дар шубъаи аспирантура 52 нафар (курсҳои 1-4) таҳсил мекарданд, ки аз ҷумлаи онҳо 15 нафар – рӯзона, 37 нафарашон ғойбона, аз он ҷумла 7 нафар ба тариқи шартномавӣ таҳсил мекарданд. Аз инҳо 3 нафарашон саривақт ҳимоя намуданд.

Дар 5 соли охир аз ҳисоби аспирантон 11 нафар саривақт ё 1 сол баъди хатми аспирантура рисолаҳои худро ҳимоя кардаанд. Аз ҳисоби унвонҷӯёни хатмкарда низ ҳимояҳо шудааст. Аз соли 2005 то 2009 21 нафар аспирант (танҳо дар соли 2009 11-нафар) аз аспирантура хорич шудаанд.

Дар соли 2008-2009 ду маротиба дар рӯзномаи «Ҷумҳурият» оид ба ишғоли вазифаҳои ҳоли эълон дода шуда, аз таърихи 15 ноябри соли 2008, № 134 ба вазифаҳои дотсент 3 нафар, муаллими калон 16 нафар, ассистент 3 нафар ва аз таърихи 7 апрели соли 2009, № 43-44 профессор 1 нафар, дотсент - 13 нафар, муаллими калон - 19 нафар ва ассистент-4 нафар гузаронида шудаанд. [8, с.30].

Китобхонаи электронӣ Донишгоҳ (роҳбараш Шарипов Н.) зиёда аз 100) ҳазор китобҳои электронӣ дошта, дар папкаҳои алоҳида нигоҳ дошта мешаванд. Инҳо, асосан, китобҳои дарсӣ, илмӣ дастурҳои методӣ, тавсияҳо ва нишондодҳои илмӣ-методӣ, лексияҳои омӯзгори ва ғайраҳо мебошанд. Дар китобхона 9 компютери ба шабакаи Интернет пайваस्त мавҷуд буда, мутаассифона, қисми зиёди ин китобҳои нодир бо забони русӣ ҳастанд.

Ҳамин тавр, дар асоси таҳлилу таҳқиқ ба хулосае омадан мумкин аст, ки раёсати Донишгоҳи техникаи Тоҷикистон дар соли хониши 2008-2010 оид ба рафти иҷрои қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2.11.2007, №529 «Дар бораи тасдиқи Барномаи давлатии рушди таҳсилоти касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2008- 2015» як қатор корҳоро ба анҷом расонидааст.

Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур. Шумораи умумии донишҷӯён дар Донишгоҳ 8328 нафарро ташкил медиҳад. Аз ин, 5664 нафар донишҷӯ дар

шуъбаи рӯзона ва 2664 нафар донишчӯ дар шуъбаи ғоибона таҳсил доранд. Шумораи умумии донишчӯёни аз ҳисоби бӯҷаи давлати таҳсилдошта (3086-рӯзона/749 ғоибона) 3835) нафар ва аз рӯйи шартнома (2578-рӯзона/1915 ғоибона/4493) нафарро ташкил медиҳад. Тибқи квота 218 нафар донишчӯ дар шуъбаи рӯзона менамоянд, ки аз онҳо 4 нафарашон ба шуъбаи ғоибона гузаронида шудаанд.

Дар Донишгоҳ то имрӯз аз 492 нафар омӯзгорони асосӣ фаъолият менамоянд, ки аз онҳо 40 нафарашон докторони илм ва 142 нафарашон номзадҳои илм мебошанд. Ба ғайр аз ин ба раванди таълим 38 нафар омӯзгорони ҳамкор низ ҷалб карда шуданд. Аз инҳо 13 нафар докторон, 8 нафар номзадҳои илм ва боқимонда омӯзгорони калон мебошанд. Дар Донишгоҳ 2 нафар аъзои пайваста (1 нафар узви пайвастаи академияи илмҳои кишоварзии Россия), 3 нафар узви вобаста фаъолият доранд.

Донишгоҳ аз соли таҳсили 2007-2008 аз рӯйи ихтисоси 25.01.07-15- «Идоракунии дар КАС» ба низоми таҳсилоти кредитӣ гузаштааст. Аз 70 номгӯйи ихтисосҳои Донишгоҳ танҳо 1 ихтисос ба низоми кредитии таҳсил гузаштаасту халос.

Дар байни 620 нафар донишчӯёни курсҳои 1-3-юми гурӯҳҳои академии низоми таҳсилоти кредитии Донишгоҳ 73 нафар дорои қарзҳои академӣ (аз як фани таълимӣ 58 нафар, аз ду фанҳои таълимӣ 9 нафар) буда, 6 нафар бо сабаби доштани қарзҳои академӣ аз се ва зиёда фанҳои таълимӣ хорич гаштанд.

Соли 2008 42 вазоити дастури методӣ ва 20 китоби дарсӣ ҷоп карда шудааст. Дар соли 2009 13 адад вазоити таълимию дастури мегодӣ ва 7 китоби дарсӣ аз ҷоп бароварда шуд. Ғайр аз ин, 15 номгӯйи китобҳои дарсӣ бо забони тоҷикӣ навишта, ба ҷоп тайёр карда шуда, бо сабаби набудани маблағ нашрашон боздошта шудааст.

Дар Донишгоҳ ҳамагӣ 301 адад компютер мавҷуд аст. Ба ғайр аз ин, 57 адад принтер, 10 адад видео-проектор ва 2 адад тахтаи электронӣ мавҷуд аст. Дар 12 синфхонаи компютерӣ ҳамагӣ 144 адад компютер ҷойгир карда шудааст. Аз ин миқдор компютерҳо 84 компютер бо шабакаи Интернет пайваст мебошад. Дар чараёни таълим донишчӯён аз 144 адад компютер истифода мебаранд [2, с.163].

Ғайр аз ин, дар Донишгоҳ 67 лабораторияҳои дарсӣ ва 15 адад лабораторияҳои илмӣ-таҳқиқотӣ мавҷуд аст.

Дар Донишгоҳ аз рӯйи дараҷаҳои «Бакалавр», «Магистр» ва «Мутахассис» мутахассисон тайёр карда мешавад.

Дар магистратураи таълимгоҳ 4 нафар магистрон таҳсил менамоянд. Аз ин шумора 2 нафарашон аз Ҷумҳурии Ислонии Эрон ва 2 нафари дигар аз Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон буданд.

Дар сессияи зимистонаи соли таҳсили 2009-2010 аз 5449 нафар донишчӯёни шуъбаи рӯзона, ки ба сессия роҳ дода шудаанд, 54 нафар баҳои «аъло»; 258 нафар баҳои «хубу-аъло»; 132 нафар баҳои «хуб»; 208 нафар баҳои «қаноатбахш»; 3086 нафар баҳои «омехта» ва 1722 (31,6%) нафар баҳои «ғайриқаноатбахш» гирифтаанд [11, с.32].

Дар сессияи зимистонаи соли таҳсили 2008-2009 аз 5274 нафар донишчӯёни шуъбаи рӯзона, ки ба сессия роҳ дода шудаанд 188 нафар баҳои «аъло»; 642 нафар баҳои «хубу-аъло»; 149 нафар баҳои «қаноатбахш»; 2617 нафар баҳои «омехта» ва 1678 (31,8%) нафар баҳои «ғайриқаноатбахш» гирифтаанд.

Дар таълимгоҳ дар соли 2008-2009 аз рӯйи 31 ихтисоси амалкунанда 23 комиссияи аттестатсионии давлатӣ ташкил гардид, ки кори метавон ҷунин натиҷагирӣ намуд. Аз 434 нафар донишчӯёни шуъбаи рӯзона, ки аз фанҳои таҳассусӣ таълимгоҳро хатм карданд 61 нафар баҳои «аъло»; 142 нафар баҳои «хубу аъло»; 213 нафар баҳои «омехта» ва 16 нафар баҳои «ғайриқаноатбахш» гирифтаанд. Аз теъдоди умумии 434 нафар хатмкунандагон 16 нафар бо сабаби дар имтиҳоноти давлатӣ баҳои «ғайриқаноатбахш» гирифтанд ва 2 нафар барои дар аттестатсияи давлатӣ ширкат накардан (ҷамъ 18 нафар) аз имкони хатми Донишгоҳ маҳрум монданд.

Дар Донишгоҳ барои Ҳимояи Корҳои Дипломӣ 256 нафар роҳ дода шудаанд, ки аз ин 97 нафар баҳои «аъло»; 107 нафар баҳои «хуб-аъло»; 52 нафар баҳои «каноатбахш» гирифтаанд. Ҳамчунин 44 нафар хатмкунанда сазовори дипломи сурх гардидад.

Дар Донишгоҳ дар соли 2008-2009 175 нафар омӯзгорон аз курсҳои тақмили ихтисос ва бозомӯзӣ гузаштаанд. Аз онҳо 69 нафар омӯзгор дар курсҳои тақмили ихтисоси ҳуди Донишгоҳ ва 79 нафар омӯзгори дигар дар курсҳои тақмили ихтисоси Донишкадаҳои тақмили ихтисос ва бозомӯзии ҷумҳурӣ ва 27 нафар омӯзгори дигар дар хориҷи кишвар аз курсҳои тақмили ихтисоси гузаштаанд. Бояд қайд кард, ки Маркази тақмили ихтисоси Донишгоҳ иҷозатномаи Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистонро барои фаъолияти пешбурди таълим надошт.

Дар Донишгоҳ шӯбаи аспирантура ва докторантура фаъолият мекард. Дар аспирантура тайи солҳои 2008-2009, 120 нафар аспирантон ба нҷрои корхон илмӣ машғуланд, ки аз онҳо 65 нафарашон дар шӯбаи рӯзона ва 55 нафарашон дар шӯбаи ғоибона таҳсил мекунанд.

Дар Донишгоҳ 1 Шурои Ҳимояи Рисолаҳои докторӣ оид ба ихтисосҳои 060109-«Растанипарварӣ» ва 060105-«Селексия ва тухмипарварии зироатҳои кишоварзӣ» фаъолият доштанд, ки дар соли 2009, 9 нафар рисолаҳои номзадӣ Ҳимоя намуда аз ин миқдор, 6 нафарашон устодони Донишгоҳ мебошанд.

Соли 2009, 14 нафар устодони Донишгоҳ рисолаҳои ҳудро Ҳимоя намуданд, ки аз ин 3 нафар докторӣ ва 11-нафар номзади мебошад. Аз соли 2008 аз сабаби фаъолият накардани Шурои диссертатсионӣ фақат 2 нафар устодон рисолаҳои доктории ҳудро дар Руссия Ҳимоя намуданд. Дар Донишгоҳ 42 нафар унвонҷӯёни хориҷӣ таҳсил доранд, ки ҳамаи онҳо аз ҷумҳурии Ислонии Эрон мебошанд.

Дар соли 2008-2009 3 нафар устодони Донишгоҳ ба унвони илмии дотсенти кафедра ва 3 нафар устодон ба унвони илмии профессори кафе- да гузаронида шудаанд. Ҳуччати номзодии 1 нафар омӯзгори таълимгоҳ дар ташхиси Ҳадамоти федералии назорат дар соҳаи маориф ва илми Россия қарор дорад.

Дар назди Донишгоҳ институти илмию тадқиқотии Биотехнология ташкил карда шудааст. Шумораи умумии кормандон 42 нафарро ташкил медиҳанд. Аз ҷумла, 26 нафар доктори илм, 40 нафар номзади илм. Донишгоҳ дорои як китобхонаи электронӣ мебошад, ки он бо 15 адад компютер васл карда шуда, аз онҳо яктояш қор намекард, ки ин барои Донишгоҳ хеле кам буд. Китобхона аз рӯйи барномаи системаи автоматикунонидашудаи «МАРК» фаъолият мекунад, ки дар он зиёда аз 8000 китоб ворид карда шудааст. Аксари онҳоро китобҳои таълимӣ ташкил медиҳанд. Ҳамчунин, матни электронии 5068 лексияи устодон дар компютерҳои китобхона ва дар алоҳидагӣ дар компютерҳои кафедраҳо ворид карда шудааст. Ҳаминро бояд зикр намуд, ки барои Донишгоҳе, ки 5664 нафар донишҷӯи рӯзона дорад, ин миқдори компютерҳо ва китобҳои дарсӣ, ки дар онҳо ҷой карда шудаанд, хело кам ба шумор.

Муқарриз: Икромов Ғ.Х., н.и.т., дотсенти ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода
АДАБИЁТ

1. Барномаи давлатии рушди таҳсилоти касби дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2008-2015. – Душанбе, 2008.
2. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон Х. 360 Р.23 П.23.240в.
3. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон Х. 360 Р.23 П.23.240в.
4. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон Х. 360 Р.23 П.23.240в.
5. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон Х. 360 Р.23 П.23.240в.
6. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон Х. 360 Р.23 П.24.376в.
7. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон Х. 360 Р.23 П.24.376в.
8. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон Х. 360 Р.23 П.24.376в.

9. Қарори маҷлиси назорати назди Вазири маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 30.03.2008, 105в.
10. Раҳмонов А. А., Расулов А. Б., Қодиров Қ. Б., Афзалов Х. С. Дирӯз ва имрӯзи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе. 2011. – 85 с.
11. Ҳисоботи Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур, № 11. 28.12.2009.
12. Ҳисоботи Донишгоҳи техникий Тоҷикистон ба номи академик М.Осимӣ №5. 22.12.2008.
13. Ҳисоботи Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. № 11. 28.12.2009.
14. Эмомали Раҳмон. Рушди маориф асоси таҳкими аркони давлат. - Душанбе, 2009. – 180 с.

ТАТБИҚИ “БАРНОМАИ ДАВЛАТИИ РУШДИ ТАҲСИЛОТИ КАСБӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН БАРОИ СОЛҲОИ 2008-2015” ДАР ДОНИШГОҲИ ТЕХНОЛОГИИ ТОҶИКИСТОН, ДОНИШГОҲИ ТЕХНИКӢ ТОҶИКИСТОН БА НОМИ АКАДЕМИК М. ОСИМӢ ВА ДОНИШГОҲИ АГРАРИИ ТОҶИКИСТОН БА НОМИ Ш. ШОҲТЕМУР

Барои татбиқ ва амалӣ намудани “Барномаи давлатии рушди таҳсилоти касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2008-2015” ва қарорҳои Ҳукумат оид ба маориф, мутахассисини муассисаҳои олии кишвар мавқеи муҳим доранд.

Дар Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, Донишгоҳи техникий Тоҷикистон ба номи академик М. Осимӣ ва Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур омӯзгорони пешқадаму варзида бо меҳнати шоистаи худ дар ҷомеаи мутамаддуни Тоҷикистон мавқеи хоса доранд. Бояд қайд намуд, ки ин гуна омӯзгорон дар баррасӣ ва татбиқ намудани барномаҳои давлати ва паҳлуҳои асосии он нақши калидино мебозанд. Бинобар ин сабаб ба риштаи таҳлил кашидани татбиқи барномаи давлатии рушди таҳсилоти олии касбӣ дар муассисаҳои номбуда мубрам аст. Вобаста ба ин, дар мақола татбиқи барномаи давлатии рушди таҳсилот дар Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, Донишгоҳи техникий Тоҷикистон ба номи академик М. Осимӣ ва Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур дар солҳои 2008-2015 мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

***Калидвожаҳо:** маориф, назорати сифати таълим, Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, Донишгоҳи техникий Тоҷикистон ба номи академик М. Осимӣ, Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур, омӯзгор, компьютер, проектор, тахтаи электронӣ, тақмили ихтисос.*

РЕАЛИЗАЦИЯ “ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПРОГРАММЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН НА 2008-2015 ГОДЫ” В ТАДЖИКСКОМ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ, ТАДЖИКСКОМ ТЕХНИЧЕСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМЕНИ АКАДЕМИКА М. ОСИМИ И ТАДЖИКСКОМ АГРАРНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМЕНИ Ш.Ш. ШОХТЕМУР

Для реализации и реализации «Государственной программы развития профессионального образования в Республике Таджикистан на 2008-2015 годы» и решений Правительства в сфере образования важное место занимают специалисты высших учебных заведений страны.

В Технологическом университете Таджикистана, Техническом университете Таджикистана имени академика М. Осими и Аграрном университете Таджикистана имени Ш. Шахтемур, ведущие и квалифицированные педагоги своим достойным трудом занимают особое положение в цивилизованном обществе Таджикистана. Следует отметить, что такие преподаватели играют ключевую роль в рассмотрении и реализации государственных

программ и их основных аспектов. Поэтому важно проанализировать реализацию государственной программы развития высшего профессионального образования в указанных вузах. В связи с этим в статье реализация государственной программы развития образования в Технологическом университете Таджикистана, Техническом университете Таджикистана имени академика М. Осими и Аграрном университете Таджикистана имени Ш. Шохтемур изучался в 2008-2015 годах.

Ключевые слова: образование, контроль качества образования, Технологический университет Таджикистана, Таджикский технический университет имени академика М. Осими, Таджикский аграрный университет им. Ш. Шотемура, учитель, компьютер, проектор, электронная доска, повышение квалификации.

IMPLEMENTATION OF THE "STATE PROGRAM OF EDUCATION DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN FOR 2008-2015" IN TAJIKISTAN, TECHNOLOGICAL UNIVERSITY, TAJIKISTAN TECHNICAL UNIVERSITY NAMED AFTER ACADEMICIAN M. OSIMI AND TAJIK AGRARIAN UNIVERSITY NAMED AFTER G.G. SHAKHTEMUR

Specialists of higher educational institutions of the country have taken a decisive position for the implementation and implementation of the "State program of education development in the Republic of Tajikistan for 2008-2015" and other Government regulations on education/

In Tajikistan, the Technological University, the Technological University named after Academician M. Azimi and Tajik Agrarian University named after G. Excited highly qualified teachers with a busy loan get a free place in a civilized institution. Then let's say that teachers also play a key role in the evaluation and implementation of government programs and basic horses. In this regard, the argument for the implementation of the state program for the exploration of the most professional image in the appointed administrations will be relevant. In this regard, the article discusses the implementation of the state program for the development of education in Tajikistan Technological University, Tajik Technical University named after Academician M. Azimi and Tajik Agrarian University named after G. Shakhtemur in 2008-2015.

Keywords: education, education control, Technological University of Tajikistan, Engineering Technical University named after Academician M. Azimi, Tajik Agrarian University named after G. Shakhtemur, teacher, computer, projector, electronic dosha, advanced training.

Маълумот дар бораи муаллиф: **Каримов Мусо Бобишоевич** – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ, н.и.н., профессор, мудири кафедраи таълими таърих ва ҳуқуқ. Нишонӣ: 734003, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121, тел: 93 910 76 13, E-mail: karimovmusso@gmail.com

Сведения об авторе: **Каримов Мусо Бобишоевич** – Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айнӣ, к.п.н., профессор, заведующий кафедрой истории и права. Адрес: 734003, г. Душанбе, проспект Рудаки 121. Тел.: 93 910 76 13, e-mail: karimovmusso@gmail.com

Information about the author: **Karimov Muso Bobishoevich** – Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, c. of p.s. professor, head of the history and law department. Adress: 734003, Dushanbe city, 121 Rudaki avenue. phone: 93 910 76 13, e-mail: karimovmusso@gmail.com

ФАЪОЛИЯТИ ИЛМИИ МУЛЛО ЭРКАЕВ ДАР ТАЪРИХНИГОРИИ МИЛЛИ
Нуруллозода Ҳ. М.

Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ

Одатан, дар бораи бузургмардони миллат ва он шахсиятҳое, ки дар инкишофи илму фарҳанги кишвар саҳми шоиста доранд, навиштан хеле мушкул аст. Мабодо, ягон паҳлуи ибратомӯзи қору рӯзгори ин гуна инсонҳо аз назар дур бимонад. Гумон мекунам, ки барои намояндагони на танҳо илми таърих ва таърихнигорӣ, балки аҳли фарҳанги ҷумҳурӣ дар хусуси фаъолияти таърихнигори намоёни тоҷик, доктори илмҳои таърих, профессор Мулло Эркаев нияти чизе навиштан, албатта, пайдо мешавад. Шояд сабаб он бошад, ки баъзе шахсиятҳо дар гули солҳои зиёд барои рушду нумуи ҷомеа қорхое анҷом додаанд, ки ба иҷрои онҳо қудрат ва тавоноии ҳар кас намерасад. Дар таърихи ҳар як миллат симоҳое ҳастанд, ки гардиши илми давру замонро тағйир медиҳанд. Профессор Мулло Эркаев яке аз чунин симоҳое мебошад, ки дар таърихнигории ватанӣ саҳми босазое гузоштааст. Ҳамаи эҷодиёти ӯ маҳз бозгӯяндаи зиндаи ҳоли аҳволи Ҷ ба ҳисоб меравад. Устод дар соҳаи худ шахсияте буд бемислу монанд. Профессор Мулло Эркаев муҳаққиқест, ки барои вай қорҷӯбаи хурди илмӣ вучуд надошт. Тадқиқоти ӯ домандор буда, бисёр шоҳаҳои дарахти бузурги илмро ташкил додаанд. Вай ҳанӯз аз рӯзҳои аввали ба майдони васеи илм қадам ниҳодан то имрӯз, қор гӯшаи ин майдонро рустамона тай карда, аз ҳар гӯшаи он як хӯшаи дилхоҳ насибаш мегардид. Ҷ, пеш аз ҳама, қошифи асрори таърихи пешазинқилобии халқи тоҷик, манбаъшиносии варзида ва писандида буд. Тамоми асарҳои ӯ дар асоси омӯхтани манбаъҳои дар китобхонаҳо ва бойгонииҳои шаҳрҳои Москваю Ленинград, Тошканду Душанбе навишта шудааст [10, с. 123].

Аксари маълумотҳои овардааш бори аввал рӯйи қоғози қопр дида, бисёр саҳифаҳои торики таърихи рӯзгори халқи тоҷикро равшан кардаанд. Дар навиштаҳои вай чизҳои рӯякӣ, таҳминӣ, тақрорӣ ва амсоли инҳо қоӣ надоштанд. Китобҳо, мақолаҳои навиштааш, ба доираи васеи хонанда ва шунаванда маълум ва писанд буд.

Аз қониби мутахассисон ва муҳаққиқони намоён эътироф шудаанд. Оре, «мушк он аст, ки худ бӯяд, на он ки аттор гӯяд». Инро низ бояд гуфт, ки аксари таълифоти Профессор Мулло Эркаев китобҳои рӯйимизии қошифон ва дӯстдорони таърих гардидаанд [1, с. 25].

Агар мо ба тамоми таҳлилҳои устод назар андозем, бешубҳа, гуфта метавонем, ки ӯ яке аз аввалин таҳқиққарои масоили таърихӣ дар соли 1924 ба ҳисоб меравад. Ба монанди устод ягон муҳаққиқи тоҷик масъалаи қанги шаҳрвандии соли 1924-ро возеҳу мукамал ҳаллу фасл накардааст. Оид ба ҳаёт ва фаъолияти ӯ муҳаққиқони ватанӣ яққатор мақолаву асарҳои илмӣ эҷод намудаанд. Муҳаққиқони ватанӣ, ба монанди Пирумшоев Ҳайдаршо, Ҳамза Камол, Абдулҳаев Ракиб ва дигарон фикру мулоҳизаҳои пурқимати худро оид ба асарҳои ӯ баён намуданд.

Аз гуфтаи тамоми муҳаққиқон бармеояд, ки Мулло Эркаев ҳамчун як шахсияти бузург дар рушд ва инкишофи илми таърих саҳми босазое гузоштаанд. Устод Мулло Эркаев бо асарҳои эҷоднамудааш қун шахсияти барқамоли илми тоҷик лӯйгоҳи хоҷаеро ишғол намудааст. Ҳамзамон, Устод Мулло Эркаев соҳибмақтаб буда, даҳҳо ҳазор шогирдонро тарбия намудааст. Аз мактаби илми устод шогирдони зиёде баҳравар гардиданд, ки бевосита 50 нафар доктори илмҳо, 60 нафар номзоди илмҳо мебошанд. Мулло Эркаев дар рушду пешрафт ва шуқуфоии илми тоҷик, баҳусус, таърихнигории ватанӣ саҳми арзанда гузоштаанд.

Ҳамза Камол оид ба муҳаққиқи бузург будани Мулло Эркаев қунин нигоштааст: бо таълифи рисолаи «Таърихи қанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон «масоили қанги шаҳрвандии солҳои 1921-24-и Тоҷикистони Шуравиро, ки дар мақолаҳо, гузоришҳо ва рисолаҳои илмии қаблан ба нашр расонидааш инъикоси хешро ёфта буданд, қамбасти намуда, асари бунёдиеро

ба доираҳои илми таърихнигории Шуравӣ пешниҳод кард. Арзиши илми ин рисола, пеш аз ҳама, дар он хулоса мешавад, ки муҳаққиқ ҳангоми иншои он аз асноди бойгонии Москва, Тошканд ва Душанбе ба вижа маводи Турккомиссия, Туркбиоро ва Бюрои Осиеи Миёнагии КМ ВКП (б), асноди Партияи коммунистии Бухоро, Кумитаи марказии иҷроия ва Шурои нозирони халқии Ҷумҳурии халқии сотсиалистии Бухоро, ки ба масоили барқароркунии Ҳукумати Шууро ва ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон иртибот доштанд ва аксарашон бори нахуст ба доираҳои илмӣ матраҳ мегардиданд, инчунин рисола ва мақолаҳои дар ин мавзӯ ба таъби расидаи дигар муҳаққиқон дар маҷмуаҳои илмӣ, маҷаллаву рӯзномаҳои солҳои 20-ум то шастуми асри гузашта [6, с. 32;], хеле муваффақона истифода намудааст. Иловатан, чуноне ки худи муҳаққиқ зикр мекунад дар барасии масоили ҷангии шаҳрвандии Тоҷикистони Шуравӣ асноди ширкаткунандагони бевоситаи инқилоб ва ҷанги шаҳрвандӣ ва хотироти он чун сарчашмаи муҳимми таърихӣ барои нигориши ин рисолаи Мулло Эркаев баҳои баланд дода менависад ки: «кори бунёдии профессор Мулло Эркаев дар ҳоли ҳозир ягона асари маҷмуи пиромуни ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон маҳсули корҳои ҷандинсолаи муаллиф роҷеъ ба омӯзиш ва ҷамбасти адабиёти илмӣ ва асноди бойгонии марказӣ ва маҳаллӣ маҳсуб мешавад» [2, с. 6].

Бояд гуфт, ки хотироти ширкаткунандагони инқилоб ва ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон бо ибтиқори М.Эркаев, А.Макашов, Ю.Николаев, Я.Шарипов бо забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ҳанӯз солҳои 1958 ва 1961 ба нашр расида буданд [4, с. 8].

Бо вучуди он ки дар рисолаи профессор Мулло Эркаев фазои сиёсати он замон дар баёни баъзе масоили марбут ба ҷанги шаҳрвандии солҳои бистуми Тоҷикистони Шуравӣ эҳсос мешавад ва ин амри мусаллам аст, аммо муҳаққиқ сабабҳои бурузги ҷанги шаҳрвандӣ, хусусияти ҳаракати босмаҷиён ва ашқоли он, марҳалаҳои ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон ва омилҳои ба дарозо кашидани он дар Бухорои Шарқиро, ки дар адабиёти илмии Шуравӣ ба таври ҷудоғона ва пароканда нашр шуда, маҷмуи ва бунёди таҳқиқ нагардида буданд, мушикофона баррасӣ мекунад.

Рақиб Абдулҳаев оид ба асари эҷоднамудаи Мулло Эркаев «Барпо ва мустаҳкам намудани ҳокимияти советӣ дар Тоҷикистон» оид ба шахсияти Устод ақидаҳои худро баён намудаанд. Ӯ қайд мекунад, ки профессор Мулло Эркаев маҳз дар ин асар бо далелҳои раднашаванда марҳилаи дар байни меҳнаткашони маҳаллӣ ба вучуд омадани заминаи инқилобӣ, ғалаба ва барпо шудани Ҳокимияти Советиро дар Тоҷикистони Шимолӣ ва Помир бо хусусиятҳои ба худ хосашон нишон медиҳад. Баъд аз барпо шудани Ҳокимияти Советӣ душманони дохилӣ бо нишондод ва ёрии империализми хориҷӣ бо мақсади аз нав ба даст овардани ҳукмрони ҳаракат ва ошӯбҳои зиддиинқилобӣ ташкил намуданд. Дар ин асар, инчунин, хонанда метавонад бо муборизаи меҳнаткашони Помир баҳри мустаҳкам кардани Ҳокимияти советӣ муфассал шинос шавад [3, с. 98].

Дар асар, инчунин масъалаи ақибмонии иқтисодию сиёсӣ ва маданияи асрмиёнагии аморати Бухоро, роли роҳбарӣ ва ташкилотчиғии партия дар бобати сафарбар кардани омма барои барҳам додани он хело хуб нишон дода шудааст. Дар асар хонанда метавонад бо далерою қаҳрамони намояндагони миллатҳои гуногуни советӣ, ки дар солҳои пурӯшӯби мубориза барои барпо ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти Советӣ дар сарзамини тоҷикон бо якҷоягии меҳнаткашони маҳаллӣ нишон додаанд, шинос шавад. Муаллиф фаъолияти ҳаматарафаи арбобони барҷастаи партия ва сарлашқарони қисмҳои Армияи Сурх М.В.Фурунзе, В.В.Куйбишев, Г.К.Орҷонқидзе, В.И.Шорӣ, Е.Н.Швецов, Я.А.Мелкумов, Н.Д.Томиян ва дигаронро дар қори барпо ва мустаҳкам кардани Ҳокимияти Советӣ хеле хуб нишон медиҳад. Дар асар номҳои қаҳрамонон ва муборизони далер Ҳайдар Усмонов, Муқим Султонов, Қарахон Сардор, Бобоҳон Ҳамдамов, Бобо Содиков, Юлдош Соҳибназаров ва бисёр дигарон гирд оварда шудаанд. Асари профессор М.Эркаев асари шавқоваре буда, барои хонандагони тоҷик доир ба таърихи барпо ва мустаҳкам шудани Ҳокимияти Советӣ дар Тоҷикистон материалҳои диққатангезе медиҳад [9, с. 123].

Муродалиев Г. кайд менамояд, ки Мулло Эркаев дар қатори дигар хатмкунандагон, ба монанди Б.Искандаров, Н.Почочонов, М.Турсунзода, Б.Ниёзмухаммадов ва дигарон дар як вақт муаллими якчанд мактаб ва курсҳо шуда кор мекард. Дар инкишофи маориф ва маданияти ҷумҳури ӯ на танҳо ҳамчун яке аз муаллимони аввалин, балки ҳамчун яке аз ташвиқотчиёни аввалини тоҷик ҳиссаи босазое дорад. Дар солҳои коллективонии хоҷагии кишлоқ бо лексияҳои пурмазмун баромад мекард. Муҳаққиқон эҷодиёти ӯро таҳлил намуда, хулосаҳои пурқимати илмӣ пешниҳод намудаанд. Яке аз хизматҳои бузургтарини профессор Мулло Эркаев дар илм таҳқиқи ҷанги шаҳрвандӣ дар соли 1918-1924, маорифи Тоҷикистон дар солҳои 1918 -1924, таҳқиқи масоили барпо гардидани Ҳокимияти Шуравӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ, Каротегин ба ҳисоб меравад, агар чанде аз ин тадқиқот зиёда аз 98 сол паси сар шуда бошад ҳам, то ҳол ин тадқиқот моҳияти илмии худро гум накардаанд. Соли 1929 Мулло Эркаев бо роҳхати дорулмуаллимин ба хонаи умедаш шаҳри Сталинобод баргашт. Оғози кори омӯзгории ӯ ба даврае рост омад, ки баъди талабу дархостҳои фарзандони асили тоҷик, баъди кумаки хайрхоҳонаи муаррихони муътабару донишманди рус, ки тавонистанд диққати сарварони ҳизбию доираҳои олии ҳукумати марказии умумииттифоқиро ба масъалаи барои тоҷикон тақдирсозии таърихӣ, ки соли 1924 ҳалли худро наёфта буд, аз нав ҷалб намоянд, ки Мулло Эркаев аз аҳаммияти бағоят муҳимму рӯзмарраи ин масъала ба хубӣ оғаҳ буд [5,с. 78].

Бо амри таъриху тақдир акнун баъди ҷандин қарнҳо дар яке аз ғушаҳои давлати бузурги Сомониён, барои эҳёи нави давлатдорӣ тоҷикон заминаи муътамаде пайдо шуд. Пас аз маҷлису машваратҳои расмӣ ҳизбӣ дар давлатӣ ва қарорҳои асоснок - 16 октябри соли 1929 аз тамоми васоити ахбори ҳамонвақта таъсисёбии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон хабар паҳн шуд. Ҳамин тариқ, Тоҷикистон ҷумҳурии ҳафтум дар ҳайати давлати муктадири ИЧШС гардид. Дар он рӯзҳо ҳар як тоҷик ифтихор дошт [7, с. 9].

Пирумшо Ҳайдаршо оид ба шахсияти устод ҷунин гуфтааст: «Мулло Эркаев шахсияте буданд ки дар илми таърих як қатор дастовардҳои бузургеро доранд. Профессор Мулло Эркаев дар таҳлиҳои худ оид ба ҳар як масъалаи мубрами таърихӣ ақидаронӣ намуданд».

Бе муболиға бояд иброн дошт, ки дар инкишофи илми таърихнигорӣ тоҷик профессор Мулло Эркаев саҳми назаррасе дорад. Устод дар натиҷаи омӯхтани асарҳои муҳаққиқони рус, муносибатҳои сиёсӣ иқтисодии Русияи подшоҳӣ бо кишварҳои Осиёи Миёна ва масъалаҳои мухталифи таъриху таърихнигорӣ халқи тоҷик ва дигар манотиқи Осиёи Миёна ҷун олими дақиқсанҷу пухтакор як қатор асарҳои мукамал ва мақолаҳои илмӣ таълиф намудааст [8, с. 90].

Доираи фаъолияти Профессор Мулло Эркаев серпахлу ва доманадор буда, имконияти таҳлили он дар як мақола аз имкон берун аст. Дар ин ҷо мо таслим гирифтаем, ки ҷун «муште аз хирвор» фақат баъзе талашҳои устодро дар соҳаи таърихнигорӣ ба хонанда пешкаш намоем.

Муқарриз: Пирумшоев Ҳ., д.и.т., профессор, узви вобастаи АМИТ Адабиёт:

1. Абдулҳаев, Р. Ёди муборизон // Маориф ва маданият. – Душанбе, 1966
2. Иркаев, М., Николаев Ю.В боях за советский Таджикистан. – Сталинобод, 1957.
3. Кабутов, Д., Пирумшоев Ҳ. Сабақи устод. – Душанбе, 1966. – 15 с.
4. Мирбобоев, Ғ. Таҳқиқоти муҳим. Тоҷикистони советӣ. -1996.
5. Пирумшоев Ҳ. Ҷовидон дар ёдҳо. – Душанбе, 2000. – 165 с.
6. Ҳайдаров Ҳ, Раҳимов У. Тадқиқоти муҳимми илмӣ оид ба таърихи ҷанги граждани дар Тоҷикистон. – Душанбе, 1998. - 234 с.
7. Шарипов Я., Солмонов Ш. Асари пурқимат оид ба таърихи ҷанги граждани дар Тоҷикистон. – Сталинобод, 1989.
8. Энциклопедияи Советии Тоҷик. Ҷ.8. – Душанбе, 1988. – 200 с.
9. Эргашев Ҳ. Эркаев Мулло - доктори фанҳои таърих. – Сталинобод, 1964.
10. Эркаев М. Барпо ва мустаҳкам намудани Ҳокимияти советӣ. – Сталинобод, 1956. - 100с.

ФАЪОЛИЯТИ ИЛМИИ МУЛЛО ЭРКАЕВ ДАР ТАЪРИХНИГОРИИ МИЛЛӢ

Дар мақола роҷеъ ба ҳаёту фаъолияти яке аз олимони шинохтаи ҷумҳурӣ Мулло Эркаев суҳан меравад. М. Эркаев дар роҳи таълиму тарбия, омоданамоеи мутахассисони соҳаи илм ва баланд бардоштани илми таърихи ҷумҳуриву умумиттифоқӣ хизмати бузурге намудааст. Инчунин, дар рушди илми таърихшиносии давраи нави халқи тоҷик ва дигар халқҳои Осиёи Миёна тадқиқоти доманадору назаррасеро ба анҷом расонидааст. Бо заҳмату талош ва дастовардҳои илмии худ, на фақат дар байни доираҳои илмии ҷумҳурӣ, балки дар сатҳи умумиттифоқӣ мақому манзалати хосаеро доро буд.

Ҳамзамон, садҳо ҳазор нафар донишҷӯён аз донишу хирад ва истеъдоди баланди омӯзгории устод баҳравар гардида, чун мутахассисони касбӣ ба камол расида, дар муассисаҳои соҳаи маориф ва дигар мақомотҳои ҷумҳурӣ ва минтақавӣ қору фаъолият намудаанд. Устод Мулло Эркаев бо унвонҳои баланди илмӣ, фахрӣ ва нишону орденҳо сарфароз гардонида шудааст.

Калидвожаҳо: Мулло Эркаев, муқофотҳо, асарҳо, ақидаҳои олимон.

ОБЗОР МНЕНИЙ ИСТОРИКОВ О ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУЛЛО ЭРКАЕВ

В статье рассказывается о жизни и деятельности одного из известных ученых республики Мулло Эркаева. М. Эркаев оказал большую услугу на пути просвещения, подготовки специалистов в области науки и совершенствования исторической науки Республики и Всесоюзной. Также в разработке историографии новой эры таджикского народа и других народов Средней Азии он выполнил обширные и значительные исследования. Своим трудолюбием и научными достижениями он занимал особое положение не только среди научных кругов республики, но и на уровне всего Союза.

В то же время сотни тысяч студентов воспользовались знаниями, мудростью и высоким педагогическим талантом учителя, выросли как профессионалы и работали в учебных заведениях и других республиканских и региональных органах власти. Мастер Мулла Эркаев награжден высокими учеными званиями, почетными знаками, знаками и орденами.

Ключевые слова: Мулло Эркаев, награды, труды, мнения ученых.

REVIEW OF HISTORIANS' OPINIONS ON THE CREATIVE ACTIVITY OF MULLO ERKAEV

The article talks about the life and work of one of the famous scientists of the republic, Mullo Erkaev. M. Erkaev has done a great service in the way of education, training of specialists in the field of science and improvement of the science of history of the Republic and the All-Union. Also, in the development of the historiography of the new era of the Tajik people and other peoples of Central Asia, he has completed extensive and significant researches. With his hard work and scientific achievements, he had a special position not only among the scientific circles of the republic, but also at the level of the whole Union.

At the same time, hundreds of thousands of students have benefited from the knowledge, wisdom and high teaching talent of the teacher, matured as professionals and worked in educational institutions and other national and regional authorities. Master Mullah Erkaev has been awarded with high academic titles, honors, badges and orders.

Keywords: Mullo Erkaev, awards, works, opinions of scientists.

Маълумот дар бораи муаллиф: Нуруллозода Ҳангомаи Мирзошариф - Институти таърих бостоншиносии ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониш, докторант аз рӯйи ихтисос (PhD). Нишонӣ: 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 33. Телефон: (+992) 933551103.

Сведения об авторе: Нуруллозода Ҳангомаи Мирзошариф - Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша НАНТ, doctoral student (PhD). Адрес: 734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 33. Телефон: (+992) 933551103.

Information about the author: Nurullozoda Hangomai Mirzosharif - Institute History, Archeology and Ethnography named after A. Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan, doctoral student (PhD). Address: 734025, Dushanbe, 33 Rudaki Ave., Phone: (+992) 933551103.

ТДУ: 94/99

**«ҶОМЕЪУ-Т-ТАВОРИХ»-И РАШИДУДДИНИ ФАЗЛУЛЛОҲ ҲАМЧУН
САРЧАШМАИ ТАЪРИХӢ ДАР БОРАИ ШАҲСИЯТҶОИ СИЁСӢ ВА ФАРҲАНГИИ
ТОҶИК ДАР ЗАМОНИ МУҶУЛ**

Раҳимов И.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Замони муғул бо вучуди харобиву вайронгарӣҳои бесобиқааш дар таърихи Шарқ, замони рушди бесобиқаи фанни таърих ва офарида шудани осори мондагори таърихӣ мебошад. Ҳокимони муғул ҳарчанд аз назари донишу андеша аз дигар саҳронишинону кучманчиён чандон тафовут надоштанд, аммо барои сабти ҳодисаҳои рӯзгори худ ва ҷовидонӣ шудани корномашон сабаби ривочи таърихнигорӣ гаштанд. Муҳимтар аз ҳама ин осори бузург на бо забони чинӣ ё арабӣ, балки бо забони форсӣ навишта шудаанд, ки муҳимтарин намунаҳои ин осор, «Таърихи ҷаҳонгӯшой»-и Атомалики Ҷувайнӣ, «Ҷомеъу-т-тавориҳ»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ ва «Таҷзияту-л-амсор ва таҷзияту-л-аъсор» ё «Таърихи Вассоф» шумурда мешаванд [7, с. 223-225]. Ин асарҳо ғайр аз аҳамияти таърихӣ доштан, аз нигоҳи забоншиносӣ ва адабиёт низ ҷойгоҳи воло доранд. Адабиётшиносон низ аз ин асарҳо ба таври фаровон истифода карда, дар фарҳангҳои гуногун мо намунаҳои инро мушоҳида карда метавонем. Асари Ҷувайнӣ муқаддимае барои оғози ин силсила гардид ва расми таърихнависиро ниҳодина кард [7, с. 223-225].

Дар миёни ин осор «Ҷомеъу-т-тавориҳ»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ мақоми махсус дорад. Ин асар аз сарчашмаҳои арзишманду муътабари таърихист, ки миёни муаррихони ҷаҳон ҷойгоҳи махсус дорад. Ин таърихномаи гаронсанг ба эътирофи муҳаққикон комилтарин сарчашма роҷеъ ба таърихи муғулҳо махсуб мешавад. Донишманди машҳури рус, академик Бартолд навиштааст, ки «асари Рашидуддин донишномаи таърихист ва чунин асарро дар асрҳои миёна ягон халқи Аврупо ё Осиё надошт» [2, с. 94]. Дар замоне ки ин асар навишта шуд, муаллиф онро ба се бахш ҷудо намуд. Бахши аввал таърихи муғулҳоро фаро мегирифт. Бахши дувум таърихи умумиҷаҳонӣ ва ба салтанати Улҷойтуро бахшида шудааст. Бахши савуми асар шомили ахбори ҷуғрофӣ ва таърихӣ буда, он як навъ афзудаҳои дигар муаллифон мебошад. Аҳамияти ин асарро ба назар гирифта, онро бо забонҳои гуногуни олам, аз ҷумла, русӣ, англисӣ, фаронсавӣ, туркӣ, чинӣ ва ғайра тарҷума ва нашр кардаанд. Дар осоре ки донишмандони гуногун, аз ҷумла, муаррихони тоҷик таълиф кардаанд, ҷойгоҳи видаи ин асарро махсус таъкид мекунанд [3, с. 25].

Давлати муғул ба эътирофи бештари сарчашмаҳо дар миёнаи асри XIII ба ҳадди ниҳоятӣ вусъати худ расида, қаламрави густурдае аз Чин то Лаҳистон дар Аврупоро фаро мегирифт. Ҳарчанд дар ин замон дар сари қудрати сиёсӣ тоҷикон гапи аввалро намезаданд, бо вучуди ин чун дар Осиёи Миёна, Хуросон ва Эрон сокинони асосӣ тоҷик буданд, ки инро дигар сарчашмаҳо, аз ҷумла осори Саъдӣ низ таъйид мекунад. Рашидуддин дар зимни ёдоварӣ аз хонҳову сарлашкарони муғул ба сарнавишти баъзе тоҷикон низ ишора кардааст, ки ба чанд наминаи он ишора мекунем.

Агар дар ҳукумати туркони асрҳои XI-XII вазирон танҳо аз ҳисоби ашрофи тоҷик таъйин гарданд, муғулҳо дар имперотурии хеш ба чинӣҳо, уйғурҳо ва иддае аз тоҷикон бовар карда, вазифаи вазириро бар души эшон мегузоштанд. Устод Бобочон Ғафуро дуруст таъкид кардаанд, ки истилокорони муғул кишварҳои забткардашонро бо қувваи худ идора карда наметавонистанд [4]. Вазифаи вазириро дар замони муғул низ чун давраи ғазнавию салҷуқӣ соҳибдеворон меномиданд. Дар ашъори Саъдӣ ин вожа борҳо зикр мешавад. Саъдӣ ин вожаро нисбат ба намояндагони хонадони маъруфи Ҷувайниҳо истифода мекунад [9, с. 261]. Ё ба бародарони Шамсиддин ва Алоуддин Атомалик Ҷувайниҳо иродати хосс дошта, ба ин ду нафаро шеър бахшидааст. Ё Атомалики Ҷувайниро чунин баҳо медиҳад:

Ҷаҳони донишу абри сахову кони карам,

Сипехри ҳишмату дарёи фазлу кӯҳи вақор!
Амини Машрику Мағриб, ки мулку дин доранд,
Бар раъйи равшани ӯ эътимоду истизҳор! [9, с. 243]

Рашидуддин низ аз бародарон Шамсиддин ва Алоуддин Чувайнӣ чанд бор ёдовар мешавад. Яке аз ҳодисаҳои муҳим дар зиндагии бародарон Чувайнӣҳо бадгумон шудани илхон Абоқохон нисбат ба онҳо мебошад. Дар ин кор нақши тоҷикони дигар кам набуд. Рашидуддин номи ин дасисачӯйро овардааст, ки Маҷдулмулки Яздӣ ном дошт. Тавре маълум аст, аз кишварҳои мусулмонӣ Миср танҳо ҷое буд, ки муғулҳо натавонистанд бар он даст ёбанд ва мамлукҳои мисрӣ дар ҷараёни ҷанг бо лашкари муғул тавонистанд аз кишвари худ дифоъ кунанд. Мамлукҳои мисрӣ дар дарбори Илхонон ҳамчун душман шинохта мешуданд. Барои сиёҳ қардани бародарон Чувайнӣҳо Маҷдулмулк беҳтарин баҳона ҳамкорӣ бо душманони Илхонро ёфта, дар назди Абоққохон ба дурӯғ шаҳодат медиҳад, ки Шамсиддин ва Алоуддин Чувайнӣҳо ба мисриён ҳамфиқр буда, «ҳамвора мунтазири онанд, ки лашкар аз он ҷо ба ин диёр ояд, то мамлақати Бағдод ба эшон таслим кунанд» [8, с. 1111].

Асли кор он буд, ки дар воқеъ Алоуддин Чувайнӣ боре дар вақти суҳбат бо ноибӣ хеш Маҷдулмулк дар бораи лашкари зиёди мамлукҳо ва интизому теъдоди он гап мезанад. Ҳаминро баҳона қарда, ба сиёҳ қардани бародарон ба хоҷири барканории онҳо талош мекунад. Ин дасисачинӣ дар соли 1268 рух медиҳад. Аммо ин бор тири Маҷдулмулк ҳок хурду Чувайнӣҳо ҳатто ӯро барои фақир будан даҳ ҳазор динар инъом доданд. Бори дигар Маҷдулмулк соли 1279 ҳамин корро такрор қард ва аз Чувайнӣҳову сарвати бешумори онҳо назди хони муғул гузориш дод. Рашидуддин навиштааст, ки Маҷдулмулки тоҷик бо сиёҳ қардани тоҷикони дигар оқибат соҳиби вазифаи вазирӣ шуд. Худуди ҳукумати ӯро Рашидуддин «аз канори оби Омӯя то дари Миср» номидааст. Он замон ҳамагон эътироф қарданд, ки «ҳаргиз подшоҳони муғул тоҷикеро чунин ярлиғ надодаанд» [8, с. 1114]. Саранҷоми Шамсиддини Чувайнӣро низ Рашидуддин оварда, аз ҷумла, васиятномаи вайро дар китоб ҷой додааст. Яке аз насихатҳои ин вазир ба фарзандон ин аст, ки тавсия мекунад онҳоро «ба таҳсил рағбат диҳанду албатта нагузоранд, ки гирди амал гарданд» [8, с. 1159]. 2-уми ноябри соли 1284 ин шахсияти барҷастаи тоҷикро ба қатл мерасонанд.

Дар асари Рашидуддин доир ба шахсияти олимоне чун Хоҷа Насируддини Тусӣ низ маълумот мавҷуд мебошад, ки дар назди ҳокимони муғул ва давлати онрӯза ҷӣ мақоме доштаанд. Инчунин роҷеъ ба мавқеи ду шахсияти руҳонии аср, тоҷикони самарқандӣ ва бухорӣ – Баҳоуддини Баҳой ва Мавлоно Ҳамудуддин ҳикояти аҷиб ба нақл қардааст, ки гувоҳ аз душмани ошқорои хонҳои муғул ва мушовирони онҳо нисбат ба ойину фарҳанги тоҷикон мебошад.

Яке аз ҳодисаҳои маъмул агар зиндоншавӣ ё қатли вазирон бошад, аҷиб ин аст, ки барои расидан ба ин мақом хеле аз қасон талош мекарданд ва мустақиман талабгори чунин вазифа буданро эълон медошанд. Тасхири куллии малақати Эрон аз ҷониби муғулҳо ба руҳияи маллӣ таъсири мустақим гузошта буд [1, с. 279]. Чунончӣ ба навиштаи Рашидуддин тоҷик ба ном Садриддини Занҷонӣ моли зиёде ҷамъ қарда ба яке аз муғулҳо пешкаш қарду. Дар он замон илхон Гайхоту (1291-1295) буд. Ин Садриддини Занҷонӣ ҳам «талаби вазорат қард» ва онро дарёфт намуд. Ӯ танҳо ба ин қонеъ нагашта, бо муғулҳо забон як қарда, барои бародараш Қутбиддин вазифаи қозии кишварро гирифта, писарамакашро низ дар яке аз вазифаҳои қалидӣ таъйин қард. Аммо вазорату дигар вазифаҳои ин тоҷикон ба навиштаи ҳамин Рашидуддин дар назди муғулҳо ҳеч қадре надошт ва ҳар вақт ки мехостанд онҳоро барканор ва гоҳе бо камтарин хато муҷозот мекарданд. Боре Садриддини Занҷонӣ барои он ки дар Табрез «мартабаи хеш бо мардум намояд», густохона рафтор мекарду дар болои асп бо воломақоме ҳар гуна суҳан мегуфт. Ҳарчанд ба вай таъкид мекунанд, ки чунин рафтор накунад, вай намепазирад. Яке аз муғулҳо бо тозиёна бар сару рӯйи ӯ мезанад ва сабаби беобрӯии Садриддин мешавад [8, с. 1259].

Ҳамон тавре ки баъзе тоҷикони мансабпараст барои расидан ба мансаб ба муғулҳои ба хон наздик муроҷиат мекарданд, дар замони ба ягон бало гирифтӣ шудан низ ин корро мекарданд. Аз ҷумла ҳамин Садриддин Занҷонӣ вақте соли 1296 ба ғзаби ҳукуматдорони муғул гирифтӣ мешавад, як зани муғул бо номи Булғонхотун ҷони вайро наҷот медиҳад [8, с. 1265]. Сабаби ба ҷунин мусибатҳои гирифтӣ шудани амалдорону дигар ашрофи тоҷик бештар фасоди ахлоқии ва ғалаба кардани ҳисси мансабпарастии онҳо буд. Бесабаб ин давраро ноғувортарин адвори таърихии мамолики исломӣ умуман, ва Эрон хусусан махсус мешавад [1, с. 479-480].

Нуктаи дигаре ки аз китоби «Ҷомеъу-т-тавориҳ» ба он пай мебарем он аст, ки тоҷикҳо барои дар назди ҳокимони бегона, яъне муғулҳо мартаба ёфтани зидди ҳамқадамони худ мубориза мебаранд [6, с. 22-28]. Яке аз роҳҳои сиёҳ кардану аз болои якдигар гузориш додан буд. Дар «Ҷомеъу-т-тавориҳ» аз муҳолифати ду тоҷик муқобили ҳам хабар дода мешавад. Инҳо ҳамин Садриддини Занҷонӣ ва Ҷамалиддин Дастҷирдонӣ буданд. Рашидуддин овардааст, ки дар муддати кӯтоҳе ин ду аз болои ҳам назди муғулҳо суханчинӣ карда, оқибат ҳар ду ба сазои амали худ расиданд. Ҳар ду сари худро дар ин роҳ барбод доданд. Умуман, давраи муғул барои тоҷикон давраи душвору мусибатбор доништа шудааст [5, с. 234].

Бобочон Ғафуров харобиҳои ин давраро тазаккур дода, ба суханони Рашидуддин низ така мекунад. Ӯ аз ҷумла, навиштааст, ки руғониён, тоҷирон ва заминдорони калон ба зудӣ ба такагонӣ ғосибони муғул табдил ёфтанд [4]. Яке дигар аз вазирони замони муғул аз ҳисоби тоҷикон Ҳоҷа Саъиддин буд, ки соли 1300 аз ҷониби Ғозон ҳамчун вазири давлат муаррифӣ мегардад. Рашидуддин дар ин бора хабар дода, илова мекунад, ки «Ҳоҷа Саъиддинро суюрғомише тамом фармуд ва тамғои ол арзонӣ дошт ва умури соҳибдеворӣ ба раъйи ӯ муфавваз гардонид» [8, с. 1299-1300]. Бештари аъён тоҷик аз ҳисоби хазина ва молҳои ҳамчун молиёт воридшуда ба қадри тавон мерабуданд.

Муғулҳо нисбат ба орифону аҳли тасаввуф эҳтироми хосс доштанд. Дар чараёни забткорӣ борҳо дида шудааст, ки ҳар ҷо орифе ё зоҳиде зиндагӣ мекард, сарони муғул нисбат ба вай эҳтиром гузошта, иродати хешро нишон медоданд. Ин табақаи мардум барои мусулмон шудани хонҳои муғул кӯшиш мекарданд. Яке аз тоҷикҳои ки барои мусулмон шудани Ғозонхон кӯшиши зиёд кард, Садриддин Иброҳим фарзанди Шайх Саъиддини Ҳамуӣ буд. Ба навиштаи Рашидуддин ин подшоҳи муғул «пайваста аз вай истикшофи ҳоли дини ислом менамуд ва даққиқ ҳақиқии он суолу баҳс мекард». Ин суолу ҷавобҳо бетаъсир намонданд ва як рӯзе хони муғул эълон дошт, ки «ислом дине бағоят матину мубин аст». Ҳамин тавр дар ҳузури ин шайхи тоҷик моҳи июни соли 1295 Ғозон ҳамроҳи чанде аз навқаронаш «калимаи тавҳид бигуфту ҷумла мусулмон шуданд» [8, с. 1255]. Ин ҳодиса дар ҳаёти сиёсӣ ва фарҳангии Эрон таъсири зиёд гузошт [11, с. 139].

Ғозони мусулмоншуда дар як сафари хеш рӯзи 19-уми апрели соли 1296 махсус барои зиёрати Пир Иброҳими Зоҳид ном шахс озими хонақоҳи ӯ гардид [8, с. 1265]. Аммо таваччуҳи муғулҳо ба суфиёне ки мардум онҳоро аҳли каромат медонистанд, сабаб шуд, ки баъзеҳо ба дурӯғ даъвоҳои бузург карда, аз хирқаи тасаввуф суистифода мекарданд. Ҳамин ҳолат дар замони истироҳати Ғозон рух дод. Маҳмуд ном шахс ки мехост мартабаи баланди пираш Шайх Яъқубро ба мардум бигӯяд. Аз ин рӯ овоза кард, ки шахсу азимҷусса ба зиёрати пири мо омада, эҳтироми худро нишон медиҳад. Муғулҳо ки ҳеч гуна таҳдиде ба ҳукуматашонро таҳаммул намекарданд, ин фитнаро дар ҷояш хомӯш карда, гунаҳкоронро ҷазои сахт доданд [8, с. 1318].

Аҳамияти дигари асари Рашидуддинро дар он мебинем, ки доир ба шахсиятҳои ба назари ӯ манфӣ низ сухан меронад ва сарнавишти баъзе аз шахсиятҳои тоҷикро ки хидмати дарбори муғул мекарданд, тазаккур медиҳад. Дар асрҳои миёна хидмати дарбор кори ниҳоят душвору пурмасъулият буда, баъзе кормандони давлатӣ ҷони худро дар ин роҳ аз даст медоданд. Агар аз як тараф ин натиҷаи корношоямӣ ё хилофкории онҳо бошад, аз тарафи дигар ҳосили дасисачӯиву ифвогарии дарбориён муқобили якдигар мебошад. Аз ҷумла дар

моҳи муҳарраи соли 701 (баробар бо моҳи сентябри 1301-и милодӣ) дар натиҷаи муҳокима чанд нафар аз шахсиятҳои дарборро ба қатл мерасонанд. Яке аз инҳо Қозӣ Соин, дигаре Саййид Қутбиддин ва савумӣ Муъиниддин буданд, ки ба оташи ғазаби муғул гирифта омаданд [8, с. 1300].

Кушта шудани вазирону мансабдорони давлатӣ чунон маъмул гашта буд, ки агар ягон нафар чон ба саломат мебуд, ҳама тааҷҷуб мекарданд. Рашидуддин ҳикояти набера (писарзода)-и Саййид Аҷали Бухорӣ шахсе бо номи Носируддинро меоварад, ки дар замони Қубилоӣ (1260-1271) ба мансаби баланди вазирӣ мерасад. Ӯ бисту панҷ сол дар ин мақом кор мекунад. Рашидуддин ин ҳолатро баён дошта, суханаҷро чунини чамбаст мекунад, ки ба ӯ «накбате нарасид ва аҷале мусаммо вафот ёфт ва ин аз наводир аст» [8, с. 915]. Яъне дар вазифаи давлатӣ кушта шудани чизи маъмулӣ ва аз кушта шудан раҳой ёфтани чизи аҷиб доништа мешудааст. Ин воқеаҳо дар дарозмуддат қони ҳазорон арбоби давлатиро, ки ҳама аҳли донишу саводу илм ё адибу шоир буданд, барбод додааст.

Ҳамин тавр, бар асоси он чӣ навишта шуд, метавонем ба чунин хулосаҳо бирасем:

1. «Чомеъу-т-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ сарчашмаи нодири таърихиву адабӣ буда, дар бораи воқеаҳои асри XIII ва ибтидои асри XIV-и Чин, Муғулистон, Осиёи Марказӣ, Эрон ва Ироқ маълумоти фаровон дорад. Рашидуддин бепарда воқеаҳои муҳимтарини ин даврро баён карда, сабақи азим ба мардум медиҳад;

2. Муғулҳо дар қаламрави васеъи имперотурии худ назму низомро барқарор карда, аз нуруи зеҳнӣ ва интеллектуалии халқҳои мағлуби минтақа, аз ҷумла, тоҷикҳо истифода мекарданд.

3. Ба сабаби набудани давлати миллӣ ва фарогир дар байни тоҷикон ҳислатҳои нописанде чун хабаркашӣ, ба суди душманон кор кардан, бадгӯӣ аз ҳаммиллатони худ ривҷ ёфта, дар сарчашмаҳои дигар низ дарҷ ёфтааст;

4. Рашидуддин дар қатори афроди нолоиқу афзоли нописанди баъзе намоёндагони тоҷик, аз шахсиятҳои барҷаставу фидокор низ ёдовар шуда, бо эҳтироми хоса аз онҳо зикр мекунад;

5. Ошноӣ бо ахбори ин сарчашмаи муҳим сабаб мегардад, ки тоҷикон бедору огоҳ бошанд ва аз парешониву тафриқаафканӣ ва душманӣ нисбат ба ҳамдигар парҳез кунанд;

6. Истифодаи бештари ахбори «Чомеъу-т-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ имкон медиҳад, ки саҳифаҳои норавшани таърихи миллии мо бештар равшан гардад.

**Муқарриз: Муллоҷонов С.К., д.и.т., профессор
Адабиёт**

1. Аббос Иқбол. Таърихи муғул. –Техрон: «Нигоҳ», 1387. -616 с.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. //Соч.: В.9. т. - М. ИВЛ, 1963. Т.1. - 758 с.
3. Бойматов Л. Социально-экономическое положение Центральной Азии в XIII-XIV вв. – Душанбе, 2009. -228 с.
4. Гафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асриҳои миёна. - Душанбе, 2008. - 870 с.
5. История таджикского народа. XI-XV вв. Т. III. –Душанбе, 2013. -580 с.
6. Муллоҷон С. Тавсифи «Вилояти Тоҷик» дар асари Рашидаддини Фазлуллоҳ // Маҷаллаи Фарҳанг. 2013. №1. –С. 22-28.
7. Муллоҷон С. Атомалики Чувайнӣ ва «Таърихи Ҷаҳонгӯшой»-и ӯ //Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. 2021. №6 (95). –С. 223-231.
8. Рашидаддин Фазлуллоҳи Ҷамадонӣ. Чомеъ-ут-таворих. Ба тасвир ва таъшии Муъаммад Равшан ва Мустафо Мусавӣ. –Техрон, Албурз, 1373.
9. Чувайнӣ, Алоуддин Атомалик ибни Баҳоуддин Муҳаммад ибни Муҳаммад. Таърихи ҷаҳонгӯшой. Ба сазо эҳтимоми Муҳаммади Қазвинӣ. –Техрон, 1385.
10. Ширин Баёнӣ. Дин ва давлат дар Эрони аҳди муғул. Техрон, 1381.

«ЧОМЕЪУ-Т-ТАВОРИХ»-И РАШИДУДДИНИ ФАЗЛУЛЛОҲ ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ТАЪРИХӢ ДАР БОРАИ ШАХСИЯТҲОИ СИЁСӢ ВА ФАРҲАНГИИ ТОЧИК ДАР ЗАМОНИ МУҒУЛ

«Чомеъу-т-тавориҳ»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ аз ҷумлаи осори муътабари форсӣ ба шумор меояд, ки дар таърихнигории ҷаҳонӣ шинохта ва эътироф гардидааст. Вобаста ба ҷойгоҳе ки ин китоб дар миёни мутахассисони замони истилоии муғул дорад, борҳо базабонҳои гуногуни олам тарҷума ва нашр гардидааст. Ин асар дар бораи тоҷикон ва сарнавишти онҳо низ маълумоти нодир медиҳад. Дар қатори ахбори расмӣ ва дарборӣ роҷъ ба иқдомҳои хону хонзодаҳои муғулӣ дар қаламрави густурдаи Осиё ва Аврупои асрҳои XIII-XIV, инчунин аз ричоли сиёсӣ ва фарҳангии тоҷик, ки дар давлатдорӣ муғулҳо нақшофаринӣ мекарданд, маълумот додааст. Ахбори Рашидуддин баёнгари он аст, ки новобаста аз вазъи душвори тоҷикон дар давраи мазкур, ниёзи муғулҳо дар идораи давлат ва рӯзгори иқтисодиву иҷтимоӣ онҳоро водор мекард, ки ба тоҷикон низ муроҷиат кунанд. Ашрофи тоҷик бинобар гузориши Рашидуддин барои расидан ба мақому вазифаҳо талоши фаровон мекардаанд. Маълумоти асари «Чомеъу-т-тавориҳ» гузашта аз он ки ҷойгоҳи тоҷиконро нишон медиҳад, баёнгари он аст, ки ҳукумати бегонагон ва ситаму ҷафои онҳо дар руҳияи мардуми тоҷик таъсири ногувор гузошта буд. Рашидуддин Фазлуллоҳ аз рафтори ношоҷиба баъзе аз шахсиятҳои тоҷик низ маълумот додааст. Сарнавишти ҷоҷабора баъзе аз тоҷикон дар аҳди муғул барои сабақ омӯхтану бедор гаштани ворисони онҳо дар замони ноорому пурфитнаи асри мо мегардад.

Калидвожаҳо: «Чомеъу-т-тавориҳ», Рашидуддини Фазлуллоҳ, тоҷик, муғул, таъриҳ, Осиёи Марказӣ, Эрон.

«ДЖАМЕУ-Т-ТАВОРИХ» РАШИДУДДИНА ФАЗЛУЛЛА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК О ТАДЖИКСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНЫХ ЛИЧНОСТЯХ В ЭПОХУ МОНГОЛОВ

«Джамеу-т-тавориҳ» Рашидуддина Фазлуллы – одно из знаменитых персидских произведений, которое известно и признано в мировой историографии. Благодаря месту этой книги среди специалистов по монгольскому завоеванию, она неоднократно переводилась и издавалась на разных языках мира. В этом труде также представлена уникальная информация о таджиках и их судьбе. Наряду с официальными и придворными известиями он давал сведения о действиях монгольской знати на обширной территории Азии и Европы в XIII-XIV веках, а также о политическом и культурном прогрессе таджиков, сыгравших роль в Монгольской государственности. В докладе Рашидуддина говорится, что, несмотря на тяжелое положение таджиков в этот период, потребность монголов в управлении государством и экономической и социальной жизнью вынуждала их обращаться и к таджикам. По отчету Рашидуддина, таджикские дворяне прилагали большие усилия, чтобы занимать высокие должности. Сведения произведения «Джамеу-т-тавориҳ» не только показывают место таджиков, но и показывают, что правительство иностранцев и их притеснения оказали неприятное влияние на менталитет таджикского народа. Рашидуддин Фазлулла также сообщил о неподобающем поведении некоторых таджикских деятелей. Трагическая судьба некоторых таджиков под властью монголов станет уроком для их преемников, которые они должны усвоить и очнуться в беспокойные и наполненные смутой времена нашего столетия.

Ключевые слова: «Джамеу-т-тавориҳ», Рашидуддин Фазлулла, таджики, монголы, история, Средняя Азия, Иран.

"JAMEU-T-TAVARIKH" BY RASHIDUDDIN FAZLULLAH AS A HISTORICAL SOURCE ABOUT TAJIK POLITICAL AND CULTURAL FIGURES IN MONGOL ERA

"Jameu-t-tavarih" by Rashiduddin Fazlullah is one of the famous Persian works that is known and recognized in world historiography. Due to the place of this book among experts on the Mongol conquest, it has been repeatedly translated and published in different languages of the world. This work also provides unique information about Tajiks and their fate. Along with official and court news, he provided information about the actions of the Mongolian nobility in the vast territory of Asia and Europe in the XIII-XIV centuries, as well as about the political and cultural progress of the Tajiks, who played a role in the Mongolian statehood. Rashiduddin's report says that despite the difficult situation of the Tajiks during this period, the Mongols' need for government and economic and social life forced them to turn to the Tajiks. According to Rashiduddin's report, Tajik nobles made great efforts to occupy high positions. The information in the work "Jomeu-t-tavarih" not only shows the place of Tajiks, but also shows that the government of foreigners and their oppression had an unpleasant effect on the mentality of the Tajik people. Rashiduddin Fazlullah also reported on the inappropriate behavior of some Tajik figures. The tragic fate of some Tajiks under the rule of the Mongols will be a lesson for their successors, which they must learn and wake up in the turbulent and troubled times of our century.

Keywords: *"Jameu-t-tavarih", Rashiduddin Fazlullah, Tajiks, Mongols, history, Central Asia, Iran.*

Маълумот дар бораи муаллиф: *Раҳимов И. - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷӯй. Нишонӣ: 735140, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Бохтар, кӯчаи Айнӣ, 67.*

Сведения об авторе: *Раҳимов И. - Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, соискатель. Адрес: 735140, Республика Таджикистан, г. Бохтар, улица Айна, 67.*

Information about the author: *Rahimov I. - Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav, applicant. 735140, Republic of Tajikistan, Bokhtar city, Aini street, 67*

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ

ЗАБОНШИНОСӢ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Абдуorraҳмонова М.А.</i> Мулоҳизаҳо доир ба сермаъноии ҷумлаи пайрави натиҷа дар забони адабии муосири тоҷикӣ.....	5
<i>Амонӣ М.Д.</i> Воситаҳои наҳвии категорияи инкор дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	12
<i>Ғафури З.С.</i> Умумият ва фарқияти сленг аз дигар воҳидҳои ҳамгун дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ.....	22
<i>Додаров О.М.</i> «Мусмир»-и Алихони Орзу ва арзиши забоншиносии он.....	29
<i>Золишоева Ф.</i> Калимаҳои иқтибосии марбут ба хона ва хонасозӣ дар забони шугунӣ.....	40
<i>Холиқзода А., Ибодова С.</i> Масдар ҳамчун шакли ибтидоии феъл дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	45
<i>Кобилов М.З., Иматишоева М.Б.</i> Языки и символы в истории культуры человечества.....	54
<i>Мамадаминова З.Б.</i> Баъзе масъалаҳои сотсиолингвистикии забони вахонӣ.....	62
<i>Мирзоева Г.Х.</i> Роль лингвистических школ в развитии языкознания и их предпосылки на современном этапе изучения языков.....	69
<i>Назирова М.М.</i> Мавқеи истифодаи мутаозодҳо дар ашъори Абдуorraҳмони Мушфиқӣ (бар мабной «Мунтахабот»).....	76
<i>Негматова С.М.</i> Таджикская терминология: исследования последних лет.....	84
<i>Расулов С.М.</i> Ибораҳои номии исму исм бо алокаи пешояндию пасояндӣ дар “Маснавии маънавӣ”.....	93
<i>Маҳмадов Ҷ.Ш., Раҷабалиева М.М.</i> Таъсири мутақобилаи забон ва тафаккур дар нутқ (дар асоси маводи забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ).....	96
<i>Темурзода К.Қ.</i> Вижагиҳои маъноии воҳидҳои фразеологии бо ҷузъи “cat/dog” таркибёфта дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ.....	103
<i>Умаров Д.</i> Баррасии “Тасвири забонии ҷаҳон” ҳамчун объекти таҳқиқоти забоншиносии муосир.....	109
<i>Ризоева Г.И.</i> Истилоҳоти иқтисодӣ ва хусусияти онҳо (дар мисоли забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ).....	117
<i>Ҳалимова М.С.</i> Масъалаҳои пажӯиши ҷонишинҳо аз ҷониби забоншиносони ватанӣ ва хориҷӣ.....	122
<i>Ҳамидова Т.М.</i> Фразеологические единицы, отражающие национальные особенности языка и способы их передачи на другой язык.....	130
<i>Холова М.И.</i> Дараҷаи омӯзиши омонимия дар забоншиносӣ.....	135
<i>Ҳасанова Ш.Р.</i> Процессуальное поле передачи информации парадигматическими и деривационными отношениями в русском и таджикском языках.....	144

<i>Юсупова Б.Ф.</i> Чумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак дар романи “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода.....	149
<i>Холикзода А.</i> Семантико-синтаксическая характеристика предложений с глаголом речи в таджикском и английском языках.....	155

АДАБИЁТШИНОСӢ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Салимӣ Н.</i> Паёмовари маърифат (Сиддикхоҷаи Хучандӣ ва масъалаҳои густириши маърифат).....	162
<i>Боев Ш.Э.</i> Вижагиҳои сабкии ашъори Абушақури Балхӣ.....	167
<i>Исрофилниё Ш.Р.</i> Сабк ва хусусиятҳои бадеии қасоиди Носири Бухорӣ.....	173
<i>Самадова Г.</i> Таърихи ташаккули адабиёти Чин.....	180
<i>Сирочзода Ҷ.К.</i> Ҷустуҷӯҳои бадеии Айнӣ аз нигоҳи айнишиносон.....	184
<i>Шамсов Н. С.</i> Ҳунари нигорандагии Ҳабибулло Файзулло.....	192
<i>Хушвахтова М.А.</i> Зикри Хокӣ дар сарчашмаҳо ва тазкираҳои адабӣ.....	201
<i>Ахтимова М.У.</i> Особенности проявления темы материнства в творчестве русских и таджикских поэтов XX века (А.Ахматова, М.Цветаева, Б.Ахмадуллина, Г.Сафиева, З. Атой).....	209
<i>Рамазанова Р.Р.</i> Своеобразие жанра литературного портрета в творчестве К. Паустовского.....	218

ПЕДАГОГИКА

<i>Шохиён Н.Н., Джумахонзода Н., Абдуллозода Х.А., Муродова Ш.С.</i> Научные основы квалиметрического анализа качества подготовки специалистов в процессе управления интеллектами в контексте системной взаимосвязи «вуз-школа – обучающиеся организации».....	224
<i>Ашурова Д., Раҷабова Ф.О.</i> Роҳҳои такмили тарбияи экологӣ ва ҳифзи табиат.....	233
<i>Азимов Ҷ.</i> Нишондиҳандаҳои асосии сифати тест ва саволу масъалаҳои тест.....	239
<i>Андамова Х.</i> Правильное употребление глаголов в письменной и устной речи.....	249
<i>Базарова Л.А.</i> Предпосылки и условия для успешного изучения русского языка в вузах Таджикистана.....	256
<i>Ҷумъахонзода Н.Ҷ.</i> Технологияҳои педагогии интегративии баланд бардоштани сифати таҳсилоти олии дар муҳити инноватсионӣ-иттилоотӣ.....	261
<i>Камолова Б.Б.</i> Истифодаи методикаи муоширатӣ дар дарси забони хориҷӣ.....	272
<i>Каюмов А. Дж.</i> Эффективность формирования познавательного интереса студентов в	

<i>Муродова Ш.С., Қурбонова Қ.</i> Ҳадафҳои пайгирони психологӣ-педагогии рақамикунонии интихоби касби оянда зимни ҳамкориҳои мутақобилаи “мактаби миёна-олӣ”.....	283
<i>Назирқулов Т.А., Шарипов Х. А.</i> Бархӯрд ва муносибати асосӣ ба ташкили муошират зимни азхудкунии забони хоричӣ.....	292
<i>Собирова С.Б.</i> Баррасии мавзӯҳои дорой ва шукру қаноат дар мероси педагогии классикони форсу тоҷик.....	300
<i>Шарифов М.</i> Андешаи таҳаммулпазирӣ аз нигоҳи мутафаккирони гузашта ва муосири хоричӣ дар боби омӯзишу парвариш.....	306

ТАЪРИХ – ИСТОРИЯ

<i>Муллоҷонов С.К., Масъудов М.Ф.</i> Бозтоби ҷангҳои Сосониёну Рум дар асрҳои III-V дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ.....	312
<i>Икромов Ғ.Х., Муминова Ҳ.</i> Эҳёи фарҳанги миллии ва ҷойгоҳи он дар замони истиқлол.....	319
<i>Акрамов М.И.</i> Борьба с незаконным оборотом наркотиков в условиях государственной независимости Республики Таджикистан.....	326
<i>Каримов М.Б.</i> Татбиқи “Барномаи давлатии рушди таҳсилоти касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2008-2015” дар Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон, Донишгоҳи техникаи Тоҷикистон ба номи академик М. Осимӣ ва Донишгоҳи аграрии Тоҷикистон ба номи Ш. Шохтемур.....	334
<i>Нуруллозода Ҳ.М.</i> Фаъолияти илмии Мулло Эркаев дар таърихнигории миллии.....	342
<i>Раҳимов И.</i> «Ҷомеъу-т-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ ҳамчун сарчашмаи таърихӣ дар бораи шахсиятҳои сиёсӣ ва фарҳангии тоҷик дар замони муғул.....	346

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

Талабот нисбат ба мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи илмие «Паёми Донишгоҳи забонҳо» пешниҳод мегарданд.

Ҳамаи мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи пешниҳод мегарданд, бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқаррарнамудаи маҷаллаи омода гардида бошад; б) мақола бояд натиҷаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзӯи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмие маҷаллаи мувофиқат намояд.

Ҳамаи маводи илмие, ки ба маҷаллаи пешниҳод мегарданд, бо ёрии системаи Antiplagiat барои муайян намудани дараҷаи аслияти матн санҷида мешаванд. Мақолаҳое, ки дар матни онҳо маводи дигар муаллифон бе иқтибосоварӣ истифода шудаанд, ба баррасии марҳилаҳои навбатӣ пешниҳод намегарданд ва ин гуна мақолаҳо ба чоп роҳ дода намешаванд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

Матни мақола бояд дар формати Microsoft Word омода гардида, бо ҳуруфи Times New Roman барои матнҳои русӣ ва англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матни тоҷикӣ таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 14, ҳошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,5 мм бошад.

Ҳаҷми мақола бо формати А4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 10 то 15 саҳифаро бояд дар бар гирад.

Сохтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

– индекси УДК (индекси мазкурро аз ҳама гуна китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);

– номи мақола;

– насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Саидов С.А.);

– номи муассисае, ки дар он муаллифи мақола кору фаъолият менамояд;

– матни асосии мақола;

– ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси ҷаҳоркунча [ ] нишон дода шавад. Намуна: [4, с. 25]. Яъне, адабиёти №4 ва саҳифаи 25.

– нақшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузорӣ карда шаванд. Инчунин, онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд.

– рӯйхати адабиёти истифодашуда (на камтар аз 10 номгӯ ва на бештар аз 25 номгӯи адабиёти илмӣ). Рӯйхати адабиёти истифодашуда бояд дар асоси талаботи МАТС (ГОСТ) 7.1-2003 ва МАТС (ГОСТ) 7.0.5-2008 таҳия гардад.

– номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бояд бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) таҳия гарданд. Аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 25 сатр ва калидвожаҳо аз 7 то 10 номгӯ бояд таҳия карда шаванд;

– дар охири мақола бо ду забон (русӣ ва англисӣ) маълумот дар бораи муаллиф ва ё муаллифон бо тартиби зерин нишон дода шавад: насаб, ном ва номи падар (пурра), дараҷаи илмӣ ва унвони илмӣ (агар бошанд), номи муассисае, ки дар он муаллиф кору фаъолият менамояд, вазифаи ишғолнамуда, телефон, e-mail, нишонии ҷойи кори муаллиф;

– ба мазмуну муҳтавои мақолаҳо муаллифон масъул мебошанд.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Требования к научным статьям, поступающим в научный журнал «Вестник университета языков»

Все поступающие в редакцию журнала научные статьи должны соответствовать следующим требованиям: а) статья должна быть написана с соблюдением установленных требований журнала; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) статья должна соответствовать одному из направлений (разделов) журнала.

Все поступающие в редакцию материалы проверяются на наличие заимствований из открытых источников (плагиат), проверка выполняется с помощью системы Antiplagiat. Статьи, содержащие элементы плагиата, автоматически снимаются с рассмотрения, а авторы лишаются возможности опубликовать свою работу в журнале.

Требования к оформлению научных статей:

Статья должна быть подготовлена в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman, кегль 14, поля 2,5 см со всех сторон, интервал полуторный.

Объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 10 до 15 стр. формата А4.

Статья должна иметь следующую структуру:

- индекс УДК (индекс можно получить в любой научной библиотеке);
- название статьи;
- фамилия и инициалы автора (например, Саидов С.А.);
- название организации, в которой работает автор статьи;
- основной текст статьи;
- при цитировании конкретного материала ссылки указываются в квадратных скобках [ ]. Образец: [6, с. 42]. То есть, литература №6 и страница 42;
- таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать. Таблицы, схемы, диаграммы и рисунки должны иметь название;
- список использованной литературы (не менее 10 и не более 25 наименований научной литературы). Список литературы оформляется согласно требованиям ГОСТ 7.1-2003 и ГОСТ 7.0.5-2008;
- после списка использованной литературы на трех языках (на таджикском, русском и английском языках) оформляется следующая информация: название статьи, ФИО автора, название организации, аннотация и ключевые слова (аннотация не менее 25 строк, ключевые слова от 7 до 10 слов или словосочетаний);
- информация об авторе на русском и английском языках (здесь указываются ФИО автора полностью, ученая степень, ученое звание (если имеются), название организации, в которой работает (авторы), должность автора (авторов) в данной организации, телефон, e-mail, а также почтовый адрес места работы автора);
- авторы несут ответственность за содержание статей.

ПАЁМИ
ДОНИШГОҶИ ЗАБОНҶО
(силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих)

Маҷаллаи илмӣ «Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих» соли 2011 таъсис ёфтааст. Дар як сол 4 маротиба нашр мегардад. Шакли ҷопии маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла мақолаҳои илмӣ соҳаҳои зеринро барои ҷоп қабул менамояд:

Илмҳои филологӣ (10.00.00), педагогӣ (13.00.00) ва таърих (07.00.00).

Шакли пурраи электронии маҷалла дар сомонии маҷалла (www.payom.ddzt.tj) дастрас аст.

ПАЁМИ
ДОНИШГОҶИ ЗАБОНҶО
(силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих)

2024. № 1 (53)

Шумораро ҳайати зерин омода намуд:

Котиби масъул: Мирақзода Ф.Ю.

Мусахҳеҳи забони тоҷикӣ: Шарипов Ш.Р.

Мусахҳеҳи забони русӣ: Ҳочатов Б.Д.

Мусахҳеҳи забони англисӣ: Азизмуродов М.Р.

Паёми Донишгоҳи забонҳо
(силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих):
734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6.
Сомонии маҷалла: www.payom.ddzt.tj
E-mail: payom.dbz@mail.ru
Тел.: (+992 37) 232-87-30

Дар матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ба таъб расид.
ш. Душанбе, Буни Ҳисорак, бинои 14.
Ба ҷоп супорида шуд: 02.04.2024. Ба ҷоп имзо шуд: 05.04.2024.
Формати 60x841/8. Қоғазӣ офсетӣ. Нашрӣ офсетӣ.
Теъдод 50 нусха.

**ВЕСТНИК
УНИВЕРСИТЕТА ЯЗЫКОВ
(серия филологических, педагогических и исторических наук)**

Научный журнал «Вестник университета языков. Серия филологических, педагогических и исторических наук» основан в 2011 г. Выходит 4 раза в год. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: филологические науки (10.00.00), педагогические науки (13.00.00) и исторические науки (07.00.00).

Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте журнала (www.payom.ddzt.tj).

**ВЕСТНИК
УНИВЕРСИТЕТА ЯЗЫКОВ
(серия филологических, педагогических и исторических наук)**

2024. № 1 (53)

Над номером работали:

Ответственный секретарь: Миракзода Ф.Ю.

Корректор таджикского языка: Шарипов Ш.Р.

Корректор русского языка: Ходжатов Б.Д.

Корректор английского языка: Азизмуродов М.Р.

**Вестник университета языков
(серия филологических, педагогических и исторических наук):**
734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6.
Сайт журнала: www.payom.ddzt.tj
E-mail: payom.dbz@mail.ru
Тел.: (+992 37) 232-87-30

Отпечатано в типографии Таджикского национального университета.

г. Душанбе, ул. Буни Хисорок.

Сдано в печать: 02.04.2024. Подписано к печати 05.04.2024.

Формат 60x841/8. Бумага офсетная. Печать офсетная.

Тираж 50 экз.